

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΑ ΧΑΣΕΚΙΔΟΥ-ΜΑΡΚΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ και ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ  
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2005

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΑΣ ΧΑΣΕΚΙΔΟΥ-ΜΑΡΚΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ και ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ  
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής  
Τομέας Παιδαγωγικής  
Ημερομηνία Προφορικής Εξέτασης: 10 Νοεμβρίου 2005

Εξεταστική Επιτροπή

Αν. Καθηγήτρια Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Επιβλέπουσα

Καθηγητής Ν. Π. Τερζής, Μέλος Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Καθηγητής Δ. Χατζηδημού, Μέλος Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Καθηγήτρια Ζ. Παπαναούμ, Εξετάστρια

Αν. Καθηγητής Κ. Μπίκος, Εξεταστής

Επ. Καθηγητής Κ. Θ. Μπονίδης, Εξεταστής

Επ. Καθηγήτρια Β. Παπαδοπούλου-Αϊναλίδου, Εξετάστρια

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ  
ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΘΕΟΔΩΡΑ ΧΑΣΕΚΙΔΟΥ-ΜΑΡΚΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ και ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ  
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

*“Μούσαι ελευθερίας συνόμιλοι, αίτ’ απόδημοι  
επλάζοντο χρόνον δηρόν επ’ αλλοτρίης,  
έμπαλι νοστήσασαι εις Ελλάδα πολυπόθητον  
δώρ’ αυ Ελλήνων παισί νέμουσι φίλα”*

Επίγραμμα Φ. Ιωάννου εις το Πανεπιστήμιον, *Εφημερίς των Φιλομαθών*,  
14/6/1871, έτος ΙΘ΄, αρ. 776, σ. 2399

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2005

© Θεοδώρα Χασεκίδου-Μάρκου

© Α.Π.Θ.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ και ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ  
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

ISBN

«Η έγκριση της παρούσης Διδακτορικής Διατριβής από το Τμήμα Φιλοσοφίας-  
Παιδαγωγικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δεν υποδηλώνει αποδοχή  
των γνώμων του συγγραφέως» (N. 5343/1932, άρθρο 202, παρ. 2)

Εκπαιδευτικά και Παιδαγωγικά Περιοδικά στην Ελλάδα  
Η Διαμόρφωση της Παιδαγωγικής Σκέψης κατά το 19<sup>ο</sup> αιώνα

### ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια να μελετηθούν οι απόψεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών-παιδαγωγών και των διανοουμένων για το χρονικό διάστημα 1839-1881 μέσα από τα εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά περιοδικά αυτής της περιόδου -ενώ παράλληλα αποτυπώνεται και η εκπαιδευτική πράξη, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με τις παραπάνω απόψεις-, να εντοπιστούν τα στάδια διαμόρφωσης της παιδαγωγικής σκέψης και να παρουσιαστούν οι προσπάθειες για τη συγκρότηση της παιδαγωγικής επιστήμης στο ελληνικό κράτος. Όλες οι επιστήμες στην Ελλάδα συγκροτούνται αυτή την περίοδο και η παιδαγωγική επιστήμη δεν είναι δυνατόν να αποτελέσει εξαίρεση ούτε είναι αποκομμένη από το γενικότερο πολιτικό-οικονομικό-ιδεολογικό-πολιτισμικό πλαίσιο αυτής της εποχής της συγκρότησης και οργάνωσης ουσιαστικά του ελληνικού κράτους, της διαμόρφωσης και διατύπωσης των συστατικών της ιδεολογίας του. Είναι μια περίοδος ρευστότητας, σύγχυσης κάποιες φορές, έντονων ιδεολογικών διεργασιών και γενικότερα αναζητήσεων.

Μέσα σε αυτό κλίμα εντάσσονται τα περιοδικά, τα οποία μελετήθηκαν. Εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν κατά το 19ο αιώνα στο ελληνικό κράτος και συγκεκριμένα στην Αθήνα. Πρόκειται για τον *Παιδαγωγό* (1839-1840), την *Εφημερίδα των Μαθητών* και των *Φιλομαθών* (19/10/1852-15/3/1881) και το *Φιλίστορα* (Ιανουάριος 1861-Δεκέμβριος 1862). Τα περιοδικά αυτά απεικονίζουν με τον πιο παραστατικό τρόπο την αγωνία και τις προσπάθειες των εκπαιδευτικών-παιδαγωγών εκείνης της εποχής να συμβάλουν στη διαμόρφωση της φιλοσοφίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και των παιδαγωγικών αρχών που το διέπουν, ενώ παράλληλα διατυπώνουν το αίτημα για την εισαγωγή της Παιδαγωγικής επιστήμης στο ελληνικό κράτος.

Η έρευνα αναπτύχθηκε σε ένα, αρχικά, ιστορικό περιγραφικό επίπεδο με την κατηγοριοποίηση των άρθρων των περιοδικών με κριτήριο το θέμα τους, και την παράθεση των απόψεων των συντακτών τους κατά χρονολογική σειρά. Αυτή η χρονολογική παράθεση έκανε εμφανή ως ένα βαθμό την εξέλιξη που σημειώνεται στις απόψεις που εκφράζονται. Σε ένα δεύτερο επίπεδο χρησιμοποιήθηκε η ερμηνευτική μέθοδος, καθώς επιχειρήθηκε να ερμηνευτούν οι παραπάνω απόψεις ενταγμένες στο πολιτικό-οικονομικό-ιδεολογικό-πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής, χωρίς να παραβλέπεται ταυτόχρονα η ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Educational and Pedagogic Journals in Greece  
The Configuration of Pedagogic Thought in the 19<sup>th</sup> Century

**ABSTRACT**

In the current thesis, there has been an attempt to study the ideas of the Greek educators-pedagogues as well as the intellectuals during 1839-1881, throughout the educational-pedagogic journals of that period –since at the same time the educational act is depicted, which is strongly connected with the above ideas. Moreover, the stages of the configuration of the pedagogic thought are being detected and the effort of the constitution of the pedagogic science in the Greek state is presented. All the fields of science are formed at this period in Greece with the pedagogic science not being an exception, neither being cut off of the general political-economical-ideological-cultural frame of that period, the constitution and organization of the Greek state, and the formation and depiction of the substitutes of its ideology. It is a period of fluidity, sometimes confusion, intense ideological processes and general search.

The journals, which are studied, are located in the atmosphere described above. They were published during the 19<sup>th</sup> century in the Greek state, particularly in Athens. More specifically, these journals are “Paidagogos” (1839-1840), “I Ephemeris ton Mathiton kai ton Filomathon” (19/10/1852-15/3/1881) and “Filistor” (01/1961-12/1862). These journals depict the agony and the efforts of the educators-pedagogues of that period to contribute to the constitution of the philosophy of the Greek educational system and its principles in the most representative way. Furthermore, they impress the request of the initiation of the pedagogic science in the Greek state.

The research was initially developed in one historical descriptive level by categorizing the articles of the journals, using their subject as criterion, and by presenting their authors' views in chronological order. This chronological presentation made to some degree the evolution, which is observed in the ideas that are expressed, obvious. At one second stage the interpretative method was used, since it has been attempted the over mentioned ideas to be interpreted in the political-economical-ideological-cultural frame of the period without, overlooking simultaneously the European reality.

Στο σύζυγό μου Παναγιώτη  
Στα παιδιά μου Πέτρο, Ελισάβετ, Παντελή  
Στη μνήμη της μητέρας μου Ελισάβετ

## ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

<b>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</b> .....	<b>9</b>
<b>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</b> .....	<b>11</b>
<b>1. Η “ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ” ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΩΝ</b> .....	<b>20</b>
<b>2. Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ</b> .....	<b>48</b>
2.1. Ο Ιωάννης Κοκκώνης,.....	49
2. 2. Το πρόγραμμα του περιοδικού.....	56
2. 3. Η παιδεία πρόξενος ευδαιμονίας.....	57
2.4.“Περί Παιδαγωγικής. Αντικείμενον της Ανατροφής και Παιδαγωγίας”.....	59
2.4.1. Εισαγωγή εκ της γενικής παιδαγωγικής-γίας.....	64
2.4.2. Αντικείμενον της Ανατροφής και Παιδαγωγίας. Περί Φυσικής ανατροφής.....	69
2.4.3. Περί Ηθικής Ανατροφής.....	71
2. 4.4. Περί Διδακτικής εν γένει.....	76
2.5. Γλώσσα-Γραμματική.....	91
2. 6. Γυναικεία αγωγή.....	92
2. 7. Ιδιαίτερα καθήκοντα του δασκάλου.....	94
2. 8. Δημοσία Εκπαίδευσις.....	97
2. 9. Μαθήματα χάριν των διδασκάλων και των γονέων.....	101
2. 10. Βιβλιογραφία-Βιβλιοκρισία.....	102
<b>3. Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΙΛΟΜΑΘΩΝ</b> .....	<b>105</b>
3.1. Το Πρόγραμμα του περιοδικού.....	106
3.2. Το ιδεολογικό πλαίσιο.....	111
3.2.1 Η πρόοδος του κράτους. Ο προορισμός του. Η νεοελληνική κοινωνία.....	111
3.2.2. Ιστορία.....	127
3.2.3. Γλώσσα.....	144
3. 2.4. Πανεπιστήμιο.....	162
3.3. Το θεσμικό πλαίσιο.....	174
3.3.1. Εκπαίδευση- Επαγγελματική εκπαίδευση.....	174
Πρόοδος “κατ’ έκτασιν και είδος”.....	174
3.3.2. Εκθέσεις για την εκπαίδευση.....	176
3.3.3.Εκπαίδευση θηλέων.....	200
3.3.4. Εξετάσεις-πρόοδος σχολείων.....	214
3.3.5.Διδάσκοντες-η αποστολή τους-η θέση τους-οι απόψεις τους.....	221
3.4.1. Παιδαγωγικά άρθρα.....	233



3.4.2. Παιδαγωγικά συστήματα .....	251
3.4.3. Διδασκαλία- Μέθοδος.....	253
3.4.4. Παιδαγωγικά-Διδακτικά και άλλα βιβλία .....	269
3.4.5.Θρησκευτική-ηθική -εθνική αγωγή .....	292
<b>4. ΦΙΛΙΣΤΩΡ .....</b>	<b>297</b>
<b>4. 1. Οι συντάκτες του Φιλίστορα.....</b>	<b>298</b>
<b>4. 2. Το πρόγραμμα του περιοδικού.....</b>	<b>302</b>
<b>4. 3. Ιστορία.....</b>	<b>305</b>
4.3.1. Ο ρόλος της Ιστορίας και του Ιστορικού .....	305
4. 3. 2. Αυτόχθονες-Ετερόχθονες.....	309
4. 3. 3. Φιλολογία-Μυθολογία.....	311
4. 3. 4. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας .....	313
4. 3. 5. Μετάφραση.....	321
<b>4. 4. Παιδαγωγία.....</b>	<b>324</b>
4. 4. 1. Ο Ρόλος της Παιδαγωγίας και του Παιδαγωγού.....	324
4. 4. 2. Θρησκευτική-ηθική-εθνική αγωγή .....	332
4.4.3. Εκπαιδευτικό σύστημα .....	338
4.4.4.Παιδαγωγικά-Διδακτικά Βιβλία και Έντυπα .....	343
4.4.5. Πρώτη ανατροφή-Εκπαίδευση κοριτσιών .....	351
<b>4.5 Επίλογος.....</b>	<b>356</b>
<b>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....</b>	<b>360</b>
<b>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....</b>	<b>379</b>
<b>ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ.....</b>	<b>385</b>

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ερέθισμα για την ενασχόληση με τα εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα, κατά το 19ο αιώνα, προήλθε από τη μελέτη της ιστορίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, καθώς και από σχετικές συζητήσεις και προβληματισμούς με την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια του Τομέα Παιδαγωγικής κ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, με την οποία είχα την τύχη να συνεργαστώ σε προγράμματα για τους εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 1997 και ως σήμερα.

Κατά τη μελέτη της ιστορίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης διαπιστώθηκε ότι δεν έχει παρουσιαστεί μέχρι σήμερα κάποιο πόνημα που να αφορά αποκλειστικά στις παιδαγωγικές αρχές, από τις οποίες εμφορούνταν οι εκπαιδευτικοί και γενικότερα οι διανοούμενοι της εποχής του 19ου αιώνα, και ιδιαίτερα για το διάστημα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μέχρι το 1880. Και ενώ υπάρχει ικανός αριθμός εργασιών για την ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, μονογραφιών για διάφορους τομείς της (Οργάνωση των βαθμίδων της, Διδασκαλείο κλπ), στις οποίες γίνεται προσπάθεια να καταδειχτούν οι επιδράσεις, κυρίως, από τη δυτική Ευρώπη, δεν υπάρχει κάποια εργασία, η οποία να διαπραγματεύεται αυτό το θέμα αποκλειστικά, και στην οποία να παρουσιάζονται οι παιδαγωγικές απόψεις για τα ποικίλα ζητήματα, που αφορούν στην εκπαιδευτική πραγματικότητα. Επίσης, όσοι μελέτησαν τις παιδαγωγικές απόψεις περισσότερο ασχολούνται, για την περίοδο πριν το 1880, με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, ενώ για μετά το 1880 με τις επιδράσεις από τη Σχολή του Ερβάρτου, την επικράτηση της συνδιδασκτικής μεθόδου στην Ελλάδα και τη θεμελίωση της παιδαγωγικής επιστήμης, ιδιαίτερα μετά την ίδρυση της έδρας της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο. Για αυτούς, κυρίως, τους λόγους επιλέχτηκε η θεματική περιοχή της παρούσας εργασίας.

Από το σημείο αυτό ευχαριστώ θερμά την κ. Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα για την καθοδήγηση και την αμέριστη συμπαράστασή της κατά την εκπόνηση αυτής της εργασίας. Ευχαριστώ ακόμη και τους άλλους Καθηγητές, μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, κ. Τερζή Νικόλαο και κ. Χατζηδήμου Δημήτριο, που με καθοδήγησαν επίσης στην εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής.

Ευχαριστώ τη διεύθυνση και το προσωπικό των εξής βιβλιοθηκών: της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της Θεσσαλονίκης, της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ., του Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής του Α.Π.Θ, του Τομέα της Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής του Α.Π.Θ., της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ., της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης της Βουλής και του ΕΛΙΑ.

Ευχαριστώ ακόμη τη φίλη Κ. Δαλακούρα, που ήταν κοντά μου από την αρχή έως το τέλος αυτής της προσπάθειας.

Ευχαριστώ το σύζυγό μου Μάρκου Παναγιώτη για την ηθική και την τεχνική-στον υπολογιστή- υποστήριξη καθώς και τη μητέρα μου και τα παιδιά μου για την υπομονή και κατανόηση που επέδειξαν στη διάρκεια της εξαετούς μελέτης μου.

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην εργασία αυτή γίνεται προσπάθεια να μελετηθούν οι απόψεις των Ελλήνων διανοουμένων και των εκπαιδευτικών-παιδαγωγών της εποχής του 19ου αιώνα μέσα από τα εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά περιοδικά αυτής της περιόδου -ενώ παράλληλα αποτυπώνεται και η εκπαιδευτική πράξη-, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με τις παραπάνω απόψεις, να εντοπιστούν τα στάδια διαμόρφωσης της παιδαγωγικής σκέψης και να παρουσιαστούν οι προσπάθειες για τη συγκρότηση της παιδαγωγικής επιστήμης στο ελληνικό κράτος.

Ως περιοχή μελέτης αρχικά είχαν οριστεί όλα τα εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά περιοδικά του 19<sup>ου</sup> αιώνα. Ο τεράστιος όγκος του υλικού, όμως, δεν θα επέτρεπε την ολοκλήρωση μιας εργασίας στο συγκεκριμένο χρόνο, για αυτό και η περιοχή μελέτης μας καλύπτει το διάστημα από το 1839, έτος της έκδοσης του περιοδικού *Παιδαγωγός*, του πρώτου παιδαγωγικού περιοδικού, μέχρι τη διακοπή της έκδοσης της *Εφημερίδος των Φιλομαθών* το Μάρτιο του 1881. Αυτό το χρονικό διάστημα είναι παράλληλα και το μεταβατικό στάδιο, το οποίο θα καθορίσει και την πορεία του ελληνικού κράτους σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής.

Είναι γεγονός ότι όλες οι επιστήμες, και ειδικότερα η παιδαγωγική επιστήμη στη χώρα μας, παρουσίασαν σημαντική καθυστέρηση σε σχέση με τις ευρωπαϊκές χώρες. Στον τομέα της παιδαγωγικής και της εκπαίδευσης η Ελλάδα ακολούθησε το 19ο αιώνα τις άλλες χώρες (κυρίως τη Γερμανία) μερικές φορές με αρκετή βραδυπορία. Η κατάσταση αυτή της “νηπιακής”, θα μπορούσαμε να πούμε, φάσης της παιδαγωγικής στην Ελλάδα δεν είναι αποκομμένη από το γενικότερο πολιτικό-οικονομικό-ιδεολογικό-πολιτισμικό πλαίσιο αυτής της εποχής της συγκρότησης και οργάνωσης ουσιαστικά του ελληνικού κράτους, της διαμόρφωσης και διατύπωσης των συστατικών της ιδεολογίας του. Όλες οι επιστήμες στην Ελλάδα συγκροτούνται αυτή την περίοδο: γίνεται προσπάθεια να καταγραφεί η ελληνική ιστορία, να υιοθετηθεί μια κοινή επίσημη γλώσσα και στον τομέα της εκπαίδευσης επιβιώνουν σε σημαντικό βαθμό οι αντιλήψεις του Διαφωτισμού (καθολική εκπαίδευση, βαρύτητα στην ηθική αγωγή, κυριαρχία της αλληλοδιδασκτικής με ελάχιστες αμφισβητήσεις - κι αν υπάρχουν επικρίσεις, αυτές αφορούν την εφαρμογή της περισσότερο και όχι αυτή καθαυτή τη μέθοδο) παράλληλα με αυτές του Νεοανθρωπισμού (κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση). Είναι μια περίοδος ρευστότητας, σύγχυσης κάποιες φορές, έντονων ιδεολογικών διεργασιών και γενικότερα αναζητήσεων.

Δεν πρέπει επίσης να αγνοηθούν οι ελπίδες και οι προσπάθειες για την εδαφική αποκατάσταση του ελληνικού κράτους με την προσάρτηση των αλύτρωτων περιοχών, που εκφράζονται με τη Μεγάλη Ιδέα, ο ρόλος τον οποίο καλείται να διαδραματίσει το ελληνικό βασίλειο, το οποίο θεωρείται ότι έχει ευθύνες στον υπόδουλο αλλά και στον παροικιακό ελληνισμό, καθώς και το Πανεπιστήμιο, το οποίο αποτελεί το “φάρο” του εκπολιτισμού της Ανατολής<sup>1</sup>.

Κατά το 19ο αιώνα το νεοϊδρυμένο ελληνικό κράτος προσπαθεί να απαλλαγεί από τη σφραγίδα της μακραίωνης υποδούλωσής του στους Οθωμανούς και αγωνίζεται να προσδιορίσει και να οριοθετήσει την ταυτότητά του αντλώντας στοιχεία από το παρελθόν του (κυρίως της αρχαιότητας), από την Ευρώπη, αλλά και από τις σύγχρονες ενδογενείς δυνάμεις που διαθέτει. Ο απόηχος του Διαφωτισμού, ιδεολογικού ρεύματος που συνέβαλε σημαντικότερα στην πραγματοποίηση της Επανάστασης του 1821, είναι εντονότατος σε όλες τις εκφάνσεις των δραστηριοτήτων του ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα στην πνευματική κίνηση της εποχής.

Η αντίληψη ότι η μόρφωση και η πνευματική καλλιέργεια φωτίζουν τον άνθρωπο κυριαρχεί σε όλο το 19ο αιώνα και εκφράζεται έμπρακτα με την ίδρυση σχολείων, πολιτιστικών-επιστημονικών συλλόγων και εταιρειών, με την έκδοση βιβλίων, εφημερίδων και περιοδικών ποικίλου περιεχομένου. Ειδικά για τις εκδόσεις των περιοδικών, που ενδιαφέρουν εδώ, αναφέρεται χαρακτηριστικά: “ο δέκατος ένατος αιώνας είναι ο αιώνας των περιοδικών. Τούτο ισχύει τόσο για τη δυτική Ευρώπη, όσο και για την Ελλάδα. Αλλά με μια διαφορά: στη Δύση εκείνη την εποχή έχουμε την ακμή, ενώ στην Ελλάδα την αρχή των λογοτεχνικών ή “φιλολογικών” περιοδικών... Τα περιοδικά τότε έγιναν τα πνευματικά όργανα που επηρέαζαν τη μορφή και την εξέλιξη των γραμμάτων μιας εποχής και εξέφραζαν τις τάσεις και τα ρεύματά της”<sup>2</sup>.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι πολυάριθμες ήταν οι εφημερίδες που εκδόθηκαν στην Αθήνα από το 1835 έως και την κατάλυση της δυναστείας του Όθωνα το 1862<sup>3</sup>, παρά τις απαγορεύσεις, τους περιορισμούς και τις αυστηρές ποινές που προβλέπονταν για κάθε αντίδραση εναντίον του καθεστώτος του Όθωνα<sup>4</sup>. Πολυάριθμα και ποικίλα ήταν επίσης και

<sup>1</sup>“Το Πανεπιστήμιον, μεταδίδον εις την Ανατολήν σύμπασαν την γλώσσαν ημών, τας ιδέας και τους θεσμούς, ενσπείρει, ως έπος ειπείν, την Ελλάδα εις την Ανατολήν...”, Κ.,Θ., Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1994, σ. 350.

<sup>2</sup>Απ., Σαχίνης, *Συμβολή στην Ιστορία της Πανδώρας και των Παλιών Περιοδικών*, Αθήνα 1964, σ. 7.

<sup>3</sup>Κ., Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Α', 1700-1900, Αθήναι 1957, σ. 59.

<sup>4</sup>αρ. 29 φύλλο της “Εφημερίδος της Κυβερνήσεως”, 14/9/1833. Διατάγματα για τον τύπο και την τυπογραφία, ο. π., σ. 46-58. Σύμφωνα με το άρθρο 14 του Συντάγματος του 1864 “ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και παν άλλο προληπτικόν μέτρον απαγορεύεται”. Κατάσχεση επιτρέπεται κατ' εξαίρεσιν “μετά την δημοσίευσιν ένεκα προσβολής κατά της Χριστιανικής θρησκείας ή κατά του προσώπου του βασιλέως”, ο. π., σ. 104.

τα περιοδικά που εκδόθηκαν στην Αθήνα, στις επαρχίες και στο εξωτερικό κατά το ίδιο διάστημα<sup>5</sup>.

Παρατηρείται καταιγισμός εκδόσεων εφημερίδων και περιοδικών από φορείς (πολιτιστικούς, επαγγελματικούς) αλλά και ιδιώτες. Αυτοί που προχωρούν στις εκδόσεις φιλοδοξούν να ενημερώσουν τους πολίτες του ελληνικού κράτους για όλα τα θέματα που αφορούν την ιστορία, τη φιλολογία, την ιατρική, τις επιστήμες γενικότερα και να τους προσφέρουν τα φώτα τους. Σημείο αναφοράς και, σχεδόν πάντοτε, πρότυπα αποτελούν οι εξελιγμένες χώρες της Ευρώπης και η Αμερική.

Στην πραγματικά πλουσιότατη και πολυποίκιλη εκδοτική δραστηριότητα της εποχής εντάσσεται και αυτή των εκπαιδευτικών-παιδαγωγικών περιοδικών, η οποία ακολουθεί την τριμερή μορφή των παιδαγωγικών περιοδικών, όπως αυτή καθορίστηκε από τον J. C. F. GutsMuths<sup>6</sup>, δηλαδή την παρουσίαση των πραγματειών, τις σχολικές ειδήσεις και τις βιβλιοκρισίες<sup>7</sup>. Οι εκδότες και συντάκτες τους θέλουν να φωτίσουν τους Έλληνες δασκάλους, των οποίων η εκπαίδευση είναι ελλιπής, και να τους μορφώσουν. Ασχολούνται με όλα τα ζητήματα που απασχολούν το δάσκαλο: τις παιδαγωγικές αρχές που θα πρέπει να ακολουθήσει, τη διδακτική μέθοδο που θα υιοθετήσει, τη συμπεριφορά και το ήθος, τα οποία θα πρέπει να τον διακρίνουν όχι μόνο ως δάσκαλο αλλά και ως άνθρωπο στις σχέσεις του με τους γονείς και την τοπική κοινωνία.

Επισημαίνουν πόσο θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο δέκτης της παρεχόμενης γνώσης, ο ίδιος δηλαδή ο μαθητής, με άρθρα σχετικά με την ψυχολογία του παιδιού, τις ικανότητες και δυνατότητες της ηλικίας του, ακόμη και τις διάφορες συγγενείς ή επίκτητες ανωμαλίες (αδυναμία στην όραση, στην ακοή, στο λόγο κλπ). Προτεραιότητα δίνεται, εκτός από την παροχή της γνώσης, και στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του παιδιού, κυρίως με τη θρησκευτική κατήχηση, και καταδικάζονται οι σωματικές και μειωτικές για το μαθητή ποινές. Το σχολικό κτίριο, η υγιεινή, η γυμναστική είναι επίσης θέματα που απασχολούν τους συντάκτες των άρθρων. Παράλληλα τα περιοδικά παρέχουν βιβλιογραφική και νομοθετική ενημέρωση, ενώ παραθέτουν στοιχεία για την εκπαιδευτική πραγματικότητα στις ευρωπαϊκές, κυρίως, χώρες με φανερά την τάση της σύγκρισης της ελληνικής εκπαίδευσης με αυτή των άλλων χωρών. Η σύγκριση αυτή, βέβαια, δείχνει πόσο υστερεί η ελληνική

<sup>5</sup>Μάγερ, ο. π., σ. 292-308 και Δ., Σ., Γκίνης, *Κατάλογος Ελληνικών Εφημερίδων και Περιοδικών 1811-1863*, Αθήνα 1967, Αλφαβητικός κατάλογος σ. 3-19, όπου απαριθμούνται 598 εφημερίδες και περιοδικά για αυτό το διάστημα.

<sup>6</sup>Ο Joseph Cristoph Friedrich GutsMuths (1759-1839) έδρασε κοντά στον Christian Gotthilf Salzmann (1744-1811), στο Παιδαγωγικό Κατάστημα του Schnepfenthal, στη Θουριγγία. Α., Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μετάφρ. Θ. Χατζηστεφανίδη, Σ. Χατζηστεφανίδη-Πολυζώη, Αθήνα 1989, σ. 246.

<sup>7</sup>Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήνα 1968, τόμος 4ος, σ. 496 κε. Άρθρο "Βιβλιοθήκη της Παιδαγωγικής Φιλολογίας 1800-1822".

εκπαίδευση. Περιέχουν επίσης άρθρα φιλολογικού, ιστορικού και άλλου περιεχομένου αλλά και αναδημοσιεύσεις από άλλα έντυπα και της Ελλάδας και του εξωτερικού. Στο επιτελείο των συντακτών των περιοδικών συγκαταλέγονται έγκριτοι εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων και διαπρεπείς επιστήμονες όλων των κλάδων, ενώ μεταφράζονται αποσπάσματα βιβλίων, διατριβών και άρθρα διάσημων ξένων επιστημόνων.

Η κατάσταση στην εκπαίδευση κατά το 19ο αιώνα είναι γνωστή από τη νομοθεσία της εποχής, τις εκθέσεις των επιθεωρητών, τα πρακτικά της Ελληνικής Βουλής. Πώς όμως αυτή η κατάσταση επηρεάζει τους ανθρώπους που ασχολούνται με την εκπαίδευση; Τη δέχονται απροβλημάτιστα, αντιδρούν, προτείνουν λύσεις, πώς γενικότερα σκέπτονται και εκφράζουν τις αντιλήψεις τους; Για να έχουμε κάποιες απαντήσεις στους παραπάνω προβληματισμούς και ερωτήματα, είναι σκόπιμο να μελετήσουμε πηγές, που παρουσιάζουν τις απόψεις αυτών που ασχολούνται με την εκπαίδευση. Και αυτή τη δυνατότητα μας προσφέρει ο τύπος της εποχής.

Η εξέταση των διαφόρων παιδαγωγικών τάσεων, όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά το 19ο αιώνα και όπως αυτές εκφράστηκαν στα σύγχρονα με την εποχή αυτή εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά περιοδικά, τα οποία εκδόθηκαν μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους, θα συμβάλει θετικά στη γνώση της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης από τις εξής απόψεις:

1.Ο τύπος αποτελεί ένα πολύ σημαντικό και ζωντανό κεφάλαιο της ιστορίας μας και ταυτόχρονα μια πολύτιμη πηγή πληροφοριών. Ο αναγνώστης συλλέγει τις αντιλήψεις, τις ιδέες της κάθε εποχής, όπως αυτές εκφράζονται ζωντανά, άμεσα και στη δεδομένη χρονική στιγμή.

2.Η μελέτη των περιοδικών του 19ου αιώνα δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να δει άμεσα το παρελθόν και να κατανοήσει τον τρόπο σκέψης, τις απόψεις των παιδαγωγών και δασκάλων της εποχής, τις αντιθέσεις τους, τις επιρροές που δέχονται, αλλά και ασκούν, σε μια περίοδο, κατά την οποία αναπτύσσεται το ελληνικό κράτος και διαμορφώνονται οι βάσεις και οι κατευθύνσεις της ελληνικής εκπαίδευσης.

3.Οπωσδήποτε πολύτιμη είναι η μελέτη των επίσημων κειμένων του υπουργείου “επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως” για το 19ο αιώνα. Τα κείμενα αυτά δεν αντικατοπτρίζουν, όμως, πλήρως το σφυγμό της εποχής ούτε και δίνουν τη δυνατότητα της παρακολούθησης των επικρατέστερων ρευμάτων της παιδαγωγικής σκέψης στον ακριβή χρόνο του “γίγνεσθαι” και των ζυμώσεων που συντελούνται.

4.Η νομοθεσία αυτής της εποχής φωτίζεται διαφορετικά και φαίνεται κατά πόσο βρίσκεται σε συνάφεια με την πραγματικότητα.

5. Τα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά περιοδικά είναι μια ζωντανή και αδιάψευστη μαρτυρία για την εκπαιδευτική ζωή στην Ελλάδα και η μελέτη τους συντελεί στη γνώση της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης και στην αξιολόγηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, στην προκείμενη περίπτωση, του 19ου αιώνα, και μάλιστα για μια περίοδο όχι ιδιαίτερα γνωστή (1839-1881).

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι τα περιοδικά εκδίδονται ή έχουν επιστημονικούς συνεργάτες ανθρώπους που με τις επιτελικές τους θέσεις στην εκπαίδευση καθορίζουν τις τύχες της. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Ιωάννης Κοκκώνης, που δεσπόζει στην ελληνική εκπαιδευτική σκηνή τις περισσότερες δεκαετίες του 19ου αιώνα και συνεργάζεται με τον *Παιδαγωγό*, ο Δημήτριος Πανταζής, τμηματάρχης του υπουργείου επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, που εκδίδει την *Εφημερίδα των Μαθητών* και αργότερα των *Φιλομαθών*, οι πανεπιστημιακοί καθηγητές Κουμανούδης Στέφανος, Μαυροφρύδης Δημήτριος και ο παιδαγωγός Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος, συντάκτες του περιοδικού *Φιλίστωρ*.

Η εκπαίδευση “έπασχε” από την αρχή της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους. Οι απόψεις που διατυπώθηκαν και εξακολουθούν να διατυπώνονται για τα αρνητικά και τις περιπέτειές της είναι πολλές και αντιτίθενται μεταξύ τους. Η μελέτη των περιοδικών καταδεικνύει σε μεγάλο βαθμό το φάσμα των προβλημάτων και περιπλοκών, που παρουσιάστηκαν στις πιο σημαντικές φάσεις της διαμόρφωσής της.

Σημειώνεται ότι η έρευνα στράφηκε στα περιοδικά που επιγράφονται ως εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά και εκδόθηκαν στην Αθήνα από το 1839 έως και το 1881. Οπωσδήποτε άρθρα με ανάλογο περιεχόμενο φιλοξενούνται και σε άλλα περιοδικά ή εφημερίδες. Αποκλείστηκαν τα περιοδικά που εντάσσονται στην κατηγορία των εκπαιδευτικών-παιδαγωγικών περιοδικών, αλλά απευθύνονται σε παιδιά. Τα περιοδικά, τα οποία μελετήθηκαν, εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν κατά το 19ο αιώνα στο ελληνικό κράτος και συγκεκριμένα στην Αθήνα. Πρόκειται για τον *Παιδαγωγό* (1839-1840), την *Εφημερίδα των Μαθητών* και των *Φιλομαθών* (19/10/1852-15/3/1881) και το *Φιλίστωρ* (Ιανουάριος 1861-Δεκέμβριος 1862)<sup>8</sup>.

Η έρευνα εντοπισμού και επισήμανσης των περιοδικών, τα οποία αποτελούν την πηγή αυτής της εργασίας, ήταν αρκετά μακρόχρονη και δύσκολη, μια που αυτά είναι εγκατεσπαρμένα σε διάφορες βιβλιοθήκες. Αναγκαστικά, λόγω του περιορισμένου χρόνου

---

<sup>8</sup> Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι δεν παρέχονται στοιχεία για τον αριθμό των συνδρομητών των περιοδικών. Εκείνο που επισημαίνεται, σχεδόν σε κάθε τεύχος τους, είναι ότι όλα αντιμετωπίζουν ένα βασικότατο πρόβλημα: τη μη καταβολή των συνδρομών, που είναι και η βασική αιτία της παύσης της έκδοσής τους.



αλλά και των δυσκολιών της μετακίνησης η έρευνα πραγματοποιήθηκε στις βιβλιοθήκες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Ένα άλλο πρόβλημα ήταν ότι κάποιες βιβλιοθήκες έκλειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα για το κοινό, με αποτέλεσμα να σημειώνεται καθυστέρηση στην έρευνα.

Κατά την πρώτη φάση της έρευνας έπρεπε να εντοπιστούν τα περιοδικά, τα οποία αφορούν στο θέμα της εργασίας για αυτή τη χρονολογική περίοδο. Στη συνέχεια να μελετηθούν με προσοχή και να επισημανθούν τα στοιχεία εκείνα, τα οποία άπτονται του επιστημονικού αντικειμένου της εργασίας, χωρίς να γίνει παράβλεψη σε κανένα δημοσίευμα, διότι ακόμη και στη βιβλιοκρισία των περιοδικών ή σε άλλη, φαινομενικά, μη “σχετική” ειδησεογραφία, συναντώνται χρήσιμες απόψεις και σχόλια.

Ως προς το περιοδικό *Παιδαγωγός* δεν υπήρξε μεγάλη δυσκολία, διότι και η ύλη του είναι περιορισμένη, καθώς εκδίδεται μόνο για ένα έτος, και διότι το αντικείμενό του είναι σαφές και αφορά, σχεδόν αποκλειστικά, σε ζητήματα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά. Αφού μελετήσαμε τα άρθρα και λάβαμε υπόψη τους τίτλους και τη θεματική τους, τα κατατάξαμε σε ενότητες, με βάση τις οποίες διαφαίνονται οι απόψεις για την Παιδαγωγική, την Εκπαίδευση, τη Γυναικεία αγωγή κλπ.

Μεγάλες δυσκολίες συναντήσαμε με την *Εφημερίδα των μαθητών και των Φιλομαθών*, η οποία εκδόθηκε για 28 έτη, με συχνότητα έκδοσης 3 ως 4 φορές το μήνα. Συνολικά δηλαδή μελετήθηκαν 6036 σελίδες μεγάλου μεγέθους σε 857 τεύχη για την πρώτη περίοδο και 1538 κανονικές σελίδες σε 96 τεύχη για τη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού. Η μεγάλη έκταση του περιοδικού και η ποικιλία των θεμάτων, με τα οποία ασχολείται, απαίτησαν πολύ χρόνο για τη μελέτη και την κατηγοριοποίηση των άρθρων του, ώστε να επιτευχθεί, όσο είναι αυτό δυνατόν, μια ολοκληρωμένη παρουσίαση των παιδαγωγικών απόψεων αλλά και των γενικότερων απόψεων που συμπλέκονται με τις πρώτες (γλώσσα, αρχαιότητα κτλ). Έτσι διαμορφώθηκαν τρεις γενικές ενότητες (Το ιδεολογικό πλαίσιο, το θεσμικό πλαίσιο, οι παιδαγωγικές απόψεις), στις οποίες εντάχθηκαν υποενότητες με ανάλογα θέματα.

Το τρίτο περιοδικό, ο *Φιλίστωρ* (εκδόθηκε σε 4 τόμους και σε 4500 σελίδες), κάνει το ίδιο στο “Πρόγραμμά” του διάκριση σε δύο θεματικές ενότητες-άξονες επισημαίνοντας ότι αυτές είναι η *Ιστορία* και η *Παιδαγωγία*. Αφού λάβαμε υπόψη αυτούς τους άξονες, κατηγοριοποιήσαμε τα άρθρα του ανάλογα με το θέμα τους και τα εντάξαμε στις ευρύτερες ενότητες του περιοδικού.

Αφού ολοκληρώθηκε αυτή η κατηγοριοποίηση και στα τρία περιοδικά, στη συνέχεια προσπαθήσαμε μέσω της μελέτης μας να διερευνήσουμε, να επισημάνουμε και να “εκμαιεύσουμε”, όπου ήταν αυτό δυνατόν, τις παιδαγωγικές απόψεις των συντακτών των άρθρων των περιοδικών, να αναζητήσουμε κοινούς “τόπους” και ταυτότητα στις αντιλήψεις τους, εφόσον αυτή υπήρχε, ή το αντίθετο διάσταση και διαφωνίες, να εντοπίσουμε τυχόν επιρροές από τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής αυτής ή τις πηγές από τις οποίες αντλούν τα όσα παραθέτουν, προσπαθώντας να μείνουμε συνεπείς στη χρονολογική τους σειρά. Για αυτό το σκοπό θεωρήσαμε χρήσιμο να συμπεριλάβουμε κατά τη διαπραγμάτευσή μας πολλά παραθέματα, τα οποία πιστεύουμε ότι θα συντελέσουν στο να παρουσιαστεί άμεσα και με σαφήνεια η παιδαγωγική σκέψη της εποχής, καθώς έτσι παρέχεται η δυνατότητα να παρακολουθήσουμε εκ του σύνεγγυς τις απόψεις των λογίων, όπως αυτές εκφράζονται σε αυτά. Θεωρούμε παράλληλα ότι με αυτόν τον τρόπο θα βοηθήσουμε και άλλους μελετητές, οι οποίοι θα ασχοληθούν στο μέλλον με την ιστορία της εκπαίδευσης, καθώς θα μπορούν να αντλήσουν υλικό για την έρευνά τους και να διευρύνουν τους προβληματισμούς και τις υποθέσεις της παρούσας εργασίας.

Επισημαίνουμε ότι κατά το πρώτο στάδιο της έρευνας χρησιμοποιήθηκε η ποιοτική ανάλυση περιεχομένου μέχρι τη φάση της συγκρότησης του συστήματος κατηγοριών, και σε ορισμένες κατηγορίες και υποκατηγοριών, με βάση το περιεχόμενο των άρθρων και λημμάτων που προκύπτουν από τη θεματική τους<sup>9</sup>. Το μέγεθος και το εύρος του υλικού, που θα έπρεπε να επεξεργαστούμε, καθιστούσαν, όμως, αποτρεπτική την περαιτέρω χρήση της μεθόδου. Για αυτό το λόγο στη συνέχεια ακολουθήσαμε την ιστορική περιγραφική μέθοδο έρευνας ως προς το πρώτο, κυρίως, επίπεδό της, συστημικό-περιγραφικό, ενώ έγινε και χρήση της ερμηνευτικής μεθόδου, σε σημεία, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο<sup>10</sup>. Συγκεκριμένα αναφορικά με το συστημικό επίπεδο της μεθόδου, μετά τη συγκρότηση των κατηγοριών-υποκατηγοριών, παραθέσαμε τις απόψεις των συντακτών των άρθρων κατά χρονολογική σειρά, ώστε να διαφανεί η τυχόν διαφοροποίηση ή εξέλιξη, εφόσον αυτή υπήρχε, στις παραπάνω απόψεις. Η χρονολογική αυτή παράθεση έδωσε χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτύπωσης της ιστορικής πραγματικότητας, καθώς, σε ορισμένες περιπτώσεις των πηγών που μελετήθηκαν, γίνεται εμφανής η διαφοροποίηση που συντελείται, όπως στις αντιλήψεις για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στο δημοτικό σχολείο και τις μεθόδους διδασκαλίας στο Ελληνικό σχολείο και

---

<sup>9</sup>L., Cohen/L., Manion, *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Αθήνα 1997, σ. 70 κε.

<sup>10</sup>Κ. Θ. Μπονίδης, *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2004, σ. 81 κε.

γυμνάσιο, οι οποίες με την πάροδο του χρόνου μεταβάλλονται. Σε ένα δεύτερο επίπεδο χρησιμοποιήθηκε η ερμηνευτική μέθοδος, καθώς επιχειρήθηκε να ερμηνευτούν οι παραπάνω απόψεις ενταγμένες στο πολιτικό-οικονομικό-ιδεολογικό-πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής, χωρίς να παραβλέπεται ταυτόχρονα η ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μεθοδολογικής προσέγγισης αποτελεί η ερμηνεία για το πώς το αίτημα για την παιδαγωγική κατάρτιση με την πάροδο του χρόνου γίνεται ολοένα και πιο επιτακτικό, όπως διαπιστώσαμε στα άρθρα των εκπαιδευτικών-παιδαγωγών, ενώ τα ίδια άρθρα αποδεικνύουν ότι οι προσεγγίσεις καθίστανται σταδιακά περισσότερο επιστημονικές. Με την ίδια μέθοδο γίνεται επίσης εμφανέστερη η διαφοροποίηση στις αρχές της αγωγής, όχι μόνο στα άρθρα των περιοδικών, αλλά και στα ίδια τα περιοδικά, τα οποία μελετώνται επίσης με βάση την ημερομηνία της έκδοσής τους. Έτσι διαπιστώνεται και ερμηνεύεται η στροφή από την αρμονική συνύπαρξη ατομικού και κοινωνικού συμφέροντος, που εκφράζεται στον *Παιδαγωγό* και στα πρώτα έτη της έκδοσης της *Εφημερίδος των Φιλομαθών*, στην υποταγή στο «όλον» που τονίζεται στη συνέχεια της *Εφημερίδος των Φιλομαθών* και στο *Φιλίστορα*, από την υποστήριξη των ατομικών δικαιωμάτων του πολίτη την ίδια περίοδο, στην αποσιώπησή τους και στη συνεχή υπενθύμιση των καθηκόντων του κοκ.

Η εργασία αποτελείται από τέσσερα, άνισα στην έκτασή τους, κεφάλαια: Το πρώτο, που φέρει τον τίτλο *Η “προϊστορία” της παιδαγωγικής σκέψης στο έργο των Νεοελλήνων διαφωτιστών*, διαπραγματεύεται τη διαδικασία και τα στάδια της προετοιμασίας της ελληνικής παιδαγωγικής σκέψης και το σχεδιασμό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος στα προεπαναστατικά χρόνια, όπως αυτά εκφράζονται, κυρίως στο περιοδικό *“Ερμής ο Λόγιος”*, καθώς και τα πρώτα βήματα της συγκρότησης της ελληνικής εκπαίδευσης με την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μέσα από τα περιεχόμενα του περιοδικού *Παιδαγωγός* παρακολουθούμε τη συνέχεια της παράδοσης του Νεοελληνικού διαφωτισμού. Παρά τη βραχύχρονη έκδοσή του, κατορθώνει να συμπεριλάβει στις 384 σελίδες του τις βασικές αρχές για τη σωματική, ηθική, διανοητική ανάπτυξη του παιδιού και τη διαμόρφωσή του σε λογικό άνθρωπο, ο οποίος θα βιώσει αρμονικά με το κοινωνικό του περιβάλλον και θα προσπαθήσει, αποδεχόμενος την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει, και για την προσωπική του ευτυχία αλλά και για την κοινωνική.

Στο τρίτο κεφάλαιο, κατά το οποίο παρουσιάζεται η *Εφημερίς των Μαθητών* και των *Φιλομαθών* θα παρατηρήσουμε τις αλλαγές που συντελούνται στη σκέψη των

παιδαγωγών-εκπαιδευτικών, οι οποίοι, πορευόμενοι κάτω από το βάρος των εθνικών προβλημάτων της εποχής τους, απομακρύνονται από το Διαφωτισμό και για το μεγαλύτερο διάστημα της τριακονταετίας 1850-1880 στρέφονται εντονότερα στην αρχαιοελληνική και χριστιανική παράδοση, μέχρι να σημειωθεί η τομή της γενιάς του 1880<sup>11</sup>.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρακολουθούμε τη νηφάλια σκέψη που εκφράζει ο *Φιλίστωρ*, ο οποίος, αν και η διετία της έκδοσής του (1861-62) συμπίπτει με το χρόνο της έκδοσης της *Εφημερίδος των Μαθητών και των Φιλομαθών*, μας επαναφέρει στη σκέψη του Διαφωτισμού και του Κοραή σημειώνοντας ένα “φωτεινό”, κατά τη γνώμη μας, διάλειμμα στην πορεία της νεοελληνικής σκέψης, η οποία σταδιακά έχει απομακρυνθεί από τις ιδεολογικές αρχές του Διαφωτισμού και στρέφεται σε διαφορετικά ιδεολογικά σχήματα, ενώ παράλληλα το ίδιο περιοδικό προβάλλει το Νεοανθρωπισμό. Αυτή η ιδιαιτερότητα του περιοδικού, η σύζευξη και αρμονική συνένωση, θα μπορούσαμε να πούμε, Διαφωτισμού και Νεοανθρωπισμού είναι και ο λόγος, για τον οποίο το παρουσιάζουμε στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας μας και όχι μετά τον *Παιδαγωγό*.

Τέλος στα συμπεράσματα προσπαθούμε να διαγράψουμε και να σκιαγραφήσουμε την πορεία της ελληνικής παιδαγωγικής σκέψης για το χρονικό διάστημα, με το οποίο ασχολούμαστε σε αυτή την εργασία.

---

<sup>11</sup>N., Π., Τερζής, *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα-Πράγματα και πρόσωπα*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 42 κε.

## 1. Η “ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ” ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΩΝ

Κατά το χρόνο που στην κεντρική και δυτική Ευρώπη συντελούνταν κοσμογονικές αλλαγές στην οικονομία, στην κοινωνία, στην ανθρώπινη σκέψη και ιδεολογία, στον ελληνικό κόσμο, ο οποίος βρισκόταν υπό την Οθωμανική κατοχή, έφθαναν τα μηνύματα και οι απηχήσεις των νέων ιδεών, αρχικά μεμονωμένα και σποραδικά, αργότερα πυκνότερα, με αποτέλεσμα να πάρουν κατά τα μέσα του 18ου αιώνα τη μορφή του μεγάλου ανανεωτικού κινήματος, του σημαντικότερου πνευματικού κινήματος στην ιστορία του νέου ελληνισμού, του Νεοελληνικού διαφωτισμού. Ο υπόδουλος ελληνικός κόσμος είχε στερηθεί την εμπειρία της Αναγέννησης και την έξοδο από το πνευματικό κλίμα του Μεσαίωνα. Οι αλλαγές στο δυτικό κόσμο είχαν συντελεστεί σταδιακά, ενώ στον ελληνικό κόσμο, που αγωνιζόταν για την επιβίωσή του, έγιναν μέσα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα και συνδέθηκαν με τη βασική επιδίωξη των Ελλήνων να απελευθερωθούν από τους ξένους δυνάστες. Τη μεγάλη αλλαγή προετοίμασαν, όπως είναι γνωστό, πολλοί παράγοντες, κυρίως οικονομικοί και κοινωνικοί. Συγκεκριμένα, από τα μέσα ήδη του 17ου αιώνα άρχισαν να αναπτύσσονται φιλοπρόοδοι αστικοί πυρήνες εμπόρων, που με τις πρωτοβουλίες τους αμφισβητούσαν έμπρακτα το ρόλο της μέχρι τότε παραδοσιακής ηγεσίας του Γένους (Πατριαρχείου, Φαναριωτών και προκρίτων). Ιδίως μετά την ευεργετική, για τον ελληνισμό, ρωσοτουρκική συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), παρατηρήθηκε ραγδαία ανάπτυξη των αστικών εμπορικών κέντρων, τόσο σε παράκτιες πόλεις (Σμύρνη, Χίο, Κυδωνιές, Θεσσαλονίκη), όσο και στη βόρεια ηπειρωτική Ελλάδα (Καστοριά, Κοζάνη, Σιάτιστα, Αμπελάκια, Τίρναβο, Ιωάννινα). Οι κοινότητες αυτές μαζί με τις επίσης αναπτυσσόμενες ελληνικές εμπορικές παροικίες του εξωτερικού (Βιέννη, Βουκουρέστι, Ιάσιο, Οδησσό, Τεργέστη, Λιβόρνο κ.λ.π.) ήταν οι πιο ευαίσθητοι δέκτες και αναμεταδότες των ιδεών τού Διαφωτισμού και του ευρωπαϊκού τρόπου ζωής. Είναι, επομένως, ευεξήγητο το ότι οι φορείς των αρχών του Διαφωτισμού (λόγιοι, έμποροι, γιατροί, δάσκαλοι, κληρικοί κ.λ.π.) προέρχονταν ή συνδέονταν στενά με αυτές τις ελληνικές αστικές “κοινωνίες”. Οι στόχοι του Νεοελληνικού διαφωτισμού υπαγορεύθηκαν από το ιδεολογικό τρίπτυχο του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού: ανάπτυξη των διανοητικών ικανοτήτων του ανθρώπου, σπουδή του φυσικού κόσμου και διάπλαση ενός νέου τύπου πολίτη, ελεύθερου από οποιασδήποτε μορφής προκαταλήψεις.

Μια βασική επιδίωξη του κινήματος ήταν η διάδοση των “φώτων της παιδείας”, στα αστικά, τουλάχιστον, στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, με την έκδοση περιοδικών και

εκλαϊκευτικών βιβλίων, τη μετάφραση ξένων συγγραμμάτων, την ίδρυση βιβλιοθηκών. Ενθαρρύνθηκε επίσης η αποστολή φερέλπιδων νέων στα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα για ευρύτερες σπουδές. Οι Νεοέλληνες διαφωτιστές έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στη σπουδή της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, την οποία ποτέ δεν έπαυσαν να μελετούν, και γενικότερα στην ενίσχυση των δεσμών του νέου ελληνισμού με την κλασική αρχαιότητα<sup>12</sup>. Οι σπουδές ή η εν γένει παραμονή των Νεοελλήνων διαφωτιστών στη δυτική Ευρώπη και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες τους έδωσαν τη δυνατότητα να έρθουν σε επαφή με τις πνευματικές διεργασίες που συντελούνταν εκείνη την εποχή με την εμφάνιση του κινήματος του Διαφωτισμού. Πνεύματα ανήσυχα και προβληματισμένα οι ίδιοι, αν και κληρικοί στην πλειοψηφία τους, διείδαν στις νέες ιδέες την προοπτική του φωτισμού της υπόδουλης πατρίδας τους και με ενθουσιασμό προσπάθησαν να τις διαδώσουν με εκδόσεις, μεταφράσεις έργων και αρκετοί με τη σχολική πράξη ως δάσκαλοι εισάγοντας νέες μεθόδους και μαθήματα στα μέχρι τότε παραδοσιακά σχολεία. Την επαφή τους με τη δυτική σκέψη μαρτυρούν και οι μεταφράσεις των βιβλίων ξένων διανοητών.

Για παράδειγμα το έργο του John Locke “*Δοκίμιο για την ανθρώπινη Νόηση*” έγινε γνωστό, κυρίως, από τον Ευγένιο Βούλγαρη<sup>13</sup>. Με αυτό το έργο η ελληνική σκέψη είχε την ευκαιρία να εξοικειωθεί με τους φιλοσοφικούς προβληματισμούς του Διαφωτισμού σε σχέση με τη φύση, τα όρια της ανθρώπινης γνώσης, τις δυνατότητες της νόησης και τις πηγές και τις δυνάμεις της πλάνης και της πρόληψης. Με την πολεμική κατά των έμφυτων εννοιών το δοκίμιο αναδεικνυε την εμπειρία και την κρίση ως τις μόνες πηγές έγκυρης γνώσης<sup>14</sup>. Το 1794 μεταφράστηκε το έργο του Fontenelle “*Ομιλίες περί πληθύος κόσμων*” από τον Παναγιώτη Κοδρικά, στη Βιέννη. “Ο σκοπός της Γραφής είναι πνευματικός, όχι αστρονομικός”, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κοδρικάς<sup>15</sup>.

---

<sup>12</sup>Για το Νεοελληνικό διαφωτισμό συμβουλευθήκαμε κυρίως το βιβλίο του Π., Κιτρομηλίδη, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Μετ. Σ. Νικολούδη, Αθήνα 2000, καθώς και του Κ., Θ., Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1998.

<sup>13</sup>Δημοσιεύτηκε το 1796 σε ελληνική μετάφραση της επιτομής του John Wyene από την ιταλική έκδοση του Francesco Soave. “Εγχειρίδιον Μεταφυσικο-Διαλεκτικόν ή Επιτομή Ακριβεστάτη του Δείγματος του Κυρίου Λοκίου περιβοήτου Φιλοσόφου περί της Ανθρωπίνης Διανοίας, Μετάφραση Ιωάννη Λιτίνου, κληρικού από τη Ζάκυνθο”. Ο Soave ήταν Ιταλός παιδαγωγός, φιλόσοφος 1743-1806. Έργα του Κοινωνικά και Κλασικά Έρευνα, Οδύσσεια κλπ.

<sup>14</sup>Π., Κιτρομηλίδης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*. Μετ. Σ. Νικολούδη, Αθήνα 2000, σ. 284.

<sup>15</sup>Κιτρομηλίδης, *ο. π.*, σ. 285. Ο Κιτρομηλίδης παραπέμπει στο Προοίμιο της μετάφρασης, σ. 310-311, και αναφέρει ότι ο Κοδρικάς διόρθωσε στα σχόλια του πολλές από τις αστρονομικές ανακρίβειες του πρωτοτύπου βασιζόμενος στα συμπεράσματα της σύγχρονης του αστρονομικής έρευνας. Στόχος της εκλαϊκευσης της αστρονομικής επιστήμης ήταν να καταπολεμήσει την αμάθεια, που μαχόταν την κοπερνίκεια θεωρία του σύμπαντος με το επιχείρημα ότι ήταν αντίθετη προς τη διδασκαλία των Γραφών.

Το 1795 και 1796 δημοσιεύτηκαν δύο διαφορετικές μεταφράσεις του έργου του Montesquieu “*Έρευνα περί προόδου και πτώσεως των Ρωμαίων*”<sup>16</sup>. Η ιστορική σκέψη του Montesquieu αποτελούσε μια πρόκληση για τους υπόδουλους Έλληνες να στοχαστούν με βάση την πολιτειακή θεωρία της διαφθοράς και παρακμής των πολιτικών συστημάτων<sup>17</sup>. Το 1797 ο Σπυρίδων Πρεβέτος δημοσίευσε το έργο του Poisson de La Chabeaussiere “*Κατήχησις Ελευθέρου Ανθρώπου*” στη Βενετία, ένα εγχειρίδιο για διδακτική χρήση στη γαλλική στοιχειώδη εκπαίδευση για την εισαγωγή των μαθητών στην ηθική αγωγή με βάση τις ιδέες του Διαφωτισμού<sup>18</sup>.

Όλα αυτά μαρτυρούν το νέο άνεμο που έπνεε στη σκέψη των Νεοελλήνων διαφωτιστών. Εκείνο, βέβαια, που ενδιαφέρει την παρούσα εργασία και είναι πολύ σημαντικό, είναι να παρακολουθήσουμε περισσότερο το πώς αυτοί οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την παιδεία των ελληνοπαίδων, τους σκοπούς, τα ιδεώδη που θα πρέπει να την κατευθύνουν και τελικά ποιο Νεοέλληνα άνθρωπο-πολίτη επιδιώκουν να διαμορφώσουν, παράλληλα με το σχολικό σύστημα της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης που προτείνουν, καθώς και τους τρόπους της οργάνωσής του.

Οι Νεοέλληνες διαφωτιστές στις επαφές τους με τη δυτική σκέψη μέσω των πρωτότυπων έργων ή των μεταφράσεών τους ήταν λογικό να εντυπωσιαστούν και να θαυμάσουν τις νέες θεωρίες που διατυπώνονταν εκείνη την εποχή. Ειδικά στην παιδαγωγική και στην εκπαίδευση παρατήρησαν μια άλλη διάσταση, εντελώς διαφορετική, από αυτή που ίσχυε στα σχολεία που υπήρχαν στον υπόδουλο ελληνισμό. Όπως είναι γνωστό το περιεχόμενο των σπουδών των διαφόρων σχολών, που λειτουργούσαν σε διάφορες πόλεις και η μέθοδος που ακολουθούνταν, ακόμη και από καταξιωμένους δασκάλους, ταλαιπωρούσαν τους μαθητές. Οι σπουδαστές κατατρίβονταν με το σχολαστικισμό που επικρατούσε και την προσκόλληση στη γραμματική και το συντακτικό, αναγκασμένοι να αντιγράφουν τις σημειώσεις των δασκάλων τους, να ανέχονται πολλές φορές ραβδισμούς, μαστιγώσεις και άλλες ταπεινωτικές τιμωρίες, και να δαπανούν πολλά χρόνια για τις σπουδές τους, με αποτέλεσμα πολλοί να τις εγκαταλείπουν. Τον τρόπο αυτό φοίτησης και διδασκαλίας περιγράφουν πολλοί από τους διαφωτιστές στα έργα τους - έχοντας κακές αναμνήσεις από τους δασκάλους τους και τα “καλά γραμματικά”<sup>19</sup>, που τους

<sup>16</sup> Οι μεταφραστές είναι ανώνυμοι, αλλά η πρώτη μετάφραση αποδίδεται στο Γ. Εμμανουήλ από την Κων/πολη σύμφωνα με το Γ. Ζαβίρα. Νέα Ελλάς, επιμ. Γ. Π. Κρέμου, Αθήναι 1870. Στο ίδιο, σ. 566.

<sup>17</sup> Στο ίδιο, σ. 286.

<sup>18</sup> Στο ίδιο, σ. 287.

<sup>19</sup> Τα “καλά γραμματικά” είναι αυτά που διδασκόταν το γένος από την υποδούλωσή του μέχρι σήμερα (εποχή του Κοραή) και για τα οποία έπρεπε κανείς να δαπανά το μεγαλύτερο μέρος της νεότητάς του και να έχει άγνοια όλων των ωφελίμων γνώσεων. Για τα πραγματικά καλά γραμματικά υπάρχει ανάγκη να συνταχθούν καλή γραμματική και καλό συντακτικό, λέει

δίδασκαν με τη μέθοδο της “ψυχαγωγίας”<sup>20</sup>-, όπως ο Κοραΐς για το δάσκαλό του Ιερόθεο Δενδρινό στη Σμύρνη, ο Μοισιόδαξ για τον “κλεινόν” δάσκαλό του Ευγένιο Βούλγαρη στην Αθωνιάδα<sup>21</sup>.

Οι Νεοέλληνες λόγιοι που ενδιαφέρθηκαν για την εκπαίδευση στράφηκαν στα κράτη που είχαν οργάνωση και θεσμούς, για να αντλήσουν εμπειρίες, που θα τις χρησιμοποιούσαν στην ίδρυση και την οργάνωση των ελληνικών σχολείων. Και ήταν φυσικό να εξιδανικεύσουν, τις περισσότερες φορές, την πραγματικότητα των χωρών της δυτικής Ευρώπης, χωρίς να την αντιλαμβάνονται και να τη συνειδητοποιούν πάντοτε. Η σφοδρή επιθυμία για την όσο το δυνατόν ταχύτερη οργάνωση ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα συνέβαλε σημαντικά στην υιοθέτηση αντιλήψεων και σχημάτων σχολικής οργάνωσης άκριτα και επιπόλαια, πολλές φορές<sup>22</sup>. Από τη μελέτη, όμως, των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων των δύο αιώνων (18ου και 19ου) καταδεικνύεται ότι και η παιδαγωγική επιστήμη<sup>23</sup> και η εκπαίδευση στην Ευρώπη αντιμετώπισαν επίσης πολλά προβλήματα και η πραγματικότητα στις ευρωπαϊκές χώρες δεν ήταν πάντα ιδανική, όπως ευελπιστούσαν οι Έλληνες διανοούμενοι<sup>24</sup>.

Οι πρώτες απόπειρες διατύπωσης παιδαγωγικών θεωριών και προτάσεων για την οργάνωση εκπαιδευτικών συστημάτων παρατηρούνται πριν από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους από σημαντικούς εκπροσώπους του Νεοελληνικού διαφωτισμού και εντάσσονται στα πλαίσια της γενικότερης πρόσληψης των ιδεών του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο.

Η έννοια του Διαφωτισμού είναι μια ιδέα του 18ου αιώνα και αποκτά ορμή, καθώς οι Γάλλοι “φιλόσοφοι” προσπάθησαν να απομακρύνουν τα διανοητικά και πολιτιστικά δεσμά των προηγούμενων αιώνων με τον Αιώνα των Φώτων<sup>25</sup>. Ο Διαφωτισμός θέτει τον ορθολογισμό στην υπηρεσία της λύτρωσης και της απελευθέρωσης του ανθρώπου. Εκτιμά τον άνθρωπο ως άτομο, επιδιώκει την αυτονομία του και απευθύνεται σε αυτόν στο όνομα

---

ο Κοραΐς, στο έργο *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι εις τον Α΄ τόμον των Βίων του Πλουτάρχου. Συλλογή των εις την Ελληνικήν Βιβλιοθήκην και τα Πάρεργα Προλεγόμενων*, επιμ. Φ. Φουρναράκη, Παρίσι 1833. [Ανατύπωση: Πρόλογος Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Μ.Ι. Ε. Τ., 1984, σ. 320 κε].

<sup>20</sup>Ο Κοραΐς τη χαρακτηρίζει “ψυχοκτασία” στα *Προλεγόμενα, τόμος Α΄, Στοχασμοί αυτοσχέδιοι εις την έκδοσιν της Ποικίλης ιστορίας του Αιλιανού, των σωζομένων Ηρακλείδου του Ποντικού και Νικολάου του Δαμασκηνού* [από την ανατύπωση], ο. π., σ. 140.

<sup>21</sup>Κ., Χατζόπουλος, *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991.

<sup>22</sup> Αυτό επισημαίνεται αρκετές φορές στα άρθρα των περιοδικών που μελετήθηκαν για την εκπόνηση αυτής της εργασίας, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

<sup>23</sup>Για το 18αι με τον όρο παιδαγωγική επιστήμη εννοούμε τον παιδαγωγικό πειραματισμό με την ίδρυση σχολείων, όπου εφαρμόζονταν οι μέθοδοι των εμπνευστών τους, όπως των Comenius, Pestalozzi, Francke κλπ.

<sup>24</sup>Βλέπε, J., Bowen, *A History of Western Education. The Modern West Europe and the New World*, USA 1981, Volume III.

<sup>25</sup>Α., Ρέμπλε, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Μετάφρ. Θ., Χατζηστεφανίδης, Σ., Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Αθήνα 1990, σ. 202 κε.



της λογικής, της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας χωρίς τις δεσμεύσεις της απολυταρχίας και τον αυταρχισμό της εκκλησίας. Η επιστήμη εκλαϊκεύεται και μαζί με τη φιλοσοφία διδάσκουν τον άνθρωπο πώς μπορεί να ζήσει σωστά και ευτυχισμένος. Η θρησκεία ηθικοποιείται ισχυρά. Όλα υπάρχουν για τον άνθρωπο και τίθενται στην υπηρεσία του.

Ο ενθουσιασμός για τη λογική και η στροφή στον άνθρωπο καθιστούν το 18ο αιώνα τον κατεξοχήν “παιδαγωγικό” αιώνα. Επικρατεί η σκέψη ότι η διδασκαλία μπορεί να ωφελήσει όλους τους ανθρώπους και να τους βελτιώσει πνευματικά. Ο Διαφωτισμός έχει μια διαρκή τάση για ηθικοποίηση και διδασκαλία και αποτελεί πραγματικό κίνημα για τη μόρφωση του λαού.

Ο παιδαγωγικός ενθουσιασμός του Διαφωτισμού ανέπτυξε πλήρως την ιδέα της λαϊκής μόρφωσης και αντιμετώπισε, κυρίως με την επίδραση του Rousseau, το παιδί ως παιδί, για αυτό και κατέβαλε προσπάθειες για μια αγωγή με κέντρο και με μέτρο το παιδί, τη χαρά και την αυτονομία του. Για πρώτη φορά, μετά την αρχαιότητα, αναγνωρίστηκε η μεγάλη σπουδαιότητα της υγιεινής και της σωματικής αγωγής και ευνοήθηκαν οι χειροτεχνικές δεξιότητες. Προωθήθηκε επίσης η ιδέα του κοσμικού και κρατικού σχολείου, εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για τη μόρφωση των δασκάλων και τέθηκαν οι βάσεις για την παιδαγωγική επιστήμη<sup>26</sup>.

Σε αντιπαράθεση προς το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού εμφανίζεται στη Γερμανία ένα νέο κίνημα, που υπερβαίνει την ορθολογιστική τοποθέτηση του Διαφωτισμού, και περνά από διάφορες φάσεις. Μία από τις κυριότερες ιδέες αυτού του “αντίπαλου” στο Διαφωτισμό κινήματος, που ενδιαφέρει εδώ, αποτέλεσε η ατομική μόρφωση, μάλιστα για πρώτη φορά δημιουργείται η έννοια μόρφωση, και επιδιώκεται να είναι ολόπλευρη και αρμονική, με την ανάπτυξη όλων των δυνάμεων του ανθρώπου και όχι, όπως στο Διαφωτισμό, κυρίως των διανοητικών. Η μόρφωση για αυτό το κίνημα είναι η “εκδίπλωση” όλων των δυνάμεων του ανθρώπου, ακόμη και του θυμικού και της φαντασίας.

Στις μορφωτικές επιδιώξεις της εποχής μεγάλη επιρροή άσκησε η Νεοανθρωπιστική κίνηση των φιλολόγων και παιδαγωγών. Η κίνηση αυτή αρχικά ήταν στραμμένη στον εκσυγχρονισμό της διδασκαλίας των αρχαίων γλωσσών στο πανεπιστήμιο και τα λατινικά σχολεία, αργότερα, όμως, με τους Wolf και Humboldt συγχωνεύτηκε με το συνολικό πνευματικό ρεύμα. Έδρα του φιλολογικού μεταρρυθμιστικού πνεύματος υπήρξε το πανεπιστήμιο του Goettingen: η νεολαία δεν έπρεπε να δίνει βαρύτητα στη γραμματική και τη ρητορική, αλλά έπρεπε να διαμορφώνει την κριτική της ικανότητα, το αισθητικό της

---

<sup>26</sup>Ρέμπλε, ο. π., σ. 212 κε.

κριτήριο και τον ηθικό της χαρακτήρα από το πνεύμα της αρχαιότητας, από τον κλασικό κόσμο και τον ανθρωπισμό του. Με τη μύηση της ψυχής στον κόσμο της αρχαιότητας επιδιωκόταν το ανέβασμα όλων των ψυχικών δυνάμεων του ανθρώπου<sup>27</sup>.

Είναι μια εποχή από τις πιο γόνιμες για την ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος. Οι Νεοέλληνες διαφωτιστές στα τέλη του 18ου αρχές 19ου αιώνα στις επαφές τους με τη δυτική σκέψη, μέσω των πρωτότυπων έργων των Ευρωπαίων στοχαστών ή των μεταφράσεών τους, ζώντας ή παρακολουθώντας τις πνευματικές διεργασίες της εποχής τους, γίνονται και αυτοί μέτοχοι των ζυμώσεων που συντελούνται.

Τους συγκινεί ο παιδαγωγικός ενθουσιασμός του Διαφωτισμού και θέτουν ως προϋπόθεση για την ελευθερία το φωτισμό του γένους με την παιδεία, ενώ παράλληλα με τη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας και τις εκδόσεις των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων θέλουν να κάνουν προσιτές στους συμπατριώτες τους τις αξίες των αρχαίων Ελλήνων, για να χρησιμεύσουν αυτές ως οδηγός του έθνους. Η ιδέα της Ελλάδας, ως κοινής μητέρας, και των αρχαίων Ελλήνων όχι μόνον ως πνευματικών, αλλά και ως φυσικών προπατόρων, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στο έργο των Νεοελλήνων στοχαστών, για αυτό και προσπαθούν να ενισχύσουν τους δεσμούς του νέου ελληνισμού με την κλασική αρχαιότητα<sup>28</sup>. Επιτυγχάνουν την καίρια σύζευξη της “νεωτερικής” φιλοσοφίας και των σύγχρονων επιστημών με τη δημιουργική αναβίωση της αρχαιότητας αποτιμώντας την κριτικά.

Στην εκπνοή του 18ου αιώνα ένας Έλληνας διαφωτιστής, που έγραψε συστηματικό έργο για την παιδαγωγική, ήταν ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ (1730-1800)<sup>29</sup>. Σύμφωνα με το Μοισιόδακα η πολιτισμική αναμόρφωση των Ελλήνων θα έπρεπε να ξεκινήσει με θεμελιώδεις αλλαγές στην ελληνική εκπαίδευση. Η αμάθεια συντηρούσε τις προκαταλήψεις και τις δεισιδαιμονίες. Η “*Παιδαγωγία*” του (Βενετία 1779) είναι μια ελεύθερη προσαρμογή του έργου του John Locke “*Some thoughts concerning education*” και αποτελεί ένα

---

<sup>27</sup> Ρέμπλε, ο. π., σ. 277 κε.

<sup>28</sup> Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 226 κε.

<sup>29</sup> Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 229 κε. Ο Μοισιόδαξ (1730-1800) μετέφρασε το έργο του Antonio Muratori, “*Filosofia morale esposta e proposta ai giovani*”, Βενετία 1761. Στα προλεγόμενα της μετάφρασης του έργου του επισημαίνει την αντίθεση ανάμεσα στη δόξα της αρχαίας Ελλάδας με τη σύγχρονη εικόνα της ελληνικής κοινωνίας και διαπιστώνει ότι η αιτία είναι η αμάθεια. Για να καταπολεμηθεί, θα έπρεπε να αρθεί η αντίφαση της ελληνικής κοινωνίας όσον αφορά στη θέση της αρχαιογνωσίας στην ελληνική παιδεία. Η νεότερη ελληνική παιδεία “κυριεύεται κατά κράτος από την υπόληψιν και την αμέλειαν της αρχαιότητος”. Η “υπόληψις” συνιστούσε τον άκρατο θαυμασμό στους αρχαίους και την πίστη στο αλάθητό τους. Οι αρχαίοι είναι και αυτοί άνθρωποι “με μίαν πεπερασμένην και ατελή φύσιν, όπως και οι επίλοιποι άνθρωποι” και επομένως πρέπει κανείς να τους αποτιμά κριτικά. Η έλλειψη κριτικού πνεύματος στην αποτίμηση των αρχαίων οφειλόταν στην άγνοια της νεότερης γνώσης. Η “αμέλεια” της αρχαιότητας εκφραζόταν από την έλλειψη των συγγραμμάτων των αρχαίων. Για αυτό δεν έφεραν ευθύνη οι Οθωμανοί, αλλά οι ίδιοι οι Έλληνες που δεν φρόντιζαν για την εκπαίδευση με την ίδρυση σχολείων, αλλά ανήγειραν εκκλησίες.

εγχειρίδιο αγωγής των νέων, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα<sup>30</sup>. Αναλογικά με την *tabula rasa* του Locke ο Μοισιόδαξ λέει ότι τα παιδιά “ομοιάζουν τα απαλά κηρία, τα οποία υπακούουσιν αδιαφόρως εις πάσαν μετάπλασιν”. Για αυτό και είναι αναγκαίο να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην ανατροφή τους, την οποία πρέπει να αναλάβουν άνθρωποι χρηστοί.

Δίνει βαρύτητα επίσης στην ηθική ακεραιότητα, η οποία πρέπει να συνδυάζεται με τη γνώση. Κάνει κριτική στις παραδοσιακές διδακτικές μεθόδους και προτείνει να αντικατασταθούν με μια παιδαγωγική μέθοδο, που θα κάνει τη μάθηση ευχάριστη διεγείροντας τη φυσική περιέργεια των μαθητών, πείθοντάς τους για τη χρησιμότητα της εκπαίδευσης και αντιμετωπίζοντας τον κάθε μαθητή ως μοναδικότητα ανάλογα με το χαρακτήρα, τις ανάγκες και τις κλίσεις του. Συμβουλεύει να υπάρχει προσοχή, ώστε να αποφεύγονται οι τραυματικές εμπειρίες και η σωματική τιμωρία, εκτός από σπάνιες εξαιρέσεις.

Το περιεχόμενο της νέας εκπαίδευσης έπρεπε να βασίζεται σε εγκύκλιο πρόγραμμα σπουδών, που θα απαιτούσε στοχασμό και κρίση. Για τα μικρά παιδιά θα ήταν ωφέλιμοι οι μύθοι του Αισώπου. Τα κείμενα του Ηροδότου, του Αρριανού, του Ξενοφώντα είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα, ενώ τα κλασικά μαθήματα θα έπρεπε να συνεχίζονται με το Δημοσθένη και το Θουκυδίδη. Η σπουδή των κειμένων είναι σκόπιμο να συνδυάζεται με το ιστορικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο, ώστε να διασαφηνίζονται τα νοήματά τους. Εκτός από τους κλασικούς είναι απαραίτητη και η νεότερη γνώση και επιστήμη: τα μαθηματικά, η φυσική, η γεωγραφία, η ιστορία, η ηθική φιλοσοφία, η νομική, η συστηματική διδασκαλία της νέας ελληνικής, της τουρκικής, της ιταλικής και γαλλικής. Η εκπαίδευση έπρεπε να ενθαρρύνει τις δημιουργικές δεξιότητες των μαθητών με άσκηση στο στοχασμό και στην εκφραστική ικανότητα με τη συγγραφή εκθέσεων.

Ο Μοισιόδαξ θέτει ως στόχο τη χειραφέτηση του ανθρώπινου πνεύματος από τις παραδοσιακές προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες, από τις “ακεφάλους ιδέες”. Αυτή δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί χωρίς ευρύτερες πολιτικές αλλαγές, χωρίς τη δημιουργία μιας κοινότητας, όπου θα υπήρχε ισότητα και ο καθένας θα συνεισέφερε ανάλογα με τις

---

<sup>30</sup> Ρέμπλε, *ο. π.*, σ. 218 κε. Το έργο εκδόθηκε το 1693 και στη διάρκεια του 18ου αιώνα δύο φορές στην αγγλική γλώσσα, στη γαλλική του μετάφραση 16 φορές και το 1710 στη γερμανική. Μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα είχε επανεκδοθεί 10 φορές στην Αγγλία, 7 στη Γερμανία, 6 στην Ιταλία και 5 στη Γαλλία. Ο Κιτρομηλίδης, *ο. π.*, σ. 559, αναφέρει ότι το έργο του Locke πρέπει να ήταν γνωστό από τη γαλλική μετάφραση του Pierre Coste, σύμφωνα με τον Εμμ. Κριαρά “Η Παιδαγωγία του Μοισιόδακος και η σχέση της με το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke” *Byzantinisch-Neugriechischer Jahrbucher*, 18 (1943), σ. 135 κε.

δυνάμεις του<sup>31</sup>. Διακρίνεται, επίσης, για την ωφελιμιστική λογική του και θεωρεί τη νεότερη φιλοσοφία χρήσιμη για τις ανάγκες της ζωής. Θεωρούσε την Ευρώπη “το ευδαιμονέστερον, το περικαλλέστερον, το πλέον σεσοφισμένον κλίμα” της οικουμένης, που θα έπρεπε να κατευθύνει τις ελληνικές προσπάθειες<sup>32</sup>.

Εκτός από το Μοισιόδακα και άλλοι διανοούμενοι του Νεοελληνικού διαφωτισμού συνέβαλαν στη διαμόρφωση των παιδαγωγικών ιδεών και στο σχεδιασμό του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Αλλά τη μεγαλύτερη επιρροή, η οποία συνεχίστηκε και στα μετεπαναστατικά χρόνια, είχε ο Αδαμάντιος Κοραής.

Οι παράγοντες που θα ευνοούσαν την κοινωνική και πολιτική ανάκαμψη της Ελλάδας, σύμφωνα με τον Κοραή, ήταν οι επιδράσεις του Ευρωπαϊκού διαφωτισμού και ιδιαίτερα της Γαλλίας και οι οικονομικές δυνάμεις της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας, κυρίως της νέας εμπορικής τάξης, η οποία είχε στρέψει το βλέμμα της στην κοινωνική ωφέλεια με την εκσυγχρονισμένη παιδεία, τη μελέτη της μητρικής γλώσσας, των ξένων γλωσσών και την εξοικείωση με τον τρόπο ζωής και εκπαίδευσης των πολιτισμένων εθνών. Το ελληνικό έθνος θα έφτανε στην ωριμότητα μέσω της κατάλληλης παιδευτικής προετοιμασίας. Η παιδεία θα έπρεπε να εξαπλωθεί πλατιά μεταξύ των νεότερων Ελλήνων και με αυτόν τον τρόπο αυτοί θα εξοικειώνονταν με την παιδεία του Διαφωτισμού και με την κλασική κληρονομιά τους. Ο Κοραής θεωρούσε πρωταρχική του υποχρέωση να προσφέρει εκδόσεις αρχαίων Ελλήνων κλασικών στους συμπατριώτες του, για να συμβάλει στην αναβίωση της σοφίας και αρετής των αρχαίων. Έτσι θα αποκτούσαν συνείδηση ότι διέθεταν ιδιαίτερη ιστορική φυσιογνωμία. Αλλά το κλασικό πρότυπο είχε σημασία μόνο ως οδηγός του έθνους για τη δημόσια ηθική των πολιτών του<sup>33</sup>.

Στα προλεγόμενα των εκδόσεών του, που φέρουν τον τίτλο “*Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί περί της Ελληνικής Παιδείας και Γλώσσης*”, και ιδιαίτερα στα προλεγόμενα των έξι τόμων των *Παράλληλων Βίων του Πλουτάρχου*, ο Κοραής ανέπτυξε τη θεωρία του για τη διαλεκτική σχέση παιδείας και ελευθερίας. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδει στη γλώσσα, διότι

<sup>31</sup>Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 235 κε. Οι ιδέες του Μοισιόδακα τον έφεραν σε σύγκρουση με το περιβάλλον του. Κατηγορήθηκε για ανικανότητα και ανεπαρκή γνώση (δεν δίδασκε αρχαία ελληνική γραμματική και αριστοτελική λογική, διότι δεν τις κατανοούσε, ισχυρίστηκαν οι αντίπαλοί του) και εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί από την Ακαδημία του Ιασίου, της οποίας είχε αναλάβει τη διεύθυνση το 1765. Ως απάντηση στους συκοφάντες και επικριτές του δημοσίευσε την Απολογία του το 1780. Σε αυτήν εμφανίζεται φλογερός οπαδός της υγιούς φιλοσοφίας, η οποία αντιπροσώπευε τη χειραφέτηση της σκέψης από τη σχολαστική λογική και τις ξερές γραμματικές ασκήσεις που κυριαρχούσαν στην ελληνική εκπαίδευση. Η υγιής φιλοσοφία προώθησε τα μαθηματικά, την αστρονομία, τη φυσική. Η νεότερη φιλοσοφία συνέβαλε με τον εμπειρικό της χαρακτήρα στο ενδιαφέρον για τη μάθηση, ανταποκρινόταν στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας και έστρεφε σε μια πρακτικά προσανατολισμένη και προσιτή παιδεία.

<sup>32</sup>Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 235 κε. Το συμφέρον της Ελλάδας απαιτούσε να προσβλέπουν οι Έλληνες στις επιτεύξεις της Ευρώπης: “να δανείζονται από τα ασυγκρίτως σοφότερα και ευγενέστερα ευρωπαϊά έθνη”, διότι “η φρόνησις απαιτεί ότι το συμφέρον πρέπει πανταχού να ζητήται και πανταχόθεν να συνάγεται”.

<sup>33</sup>Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 388 κε.

αυτή είναι το όργανο της παιδείας. Ένα άλλο, επίσης θεμελιώδες, ζήτημα για τον Κοραή ήταν όχι μόνο η κατάκτηση αλλά και η εδραίωση της ελευθερίας, η οποία προϋπέθετε δικαιοσύνη, σύνεση, αρετή. Οι Έλληνες χρειάζονταν τις αρχές της πολιτικής επιστήμης “ήτις άλλο δεν είναι παρά η τέχνη πώς να συζώσι μετ’ αλλήλων ειρηνικώς ανθρώπων”<sup>34</sup>.

Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών με τις αρετές του ελεύθερου πολίτη αποτελούσε βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας πολιτικής κοινότητας θεμελιωμένης στη δικαιοσύνη και στην ισότητα. Η δημόσια εκπαίδευση θα έθετε τα θεμέλια μιας φωτισμένης παιδείας και θα καλλιεργούσε το δημοκρατικό πολιτικό ήθος<sup>35</sup>. Ο Κοραής δίνει βαρύτητα στην πρώτη παιδική αγωγή κατά την οποία χρέος των γονέων είναι να ασκούν τη λογική του παιδιού και να το διαπαιδαγωγούν έτσι, ώστε να αποστρέφεται το ψεύδος και την αδικία, να το διδάσκουν πώς να συμβιώνει με τους άλλους με ειρήνη, αγάπη, δικαιοσύνη, να εξασφαλίζουν το καλό παράδειγμα. Η παιδεία και ανατροφή των ανθρώπων είναι διπλή και της κεφαλής και του στήθους. Η αληθινή ευδαιμονία αρχίζει από την παιδεία του στήθους<sup>36</sup>.

Ο Κοραής (1748-1833) παρακολουθούσε την παιδαγωγική σκέψη του καιρού του, υπήρξε, μάλιστα, σύγχρονος του Pestalozzi (1745-1827). Είχε συνειδητοποιήσει ότι από την ελληνική εκπαίδευση έλειπε η “παιδαγωγία” και η σωστή διδασκαλία και συνιστούσε τη μαθητεία Ελλήνων δασκάλων στο ίδρυμα του Pestalozzi, με την ελπίδα ότι, αν δεν αποκόμιζαν τίποτε άλλο από αυτό το νεωτερισμό οι δάσκαλοι, τουλάχιστον, θα μάθαιναν να φέρονται με πατρική ημερότητα στα παιδιά και θα απέβαλαν από τα σχολεία τη “σκυθική” αγριότητα και βία<sup>37</sup>.

Ο Κοραής θεωρεί τη διδασκαλία επιστήμη για την τελειοποίηση της οποίας πρέπει να γίνουν πολλά πειράματα και πολλή έρευνα της ανθρώπινης ψυχής<sup>38</sup> και υποστηρίζει ότι η διδασκαλία πρέπει να ακολουθεί τη φυσική μέθοδο. Φυσική είναι αυτή, που ήρεμα και χωρίς άλματα, προχωρεί από τα ατελέστερα στα τελειότερα και από τα απλούστερα στα συνθετότερα, προσαρμόζεται στην πνευματική κατάσταση του παιδιού και ενεργεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις των ψυχικών νόμων<sup>39</sup>. Είναι, μάλιστα, τόση η λαχτάρα του να

<sup>34</sup> Αδαμάντιος Κοραής (1820). *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς/ Ιλιάδα Δ'*, τ. Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 574.

<sup>35</sup> *Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, 1822, επιμ. Θ., Π., Βολίδη, Αθήνα 1933, σ. 20

<sup>36</sup> Μόνη η μικρή ηλικία δέχεται εύκολα τον χαλινό της παιδείας “πριν πετσιασθή το στόμα της”, λέει χαρακτηριστικά ο Κοραής. Χρ. Οικονόμου, *Ο Κοραής ως Εθνικός Παιδαγωγός*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1904, σ. 18 κε.

<sup>37</sup> *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι εις τον Α' τόμον των Βίων του Πλουτάρχου* (από την ανατύπωση του Φουρναράκη), σ. 351 κε. Τα λόγια του Κοραή μεταφέρονται επακριβώς από τον *Ερμή το Λόγιο*, τεύχος 15 Απριλίου 1816, σ. 115-116.

<sup>38</sup> *Προλεγόμενα, τόμος Α'*, *Στοχασμοί αυτοσχέδιοι εις την έκδοσιν της Ποικίλης ιστορίας του Αιλιανού, των σωζομένων Ηρακλείδου του Ποντικού και Νικολάου του Δαμασκηνού*, ο. π., σ. 73 κ ε.

<sup>39</sup> Οικονόμου, ο. π., σ. 63.

επινοηθεί αποτελεσματική διδακτική μέθοδος, ώστε προτείνει να ανταμειφθεί όποιος από τους “γραμματιστές”, αυτούς δηλαδή που παραδίδουν τα κοινά λεγόμενα γράμματα, επινοήσει τον πιο ευχάριστο και σύντομο τρόπο της εκμάθησης της ανάγνωσης. Βέβαια, για να γίνει αυτό, θα πρέπει παράλληλα να μπου στα σχολεία βιβλία γραμμένα στην κοινή γλώσσα<sup>40</sup>.

Η αναγέννηση του ελληνικού γένους πρέπει να επιταχυνθεί με την “είδησιν” της ελληνικής γλώσσας. Για να γίνει αυτό, θα πρέπει να συντηρηθεί ο “καιρός” της διδασκαλίας και αυτό μπορούν να το κάνουν μόνο οι κριτικοί διδάσκαλοι με την κριτική μέθοδο της διδασκαλίας<sup>41</sup>. Οι δάσκαλοι θα έφριτταν, αν μπορούσαν να καταλάβουν πόσο κακό προξενούν στους νέους, όταν τους απομακρύνουν από τα σχολεία με την αμέθοδη παράδοση. Η μάθηση της ελληνικής (αρχαίας) γλώσσας είναι δύσκολη και η “αμεθοδία” της παράδοσης την έκανε δυσκολότερη<sup>42</sup>.

Επισημαίνει την ανάγκη να μελετηθεί η ελληνική γλώσσα, διότι, καθώς μεταγλωττίζονται τα συγγράμματα των Ευρωπαίων, υπάρχει κίνδυνος να γεμίσει η κοινή διάλεκτος από ιδιωτισμούς ξένων εθνών<sup>43</sup>, αλλά για αυτό το σκοπό θα πρέπει να συνταχτούν κατάλληλα βιβλία γραμματικής που θα διευκολύνουν το μαθητή και δεν θα τον βλάπτουν, όπως οι υπάρχουσες.

Σε άλλα έθνη η γραμματική είναι συλλογή κανόνων, σύμφωνα με τους οποίους ομιλεί ή γράφει σε συγκεκριμένο χρόνο το μορφωμένο τμήμα του έθνους. Οι γραμματικές, που συντάχτηκαν πριν και μετά την άλωση και συνεχίζουν να συντάσσονται, έχουν τρία λάθη αρκετά, για να κάνουν τη μάθηση δυσκολότερη από ό,τι είναι στην πραγματικότητα: οι κανόνες γράφονται “ελληνιστί”, με αποτέλεσμα να μην μπορεί ο μαθητής να τους κατανοήσει. Γράφονται πολλές λεπτομέρειες, ενώ η γραμματική πρέπει να είναι μια σύντομη εισαγωγή που περιέχει τα μέρη του λόγου και να υπάρχει άλλη για τους αρχάριους και άλλη για τους προχωρημένους. Η μάθηση ακόμη και της πιο δύσκολης τέχνης και επιστήμης μπορεί να διευκολυνθεί, όταν η παράδοσή της γίνεται με μέθοδο<sup>44</sup>. Η έρευνα της Ελληνικής πρέπει να συνοδεύεται με την έρευνα της κοινής. Ο σκοπός της μελέτης των Ελλήνων συγγραφέων δεν είναι η απομνημόνευση λέξεων ή ρήσεων αλλά η καλλιέργεια χρηστού ήθους και νου<sup>45</sup>. Ο Κοραής συστήνει επίσης προσεκτική επιλογή των κειμένων<sup>46</sup>

<sup>40</sup> *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι εις τον Α΄ τόμον των Βίων του Πλουτάρχου, ο. π., σ. 353 κε.*

<sup>41</sup> *Προλεγόμενα, τόμος Α΄, Επιστολή προς Αλ. Βασιλείου 1805, ο. π., σ. 37.*

<sup>42</sup> *ο. π., σ. 38.*

<sup>43</sup> *στο ίδιο, σ. 39.*

<sup>44</sup> *Προλεγόμενα, τόμος Α΄, Στοχασμοί αυτοσχέδιοι εις την έκδοσιν της Ποικίλης ιστορίας του Αιλιανού, των σωζομένων Ηρακλείδου του Ποντικού και Νικολάου του Δαμασκηνού, (από την ανατύπωση του Φουρναράκη), σ. 67 κ ε.*

<sup>45</sup> *στο ίδιο, σ. 126 κε.*

<sup>46</sup> *στο ίδιο, σ. 155 κ ε.*

και προτείνει να εκπονηθεί μια νέα συλλογή τέτοιου περιεχομένου, ώστε να συνδυάζεται η ευχαρίστηση με την ωφέλεια και ο αναγνώστης να γίνεται σοφός, ήμερος και να εμπνέεται από μεγάλα φρονήματα<sup>47</sup>.

Μεγάλη σημασία αποδίδει στην εκμάθηση της λατινικής, διότι θεωρεί ότι η λατινική είναι μία από τις διαλέκτους της ελληνικής και διότι η κριτική των αρχαίων ελληνικών κειμένων είναι στα λατινικά. Χωρίς αυτά, δεν μπορεί, επομένως, κανείς να γνωρίζει την ελληνική.<sup>48</sup>

Είναι αναγκαίο, κατά τον Κοραή, να αυξηθεί ο αριθμός των κοινών σχολείων και παράλληλα να βελτιωθούν αυτά με την κατάργηση της σωματικής τιμωρίας, την ταυτόχρονη διδασκαλία ανάγνωσης και γραφής και την εισαγωγή βιβλίων γραμμένων στην κοινή γλώσσα. Οι βιβλιοθήκες θα πρέπει επίσης να εμπλουτιστούν, καθώς “Σχολείον χωρίς βιβλία είναι το αυτό και τεχνίτου εργαστήριο, γυμνόν από τα αναγκαία της τέχνης”. Πρέπει να ντρέπονται οι πόλεις εκείνες που δεν έχουν ικανοποιητική βιβλιοθήκη για τις ανάγκες του σχολείου τους ή δεν φρόντισαν, εκτός από το σχολείο των ελληνικών μαθημάτων, να καταστήσουν και Γυμνάσιο των Επιστημών, οι οποίες παραδίδονται σήμερα στις ακαδημίες των φωτισμένων εθνών. Μεγάλη βαρύτητα θα πρέπει να δοθεί στην ανάπτυξη της τυπογραφίας και από το ίδιο το Πατριαρχείο αλλά και από όλες τις πόλεις ξεχωριστά, ώστε να μπου οι επιστήμες και οι τέχνες στην Ελλάδα<sup>49</sup>.

Στο μεταξύ η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, η οποία συνιστά το νέο παιδαγωγικό σύστημα της εποχής, κυρίως για τα φτωχά παιδιά, και εμφανίζεται στην Αγγλία την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα με τους Bell και Lancaster, είχε μεγάλη επιτυχία και διάδοση σε αρκετά μέρη του κόσμου και εντυπωσίασε τους Έλληνες διαφωτιστές, που ποθούσαν μια γρήγορη και αποτελεσματική διάδοση της παιδείας. Μάλιστα η γένεση της μεθόδου ανάγεται στην αρχαία Ελλάδα: στο Λυκούργο της Σπάρτης και στον Πλάτωνα. Η μέθοδος θεωρείται πατρική κληρονομιά των Ελλήνων<sup>50</sup>.

Ο Κοραής ενθουσιάζεται με τη μέθοδο. Η εποχή απαιτεί γρήγορη εκπαίδευση και μάλιστα για όλους. Η παιδεία είναι δικαίωμα όλων των ανθρώπων: *“Η νέα πολιτεία των Γραικών και κατά μέρος οι προεστώτες των πόλεων να καταστήσωσι την κοινήν αλληλοδιδασκτικήν μέθοδον μηδέ να υποφέρωσιν εις το εξής να ευρίσκωνται πλέον πολίται*

<sup>47</sup> Προλεγόμενα, τόμος Α΄, Στοχασμοί αυτοσχέδιοι εις την έκδοσιν της Ποικίλης ιστορίας του Αιλιανού, των σωζομένων Ηρακλείδου του Ποντικού και Νικολάου του Δαμασκηνού, ο. π., Προτάσεις για τα αρχαία κείμενα στις σελίδες 168-173. Προτείνει τα “Αστεία του Ιεροκλέους”, διότι η παιδεία είναι “ημέρωσις των ηθών”.

<sup>48</sup> στο ίδιο, σ. 260 κε.

<sup>49</sup> Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι εις τον Α΄ τόμον των Βίων του Πλουτάρχου, ο. π., σ. 356 κε.

<sup>50</sup> Ερμής ο Λόγιος, Άρθρα για την αλληλοδιδασκτική στις σελίδες (1/1/1816, σ. 3-9, 15/1/1816, σ. 17-21, Φεβρουαρίου 1 και 15/1816, σ. 33-43, 15/4/1816, σ. 113-124), και στο άρθρο του Ι. Μ. Δούκα (Νοεμβρίου 1 και 15/1816, σ. 386-390).

οποιασδήποτε πόλεως άμοιροι από τα τρία ταύτα, ανάγνωσιν, γραφήν και την στοιχειώδη Αριθμητική<sup>51</sup>.

Παράλληλα πρέπει οι Έλληνες να γίνουν μέτοχοι των επιτεύξεων της Ευρώπης, και μάλιστα άμεσα, για αυτό και ο Κοραής υποστηρίζει τη “μετακένωση“, κυρίως με τις εκδόσεις βιβλίων και εφημερίδων<sup>52</sup>. Τις ιδέες των διαφωτιστών του κύκλου του Κοραή αναλαμβάνει να προωθήσει το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, του οποίου το πρώτο φύλλο εκδίδεται στις 1 Ιανουαρίου 1811 στη Βιέννη<sup>53</sup>. Ο Κοραής παρακολουθεί στενά την πορεία του περιοδικού και δε διστάζει να προβεί σε επικρίσεις, όταν, κατά τη γνώμη του, αυτό δεν ανταποκρίνεται στους αρχικούς στόχους της έκδοσής του<sup>54</sup>.

Ο *Ερμής ο Λόγιος* αποτελεί, θα μπορούσαμε να πούμε, ένα είδος προδρόμου των μεταγενέστερων ελληνικών εκπαιδευτικών περιοδικών και από το υλικό που προσφέρει καταδεικνύει πώς προγραμματίζεται και προετοιμάζεται το έδαφος για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και τι προσδοκούν οι διαφωτιστές από αυτό.

Το πρώτο άρθρο που περιλαμβάνει στην ύλη του το περιοδικό έχει τον τίτλο “Σχολείων φιλοσοφικών αποκατάστασις, και περί των εν αυτής παραδιδόμενων

<sup>51</sup> Οικονόμου, ο. π., σ. 108 (Το παράθεμα από τα Προλεγόμενα εις Ηθικά Νικομάχεια Αριστοτέλους).

<sup>52</sup> “Η μετάδοσις των επιστημών εις την Ελλάδα, αν ακολουθήσετε την καλήν μέθοδον, είναι αληθινή μετακένωσις από τα κοφίνια των αλλογενών εις τα κοφίνια των Ελλήνων και κατ’ άλλο δε διαφέρει πλην ότι γεμίζομεν ταύτα, χωρίς να ευκερώσωμεν εκείνα”. *Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι εις τον ΣΤ’ τόμον των Βίων του Πλουτάρχου*, (από την ανατύπωση του Φουρνάρη), σ. 561 κ. ε.

<sup>53</sup> Έκδοση του 1ου φύλλου του *Ερμή του Λόγιου* (θα εκδίδεται κάθε πρώτη και δεκάτη πέμπτη του μηνός), εφημερίδας φιλολογικής, όπως επαγγέλλεται, η οποία εκδίδεται με την προτροπή και τα αναλώματα, εν μέρει, της Φιλολογικής Εταιρείας του Ελληνικού Λυκείου του Βουκουρεστίου. Σκοπός της “εις το να διδῆ ειδήσεις φιλολογικάς, αναφερομένας κυρίως εις τας γνώσεις των επιστημών και μαθήσεων· εις τας παρατηρήσεις της ελληνικής γλώσσης· εις την παραλληλίαν των φράσεων και ιδιωμάτων της νεωτέρας μετά της παλαιάς· εις τον καθαρισμόν αυτής της νεωτέρας· εις τας ειδήσεις των νεοφανών βιβλίων ελληνικών τε και αλλογλωσσών, όσα έχουσι σχέσιν τινά προς την ελληνικήν φιλολογίαν· εις τας νέας εφευρέσεις των τεχνών και επιστημών· εις την αρχαιολογίαν, γεωγραφίαν, ιστορίαν, χρονολογίαν, οικονομικήν, και εις άλλα τοιαύτα ωφέλιμα, συντείνοντα εις την πρόοδον των μαθήσεων”.

<sup>54</sup> Ο Κοραής δεν είναι ικανοποιημένος από την πορεία του περιοδικού. Το 1814 διατυπώνει την άποψή του. Ο Γαζής λόγω πολλών ασχολιών και άλλων δυσκολιών δεν έδωσε στην εφημερίδα την τελειότητα που επιθυμούσε. Η εφημερίδα πρέπει να είναι αληθινή ανθολογία και μετακένωσις των αποκτηθέντων καλών από τα φωτισμένα έθνη στο γένος. Πρέπει να ξέρουν καλά οι συντάκτες τις ευρωπαϊκές γλώσσες και να μεταφράζουν πιστά και όχι άλλ’ αντ’ άλλων. Δεν υπάρχει χώρος για διατριβές ομογενών, αλλά να επιλέγονται και να μεταφράζονται τα συμφερότερα για την παιδεία των Ελλήνων. Ας κάνουν υπομονή. Θα έρθει ο καιρός που και τα άλλα έθνη θα παίρνουν από τους Έλληνες. Κάνει κριτική σε άρθρα, στη βιβλιογραφία και βιβλιοκρισία. “*Εις την έκδοσιν [1814] των Βίων του Πλουτάρχου Προλεγόμενα. Ακολουθία και τέλος των Αυτοσχεδίων Στοχασμών*”, (από την ανατύπωση του Φουρνάρη), σ. 563 κε.

Θα πρέπει, επίσης να ληφθούν υπόψη και οι συνθήκες έκδοσης του περιοδικού. Ο Άνθιμος Γαζής, κατά τον Κ. Θ. Δημαρά (*Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1998, σ. 378 κε), δε φαίνεται επηρεασμένος από τον Κοραή και ακολουθεί τη δική του γραμμή στο περιοδικό (βλέπε και επικρίσεις Κοραή παραπάνω). Το 1813 τον Ερμή το Λόγιο ανέλαβε ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Το 1814 τον ανέλαβε ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης, ο οποίος παράλληλα εξέδιδε και τον Ελληνικό Τηλέγραφο. Τον ίδιο χρόνο το περιοδικό πέρασε από οικονομικές περιπέτειες και εξέδωσε μόνο επτά τεύχη, ενώ το 1815 μόνο ένα 16/σέλιδο τεύχος. Από το 1816 το περιοδικό ανέλαβαν ο Θ. Φαρμακίδης και ο Κων/νος Κοκκινάκης και στη συνέχεια έως το Μάιο του 1821 ο Κοκκινάκης. Το περιοδικό συνάντησε φοβερές οικονομικές δυσκολίες. Δύο φορές σταμάτησε η έκδοσή του. Βοηθούσε ο φίλος του Κοραή, Αλ. Βασιλείου και το Λύκειο Βουκουρεστίου. Το 1815 ο Αλεξανδρίδης αναφέρει ότι υπήρχαν μόνο καμιά δεκαριά συνδρομητές από έξω, δηλαδή από το εξωτερικό. Η καλύτερη ώρα για το περιοδικό είναι, όταν το αναλαμβάνουν οι Φαρμακίδης-Κοκκινάκης. Το 1816, όταν δημοσιεύουν μια προκήρυξη του περιοδικού τους, δέχονται την επίθεση του Κοδρικά και αρχίζει ιδεολογικός αγώνας. Ο Φαρμακίδης παραιτείται από τη διακονία στο ναό της Βιέννης, για να μπορεί να συνεχίσει απερίσπαστος το έργο του. Το 1818 αφήνει το περιοδικό, για να σπουδάσει στο Γκαίτιγκεν ως υπότροφος του Γκύλφορντ και αφήνει το περιοδικό στον Κοκκινάκη, που θα το σταματήσει, διότι υποχρεώνεται να δημοσιεύσει τον αφορισμό του Πατριάρχη.



επιστημών”. Σε αυτό τονίζεται η σημασία της παιδείας<sup>55</sup> και της διδασκαλίας των νέων επιστημών, οι οποίες πρέπει να διδάσκονται “εις την νέαν ελληνικήν γλώσσαν”. Ακολουθεί ο λόγος του Κ. Βαρδαλάχου, που αποτελεί τον ύμνο της φιλοσοφίας και των στόχων του Διαφωτισμού. “Της φιλοσοφίας το όνομα πανταχού την σήμερον αντηχεί”. Είναι η πανάκεια για τις τέχνες, τους νόμους, τον κοινωνικό βίο, τα χρηστά ήθη. Το σκότος που σκέπαζε την παιδεία διαλύεται από τους φωτισμένους των νεότερων χρόνων “Βάκωνα, Λοκ, Κοντιλιάκ, Καντ, Καρτέσιο, Νεύτωνα, Λάιμπνιτς” και πλήθος άλλων<sup>56</sup>. Η φιλοσοφία δεν έχει πια απόρρητα μυστήρια<sup>57</sup>.

Το περιοδικό κινείται σε αυτό το πνεύμα με ειδήσεις για τα νεωτερικά σχολεία, την πρόοδο που σημειώνουν και τα μαθήματα που διδάσκονται, αναφορές σε εκδόσεις βιβλίων των επιστημών (μαθηματικών, φυσικής, λογικής, φιλοσοφίας, φιλολογίας, αρχαιολογίας), μεταφράσεις ευρωπαϊκών βιβλίων, ειδήσεις για τις νέες ανακαλύψεις. Δεν παραλείπεται, βέβαια, η αναφορά στις εκδόσεις των έργων του Κοραή, ενώ ταυτόχρονα διατυπώνονται θέσεις για το γλωσσικό ζήτημα, που έχει ήδη ανακύψει.

Ο *Ερμής ο Λόγιος* επίσης μεταφέρει ένα νέο πνεύμα μάθησης και κατακρίνει τον υπάρχοντα σχολαστικισμό, που είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα των σχολείων<sup>58</sup>. Ο “σχολαϊσμός” ερμηνεύεται ως “δοκούσα μάθησις, φαινομένη, μη ούσα, μη πραγματική”, η οποία δυστυχώς επιδιώκεται στα ελληνικά σχολεία. Οι δάσκαλοι ασχολούνται με την κλίση λέξεων, ακατάληπτων στην πλειοψηφία τους, με ορθογραφία και κανόνες, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη αν οι μαθητές έχουν την κατάλληλη ηλικία για αυτές τις γνώσεις. “Εμπλήσαντες τοιούτων ελεεινών φορτίων” αποφοιτούν από τα σχολεία με την εντύπωση ότι έχουν εκπαιδευθεί. Με τη “δοξοσοφία” τους διαστρεβλώνουν τον ομηρικό χαρακτήρα της γλώσσας και παραμορφώνουν τις λέξεις<sup>59</sup>.

Μια πολύ σοβαρή συνέπεια του “σχολαϊσμού” είναι οι άκριτες επεμβάσεις στη γλώσσα. Ο σχολαστικός, κατά τον αρθρογράφο, σημαίνει άνθρωπο με ατελή παιδεία και με ανάλογα προς αυτή φρονήματα, ήθη και έργα και ακόμη άνθρωπο με άκριτη έξη και κάτοχο ατελών και σφαλερών γνώσεων, που συνοδεύεται με τύφο (αλαζονεία), αγροικία, ανοησία και πολλές φορές πονηρία. Ορθότερη ως ερμηνεία της λέξης “σχολαϊσμός” είναι όχι η

<sup>55</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 1/1/1811, σ. 5 κε: “Το ιερατεϊόν δεν μεταβάλλεται επί το κρείττον, ούτε των νέων η ηθική δεν διορθώνεται, ειμή διά μέσου της παιδείας”.

<sup>56</sup> Έτσι αποδίδονται τα ονόματα των στοχαστών.

<sup>57</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 1/1/1811, σ. 5 κε. Το άρθρο αναφέρεται στο ιστορικό της αποκατάστασης του σχολείου του Βουκουρεστίου από το νέο Μητροπολίτη Ιγνάτιο (29/7/1810).

<sup>58</sup> Η εφημερίδα Μέλισσα δημοσίευσε το ερώτημα “τίνοι τρόπω απαλλαγείεν τα ημέτερα σχολεία του επικρατούντος σχολαϊσμού”. Τον ανώνυμο συντάκτη της επιστολής απασχολεί ο “σχολαϊσμός”. *Ερμής ο Λόγιος*, 30/9/1820, τ. 19, σ. 588 κε.

<sup>59</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 30/9/1820, τ. 19, σ. 588 κε.

“δοξοσοφία” αλλά η “ψευδοσοφία” ή καλύτερα η “στραβοσοφία”<sup>60</sup>. Ο σχολαστικός μαθαίνοντας κανόνες, κλίσεις κλπ θεωρεί ότι αποκτά ορθή παιδεία, μεταβάλλει τα ονόματα ανάλογα με τη φαντασία του, διορθώνει την τωρινή γλώσσα, με αποτέλεσμα να τη διαστρέφει<sup>61</sup>. Οι γνώμες για τη γλώσσα είναι ποικίλες: άλλοι πιστεύουν ότι ο μόνος τρόπος να καλλιεργήσουν τη σύγχρονη γλώσσα είναι να την πλησιάσουν όσο πιο πολύ γίνεται στην αρχαία, μέχρι να την καταστήσουν όμοια με αυτήν. Άλλοι ότι δεν πρέπει να υπάρξει καμία επέμβαση στη σύγχρονη γλώσσα, αλλά ότι η μόνη δίκαιη και αναγκαία καλλιέργεια είναι να την καταστήσουν ικανή να εκφράζει όλα τα διανοήματα του ανθρώπου και να την πλουτίσουν με νέες λέξεις ή εκφράσεις ανάλογα με τις περιστάσεις. Άλλοι πιστεύουν τέλος ότι μπορούν να γίνουν μεταβολές σε αυτήν, αρκεί να υπάρχει σεβασμός στη σύγχρονη γλώσσα και οι μεταβολές αυτές να μην είναι αντίθετες στη φύση και στο πνεύμα της. Η πρώτη γνώμη, σύμφωνα με το συντάκτη του άρθρου, είναι τερατώδης και αξιοκατάκριτη, διότι περιφρονεί την τωρινή γλώσσα και θέλει να αναστήσει την αρχαία. Η αλήθεια βρίσκεται μεταξύ των δύο άλλων γνώμων. Να μιλούμε και να γράφουμε, ώστε να γινόμαστε κατανοητοί από τους περισσότερους. Ούτε να “χυδαΐζωμεν... αλλά ούτε αδίκως και παράλογον να κυνηγώμεν λέξεις παλαιάς, εν ω έχομεν νέας πολλά ωραίας και εις όλους γνωστάς”. Να αποφεύγουμε τις ξένες λέξεις, όταν έχουμε δικές μας, αλλά και να μην τρομάζουμε με τις ξένες λέξεις, όταν μας λείπουν οι εθνικές. Πρέπει να μελετήσουμε βαθιά τη γλώσσα μας και να ερευνήσουμε ποιες αρχαίες εκφράσεις ή μορφές λέξεων διασώθηκαν, ποιες χάθηκαν, ποιες ξένες λέξεις μπορούν να μεταφερθούν στη δική μας, χωρίς να τη βλάψουν, με λίγα λόγια να καταστήσουμε τη γλώσσα μας παραστατική και να εισαγάγουμε σε αυτήν όσα νομίζουμε ότι είναι αληθινά κάλλη του λόγου. Χρειάζεται προσοχή, διότι, νομίζοντας ότι πολεμούμε το σχολαστικισμό, μπορεί να πέσουμε οι ίδιοι στα σφάλματά του<sup>62</sup>.

Παράλληλα δημοσιεύονται και άρθρα σχετικά με τις μεθόδους διδασκαλίας, παιδαγωγικές συμβουλές και οδηγίες για τους δασκάλους και ακόμη προτάσεις για την κατάρτιση των δασκάλων. Στη Διάταξη του Λυκείου Βουκουρεστίου στο κεφάλαιο “περί του διδασκάλου της ελληνικής γλώσσης” δίνονται οδηγίες για τη διδασκαλία των αρχαίων συγγραφέων. Θα πρέπει να προκαλείται η αυτενέργεια του μαθητή και ο ρόλος του δασκάλου να περιορίζεται σε αυτόν του βοηθού και οδηγού. Ο μαθητής δεν πρέπει να

<sup>60</sup> Στο ίδιο, 15/10/1820, τ. 20, σ. 603 κε. Ο ανώνυμος αρθρογράφος εκφράζει τις κοραϊκές απόψεις.

<sup>61</sup> Τις ίδιες απόψεις θα συναντήσουμε και στο περιοδικό *Φιλίστωρ*.

<sup>62</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 15/10/1820, τ. 20, σ. 603 κε. Οι τρεις αυτές απόψεις για τη γλώσσα θα διατυπώνονται σε όλο το 19ο αιώνα, όποτε γίνεται λόγος για το γλωσσικό ζήτημα.

αποστηθίζει, αλλά να μελετά και να “νοή” και το μάθημα να είναι ανάλογο με τις δυνάμεις του<sup>63</sup>.

Στο κεφάλαιο “περί των διδασκάλων εν γένει” προτείνεται ο δάσκαλος να αφήνεται ελεύθερος να εργαστεί για την πρόοδο του μαθητή με “όποιον τρόπον στοχασθή συμφερότερον και αναλογώτερον με τας δυνάμεις του διδασκομένου”. Ο δάσκαλος είναι πατέρας όλων των μαθητών και κριτής των “ατάκτων”. Οι ποινές των μαθητών να είναι ανάλογες με τα “αμαρτήματα” και να επιβάλλονται για το σωφρονισμό τους και όχι για λόγους εκδίκησης. Να αποφεύγεται η υπερβολή στην ποσότητα της ύλης που θα παραδίδεται. Η λέξη παιδαγωγός χρησιμοποιείται με την ίδια έννοια που χρησιμοποιήθηκε και στην αρχαιότητα: “το να κρατή ο διδάσκαλος όλην την ημέραν τον μαθητήν εις το σχολείον, διά να μη ατακτή εις τον οίκον, τούτο δεν είναι διδασκάλου έργον, είναι παιδαγωγού και παιδοτρίβου”. Και οι γονείς έχουν ευθύνη για την πρόοδο του παιδιού τους, του οποίου οφείλουν να διεγείρουν τη φιλοτιμία για τα γράμματα και να δείχνουν ενδιαφέρον για την αγωγή του<sup>64</sup>.

Πολύ σημαντικές είναι οι “Παρατηρήσεις τινές και σημειώσεις περί της διδακτικής μεθόδου και της διορθώσεως των Σχολείων” του Δημητρίου Νικολάου Δαρβάρεως, ο οποίος εντοπίζει όλες τις αιτίες, για τις οποίες νοσεί η εκπαίδευση<sup>65</sup>. Ο Δάρβαρης επισημαίνει την έλλειψη διδακτικής μεθόδου, έλλειψη η οποία γίνεται εμπόδιο στο φωτισμό των νέων, στην προκοπή τους και στο μελλοντικό τους επάγγελμα. Το αμέθοδο της διδασκαλίας εκφράζεται με την ποικιλία, με την οποία προσπαθούν να διδάξουν οι δάσκαλοι. Άλλοι ταλαιπωρούν τους μαθητές με την επίδειξη της πολυμάθειάς τους, άλλοι προχωρούν στα συνθετότερα, χωρίς να διδάξουν τα απλούστερα, άλλοι τους φορτώνουν με γνώσεις που δεν ανταποκρίνονται στο επίπεδό τους: “εις ένα λόγον ο καθείς κάμνει το σχέδιόν του κατά την αμέλειάν του, αμάθειαν ή φαντασίαν, κατά την δύναμίν του ή κατά την αρέσκειάν του· και μόνον ολίγοι κατά το μέτρον των ψυχικών δυνάμεων του νέου, κατά το οποίον όμως πρέπει μόνον να γίνηται”. Αυτή η κατάσταση έχει συνέπειες στους μαθητές, που χάνουν τη διάθεσή τους για μόρφωση και αποκτούν ατελείς γνώσεις. Επιβάλλεται να ορισθεί μία μέθοδος “κοινή, σύμφωνος, και ορθή μέθοδος, διδάσκουσα τους κανόνας της παραδόσεως των μαθημάτων, διορίζουσα όλας τας τάξεις και προόδους των μαθητών, και περιέχουσα όλον το σύστημα της στοιχειώδους και υψηλοτέρας μαθήσεως”. Πρόκειται πραγματικά για τη διάρθρωση και συγκρότηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος, έργου

---

<sup>63</sup> στο ίδιο, 1/3/1811, σ. 68-72.

<sup>64</sup> στο ίδιο, 1/3/1811, σ. 72-73.

<sup>65</sup> στο ίδιο, 15/4/1811, σ. 122 κε.

μεγάλου, που προϋποθέτει σπουδή, μελέτη, άσκηση και παρατήρηση της ανθρώπινης ψυχής. Είναι έργο που δεν μπορεί να περατωθεί από έναν άνθρωπο. Οι παρατηρήσεις του Δάρβαρη είναι πάρα πολύ εύστοχες και καλύπτουν όλο το φάσμα της ελληνικής εκπαίδευσης αποδεικνύοντας ότι το πρόβλημα άπτεται των γνώσεων της παιδαγωγικής, της διδακτικής, της ψυχολογίας. Προτείνει επιλογή διδασκομένων μαθημάτων ανάλογα με τη βαθμίδα της εκπαίδευσης (στοιχειώδη ή υψηλότερη μάθηση), τρόπο παράδοσης σύμφωνα με τη φύση του κάθε μαθήματος, διδασκαλία με την οποία ο δάσκαλος κατακτά τους διδακτικούς του στόχους χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα μέσα και τους τρόπους, για να κινήσει την περιέργεια, την προθυμία, την προσοχή, την ενέργεια, τη συμμετοχή στην έρευνα των μαθητών και τη συνεργασία μεταξύ τους. Η διδασκαλία πρέπει να έχει την ακολουθία από τα αισθητά στα αφηρημένα, από την εποπτεία στη σύγκριση και σκέψη. Προσοχή πρέπει να δοθεί στα σχολικά βιβλία και στο περιεχόμενό τους. Η συγγραφή τέτοιων βιβλίων δεν είναι εύκολη υπόθεση, για αυτό και πολλοί καταφεύγουν στη συρραφή αποσπασμάτων από άλλα βιβλία. Καλό θα ήταν τέτοιο πόνημα να το αναλάβει η Φιλολογική Εταιρεία και να συγγραφούν οδηγίες για το πώς θα διδαχθεί το σχολικό βιβλίο.

Απαραίτητο είναι επίσης να διδάσκεται ο δάσκαλος πώς να παραδίδει τα μαθήματα ανάλογα με τη φύση τους και την αντίληψη των μαθητών και προτείνει τη δημιουργία ενός είδους Διδασκαλείου<sup>66</sup>. Ο Δάρβαρης οπωσδήποτε είχε υπόψη του τα παραδείγματα της Γερμανίας και της Γαλλίας, όπου ήδη λειτουργούσαν τα σεμινάρια για δασκάλους. Απαραίτητη θεωρεί επίσης τη σωστή υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων.

Στα 1816 το περιοδικό έχει ένα εκτενές αφιέρωμα στην Παιδαγωγική και παρουσιάζει “το νέον της αγωγής σύστημα παρά των Άγγλων Λαγκαστέρου και Βέλλου” από το βιβλίο του Charles de Lasteyrie<sup>67</sup>. Παρουσιάζει την ιστορία και εξέλιξη της αλληλοδιδασκτικής, εκθειάζει το νέο σύστημα της αγωγής και εύχεται να εισαχθεί στην Ελλάδα. Εκφράζει την ελπίδα ότι με την εισαγωγή του συστήματος της αλληλοδιδασκτικής θα φωτιστεί όλο το γένος. Ανάμεσα στα άλλα θετικά του συστήματος είναι και το ολιγοδάπανό του, καθώς και ότι έχει μέθοδο, στοιχείο που απουσιάζει από τα ελληνικά σχολεία.

---

<sup>66</sup>“Πρέπει δηλαδή να συσταθῆ ἓνα τροφεῖον εἴτουν σχολεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ διδάσκωνται, ὅσοι μέλλουν νὰ ἀναδέχωνται τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, τοὺς γενικοὺς καὶ εἰδικούς κανόνας τῆς μεθόδου, νὰ μνηθῶσι οὕτως εἰπεῖν τὰ μυστήρια τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος, νὰ χειραγωγῶνται εἰς ὅλα τὰ μέσα, τὰ ὁποῖα συντείνουσιν εἰς φωτισμὸν τοῦ νοῦς τῶν νέων, καὶ νὰ συνθερίζωνται ὑπὸ τὴν ἐπιστάσιαν καὶ ὁδηγίαν ἐνός πρακτικοῦ ἀνδρός νὰ κάμνωσι προγυμνάσματα καὶ δοκίμια, τὰ ὁποῖα τοὺς προετοιμάζουσι διὰ τὸ ἐπάγγελμά των, καὶ τοὺς εφοδιάζουσι με ὅλα τὰ ἀναγκαῖα συστατικά. Χωρὶς ἓνα τοιοῦτον τροφεῖον τὰ κάλλιστα σχέδια διὰ τὴν καλὴν μέθοδον εἶναι μάταιοι στοχασμοὶ καὶ ἀνωφελεῖς”. *Ερμῆς ὁ Λόγιος*, 1/5/1811, σ. 147 κε.

<sup>67</sup>Nouveau Systeme de l Education pour les Ecoles primaire, adopte dans les quatre Parties du Monde. Par le Comte Charles DE LASTEYRIE, A Paris, 1815. Ἐτσι παρουσιάζεται τὸ βιβλίο στο περιοδικό, 1/1/1816, σ. 5.

Το σύστημα περιγράφεται με λεπτομέρειες και σε συνέχειες στο περιοδικό<sup>68</sup> και γίνεται σύγκριση των μεθόδων των Bell και Lancaster. Παράλληλα σημειώνονται και καινοτομίες άλλων, οι οποίοι τροποποίησαν ή βελτίωσαν την αλληλοδιδασκτική, συνδυάζοντας την εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης, όπως ο Cherrier, ο Choron, ο Gaultier. Ως αξιόλογο αναφέρεται και το σύστημα του “σοφού και φιλανθρώπου Πεσταλότζη”<sup>69</sup>, καθώς και του Fellenberg. Το άρθρο επανέρχεται στην αλληλοδιδασκτική και επαινούνται ένα-ένα τα θετικά της, το ότι κινεί την προσοχή των παιδιών, εξασφαλίζει την κίνησή τους, την ελευθερία τους, προχωρεί συστηματικά από τα απλούστερα στα σύνθετα, καλλιεργεί την άμιλλα, δεν υπάρχουν βάνουσες ποινές. Αναπληρώνεται η έλλειψη των δασκάλων, γιατί ένας δάσκαλος αρκεί για πάρα πολλά παιδιά, αφού χρησιμοποιεί τα πιο προχωρημένα σε κλάσεις, για να τον βοηθήσουν στο έργο του. Τα παιδιά μαθαίνουν ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, αλλά και η ηθική διδασκαλία δεν παραμελείται. Όλα αυτά γίνονται με τρόπο ευχάριστο και δεν είναι κακό να εφαρμοστεί και η πρόταση του Rollin για το συνδυασμό του παιχνιδιού και του αστείου με τη διδασκαλία. Τέλος προτείνεται να διδαχθούν τη μέθοδο νέοι από την Ελλάδα στην Αγγλία ή στη Γαλλία και στη συνέχεια να την κοινοποιήσουν στην Ελλάδα. Αναφερόμενο και πάλι στην αλληλοδιδασκτική το περιοδικό σε ένα άλλο άρθρο του Ι. Μ. Δούκα<sup>70</sup> δίνει πληροφορίες για τη χρήση της αλληλοδιδασκτικής και σε άλλα μαθήματα, όπως στην ελληνική και λατινική γλώσσα και στις προσπάθειες για τη χρήση της στα μαθηματικά και στη μουσική. Ο συγγραφέας ανάγει τη γέννηση της μεθόδου στην αρχαία Ελλάδα: (στους Λυκούργο και Πλάτωνα, σύμφωνα με τον Πλούταρχο), , αλλά και σε άσημους Έλληνες δασκάλους σαν αυτόν που συνάντησε ο Guilletiere κατά την περιοδεία του στην Ελλάδα επισκεπτόμενος ένα υποτυπώδες σχολείο στην Αθήνα το 1675.

Συγκρινόμενη η αλληλοδιδασκτική μέθοδος με την παλιά (ατομική) υπερτερεί σημαντικά. Με την παλιά μέθοδο κινδυνεύει η υγεία των παιδιών, τα οποία είναι καθηλωμένα στα θρανία τους, ενώ με τη νέα εξασφαλίζεται η κίνηση. Η παλιά ήταν αμέθοδη και δημιουργούσε απέχθεια στη μάθηση, ενώ η νέα διεγείρει τη φιλομάθεια. Με την παλιά τα παιδιά δεν μπορούσαν να μάθουν, αντίθετα με τη νέα μαθαίνουν και παράλληλα καλλιεργούνται η αρετή και το ήθος τους. Την αταξία των μαθητών αντικαθιστούν με τη νέα μέθοδο η ευταξία και η ησυχία. Ο χρόνος της μάθησης συντομεύεται, γίνεται οικονομία στους δασκάλους, εφόσον ένας δάσκαλος μπορεί να διδάξει ακόμη και πεντακόσια παιδιά, εξοικονομούνται χρήματα από τα λιγότερα γραφικά

<sup>68</sup> 1/1/1816, σ. 3-9, 15/1/1816, σ.17-21, 1/2/1816, σ. 33-43, 1/4/1816, σ. 113-124.

<sup>69</sup> Αναδημοσιεύονται τα σχόλια του Αδ. Κοραή για αυτό (βλέπε παραπάνω, σημείωση 36).

<sup>70</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, Νοεμβρίου 1 και 15/1816, σ. 386 κε.

υλικά που απαιτούνται. Η νέα μέθοδος καλλιεργεί την άμιλλα, τη χρηστοθήθεια. Τα παιδιά μαθαίνουν να διδάσκουν και να διδάσκονται, να διοικούνται και να άρχονται, να προστάζουν και να πείθονται και έτσι προετοιμάζονται για τη μελλοντική έγγαμη ζωή τους. Η αρχή της νέας μεθόδου ανάγεται στον Πλάτωνα και στον Πλούταρχο. Χάθηκε, όμως, και ανακαλύφθηκε πάλι στην Ινδία. Καλλιεργήθηκε στην Αγγλία, τελειοποιήθηκε στη Γαλλία με την προστασία της “Φιλανθρώπου Εταιρείας προς βελτίωσιν της Στοιχειώδους Διδασκαλίας”. Η Ρωσία έστειλε εκπροσώπους της στην Αγγλία και Γαλλία, για να ενημερωθούν για τη νέα μέθοδο. Η Γερμανία, Ιταλία, Σβεκία (δεν είναι γνωστό σε ποια χώρα αναφέρεται), Ελβετία, η Αμερική, η Αφρική, η Ασία την υιοθετούν. Εκτός από τα βασικά μαθήματα της ανάγνωσης, γραφής, αρίθμησης, χρησιμοποιείται η νέα μέθοδος στα μαθηματικά, τη γεωγραφία, την ιστορία, τη μουσική, στα σχολεία των κοριτσιών για το πλέξιμο και ράψιμο. Η μέθοδος χρησιμοποιείται επίσης και στα σχολεία των ενηλίκων στην Αγγλία και Γαλλία<sup>71</sup>.

Το 1820 οι εκδότες του περιοδικού ανακοινώνουν με χαρά ότι η αλληλοδιδακτική έχει διαδοθεί σε όλο τον κόσμο, διότι με αυτήν εξοικονομούνται έξοδα και χρόνος, ταιριάζει στην παιδική ηλικία και συμβάλλει στη βελτίωση των ηθών της κοινωνίας. Η εισαγωγή της μεθόδου στην ελληνική παιδεία ήταν το όνειρο όλων των φιλογενών. Αλλά υπήρχαν δύο εμπόδια. Η έλλειψη χρημάτων για την τύπωση των πινάκων της αλληλοδιδακτικής και την προμήθεια των άλλων απαιτήτων, καθώς και η δυσκολία να ανευρεθεί ένας μορφωμένος ομογενής, ο οποίος θα εκπαιδευόταν στη νέα μέθοδο και θα την προσάρμοζε στην ελληνική γλώσσα. Και τα δύο εμπόδια ξεπεράστηκαν. Η μέθοδος μεταφέρεται στην πατρίδα με αρχή το Ιάσιο. Ο Ν. Ροσνοβάνος φρόντισε για τα πρώτα, ενώ ο Γ. Κλεόβουλος από τη Φιλιππούπολη, αφού μελέτησε τις επιστήμες στις γερμανικές Ακαδημίες και επισκέφτηκε διάφορα “παιδαγωγεία” στη Γερμανία και Ελβετία, και ιδιαίτερα αυτά του “Πεσταλότσι και Φελεμβέργου”, για να παρατηρήσει τις διάφορες διδακτικές μεθόδους, πήγε στο Παρίσι ειδικά για την αλληλοδιδακτική μέθοδο, την οποία διδάχτηκε, διότι την έκρινε ως την πιο επωφελή για το γένος και στη συνέχεια προετοίμασε τα απαραίτητα για την εφαρμογή της. Η Αγία Εκκλησία, ο Ιερός Κλήρος, οι Ηγεμόνες, οι Άρχοντες, το φιλογενέστατον Εμπορικών Σύστημα και οι λοιποί φιλόκαλοι ομογενείς είναι έτοιμοι να προστατεύσουν και να υποστηρίξουν με όλες τις δυνάμεις τους το κοινό καλό. Η “Εταιρεία προς βελτίωσιν της Στοιχειώδους Διδασκαλίας”, που εδρεύει στο Παρίσι, ονόμασε τον κ. Κλεόβουλο

<sup>71</sup>Επιστολή του Κλεόβουλου “περί της αλληλοδιδακτικής μεθόδου”. *Ερμής ο Λόγιος*, 1/1/1819, σ. 27 κε. Μετά τη δημοσίευση της επιστολής ο *Ερμής ο Λόγιος* εύχεται (στο ίδιο τεύχος, σ. 34-35) να εισαχθεί η σωτήρια αυτή μέθοδος και στην Ελλάδα, επί των χρυσών ημερών του σοφού Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄.

αντεπιστέλλον μέλος της και του έστειλε δύο επιστολές, οι οποίες δημοσιεύονται στο περιοδικό. Ευχαριστήρια επιστολή για τη συνδρομή του έλαβε από την ίδια Εταιρεία και ο Ν. Ροσνοβάνος. Η Εταιρεία επαινεί τον Κλεόβουλο για τη σύνταξη των πινάκων στα ελληνικά, καθώς και τις μεταβολές, με τις οποίες τους προσάρμοσε στην ελληνική. Το πόνημα του Κλεόβουλου θα δημοσιευτεί στην *Παιδαγωγική Εφημερίδα*<sup>72</sup>.

Η πρόοδος της αλληλοδιδασκτικής είναι μεγάλη επισημαίνεται στη συνέλευση της “Εταιρείας προς βελτίωσιν της Στοιχειώδους Διδασκαλίας”, που έγινε στο Παρίσι<sup>73</sup>. Η συνέλευση ασχολήθηκε με τα στοιχειώδη σχολεία στη Γαλλία (λόγος του Degerando<sup>74</sup>) και στα ξένα έθνη (λόγος του Jomard<sup>75</sup>). Από τους Έλληνες επαινέθηκαν ο Ροσνοβάνος για την οικονομική συνδρομή του και ο Κλεόβουλος, διότι ανέλαβε τη διδασκαλία της μεθόδου.

Ας μη θεωρηθεί, όμως, ότι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διαδιδόταν χωρίς αντιδράσεις. Ο Μακάριος, Αρχιερέυς του τάγματος των Αγίων Μιχαήλ και Γεωργίου και τοποτηρητής της Μητρόπολης της Κέρκυρας γράφοντας στο περιοδικό αναφέρει<sup>76</sup> ότι μερικοί αμαθείς και εχθροί της προκοπής των νέων φωνάζουν ότι η νέα μέθοδος, η οποία ήρθε στα Επτάνησα χάρη στις προσπάθειες του Αθανάσιου Πολίτη, είναι ενάντια στη θρησκεία και προσπαθούν να εμποδίσουν τους νέους να πηγαίνουν στο σχολείο. Η νέα μέθοδος, όμως, όχι μόνο δεν αντίκειται στη θρησκεία, αλλά είναι και αναγκαιότατη, διότι σε μικρό χρονικό διάστημα εφοδιάζει τους νέους με σεβασμό προς το Θεό, εμπνέει το χρέος στη θρησκεία, στους ιερούς ναούς και στο ιερατείο, καλλιεργεί την ηθική και τους απαλλάσσει από τους μακροχρόνιους κόπους, τους οποίους υπέφεραν, για να μάθουν, χωρίς ωφέλεια, την οκτώηχο και τους δημιουργούσαν αηδία για τη σπουδή<sup>77</sup>. Οι γονείς να μη δίνουν σημασία στους μωρολόγους εχθρούς της προκοπής των νέων, οι οποίοι κινούνται από αμάθεια και φθόνο και να στέλνουν τα παιδιά τους να σπουδάζουν, για να ωφεληθούν.

Στα 1820 αναδημοσιεύεται η επιστολή του Κλεόβουλου<sup>78</sup> για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, επεξεργασμένη με διάφορες μεταβολές και προσθήκες. Οι εκδότες ελπίζουν μεγάλο όφελος από τη “θεία” αυτή μέθοδο. Μετά τη λεπτομερή αναφορά στην ιστορία της μεθόδου και στα χαρακτηριστικά της δημοσιεύεται η επιστολή του Β (ανωνύμου) προς τον

<sup>72</sup> Στο ίδιο, 1/1/1820, σ. 20 κε.

<sup>73</sup> Στο ίδιο, 1/4/1820, σ. 203 κε.

<sup>74</sup> Οπαδός της αλληλοδιδασκτικής. Δημοσίευσε την ίδια εποχή που θεσπίστηκε ο Νόμος του Guizot στη Γαλλία το “Cours normal des Instituteurs”. Comptayre, G., *The History of Pedagogy*, μετάφραση Payne, W., H., London 1900, σ. 520.

<sup>75</sup> Ο Jomard (1777-1862) ήταν μέλος της Εταιρείας Στοιχειώδους Διδασκαλίας και συγγραφέας του “Tableaux des Ecoles Elementaires”. Στο ίδιο, σ. 516.

<sup>76</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 1/11/1820, σ. 661 κε.

<sup>77</sup> Μια μεταγενέστερη μαρτυρία για τη διδασκαλία είναι αυτή του Χρ. Χρηστοβασίλη, *Διηγήματα του Μικρού Σκολείου*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 81: “βρίσκομουν πέρα από τη μέση του Οκτωηχιού στον “Πλάγιο τέταρτον ήχο”, και δεν μου χρειάζονταν παρά πεντέξι μήνες ακόμα, ώσπου να τελειώσω τ’ Οχτώηχι και να μπω στο “Ψαλτήρι” του Δαυίδ, που ήταν ο Όμηρος εκείνης της εποχής, κι όταν θα τελείωνα και το Ψαλτήρι, θα τέλειωναν και τα “έρημα” τα γράμματα”.

<sup>78</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 15/11/1820, σ. 675 κε (γραμμένη τον Αύγουστο, είναι η επιστολή που δημοσιεύτηκε 1/1/1819, σ. 27 κε).

Κ. Κοκκινάκη για τις δημόσιες εξετάσεις των μαθητοδιδασκάλων της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στο Ιάσιο<sup>79</sup>. Τα αποτελέσματα ήταν θετικότερα και οι μαθητοδιδάσκαλοι βραβεύτηκαν από τον άρχοντα Ν. Ρωσσέτο. Ο Κλεόβουλος βραβεύτηκε από τους άρχοντες του Ιασίου<sup>80</sup>.

Ενδιαφέρον εκδηλώνεται και για τα διδακτικά βιβλία. Διαβάζουμε την προκήρυξη των Γ. Γενναδίου και Γ. Λασσάνη για την έκδοση του έργου “Στοιχειώδης εγκυκλοπαίδεια των παιδικών μαθημάτων” σε έξι τόμους<sup>81</sup>. Οι συγγραφείς δικαιολογούν το εγχείρημά τους ως προσπάθεια να αναπληρώσουν την έλλειψη της μεθοδικής διδασκαλίας στα ελληνικά σχολεία. Η ευδαιμονία ενός έθνους αλλά και του κάθε πολίτη εξαρτάται από την καλή ανατροφή των μελλοντικών πολιτών. Θεμέλια της ανατροφής είναι η αγωγή και η διδακτική, οι οποίες έχουν διαφορετικά μέσα αλλά κοινό σκοπό, διότι και οι δύο αποβλέπουν στο να αναπτύξουν και να γυμνάσουν τις ενυπάρχουσες δυνάμεις του ανθρώπου, ώστε να τις καταστήσουν ωφέλιμες για τη ζωή του. Οι συγγραφείς ασχολούνται στην εγκυκλοπαίδειά τους με τη διδακτική, η οποία έχει μεγάλη ανάγκη από φροντίδα και προσοχή, διότι στο ελληνικό γένος δεν απολαμβάνει κάποια ανώτερη προστασία. Υπάρχει ανάγκη να μεταρρυθμιστούν τα ελληνικά σχολεία προς το μεθοδικότερο. Μέθοδος σημαίνει “κίνημα τακτικόν κατά προγραμμένους κανόνες προς τι σκοπούμενον τέλος”. Είναι αυτό που ο Κοϊντιλιανός ονόμασε *via compendiaria* (σύντομη οδός). Για να γίνουν μεθοδικά τα ελληνικά σχολεία, είναι αναγκαίο τα διδακτικά βιβλία να περιέχουν τις απαραίτητες γνώσεις για τον κάθε άνθρωπο και να έχουν τέτοια διάρθρωση, ώστε η διδασκαλία να προβαίνει από τα γνωστότερα στα λιγότερο γνωστά ή στα τελείως άγνωστα και από τα ευκολότερα στα δυσκολότερα. Οι τόμοι της εγκυκλοπαίδειας περιέχουν γυμνάσεις του μνημονικού, των ψυχικών δυνάμεων, της “καθαρής προφοράς, και ερμηνείαν διά τους παιδαγωγούς πώς να μεταχειρίζονται την πρώτην ταύτην περίοδον”, γυμνάσεις στην ανάγνωση, σύντομη διδασκαλία των αρχικών γνώσεων της φύσεως, θεογνωσία, κατήχηση, γυμνάσματα στην

<sup>79</sup> Στο ίδιο, 15/11/1820, σ. 688 κε.

<sup>80</sup> Στη συνέχεια δημοσιεύεται ο λόγος του Κλεόβουλου, *Ερμής ο Λόγιος*, σ. 690 κε: βάση κάθε θρησκευτικού και πολιτικού συστήματος είναι η “αρχαριακή” διδασκαλία και αγωγή. Βάση της νομοθεσίας των πολιτισμένων εθνών είναι η παιδαγωγία. Στον ελληνισμό όμως είναι η πιο παραμελημένη. Οι προσδοκίες και οι ελπίδες από τους νέους μαθητοδιδασκάλους είναι πολλές, κυρίως, για να τιμήσουν το ενδοξότερο όλων των επαγγελματιών διδασκαλικών επαγγέλμα, το οποίο η υποκρισία, η αγυρτεία, η ημιμάθεια εξουθένωσαν. Οι νέοι δάσκαλοι πρέπει να φυλάξουν τη μέθοδο, όπως τη γνώρισαν και, αν επινοήσουν κάτι, να μη το χρησιμοποιήσουν, αν δε το εγκρίνουν και οι άλλοι συνάδελφοί τους. Η εφαρμογή της νέας μεθόδου θα προκαλέσει αντιδράσεις. Αλλά οι νέοι δάσκαλοι θα πρέπει να επιδείξουν την υπομονή και σταθερότητα του φιλόδημου και φιλόπατρη Λανκάστερ, ο οποίος υπέφερε πολλά για την εφαρμογή της. Τα βραβεία των κόπων τους θα είναι η χαρά της βελτίωσης της ελληνικής νεολαίας, η οποία εξαιτίας της έλλειψης της χρηστής διδασκαλίας και αγωγής περιφέρεται ανάγωση και γεμάτη κακοήθεια στις πόλεις και στα χωριά. Εύχεται να επιβραβευσθούν οι κόπιοι τους για τη βελτίωση και προκοπή της ανθρωπότητας.

<sup>81</sup> Η προκήρυξη έγινε στην Οδησό στις 15/9/1819.



αριθμητική και καλλιγραφία. Οι εκδότες αναφέρουν ότι ερανίστηκαν “από των σοφωτέρων της Γερμανίας διδασκάλων τα συγγράμματα”<sup>82</sup>.

Αναγγέλλεται η σύσταση μεθοδικού “παιδαγωγείου” στην Οδησσό, το οποίο ονομάζεται “Τυπικόν Σχολείον” και διαιρείται σε τρεις τάξεις. Στην πρώτη οι μαθητές διδάσκονται με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο γράψιμο, ανάγνωση και αριθμητική. Στη δεύτερα διδάσκονται τα μαθήματα της πρώτης περιόδου της Στοιχειώδους Εγκυκλοπαιδείας των παιδικών μαθημάτων των Λασσάνη-Γενναδίου. Στην τρίτη τάξη διδάσκονται τα μαθήματα της δεύτερης περιόδου της Στοιχειώδους Εγκυκλοπαιδείας των παιδικών μαθημάτων των Λασσάνη και Γενναδίου και συγκεκριμένα ανθρωπολογία, υγιεινή, φυσική ιστορία και ψυχολογία. Εισηγητής της αλληλοδιδασκτικής είναι ο Γ. Λασσάνης. Την εφαρμόζει στην πρώτη τάξη, ενώ στη δεύτερα εφαρμόζει την “κατηχητική” μέθοδο. Ο Γ. Γεννάδιος διδάσκει στην τρίτη τάξη επίσης με την “κατηχητική” μέθοδο<sup>83</sup>.

Δημοσιεύονται επίσης άρθρα, που αναφέρονται στην αγωγή και στην ανατροφή. Ένα από αυτά με τίτλο “Φυσική ανατροφή των παιδων”<sup>84</sup> έχει γραφτεί από ανώνυμο γιατρό, ο οποίος δίνει έμφαση στην επίδραση των εξωτερικών επιρροών στις έμφυτες δυνάμεις του ανθρώπου και ορίζει ως ανατροφή την “εξεπίτηδες διά των γεννητόρων και παιδαγωγών διέγερσιν και οδηγίαν των εμφύτων δυνάμεων των παιδων”. Στη συνέχεια κάνει διάκριση ανάμεσα στην πνευματική και στη φυσική ανατροφή και στο μεγαλύτερο μέρος του άρθρου ασχολείται με τη φυσική ξεκινώντας από την κύηση και τη γέννηση του παιδιού και δίνει συμβουλές και οδηγίες σε όσους το ανατρέφουν για τους κανόνες της διατροφής, της ένδυσης, της υγιεινής καυτηριάζοντας διάφορες προλήψεις διαδεδομένες από αμαθείς και δεισιδαίμονες μαίες.

Το 1818 παρουσιάζεται το βιβλίο του I. G. Kiesewetter, “Lehrbuch der Hodegetik. Studium der Paedagogik”, το οποίο μεταφράστηκε από τον Φραγκίσκο Κ. Μαύρο με τον τίτλο “Σπουδή της Παιδαγωγικής”. Παρουσιάζονται η επιστήμη της αγωγής (όταν αφορά τα παιδιά ονομάζεται παιδαγωγική), οι σκοποί της αγωγής και γίνεται διάκριση μεταξύ της επιστήμης της αγωγής (θεωρίας) και της τέχνης της αγωγής (πράξης). Τα μέρη της επιστήμης της αγωγής προσδιορίζονται από τα ερωτήματα: ποια είναι η φύση του νέου, ο οποίος πρόκειται να παιδαγωγηθεί, ποιο σκοπό έχει η αγωγή του, με ποια μέσα μπορεί να φτάσει στο σκοπό αυτό. Ο άνθρωπος έχει σωματικές και πνευματικές (γνωστικές, αισθητικές, βουλευτικές) δυνάμεις. Η μόρφωση είναι πνευματική, νοητική, αισθητική

<sup>82</sup>Ερμής ο Λόγιος, 1/12/1819, σ. 903 κε.

<sup>83</sup>Ερμής ο Λόγιος, 1/3/1820, σ. 144 κε.

<sup>84</sup>Ερμής ο Λόγιος, 15/8/1816, σ. 279 κε.

(αισθηματική), ηθική. Η νοητική, επειδή αναπτύσσει κατά το “είδος” τις γνωστικές δυνάμεις του παιδαγωγούμενου, αλλά και μεταδίδει γνώσεις και ύλη σε αυτόν, ονομάζεται διδακτική. Η παιδαγωγική περιλαμβάνει τις τρεις άλλες. Ο παιδαγωγός πρέπει να γνωρίζει φυσιολογία, παθολογία, εμπειρική ψυχολογία, ανθρωπολογία, το “εφηρμοσμένον μέρος” της καθολικής λογικής, “φυσιογνωμική” (διδάσκει τους κανόνες και βρίσκει την προσιδιάζουσα πνευματική ποιότητα), διαιτητική, γυμναστική. Η επιστήμη που διδάσκει τη σκόπιμη και μεθοδική παράδοση λέγεται διδακτική, επιστήμη διδασκαλίας και μεθοδολογία. Η μέθοδος της διδασκαλίας είναι ακροαματική και διαλογική. Ο παιδαγωγός πρέπει να είναι καλλιεργημένος αισθητικά, μορφωμένος ηθικά. Τα φωτισμένα έθνη του κόσμου έχουν πρώτιστο σκοπό “την παιδαγωγίαν ή την καλήν μέθοδον του διδάσκειν και μορφώνειν τους νέους και κατά τον νουν, και κατά την θέλησιν”<sup>85</sup>.

Ένα εκτενέστατο άρθρο του Κ. Μ. Κούμα με τον τίτλο “Παιδαγωγία. Περί παιδείας και σχολείων” κάνει διάκριση στην ανατροφή, παιδεία, αγωγή, παιδαγωγία. Ανατροφή, κατά τον Κούμα, είναι “τα μέσα της του σώματος αυξήσεως”, παιδεία “τα μέσα της αναπτύξεως των ψυχικών δυνάμεων”, αγωγή “γενικώτερον και τα δύο ομού”, ενώ παιδαγωγία “η επιστήμη, ήτις διδάσκει πώς πρέπει να ανατρέφεται και να παιδεύεται ο άνθρωπος”<sup>86</sup>.

Τον ίδιο χρόνο δημοσιεύεται, μεταφρασμένο από το περιοδικό *Bibliothèque Universelle*, το άρθρο “Σύνοψις της παρούσης καταστάσεως της παιδείας εις την Γερμανίαν”, όπου εκθειάζεται η Γερμανία ως κατέχουσα “την πρώτην θέσιν εις την παιδείαν μεταξύ των εθνών της Ευρώπης”<sup>87</sup>.

Εκτός από τη μέθοδο οι διαφωτιστές προτείνουν και τις βαθμίδες μιας οργανωμένης εκπαίδευσης. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι ότι, σύμφωνα με τις προτάσεις τους, κάθε βαθμίδα έχει αυτοτέλεια και παρέχει τη δυνατότητα σε όσους ακολουθήσουν τον κοινωνικό βίο να αρκестούν στις γνώσεις του πρώτου κύκλου σπουδών. Ο Κ. Μ. Κούμας προτείνει να συσταθούν κοινά “παιδευτήρια”, τα οποία πρέπει να έχουν διαβαθμίσεις<sup>88</sup>. Στην πρώτη

<sup>85</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 15/12/1818, σ. 672 κε.

<sup>86</sup> Οι απόψεις του Κούμα, *Ερμής ο Λόγιος*, 15/9/1819, σ. 730 κε, όπου και παραπέμπει στο έργο του *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμο Δ., σ. 325 κε.

<sup>87</sup> *Ερμής ο Λόγιος*, 15/11/1819, σ. 853 κε.

<sup>88</sup> Περιγράφει τις βαθμίδες των εκπαιδευτηρίων στην Ευρώπη (έχοντας υπόψη του περισσότερο τη Γερμανία) και πληροφορεί για τους τύπους τους και τα διδασκόμενα μαθήματα. Ως προς τη διδασκαλία της λατινικής και αρχαίας ελληνικής δεν είναι δυνατόν αυτή να καταστεί επωφελής στην κοινωνική ζωή, αν οι αρχαίες γλώσσες δεν συνδέονται με τις επιστημονικές γνώσεις. Μάλιστα για τα Γυμνάσια ή Λύκεια, όπου διδάσκονται η ελληνική και λατινική γλώσσα, αναφέρει το παράδειγμα της Φραγκιακής Σχολής της Halle (εννοεί το ίδρυμα του Francke), στην οποία παράλληλα διδάσκονται η θεογνωσία, η κατήχηση και οι χρησιμότερες γνώσεις για την κοινωνική ζωή. Η σχολή των Ανθρωπιστών (Humanism) έκρινε ότι πρέπει να αναμειγνύονται με τη γραμματική και οι γνώσεις των επιστημών, διότι δυναμώνουν το νου και διευκολύνουν τη μάθηση των γλωσσών, διαφορετικά η γραμματική καταντά οχληρό βάρος της μνήμης. Η άποψη της σχολής των Φιλανθρώπων (Ρουσό, Βάσεδοφ) για τις γλώσσες είναι ότι αυτές πρέπει να διδάσκονται ως όργανα και όχι ως σκοπός της μάθησης. Η Εκλεκτική σχολή γνωμοδοτεί ότι τα μαθήματα πρέπει να είναι ανάλογα με το μελλοντικό επάγγελμα του νέου. *Ερμής ο Λόγιος*, 15/9/1819, σ. 737 κε. Οι προτάσεις του για τα ελληνικά εκπαιδευτήρια και τις διαβαθμίσεις τους σ. 741 κε.

βαθμίδα, κατά τον πρώτο και δεύτερο χρόνο, θα διδάσκονται βασικές γνώσεις γραμματικής, αριθμητικής (η οποία πρέπει να γίνεται και από μνήμης), ανάγνωση, ευανάγνωστη γραφή, κατήχηση με πολλή απλότητα. Τον τρίτο χρόνο, εκτός από τα παραπάνω, τη γεωγραφία της επικρατείας και την ιχνογραφία. Προβλέπεται και τέταρτος χρόνος για όσους ακολουθήσουν τον κοινωνικό βίο και όχι ανώτερες σπουδές. Αυτοί διδάσκονται, εκτός από την κατήχηση, καλλιγραφία, αριθμητική, γύμναση στην ορθή ανάγνωση, ιχνογραφία, γραμματική της ομιλούμενης γλώσσας και τη σύνταξη επιστολών, ομολογιών, συναλλαγματικών, στερεομετρία και μηχανική, τεκτονική, φυσική ιστορία, πειραματική φυσική, γεωγραφία των άλλων επικρατειών.

Η 2η βαθμίδα θα περιλαμβάνει τα Γυμνάσια με διάρκεια πέντε έτη σπουδών και θα φοιτούν όσοι προορίζονται να γίνουν δάσκαλοι και όσοι θέλουν να τελειοποιήσουν τη μόρφωσή τους με μαθήματα τη θεολογική διδασκαλία, τα αρχαία ελληνικά, τα λατινικά, προχωρημένα μαθηματικά, γεωγραφία, ιστορία, φυσική ιστορία, πειραματική φυσική. Η 3η βαθμίδα θα αποτελείται από 3 έτη σπουδών και θα διδάσκονται στο 1ο έτος τα καθαρά μαθηματικά και η θεωρητική φιλοσοφία κάθε ημέρα, καθώς και η φυσική ιστορία τρεις φορές την εβδομάδα. Στο 2ο έτος τα εφαρμοσμένα μαθηματικά, η πειραματική φυσική και η πρακτική φιλοσοφία και στο 3ο έτος η ιστορία της φιλοσοφίας και η θεωρία της ποιητικής και ρητορικής.

Ο Κούμας τονίζει<sup>89</sup> ότι οι “φιλογενείς” διδάσκαλοι πρέπει να έχουν υπόψη τους το αξίωμα ότι οι μαθητές διδάσκονται, για να γίνουν χρήσιμοι στην πολιτική κοινωνία και πρέπει να τους διδάξουν ό,τι θα τους χρησιμεύσει στο μελλοντικό τους επάγγελμα. Είναι χαρακτηριστικό ότι προτάσσει το κριτήριο της χρησιμότητας.

Με αυτή τη διάταξη των μαθημάτων, που ακολουθεί το παράδειγμα των μαθημάτων της Ευρώπης και η οποία, βέβαια, δεν είναι ούτε τέλεια ούτε ακριβής, πιστεύει ο Κούμας ότι φωτίζεται το μεγαλύτερο μέρος του γένους. Ανάμεσα στις άλλες ωφέλειες που απορρέουν από αυτά τα μαθήματα οι ομογενείς διδάσκονται τα δόγματα της πίστεως, μαθαίνουν τα καθήκοντα της φιλανθρωπίας, τα αναγκαία συστατικά για τη ζωή τους, δεν απορούν με τα παράδοξα φαινόμενα της φύσεως και δεν υποκύπτουν στις ανόητες και δεισιδαιμονικές

---

<sup>89</sup>Προτείνει τρεις κανόνες που θα πρέπει να ακολουθεί ο δάσκαλος: α) ήσυχη και αβίαστη διδασκαλία με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σαφήνεια, επανάληψη των δυσνόητων εννοιών, γνώση των δυνατοτήτων των μαθητών του και παρεκβάσεις, χωρίς επίδειξη πολυμάθειας και χωρίς εντελώς άγνωστα στοιχεία στους μαθητές β) εξέταση των μαθητών στα μαθήματα της προηγούμενης ημέρας με κλήρο και ερωταποκρίσεις. Έταινος των καλώς προετοιμασμένων, μέτριες επιπλήξεις στους σφάλοντες γ) δημόσιες εξετάσεις δύο φορές το χρόνο. Αυτές κάνουν τους επιμελείς μαθητές επιμελέστερους και στους αμελείς παρέχουν το κίνητρο της μάθησης. Στο ίδιο, 15/9/1819, σ. 745 κε.

προλήψεις. Βέβαια τίποτε δεν είναι τέλειο. Ακόμη και στα σοφά κράτη της Ευρώπης όλα επανεξετάζονται και διορθώνονται, ακόμη και οι διδακτικές μέθοδοι<sup>90</sup>.

Δεν είναι δυνατόν, όμως, να αγνοηθεί η πραγματικότητα. Το προτεινόμενο σχέδιο δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί ακόμη, διότι απαιτούνται μεγάλος αριθμός δασκάλων και υψηλές δαπάνες. Αυτή την ανάγκη καλύπτει η “λανκαστεριανή μέθοδος της αλληλοδιδασκαλίας”, με την οποία ένας δάσκαλος μπορεί να δώσει τις πρώτες γνώσεις σε πεντακόσιους περίπου μαθητές. Αυτή τη μέθοδο μεταχειρίζονται όλα τα πολιτισμένα έθνη, για να φωτίσουν με μικρές δαπάνες πολλούς ανθρώπους και μάλιστα αυτούς που προέρχονται από την κατώτερη τάξη<sup>91</sup>.

Από την μέχρι τώρα αναφορά στις ιδέες σημαντικών Νεοελλήνων διαφωτιστών (Μοισιόδακα, Κοραή, Δάρβαρη, Κούμα και άλλων) διαφαίνεται ότι αυτοί επιδιώκουν τη διαπαιδαγώγηση των ελληνοπαίδων με τις αρετές του ελεύθερου πολίτη, που θα είναι χρήσιμος στην πολιτική κοινωνία και στο μελλοντικό του επάγγελμα, θα έχει ηθική ακεραιότητα (ανατροφή της καρδιάς-στήθους), θα είναι χειραφετημένος από τις παραδοσιακές προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες (ακεφάλους ιδέας), εξοικειωμένος με τα παράδοξα της φύσης, με καλλιεργημένη λογική (ανατροφή της κεφαλής), θα αποστρέφεται το ψεύδος και την αδικία, θα είναι πιστός στα δόγματα, θα τηρεί τα καθήκοντά του, θα είναι φιλόανθρωπος.

Το εκπαιδευτικό σύστημα με τις τρεις βαθμίδες εκπαίδευσης, το αναλυτικό πρόγραμμα με τις φυσικές επιστήμες, τις νέες γλώσσες, την αρχαία ελληνική γραμματεία, τη φιλοσοφία, τα πρακτικά μαθήματα θα καλλιεργεί τις κλίσεις και δεξιότητες των νέων, θα αναπτύσσει τις σωματικές, διανοητικές και ηθικές δυνάμεις τους, θα τους βοηθάει να αποκτήσουν χρήσιμες γνώσεις, υγιείς έξεις, ενώ οδηγός θα είναι το κλασικό πρότυπο και το παράδειγμα μεγαλύτερων- δασκάλων.

Η διδακτική μέθοδος πρέπει να κάνει ευχάριστη τη μάθηση, να διεγείρει την περιέργεια του παιδιού, να το αντιμετωπίζει ως μοναδικότητα και να το πείθει για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης. Η διδασκαλία θα πρέπει να ακολουθεί τη φυσική μέθοδο, δηλαδή αυτή που ήρεμα και χωρίς άλματα προχωρεί από τα ατελέστερα στα τελειότερα και από τα απλούστερα στα συνθετότερα. Φυσική μέθοδος είναι αυτή που προσαρμόζεται στην πνευματική κατάσταση του παιδιού και ενεργεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις των ψυχικών νόμων.

---

<sup>90</sup> Ερμής ο Λόγιος, 15/9/1819, σ. 744.

<sup>91</sup> Στο ίδιο, σ. 746 κε.

Έτσι, λοιπόν, οι διαφωτιστές προσδοκούν την παιδεία και εκπαίδευση του ελληνικού γένους πριν την Επανάσταση του 1821 και συνδέουν το σκοπό της με την εθνική και πολιτική υπόσταση των Ελλήνων.

Με τις αναφορές στα δημοσιεύματα του *Ερμή του Λόγιου* καταδεικνύονται, πιστεύουμε, σε αρκετά μεγάλο βαθμό οι στόχοι μιας σημαντικής, θα μπορούσε να ειπωθεί, μερίδας Νεοελλήνων διαφωτιστών για την εκπαίδευση και παιδεία των ελληνοπαίδων. Διατρέχοντας τις σελίδες του περιοδικού με τα παιδαγωγικά-εκπαιδευτικά δημοσιεύματα γίνεται φανερό ότι η σκέψη των λογίων-διαφωτιστών της εποχής έχει κατασταλάξει σε ένα πλαίσιο αφύπνισης και αναμόρφωσης του ελληνισμού. Η παιδεία είναι η πανάκεια. Θα φωτίσει το ελληνικό γένος, θα το επαναφέρει στον πολιτισμό, τον οποίο στερήθηκε τόσους αιώνες και θα ακολουθήσει την πρόοδο των φωτισμένων εθνών της Ευρώπης, τα οποία θα πρέπει και να μιμηθεί. Απαραίτητο είναι να εγκαταλειφθεί η παλαιά μέθοδος διδασκαλίας, η οποία έγινε η βάση των νέων και να υιοθετηθεί νέα. Τα προγράμματα των σχολείων πρέπει να εμπλουτισθούν με τα σύγχρονα μαθήματα των επιστημών και της φιλοσοφίας και η διδασκαλία τους να γίνεται στην ομιλούμενη γλώσσα. Οι συνθήκες επιβάλλουν την παροχή μαζικής εκπαίδευσης σε μικρό χρονικό διάστημα. Οι δάσκαλοι, όμως, είναι λίγοι, τα χρήματα που απαιτούνται είναι πολλά. Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, που εφαρμόστηκε σε όλα τα πολιτισμένα έθνη του κόσμου και μάλιστα για τα φτωχά παιδιά, είναι η ιδανική για τις παρούσες περιστάσεις, αναπληρώνει και τις ανάγκες σε δασκάλους και σε χρήματα. Αντιπαραβαλλόμενη με την παλαιά είναι τέλεια Είναι τόσο ιδανική που ονομάζεται θεία. Το έθνος θα πρέπει να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για την εκπαίδευση των δασκάλων, για την εισαγωγή και διάδοση της μεθόδου.

Στα χρόνια του επαναστατικού αγώνα στα σχετικά κείμενα (πολιτεύματα, προκηρύξεις των τοπικών πολιτευμάτων) υπάρχει συνέχεια στις αρχές των Νεοελλήνων διαφωτιστών, καθώς τονίζεται ότι: *“Κάθε πεφωτισμένη διοίκησης έχει χρέος να φροντίζει διά την ανατροφήν των πολιτών, διά την ηθικήν και διά την καλήν νομοθεσίαν, καθότι δι’ αυτών ο άνθρωπος εξ απαλών ονύχων ταυτίζεται με την αρετήν, γνωρίζει τα καθήκοντά του προς τον θεόν, προς την πατρίδα και προς τους ομοίους του, και χειραγωγείται εις την οδόν της ευδαιμονίας. Οι Λυκούργοι και Σόλωνες επλαστούργησαν Σωκράτας, Φωκίωνα... και όλους τους αθανάτους ήρωας της Ελλάδος... άρα ο άνθρωπος δε γεννάται φύσει κακούργος ή ενάρετος, αλλ’ η διοίκησης τον αποκατασταίνει τοιουτοτρόπως...”*<sup>92</sup>.

<sup>92</sup> Από την προκήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας 16/3/1822. Α., Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Αθήνα 1990, τόμος Α΄, σ. 4.

Αλλά και στα σχετικά με την παιδεία άρθρα των συνταγμάτων ανάλογη είναι η διατύπωση. Από τη Δ΄ Εθνοσυνέλευση θεωρείται χρέος της διοίκησης να εξετάσει τα συντελεστικά μέσα για την κοινωνική και πολιτική επανόρθωση της πατρίδας θεωρώντας ως βάση της επανόρθωσης την ηθική διαμόρφωση των πολιτών με την ιερή θρησκεία και την ιερή παιδεία<sup>93</sup>. Είναι πολύ σημαντικό, αλλά και χαρακτηριστικό το γεγονός ότι και η εκπαίδευση και η παιδεία συμπεριλαμβάνονται στις υποχρεώσεις της ελληνικής πολιτείας, ενώ αντίθετα την ίδια εποχή, στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες δε γίνεται μνεία για τέτοια υποχρέωση. Μάλιστα, κάτι πρωτοφανές για συνταγματικά κείμενα, ορίζεται και η μέθοδος διδασκαλίας, αυτή που επαινούσαν και προωθούσαν οι διαφωτιστές, η αλληλοδιδασκική<sup>94</sup>.

Ο διορισμός “Εφόρου Παιδείας και Ηθικής Ανατροφής των Παίδων”<sup>95</sup> και η προστασία της παιδείας από το Βουλευτικό Σώμα δείχνουν τη διάθεση της διοίκησης για τη δημιουργία ενός κεντρικού συντονιστικού οργάνου για την εκπαίδευση. Το Διάταγμα “περί Αρμοδιοτήτων του Εφόρου”, που εκδόθηκε το Φεβρουάριο του 1825 ορίζει ανάμεσα στις άλλες υποχρεώσεις του και τις εξής: “να εισάξη μέθοδον την απλουστέραν, ευκολωτέραν και επιτηδειοτέραν να επιτυγχάνη την παιδείου των νέων” και “να συναντηθή με τους επιτρόπους και διδασκάλους των σχολείων και να συνεννοηθή μετ’ αυτών, ώστε τα όντα σχολεία να μεταβληθώσιν επί το κρείττον· και όπου ο τόπος είναι ικανός να συστήση να συσταθώσι και αλληλοδιδασκικά”. Ακόμη πρέπει να φροντίσει για την ηθική ανατροφή των παιδιών και “να λάβη πρόνοιαν μετά των Επιτρόπων των σχολείων, διά να διορίζωνται παντού διδάσκαλοι τίμιοι, χρηστοθήεις, ενάρετοι, θεοσεβείς, σώφρονες, ώστε να δίδουν το καλόν παράδειγμα και να εμποτίζουν την αρετήν και τον αληθή πατριωτισμόν εις τους νέους και τους προκομμένους, όσον ενδέχεται έκαστος εις το είδος του, διά να μη καταργήται ο τόπος και παραλύεται η νεότης”<sup>96</sup>.

Ο Καποδίστριας συνεχίζει με την αλληλοδιδασκική μέθοδο και δείχνει ενδιαφέρον για τη γενίκευση της λαϊκής και τη θεμελίωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης επηρεασμένος

<sup>93</sup>Ψήφισμα ΙΑ΄ της Εθνοσυνέλευσης του Άργους 2/8/1829. Στο ίδιο, σ. 24.

<sup>94</sup>Με το άρθρο πζ΄ του συντάγματος του Άστρους (Νόμος της Επιδάουρου) 1823 ορίζεται: “συστηματικώς να οργανισθή η εκπαίδευσις της νεολαίας και να εισαχθή καθ’ όλην την επικράτειαν η αλληλοδιδασκική μέθοδος από την διοίκησιν”. Ο Α. Δημαράς μάλιστα, στο *Foreign, and particularly English, influences on educational policies in Greece during the War of Independence and their development under Capodistrias, 1821-1831*, University of London, 1973, σ. 55 σχολιάζει ότι είναι η πρώτη φορά που αναφέρεται διδασκική μέθοδος σε συνταγματικό κείμενο. Αυτό δείχνει ότι η σημασία της για τους Έλληνες ήταν πολύ μεγαλύτερη από απλά παιδευτική. Στην ίδια εργασία (σ. 60) ο Δημαράς θεωρεί και ως επιπλέον λόγο για την επίσημη υιοθέτηση της αλληλοδιδασκικής μεθόδου και το γεγονός ότι η Καθολική Εκκλησία την είχε καταδικάσει.

<sup>95</sup>Τον Ιούλιο του 1824 ο Θεόκλητος Φαρμακίδης και μετά την αποχώρησή του για την Ιόνιο Ακαδημία τον Αύγουστο του 1824 ο Γρηγόριος Κωνσταντάς.

<sup>96</sup>Στον αγώνα για την ανεξαρτησία συνδέθηκαν η παιδεία και η ηθική με την ίδια την υπόσταση του έθνους. “Από το τρίπτυχο πατρίδα-παιδεία-ηθική απορρέει η δυναμική που χαρακτηρίζει κάθε εκπαιδευτική κίνηση τα χρόνια αυτά”. Λ., Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1992, σ. 78 κε.

από τις αντιλήψεις των Pestalozzi και Fellenberg, οι οποίοι θέτουν ως βασική προϋπόθεση την αγάπη του δασκάλου προς το παιδί<sup>97</sup>.

Σε όλη αυτή την πορεία προς την οργάνωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος και τη διαμόρφωση των αρχών του οπωσδήποτε συνέβαλε και η δράση ελληνικών και ξένων, ευρωπαϊκών, κυρίως, φορέων, αλλά και προσώπων που αναμείχθηκαν με διάφορους τρόπους στα ελληνικά πράγματα. Αναφερόμαστε στις διάφορες “Εταιρείες”, ελληνικές, αγγλικές, γαλλικές και αμερικανικές. Οι ξένες εταιρείες ενεπλάκησαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα με ποικίλους τρόπους στέλλοντας εκπροσώπους τους και εκπαιδευτικό υλικό στην επαναστατημένη Ελλάδα και αργότερα στο ελληνικό κράτος, χρηματοδοτώντας σπουδές Ελλήνων στις χώρες τους, προσπαθώντας γενικά να επηρεάσουν έχοντας κίνητρα άλλοτε ανιδιοτελή, κυρίως, φιλανθρωπικά, και άλλοτε υπηρετώντας σκοπιμότητες πολιτικές, ιδεολογικές, θρησκευτικές<sup>98</sup>.

Όλα αυτά μέχρι τον ερχομό της αντιβασιλείας και του Όθωνα. Στο Διάταγμα, που αναφέρεται στα Δημοτικά Σχολεία το 1834, ο σκοπός της εκπαίδευσης δεν αναφέρεται (είναι άραγε αυτό απόδειξη της σπουδής τους να το προωθήσουν;)<sup>99</sup>. Για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Ελληνικόν Σχολείον και Γυμνάσιον) το Διάταγμα (1836, άρθρο 2) ορίζει ως πρώτιστο σκοπό του Ελληνικού Σχολείου να προετοιμάζει για το Γυμνάσιο αλλά και για τον κοινωνικό βίο<sup>100</sup>, ενώ με το άρθρο 64 ορίζει ως σκοπό του Γυμνασίου την περαιτέρω ανάπτυξη της γυμνασιακής εκπαίδευσης και την προπαρασκευή για το Πανεπιστήμιο<sup>101</sup>.

Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής στα Απομνημονεύματά του αφηγείται πώς προωθήθηκαν τα διατάγματα για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Στον ίδιο είχε ανατεθεί η μετάφρασή τους: *“δύω των πολλών τούτων διαταγμάτων ήσαν και τα ημέτερα. Προς εκτέλεσιν αυτών εγώ, ως εκ των καθηκόντων μου, ανέλαβον την μετάφρασιν... Αλλά καθ’ όσον προέβαινον, έβλεπον μετ’ απορίας ου μόνον ότι οι οργανισμοί ούτοι ουδέν είχαν*

<sup>97</sup> στο ίδιο, σ. 90 κε.

<sup>98</sup> Ειδικά στην περίπτωση των θρησκευτικών τους παρεμβάσεων, κυρίως, οι Προτεστάντες με τις εκδόσεις της Βίβλου, προκάλεσαν τις αντιδράσεις του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Στη δράση των Εταιρειών ελληνικών και ξένων έχουν αναφερθεί διεξοδικότατα στις διατριβές τους οι: A., Dimaras, *Foreign, and particularly English, influences on educational policies in Greece during the War of Independence and their development under Capodistrias, 1821-1831*, University of London, 1973 και Δ., Μαυροσκοφής, *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, Θεσσαλονίκη 1992.

<sup>99</sup> “Περί Δημοτικών Σχολείων” 3/3/1834 και “Περί των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων” 31/12/1836 (με τη γνωστή κλιμάκωση 4, 3 και 4 έτη φοίτησης αντίστοιχα). Δημαράς, ό. π., σ. 45 κε.

<sup>100</sup> “Πρώτιστος σκοπός των Ελληνικών Σχολείων είναι να προετοιμάζουν διά τα Γυμνάσια, και κατ’ αυτόν συμμορφούται το αντικείμενον, η έκτασις, και ο τρόπος της διδασκαλίας. Αλλά συγχρόνως η εν αυτοίς εκπαίδευσις πρέπει να αποτελή και αυθύπαρκτόν τι όλον, ως πρώτη θεωρούμενον βαθμίδα της επιστημονικής μορφώσεως της νεολαίας, αλλά και διά τους παίδας κατάλληλον, όσοι δεν θέλουν μεταβή εις τα Γυμνάσια, αλλ’ από των Ελληνικών Σχολείων αμέσως εις τον κοινωνικόν βίον ή εις θέσιν, μη απαιτούσαν εκπαίδευσιν γυμνασίου και πανεπιστημίου”. Στο ίδιο, σ. 60.

<sup>101</sup> “Σκοπός του γυμνασίου είναι η περαιτέρω ανάπτυξις της εις τα ελληνικά σχολεία προκαταρκτικής εκπαίδευσως καθ’ όλους τους κλάδους, και κυρίως η προπαρασκευή των μαθητών όσοι μέλλουν να σπουδάσωσιν ανωτέρας επιστήμας εις το πανεπιστήμιον”. Στο ίδιο, σ. 63.

κοινόν προς τους υπό του υπουργείου υποβληθέντας, αλλά και ότι εν πλείστοις ήσαν ανεφάρμοστοι διά την Ελλάδα ταχέως δε ανεγνώρισα αυτούς ως απλήν και κατεσπευσμένην αντιγραφήν των βαυαρικών κανονισμών, μετ' ελαχίστων μεταρρυθμίσεων, ίνα φανώσιν ως νέον νομοθέτημα δήτην<sup>102</sup> ... Επορεύθην προς τον υπουργόν κ. Ρίζον και τω παρέστησα ότι θα ήν ανάξιον αυτού, μετά τόσους καταβληθέντας κόπους υπό του υπουργείου, ίνα επί σπουδαίων βάσεων στηριχθή η εκπαίδευσις εν Ελλάδι, να εκδοθή διά της υπογραφής του έργον ούτως απερίσκεπτον και ολίγον αντιστοιχούν εις τας ανάγκας της πατρίδος<sup>103</sup>.

Αυτή τη μορφή οργάνωσης πήρε η ελληνική εκπαίδευση και την ακολούθησε έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, δηλαδή ένα ξένο εκπαιδευτικό σύστημα, με βαθμίδες, για τις οποίες δεν ήταν σαφής ο σκοπός τους.

Η παρούσα εργασία θα παρακολουθήσει στη συνέχεια πώς βιώνουν οι εκπαιδευτικοί-παιδαγωγοί της εποχής την εκπαιδευτική πράξη, ποιες απόψεις διατυπώνουν, ουσιαστικά χωρίς καμία επιστημονική καθοδήγηση, αν λάβουμε υπόψη ότι δεν είχαν φοιτήσει όλοι οι δημοδιδάσκαλοι στο Διδασκαλείο, στο οποίο διδασκόταν η Παιδαγωγική<sup>104</sup>, και, όσον αφορά στους καθηγητές, αυτοί δεν είχαν καμία παιδαγωγική κατάρτιση, τουλάχιστον μέχρι την ίδρυση της έδρας της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο το 1899. Οι απόψεις τους, επομένως, και η εκπαιδευτική τους πρακτική είναι απόρροια της προσωπικής τους μελέτης ή των τυχόν σπουδών τους στα ευρωπαϊκά διδασκαλεία ή πανεπιστήμια. Είναι επίσης αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι διαπιστώνεται διάσταση ανάμεσα στις απόψεις που διατυπώνονται και στην εκπαιδευτική πράξη, την οποία μπορούμε επίσης να παρακολουθήσουμε από τα σχετικά δημοσιεύματα.

---

<sup>102</sup>Επικράτησε η άποψη ότι οι κατευθύνσεις μιας προηγμένης κοινωνίας μπορούν να μεταφερθούν σε μια "υπανάπτυκτη" και ότι η θεωρία καθορίζει την πράξη, χωρίς η πράξη να λαμβάνεται υπόψη. Έτσι ο νομοθέτης δεν υπολόγισε την πολιτιστική, οικονομική, πολιτική βάση της χώρας και ακολούθησαν νόμοι, που ήταν μεν ικανοποιητικοί, αλλά για εκείνες τις συνθήκες ήταν ανεφάρμοστοι και ανεπαρκείς. Το ίδιο έγινε και στην Πρωσσία με τη μεταρρύθμιση του Humboldt. Δεν έλαβαν υπόψη τους τις κοινωνικές συνθήκες και υιοθέτησαν τη γενική μόρφωση, που ήταν προσιτή μόνο σε ένα μικρό αριθμό ανθρώπων. Βλέπε Papadopoulou-Ainalidou, Wassiliki, *Der Altgriechische Unterricht in der Secundarstufe des neugriechischen Schulwesens von 1836 bis 1976: implizite Erwartungen und explizite Lernziele*, München 1995, σ. 48.

<sup>103</sup>Ο Α. Δημαράς, *ο. π.*, σ. 50 κε, αντλεί το παράθεμα από τα Απομνημονεύματα του Παγκαβή 1894-1895, τόμο Β', σ. 19.

<sup>104</sup>3 ώρες στο Α' έτος σπουδών και 1 ώρα στο Β' έτος. Χ., Π., Τζήκας, *Το Βασιλικό Διδασκαλείο 1834-1864*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 236.



## 2. Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ

ΤΙΤΛΟΣ: Ο Παιδαγωγός

ΥΠΟΤΙΤΛΟΣ: Σύγγραμμα Περιοδικόν περί Παιδαγωγικής και περί Ανατροφής

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ηλίας Χριστοφίδης

ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: Πειραιεύς

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ: “Η Αγαθή Τύχη”

ΔΙΑΡΚΕΙΑ: 31 Ιανουαρίου 1839-30 Νοεμβρίου 1840

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Σχήμα 8ου μεγέθους

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΤΗΣ: Εκδίδεται άπαξ ή δις του μηνός

ΤΙΜΗ:

Εξάμηνης Συνδρομής 6,50 δρχ., Έτους 13 δρχ

Εκτός του κράτους 8 και 16 δρχ αντιστοίχως

## 2.1. Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΗΣ,

ο συντάκτης του περιοδικού “*Παιδαγωγός*” (1839-1840) είναι ο βασικός πρωταγωνιστής της δημοτικής εκπαίδευσης από τα πρώτα βήματα της οργάνωσής της στο ελληνικό κράτος έως και το θάνατό του το 1864. Από την πρώτη του παρουσία στα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα το 1829 έως και το 1864, έτος του θανάτου του, συνεργάστηκε με όλες τις κυβερνήσεις σε αυτό το χρονικό διάστημα, γεγονός λίγο περίεργο, αν ληφθούν υπόψη οι συνθήκες της εποχής εκείνης με τις συχνές εναλλαγές πολιτικών κομμάτων και προσώπων. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο το ότι, με εξαίρεση τον υπουργό “επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδεύσεως” Σταύρο Βλάχο, επί των ημερών του οποίου δημιουργήθηκε ρήξη και ο Κοκκώνης απολύθηκε, δεν υπήρξε κανένα άλλο πρόβλημα στη σταδιοδρομία του και είχε αρμονικές σχέσεις με όλες τις κυβερνήσεις, γεγονός, που μπορεί να οφείλεται είτε στην αναγνώριση της αξίας του είτε στην ευστοχία του να συνεργάζεται επιτυχώς με όλους είτε και στους δύο παράγοντες<sup>105</sup>.

Ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία παρουσιάζει το γεγονός ότι από το 1823 έως και το 1825 ο Κοκκώνης διέμεινε στο Παρίσι και στη συνέχεια μετέβη στο Μονπελιέ, όπου και παρέμεινε μέχρι το 1829, χρονικό διάστημα, κατά το οποίο η αλληλοδιδασκτική μέθοδος γνώριζε άνθηση στη Γαλλία<sup>106</sup>. Στο Παρίσι λειτουργούσε το Πρότυπο σχολείο της αλληλοδιδασκτικής διευθυνόμενο από τον Charles Louis Sarazin, ο οποίος συνέγραψε και τον ομώνυμο οδηγό της μεθόδου<sup>107</sup>. Ο Κοκκώνης παρακολούθησε τα μαθήματα του Sarazin<sup>108</sup> και κατά το διάστημα της παραμονής του στο Παρίσι γνωρίστηκε με τον Αδαμάντιο Κοραή και συνδέθηκε φιλικά με τον Κωνσταντίνο Ασώπιο. Την εποχή εκείνη

<sup>105</sup> Για τη βιογραφία του Ιωάννη Κοκκώνη συμβουλευθήκαμε τη μεταπτυχιακή εργασία του Χ., Π., Τζήκα, “*Ο Ι. Π. Κοκκώνης και ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*”, Θεσσαλονίκη 1991, καθώς και το βιβλίο της Λ., Παπαδάκη, *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1992.

<sup>106</sup> Το 1820 υπήρχαν στη Γαλλία 27581 σχολεία κοινοτήτων (400 για κορίτσια) και 1500 αλληλοδιδασκτικά (ο μεγαλύτερος αριθμός που σημειώθηκε στη Γαλλία στη διάρκεια του 19ου αιώνα). Βαθμιαία τα αλληλοδιδασκτικά θα συρρικνώνονται συνεχώς. Το 1827 είχαν απομείνει 258 με 27000 μαθητές. Το 1833 ο νόμος Guizot (με ισχυρές επιδράσεις από το V. Cousin, θαυμαστή του γερμανικού εκπαιδευτικού συστήματος) για τη γαλλική πρωτοβάθμια εκπαίδευση θα χρησιμοποιήσει τη γερμανική εμπειρία και θα δώσει το προβάδισμα στη συνδιδασκτική μέθοδο. Παράλληλα την ίδια εποχή στη Γαλλία λειτουργούσαν 1985 αλληλοδιδασκτικά σχολεία (η αύξηση σε σύγκριση με το 1827 οφείλεται σε μια πρόσκαιρη αναγέννηση της αλληλοδιδασκτικής), 24310 σχολεία που εφαρμόζαν τη συνδιδασκτική μέθοδο και 18814 που ακολουθούσαν την παλιά ατομική μέθοδο. Τα αλληλοδιδασκτικά λειτούργησαν ως το 1860, όταν επικράτησε πλήρως η συνδιδασκτική μέθοδος. Παπαδάκη, ο. π., σ. 53 κε.

<sup>107</sup> Ο Οδηγός του Charles Louis Sarazin “*Manuel des ecoles elementaires ou expose de la methode d' enseignement mutuel*” εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Παρίσι το 1829.

Επανεκδόθηκε με τον ίδιο τίτλο “*Manuel des ecoles elementaires ou expose de la methode d' enseignement mutuel*”, L. Colas, Παρίσι 1831 και για τρίτη φορά με βελτιώσεις “*Manuel des ecoles elementaires ou expose de la methode d' enseignement mutuel*, 3eme ed., modifiee et completee”, L. Colas, Παρίσι 1839. Παπαδάκη, ο. π., σ. 24.

<sup>108</sup> Ο Sarazin από το 1824 ήταν καθηγητής μιας ειδικής σειράς μαθημάτων για την αλληλοδιδασκτική υπό την αιγίδα του Δήμου του Παρισιού και επιθεωρητής των αλληλοδιδασκτικών σχολείων του διαμερίσματος του Σηκουάνα. Το εγχειρίδιό του υιοθετήθηκε από την Εταιρεία Στοιχειώδους Διδασκαλίας, η οποία και πρότεινε στον Καποδίστρια τη μετάφρασή του στα ελληνικά. Στο ίδιο.

δρούσαν ακόμη στη Γαλλία οι υποστηρικτές της αλληλοδιδασκτικής, όπως ο Jomard, ο Comte Alexandre de Laborde, ο Charles de Lasteyrie, και, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν σχετικές πληροφορίες, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ο Κοκκώνης, κατά τη διαμονή του στο Παρίσι, είχε επαφές με τις Εταιρείες που προσπαθούσαν να προωθήσουν τη μέθοδο. Εξάλλου η αλληλοδιδασκτική ήταν η “σημαία” της φιλελεύθερης μερίδας στο θέμα της εκπαίδευσης<sup>109</sup>.

Όταν ήρθε στην Ελλάδα αποτέλεσε μέλος της “επί της Προπαιδείας επιτροπής”, αρχικά με τους Η. Α. Dutrone<sup>110</sup> και Ν. Νικητόπλο και, μετά την αναχώρηση του Dutrone για το Ναύπλιο, με τους Ν. Νικητόπλο και Α. Μουστοξύδη<sup>111</sup>. Έργο της επιτροπής ήταν να επιδοθεί “εις την αναθεώρησιν των ήδη μεταφρασμένων πινάκων και βιβλίων εις χρήσιν των αλληλοδιδασκτικών σχολείων και θέλουν καθυποβάλει εις την Κυβέρνησιν τας παρατηρήσεις των περί των άλλων, όσα αναφέρονται εις το θεμελιώδες τούτο μέρος της Δημοσίου Παιδείσεως”<sup>112</sup>. Για αυτό το σκοπό συγκεντρώθηκαν όλοι οι οδηγοί αλληλοδιδασκτικής που υπήρχαν στην ελληνική γλώσσα<sup>113</sup>, ενώ παράλληλα ο Ν. Νικητόπλος παρουσίασε τις παρατηρήσεις είκοσι δασκάλων αλληλοδιδασκτικής και πρότεινε η επιτροπή να συνθέσει ένα νέο Οδηγό, αφού λάβαινε υπόψη της όλους τους προϋπάρχοντες οδηγούς και την εμπειρία των δασκάλων της αλληλοδιδασκτικής<sup>114</sup>. Ο Νικητόπλος “απέβλεπε σε μια συνολική θεώρηση της αλληλοδιδασκτικής συνδυάζοντας την ελληνική με την ξένη εμπειρία”, ενώ ο Κοκκώνης επέμενε: “πρέπει να παραδεχθώμεν το εγχειρίδιον του Κ. Σαραζίνου μεθρημοσμένον εις το πνεύμα της γλώσσης μας”<sup>115</sup>.

Το κείμενο της έγκρισης του γαλλικού εγχειριδίου δείχνει καθαρά την αντίληψη που επικράτησε, διότι αναφερόταν σε μεταγλώττιση και προσαρμογή στο πνεύμα της ελληνικής γλώσσας και όχι της ελληνικής πραγματικότητας<sup>116</sup>. Ο Καποδίστριας δέχτηκε την πρόταση του Κοκκώνη για τη μετάφραση του Οδηγού του Sarazin, με ορισμένες τροποποιήσεις για

<sup>109</sup> G. Compayre, *The History of Pedagogy*, μετάφραση Payne, W., H., London 1900, σ. 515.

<sup>110</sup> Ο Dutrone Henri-August ήταν μέλος της Societe de la Morale Chretienne.

<sup>111</sup> Ο Κοκκώνης είχε επαινέσει θερμά τον Καποδίστρια στο δεύτερο τόμο του έργου του “Περί Πολιτειών”. Ήταν η εποχή που ο Καποδίστριας είχε επαφή με τον Κοραή, τον Charles Sarazin, δάσκαλο του Κοκκώνη, και τη Societe pour l' Instruction Elementaire, η οποία εφοδίαζε με εκπαιδευτικό υλικό την Ελλάδα. Σύμφωνα με την Δ' Εθνοσυνέλευση (Άργος, 30/7/1829) συστάθηκε η “επί των Εκκλησιαστικών πραγμάτων και της Δημοσίου Εκπαιδείσεως Γραμματεία” με γραμματέα το Ν. Χρυσόγελο και στις 18/10/1829 διορίστηκε η “επί της Προπαιδείας επιτροπή”, στην οποία διορίστηκε ο Κοκκώνης. Τζήκας, ο. π., σ. 56.

<sup>112</sup> Αικ. Κούκκου, *Η Παιδεία από το 1821 ως το 1831. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ', σ. 590 και Παπαδάκη, ο. π., σ. 94.

<sup>113</sup> Ο Ιωάννης Κοκκώνης παρουσίασε τους Οδηγούς του Γεώργιου Κλεόβουλου, Αθανάσιου Πολίτη, Συνέσιου Κυριακίδη, το “Σύστημα αγγλικόν διά τα σχολεία ή εύκολος μέθοδος διά την διδασκαλίαν των παιδών” (Μάλτα 1827) και τους συνέκρινε με τον Οδηγό του Sarazin, υπέρ του οποίου και τάχθηκε. Τζήκας, ο. π., σ. 67.

<sup>114</sup> Τζήκας, ο. π., σ. 69.

<sup>115</sup> Παπαδάκη, ο. π., σ. 103.

<sup>116</sup> Η θέση του Μουστοξύδη στη διαφωνία Κοκκώνη-Νικητόπλου υπήρξε καθοριστική. Στη συνέχεια μάλιστα ο Μουστοξύδης θα υπονομεύσει σταδιακά τη σχέση του Νικητόπλου με την κυβέρνηση. Παπαδάκη, ο. π., σ. 104-105.

την ελληνική γλώσσα, εγκαινιάζοντας έτσι τη μόνιμη τακτική στην ελληνική εκπαίδευση, δηλαδή την αυτούσια μεταφορά εκπαιδευτικού συστήματος από άλλη χώρα.

Το διάταγμα που εισήγαγε τον Οδηγό<sup>117</sup> του Sarazin όριζε ότι έπρεπε να εφαρμοστεί από όλους τους δασκάλους και η σωστή εφαρμογή του θα πιστοποιούνταν από τον έφορο της παιδείας, ο οποίος θα συνέτασσε σχετική αναφορά<sup>118</sup>. Εκείνο που θα πρέπει να προσεχθεί στον Οδηγό είναι το ότι περιέχει και την πιο μικρή λεπτομέρεια που αφορά κάθε τομέα του αλληλοδιδασκτικού σχολείου. Είναι ένα έργο πολύ σχολαστικό, που περιορίζει και την πιο μικρή ανάπτυξη πρωτοβουλίας. Δικαιολογείται, βέβαια, από την άποψη ότι υπήρχαν και δάσκαλοι, οι οποίοι δε γνώριζαν την αλληλοδιδασκτική και θα έπρεπε να αποκτήσουν όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για αυτήν, από την άλλη, όμως, δε θα μπορούσαν με αυτόν τον τρόπο να ληφθούν υπόψη οι ιδιαιτερότητες των σχολείων και οι άλλες ειδικές συνθήκες, αν ο Οδηγός εφαρμοζόταν κατά γράμμα.

Το 1831 ο Κοκκώνης συνέταξε μια σειρά άρθρων για την εκπαίδευση στην *Αιγιναία*<sup>119</sup>. Με το άρθρο “Ότι χρέος των εκτός επικρατείας ομογενών η προς εκπαίδευσιν του έθνους συνδρομή” ζητείται η συνδρομή των ομογενών στην ελληνική εκπαίδευση, όπως και κατά το παρελθόν. Στο “Αν συμφέρη να στέλλωνται έξω της Ελλάδος προς ανατροφήν και εκπαίδευσιν οι ανήλικοι παῖδες των Ελλήνων” διατυπώνει την άποψη ότι είναι επιζήμιο να φεύγουν ανήλικα παιδιά σε ξένες χώρες, διότι θα αφομοιωθούν από τους ξένους και δε θα μπορέσουν να βοηθήσουν την πατρίδα τους<sup>120</sup>. Στο άρθρο “Περί εκπαιδεύσεως των της ευπόρου τάξεως πολιτών” προτείνει την εκμάθηση των ζωντανών γλωσσών και των θετικών επιστημών, ενώ στο “Στοχασμοί περί συντάξεως ή διοργανισμού της κοινής εκπαιδεύσεως εν γένει” χωρίζει τις γνώσεις σε τρεις κατηγορίες. Σε αυτές που αναφέρονται στον ίδιο τον άνθρωπο, σε αυτές που ερευνούν τη φύση και στις αναγκαίες για την κοινωνική ζωή. Σημαντική θεωρεί τη μέθοδο της διδασκαλίας και, ειδικά για τα στοιχειώδη σχολεία, είναι υπέρμαχος της αλληλοδιδασκτικής ως της πιο κατάλληλης. Πιστεύει επίσης ότι πρέπει να μορφώνονται και οι γυναίκες, διότι επηρεάζουν την κοινωνία είτε ως μητέρες είτε ως σύζυγοι<sup>121</sup>.

<sup>117</sup> Διάταγμα 1032/12-7-1830. Για το αναλυτικό περιεχόμενο του Οδηγού βλέπε Παπαδάκη, ο. π., σ. 107-113.

<sup>118</sup> Τζήκας, ο. π., σ. 77.

<sup>119</sup> “Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική, και τεχνολογική, εκδομένη άπαξ του μηνός υπό Γ. Αποστολίδου Κοσμητού”. Απ. Σαχίνης, *Συμβολή στην Ιστορία της Πανδώρας και των Παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964, σ. 18.

<sup>120</sup> Τζήκας, ο. π., σ. 84.

<sup>121</sup> Τζήκας, ο. π., σ. 84-85. Την ίδια περίοδο εξέδωσε δύο βιβλία “Οδηγία εις τους κατά τόπους εφορεύοντας τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία” (Ναύπλιο 1830) και “Διδασκαλία της διαγραφικής ή Γραμμικής Ιχνογραφίας”, έργο του Ι. Β. Φραγκήρου, μεταφρασμένο από τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, το οποίο ο Κοκκώνης επιμελήθηκε.

Ο Κοκκώνης παρέμεινε πρωταγωνιστής στα εκπαιδευτικά πράγματα και μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια συμμετέχοντας στην ειδική επιτροπή<sup>122</sup>, η οποία θα υπέβαλε προτάσεις για την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Αρχικά η επιτροπή έκρινε τη συνδιδασκτική ως την πιο κατάλληλη για τα δημοτικά σχολεία, αλλά, μετά από ωριμότερη σκέψη, διαπιστώθηκε ότι αυτή θα απαιτούσε και πολλούς δασκάλους και μεγάλη δαπάνη χρημάτων για οικοδόμηση σχολείων και άλλων αναγκαίων, ενώ η αλληλοδιδασκτική, αν και υστερούσε, ήταν πιο κατάλληλη για την ταχύτερη διάδοση των αναγκαίων μαθημάτων. Η επιτροπή, λοιπόν, κατέληξε να εφαρμόζονται και οι δύο μέθοδοι, ανάλογα με το πώς ήταν ήδη οργανωμένα τα σχολεία. Οι οικονομικοί λόγοι, όμως, που είχαν επιβάλει την αλληλοδιδασκτική εξακολουθούσαν να υφίστανται και δεν υπήρχε η δυνατότητα της οργάνωσης των σχολείων με τη συνδιδασκτική μέθοδο. Έτσι υιοθετήθηκε η εναλλακτική λύση της διαίρεσης του Δημοτικού σχολείου στο κατώτερο και ανώτερο τμήμα. Στο κατώτερο θα διδάσκονταν οι προκαταρκτικές γνώσεις σύμφωνα με την αλληλοδιδασκτική, ενώ στο ανώτερο, για τους πιο προχωρημένους μαθητές, θα εφαρμοζόταν η συνδιδασκτική<sup>123</sup>. Αρχικά διευθυντής του Διδασκαλείου και επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων ορίστηκε ο C. L. Korck και καθηγητές οι M. Αποστολίδης και K. A. Ερκουλίδης, ενώ δάσκαλος του Προτύπου ο Γ. Κωνσταντίνου ή Κωνσταντινίδης. Ο C. L. Korck προσπάθησε να εισαγάγει τη συνδιδασκτική μέθοδο και την εποπτική διδασκαλία. Φρόντισε για την υποδομή του Διδασκαλείου και για τις εξετάσεις όσων ήδη δίδασκαν και είχαν τα προσόντα να γίνουν δάσκαλοι. Υπέβαλε στη Γραμματεία κανονισμό λειτουργίας και πρόγραμμα μαθημάτων κατά τη συνδιδασκτική μέθοδο<sup>124</sup>. Οι οπαδοί της αλληλοδιδασκτικής ήταν, όμως, περισσότεροι. Ακόμη το γεγονός ότι έγινε η εισαγωγή της Αγίας Γραφής ως αναγκαίου βιβλίου για όλα τα σχολεία (επρόκειτο για τη μετάφραση της Βιβλικής Εταιρείας) προκάλεσε μεγάλες αντιδράσεις κατά των “μισσιονάριων”<sup>125</sup>. Έτσι μπροστά στις επικρίσεις ο C. L. Korck αναγκάστηκε να παραιτηθεί και αντικαταστάθηκε από τον Ιωάννη

<sup>122</sup>Με το Βασιλικό Διάταγμα 22/3/1833 της Αντιβασιλείας. Μέλη της επιτροπής ήταν οι Ι. Π. Κοκκώνης, Κ. Σχινάς, Αν. Πολυζωίδης, Αλ. Σούτσος, Γ. Βενθύλος, Dr Franz.

<sup>123</sup>Η αλληλοδιδασκτική ήταν η οικονομική μέθοδος, ενώ η συνδιδασκτική συντείνει στην ανάπτυξη του πνεύματος. Ο συνδυασμός θα ήταν η καλύτερη λύση. Η εμμονή στην τροποποίηση της μεθόδου διδασκαλίας με έμφαση στις τεχνικές κυρίως λεπτομέρειες δεν αποτελεί παρά την επιφανειακή αντιμετώπιση της δυσλειτουργίας και της αναποτελεσματικότητας του δημοτικού σχολείου. Η αλληλοδιδασκτική οφείλει τη μακροβιότητά της στην αντίφαση ανάμεσα στη νομοθεσία και στην πραγματικότητα, στη θεωρία και στην πράξη”. Παπαδάκη, ο. π., σ. 187-188.

<sup>124</sup>Χρ., Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1942, σ. 215.

<sup>125</sup>Στις 12/24-6-1836 εκδόθηκε το Β. Δ. “Περί των βιβλίων και των σχολείων των βιβλιακών εταιρειών” με το οποίο τα παραπάνω σχολεία υπάγονται στην επίβλεψη της κυβέρνησης και ο έλεγχος των βιβλίων στο διευθυντή των δημοτικών σχολείων. Τζήκας, ο. π., σ. 102.

Κοκκώνη<sup>126</sup>. Ο Κοκκώνης διετέλεσε διευθυντής του Διδασκαλείου μέχρι 30/4/1852 και επανήλθε στις 27/8/1863<sup>127</sup>.

Ο Κοκκώνης δε σταμάτησε ποτέ να υπερασπίζεται την αλληλοδιδασκτική<sup>128</sup>, ακόμη και όταν αυτή άρχισε να αμφισβητείται στις χώρες, στις οποίες επινοήθηκε και έγινε δεκτή με ενθουσιασμό (Αγγλία, Γαλλία). Εκείνο που προσπάθησε να κάνει, παραδεχόμενος κάποιες αρνητικές παραμέτρους της, ήταν να βελτιώσει τον Οδηγό της. Το 1842 εξέδωσε το νέο Οδηγό, στον οποίο προσπάθησε να συνδυάσει την αλληλοδιδασκτική με τη συνδιδασκτική μέθοδο<sup>129</sup>. Ο Οδηγός επανακυκλοφόρησε το 1850 με ορισμένες τροποποιήσεις και με την εισαγωγή ενός νέου κεφαλαίου “Περί του κατ’ οίκον μαθήματος και περί αναπτύξεως ιδεών”<sup>130</sup>. Η μελέτη στο σπίτι και η εξέταση στο σχολείο επιμήκυναν το πρόγραμμα του σχολείου κατά μισή ώρα κάθε μέρα. Μια άλλη καινοτομία ήταν η εισαγωγή της έκθεσης ιδεών ως κυρίου μαθήματος και στο αλληλοδιδασκτικό τμήμα δύο φορές την εβδομάδα στο σχολείο ή στο σπίτι<sup>131</sup>.

Το 1860 έχουμε την τρίτη έκδοση<sup>132</sup>, η οποία περιλαμβάνει τις τροποποιήσεις του διατάγματος, αλλά και αλλαγές και προσθήκες. Το μάθημα της γραφής μεταφέρεται μετά το μάθημα της ανάγνωσης, ώστε οι κανόνες της ανάγνωσης να βοηθούν την κατανόηση των κανόνων της γραφής και υπάρχει το κεφάλαιο “Εισαγωγικά Γνώσεις. Περί Παιδαγωγίας και διδακτικής και των προς εκτέλεσιν αυτών μέσων”. Ως μέθοδοι διδασκαλίας αναφέρονται η ατομική και η συγχρονική. Στα πλαίσια της συγχρονικής μπορούν να εφαρμοστούν ο αλληλοδιδασκτικός, ο συνδιδασκτικός και ο μικτός τρόπος, ο οποίος παρουσιάζει και τα περισσότερα πλεονεκτήματα<sup>133</sup>. Ο σύγχρονος δάσκαλος, κατά τον Κοκκώνη, οφείλει να είναι καταρτισμένος διανοητικώς, ηθικώς, παιδαγωγικώς, διδακτικώς, θεωρητικώς και πρακτικώς και πρέπει να εκπαιδεύει και να παιδαγωγεί τους μαθητές με λογική και ζήλο, σκεπτόμενος όχι μόνο τι θα διδάξει, αλλά και πώς θα το διδάξει, ώστε να συντελέσει με τη

<sup>126</sup> Διορίζεται 6/10/1835, ΦΕΚ 10 και απολύεται 2/8/1852, ΦΕΚ 30.

<sup>127</sup> Τον διαδέχτηκε ο Γ. Χρυσοβέργης μέχρι 19/8/1854. Αυτόν ο Σ. Βυζάντιος μέχρι 3/10/1862, στη συνέχεια ο Φρ. Παπαδόπουλος ως 27/8/1863. Λέφας, ο. π., σ. 216.

<sup>128</sup> Στην έκθεσή του “περί της ενεστώσης καταστάσεως της δημοτικής εκπαιδεύσεως” 6/3/1839 γράφει: “η αλληλοδιδασκτική είναι αναγκαιότητα προς το παρόν διά την σπάνιν των διδασκάλων και διά την απορίαν των δήμων. Επανορθούνται δε και τα ελαττώματα, τα οποία τινές προσάπτουσιν εις ταύτην την μέθοδον (λέγοντες ότι είναι δι’ όλου μηχανική) διά της μετ’ αυτής ενώσεως και της συνδιδασκτικής και σωκρατικής”.

<sup>129</sup> ΒΔ 2000/24-7-1841, βλέπε Κανάκης, Ιω., *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου, Από την Αλληλοδιδασκτική ως την επικράτηση του Νεοερβατιανισμού*, Αθήνα 1995, σ. 59.

<sup>130</sup> Έκδοσις δευτέρα επηυξημένη. Τζήκας, ο. π., σ. 168.

<sup>131</sup> Με το μάθημα αυτό αναπτύσσονται οι διανοητικές δυνάμεις του μαθητή, γυμνάζεται η κρίση, η ορθότητα των γνώσεων που αποκτώνται και η ευκρίνεια των ιδεών. Παπαδάκη, ο. π., 131 κε.

<sup>132</sup> Έκδοσις τρίτη μετά βελτιώσεων και προσθηκών κατά το ΒΔ της 23 Ιουλίου 1856, εν αϊς και περί διδακτικών μεθόδων εν γένει. Τζήκας, ο. π., σ. 175.

<sup>133</sup> Από τις τριακόσιες σελίδες του Οδηγού στη συνδιδασκτική αφιερώνονται δέκα. Τζήκας, ο. π., σ. 106.

διδασκαλία του στη διανοητική ανάπτυξη και ηθική μόρφωση των μαθητών του<sup>134</sup>. Το 1863 ο Οδηγός εκδόθηκε για τέταρτη φορά<sup>135</sup>.

Το γεγονός ότι ο Κοκκώνης ήταν σχεδόν “παντοδύναμος” δε σήμαινε, βέβαια, ότι δε σημειώθηκαν αμφισβητήσεις και αντιδράσεις εναντίον του. Η εφημερίδα *Ζέφυρος* (1841-45), εκδότης της οποίας ήταν ο Ηλίας Χριστοφίδης τον πολέμησε περισσότερο από όλους. Τέλη του 1840, αρχές 1841 σημειώθηκε διαφωνία μεταξύ τους, η οποία, εκτός από τις αλληλεπιθέσεις στον τύπο, συνεχίστηκε και στο δικαστήριο. Ο Κοκκώνης κατηγορήθηκε για δωροληψία, καταχρήσεις στο Διδασκαλείο, διακρίσεις κλπ<sup>136</sup>. Μια άλλη κατηγορία που διατυπώθηκε εναντίον του ήταν ο εκβιασμός των δασκάλων για την αγορά των βιβλίων του και η “μετατροπή του Διδασκαλείου” σε ορμητήριο “αμαθεστάτων συγγενών, δούλων και παρασίτων”<sup>137</sup>. Μία άλλη πτυχή των κατηγοριών ήταν το ασυμβίβαστο της διεύθυνσης του διδασκαλείου με τη θέση του εισηγητή στο υπουργείο. Ακόμη και το θέμα της εντοπιότητάς του ανακινήθηκε, αλλά ο πρώην Σμυρναίος Κόκκωνος απέδειξε ότι ήταν Πελοποννήσιος<sup>138</sup>.

Το 1852 επί υπουργού Σταύρου Βλάχου ο Κοκκώνης απολύθηκε από την υπηρεσία. Ως λόγος προβλήθηκε από τον υπουργό το γήρας και οι συνέπειές του. Ο Κοκκώνης προσβεβλημένος απάντησε με ένα δεκαεξασέλιδο κείμενο, στο οποίο χαρακτηρίζει αγράμματο και ανίκανο τον υπουργό και υποστηρίζει ότι η απομάκρυνσή του από την εκπαίδευση είχε αρνητικές συνέπειες για αυτήν. Ο Σταύρος Βλάχος ανταπάντησε στο φύλλο 883 της εφημερίδας *Ελπίς* ότι απέλυσε τον Κοκκώνη για το καλό της Δημοτικής εκπαίδευσης και διότι υπήρχαν πολλές αναφορές εναντίον του<sup>139</sup>. Ο Κοκκώνης μετά την απόλυσή του συνέχισε τη συγγραφική του δραστηριότητα και παράλληλα συμμετείχε και σε διάφορες υπουργικές επιτροπές “περί βελτιώσεως της δημοδιδασκαλίας”<sup>140</sup>. Στη διάρκεια της διεύθυνσης του Διδασκαλείου από το Στέφανο Βυζάντιο, και συγκεκριμένα κατά τη διετία 1857-58, παρακολουθούμε τη διαμάχη μεταξύ Βυζάντιου και Κοκκώνη στα

<sup>134</sup> Παπαδάκη, ο. π., σ. 139-141.

<sup>135</sup> Εκδοσις τετάρτη μετά βελτιώσεων και προσθηκών κατά το ΒΔ της 23 Ιουλίου 1856, εν αϊς και περί διδακτικών μεθόδων εν γένει. Τζήκας, ο. π., σ. 179.

<sup>136</sup> Τζήκας, ο. π., σ. 124.

<sup>137</sup> Σύμφωνα με το *Ζέφυρο* ο Κοκκώνης πηγαίνει στο Διδασκαλείο δύο φορές την εβδομάδα, παίρνει τις πληροφορίες από το “σπιούνο” του, ελέγχει την πώληση των βιβλίων του και στη συνέχεια πηγαίνει στο υπουργείο, για να ζητήσει κυρώσεις κατά των χρεωστών δασκάλων. Κατηγορίες διατυπώθηκαν εναντίον του και από τον τυπογράφο Γ. Πολυμέρη. Το 1850 κατηγορήσε τον Κοκκώνη ότι τροποποίησε τους πίνακες αναγνώσεως του 1829, οι οποίοι εκδόθηκαν στο Παρίσι με την επιμέλεια του Κοραή, προς το χειρότερο, αφού δεν μπορούσε να τους κάνει καλύτερους, για να οικειοποιηθεί την έκδοση. Τον θεωρεί ανίκανο να συγγράψει φιλολογικά έργα, ενώ είναι ικανότατος να μεταφράζει και να συρράπτει ευρωπαϊκά σχολικά βιβλία παρουσιάζοντάς τα ως δικά του και υποχρεώνοντας τους δασκάλους να τα αγοράζουν, για να πλουτίζει. Τζήκας, ο. π., σ. 139-140.

<sup>138</sup> στο ίδιο, σ. 124.

<sup>139</sup> στο ίδιο, σ. 125.

<sup>140</sup> 1854 επί υπ. Γ. Φύλλα “περί βελτιώσεως της δημοδιδασκαλίας”, 1855 επί υπ. Π. Αργυρόπουλου για τη βελτίωση του Οδηγού της αλληλοδιδασκαλίας.

δημοσιεύματα της *Εφημερίδος των Φιλομαθών*, μέσω της οποίας απαντά ο Βυζάντιος στον Κοκκώνη<sup>141</sup>.

Τον Αύγουστο του 1863 επανήλθε στη διεύθυνση του Διδασκαλείου, αλλά το χειμώνα του 1863-64 αποφασίστηκε να καταργηθεί αυτό. Ο υπουργός Αθ. Πετσάλης, πριν παρθεί η τελική απόφαση της κατάργησής του, τον μετέθεσε στο Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, από όπου, ένα μήνα μετά, τον Απρίλιο του 1864, απολύθηκε για οικονομικούς λόγους του προϋπολογισμού. Πέθανε λίγους μήνες αργότερα, 14/9/1864.

Ο Ιωάννης Κοκκώνης υπήρξε πολυγραφότατος. Τα έργα του (Οδηγός αλληλοδιδασκτικής, Αλφαβητάριο, Γεωγραφία, Μαθήματα Πρακτικής Ηθικής, Χρηστοθήθεια και το πολιτικό του δοκίμιο “Περί Πολιτειών”) γνώρισαν αλλεπάλληλες εκδόσεις. Έδειξε επίσης ενδιαφέρον και για τη γυναικεία εκπαίδευση και υπήρξε ο εμπνευστής της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας, η οποία στην πορεία ανέλαβε εξολοκλήρου την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου στο ελληνικό κράτος<sup>142</sup>.

Ο Ιωάννης Κοκκώνης είναι ο βασικός αρθρογράφος του περιοδικού *Παιδαγωγός*.

---

<sup>141</sup> ΕΦ, 19/4/1858, αρ. 255, σ. 440 κε. Σύμφωνα με το Στ. Βυζάντιο ο Ι. Κοκκώνης αναφέρεται “περί του χρυσού αιώνας των δημοδιδασκάλων”, ενώ τέτοια λαμπρή περίοδος στη δημοδιδασκαλία δεν υπήρξε ποτέ. Ο Ι. Κοκκώνης νοσταλγεί την περίοδο που ήταν αυτός διευθυντής των δημοτικών σχολείων. Ξεχνά τις αυθαιρεσίες εναντίον των δημοδιδασκάλων στις μεταθέσεις, την προβληματική μισθοδοσία τους, την έλλειψη αποθεματικού ταμείου. Ήταν πολύ “απασχολημένος” με την τύπωση και διανομή των διδακτικών του βιβλίων.

ΕΦ, 12/7/1858, αρ. 267, σ. 536 κε. Συνέχεια της διαμάχης Κοκκώνη-Βυζάντιου. “Φαίνεται ότι ο άνθρωπος (Κοκκώνης) περιέστη εις την διανοητικήν κατάστασιν εκείνην, εις ην άπαντες φυσικώς καταντώνμεν, οι δε πολύ, οι δε ολίγον προ του τέρματος”.

<sup>142</sup> ΦΕΚ 54, 7/10/1836.



## 2. 2. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Ο *Παιδαγωγός* εκδόθηκε κατά το διάστημα 1839-40 σε 24 τεύχη και περιέχει άρθρα, κυρίως σε συνέχειες, που είναι μεταφράσεις γερμανικών και γαλλικών παιδαγωγικών συγγραμμάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν αναφέρεται για κανένα άρθρο η πηγή προέλευσής του<sup>143</sup>.

Στόχος του εκδότη Ηλία Χριστοφίδη, όπως αναφέρει στην προαγγελία του, είναι να συντρέξει στην τελειοποίηση της Παιδαγωγικής και Διδακτικής, διότι το διδασκαλικό επάγγελμα χρειάζεται ακόμη βελτίωση. Βελτιώθηκε, βέβαια, αρκετά, χάρη στην επιμέλεια και δραστηριότητα του διευθυντή των Δημοτικών Σχολείων, αλλά χρήζει ακόμη βελτιώσεων. Στο εγχείρημά του αυτό προχώρησε προτρεπόμενος από πολλούς, αλλά ιδίως από τον ίδιο το διευθυντή των Δημοτικών Σχολείων. Το περιοδικό θα εκδίδεται δύο φορές το μήνα σε ένα τυπογραφικό φύλλο σε σχήμα ογδού μεγέθους. Θα περιέχει:

α. *την παιδαγωγικήν εν γένει αφορώσαν την φυσικήν και ηθικήν ανατροφήν των παιδων*

β. *Την διδακτικήν ιδίως, ήγουν τας μεθόδους και τους τρόπους του διδάσκειν και παν ό,τι συντελεί προς ανάπτυξιν και τελειοποίησιν αυτών*

γ. *Τα εκδιδόμενα βιβλία προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων και των δημοδιδασκάλων*

δ. *Τα διατάγματα και τους κανονισμούς τους αφορώντας την δημοδιδασκαλίαν*

ε. *Ό,τι αποβλέπον την αύξησιν της δημοτικής εκπαιδεύσεως και την βελτίωσιν και ενίσχυσιν των διδασκόντων, είναι ωφέλιμον να γινώσκεται υπό των γονέων και των διδασκάλων. Τοιοιτοτρόπως το σύγγραμμα δεν θέλει είσθαι χρήσιμον εις τους δημοδιδασκάλους μόνον, αλλά και εις όλους τους φροντίζοντας περί εκπαιδεύσεως της νεολαίας.*

Προαναγγέλλεται επίσης η έκδοση παραρτήματος του περιοδικού “κατ’ εφαρμογήν της διδακτικής” με διάφορα ηθικά, φυσικά, γεωγραφικά, ιστορικά, εθνογραφικά, μυθιστορικά, γραμματικά μαθήματα χρήσιμα στη σπουδάζουσα νεολαία με την ονομασία *Ο Παιδαγωγός της Νεολαίας*<sup>144</sup>.

<sup>143</sup>“Αι πηγαί εκ των οποίων θέλομεν αρεύεσθαι τα περί παιδαγωγικής, θέλουσιν είσθαι ως προς την θεωρίαν συγγράμματα Γερμανικά και Γαλλικά, περιοδικά ή μη, περί ταύτης υποθέσεως πραγματευόμενα”. *Παιδαγωγός*, Ειδοποίησις, σ. 5.

<sup>144</sup>*Παιδαγωγός*, σ. 3.

Στην Ειδοποίησή του ο Ι. Π. (Κοκκώνης)<sup>145</sup> αναφέρει ότι η προ μηνών προαγγελία για την έκδοση του περιοδικού γίνεται πράξη. Σκοπός του πονήματος είναι η προαγωγή της εθνικής εκπαίδευσης, η ανάπτυξη της διδακτικής, η τελειοποίηση της παιδαγωγίας και η βελτίωση της εθνικής ανατροφής. Στο πόνημα αυτό όλοι οι ενδιαφερόμενοι θα βρουν πρόχειρες τις αρχές και του “ευμεθόδως διδάσκειν και του ορθώς ανατρέφειν τους παίδας”. Η ορθή και ευμέθοδη διδασκαλία, που είναι ένα από τα μέσα της ορθής ανατροφής, πρέπει να είναι σύμφωνη με αυτήν και να είναι αδιαχώριστες, διαφορετικά δεν θα υπάρξουν καρποί και ωφέλεια για την κοινωνία.

Μελετώντας κανείς τον *Παιδαγωγό* έχει την αίσθηση, τις περισσότερες φορές, ότι πρόκειται για ένα σύγχρονο περιοδικό. Εκείνο που υπενθυμίζει ότι το περιοδικό έχει υπόψη του το αλληλοδιδασκτικό σχολείο, διότι πολλές από τις απόψεις του ευσταθούν και σήμερα, είναι η αναφορά στο μάθημα της ανάγνωσης και ο ορισμός των σταδίων της εκμάθησής της με βάση τις κλάσεις των μαθητών, καθώς και στο ράψιμο, μάθημα των κοριτσιών, που και αυτό διδάσκεται κατά κλάσεις και μάλιστα με έντονο κανονιστικό χαρακτήρα. Όταν το περιοδικό αναφέρεται σε οδηγίες και σε κανονισμούς, παραπέμπει συνεχώς στον Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής και θυμίζει με τον τρόπο παρουσίασης των οδηγιών ότι ο συντάκτης είναι ο διευθυντής των Δημοτικών Σχολείων, ο οποίος απαιτεί την πλήρη συμμόρφωση των δημοδιδασκάλων σε αυτές.

### 2. 3. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΠΡΟΞΕΝΟΣ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑΣ

Και μόνο ο τίτλος του άρθρου “Η παιδεία πρόξενος ευδαιμονίας”<sup>146</sup> υπενθυμίζει ότι ο *Παιδαγωγός* συνεχίζει στη “γραμμή πλεύσης” του κινήματος του Νεοελληνικού διαφωτισμού, που ξεκίνησε με τον *Ερμή το Λόγιο*, καθώς στο άρθρο τονίζεται η αξία της παιδείας, αξία που προβάλλεται από όλους τους Νεοέλληνες διαφωτιστές σε όλα τα σχετικά με την παιδεία κείμενα. Στα πλαίσια των αρχών του Διαφωτισμού υποστηρίζεται ότι όλοι οι άνθρωποι, πλούσιοι και φτωχοί, είναι προικισμένοι με νοητικές δυνάμεις. Με τη βοήθεια της εκπαίδευσης οι νέοι θα αποκτήσουν τον ορθό λόγο και θα προικιστούν με εκείνες τις αρετές που θα κάνουν ευτυχείς και τους ίδιους και την πατρίδα τους<sup>147</sup>, θα κατακτήσουν και την επίγεια ευδαιμονία και θα εκπληρώσουν τα χριστιανικά τους

<sup>145</sup>Υπογράφει με τα αρχικά Ι. Π., Ιωάννης Πελοποννήσιος ή Παναγιώτου. “Ειδοποίησις” του Ι. Π., *Παιδαγωγός*, σ.4.

<sup>146</sup>Άρθρο που δημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό. Η αξία και η αναγκαιότητα της παιδείας προβάλλονται μέσα από τις προτροπές ενός εφημερίου σε μια φτωχή ελβετική ενορία. Ο εφημέριος προσπαθεί να πείσει τους γονείς για την αξία της μόρφωσης, την οποία θα πρέπει να παρέχουν στα παιδιά τους.

<sup>147</sup>Ο Κοκκώνης συγκινείται από τις ιδέες του Διαφωτισμού, την πίστη στη δύναμη της ανθρώπινης λογικής, στη δυνατότητα της ευτυχίας και της προόδου, στην ανάγκη μελέτης της ανθρώπινης κοινωνίας με τη μέθοδο των φυσικών επιστημών. Αυτό φαίνεται και από τις παραπομπές του έργου του “Περί Πολιτειών” και από τα προλεγόμενα του έργου “Περί Φυσικού δικαίου”. Τζήκας, ο. π., σ. 28.

καθήκοντα. Παρόλο που σε άλλα άρθρα, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ο Κοκκώνης κάνει διάκριση στις γνώσεις που πρέπει να είναι διαφορετικές για κάθε κοινωνική τάξη και ανάλογες με τις επαγγελματικές δραστηριότητες της κάθε μιας, στο άρθρο αυτό τονίζει ότι η παιδεία είναι “αναγκαιοτάτη και εις τους πένητας”<sup>148</sup>, πρέπει να γίνει κτήμα όλων των ανθρώπων ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη και την οικονομική τους κατάσταση και ότι τα τέκνα του γεωργού, του ξυλουργού, του κτίστη δεν αξίζουν λιγότερο από τα τέκνα των πλουσίων. Μπορεί ο Θεός να μην προίκισε όλους τους ανθρώπους με πλούτη, τους πλούτισε όμως με νοητικές δυνάμεις. Απόδειξη για αυτό είναι ο ίδιος ο Χριστός και οι απόστολοι που ήταν τέκνα πενίας. Αλλά και πολλοί σπουδαίοι άνθρωποι προήλθαν από πτωχές οικογένειες. Σε πολλά από τα παιδιά των φτωχών οικογενειών βρίσκονται κρυμμένα σπέρματα μεγαλοφυΐας, τα οποία, με τη σωστή καλλιέργεια και ανάπτυξη, θα προσφέρουν ωφέλιμους καρπούς και για τους εαυτούς τους και για την πατρίδα τους και για ολόκληρο τον κόσμο<sup>149</sup>. Ο σκοπός της παιδείας δεν είναι να γίνουν τα παιδιά λόγιοι αλλά λογικά όντα που να μπορούν να σκέπτονται και να κρίνουν ορθά, καλοί χριστιανοί, ενάρετοι άνθρωποι, χρηστοί πολίτες, έμπειροι για την ορθή εκτέλεση των καθηκόντων του βίου. Όλα τα παιδιά πρέπει να φωτιστούν και για την ατομική τους ευημερία αλλά και για την ωφέλεια της κωμόπολης και της πατρίδας τους<sup>150</sup>. Η φτώχεια είναι αποτέλεσμα της αμάθειας, της αδράνειας, αδιαφορίας, “ασυλλογισίας“, σκνηρίας. Αντίθετα η νοητική βελτίωση φέρνει την ευδαιμονία. Είναι ανάγκη να εξοριστεί η αμάθεια και να υπάρξει φροντίδα για την καλή ανατροφή και εκπαίδευση της νεολαίας<sup>151</sup>. Τα παιδιά που μορφώνονται αποτελούν κεφάλαιο και αποκτούν όλα τα αναγκαία εφόδια, για να εξασφαλίσουν την επίγειο ευδαιμονία<sup>152</sup>.

Η μεθοδική και πλήρης εκπαίδευση απαιτείται όχι μόνο για τα πρόσκαιρα και σωματικά αλλά και για τα αιώνια και ψυχικά συμφέροντα της νεολαίας. Με τη μεθοδική διδασκαλία ξυπνάει ο νους και οδηγείται με αρμόδια γυμνάσματα στον ορθό συλλογισμό. Η έμπνευση των αισθημάτων του αληθούς και καλού στις ψυχές των νέων, η στροφή τους στα έργα του Θεού, η επιμελής ανάγνωση της Αγίας Γραφής διευκολύνουν το έργο του ευαγγελικού ποιμένα και η διδασκαλία του θα διαπεράσει βαθύτερα την ψυχή τους, ώστε να μνηθούν στη θρησκεία και στα χριστιανικά τους καθήκοντα<sup>153</sup>. Η σπουδή της γραμματικής και της μητρικής γλώσσας είναι αναγκαιοτάτες. Η γνώση της γλώσσας

---

<sup>148</sup> *Παιδαγωγός*, σ. 236.

<sup>149</sup> *στο ίδιο*, σ. 237.

<sup>150</sup> *στο ίδιο*, σ. 238.

<sup>151</sup> *στο ίδιο*, σ. 303.

<sup>152</sup> *στο ίδιο*, σ. 304.

<sup>153</sup> *στο ίδιο*, σ. 304-305.

βοηθάει στην επικοινωνία και στην κατανόηση των δογμάτων της θρησκείας. Η ανατροφή είναι επιστήμη. Η διδασκαλία είναι τέχνη. Αρμόδιοι για την επιλογή των σωστών μεθόδων, των βιβλίων και για τη διοίκηση του σχολείου είναι οι έμπειροι δάσκαλοι, των οποίων η θέση πρέπει να βελτιωθεί<sup>154</sup>.

Έτσι, λοιπόν, με αυτό το άρθρο γίνεται σαφές ότι με την παιδεία εξασφαλίζεται η διαπαιδαγώγηση χρηστών, ενάρετων πολιτών, καλών χριστιανών, που διαθέτουν λογική σκέψη και κρίση, εκπληρώνουν τα καθήκοντά τους και ωφελούν τον εαυτό τους και την κοινωνία.

#### **2.4. “ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ. ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑΣ”**

Μια άλλη σημαντική ενότητα του περιοδικού είναι αυτή “Περί Παιδαγωγικής”, με υπότιτλο “Αντικείμενον της Ανατροφής και Παιδαγωγίας”, στην οποία ο Κοκκώνης διαπραγματεύεται γενικά περί “Παιδαγωγικής ή Παιδαγωγίας”, μιας επιστήμης άγνωστης στο νεοσύστατο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Ο Κοκκώνης προσπαθεί να δώσει στοιχεία για την επιστήμη της παιδαγωγικής στους Έλληνες δημοδιδασκάλους, να προσδιορίσει το αντικείμενο και το σκοπό της και να κάνει τη διάκριση ανάμεσα στους όρους ανατροφή, παιδαγωγική επιστήμη και παιδαγωγία. Τα στοιχεία της παιδαγωγικής, που παρέχει μέσω του περιοδικού, μπορεί να έχουν, βέβαια, αποδέκτες τους Έλληνες δημοδιδασκάλους, αλλά θα ήταν χρήσιμα και στους εκπαιδευτικούς των άλλων βαθμίδων (ελληνοδιδασκάλους και καθηγητές γυμνασίων). Κατά τον Κοκκώνη η παιδαγωγική εξυπηρετεί την ανατροφή και, όταν είναι θεωρία, είναι επιστήμη, όταν παίρνει πρακτικό χαρακτήρα και εφαρμόζεται, είναι τέχνη και λέγεται παιδαγωγία<sup>155</sup>:

*“Η ανατροφή σκοπόν έχει την συστηματικήν ανάπτυξιν των δυνάμεων του ανθρώπου ιδίως από της γεννήσεως αυτού μέχρι της νεανικής του ηλικίας, κατά τινας αρχάς καταλλήλους. Το άθροισμα δε των αρχών τούτων και των μέσων των προς ανατροφήν*

<sup>154</sup> στο ίδιο, σ. 306-311.

<sup>155</sup> Για να γίνει σύγκριση με τον ορισμό του Παιδαγωγού παραθέτουμε και άλλους ορισμούς για την παιδαγωγική-παιδαγωγία: Ο Λ., Σελιερέ στο “Σχεδιάσμα για μια παιδαγωγική επιστήμη”, 1910 διαχωρίζει την παιδαγωγική (Pedagogique), που τη θεωρεί επιστήμη, από την αγωγή, που τη θεωρεί “τέχνη ανατροφής των παιδιών”, και την παιδαγωγία (pedagogie) που είναι η γενική θεωρία της τέχνης για την αγωγή. Ο αντικειμενικός σκοπός της παιδαγωγίας είναι η αναζήτηση των νόμων που διέπουν τα φαινόμενα της αγωγής, τα οποία προκύπτουν από το σκοπό της αγωγής και από την αλληλεπίδραση τριών παραγόντων, του παιδαγωγού, του υποκειμένου και του περιβάλλοντος, Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, τ. 47, σ. 338.

Ο Ν., Εξαρχόπουλος, “Εισαγωγή εις την παιδαγωγικήν”, Αθήνα 1950, τ. Α', σ. 7 δίνει τον εξής ορισμό: “Παιδαγωγική είναι η επιστήμη η ερευνώσα τον παίδα και την εξέλιξιν αυτού από απόψεως σωματικής, διανοητικής και ηθικής και διδάσκουσα πώς πρέπει να τελήται η συστηματική εκείνη επίδρασις επ' αυτόν, την οποίαν καλούμεν αγωγήν. Άλλαις λέξεσιν, η Παιδαγωγική περιλαμβάνει το σύνολον των γνώσεων περί της εξελίξεως του παιδός και των αρχών κατά τας οποίας πρέπει να τελήται η αγωγή”.

Ο Π., Ξωχέλλης, στο “Θεμελιώδη προβλήματα της παιδαγωγικής επιστήμης”, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 11 σημειώνει: “Η παιδαγωγική είναι μία κοινωνική επιστήμη, η οποία εξετάζει τις αλλαγές που σημειώνονται στη συμπεριφορά του ανθρώπου, κυρίως στην παιδική και εφηβική του ηλικία, υπό την επίδραση του κοινωνικού φαινομένου που χαρακτηρίζεται κοινώς ως αγωγή”.

λέγεται παιδαγωγική, ήτις, όταν μεν στοχάζεται τας αρχάς, κατά τας οποίας πρέπει να γίνεται η ανατροφή, είναι επιστήμη· όταν δε δεικνύη τα μέσα τα προς επίτευξιν αυτής της ανατροφής, είναι τέχνη, και τότε λέγεται παιδαγωγία”<sup>156</sup>.

Θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τα όσα αναφέρει ο Κοκκώνης με το εξής σχήμα:

Ανατροφή= συστηματική ανάπτυξη δυνάμεων ανθρώπου

με βάση κατάλληλες αρχές και μέσα=παιδαγωγική

παιδαγωγική=επιστήμη, όταν στοχάζεται τις αρχές της ανατροφής

παιδαγωγία=τέχνη, όταν δείχνει τα μέσα της ανατροφής

Ένα από τα ουσιωδέστατα μέσα ανατροφής είναι και η παιδεία-εκπαίδευση, με την οποία ο άνθρωπος αποκτά γνώσεις, επιστήμες και τέχνες διδασκόμενος από άλλους. Η διδασκαλία ακολουθεί κάποιους κανόνες, τους οποίους στοχάζεται η διδακτική. Ουσιώδες μέρος της διδακτικής είναι οι μέθοδοι, δηλαδή οι καταλληλότεροι τρόποι, για να εξασφαλίζουν την επιτυχία και ευστοχία της διδασκαλίας. Ο μαθητής στο σχολείο δεν πρέπει να έχει μονομερή ανατροφή, δηλαδή μόνο τη διδασκαλία των γραμμάτων, αλλά πρέπει να αναπτύξει όλες του τις δυνάμεις, να αποκτήσει τις γνώσεις και τις έξεις, που θα του χρησιμεύσουν, για να ζήσει “καλώς” στη τάξη της κοινωνίας που τον τοποθετούν οι περιστάσεις της ζωής. Ο δάσκαλος πρέπει να συνδυάζει τη διδασκαλία με την ανατροφή και να γνωρίζει τις μεθόδους της διδασκαλίας και τους κανόνες της παιδαγωγικής<sup>157</sup>.

Μέσο ανατροφής=Παιδεία-εκπαίδευση=απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων με τη διδασκαλία

Η διδασκαλία ακολουθεί κανόνες

Η διδακτική καθορίζει τους κανόνες

Η διδακτική καθορίζει και τις μεθόδους, δηλαδή τους κατάλληλους τρόπους

Η ανατροφή είναι διττή: παροχή γνώσεων-ανάπτυξη δυνάμεων και καλλιέργεια έξεων

Σκοπός: η προετοιμασία του ανθρώπου να ζήσει “καλώς”

Ο δάσκαλος να συνδυάζει: διδασκαλία με ανατροφή

να είναι γνώστης: μεθόδων διδασκαλίας-κανόνων παιδαγωγικής

Διατυπώνεται επίσης η άποψη ότι ο άνθρωπος πλάστηκε από τη Θεία Πρόνοια και προοικίστηκε με αίσθηση και θέληση ή με δυνάμεις φυσικές, λογικές και ηθικές, τις οποίες αναπτύσσει και τελειοποιεί στην κοινωνία με τους ομοίους του για τη συντήρηση και ευδαιμονία του, άρα κατά τον Κοκκώνη, ο άνθρωπος είναι εκπαιδεύσιμος και εξελίξιμος,

<sup>156</sup> Παιδαγωγός, σ. 5. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό η Παιδαγωγική διαιρείται στο θεωρητικό μέρος, την επιστήμη της Παιδαγωγικής και στο πρακτικό μέρος, την τέχνη της Παιδαγωγίας.

<sup>157</sup> Στο ίδιο, σ. 6.

και η κοινωνία-πολιτεία έχει την υποχρέωση να τον αναθρέψει-εκπαιδεύσει για το κοινό καλό. Τα προτερήματα και οι αδυναμίες του, η ανάγκη να υπερασπίζεται τη ζωή του αποδεικνύουν ότι δεν μπορεί να ζήσει μόνος του και ότι είναι φύσει κοινωνικός. Η κοινωνία είναι ένωση, κατά ορισμένη τάξη και κανόνα, πολλών ανθρώπων με τα ίδια συμφέροντα και οφείλει να επαυξάνει την ένωση και ευταξία και αντίθετα να καταπνίγει κάθε σπέρμα διχόνοιας και αταξίας. Όλα τα μέλη πρέπει να συμπράττουν στον κοινό σκοπό που είναι η κοινή συντήρηση και ευτυχία. Οι κυβερνήσεις και οι νόμοι από μόνοι τους δεν μπορούν να καταπνίξουν τα σπέρματα της αταξίας ούτε να εμφυσήσουν τη θέληση και την πράξη του κοινού συμφέροντος. Αυτές αποκτώνται με την κοινή και αλληλοδιάδοχο ανάπτυξη όλων των δυνάμεων του ανθρώπου, η οποία πραγματώνεται μόνο με την οδηγία και διδασκαλία από εμπειρότερους. Η κοινωνία έχει συμφέρον να φροντίζει με την ανατροφή για την ταχύτερη και τελειότερη ανάπτυξη των δυνάμεων των μελών της, για να απολαύσει περισσότερη ευτυχία<sup>158</sup>.

Σκοπός της αγωγής, σύμφωνα με τον Παιδαγωγό, τίθεται το πολιτειακό-κοινωνικό ή κοινωνιοκρατικό ιδεώδες, χωρίς, όμως, να παραγνωρίζεται η ανάπτυξη της προσωπικότητας του πολίτη, την οποία προωθεί ο Διαφωτισμός. Η διάπλαση του χρηστού πολίτη, του οποίου η προσωπική ευτυχία συμβαδίζει με την κοινωνική είναι ο στόχος της αγωγής<sup>159</sup>.

Κατά τον Κοκκώνη ο άνθρωπος είναι "φύσει" καλός. Με την ορθή ανατροφή, παιδεία και διδασκαλία μπορεί να καλλιεργήσει όλες τις δυνάμεις του. Οι δυνάμεις αυτές είναι φυσικές (κοινές με τα ζώα), διανοητικές ή λογικές και ηθικές (οι δεύτερες και τρίτες ανήκουν στην ψυχή). Η ψυχή, η οποία διανοείται, σκέπτεται και ενεργεί, έχει και αυτοπροαίρετη θέληση. Με αυτήν ο άνθρωπος μπορεί να διακρίνει και να επιλέγει το καλό από το κακό, το δίκαιο από το άδικο και με αυτήν καθίσταται υπεύθυνος για τις πράξεις του ενώπιον του θεού και των ανθρώπων.

Η ανατροφή είναι ορθή και χρήσιμη για το σκοπό της κοινωνίας, όταν περιλαμβάνει την τέλεια και αρμονική ανάπτυξη και των τριπλών δυνάμεων του ανθρώπου<sup>160</sup>. Η

---

<sup>158</sup> "Όλα τα μέλη αυτής (της κοινωνίας) πρέπει να γνωρίζωσι τον σκοπόν και να θέλωσι και να συμπράττωσι εις αυτόν τον σκοπόν της κοινωνίας, όστις είναι η κοινή συντήρησις και ευτυχία... Η κοινωνία έχει συμφέρον να φροντίζει διά της ανατροφής περί της ταχύτερας και τελειότερας αναπτύξεως των δυνάμεων των μελών της προς απόλαυσιν πλειοτέρας ευτυχίας" *Παιδαγωγός*, σ. 6 κε. Οι απόψεις αυτές παραπέμπουν στον χρησιμοκρατικό ωφελιμισμό Utilismus, Utilitarianismus, Utilitarianismus, που εκφράστηκε το 18ο αιώνα με τους Hobbes, Locke, Bentham και συνεχίστηκε και στις αρχές του 19ου αιώνα, βλέπε W., Windelband-H., Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Μετάφραση Ν., Μ., Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, Β' τόμος, σ. 307 κε και Γ' τόμος, σ. 176 κε.

<sup>159</sup> Ξωχέλλης, ο. π., σ. 50 κε.

<sup>160</sup> *Παιδαγωγός*, ο. π., σ.7-8.

ανατροφή είναι και οικιακή (περιορισμένη και ατελής), κυρίως για τα κορίτσια<sup>161</sup> και τα νήπια μέχρι το 5-6ο έτος της ηλικίας τους και δημόσια στα σχολεία (τελειότερη και επωφελέστερη). Για να είναι, όμως, και αυτή ολοκληρωμένη και ωφέλιμη δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στη διδακτική, που είναι μέρος ή μέσο της ανατροφής, αλλά να περιλαμβάνει την τέλεια ανατροφή, δηλαδή την παιδαγωγική<sup>162</sup>.

Ο διδάσκαλος πρέπει να είναι και θα ήταν καλύτερα να ονομάζεται παιδαγωγός<sup>163</sup>, διότι επιφορτίζεται τα υψηλότερα και σημαντικότερα χρέη της κοινωνίας, τα οποία του εμπιστεύονται κυβέρνηση και γονείς. Αναλαμβάνει παιδιά αθώα και εύπλαστα, στο νου των οποίων πρέπει να εντυπώσει ορθές ιδέες, να στρέψει τις επιθυμίες τους στην επιδίωξη του καλού και να διευθύνει τις έξεις τους στην πρακτική εφαρμογή του (καλού). Έτσι μπορούν να μορφωθούν άνθρωποι *“κοινωνικοί, πολίται φωτισμένοι, τίμιοι, χρηστοθήεις, γνωρίζοντες τα κοινωνικά των καθήκοντα και δίκαια, φιλήσυχοι, και φιλοτεχνικοί, εξεύροντες και δυνάμενοι να εργάζονται προς το ίδιο αυτών συμφέρον καλώς και εντίμως, και να συνεργώσι κοινώς προς την κοινήν ευτυχίαν της κοινωνίας”*<sup>164</sup>.

Η κυβέρνηση θεωρεί το επάγγελμα των διδασκάλων της στοιχειώδους εκπαίδευσης σπουδαίο και σημαντικό, για αυτό ρύθμισε με νόμο τις γνώσεις και την ηθική διαγωγή που πρέπει να έχουν οι μελλοντικοί διδάσκαλοι και ανέλαβε η ίδια το διορισμό τους. Ο διδάσκαλος πρέπει να συναισθανθεί την ευθύνη του έργου του και να έχει υπόψη του όχι μόνο τη διδασκαλία των γνώσεων αλλά την ανατροφή, δηλαδή την τέλεια και ίση ανάπτυξη των τριπλών δυνάμεων<sup>165</sup>.

Και στα ανώτερα σχολεία η ανατροφή πρέπει να σκοπεύει στη σύγχρονη ανάπτυξη των τριπλών δυνάμεων και να διαφέρει από μαθητή σε μαθητή, διότι αυτός πρέπει να αποκτά τις αναγκαίες γνώσεις για κάποιο δικό του σκοπό. Κάθε κοινωνία αποτελείται από

---

<sup>161</sup> Η Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου *“Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα”*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 106, επισημαίνει τη διάκριση που κάνει ο Κοκκώνης ανάμεσα στην ανατροφή των κοριτσιών που είναι οικιακή και των αγοριών που είναι δημόσια και δίνεται στο σχολείο, παρόλο που εκείνη την εποχή λειτουργούσαν και Δημοτικά αλλά και ανώτερα σχολεία για κορίτσια και στην Αθήνα αλλά και αλλού.

<sup>162</sup> *Παιδαγωγός*, σ. 7 κε.

<sup>163</sup> Στο σημείο αυτό επισημαίνουμε ότι ο συγγραφέας δίνει στον όρο παιδαγωγός την επιστημονική του διάσταση, ενώ ο ίδιος αναφέρει σ. 9: σήμερα κοινώς ονομάζονται παιδαγωγοί οι γραμματοδιδάσκαλοι, οι οποίοι είναι οι αμαθέστατοι και βαναυσότατοι των ανθρώπων. Ταλαιπωρούν τα παιδιά 4-5 έτη του πολυτίμου χρόνου αυτής της ηλικίας, για να αποστηθίζουν την οκτώχρο, ενώ τα παιδιά μπορούν να αποκτήσουν γνώσεις ωφελιμότερες και να αναπτύξουν τις δυνάμεις τους.

<sup>164</sup> Στο ίδιο, σ. 9.

<sup>165</sup> *Παιδαγωγός*, σ. 10. Ενώ ο Κοκκώνης αναφέρεται σε τριπλές δυνάμεις, ως έργο του δασκάλου αναφέρει:

A) τη σωματική ανατροφή (ανάπτυξη σωματικών δυνάμεων, υγεία, ευρωστία),

B) την ψυχική που περιλαμβάνει:

α) τη λογική ή διανοητική ανατροφή που αποβλέπει στην ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων με την απόκτηση των ωφελιμων στη ζωή γνώσεων και τη διαμόρφωση της ορθής κρίσης

β) την αισθηματική που αναπτύσσει την αίσθηση του καλού, του δικαίου, του οσίου

γ) την ηθική ή τη σθητική ανατροφή, που καταρτίζει τις κλίσεις, τις επιθυμίες και διευθετεί τη θέληση.

ανθρώπους διαφόρων τάξεων και καταστάσεων. Η κοινή ευταξία, η ησυχία, η ευπορία, η μερική ευτυχία του καθένα και η κοινή όλης της κοινωνίας εξαρτώνται από την κοινή ανατροφή όλων των τάξεων της κοινωνίας και από την κατάλληλη εκπαίδευση κάθε ατόμου για την απόκτηση των αναγκαίων γνώσεων για αυτόν. Κατάλληλη παιδεία είναι εκείνη *“διά της οποίας εκάστης τάξεως πολίτης αποκτά τας γνώσεις τας αναγκαίας εις το να γνωρίζη και να εκτελή όλα τα καθήκοντά του, και εις το να πορίζεται τα προς συντήρησίν του μέσα μετερχόμενος καλώς και επωφελώς εις εαυτόν και εις την κοινωνίαν έντι, το οποίον εναγκαλίζεται, επιτήδευμα”*<sup>166</sup>.

Ο Κοκκώνης θεωρεί ότι η εκπαίδευση, σε αντίθεση με την προπαιδεία που μπορεί να είναι σχεδόν η ίδια για όλους, πρέπει να είναι διαφορετική και να αρμόζει στον σκοπό κάθε τάξης, στην οποία ανήκει ο εκπαιδευόμενος. Αυτός δηλαδή που πρόκειται να γίνει γεωργός ή τεχνίτης, αν φοιτήσει στα Ελληνικά Σχολεία και αποκτήσει τις ίδιες γνώσεις με αυτόν που πρόκειται να γίνει γιατρός ή νομικός, θα σπαταλήσει το χρόνο του για γνώσεις, τις οποίες και θα ξεχάσει και θα του είναι άχρηστες<sup>167</sup>, ενώ ταυτόχρονα ελλοχεύει ο κίνδυνος ο εκπαιδευόμενος να τραπέει στην οκνηρία και να γίνει βάρος της κοινωνίας. Οι φωτισμένοι λαοί διαιρούν τα προπαιδευτικά σχολεία σε δύο βαθμούς. Σε καθέναν από αυτούς οι εκπαιδευόμενοι, αφού αποκτήσουν τις αναγκαίες προκαταρκτικές γνώσεις, μαθαίνουν και τις ειδικές, εκείνες δηλαδή που είναι χρήσιμες και στην τάξη τους αλλά και στο επάγγελμα που πρόκειται να ακολουθήσουν<sup>168</sup>. Αυτές οι απόψεις, βέβαια, έρχονται σε αντίθεση με τα όσα διατύπωσε σε σχέση με τη δυνατότητα ανάπτυξης των τριπλών δυνάμεων του ανθρώπου, όπου εκεί δεν έκανε τη διάκριση των κοινωνικών τάξεων, από την άλλη, όμως, δείχνουν ότι ο Κοκκώνης τοποθετεί τα ζητήματα σε ρεαλιστική βάση και πιστεύει ότι είναι απαραίτητη η πρακτική εκπαίδευση, ανεξαρτήτως του αν αυτή δεν εφαρμόστηκε επί των ημερών του στο Δημοτικό Σχολείο, όπως προβλεπόταν από το Νόμο του 1834<sup>169</sup>. Ταυτόχρονα, βέβαια, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αντίληψη για τη διάκριση στην παρεχόμενη εκπαίδευση ανάλογα με την κοινωνική τάξη ήταν θέση και αρκετών από τους Γάλλους διαφωτιστές και διανοούμενους πριν τη Γαλλική Επανάσταση, στη διάρκειά της αλλά και στην υπατεία του Ναπολέοντα και μετά την παλινόρθωση<sup>170</sup>.

<sup>166</sup> Στο ίδιο, σ. 11. Το έντι μία λέξη και με δασεία=όποιο.

<sup>167</sup> Σε αυτό το σημείο ο Κοκκώνης εκφράζει και πάλι έντονα τον ωφελιμισμό σε αντίθεση με τις απόψεις, που διατυπώθηκαν στο άρθρο “Η παιδεία πρόξενος ευδαιμονίας”, όπου είχε τονιστεί ότι “η παιδεία είναι αναγκαioτάτη και εις τους πένητας”.

<sup>168</sup> Παιδαγωγός, σ. 9 κε.

<sup>169</sup> Εδώ σταματά το άρθρο Περί Παιδαγωγικής. Αντικείμενον της Ανατροφής και Παιδαγωγίας, σ. 5-12, και δεν συνεχίζεται, παρόλο που υπάρχει η ένδειξη “Ακολουθεί”.

<sup>170</sup> Maurice Debesse-Gaston Mialliaret, *Οι Παιδαγωγικές επιστήμες*, τόμος 2, Ιστορία της παιδαγωγικής, Αθήνα 1982, σ. 371 κε.



### 2.4.1. Εισαγωγή εκ της γενικής παιδαγωγικής-γίας

Ο Κοκκώνης εντάσσει στην ύλη του περιοδικού και το κεφάλαιο “Εισαγωγή εκ της γενικής παιδαγωγικής-γίας”, στην αρχή του οποίου ανακεφαλαιώνει το προηγούμενο<sup>171</sup> και στη συνέχεια ορίζει το αντικείμενο της παιδαγωγικής και διδακτικής που είναι ο φυσικός άνθρωπος με όλες τις σωματικές και ψυχικές του δυνάμεις. Η παιδαγωγική διαιρείται στη σωματική ανατροφή, αγωγή και παιδαγωγία και στην ψυχική. Η διδακτική διαιρείται στην οικιακή ή ιδιαίτερη διδασκαλία και στη δημόσια<sup>172</sup>. Και η παιδαγωγική και η διδακτική πραγματεύονται θεωρητικώς τους κανόνες, τα αξιώματα και τα παραγγέλματα με βάση τα οποία θα καθοδηγηθούν οι γονείς, οι κυρίως παιδαγωγοί που έχουν ως σκοπό με την ολοκληρωμένη ανατροφή, την αγωγή και παιδαγωγία να καταστήσουν ωφέλιμη τη διδασκαλία και τρίτον οι δάσκαλοι, που με την ολοκληρωμένη διδασκαλία σκοπεύουν να κάνουν την παιδαγωγία ωφέλιμη στον τρόφιμο. Κάθε αγωγή είναι και διδακτική και κάθε διδακτική είναι και παιδαγωγική. Ο άνθρωπος πρέπει να ανατραφεί και να διδαχτεί. Και στην ανατροφή και στη διδακτική θα πρέπει να γίνει διάκριση ποιος ανατρέφεται και διδάσκεται, ο χρόνος, ο τόπος, ο τρόπος και ο σκοπός της ανατροφής και διδακτικής<sup>173</sup>.

Ο Κοκκώνης προσδιορίζει ορισμένους αναγκαίους όρους για την ανατροφή και διδασκαλία, τους οποίους και απαριθμεί. Ο άνθρωπος αρχικά πρέπει να τραφεί και να ανατραφεί με ξένη βοήθεια και έπειτα να διδαχτεί με την κατάλληλη για την ηλικία του διδασκαλία: για την εμβρυϊκή και βρεφική ηλικία χρησιμοποιεί τον όρο ανατροφή, για τη νηπιακή ηλικία την αγωγή και για την παιδική ηλικία την παιδαγωγία. Για τις άλλες ηλικίες διακρίνει τη διδασκαλία των γυμνασίων, των πανεπιστημίων, την ευαγγελική ηθική στην εκκλησία, την ηθική που διδάσκεται στα θέατρα. Όλοι μορφώνονται, όμως, στο σχολείο της Θείας Πρόνοιας. Υπάρχει επίσης και η ανατροφή ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε έθνους. Ειδικά το ελληνικό έθνος ανατρέφεται και ανατρέφεται στην ορθόδοξη θρησκεία και στα πάτριά του ήθη και έθιμα<sup>174</sup>.

Η ανατροφή και διδασκαλία δεν οδηγούνται από αυτόματο και άβουλο σκοπό αλλά από προμελετημένη επιχείρηση. Η ανατροφή μαζί με την αγωγή και την παιδαγωγία σκοπεύουν, εκτός από άλλα, να διαφυλάττουν και να βελτιώνουν τα έμφυτα φυσικά προτερήματα αναπτύσσοντάς τα. Με τη διδασκαλία γίνεται προσπάθεια να παρέχονται στο μαθητή ιδέες και γνώσεις με τους δόκιμους κανόνες και τις μεθόδους. Τα γενικά αξιώματα

<sup>171</sup> Αφού καθόρισε το σκοπό της ανατροφής με βάση κατάλληλες αρχές, το άθροισμα των οποίων αποτελεί την παιδαγωγική (που είναι επιστήμη, όταν διατυπώνει θεωρίες για τις αρχές της ανατροφής, και τέχνη, όταν δείχνει τα μέσα για την επίτευξη της ανατροφής, οπότε λέγεται παιδαγωγία), στη συνέχεια διαπραγματεύεται το αντικείμενό της.

<sup>172</sup> Στο ίδιο, σ. 15.

<sup>173</sup> Στο ίδιο, σ. 16.

<sup>174</sup> Στο ίδιο, σ. 17-18.

της παιδαγωγικής και διδακτικής αντλούνται από την πείρα, “ήτις είναι η μόνη διδάσκαλος η διδάσσα τους τε παλαιούς και νεωτέρους διά να συγγράψωσι συστηματικώς περί των ιδίων”<sup>175</sup>.

Από τους γενικούς κανόνες μαθαίνουν οι ανατροφείς και διδάσκοντες να κατανοούν ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως ον λογικό, με ατομικές ικανότητες για εκπαίδευση, με έμφυτο προσδιορισμό, ο οποίος δεν πρέπει να μηδενιστεί ή να καταπιεστεί. Η λογική αγωγή έχει σκοπό να εκπαιδεύσει τις λογικές δυνάμεις του ανθρώπου και να αναπτύξει το αίσθημα της φιλανθρωπίας του όσο γίνεται πιο ολοκληρωμένα. Ο Θεός αποτελεί υπόδειγμα για τον άνθρωπο. Όσο πιο ολοκληρωμένη είναι η εκπαίδευση, τόσο πιο τέλει ον γίνεται ο τρόφιμος και πλησιάζει στο Θεό<sup>176</sup>.

Παρακινεί τους Έλληνες να δώσουν στα παιδιά τους καλή ανατροφή, δηλαδή ηθική και επιστημονική, να τα διαπαιδαγωγήσουν “χριστιανικώς και ευαγγελικώς”<sup>177</sup>. Το αυτεξούσιο λογικό (νους βασιλικός σύμφωνα με τον Πλάτωνα) είναι η ευγενέστερη ψυχική δύναμη του ανθρώπου και αυτή τη δύναμη οι κανόνες της θεωρητικής παιδαγωγικής βοηθούν πώς να την εκπαιδεύσουμε και να την αναπτύξουμε πιο πολύ από τις άλλες δυνάμεις<sup>178</sup>. Οι κυριότεροι κανόνες αγωγής είναι οι εξής: α) κάθε τρόφιμο πρέπει να τον εκπαιδεύουμε ως ον με ψυχικά και σωματικά προτερήματα, β) να παρέχουμε την εκπαίδευσή του με απλότητα και αρμονία γ) να τον αντιμετωπίζουμε ως λογικό ον δ) ύψιστος σκοπός είναι η αρμονία της θρησκευτικής και χριστιανικής ελευθερίας με το λογικό<sup>179</sup>. Αυτός που κατανόησε σωστά το θεολογικώς παιδαγωγικό αξίωμα “Τα παιδιά να τα ανατρέφωμεν προς δόξαν Θεού” είναι ο ωφελιμότερος και στον εαυτό του και στον πλησίον του.

Η θεωρία της παιδαγωγικής διαιρείται στη σωματική αγωγή, η οποία λέγεται και φυσική και διδάσκει τους κανόνες για κάθε ηλικία του ανθρώπου και στην ψυχική, η οποία διαιρείται στη λογική (λογικές δυνάμεις), στην αισθηματική (εκπαίδευση αισθήσεων, αισθητηρίων και αισθημάτων της ψυχής) και στην ηθική<sup>180</sup>. Ως προς το γένος η αγωγή

<sup>175</sup> στο ίδιο, σ. 18.

<sup>176</sup> στο ίδιο, σ. 44.

<sup>177</sup> Όστε να μην αναγκάζονται να μαθαίνουν ως ενήλικοι αυτά που έπρεπε να γνωρίζουν από νηπιακή ηλικία ούτε να γράφουν οι μετέπειτα ιστορικοί ότι διαπράττονται πολλές απρέπειες από τα παιδιά στους γονείς, όπως αναφέρει ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς & 29 Β.β. κ.1 “τοιγάρτοι πολλά εν Έλλησιν εις Πατέρας υπό τέκνων ασχημονείται”.

<sup>178</sup> Αυτή η υπερεκτίμηση και “υπερκαλλιέργεια” των διανοητικών δυνάμεων θα θίγεται ως το αρνητικό σημείο της ελληνικής εκπαίδευσης στα άλλα περιοδικά.

<sup>179</sup> σ. 45 κε. Για τη συμφωνία Λόγου και Πίστης κρίνω σκόπιμο να παραθέσω σε αυτό το σημείο την άποψη του Π. Κονδύλη, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, Αθήνα 1988, σ. 208: “Οι ίδιοι στόχοι γίνονται φανεροί και στη στάση του (Κοραή) απέναντι στην πνευματική κληρονομιά των αρχαίων, που κι αυτή ταυτίζεται, εξίσου όσο κι ο υγιής Χριστιανισμός, με το Διαφωτισμό και τη φιλοσοφία του ορθού λόγου...”.

<sup>180</sup> σ. 46. Τα όσα παρατίθενται εδώ θυμίζουν το άρθρο του *Ερμή του Λόγιου* (15/12/1818, σ. 672-680), με το οποίο παρουσιάζεται το βιβλίο του I. G. Kiesewetter, “Lehrbuch der Hodegetik. Studium der Paedagogik”, το οποίο

διακρίνεται στην αγωγή των παιδών ή αρρένων και κορασίων, Και ως προς το επάγγελμα διαιρείται στην αγωγή του χωρικού, του πολίτη, του στρατιώτη, του εμπόρου κλπ.

Η ανατροφή ρυθμίζεται από κανόνες, διότι δεν πρέπει να αφεθεί στο αυτόματο ούτε και σε κανέναν άλογο μηχανισμό. Οι σοφοί άνδρες αρχαίοι και νεότεροι έγραψαν γενικούς κανόνες, σύμφωνα με τους οποίους μπορεί το ανθρώπινο γένος, και μάλιστα το χριστιανικό, να ανατρέφεται. Το άθροισμα αυτών των γενικών κανόνων λέγεται επιστήμη της παιδαγωγικής ή θεωρητική παιδαγωγική. Η αξία κάθε θεωρίας κρίνεται είτε απολύτως, με την παρατήρηση του αντικειμένου και του σκοπού της είτε σχετικώς με τη χρησιμότητά της. Η επιστήμη της παιδαγωγικής, που έχει ως αντικείμενο την ευγενέστερη φύση, δηλαδή τον ίδιο τον άνθρωπο, και σκοπεύει στην εξημέρωσή του, όχι μόνο δεν είναι κατώτερη των άλλων επιστημών, αλλά αντίθετα υπερέχει από πολλές. Όλοι οι σοφοί άνδρες και σε όλες τις εποχές πληροφορούν ότι τα πάντα εξαρτώνται από την ανατροφή, την ανάπτυξη και τη βελτίωση των έμφυτων δυνάμεων του ανθρώπου<sup>181</sup>.

Υπάρχουν άνθρωποι που αμφισβητούν την αξία της παιδαγωγικής. Αυτοί αντίκεινται στον ορθό λόγο των φιλοσόφων. Αν σε κάποιες περιπτώσεις υπάρχει αποτυχία, αυτό δεν οφείλεται σε αδυναμίες της παιδαγωγικής, αλλά στις αδυναμίες των ανθρώπων που την εφαρμόζουν.

Πολλές φορές είναι δυνατόν η ευσεβής ανατροφή να κάνει τον άνθρωπο ασεβή, διότι η προσεκτική ανατροφή έχει αποτέλεσμα, όταν και οι συνθήκες της ζωής το επιτρέπουν. Οι οικογένειες μεγαλώνουν τα παιδιά τους με τον ίδιο τρόπο, ενώ αυτά διαφέρουν μεταξύ τους και πολλές φορές αυτό που είναι καλό για το ένα παιδί είναι κακό για το άλλο. Οι επιρροές δεν ασκούνται μόνο από τους γονείς ή παιδαγωγούς αλλά και από άλλους παράγοντες. Το ότι πολλοί άνθρωποι κατόρθωσαν μόνοι τους να γίνουν μεγάλοι αποδεικνύει ότι η ανθρώπινη αγωγή δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που ανατρέφει και παιδαγωγεί τον άνθρωπο. Βέβαια αυτοί οι άνθρωποι δεν αποτελούν παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό, σε σχέση με τη μεγάλη πλειοψηφία που στερήθηκε την αγωγή και τελικά έμεινε απαιδαγώγητη και ακαλλιέργητη, και θα γίνονταν ακόμη καλύτεροι, αν είχαν ανατραφεί με την ορθή και χριστιανική αγωγή<sup>182</sup>.

Πολλοί πιστεύουν ότι ο άνθρωπος μαθαίνει από τα λάθη του. Οι ορθοί κανόνες της παιδαγωγικής υπόσχονται να διδάξουν να μάθουμε, χωρίς να πάθουμε ή τουλάχιστον να πάθουμε λιγότερα από αυτούς που δεν παιδαγωγήθηκαν ή δε διδάχτηκαν. Υπάρχει η

---

μεταφράστηκε από τον Φραγκίσκο Κ. Μαύρο με τον τίτλο “Σπουδή της Παιδαγωγικής”. Βλέπε Κεφάλαιο Α΄ της παρούσας εργασίας.

<sup>181</sup> Παιδαγωγός, σ. 45 κε.

<sup>182</sup> στο ίδιο, σ. 73 κε.

αντίληψη ότι είναι σωστό να αφήνουμε τους νέους να εκδηλώνουν την κακή τους επιθυμία, διότι, αν την εκφράσουν, μετά θα ηρεμήσουν. Έτσι διαμορφώνουν, όμως, ένα χαλαρό σύστημα ηθικής. Αντίθετα θα πρέπει να προβληθούν όλα τα τρυφερά και ηθικά αισθήματα, όλα τα καθαρά και ευγενή ήθη<sup>183</sup>.

Ο Κοκκώνης αναφέρει τις επιφυλάξεις και τις επικρίσεις των αντιπάλων των Rousseau και Basedow και σημειώνει χαρακτηριστικά: *“η δε παιδαγωγική νεολογία ή νεολογική παιδαγωγία του Ρουσσώ και του Βάζεδοφ εξετασθείσα από τους εναντίους ευρέθη κατά τι μεν πάρα πολύ τεχνηυμένη, κατά τι δε πάρα πολλά υποσχετική. Τουλάχιστον διά νέους ανατραφησομένους όχι διά τον ιδανικόν κόσμον, αλλά διά τον υπαρκτόν, την ευρίσκουσιν άχρηστον και κινδυνώδη, λέγοντες ότι δύναται μεν να συντείνη τρόπον τινά προς εκμόρφωσιν του ανθρώπου, αλλά παντελώς δεν ανατρέφει πολίτην του κοινωνικού βίου”*<sup>184</sup>.

Ο ίδιος ομολογεί ότι οι ιδέες της νέας παιδαγωγικής συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στο να γίνουν οι ανατροφείς πιο προσεκτικοί και να λαμβάνουν υπόψη τους ότι ο άνθρωπος είναι προσδιορισμένος από τη Θεία Πρόνοια να γίνεται χρήσιμος με τη φυσική του ευφυΐα και με τις δυνάμεις του, χωρίς να ταλαιπωρείται με εμπόδια και προκαταλήψεις. Η νέα παιδαγωγική διδάσκει πρώτον ότι η λογική φύση πρέπει να τιμάται σε κάθε άνθρωπο. Εκείνο που πρέπει να προσεχθεί είναι να αποφεύγονται τα τυραννικά μέσα και η αναίρεση των φυσικών δικαιωμάτων των ανθρώπων, που τους καθιστούν όργανα στους σκοπούς των άλλων. Στην αληθινή ισότητα δεν αναφέρεται καμία αναίρεση ή καθαίρεση των πολιτικών και θρησκευτικών τάξεων, ιδιαίτερα, όταν οι πλούχοντες σέβονται τους κατωτέρους τους και οι κατώτεροι αισθάνονται την αληθινή αξία της ανθρώπινης φύσης, μεταχειρίζονται σωστά το λογικό τους και μαθαίνουν να τιμούν και να σέβονται την ευταξία και τους νόμους. Έτσι προάγεται η γενική εκπαίδευση, αλλά και όλες οι διοικήσεις γίνονται πραότερες, οι διοικητές ησυχότεροι και όλες οι τάξεις πιο φιλόφρονες και ευτυχείς. Οι ηγεμόνες και ευγενείς καταλαβαίνουν ότι η ανατροφή, η παιδεία και η αγαθότητα εξασφαλίζουν καλύτερα τα δίκαιά τους παρά τα χρυσόβουλα και οι τίτλοι ευγενείας. Αυτοί που επαγγέλλονται το παιδαγωγικό ή διδασκαλικό επάγγελμα θα πρέπει να αισθάνονται καταισχύνη, όταν συμβάλλουν να μένει το έθνος τους στην αμάθεια και στις παλιές και

<sup>183</sup> Στο ίδιο, σ. 75. Ο φιλόσοφος Ιακώβης λέει στο Βόλδεμαρ: “δεν πρέπει να πράττωμεν το κακόν, διά να μανθάνωμεν να το αποφεύγωμεν· επειδή τα μαγευτικά θέληγητρα της κακίας διαφθείρουσι την φαντασίαν, διά δε της φαντασίας συγχίζουσι το λογικόν και εγκαταλείπουσιν εις την καρδίαν την εις εκείνην παραδοθείσαν ανίατόν τινα αδυναμίαν”.

<sup>184</sup> Στο ίδιο, σ. 76.

σκουριασμένες ιδέες. Όταν η «ελευθερόφρων» και «ελευθέριος» παιδαγωγική στηρίζεται στις παραπάνω αρχές, τότε αυτός που τη μέμφεται είναι αλαζών και ιδιοτελής<sup>185</sup>.

Η νέα παιδαγωγική διδάσκει δεύτερον ότι, όταν το λογικό κάθε ανθρώπου εκπαιδευθεί, τότε ο άνθρωπος θα γίνει ο κάλλιστος και χρησιμότετος πολίτης στην κοινωνία. Θα διδαχθεί ότι ο άνθρωπος δεν έχει μόνο φυσικά δικαιώματα αλλά και κοινωνικά καθήκοντα και θα μάθει πώς να εκπληρώνει τα καθήκοντά του για την ευεργεσία του συνόλου και να ελαφρύνει την υποταγή του στους νόμους, χωρίς να καταντά δουλοπρεπής. Τρίτον αυτός που εκπαιδεύεται με αυτόν τον τρόπο δε θα μένει αργός και αδιάφορος, όταν κινδυνεύει ο πολιτικός και θρησκευτικός δεσμός των καθεστώτων. Επιθυμεί ακόμη να δει τους σύγχρονούς του ανθρώπους να ελευθερωθούν από τα κάθε είδους δεσμά που τους κρατούν στην αμάθεια, στη βαρβαρότητα και στην άγνοια της χριστιανικής πίστης. Η ανατροφή τέτοιων πολιτών είναι το πιο μεγάλο πρόβλημα αλλά είναι και ο θρίαμβος της αγωγής και παιδείας, η οποία, βέβαια, δεν μπορεί να τους υψώσει όλους στον ίδιο βαθμό παιδείας<sup>186</sup>.

Πριν μελετήσουμε τη σωματική, ηθική και διανοητική ανατροφή, όπως τις διαπραγματεύεται ο Ιωάννης Κοκκώνης, είναι απαραίτητο να τονιστεί πόσο σημαντικό ήταν το εγχείρημα που ανέλαβε, δηλαδή να προσφέρει στους δημοδιδασκάλους της εποχής, έστω και αυτή τη σύντομη θεωρία της παιδαγωγικής μέσω του *Παιδαγωγού*, καθώς δεν υπήρχε άλλη δυνατότητα για πολλούς από τους δημοδιδασκάλους, πλην αυτών που φοιτούσαν στο Διδασκαλείο, να πληροφορηθούν ορισμένα πράγματα. Και είναι πράγματι άξιο σχολιασμού πώς αναφέρεται με άνεση σε ζητήματα, που έρχονται σε αντίθεση με το πολιτειακό καθεστώς του ελληνικού βασιλείου, όπως στο σεβασμό που πρέπει να δείχνουν οι ηγεμόνες και οι προύχοντες στους πολίτες όλων των κοινωνικών και θρησκευτικών τάξεων, σε μια περίοδο που δεν υπήρχε σύνταγμα και η αντιμετώπιση των ετεροδόξων ήταν σαφώς εχθρική. Πέρα από αυτόν τον προβληματισμό στο κεφάλαιο περί παιδαγωγικής υπάρχουν όλα τα γνωρίσματα του Διαφωτισμού, δηλαδή η πίστη στο λογικό, το οποίο μπορεί να εκπαιδευθεί, η πίστη στην ισότητα και στο σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου και συμπολίτη, η πίστη στο χρήσιμο του ανθρώπου με την εκπλήρωση των καθηκόντων του και το ενδιαφέρον του για τα κοινά.

Στο Διαφωτισμό οφείλεται και το γεγονός ότι για πρώτη φορά μετά την αρχαιότητα δίνεται προσοχή στο ανθρώπινο σώμα, στη φροντίδα και στην υγιεινή του<sup>187</sup>. Εξάλλου

---

<sup>185</sup> Στο ίδιο, σ. 76-77

<sup>186</sup> Στο ίδιο, σ. 78-79.

<sup>187</sup> Ρέμπλε, ο. π., σ. 212 κε.

ανθρώπινες δυνάμεις που πρέπει να αναπτυχθούν και να καλλιεργηθούν είναι και οι σωματικές, στις οποίες ο Κοκκώνης αφιερώνει το κεφάλαιο

#### **2.4.2. Αντικείμενο της Ανατροφής και Παιδαγωγίας. Περί Φυσικής ανατροφής**

και καθιστά υπεύθυνο το δάσκαλο για την τήρηση των κανόνων υγιεινής, μια που οι γονείς, λόγω του χαμηλού τους μορφωτικού επιπέδου, δεν είναι σε θέση να αντεπεξέρθουν σε αυτό το καθήκον<sup>188</sup>. Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι πρόκειται για μια χρονική περίοδο, κατά την οποία δεν τηρούνταν, ακόμη και οι στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής και από αυτή την άποψη ο ρόλος του δασκάλου ήταν πραγματικά πολύ σημαντικός σε αυτό τον τομέα.

Η φυσική ανατροφή ξεκινά, βέβαια, από τη βρεφική ηλικία, αλλά στο περιοδικό γίνεται λόγος για την παιδική ηλικία. Σκοπός της είναι να κάνει το σώμα υγιές και εύρωστο με την κατάλληλη τροφή (διαιτητική) και τη γυμναστική. Είναι γεγονός ότι τα καχεκτικά και άρρωστα παιδιά δεν έχουν καλές επιδόσεις όπως τα υγιή. Το σώμα είναι το όργανο, με το οποίο η ψυχή εκτελεί τις ενέργειές της και, όταν αυτό πάσχει, είναι αδύνατο η ψυχή να ανταποκριθεί. Και επειδή οι γονείς δεν γνωρίζουν τα παραγγέλματα της υγιεινής, το ρόλο τους θα πρέπει να αναλάβει ο δάσκαλος δίνοντας στους μαθητές του τα υγιεινά παραγγέλματα, δηλαδή να μιλήσει για τα όργανα του ανθρώπινου σώματος και την ανάπτυξή τους με τη γυμναστική, για την τροφή και τα ολέθρια αποτελέσματα της πολυφαγίας, για διάφορες ασθένειες, την προφύλαξη από το κρύο, τη ζέστη, για τα επικίνδυνα παιχνίδια, τις δηλητηριάσεις κλπ. Για τη διδασκαλία τους ο Κοκκώνης συνιστά το βιβλίο του Καραθεοδωρή “Υγιεινά Παραγγέλματα”, το οποίο υπάρχει στα σχολεία.

Στην πράξη κάθε δημοδιδάσκαλος πρέπει να δείξει φροντίδα για την υγεία των μαθητών προσέχοντας και φροντίζοντας α) τις συνθήκες στο σχολείο, την απόλυτη καθαριότητα και τον εξαερισμό του κτιρίου β) την εμφάνιση και καθαριότητα των μαθητών του και, αν αυτοί πάσχουν από μεταδοτικές ασθένειες, θα πρέπει να απομακρύνονται από το σχολείο (δίνει οδηγίες για την καταπολέμηση της ψείρας και ψώρας) γ) να είναι σωστή η στάση του σώματος των μαθητών την ώρα του μαθήματος. δ) Να έχει υπόψη του ότι η μη σωστή στάση μπορεί να προκαλέσει ασθένειες στα μέλη του σώματος ή να εντείνει τις υπάρχουσες, αλλά και να προκαλέσει διάφορες ανωμαλίες στην όραση, ακοή κλπ. ε) Να μην τους κουράζει υπερβολικά απασχολώντας τους παραπάνω ώρες και μάλιστα θα πρέπει να φροντίζει και στη διάρκεια των μαθημάτων να υπάρχουν ενδιαφέρουσες εναλλαγές, για να κεντρίζει το ενδιαφέρον τους. Τέλος να προσέχει τις τιμωρίες και να μη

---

<sup>188</sup> Παιδαγωγός, σ. 33 κε.

τους δέρνει ούτε να τους βάζει να γονατίζουν ή να στέκονται με το ένα πόδι ή να τους φυλακίζει, διότι μπορεί να τους προκαλέσει σωματικές και ψυχικές βλάβες<sup>189</sup>. Να γυμνάζει τα παιδιά και μάλιστα με όργανα. Αν δεν έχει τη δυνατότητα του γυμναστηρίου, να οδηγεί τους μαθητές σε περιπάτους. Το χειμώνα, όταν ο καιρός δεν το επιτρέπει, μπορεί να τους κάνει κάποιο πείραμα φυσικής. Γενικά ο δάσκαλος, αν και δεν είναι δυνατόν να υποχρεωθεί να εργαστεί παραπάνω από τις διατεταγμένες ώρες, δεν πρέπει να φείδεται του χρόνου του και ας κάνει και κάποια θυσία από τις ώρες ανάπαυσής του. Έτσι θα αποκτήσει την υπόληψη καλού και έντιμου παιδαγωγού<sup>190</sup>.

Σημαντική είναι επίσης η ενότητα που αφιερώνει ο Κοκκώνης στους μαθητές με τα διάφορα φυσικά ελαττώματα, τα οποία με τη προσοχή, την κατάλληλη αγωγή και φροντίδα μπορούν να θεραπευθούν ή να περιοριστούν. Στην περίπτωση που οι δάσκαλοι έχουν μαθητές με φυσικά ελαττώματα οφείλουν να ενημερώσουν τους γονείς, διότι με τη θεραπεία μπορούν να διορθωθούν κάποια. Αν ο μαθητής πάσχει από δυσηκοΐα, δε θα πρέπει να μιλούν δυνατά, διότι χειροτερεύουν την κατάστασή του, αλλά αργά και καθαρά. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί και το αφιέρωμα του Κοκκώνη στα Σχολεία Κωφαλάλων. Εδώ, αφού εκτίθενται από ιατρική άποψη οι αιτίες της κώφωσης που οδηγεί στην αλαλία, γίνεται αναφορά στα Ειδικά σχολεία κωφαλάλων και στις προσπάθειες που καταβλήθηκαν, κυρίως, από τον αβά "Δελεπέ", αλλά και άλλους (αναφέρονται οι "Ιακ. Ρόδογρος Περείρος", ο γιατρός Chomel, ο δούκας του "Πενδιέβρ", ο αβάς "Σικάρδ"), για να οργανωθούν τα σχολεία κωφαλάλων, και συνέβαλαν στην επινόηση μεθόδων για την επικοινωνία με αυτούς<sup>191</sup>.

Προσοχή πρέπει να δοθεί και στις διάφορες αδυναμίες της όρασης. Ο δάσκαλος πρέπει να καθοδηγήσει τα παιδιά πώς να κρατούν το βιβλίο, το τετράδιο και τι απόσταση πρέπει να υπάρχει από τα μάτια τους. Ο ψελλισμός και η τραυλότητα μπορούν να θεραπευθούν με κατάλληλες ασκήσεις προφοράς. Επίσης πρέπει να είναι σε θέση να παράσχει τις πρώτες βοήθειες στα διάφορα ατυχήματα την ώρα της γυμναστικής ή του παιχνιδιού, όπως σε αιμορραγίες, λιποθυμίες κλπ.<sup>192</sup>. Ο δάσκαλος θα πρέπει να δώσει βαρύτητα στη "Σωματική ανατροφή". Η αρχή της φυσικής γυμναστικής ανάγεται στις πρώτες κινήσεις του νεογέννητου και βαθμιαία γίνεται με το περπάτημα, το τρέξιμο, το πήδημα κλπ., δηλαδή στις κινήσεις εκείνες που εκτελούνται χωρίς το σκοπό της

<sup>189</sup> Βλέπε σχετικά και Β., Γ., Χατζηβασιλείου "Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα", Θεσσαλονίκη 1988.

<sup>190</sup> Παιδαγωγός, σ. 41-43. Αναφέρεται στα ανέξοδα γυμνάσματα, που συμβάλλουν στην υγιή φυσική ανατροφή: βάδισμα, τρέξιμο, άλμα, πάλη, κηπουρική, άσκηση στην απαγγελία, παιχνίδια και στα ολιγοέξοδα με τη χρήση κάποιων οργάνων.

<sup>191</sup> Στο ίδιο, σ. 57-60. Αναφέρονται τα ονόματα, όπως τα αποδίδει ο συγγραφέας.

<sup>192</sup> Στο ίδιο, σ. 67 κε.

παιδαγωγικής γυμναστικής. Η τεχνική γυμναστική διαιρείται στη στρατιωτική, αθλητική, διαιτητική, παιδαγωγική.

Η παιδαγωγική αρχίζει από την παιδική ηλικία και μπορεί όλες τις κινήσεις της φυσικής γυμναστικής να τις πολλαπλασιάσει και να τις καταστήσει “προσφουεστέρας, εκπαιδευτικωτέρας και θελκτικωτέρας” για τη νεολαία. Σημαντική και πρώτη αρχή της παιδαγωγικής γυμναστικής είναι τα παιδιά να μάθουν να εξουσιάζουν το σώμα τους και να το γυμνάζουν, διότι ο υγιής νους ενοικεί σε υγιές σώμα. Χρειάζεται προσοχή στα πρώτα παιγνίδια, για να αποφεύγονται τα ατυχήματα, αλλά και να μην παραμελείται η ευσημησύνη και αιδημοσύνη. Από την παιδική, εφηβική έως και τη νεανική ηλικία πρέπει να βοηθούμε τα παιδιά να αποκόπτουν την κακή συνήθεια που προέρχεται από την “αστασία” (υπερκινητικότητα θα λέγαμε σήμερα), με προσοχή, όμως, και χωρίς να τα εξαναγκάζουμε σε ακινησία<sup>193</sup>, που μπορεί να γίνει πιο βλαβερή. Πολλές φορές η “ακινησία”<sup>194</sup> θεωρείται ως σημείο της ζωηρότητας του πνεύματος και τα παιδιά που υποχρεώνονται σε ησυχία κάνουν σφάλματα<sup>195</sup>.

Στη συνέχεια αναφέρεται στη σημασία της γυμναστικής για την ανατροφή με την έννοια “Περί του πόσον αξιοσπούδαστος είναι η παιδαγωγική γυμναστική διά την ανατροφήν”: Η γυμναστική ωφελεί και το σώμα και το νου και διδάσκει πώς να διευθύνεται η σωματική δύναμη σε ένα προσδιορισμένο σκοπό, το να συναισθάνεται δηλαδή αυτός που γυμνάζεται κάθε όφελος που προέρχεται από τη σωματική άσκηση, καθώς και τους κινδύνους, όταν είναι απρόσεκτος. Οι προπάτορες Έλληνες και Ρωμαίοι είχαν σε μεγάλη υπόληψη τη γυμναστική. Είναι αναγκαία η σωματική ανατροφή, αρκεί να μη γίνεται μοναδικός σκοπός της αγωγής<sup>196</sup>.

Ο Κοκκώνης ασχολείται με τις ηθικές και διανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου, οι οποίες θα αναπτυχθούν και θα καλλιεργηθούν με την ψυχική ανατροφή (ηθική - διανοητική- αισθηματική) και διαπραγματεύεται πρώτα

### **2.4.3. Περί Ηθικής Ανατροφής**

Βασική επιδίωξη της ηθικής ανατροφής είναι, σύμφωνα με το συγγραφέα, η συνειδητή επιδίωξη του καλού από τον άνθρωπο και αυτή εξασφαλίζεται με το λόγο (λογική). Επειδή, όμως, ο άνθρωπος δεν έχει από τη μικρή ηλικία καλλιεργημένο λογικό,

<sup>193</sup>Με τη σημερινή σημασία της λέξης. Ο Κοκκώνης αναφέρει χαρακτηριστικά τη φράση “η δε άλογος, άτακτος και άτοπος αστασία του παιδίου, όταν εμποδίζεται να προσέχωμεν να μη καταντά εις αποπώτερα στασίματα”.

<sup>194</sup>Πάλι με τη σημασία της υπερκινητικότητας.

<sup>195</sup>Παιδαγωγός, σ. 215 κε.

<sup>196</sup>στο ίδιο, σ. 217 κε. Η πιο συνηθισμένη άσκηση είναι ο περίπατος. Το τρέξιμο δυναμώνει τους πνεύμονες, προξενεί ωφέλεια, χαρά και ευχαρίστηση στη νεολαία. Ωφέλιμα είναι το άλμα, η αναρρίχηση, η αιώρηση, η παγοδρόμηση, η πάλη, ο ακοντισμός, ο χορός, η κολύμβηση, η ιππασία για μεγαλύτερους νέους, τα εργόχειρα (βιβλιοδετική, торνευτική, καλαθοποιία, ψαθοποιία, κηπουρική κλπ).



μέχρι να αναπτυχθεί αυτό και να φτάσει στο σημείο της συνειδητής προαίρεσης, θα πρέπει να υπάρξει μια διαδικασία εθισμού και άσκησής του στις ηθικές αρχές. Ο άνθρωπος έχει ορμές, κλίσεις, επιθυμίες και πάθη. Αν όλα αυτά δε διευθετηθούν από την αρχή, με σύντονη και επίμονη επίβλεψη, με εξάσκηση στις καλές έξεις, θα περιπέσει στην κατάσταση των άλογων κτηνών. Ο άνθρωπος είναι προικισμένος με αυτοπροαίρετη θέληση και πρέπει να μάθει να κάνει το καλό και το δίκαιο συνειδητά και όχι με τη βία ή τον καταναγκασμό. Πολλές φορές κάνουμε νόμιμες πράξεις, διότι φοβόμαστε τις ποινές, χωρίς να έχουμε την πεποίθηση ότι έτσι οφείλουμε να προαιρούμαστε και να πράττουμε. Η προαίρεση γεννάται από την πεποίθηση και η πεποίθηση από το λόγο. Στην ηθική ανατροφή δεν μπορούμε να κατορθώσουμε τίποτε βάσιμο και στέρεο παρά μόνο με την πειθώ απευθυνόμενοι στο λογικό. Επειδή, όμως, το λογικό αναπτύσσεται σε κάπως πιο προχωρημένη ηλικία, οφείλουμε να γυμνάζουμε τα παιδιά στις καλές και ωφέλιμες έξεις από τη νηπιακή ηλικία μεταχειριζόμενοι και την πειθανάγκη με ημερότητα, βέβαια, αλλά και με επιμονή. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες πρέπει να προληφθεί ο κίνδυνος, η προσταγή πρέπει να είναι απόλυτη και απαραβίαστη. Η πειθανάγκη θα παύσει, εφόσον η θέληση αρχίσει να ενισχύεται από τον ορθό λόγο. Τότε πρέπει να αποτεινόμαστε στο λογικό και στο αισθητικό υποκινώντας τη φιλοτιμία και πείθοντας τη θέληση με το λόγο. Έτσι μπορούν να μορφωθούν άνθρωποι λογικοί και ενάρετοι και όχι πονηροί και "ανδραπώδεις". Η θέληση διευθετείται με το λόγο, με αποδείξεις για το συμφέρον (πόσο κερδίζει, όταν ακολουθεί τους κανόνες) και το ασύμφορο (τι όνειδος, ανυποληψία, μίσος έχει, όταν παραβαίνει τους κανόνες), με το αίσθημα, τη συνείδηση, τη θρησκεία, τα καλά παραδείγματα, τις ποινές και αμοιβές<sup>197</sup>. Ο δάσκαλος θα επιτύχει την ηθική ανατροφή των μαθητών του με ιστορικά διηγήματα των θεόπνευστων γραφών, αλλά και με περιστατικά από τη ζωή, που είναι γνωστά στους μαθητές. Να διδάξει στους μαθητές την ύπαρξη του Δημιουργού, το σεβασμό στο Θεό, την αγάπη στον πλησίον, την αποχή από την αδικία και την εκπλήρωση των κοινωνικών καθηκόντων. Και επειδή η ηθική έχει το μεγαλύτερο στήριγμά της στη θρησκεία, οι δάσκαλοι οφείλουν να μην αφήνουν κανένα σπέρμα απιστίας στην καρδιά της νεολαίας, όπως και "φανιτισμού"<sup>198</sup> και δεισιδαιμονίας. Βοήθημα στη διαμόρφωση ηθικών χαρακτήρων είναι και οι ποινές και βραβεύσεις, για να ερεθίζεται η φιλοτιμία, αλλά καμιά φορά είναι σκόπιμο να αφήνεται ο μαθητής να κάνει και σφάλματα, για να νουθετείται. Στην περίπτωση αυτή η δοκιμασία πρέπει να γίνεται σπάνια και με

<sup>197</sup> Και πάλι ο ωφελιμισμός, βλέπε παραπάνω.

<sup>198</sup> Η σωστή ορθογραφία είναι φανητισμός, δηλαδή η τάση για πομπώδη εξωτερική εμφάνιση με σκοπό τον εντυπωσιασμό.

πολλή προσοχή, για να μη φέρει βλάβη αντί για ωφέλεια. Οι ποινές και οι βραβεύσεις πρέπει να είναι κανονισμένες γραπτώς, για να είναι σε όλους γνωστές, ώστε ο δάσκαλος να φαίνεται δίκαιος σε όλους (Οδηγός Σαραζίνου Κεφ. γ) και να μη μεροληπτεί. Οι βραβεύσεις και οι έπαινοι πρέπει να είναι τέτοιοι, ώστε να μην προκαλούν στους μαθητές αλαζονεία και να δίνονται περισσότερο σε αυτούς που έχουν προτερήματα της καρδιάς και κλίση στην αρετή παρά σε αυτούς που διακρίνονται για τη φυσική τους εξυπνάδα και επιμέλεια. Εξάλλου αυτός που προοδεύει εξαιτίας φυσικών χαρισμάτων δεν είναι το ίδιο άξιος επαίνου με κάποιον άλλο που προοδεύει, ενώ δεν διαθέτει αυτά τα χαρίσματα<sup>199</sup>.

Η άμιλλα διεγείρει τη φιλοτιμία των μαθητών στην πρόοδο. Οι βραβεύσεις και οι έπαινοι προτρέπουν στην άμιλλα. Υπάρχει, όμως, ο κίνδυνος να κάνουν τους μαθητές υπερφίλαυτους, υπερήφανους, ματαιόφρονες, υβριστές και καταφρονητές των άλλων. Οι ποινές πάλι δεν πρέπει να κακοποιούν το σώμα, να σκληραίνουν την καρδιά, να εξουθενώνουν το φρόνημα και να εξαχρειώνουν το ήθος. Διότι μια τέτοια συμπεριφορά απομακρύνει από τον πραγματικό σκοπό που είναι η ορθή ανατροφή και η ελευθέριος παιδεία και έχουν και κακές συνέπειες (διώξεις σε βάρος δασκάλων. Κεφ. Καθήκοντα δασκάλου)<sup>200</sup>. Ο δάσκαλος που φέρεται με ημερότητα, αμεροληψία, δικαιοσύνη, επιμονή, διδάσκει, προτρέπει και νουθετεί, τους δείχνει το καλό και το κακό, το ωφέλιμο και βλαβερό, το συμφέρον και ασύμφορο, τους κάνει προσεκτικούς στα αποτελέσματα και στις συνέπειες των πράξεών τους, δεν έχει ανάγκη να επιβάλει πολλές ποινές. Εκείνο που χρειάζεται είναι να έχει κάποιους ξεχωριστούς τόπους, για να κάθονται και να εργάζονται οι άτακτοι, οι ρυπαροί και οι αμελείς. Να σημειώνει επίσης πάνω στον πίνακα αυτούς που φαίνονται αδιόρθωτοι, να αποκλείει τους ταραχοποιούς από τις διασκεδάσεις την ώρα των αναπαύσεων, να ανταμείβει τους επιμελείς και φρόνιμους, και να τους καταγράφει στους πίνακες της τιμής, να ενημερώνει τα κάτοπτρα της διαγωγής και να κρατά όλες τις απαραίτητες σημειώσεις, για να γνωστοποιήσει όλα τα σχετικά την ημέρα των δημοσίων εξετάσεων. Τα σφάλματα που γίνονται δημόσια πρέπει και δημόσια να τιμωρούνται. Για τα σφάλματα να υπάρχει στην αρχή νουθεσία, αλλά, αν επαναλαμβάνονται, ο μαθητής να ντροπιάζεται μπροστά στους συμμαθητές του. Σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί ο “θεατρισμός” να γίνει ενώπιον των επιθεωρητικών επιτροπών, αλλά αυτό πρέπει να γίνεται σπάνια. Η αποβολή από το σχολείο είναι η εσχάτη των ποινών<sup>201</sup>. Αυτός που μετανοεί πρέπει και να συγχωρείται. Μερικές φορές είναι απαραίτητο και το δικαστήριο των

<sup>199</sup> Παιδαγωγός, σ. 130 κε.

<sup>200</sup> στο ίδιο, σ. 161.

<sup>201</sup> Οι τιμωρίες αυτές είναι σύμφωνες με τον Οδηγό της αλληλοδιδακτικής μεθόδου και δεν έρχονται σε αντίθεση με τις παιδαγωγικές αντιλήψεις της εποχής.

μαθητών σύμφωνα με τον Οδηγό. Μια φορά την εβδομάδα, το Σάββατο, όταν διαβάζονται οι κανονισμοί και οι διατάξεις του σχολείου, είναι καλό να γίνεται και μια μικρή ηθική διδασκαλία για τα αμαρτήματα και τις ποινές, τις κακίες και τις αρετές και τις συνέπειες κακές ή καλές με παραδείγματα και διάφορα διηγήματα από την κοινωνική ζωή και μάλιστα από γνωστά περιστατικά. Η φροντίδα του δασκάλου για την ηθική διαγωγή των μαθητών του δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στο σχολείο, αλλά να επεκτείνεται και στους άλλους κοινωνικούς χώρους, όπου οι μαθητές δεν είναι με τους γονείς τους<sup>202</sup>.

Ο δάσκαλος θα πρέπει επίσης να καλλιεργήσει ορισμένες “Εξεις και ιδιότητες”<sup>203</sup> στον ανατρεφόμενο, όπως την καθαριότητα, την τάξη, τη φιλοπονία, τη φιλαλήθεια, οι οποίες ωφελούν και παράλληλα να διευθετήσει ορισμένες δυσάρεστες κλίσεις, οι οποίες, αν διατηρηθούν, γεννούν πολλά δυσάρεστα και σε αυτόν που τις έχει αλλά και στην κοινωνία<sup>204</sup>.

Η καθαριότητα ωφελεί και την υγεία, αλλά ελκύει και τη συμπάθεια και αγάπη των άλλων<sup>205</sup>. Η τάξη στα πράγματα του σχολείου και η τήρηση του προγράμματος στις ώρες διδασκαλίας, μελέτης, γραφής συνηθίζουν και τον ίδιο το μαθητή στην τάξη. Ο μαθητής πρέπει να ασκείται και στην αρετή της φιλοπονίας, όταν είναι μικρός, με μικρές, ευχάριστες εργασίες και, όταν είναι μεγαλύτερος, με πιο απαιτητικές. Στη μεγαλύτερη ηλικία ο δάσκαλος πρέπει να απαιτεί από το μαθητή την ακριβή εκτέλεση των εργασιών και να του διδάσκει ότι από τη φιλοπονία εξαρτάται η προκοπή στα μαθήματα, ενώ η οκνηρία οδηγεί τον άνθρωπο στην απορία και στη δυστυχία<sup>206</sup>.

Η αγριότητα των γονέων και των δασκάλων δημιουργεί φόβο στα παιδιά και τα αναγκάζει να λένε ψέματα. Ο φόβος που προκαλείται τα κάνει δειλά, πανούργα και ισχυρογνώμονα “ανδράποδα”. Η αγάπη και ο σεβασμός, που προέρχονται από τους ήμερους τρόπους, δίνουν θάρρος και γεννούν την παρρησία και τη φιλαλήθεια, που αρμόζουν σε λογικά όντα και σε ανθρώπους, που έχουν ανατραφεί με χρηστότητα. Ο δάσκαλος δεν μπορεί, βέβαια, να επιβάλει στους γονείς πώς να φέρονται, αλλά ο ίδιος οφείλει να κερδίσει την εμπιστοσύνη των μαθητών του, να δείχνει μεγαλοψυχία και να συγχωρεί τα σφάλματά τους, ώστε να αποκτήσουν παρρησία. Να οδηγεί τους μαθητές στα

---

<sup>202</sup> Παιδαγωγός, σ. 162 κε.

<sup>203</sup> Είναι ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στο περιοδικό και κάθε έξη υπογραμμίζεται στο κείμενο.

<sup>204</sup> Στο ίδιο, σ. 193 κε.

<sup>205</sup> Ο δάσκαλος μπορεί να ακολουθήσει τον Οδηγό (σ. 110) για την ενδυμασία των μαθητών, δηλαδή έναν επενδύτη σε σχήμα πουκαμίσου. Και ο ίδιος, όμως, να δίνει το καλό παράδειγμα και να προσέρχεται περιποιημένος. Στο ίδιο, σ. 194 κε.

<sup>206</sup> Στο ίδιο, σ. 195 κε.

καθήκοντά τους διδάσκοντας και νουθετώντάς τους με πατρική φιλοστοργία και να τους ενθαρρύνει να ομολογούν τα σφάλματά τους<sup>207</sup>.

Γενικά οι μαθητές πρέπει να συνηθίζουν στους κανόνες της καλής συμπεριφοράς στο σχολείο, ώστε να τους ακολουθούν και έξω από αυτό, δηλαδή το σεβασμό στους ανώτερους και μεγαλύτερους, τη φιλοφροσύνη στους κατώτερους, να αποφεύγουν φράσεις άσεμνες, υβριστικές και βάρβαρες, να είναι ταπεινοί, μετριοφρονες, υποχρεωτικοί και περιποιητικοί, φιλόφρονες και συμπαθητικοί<sup>208</sup>.

Μια άλλη αρετή την οποία πρέπει να αποκτήσουν τα παιδιά είναι η κοινωνικότητα. Ο δάσκαλος θα πρέπει να εξετάζει τις αιτίες των διενέξεων, να συμβουλεύει για ειρηνική και ήσυχη συμβίωση, για παράβλεψη κάποιων μικροπραγμάτων και να μην ενθαρρύνει τις καταδόσεις και συκοφαντίες, να ελέγχει προσεκτικά τις τυχόν καταγγελίες και την πιθανότητα το σφάλμα να έγινε ακούσια ή από απροσεξία και να προτρέπει σε συμβιβασμούς. Να τιμωρεί μόνο τις πράξεις που προέρχονται από κακία<sup>209</sup>.

Θα πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη η τάση του ανθρώπου για φυσική ευζωία, την οποία δεν μπορούμε να αλλάξουμε, αλλά μπορούμε να προλάβουμε την κατάχρησή της πείθοντας τα παιδιά ότι ο σκοπός της παρούσας ζωής δεν είναι μόνο η απόλαυση των ηδονών και της φυσικής ευζωίας, αλλά ότι υπάρχουν και ηθικές ηδονές με την εκπλήρωση των καθηκόντων μας<sup>210</sup>.

Η διάκριση, ο έπαινος και η ανταμοιβή είναι επίσης αγαπητά στους ανθρώπους. Ο άνθρωπος που δεν έχει φιλοτιμία είναι άχρηστος στον κοινωνικό βίο, αλλά και αυτός που την επιδιώκει υπερβολικά γίνεται ταραξίας και πολλές φορές δυνάστης και κατακτητής των εθνών. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι θα πρέπει να πνίξουμε κάθε αίσθημα φιλοτιμίας στην ψυχή των μαθητών και να τους κάνουμε αδιάφορους και αναισθητους για τον έπαινο ή ψόγο, αλλά ούτε εξαιτίας της φιλοτιμίας να ζητούν να υπερέχουν σε όλα, να περιφρονούν τους κατώτερους, να μη σέβονται τους γεροντότερους και να γίνουν μεγαλομανείς, οηγματίες, υπερόπτες και υβριστές, να περιφρονούν τους γονείς και την κοινωνική τους τάξη και να ζητούν να παρεισφρήσουν στις ανώτερες τάξεις της κοινωνίας. Είναι αληθές, βέβαια, ότι ο άνθρωπος έχει την τάση να βελτιώνει τη θέση του. Αυτό, όμως, πρέπει να κατορθώνεται ομαλά, με τα μέσα που διαθέτει κάποιος, χωρίς να μεταχειρίζεται άδικους και άτιμους τρόπους, χωρίς να βλάπτει τους άλλους, για να ικανοποιήσει τη φιλοτιμία και φιλοδοξία του. Εδώ ταιριάζει το "παν μέτρον άριστον". Η νεολαία πρέπει να διδαχτεί τι είναι

<sup>207</sup> Παιδαγωγός, σ. 194 κε.

<sup>208</sup> Ο Κοκκώνης παραπέμπει στα βιβλιάρια περί χρηστοθείας. Στο ίδιο, σ. 198.

<sup>209</sup> Στο ίδιο, σ. 240 κε.

<sup>210</sup> Στο ίδιο, σ. 321 κε.

αληθινή τιμή, αρετή, κακία, την αγάπη στην κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει και για την οποία πρέπει να εκπαιδεύεται κατάλληλα. Όλα τα επαγγέλματα είναι χρήσιμα και όλοι με την ικανότητα, τη χρηστοθήθεια, την τιμιότητα μπορούν να αποκτήσουν ευπορία, τιμή, υπόληψη μεταξύ των συμπολιτών τους. Δεν μπορούν όλοι σε μια κοινωνία να είναι σοφοί ή άρχοντες ή πλούσιοι και δεν μπορεί να υπάρξει καμιά κοινωνία χωρίς πολίτες διαφόρων επαγγελματιών και τάξεων. Το συμφέρον κάθε κοινωνίας είναι να εκπαιδεύονται κατάλληλα όλες οι τάξεις των πολιτών, χωρίς να περιφρονείται και να καταδυναστεύεται κανένα επάγγελμα και καμιά τάξη ανθρώπων<sup>211</sup>.

Ο άνθρωπος πάντοτε αποβλέπει στο προσωπικό συμφέρον του. Αρετή είναι να μη το αντιτάσσει στο κοινό συμφέρον, αντίθετα να το θυσιάζει σε αυτό. Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που ενδιαφέρονται μόνο για τη δική τους ευημερία, χωρίς να ενδιαφέρονται για τους άλλους, εκδηλώνοντας έτσι υπερφιλαυτία, εγωισμό και αντικοινωνική κακία. Αυτό το ελάττωμα θα πρέπει να μην επιτρέψουμε να αναπτυχθεί στις απαλές ψυχές της νεολαίας<sup>212</sup>.

Μια άλλη κλίση του ανθρώπου είναι και η μίμηση. Για αυτό και οι μεγαλύτεροι πρέπει να είναι πολύ προσεκτικοί για το τι λένε και πράττουν μπροστά στο παιδί. Όλοι οι άνθρωποι είναι προορισμένοι να ζουν ελεύθεροι και να απολαμβάνουν την ελευθερία τους συμβιώνοντας με τους συνανθρώπους τους σε πολιτική κοινωνία. Η κοινωνία πρέπει να καθορίζει τα όρια της ελευθερίας του κάθε ανθρώπου. Το ίδιο συμβαίνει και με τα παιδιά, τα οποία έχουν το έμφυτο αίσθημα της ελευθερίας, αλλά και δεν επιθυμούν κανένα περιορισμό της. Ο δάσκαλος οφείλει να πείσει τα παιδιά με παραδείγματα από την ιστορία, τη χριστιανική θρησκεία για το ποια είναι η αληθινή ελευθερία. Είναι αυτή που ούτε τους ανθρώπους κάνει ανδράποδα αλλά ούτε και καταφρονητές των ηθών, εθίμων και νόμων της πατρίδας τους<sup>213</sup>.

#### **2. 4.4. Περί Διδακτικής εν γένει**

Ο Κοκκώνης δεν αφιέρωσε ειδικό κεφάλαιο στην ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων του μαθητή, αλλά αναφέρεται σε αυτές στο κεφάλαιο “Περί Διδακτικής εν γένει”<sup>214</sup>. Η παιδαγωγική επιστήμη διαιρείται στη γενική παιδαγωγία ή στην ανατροφή γενικά και στη γενική διδακτική ή στο πώς πρέπει κάποιος να διδάσκει. Διακρίνονται μεταξύ τους όχι μόνο ως προς το σκοπό αλλά και ως προς τους τρόπους και τα μέσα, για

---

<sup>211</sup> Παιδαγωγός, σ. 322 κε.

<sup>212</sup> στο ίδιο, σ. 353 κε.

<sup>213</sup> στο ίδιο, σ. 355 κε.

<sup>214</sup> Παιδαγωγός, σ. 82.

να φτάσουν στο σκοπούμενο. Κατακρίνει την κατ' οίκον ατομική διδασκαλία<sup>215</sup>: Δεν είναι δυνατόν να γίνει σύγκριση μεταξύ του αυτοδιδάκτου ή αυτομαθή και του “εντελώς διδαχθέντος”, διότι ο πρώτος είναι ή σχολαστικός ή εγωιστής και ως ένα βαθμό μονομερής και αυτάρεσκος, διότι δεν ανταλλάσσει εμπειρίες με άλλους<sup>216</sup>.

Στην ενότητα “Οποία η αξία της διδασκαλίας και αι αρχαί της επιστημονικής διδασκαλίας ή μεθοδολογίας” τονίζεται η αξία της διδασκαλίας, η οποία γίνεται σύμφωνα με τους κανόνες της γενικής διδακτικής. Όλα τα είδη της διδασκαλίας έχουν γενικούς και κοινούς κανόνες. Ο άριστος τρόπος ανάγεται σε αμετάθετες αρχές, από τις οποίες δημιουργήθηκε η επιστημονική θεωρία της διδασκαλίας. Ο τρόπος με τον οποίο διδάσκουμε -είτε ορθός είτε εσφαλμένος είναι αυτός- λέγεται μέθοδος και η παράσταση του ορθού τρόπου του διδάσκειν λέγεται μεθοδική ή μεθοδολογία που διακρίνεται στη γενική και μερική<sup>217</sup>.

Στο κεφάλαιο “Περί της αξίας των γενικών αρχών της διδακτικής” ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η διδασκαλία προϋποθέτει να γνωρίζουμε καλά εκείνο, το οποίο θέλουμε να διδάξουμε, αλλά και να γνωρίζουμε τη θεωρία της διδακτικής και τις διάφορες μεθόδους, που αποδείχτηκαν ως άριστες. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούν οι αρχάριοι δάσκαλοι να αποφεύγουν διάφορα σφάλματα και να γίνονται ικανοί σε πιο σύντομο χρονικό διάστημα. Επίσης γνωρίζουν καλύτερα το μαθητή και τις ανάγκες του, τροποποιούν τους γενικούς κανόνες της μεθόδου σύμφωνα με τις περιστάσεις και τις προκαταρκτικές γνώσεις των μαθητών<sup>218</sup>.

Οι “γενικοί σκοποί της διδακτικής” που θα πρέπει να επιδιώκονται από το δάσκαλο είναι οι εξής:

α) να διεγείρει τις δυνάμεις του μαθητή, να τις ενδυναμώνει με την άσκηση και να τις διευθύνει σε κάποια προσδιορισμένη ενέργεια του νου ή σε κάποιες εξωτερικές ενέργειες και πράξεις, για να τον καταστήσει ικανό να χρειάζεται όσο γίνεται λιγότερο την ξένη βοήθεια. Με αυτή την έννοια κάθε διδασκαλία θεωρείται και ανατροφή.

β) να χορηγεί στο μαθητή κάποια ύλη, την οποία χρειάζεται ως τυπική (παιδεία ειδική ή κατ' είδος, formale) αλλά και ύλη, η οποία είναι απαραίτητη για μερικές τάξεις ή επαγγέλματα (materiale Bildung)<sup>219</sup>.

<sup>215</sup>“Διαφορά μεταξύ του εντελώς διδαχθέντος και του αυτοδιδάκτου”, σ. 82 κε.

<sup>216</sup>Κατά τον “Ερδερν” “ό,τι μόνιμον και βάσιμον διετηρήθη εις τας επιστήμας και τέχνας, τούτο διατηρείται και τελειοποιείται εισέτι διά της ορθής διδασκαλίας”, την οποία δεν έχει ο αυτοδιδάκτος. Στο ίδιο, σ. 83.

<sup>217</sup>στο ίδιο, σ. 84.

<sup>218</sup>στο ίδιο, σ. 85.

<sup>219</sup>Παιδαγωγός, σ. 86.

Υπάρχει, όμως, και ο “Ειδικός σκοπός των γενικών αρχών διδακτικής”: η παιδεία μαζί με τη διδασκαλία και τη μέθοδό της προϋποθέτουν ύλη για τη γύμναση των σωματικών και νοερών δυνάμεων. Όποιος παρατήρησε την τάξη της εσωτερικής και εξωτερικής ανάπτυξης του ανθρώπου και ακολουθεί όσο μπορεί την καθημερινή πείρα, θα σφάλλει λιγότερο στη μέθοδο και θα μεταδίδει τις γνώσεις πάρα πολύ εύστοχα<sup>220</sup>.

Για να εφαρμοστούν, όμως, όλα τα παραπάνω πρέπει να υπάρχουν και κάποιες προϋποθέσεις για το μελλοντικό δάσκαλο, τις οποίες ο Κοκκώνης ορίζει σύντομα κάτω από τον τίτλο “Οποία γενικώς απαιτούνται κατά πρώτον παρ’ εκάστου επιθυμούντος να μετέλθη το διδασκαλικόν επάγγελμα”.

Κανείς δε θα πρέπει να ακολουθήσει το διδασκαλικό επάγγελμα, χωρίς να σπουδάσει πριν αυτό που θα διδάξει, καθώς και να προβληματιστεί για το αν είναι επαρκής να διδάξει. Να έχει ικανότητα, μεταδοτικότητα και επιτηδειότητα στο να μιλά και να ενεργεί. Φαίνεται ότι λίγοι αναλογίζονται όλα αυτά, γιατί πάρα πολλοί παρουσιάζονται ως δάσκαλοι ή επιθυμούν τη θέση του δασκάλου<sup>221</sup>.

Απαραίτητος όρος είναι “Εκάστη διδασκαλία πρέπει να συμπεριλαμβάνη ή να έχη προ οφθαλμών της όλας τας του ανθρώπου δυνάμεις”. Η ορθή διδασκαλία ενεργεί πάντοτε και συγχρόνως “νοερώς, αισθηματικώς, και μάλιστα ηθικώς” και εκπαιδεύει το μαθητή όχι μόνο για το σχολείο αλλά κατ’ εξοχήν για τη ζωή, για να τον καταστήσει όχι μόνο πολυμαθή, βάσιμο και πραγματικά πεπαιδευμένο, αλλά και άξιο για τον κόσμο<sup>222</sup>. Μάλιστα πριν την οποιαδήποτε διδασκαλία ο δάσκαλος πρέπει να διερευνήσει όλες τις δυνάμεις και τις προκαταρκτικές γνώσεις των μαθητών, τις ελλείψεις τους, ώστε “Εκάστη διδασκαλία πρέπει να γίνηται κατά τας δυνάμεις του μαθητού”. Να αρχίσει τη διδασκαλία από εκείνα στα οποία ο μαθητής υστερεί. Η μεθοδική και εσκεμμένη διδασκαλία πρέπει να αποβλέπει μόνο σε ό,τι αναλογεί στην ηλικία, στις δυνάμεις και στις προκαταρκτικές γνώσεις των μαθητευομένων. Ο δάσκαλος δεν πρέπει να κατευθύνεται ούτε από τις δικές του επιθυμίες ή κλίσεις ούτε από αυτές των μαθητών του, και να δείχνει προτίμηση προς το ένα ή το άλλο αντικείμενο ή προς τη μία ή την άλλη μέθοδο<sup>223</sup>.

Ο δάσκαλος θα πρέπει να γνωρίζει “Περί της βαθμηδόν εκμορφώσεως των ψυχικών δυνάμεων”. Οι ψυχικές δυνάμεις, όπως και οι σωματικές, διαμορφώνονται και

---

<sup>220</sup> στο ίδιο, σ. 87 κε.

<sup>221</sup> στο ίδιο, σ. 134.

<sup>222</sup> στο ίδιο, σ. 135.

<sup>223</sup> Παιδαγωγός, σ. 136.

ενεργοποιούνται σταδιακά και επομένως για κάθε ηλικία απαιτείται διαφορετική μεταχείριση<sup>224</sup>.

Η διδασκαλία πρέπει να έχει σχέδιο ανάλογα με το διδακτικό αντικείμενο, το διαθέσιμο χρόνο και τους μαθητές και να προχωρεί από τα ευκολότερα στα δυσκολότερα, από τις στοιχειώδεις στις υψηλότερες γνώσεις, ώστε το ένα να παράγεται από το άλλο και αυτό που μαθαίνεται αργότερα να θεμελιώνεται στο προηγούμενο (Περί της μεθοδικής αλληλουχίας και συνεχείας της διδασκαλίας). Η πείρα διδάσκει α) ότι το αισθητό (συγκεκριμένο) γίνεται ευκολότερα αντιληπτό από το αφηρημένο και κάθε γνώση αρχίζει από τα μερικά και μεταβαίνει στα γενικά. β) Αυτό που βλέπει το παιδί, και έχει ομοιότητα με τις προϋπάρχουσες ιδέες του και σχετίζεται με τα αισθήματά του, το εννοεί και το διατηρεί ευκολότερα στο νου του. γ) Ό,τι χρειάζεται λιγότερες προκαταρκτικές γνώσεις και λιγότερη σπουδή είναι και ευκολότερο<sup>225</sup>.

Η διδασκαλία πρέπει να διακρίνεται για το μέτρο της και ο συγγραφέας το προσδιορίζει “Οποίον θεωρείται ως ορθόν μέτρον εις το διδάσκειν”. α) Να επιλέγεται το χρησιμότερο και αυτό που θα διατηρηθεί στη μνήμη των μαθητών. β) Να μην αναζητείται η συστηματική τελειότητα, ιδιαίτερα στους αρχάριους, και να μη φορτώνονται οι μαθητές με γνώσεις και, γ) ακόμη και στην περίπτωση που είναι φιλομαθείς οι μαθητές, ο δάσκαλος δεν πρέπει να παρασύρεται και να τους φορτώνει με γνώσεις<sup>226</sup>.

Η έννοια του “βασίμως διδάσκειν”<sup>227</sup> είναι σχετική και σημαίνει άλλο πράγμα, όταν μιλούμε για τη διδασκαλία ώριμων μαθητών και άλλο αρχαρίων. Με το “βασίμως διδάσκειν”, συνήθως εννοείται η ιδέα επιστημονικού σχήματος, η βαθιά κατανόηση των πρώτων “αρχοϊδεών” και η συστηματική σύνοψη όλης της επιστήμης και τέχνης. Το “βασίμως μανθάνειν” σημαίνει να γνωρίζουμε σωστά και με ακρίβεια, χωρίς να παραλείπουμε κανένα αναγκαίο μέρος από όσα έχουμε διδαχθεί. Σκοπός της στοιχειώδους διδασκαλίας είναι το “βασίμως μανθάνειν”. Πριν προχωρήσουμε στο επόμενο, να είμαστε βέβαιοι ότι κατανοήθηκε και έγινε σαφές το προηγούμενο και να μη βάλουμε τη δύναμη σε μια νέα ενέργεια, πριν η προηγούμενη γυμναστεί εντελώς. Να διδάσκουμε λίγο και να απαιτούμε λίγο, αλλά αυτό το λίγο να το απαιτούμε με μεγάλη ακρίβεια και να το καθιστούμε κτήμα του νου. Χρειάζεται υπομονή, επανάληψη πάρα πολλές φορές ενός

<sup>224</sup> Στο ίδιο, σ. 134 κε.

<sup>225</sup> Στο ίδιο, σ. 134 κε. Επίσης ο Κοκκώνης σημειώνει ότι, αν αυτά δεν τηρούνται στη διδασκαλία αλλά και στη συγγραφή των βιβλίων, θα γίνουν πολλά σφάλματα. Δε θα διδάξουμε στο παιδί τι είναι αρετή και μεγαλοψυχία, αλλά θα διδάξουμε πώς φέρεται ο ενάρετος και μεγαλόψυχος. Για αυτό πολλά παιδιά που δεν έχουν διδαχθεί με μέθοδο δυσκολεύονται. Εδώ φαίνεται η διαφορά ανάμεσα στο νου που είναι συνηθισμένος στην αυτενέργεια και σε αυτόν που ψιπακίζει, σ. 139-140.

<sup>226</sup> Στο ίδιο, 140 κε.

<sup>227</sup> Η ενότητα έχει τον τίτλο “Περί του βασίμως διδάσκειν και βασίμως μανθάνειν”, σ. 141.



πράγματος και καλή προετοιμασία από το δάσκαλο, για να αποφεύγει τα περιττά και να γίνεται κατανοητός. Η καλή προετοιμασία είναι απαραίτητη, αλλά πολλοί δάσκαλοι δεν την κάνουν, διότι, από έπαρση, πιστεύουν ότι τα γνωρίζουν όλα<sup>228</sup>.

Υπάρχει τρόπος να διευκολύνουμε το μαθητή στη μάθηση, χωρίς να τον απαλλάξουμε εντελώς από τον κόπο, ο οποίος είναι απαραίτητος, για να γυμνάσει τις δυνάμεις του, αν γνωρίζουμε “Περί των βλαβερών και αβλαβών εις την σπουδὴν βοηθημάτων”. α) Δεν απαιτούμε αυτό που ξεπερνά τις δυνάμεις του μαθητή και δεν τον αναγκάζουμε να κοπιάζει υπερβολικά, ώστε να χάνει την ευχαρίστηση και το θάρρος του. β) Συμβοηθούμε την επιμέλειά του και τον οδηγούμε στην άγνωστη οδό. γ) Διευθύνουμε τις ασχολίες του, ιδιαίτερα, όταν είναι πολύ αγύμναστος και του διδάσκουμε όσο του χρειάζεται, για να στοχάζεται και να εργάζεται δίνοντάς του τα βοηθήματα. δ) Βρίσκουμε τα μέσα, για να κάνουμε ευκολότερο αυτό που τον δυσκολεύει εξαιτίας ελλειπούς ή αδύνατης φυσικής διάθεσης (πχ έλλειψη προσοχής, μνήμης). ε) Γυμνάζουμε περισσότερο εκείνες τις δυνάμεις της ψυχής, που είναι απαραίτητες για τη μάθηση. στ) Ενθαρρύνουμε και εμπυχνώνουμε, για να τους απλοποιήσουμε και το πιο δύσκολο<sup>229</sup>.

Αν ο δάσκαλος διεγείρει το ενδιαφέρον του μαθητή, τότε και το πιο δύσκολο μπορεί να γίνει εύκολο και ευχάριστο<sup>230</sup>. Όταν ο μαθητής συναισθάνεται ότι η προσπάθειά του τελεσφορεί, τότε η ορμέμφυτη φιλομάθειά του ικανοποιείται και διεγείρεται η τάση του για άμιλλα. Αντίθετα όλα καταστρέφονται, όταν ο δάσκαλος αγανακτεί και δείχνει ανυπομονησία. Ούτε πάλι πρέπει κάθε προσπάθεια να επαινείται, διότι ο ζήλος πρέπει να είναι αποτέλεσμα που να πηγάζει από το αντικείμενο της γνώσης και όχι από το φόβο της τιμωρίας ή την προσδοκία της αμοιβής. Ο ζήλος του δασκάλου διεγείρει και το ζήλο των μαθητών<sup>231</sup>.

Πολλές φορές η παράδοση μπορεί να έχει συγχρόνως διάφορους σκοπούς<sup>232</sup>, χωρίς να βλάπτεται το καθαυτό σκοπούμενό της, που μπορεί να είναι η γύμναση πχ της μνήμης. Σε περιπτώσεις, όμως, που η κλίση στην απροσεξία είναι μεγάλη, πρέπει να προσπαθούμε να απασχολούνται όσο το δυνατόν λιγότερες δυνάμεις σε ένα μόνο αντικείμενο<sup>233</sup>. Καλό θα είναι να χρησιμοποιείται η προμελέτη και η επιμελέτη<sup>234</sup>. Στη διάρκεια της παράδοσης μπορεί να διεγείρεται και να γυμνάζεται μια οποιαδήποτε ψυχική

<sup>228</sup> Στο ίδιο, σ. 141 κε.

<sup>229</sup> Στο ίδιο, σ. 143 κε.

<sup>230</sup> Περί του ότι η διδασκαλία πρέπει να διεγείρη ζήλον διά το μάθημα, σ. 141.

<sup>231</sup> Παιδαγωγός, σ. 143 κε.

<sup>232</sup> Περί του ότι πρέπει να συνάπτονται διάφοροι σκοποί εν τη παραδόσει, στο ίδιο, σ. 129-130.

<sup>233</sup> Στο ίδιο, σ. 129 κε.

<sup>234</sup> Περί του ότι πρέπει να ενώνηται η αυτενέργεια με την παράδοσιν και περί μελέτης και επαναλήψεως, στο ίδιο, σ. 130.

δύναμη. Με τη διέγερση και γύμναση της προσοχής προς τα αισθητά και τα νοερά ασκούνται η κρίση, η οξύνοια κλπ.<sup>235</sup>.

Μπορούμε να απασχολούμε απ' ευθείας την εξωτερική ενέργεια με την καταγραφή κάποιου αξιοπρόσεκτου πράγματος, την προσπεριγραφή του στον πίνακα<sup>236</sup>, την επανάληψη. Ακόμη, όταν μπορεί ο μαθητής, είναι καλό να προμελετά και να επιμελετά το μάθημα. Να του δίνονται κάποιες εργασίες και να αποστηθίζει αυτά που πρέπει. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι α) Με την προμελέτη και επιμελέτη ο μαθητής γυμνάζει μόνος του τις νοερές του δυνάμεις, δηλαδή σκέπτεται, κάνει δοκιμές, βρίσκει βοηθήματα, λέξεις στο λεξικό, τις κατατάσσει σε ομάδες κλπ. β) Από την υπερβολή της αποστήθισης φτάσαμε στο σημείο να μην αποστηθίζεται τίποτε. Η αποστήθιση γυμνάζει τη μνήμη και βοηθάει την ομιλία και την έκφραση. γ) Μεγάλη είναι και η αξία των γραπτών επαναλήψεων. δ) Υπάρχει επίσης η δυνατότητα να ελαττώνονται οι ώρες της παράδοσης στο σχολείο, όταν οι μαθητές μπορούν να εκπαιδεύονται με τη δική τους μελέτη. Οι γραπτές τους εργασίες πρέπει να διορθώνονται με επιμέλεια και τα γραπτά γυμνάσματα να διατηρούνται, για να φαίνεται και η πρόοδος των μαθητών<sup>237</sup>.

Ο τρόπος κατά τον οποίο ενεργεί η παράδοση<sup>238</sup> στο μαθητή για όλα τα αντικείμενα, για τα οποία απαιτούνται νοερές δυνάμεις, προσδιορίζεται από τη φύση των ίδιων των αντικειμένων. Ορισμένες φορές είναι αναγκαία η ένωση της συνθετικής και αναλυτικής ή σωκρατικής μεθόδου. Την αναλυτική μέθοδο ο Σωκράτης ονόμαζε μαιευτική. Μερικοί λανθασμένα την εξέλαβαν ως ερωτηματική ή κατηχητική και την εφάρμοσαν με ερωταποκρίσεις. Από εδώ προήλθε η μεγάλη πλάνη, διότι ο Σωκράτης δίδασκε σε ηλικιωμένους, στους οποίους υπήρχε ήδη πεπαιδευμένο λογικό, ενώ στη στοιχειώδη διδασκαλία δεν προϋπάρχει αυτό. Η Κατήχηση (διδασκαλία) πραγματοποιείται και αναλυτικώς πρώτα με την ανάπτυξη των ιδεών που ενοικούν στην ψυχή και μετά με την εξήγηση της ύλης, πχ ενός διδακτικού κειμένου, αλλά και συνθετικώς με τη διατύπωση των ιδεών του δασκάλου και με το διδακτικό βιβλίο. Ποτέ δεν πρέπει να εφαρμόζεται μόνο ο ένας τρόπος. Ο δάσκαλος δεν πρέπει μόνο να αναπτύσσει προϋπάρχουσες ιδέες, αλλά να δίνει και νέες με τη νέα διδακτική ύλη. Ο μαθητής τις νέες ιδέες θα πρέπει να τις διαμορφώνει και να τις επεξεργάζεται<sup>239</sup>.

<sup>235</sup> στο ίδιο, σ. 130.

<sup>236</sup> Ο Κοκκώνης επισημαίνει ότι ο μαυροπίνακας δεν πρέπει να λείπει από κανένα διδακτήριο, παρατήρηση που μας κάνει να υποψιαζόμαστε τι "υποδομή" υπήρχε τότε στα σχολεία. Στο ίδιο, σ. 166.

<sup>237</sup> στο ίδιο, σ. 166 κε.

<sup>238</sup> Περί του ότι διπλή η μέθοδος της παραδόσεως, στο ίδιο, σ. 168-170.

<sup>239</sup> στο ίδιο, σ. 168 κε.

Ο καλύτερος τρόπος, με τον οποίο παραδίδει ο δάσκαλος είναι ο συνδυασμός του ακροαματικού (παραδόσης) με τον κατηχητικό (διάλογο). Ο διαλογικός ή αναλυτικός τρόπος είναι καλύτερος για τα σχολεία, ενώ ο ακροαματικός για τα πανεπιστήμια και τις ακαδημίες<sup>240</sup>.

Κατά τον κατηχητικό τρόπο<sup>241</sup> υπάρχει αλληλενέργεια του δασκάλου προς το μαθητή και του μαθητή προς το δάσκαλο. Συνίσταται σε λόγο, ερωτήσεις, αποκρίσεις. Αυτός ο τρόπος είναι εφευρετικός ή ευρετικός, όταν μας διδάσκει να βρίσκουμε το άγνωστο ή κάτι, το οποίο ήταν συγκεχυμένο, με διάλογο, δοκιμαστικός, όταν δοκιμάζει σε ποιο βαθμό γενικών ή μερικών ιδεών και γνώσεων βρίσκεται ο μαθητής, επαναληπτικός, όταν εξετάζει τα μαθήματα, που έχουν παραδοθεί. Όλα, όμως, εξαρτώνται από την επιτηδειότητα του δασκάλου: από το αν ρωτά σωστά, αν διαπραγματεύεται την απάντηση, όπως πρέπει, από το αν διευθύνει τη συζήτηση σωστά. Στη στοιχειώδη διδασκαλία ο καταλληλότερος τρόπος είναι η ερωταπόκριση, για αυτό και ο όρος κατήχηση πήρε αυτή τη σημασία<sup>242</sup>.

Η κατηχητική διδασκαλία έχει δύο κύρια σκοπούμενα<sup>243</sup>: να διαπραγματεύεται τις ερωτήσεις και τις αποκρίσεις που δίνονται σε αυτές. Για αυτό κάθε ερώτηση πρέπει να είναι σαφής, απλή, σύντομη και να γυμνάζει την ψυχική δύναμη του ερωτώμενου<sup>244</sup>. Αλλά και η απόκριση χρειάζεται προσοχή στο πώς θα τη διαπραγματευθούμε, όταν είναι σωστή ή όταν χρειάζεται διόρθωση<sup>245</sup>.

Μερικές φορές μπορεί να υπάρχει ο συνδυασμός της ακροαματικής παραδόσεως με τη διαλογική. Αυτό θα εξαρτηθεί από το αντικείμενο. Δεν πρέπει και οι δύο να

<sup>240</sup> Περί του τρόπου της παραδόσεως, σ. 170 κε.

<sup>241</sup> Περί του κατηχητικού του διδάσκειν τρόπου, σ. 171.

<sup>242</sup> στο ίδιο, σ. 172. Ο Κοκκώνης διευκρινίζει ότι «το δε όνομα της κατηχητικής δεν συμπεριλαμβάνει μήτε την ιδέαν της ερωτηματικής, μήτε την της διαλογικής, διότι το πρωτότυπον κατηχέω σημαίνει προσφωνώ, ο έστιν ομιλώ προς (τον μαθητήν) τον κατηχούμενον. Αλλ' επειδή και αι κατηχήσεις ως επί το πλείστον γράφονται κατ' ερωταπόκρισιν, και διά την στοιχειώδη διδασκαλίαν δεν είναι άλλος καταλληλότερος τρόπος από τον κατ' ερωταπόκρισιν, διά ταύτα επιροτιμήθη η ονομασία αυτή».

<sup>243</sup> Περί των κανόνων του κατηχητικού τρόπου, σ. 199 κε.

<sup>244</sup> σ. 200 κε. α) η σαφήνεια είναι αποτέλεσμα των σαφών ιδεών του ερωτώντος και της ευληπτότητας του λεξιλογίου του, καθώς και της παιδείας του ερωτώμενου, ο οποίος είναι εθισμένος ή όχι στις γενικές-αφηρημένες έννοιες. β) δεν πρέπει να υπάρχει καμιά αμφιλογία γ) η απλότητα προφυλάσσει από την πολυμερή και σύνθετη φρασεολογία και είναι αναγκαία, ιδίως στη στοιχειώδη διδασκαλία. δ) η συντομία είναι επίσης απαραίτητη, χωρίς, όμως, να καταντά ψυχρότητα ε) το πιο ουσιαστικό είναι να απασχολούνται με τις ερωτήσεις οι νοερές δυνάμεις, που διατηρούν ζωηρή και την ψυχή. Μαζί με τη μνήμη να γυμνάζεται το λογικό και η κρίση. Ως προς τις ερωτήσεις είναι σφάλμα να χρησιμοποιούνται πολύ συχνά αυτές που απαιτούν ναι ή όχι, αυτές στις οποίες δίνεται κάποιο αρχικό γράμμα ή μια ημιτελής φράση, την οποία ο μαθητής πρέπει να ολοκληρώσει. Κάτι τέτοιο είναι αθλιότητα και, δυστυχώς, γίνεται όχι μόνο στο δημοτικό αλλά και στο Ελληνικό σχολείο και στο γυμνάσιο.

<sup>245</sup> σ. 201-204. α) είναι δυνατόν να μη δίνεται καμιά απάντηση είτε από έλλειψη προσοχής είτε από άγνοια είτε από έλλειψη κατανόησης. Σε αυτή την περίπτωση ο δάσκαλος να επαναλαμβάνει την ερώτηση διευκολύνοντας με άλλες λέξεις. β) σε περίπτωση ορθής απάντησης, ας μη ζητείται η ακριβής διατύπωση του βιβλίου ή των λόγων του δασκάλου και να ελέγχεται μήπως η ορθή απάντηση δόθηκε κατά τύχη γ) σε περίπτωση λανθασμένης απάντησης υπάρχει περίπτωση αυτή να είναι εντελώς εσφαλμένη, αυτό συμβαίνει ιδίως σε επιστημονικά αντικείμενα ή να είναι ημισφαλμένη και τότε ο δάσκαλος οδηγεί το μαθητή στην εύρεση του ορθού ή να είναι αόριστη από έλλειψη προσοχής. Για τους αρχάριους είναι καλό να επαναλαμβάνουν την ερώτηση, για να γυμνάζουν και τη μνήμη και τη γλώσσα μαθαίνοντας σωστές εκφράσεις. Αυτό εφαρμόζεται και στη σπουδή των ξένων γλωσσών.

συνενώνονται πάντοτε. Η αδιάκοπη συνομιλία, όπως στους σωκρατικούς διαλόγους, είναι μόνο για τους ωριμότερους μαθητές και ακροατές<sup>246</sup>. Όταν χρησιμοποιείται η ακροαματική διδασκαλία<sup>247</sup>, καλό είναι ο δάσκαλος να είναι σύντομος στην παράδοσή του και να επιτρέπει στους μαθητές του να του κάνουν ερωτήσεις, διότι διαφορετικά δεν θα μπορεί να εξασφαλίσει την προσοχή των μαθητών του. Παράλληλα στην ακροαματική απαιτούνται πιο πολλές επαναλήψεις:

Και στην κατηχητική και στην ακροαματική διδασκαλία είναι αναγκαία η ζωηρότητα του δασκάλου<sup>248</sup>. Ο άξιος δάσκαλος απαιτείται να έχει φυσική ευφυΐα, έμφυτη αγχίνια, ιλαρότητα στο πνεύμα, ζωηρότητα στην έκφραση, γοργότητα, ευθυμία. Να αποφεύγει τη μονότονη παράδοση, να είναι υπομονετικός, σαφής, να χρησιμοποιεί το αστείο, όταν χρειάζεται, και να φέρεται στους μαθητές του ανάλογα με την ηλικία τους, με τα παιδιά να γίνεται παιδί, με τους νεαρούς νεαρός. Η υπαγόρευση είναι η πιο εύκολη μέθοδος για το δάσκαλο, αλλά η πιο στρεβλή για τους μαθητές:

Τα γενικά αξιώματα της διδακτικής και διδασκαλίας απαιτούν τροποποιήσεις<sup>249</sup> ανάλογα με τον αριθμό (έναν, λίγους ή πολλούς συγχρόνως) και την κατάσταση των μαθητευομένων, δηλαδή ανάλογα με τις ανάγκες τους, τις ικανότητες, τις επιδεξιότητες, την κλίση, την πρόοδο που σημειώνουν. Η διδασκαλία, η άσκηση, η πράξη πρέπει συνεχώς να εναλλάσσονται. Όταν ο αριθμός των μαθητών είναι μεγάλος και υπάρχει ανισότητα στις δυνάμεις των μαθητών, υπάρχει ο προβληματισμός σε ποια κλάση πρέπει να δίνει μεγαλύτερη προσοχή ο δάσκαλος, διότι οι πιο αδύνατοι μαθητές έχουν μεγαλύτερη ανάγκη, αλλά και οι ευφυείς δεν πρέπει να παραμελούνται. Το αξίωμα που θα πρέπει να έχει ο δάσκαλος είναι να φροντίζει το μεγαλύτερο αριθμό των μαθητών, χωρίς να εξαιρεί κανέναν από αυτούς που έχουν μέτριες και συνήθεις δεξιότητες.

Η θεωρία της διδακτικής εξετάζει ακόμη ποια πρέπει να είναι τα αντικείμενα, με τα οποία πρέπει να γυμνάζεται ο νους των νέων<sup>250</sup>. Το πιο σημαντικό δώρο με το οποίο προίκισε ο Θεός τον άνθρωπο μαζί με τις σωματικές και νοητικές του δυνάμεις είναι η “τελειοσιμότης”, δηλαδή η δυνατότητα να τελειοποιεί τις δυνάμεις αυτές, μέχρι να πλησιάσει το Θεό. Ο άνθρωπος θεωρητικά μπορεί να μάθει όλα τα “εμπεριεχόμενα εις την σφαίραν του” και να τα κατορθώσει με τις σωματικές και νοητικές του δυνάμεις. Από την άλλη, όμως, ο χρόνος είναι σύντομος και οι δυνάμεις στην πραγματικότητα περιορισμένες,

---

<sup>246</sup> στο ίδιο, σ. 204.

<sup>247</sup> Περί του ακροαματικού της διδασκαλίας τρόπου, σ. 204-205.

<sup>248</sup> Περί της ζωηρότητος εν καιρώ της διδασκαλίας, σ. 205-207.

<sup>249</sup> Περί του πώς να τροπολογηται και να προσδιοριζηται η διδασκαλία κατά τον αριθμόν και την κατάστασην των μαθητευομένων, σ. 207-210.

<sup>250</sup> Περί του ότι τα αντικείμενα πρέπει να δοκιμάζωνται, σ. 210-211.

πράγμα, το οποίο πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για τον προσδιορισμό των αντικειμένων διδασκαλίας, με τα οποία επίσης πρέπει να συνάπτεται και η μέθοδος.

Η διδασκαλία πρέπει να ακολουθεί ορισμένες αρχές<sup>251</sup> και η πιο σημαντική είναι ο σεβασμός στο λογικό. Καθώς το λογικό αναπτύσσεται, γεννώνται οι ιδέες, οι οποίες δημιουργούνται ως ένα βαθμό από τους νόμους του συλλογιστικού και ως ένα βαθμό από την κλίση του ανθρώπου προς το θρησκευτικό και ηθικό. Επομένως η διδασκαλία θα στραφεί πρώτα στη γλώσσα με την ανάγνωση και τη γραφή, στη συνέχεια στα ηθικά και θρησκευτικά αντικείμενα και στην πρακτική άσκηση της κρίσεως με την αριθμητική και το ετυμολογικό.

Να ληφθεί επίσης υπόψη ότι το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας απασχολείται σε χειρωνακτικές εργασίες. Το μικρότερο μέρος ασχολείται με τις υψηλότερες ανάγκες και τους σκοπούς της κοινωνίας και ακόμη μικρότερο ποσοστό θα ζήσει στον “ιδεαλικό” κόσμο. Αυτές οι τάξεις υποδιαιρούνται σύμφωνα με τα επαγγέλματα και τις ασχολίες τους και σύμφωνα με αυτά προσδιορίζεται και ο βαθμός της παιδείας τους<sup>252</sup>.

Το ιδανικό, βέβαια, θα ήταν να λαμβάνουν όλοι γενική εκπαίδευση<sup>253</sup>, αλλά η διδασκαλία μπορεί να προσδιοριστεί μόνο από τη θέση του καθένα<sup>254</sup>. Μόνο λίγοι επιθυμούν να ακολουθήσουν την ελεύθερη εκπαίδευση χωρίς κάποιο προσδιορισμένο σκοπό. Οι περισσότεροι πρέπει από μικρή ηλικία να ενδιαφερθούν για το επάγγελμά τους, οπότε θα πρέπει να στρέφονται σε διάφορα σχολεία, με διαφορετικό κύκλο μαθημάτων και διαφορετική οργάνωση<sup>255</sup>.

Ανεξάρτητα από τη μελλοντική κατάσταση του μαθητή και την κατεύθυνση που θα ακολουθήσει, αυτός θα πρέπει να μάθει να παρατηρεί, να σκέφτεται, να εκφράζεται σωστά<sup>256</sup>. Το παιδί πρέπει να προγυμνάζεται όσο το δυνατόν πρώιμα, να αισθάνεται, να παρατηρεί και να ομιλεί με ορθή, ακριβή και σαφή συνείδηση. Αυτό διδάσκουν και οι γενικοί κανόνες για τη γνωστική δύναμη της ψυχής. Να παρατηρούμε ακριβώς τη φύση βήμα προς βήμα και να τη σεβόμαστε. Το παιδί από την κατάσταση της “αναισθησίας”

<sup>251</sup> Οποιαί αι πρώται αρχαί εκάστης διδασκαλίας, σ. 211-212.

<sup>252</sup> Ότι τα μαθήματα πρέπει να διαιρούνται κατά τας διάφορους χρείας, *στο ίδιο*, σ. 213. Ο Ιω. Πανταζίδης στο έργο του “*Γυμνασιακή Παιδαγωγική*”, Αθήναι 1889, σ. 3 κε, αναφερόμενος στο σκοπό των Γυμνασίων κάνει μνεία για τη θεωρία που παραβάλλει το λαό με έμψυχο μηχανισμό και τις κοινωνικές τάξεις με οργανικά συστήματα. Η τάξη των γεωργών και χειρωνακτών αντιστοιχεί στο θρεπτικό σύστημα, η τάξη των βιομηχάνων και εμπόρων στο κυκλοφορικό και αναπνευστικό, η τάξη των αρχόντων και κυβερνητών στο νευρικό και η διαίρεση των εκπαιδευτηρίων στη Γερμανία είναι ανάλογη της αποστολής κάθε τάξης (δημοτικό, αστικό σχολείο και γυμνάσιο). Παραπέμπει στο έργο του Κ. Schmidt “*Gymnasialpaedagogik*”, 1857.

<sup>253</sup> Οποία είναι τα αντικείμενα της γενικής εκπαίδευσως και της ως προς το επάγγελμα, *στο ίδιο*, σ. 213-215.

<sup>254</sup> “πόσον να προηγείται διά το μέλλον επάγγελμα, και έως εις ποίον βαθμόν να εκτείνεται διά το θήλυ γένος”, σ. 214.

<sup>255</sup> Ο συγγραφέας σημειώνει ότι θα αναφερθεί σε αυτό το ζήτημα στο κεφάλαιο “περί διοργανισμού των δημοσίων σχολείων”, σ. 215, αλλά δεν υπάρχει τέτοιο κεφάλαιο στο περιοδικό.

<sup>256</sup> Τμήμα Β. Κεφ. Α. Οποία είναι η πρώτη διέγερσις και γύμνασις της προσοχής, της σκέψεως, και της γλώσσης διά της διδασκαλίας. Περί της γενικής ιδέας αυτής της διδασκαλίας, σ. 243-245.

σταδιακά μεταβαίνει σε αυτή της “συναισθήσεως” και των σαφέστερων ιδεών. Δυστυχώς αυτά είναι άγνωστα στους περισσότερους δασκάλους, οι οποίοι εγκαταλείπονται στο “αυτόματον και άσκοπον και άτακτον αυθαίρετον”. Για αυτό είναι απαραίτητο η διδασκαλία να γίνεται ανάλογα με την ηλικία, υγεία, ευφυΐα των παιδιών και με προσδιορισμένο σκοπό, που να αφορά στην άμεση ανάπτυξη, γύμναση και ενδυνάμωση των νοερών δυνάμεων, καθώς και με συγκεκριμένο σχέδιο που βασίζεται σε αμετάθετες αρχές και έχει υπογραμμό τη φυσική φορά του ανθρώπινου νου.

Όσα παιδιά ανατράφηκαν “κοινωνικώς” συνήθισαν να παρατηρούν τα πάντα με ακρίβεια, να σχηματίζουν ευκρινείς ιδέες αυτών που παρατήρησαν και αντιλήφθηκαν με τις αισθήσεις τους και να τα ονομάζουν<sup>257</sup>. Όσα όμως ανατράφηκαν με τη συνήθη αγωγή προσέχουν λίγο και τα περισσότερα εγκαταλείπονται στο “αυτόματον”. Ο δάσκαλος θα πρέπει να ασκεί το παιδί ξεκινώντας από τα αμέσως αντιληπτά στις αισθήσεις αντικείμενα, με την ονομασία τους και βαθμιαία μεταβαίνοντας στα αφηρημένα, για τα οποία το παιδί έχει εναργείς ιδέες, και να γυμνάζει το μνημονικό και τη γλώσσα. Για αυτές τις ασκήσεις προσφέρονται όλα εκείνα τα αντικείμενα που συνδέονται με την τροφή, την ενδυμασία, την ανάπαυση, το σπίτι, τον κήπο, τα ζώα, τα φυτά. Ένα μικρό παράδειγμα για την άσκηση είναι μια διατριβή για το τι είναι διάστημα και κίνηση με διάλογο του δασκάλου και των μαθητών<sup>258</sup>.

Μετά την εντύπωση των φυσικών αντικειμένων γίνεται η μετάβαση στα μέρη τους<sup>259</sup>. Δηλαδή δεύτερη γύμναση του νου να είναι τα καθέκαστα μέρη, η θέση τους, η σχέση ή ο τρόπος της συνοχής ή συνέχειάς τους. Αργότερα η ονομασία τους με σταδιακή μετάβαση από τα εύκολα στα δύσκολα, η απαρίθμηση των κύριων μερών των αντικειμένων, των τμημάτων των μερών με τα σημαντικότερά τους σημεία και μετά με τα λιγότερο αξιοσημείωτα. Για την περιγραφή τους αναγκαία είναι τα επίθετα που φανερώνουν τη μορφή, το σχήμα, τον αριθμό, τις ιδιότητες και ποιότητες. Έτσι σιγά-σιγά θα οξύνεται η προσοχή, θα πλουτίζεται η γλώσσα, θα αποκτούν οι ιδέες των παιδιών σαφήνεια και ακρίβεια, θα απασχολείται το φανταστικό τους και θα γυμνάζεται η μνήμη τους<sup>260</sup>.

Αφού γίνουν αυτές οι γυμνάσεις, είναι δυνατόν να γίνει μετάβαση στο επόμενο στάδιο, που αφορά στη δημιουργία, χρήση, κατάσταση, ενέργεια, αλλοίωση των

<sup>257</sup> Περί του πώς να διεγείρωμεν την προσοχήν, και να την γυμνάζωμεν εις το να παρατηρή και να ονομάζη αισθητά αντικείμενα, σ. 245-247.

<sup>258</sup> Περί του διαστήματος, σ. 245-250.

<sup>259</sup> Περί του πώς να αναζητήσι τα μέρη και τα χαρακτηριστικά σημεία των αντικειμένων, σ. 326-329.

<sup>260</sup> Ο συγγραφέας δίνει ένα παράδειγμα. Οι μαθητές παρατηρούν ένα σπίτι. Δίνονται τα βασικά μέρη του σπιτιού (τοίχος, παράθυρα κλπ). Καταμετρώνται, δίνεται το σχήμα τους, το μέγεθος, το χρώμα τους. Το ίδιο μπορεί να γίνει με ένα τραπέζι, με ένα κομμάτι χαρτί. Τα παιδιά μαθαίνουν και διασκεδάζουν ταυτόχρονα. σ. 327-328. Παραπέμπει στο βιβλίο του Γ. Παγώντος, “περί γυμνάσεως των αισθήσεων, 1837, σ. 75.

πραγμάτων, τις ιδιότητες των οποίων ήδη γνωρίζουν τα παιδιά<sup>261</sup>. Θα διδαχτούν ό,τι δε γνωρίζουν καθόλου και θα συμπληρώσουν ό,τι δε γνωρίζουν ολοκληρωμένα. Αυτή η συσσώρευση γνώσεων για τα κοντινότερα αντικείμενα θα ωφελήσει τα παιδιά<sup>262</sup>.

Η σύγκριση και η διάκριση<sup>263</sup> είναι ένα άλλο είδος γύμνασης του νου πολύ ωφέλιμο για την οξύνοια, την αγχίνοια και τη συγκριτική δύναμη. Ο δάσκαλος θα πρέπει να ξεκινήσει από τα αισθητά αντικείμενα, στα οποία θα επισημανθούν στοιχεία ισότητας, ανισότητας, ομοιότητας, ανομοιότητας. Στη συνέχεια να προχωρήσει στα ηθικά αντικείμενα και να συγκρίνει για παράδειγμα τον άτακτο από τον εύτακτο, στα συνώνυμα, όπως "αψευδώς-αληθώς-ειλικρινώς" κλπ. Οι ιδέες μπορούν να τροπολογούνται, να κατατάσσονται, να διαιρούνται<sup>264</sup>.

Η κρίση των παιδιών μπορεί να γυμναστεί με διάφορα αξιώματα, τα οποία έχουν στη μνήμη τους<sup>265</sup>. Καλό είναι να ξεκινά ο δάσκαλος με την κρίση των αισθητών αντικειμένων και μετά να προχωρεί στα ηθικά δυσκολεύοντας βαθμιαία τις ερωτήσεις, για να γυμνάζει μαζί με την κρίση και την οξύνοια. Έτσι μπορούν να αναπτύσσονται τα πρώτα αξιώματα της φυσικής λογικής σύμφωνα με τη σωματική μέθοδο της διδασκαλίας<sup>266</sup>.

Εκτός από το εκτενές κεφάλαιο για τη "Διδακτική εν γένει" ο συγγραφέας αφιερώνει ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο για τις μεθόδους της διδακτικής, στο οποίο παίρνει την αφορμή να "πλέξει" το εγκώμιο της αλληλοδιδακτικής<sup>267</sup>. Η διδακτική, κατά τον Κοκκώνη, είναι ένα από τα ουσιωδέστερα μέσα ανατροφής. Μέσα της διδακτικής είναι οι τρόποι του "διδάσκειν". Μέθοδος λέγεται η ενέργεια, σύμφωνα με κάποιες αρχές και κάποια τάξη, για την επίτευξη ενός σκοπού, ενώ τρόπος είναι η τάξη, την οποία χρησιμοποιεί κανείς, για να βάλει σε ενέργεια τη μέθοδο. Οι μέθοδοι θεωρούνται διτώς: πρώτον ως προς τον τρόπο, με τον οποίο απασχολούνται οι μαθητές στο έργο τους και δεύτερον ως προς το πώς μεταδίδονται και διδάσκονται οι γνώσεις. Υπάρχει η δυνατότητα να διδάσκει κανείς αλληλοδιαδόχως τους μαθητές, τον ένα μετά τον άλλο ή όλους μαζί συγχρόνως, δηλαδή με την ατομική ή την ομόχρονη μέθοδο. Η ατομική λέγεται μέθοδος καταχρηστικώς και δεν τη μεταχειρίζεται κανείς άλλος, παρά μόνο οι γραμματοδιδάσκαλοι, που διδάσκουν στα παιδιά την ανάγνωση με το "οκτωηχοψαλτήριο". Είναι μια μάταιη διδασκαλία, διότι χάνεται πολύτιμος χρόνος και χωρίς αποτέλεσμα. Με την ομόχρονη απασχολούνται όλοι οι

<sup>261</sup> Διασκέδασις περί της αρχής και χρήσεως των πραγμάτων, σ. 329-332.

<sup>262</sup> Στο ίδιο, σ. 330-332. . Για παράδειγμα μπορούμε να ασχοληθούμε με το βιβλίο, από ποια μέρη αποτελείται, για το χαρτί, από τι γίνεται το χαρτί, πώς κατασκευάζεται κλπ.

<sup>263</sup> Περί της συγκρίσεως και διακρίσεως, σ. 332-334.

<sup>264</sup> Στο ίδιο, σ. 365.

<sup>265</sup> Περί του πώς να γυμνάζωμεν της κρίσιν διά τα καθέκαστα αξιώματα, σ. 365-67.

<sup>266</sup> Στο ίδιο, σ. 365 κε (Δεν ολοκληρώνεται η ενότητα για τη γύμναση της γλώσσας των παιδιών).

<sup>267</sup> Διδακτική-Περί μεθόδων, σ. 135-138.

μαθητές ταυτόχρονα (συνδιδακτική) από το δάσκαλο ή από κάποιους μαθητές με την επίβλεψη του δασκάλου (αλληλοδιδακτική). Η συνδιδακτική είναι κατάλληλη για μικρό αριθμό μαθητών, που δεν υπερβαίνει τους 40-50. Η αλληλοδιδακτική εφαρμόζεται με μεγάλη επιτυχία σε σχολεία, όπου φοιτούν εκατοντάδες μαθητές. Είναι η μόνη ικανή μέθοδος για τις αναγκαίες προπαιδευτικές γνώσεις στο πλήθος του λαού με λίγη δαπάνη χρόνου, χρημάτων και με λίγους δασκάλους. Με την αλληλοδιδακτική εκατοντάδες παιδιά, καταταγμένα σε κλάσεις και με διαφορές ως προς την ευφυΐα, με ευταξία, ησυχία, πειθαρχία, ασχολούνται με όλα τα μαθήματα. Η αλληλοδιδακτική φαίνεται πιο κατάλληλη και συμφέρουσα για την εκπαίδευση φτωχών λαών. Στην Ελλάδα, παρόλο που η εισαγωγή της έγινε από την αρχή της πολιτικής αναγέννησης, τελειοποιήθηκε το 1830 και συνεχώς τελειοποιείται και διαδίδεται σε περισσότερους δήμους. Η αλληλοδιδακτική, παρόλο που παρουσιάζει τόσα πλεονεκτήματα, κινδυνεύει από ένα ελάττωμα: να γίνει μηχανική, όπως ισχυρίζονται μερικοί, διότι περιορίζεται στην ανταλλαγή γνώσεων μεταξύ των μαθητών και περιορίζει την πνευματική τους ανάπτυξη. Αυτό μπορεί να διορθωθεί με την καλή γύμναση των πρωτόσχολων, με γενικές επαναλήψεις αλληλοδιαδόχως σε όλες τις τάξεις, με τη χρήση και της συνδιδακτικής μεθόδου στα μαθήματα εκτός της ανάγνωσης, γραφής, αριθμητικής, ιχνογραφίας, χριστιανικής διδασκαλίας. Ως προς το "διδάσκειν ή μεταδίδειν" γνώσεις οι μέθοδοι είναι η διαπειρική, ακροαματική, ευρετική, ερωτηματική, αναλυτική, συνθετική<sup>268</sup>.

Η παρατήρηση των αισθητών είναι η διαπειρική μέθοδος (ή πειραματική ή διαισθητική). Στην ακροαματική δίνεται προσοχή στα λεγόμενα του διδάσκοντα. Στην ευρετική πρωταγωνιστεί η σκέψη, στην ερωτηματική η συνδιάλεξη, στην αναλυτική η ανάλυση, στη συνθετική η σύνθεση. Οι παραπάνω μέθοδοι μπορούν να αναπτυχθούν και να συνδυαστούν πολυειδώς και ποικιλοτρόπως. Βέβαια, κατά το συγγραφέα, όλες οι παραπάνω δεν είναι μέθοδοι αλλά τρόποι. Μέθοδος είναι η αλληλοδιδακτική, η οποία εφαρμόζεται στη Γαλλία, Αγγλία, Ιταλία, Επτάνησο, Ελλάδα με διάφορους τρόπους. Οι διαφορές ως προς την εφαρμογή της μεθόδου και τους τρόπους που ακολουθούνται συγκροτεί το λεγόμενο "σύστημα". Για παράδειγμα το σύστημα του Σαραζίνου, του Κλεόβουλος, του Πολίτη<sup>269</sup>.

Η διαπειρική ή διαισθητική μέθοδος (τρόπος) έχει σκοπό να μεταδώσει γνώσεις με τη βοήθεια των αισθήσεων και με τις εικόνες γίνονται αισθητές και οι αφηρημένες ιδέες. Έτσι τα παιδιά αποκτούν γνώσεις για ζώα, φυτά, ορυκτά, για το σχήμα και τις ιδιότητες των

<sup>268</sup> στο *ίδιο*, σ. 138. Η αναλυτική διαπραγμάτευση των μεθόδων γίνεται σ. 172-176.

<sup>269</sup> στο *ίδιο*, σ. 172-173.



σωμάτων. Η διαπειρική εφαρμόζεται στην ανάγνωση, στη γραφή, στην αριθμητική, στη γραμμική ιχνογραφία. Ενδείκνυται περισσότερο για τις τάξεις των αρχαρίων, αλλά ωφελεί και τις ανώτερες<sup>270</sup>. Η ακροαματική έχει σκοπό να μεταδώσει γνώσεις με συνεχή ομιλία, αλλά παρουσιάζει δυσκολίες, διότι απαιτεί τη συνεχή προσοχή των μαθητών, πράγμα όχι εύκολο, ειδικά για τους αρχάριους. Ο δάσκαλος πρέπει να είναι ικανός να κερδίσει την προσοχή με ευχάριστη και διασκεδαστική διήγηση. Η μέθοδος αυτή ενδείκνυται για την ιστορία και ηθικολογία με τη βοήθεια της ερωτηματικής, με την οποία διαπιστώνεται αν οι μαθητές κατανοούν το δάσκαλο<sup>271</sup>. Η ευρετική ενδείκνυται για τη διδασκαλία της γραμματικής, της αριθμητικής, της γεωμετρίας, της θρησκείας, συγγενεύει με την ερωτηματική και μεταχειρίζεται πολύ την αναλυτική και συνθετική. Ενδείκνυται για παιδιά, τα οποία έχουν ήδη κάποιες γνώσεις<sup>272</sup>.

Η ερωτηματική ή κατηχητική μέθοδος είναι η τέχνη να ρωτάει ο δάσκαλος τα παιδιά, για να διαπιστώσει αν κατάλαβαν αυτά που διδάχθηκαν. Επειδή μεταχειρίζεται πολύ τη σύνθεση και ανάλυση λέγεται και σωκρατική. Δε διαφέρει και πολύ από την ευρετική παρά μόνο στο ότι ο δάσκαλος παίρνει περισσότερο μέρος κατά τη διαδικασία του μαθήματος και ζητά από το μαθητή του την εύρεση της αλήθειας. Η μέθοδος αυτή είναι το κλειδί των άλλων και προϋποθέτει ότι, για να τη μεταχειριστεί ο δάσκαλος, πρέπει να είναι γνώστης του τρόπου σκέψης των παιδιών, να κατέχει καλά τη μητρική του γλώσσα και το αντικείμενο της διδασκαλίας και οι ερωτήσεις του να είναι σύντομες, σαφείς και ακριβείς<sup>273</sup>. Όλες οι μέθοδοι στις οποίες έγινε αναφορά πρέπει να χρησιμοποιούνται παράλληλα και καθιστούν τη διδασκαλία πιο εύστοχη και γόνιμη. Ο δάσκαλος που γνωρίζει να τις χρησιμοποιεί με ευστοχία βλέπει τους μαθητές του να προοδεύουν<sup>274</sup>.

Αφού έγιναν γνωστές οι μέθοδοι για τη μετάδοση των γνώσεων, είναι απαραίτητο να προσδιοριστούν και οι γνώσεις. Οι γνώσεις είναι δύο ειδών: οι αρχικές ή αναγκαίες και οι βοηθητικές. Αναγκαίες είναι η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική και η χριστιανική διδασκαλία που διδάσκονται στα κατώτερα προκαταρκτικά σχολεία. Οι βοηθητικές είναι η φυσική ιστορία, φυσική, γεωγραφία, αστρονομία, γραμματική, ιχνογραφία, μουσική, ιστορία, νομοθεσία κλπ, που διδάσκονται στα ανώτερα<sup>275</sup>.

---

<sup>270</sup> στο ίδιο, σ. 174.

<sup>271</sup> στο ίδιο, σ. 175.

<sup>272</sup> στο ίδιο, σ. 176.

<sup>273</sup> στο ίδιο, σ. 334.

<sup>274</sup> στο ίδιο, σ. 335. Πχ, η ιδέα του σπιτιού μπορεί να δοθεί με την ανάλυση των μερών του και δείχνοντας τα μέρη να κάνουμε το παιδί να φανταστεί το σπίτι. Η αναλυτική είναι χρήσιμη για τα διδακτά αντικείμενα που είναι σύνθετα, ενώ η συνθετική για τις απλές και αφηρημένες ιδέες, όπως στο μάθημα της γραμματικής, της κατήχησης.

<sup>275</sup> στο ίδιο, σ. 336.

Δημοσιεύονται λεπτομερείς οδηγίες<sup>276</sup> για τους νέους τρόπους της ανάγνωσης που δοκιμάστηκαν στο Διδασκαλείο και ευδοκιμούν στα σχολεία στα οποία έγινε η εισαγωγή τους και καθορίζεται η διδασκαλία του Αλφαβηταρίου κατά κλάσεις. Συστήνονται επίσης τα αναγνωστικά του β' τμήματος της η' κλάσης, στην οποία δίνονται βιβλία<sup>277</sup>. Η γεωγραφία, ελληνική ιστορία, φυσική διαβάζονται στα ημικύκλια κατά "χορίες" από τους συνδιδακτικώς διδασκόμενους μαθητές για προμελέτη. Σε περίπτωση που τα βιβλία δεν επαρκούν, τότε η κάθε "χορία" τα παίρνει διαδοχικά. Για όλα αυτά τα μαθήματα οφείλει ο δάσκαλος να ακροάται τους μαθητές πριν την έναρξη των μαθημάτων. Η χριστιανική διδασκαλία γίνεται "αναγνωστικώς" και μετά διδάσκεται και κατανοείται. Η πέμπτη κλάση στη συνέχεια, αφού συνηθίσει στη «συνδεδεμένη» ανάγνωση<sup>278</sup>, παίρνει τα προσευχητάρια και τάσσεται κατά "χορίες", ενώ ο δάσκαλος ορίζει το μάθημα για το σπίτι, αφού το διαβάσει ο ίδιος δυνατά. Στο επόμενο μάθημα θα διαβάσουν οι μαθητές, θα τους εξηγήσει και θα τους ορίσει νέο. Οι μαθητές της ζ' και του α' τμήματος της η' κλάσης με τον ίδιο τρόπο θα ασχοληθούν με την ιερά ιστορία. Το β' τμήμα θα ασχοληθεί με την κατήχηση. Στο μάθημα της χριστιανικής διδασκαλίας ανήκουν τα Ευαγγέλια και η Οκτώηχος. Τα άλλα μαθήματα διδάσκονται στο β' τμήμα της η' κλάσης συνδιδακτικώς και κατανέμονται οι ώρες της συνδιδακτικής<sup>279</sup>.

Αυτή η διάταξη των μαθητών, σε κλάσεις, ημικύκλια, "χορίες", η σειρά διδασκαλίας των μαθημάτων, έτσι, όπως περιγράφεται, θα απαιτούσαν οπωσδήποτε μέγιστη ακρίβεια, συνεχή επαγρύπνηση και παρακολούθηση των μαθητών από το δάσκαλο και δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι, ακόμη και από τους δασκάλους που γνώριζαν καλά την αλληλοδιδακτική μέθοδο, λίγοι θα μπορούσαν να ανταποκριθούν σε αυτή τη διαδικασία.

<sup>276</sup> Διδακτική -τρόποι προς διδασκαλίαν της αναγνώσεως, σ. 367 κε. Στην α' κλάση αποκτάται η γνώση και στη συνέχεια η διάκριση αρχικά των φωνηέντων, μετά των διφθόγγων κατά συστοιχία με τους τρεις τρόπους του Οδηγού. Τα φωνήεντα ονομάζονται με τις φωνές τους, τα σύμφωνα μονοσυλλάβως πχ βη, γα, δη. Στις β', γ', και δ' κλάσεις χρησιμοποιείται το συλλαβισματάριο για τη διδασκαλία του συλλαβισμού. Αφού εννοηθεί ο συλλαβισμός στο ημικύκλιο, διδάσκονται σύμφωνα με τρεις τρόπους από τον ερμηνευτή. α. Κάθε μαθητής διαβάζει μία συλλαβή που του δείχνει ο ερμηνευτής, αφού ο ερμηνευτής ή ο δάσκαλος διαβάσει πολλές συλλαβές πριν, και οριζοντίως και καθέτως. Στο δεύτερο τρόπο ο ερμηνευτής δείχνει συλλαβές ή τις προφέρει και ο μαθητής αναφέρει τα γράμματα από τα οποία αποτελούνται. Αν δεν τα καταφέρει ο μαθητής, τότε γίνεται ανάλυση της συλλαβής. Στον τρίτο τρόπο ο μαθητής προφέρει τη συλλαβή που του δείχνει ο ερμηνευτής με συνδυασμούς γραμμάτων, φωνήεν με σύμφωνο και σύμφωνο με φωνήεν. Στην ε' και στ' κλάση εφαρμόζεται η "λεξιλογία", δηλαδή δίνεται στο μαθητή η ιδέα της λέξης, γίνεται η διαίρεση των συλλαβών. Με τον πρώτο τρόπο ο μαθητής διαβάζει τη λέξη κατά συλλαβή, οριζοντίως και καθέτως. Με το δεύτερο τρόπο γίνεται ανάλυση και σύνθεση, διαβάζονται οι συλλαβές και μετά η λέξη. Με τον τρίτο τρόπο εφαρμόζεται η σύνθεση και μετά η ανάλυση. Στις ε', στ', ζ' και στο α' τμήμα της η' κλάσης γίνεται προγύμναση στην κατανόηση και διάκριση των προτάσεων με τη σύνθεση και ανάλυση, για τη συνδεδεμένη ανάγνωση. Στο β' τμήμα της η' κλάσης γίνεται ανάγνωση στα βιβλία. Πρώτα παρατηρούνται τα σημεία στίξης, μετά τα μέρη της πρότασης και μετά το νόημα της πρότασης.

<sup>277</sup> Α εξαμήνου: Ευαγγέλια, Περίληψη ευαγγελίου, Πράξεις αποστόλων, Εξωκκλήσιον του δάσους, Χρηστοθήθεια ή περί συμπεριφοράς, Ηθική ή περί καθηκόντων, Βίοι-Αποφθέγματα, Οκτώηχος κλπ. Στο Β' εξαμήνου Παιδοδηγία, διάφορα Διηγήματα, Βίος Σόλωνος, Εγχειρίδιον Δαρβάρως, Περιστέρα, τα δύο Αρνία, Ψυχολογία, Υγιεινά παραγγέλματα, σ. 375-376.

<sup>278</sup> Κατά τη διαδικασία της συνδεδεμένης ανάγνωσης ο μαθητής παρατηρεί σε μια απλή και κατανοητή πρόταση τα σημεία στίξης, τα μέρη της πρότασης (υποκείμενο, κατηγορούμενο κλπ, ποιος έκανε, τι έκανε, σε ποιους, πώς, πού, γιατί κλπ). Στο ίδιο, σ. 374-375.

<sup>279</sup> Στο ίδιο, σ. 367 κε.

Στο κεφάλαιο περί μεθόδων εντάσσεται και το κεφάλαιο “περί του τρόπου διδασκαλίας των χειροτεχνημάτων εις τα σχολεία των κορασίων”.

Είναι σημαντικό, κατά τον Κοκκώνη, να υπάρχει ένα ομοιόμορφο σύστημα διδασκαλίας για τους μαθητές των Δημοτικών, ώστε σε περίπτωση αλλαγής σχολείου ο μαθητής να μη συναντήσει κανένα πρόβλημα. Πρόβλημα υπάρχει, όμως, στο μάθημα της χειροτεχνίας στα σχολεία των κοριτσιών, διότι δεν έχει εισαχθεί μέχρι σήμερα κάποιος τρόπος διδασκαλίας, αν και στα χειροτεχνήματα οι μαθήτριες ξοδεύουν το μισό από το χρόνο τους, δηλαδή το απόγευμα κάθε εργάσιμης ημέρας, για αυτό και αναφέρει σχετικές οδηγίες, διότι οι διδασκάλισσες πράττουν κατά το δοκούν. Τα σχολεία των κοριτσιών πρέπει να είναι όμοια με των αγοριών, με εξαίρεση τη διάταξη των θρανίων, διότι τα φορέματα των κοριτσιών απαιτούν περισσότερο χώρο. Για τα θρανία ορισμένες λεπτομέρειες είναι απαραίτητες για την τοποθέτηση και χρήση των χειροτεχνημάτων. Με σχολαστικότητα καθορίζονται οι θέσεις των χειροτεχνημάτων, το είδος τους (ράψιμο, πλέξιμο, κέντημα)<sup>280</sup>.

Στην ενότητα Διδασκαλία ο συγγραφέας αναφέρεται σε ένα από τα μέσα της διδακτικής, τα βιβλία. Η διδακτική ασχολείται με τους τρόπους και τις μεθόδους της διδασκαλίας, καθώς και με τα μέσα ή τα όργανα, για να διδάξει κάποιος κατάλληλα. Τα κυριότερα μέσα της διδασκαλίας είναι τα βιβλία και κυρίως, όταν είναι γραμμένα “ευμεθόδως” και “καταλλήλως” για τις δυνάμεις του μαθητή. Αναφέρει τα αναγκαία βιβλία, αλφαβητάρια και παιδοδηγίες<sup>281</sup>, καθώς και άλλα βιβλία ηθικοδιδακτικού περιεχομένου και χρηστοθήεις. Η μικρή τιμή τους, το ευμέθοδο, το συνοπτικό, το εύληπτο τα καθιστούν ευπρόσιτα και εύχρηστα στους μαθητευόμενους. Οι δημοδιδάσκαλοι μετά τη διδασκαλία

<sup>280</sup> στο ίδιο, σ. 221 κε. Στο ράψιμο οι μαθήτριες χωρίζονται σε οκτώ κλάσεις -η τελευταία χωρίζεται σε δύο τμήματα- καθορίζεται το τι θα διδαχθούν σε κάθε κλάση, ποια θα είναι η θέση των πρωτοσχολισσών κλπ. Και στο πλέξιμο οι μαθήτριες διαιρούνται σε οκτώ κλάσεις και σε κάθε κλάση διδάσκονται τα ανάλογα στάδια του πλεξίματος. Το ίδιο συμβαίνει και με το κέντημα, μόνο που οι μαθήτριες της όγδοης κλάσης χωρίζονται σε δύο τμήματα. Ακολουθεί η αναλυτική διάταξη και η παράδοση στα χειροτεχνήματα, τα προστάγματα και ο τρόπος της εκτέλεσής τους, αναλυτικές σημειώσεις για τα κεφάλαια αυτά, καθώς και ένα πρόσθετο κεφάλαιο για τις πρωτοσχόλισσες και το ρόλο τους.

<sup>281</sup> Διδασκαλία, σ. 21-22. Το άρθρο περιέχει υποδείξεις εκδοθέντων βιβλίων προς γνώσιν και χρήσιν των δημοτικών σχολείων και των μαθητών. Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη που εκδόθηκε με δαπάνες Ζακυνθίων σε 4 τομίδια:

Α'. Αλφαβητάριον. Β', Γ', Απάνθισμα από τους πίνακες του Κλεοβούλου και της Χρηστομαθείας του Δαρβάρεως. Δ', Σύνοψις Ιεράς Ιστορίας και Κατηχήσεως του Αδ. Κοραή (Βενετία 1782). Εκδόθηκαν από το τυπ. Ι. Φιλήμονος.

Συλλογή από την Οκτώηχο του Ιω. του Δαμασκηνού και Συλλογή από τα ψαλλόμενα στον εσπερινό όρθρο και τη θεία λειτουργία. Εκδόθηκαν από το τυπ. του Ηλ. Χριστοφίδη

Διδασκαλία, σ. 52-55.

[συνεχίζονται οι υποδείξεις βιβλίων από σελ. 21, 2ου τεύχους. Δ. Γκανή, Στοιχεία Παιδαγωγίας, α' τμήμα αλφαβητάριον, β' τμήμα επιτομή Ιεράς Ιστορίας και Κατήχησις του Κομητά, γ' τμήμα αριθμητική (Πέστη 1835). Χ. Γκούρτη, Στοιχεία Παιδοδηγίας ή Παιδαγωγίας (Ναύπλιο 1838). Ψυχολογία των Παιδών, μεταφρασμένη από Θ. (αναφέρεται μόνο το αρχικό γράμμα του μεταφραστή).

των μαθημάτων να ζητούν από τους μαθητές και τις περιληπτικές απαντήσεις αλλά και την κατ' έκταση απαγγελία του νοήματος<sup>282</sup>.

## 2.5. ΓΛΩΣΣΑ-ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ

Το περιοδικό εκφράζει άποψη και για το θέμα της γλώσσας, με αποτέλεσμα να αναφερθεί, έστω και συνοπτικά στο γλωσσικό ζήτημα, που πήρε έκταση στα χρόνια του Διαφωτισμού, όπως είναι γνωστό. Επισημαίνεται ότι η γλώσσα, την οποία ομιλούν οι Έλληνες κάθε τάξης και φυλής αποτέλεσε για τους πεπαιδευμένους και ξένους και Έλληνες αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Άλλοι τη θεώρησαν νόθα και διεφθαρμένη. Άλλοι τη θεώρησαν άξια σπουδής, πρότειναν να καθαρίζεται από τους ξενισμούς και υποστήριξαν ότι χωρίς να γνωρίζουμε τη γλώσσα της μάνας μας ανατρεφόμενοι “ελληνικώς και χριστιανικώς”, δε δίνουμε την πραγματική διάσταση των όσων δεινών δοκιμάσαμε από την τυραννία, και ότι δεν πρόκειται ποτέ να αξιωθούμε να γνωρίσουμε την παλαιά. Πολλοί αυτή τη γνώμη τη θεώρησαν άτοπη και συστήνουν να γράφουμε και να μιλούμε, όπως οι προπάτορές μας, για να μπορέσουμε με τον καιρό να τους φθάσουμε. Μάλιστα στις ημέρες αυτές φανατίστηκαν τόσο, ώστε να ισχυρίζονται ότι όποιος υποστηρίζει το αντίθετο διαπράττει βλασφημία. Και έχουν δίκαιο, διότι κανείς από όσους υπερασπίστηκαν την ομιλούμενη γλώσσα δεν έγραψε γραμματική ή αν έγραψε αυτή ήταν ατελής. Τέτοιες γραμματικές έχουμε του Χριστόπουλου, του Δαυίδ, του Βαρδαλάχου, του Βάμβα και άλλων ομοεθνών και ξένων. Αλλά και από αυτούς που έγραψαν τη γραμματική της αρχαίας ορισμένοι τόνισαν την ανάγκη να σπουδάσουμε την ομιλούμενη, για να προβούμε στη μάθηση της αρχαίας με τη σύγκριση από τα γνωστά ή λίγο γνωστά στα άγνωστα. Αυτό όμως δεν είναι δυνατόν να κατορθωθεί με ατελή μέσα. Έτσι και οι φιλαρχαίοι *“θέλουν σεμνύνεσθαι ότι έχουν δίκαιον, ενώ πηδούν υπέρ τα εσκαμμένα και θέλουν να καταναγκάσουν και τους χωλούς και άποδας να ακριδίζουν· όσοι δε θέλουν να φθάσουν εις τον σκοπόν όχι με πηδήματα αλλά βαθμηδόν, θέλουν φαίνεσθαι γυμνοί λόγου και λυμεώνες (διαφθορείς) της γλώσσης και των ελληνικών εθίμων”*. Ο Γ. Χρυσοβέργης γράφει γραμματική της καθομιλουμένης γλώσσας με την προτροπή και την έγκριση του

<sup>282</sup> στο ίδιο, σ. 98 κε. Το Εξωκλήσιον του δάσους, Η Περιστερά, Τα Αυγά του Πάσχα (εκδόθηκαν από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία) περιέχουν ηθικά διηγήματα με τα οποία ο αναγνώστης διδάσκεται την αδελφική αγάπη, το καθήκον να βοηθάει, το σεβασμό στο Θεό, την ελπίδα για όλες τις περιστάσεις της ζωής. Ηθική προς χρήσιν των Παιδών του Ι. Κάμπη σε μετάφραση Α. Ρ. Ραγκαβή (μεταφράστηκε και εκδόθηκε από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία). Η Παιδική Βιβλιοθήκη-Χρηστοθεϊάς Μαθήματα αποτελείται από: Α. Πολίτευμα των παιδών ή μικρά ηθική. Β. Χρηστοθήεια ή περί συμπεριφοράς του πολιτισμένου ανθρώπου. Γ. Ηθική ή περί καθηκόντων. Εκδόθηκαν από το Β. Τυπογραφείο (τυπογραφία Α. Αγγελίδου). Ο συγγραφέας επαινεί τον Ι. Κάμπη, ο οποίος είναι ονομαστός στην Ευρώπη για τα διδακτικά βιβλία που συνέταξε. Στο συγκεκριμένο δεν βρίσκει ο αναγνώστης υψηλές θεωρίες και αφηρημένα ακατανόητα παραγγέλματα για τα παιδιά. Ένας γέροντας διδάσκει τις κακίες και τις συνέπειές τους, καθώς και τις αρετές της ηθικής. Ενδείκνυται για τους προχωρημένους μαθητές, αφού προηγηθεί η διδασκαλία των μαθημάτων χρηστοθεϊάς και ηθικής της Παιδικής Βιβλιοθήκης.

διευθυντή του Διδασκαλείου. Η γραμματική του περιέχει συγκριτική εισαγωγή της νεότερης προς την αρχαιότερη γλώσσα με παρατηρήσεις α) ως προς τα πλεονεκτήματα της αρχαίας προς όλες σχεδόν τις γλώσσες και της νεότερης προς όλες σχεδόν τις ομιλούμενες γλώσσες και τη μητέρα της την παλαιά β) ως προς τους ιδιωτισμούς της νεότερης, τους οποίους κληρονόμησε από τη γνήσια μητέρα της αλλά και αυτούς που απέκτησε με τον καιρό είτε από μόνη της ως γλώσσα πλήρης και θυγατέρα πλούσιας μητέρας είτε από την επιμιξία της με πολλά έθνη. Το σύγγραμμα αυτό, που είναι καρπός της διεισδυτικής διδασκαλίας του Γ. Χρυσοβέργη στο Βασιλικό Διδασκαλείο, θα συντελέσει στην ταχεία κατανόηση της αρχαίας και στην έλλογή της συγγραφής<sup>283</sup>.

## 2. 6. ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΑΓΩΓΗ

Είναι γνωστό ότι ο Κοκκώνης ενδιαφέρθηκε και για τη Γυναικεία αγωγή και πρωτοστάτησε στην ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας<sup>284</sup>. Και στον *Παιδαγωγό* αφιερώνει σχετικό κεφάλαιο με τον τίτλο «Ότι αι γυναίκες οι πρώτιστοι παιδαγωγοί και ανατροφείς»<sup>285</sup>. Οι σχέσεις μητέρας–παιδιού, όπως και οι σχέσεις διδασκάλων-μαθητών θεμελιώνονται στην αμοιβαία αγάπη και αναλογία<sup>286</sup>. Η υπομονή της μητέρας αντιδιαστέλλεται στην περιέργεια του παιδιού, η γλυκύτητά της στην ορμή του, η εμπειρία της στην αμάθειά του. Αυτά που χαρακτηρίζονται ως τα ελαττώματα της γυναίκας, δηλαδή η ελαφρότητα του πνεύματος, η κλίση στην ηδονή, η αγάπη για το παράδοξο και μυθώδες συνδέουν περισσότερο το παιδί με τη μητέρα. Η γυναίκα έχει από τη φύση της περισσότερη αγαθότητα, μακροθυμία και προσοχή και για αυτό της παραδίδουν τα παιδιά στην απαλή και αδύνατη ηλικία. Η αρετή δε διδάσκεται μόνο, αλλά και εμπνέεται και σε αυτό υπερτερούν οι γυναίκες<sup>287</sup>. Ο παιδαγωγός του σχολείου προτρέπει στην αρετή, αλλά η μητέρα τη χαράσσει στην καρδιά. Για αυτό η ανατροφή των κοριτσιών είναι πολύ περισσότερο αναγκαία από την ανατροφή των αγοριών. Οι καλοί δάσκαλοι αναδεικνύουν καλούς μαθητές, αλλά μόνο οι γυναίκες μορφώνουν τους ανθρώπους. Την παιδεία μπορούμε να τη διακόψουμε και να αλλάζουμε δασκάλους, αλλά η ανατροφή πρέπει να γίνεται μόνο από τον ίδιο άνθρωπο, δηλαδή τη μητέρα. Η φύση έχει εμπιστευθεί την ειρήνη

<sup>283</sup> Στο ίδιο, σ. 100 κε.

<sup>284</sup> Αναφέρεται επίσης στην ίδρυση της Εταιρείας, στο σκοπό της και ότι έχει θεσπίσει βραβεία για τους δημοδιδασκάλους, των οποίων οι μαθητές σημείωσαν πρόοδο κατά τις εξαμηνιαίες εξετάσεις, σ. 51-52.

<sup>285</sup> *Παιδαγωγός*, σ. 77 κε.

<sup>286</sup> Η άποψη αυτή διατυπώθηκε από τον Pestalozzi. Α., Ρέμπλε, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Μετάφρ. Θ., Χατζηστεφανίδης - Σ., Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Αθήνα 1990, σ. 339 κε.

<sup>287</sup> Στο ίδιο, σ. 79 κε. Ο Aime-Martin αναφέρει ότι από τους εξήντα εννέα μονάρχες της Γαλλίας τρεις μόνο αγάπησαν τη Γαλλία, αυτοί δηλαδή που ανατράφηκαν από τη μητέρα τους.

του κόσμου, την ευταξία των οικογενειών, τη δόξα των παιδιών και την ευτυχία όλης της ανθρωπότητας στις μητέρες<sup>288</sup>.

Η ορθή γυναικεία αγωγή εξετάζεται σε συνάφεια με τη σωστή ανατροφή του παιδιού και την ευτυχία όλης της ανθρωπότητας, αλλά ο Κοκκώνης σε ένα ξεχωριστό άρθρο (που είναι και το μοναδικό σχεδόν στην αρθρογραφία των περιοδικών για τις αντιλήψεις που εκφράζει) και έχει τον τίτλο “Περί κορασίων ανατροφής” κάνει λόγο για ισότιμη ανατροφή της γυναίκας και του άντρα. Στο άρθρο αυτό ο Κοκκώνης παραδέχεται την αξία των γυναικών και καταδικάζει τις βάρβαρες κοινωνίες, που, ακόμη και στην εποχή του, περιορίζουν τις γυναίκες. Σε όλα τα βάρβαρα έθνη της αρχαιότητας ο μισός πληθυσμός ήταν καταδικασμένος να υπηρετεί σαν τους είλωτες τον άλλο μισό. Οι γυναίκες ανατρέφονταν σαν τα ανδράποδα, δεν εμφανίζονταν έξω από το σπίτι, χωρίς κάποια καλύπτρα. Αλλά και η συμπεριφορά των αρχαίων Ελλήνων δεν ήταν καλύτερη. Και στα ομηρικά χρόνια, και ακόμη και στην εποχή της ανάπτυξης της Αθήνας, οι γυναίκες ήταν σχεδόν έγκλειστες στα σπίτια. Ο περιορισμός της γυναίκας κατά την αρχαιότητα αλλά ακόμη και σήμερα στα βάρβαρα έθνη την καταδίκασε στο να μην παίρνει καμία ανατροφή. Ο άνθρωπος, όμως, δεν είναι δυνατόν να έχει πάντοτε λανθασμένες ιδέες, αλλά σταδιακά ελευθερώνεται από τις προλήψεις. Διαφορά υπάρχει στη ρωμαϊκή εποχή, όπου οι γυναίκες και λάβαιναν αγωγή, αλλά και συμμετείχαν στην κοινωνική ζωή. Βέβαια και στην αρχαία Ελλάδα υπήρχαν μορφωμένες γυναίκες, όπως η Σαπφώ, η Κόριννα, η Μυρτώ, η Τελέσιλλα, η Θεανώ, σύζυγος του Πυθαγόρα, η οποία έγραψε “περί παιδαγωγίας και οικονομίας”, η Ασπασία, η Υπατία που δίδασκε μαθηματικά στην Αλεξάνδρεια και πολλές άλλες ακόμη που αναφέρονται στο Διογένη το Λαέρτιο και σε άλλους συγγραφείς. Ακόμη υπάρχουν γυναίκες βασίλισσες, γυναίκες που διαπρέπουν στις επιστήμες.

Σήμερα οι γυναίκες των πολιτισμένων εθνών δεν περιορίζονται μόνο στη φιλολογία και στο διάβασμα ποιημάτων και ρομαντικών μυθιστοριών, αλλά αμιλλώμενες τους άνδρες τολμούν να ανεβαίνουν στις υψηλότερες επιστημονικές θεωρίες, αστρονομικές, φυσικές, χημικές, γεωλογικές κλπ, συχνάζουν στις παραδόσεις επιστημονικών μαθημάτων και συγγράφουν για διάφορα επιστημονικά αντικείμενα. Από όλα αυτά αποδεικνύεται ότι η ανατροφή των κοριτσιών απασχολεί τους καλούς γονείς εξίσου με την ανατροφή των αγοριών. Στη σημερινή εποχή οι γυναίκες είναι σύντροφοι και βοηθοί των ανδρών και αναμειγνύονται σε όλες τις αξιόλογες πράξεις και υποθέσεις. Η συναναστροφή ανδρών και γυναικών και η άνετη σχέση μεταξύ τους διευρύνει τον ορίζοντα των γνώσεων, ημερώνει

---

<sup>288</sup> σ. 79 κε (Ανθολογία των ωφελίμων γνώσεων, Μάρτιος 1837).

τα ήθη, εμπνέει πίστη, συνηθίζει τον άνθρωπο σε σπαρτιατική σωφροσύνη και ευπρέπεια, ευκολύνει την αμοιβαία σπουδή των χαρακτήρων, εμπνέει ενάρετο έρωτα και ενώνει με αδιάρρηκτους δεσμούς νέους και νέες. Η καλή και φροντισμένη ανατροφή αναπληρώνει πολλές φορές την έλλειψη του κάλλους. Και επειδή η φύση ενεργεί με σταθμά και μέτρα, σχεδόν πάντα, όπου λείπουν οι σωματικές αρετές, υπάρχουν ηθικές αρετές και ψυχικά προτερήματα. Ο έρωτας είναι ένα εφήμερο άνθος, ενώ η αμοιβαία υπόληψη των συζύγων, που έχει ως βάση τα αγαθά του πνεύματος και της καρδιάς, μοιάζει με δέντρο, το οποίο με τον καιρό μεγαλώνει και εκτείνει συνεχώς τις ρίζες του<sup>289</sup>.

## 2. 7. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΚΑΘΗΚΟΝΤΑ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ.

### ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΚΑΛΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΚΑΙ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Εκτός από τις άλλες αναφορές στο δάσκαλο, που γίνονται ευκαιριακά, όταν αναφέρεται στην παιδαγωγική ή στη διδακτική, ο συγγραφέας αφιερώνει ένα ξεχωριστό κεφάλαιο για το δάσκαλο με τον τίτλο “Ιδιαίτερα καθήκοντα του δασκάλου, από τα οποία εξαρτάται η επιτυχία του επαγγέλματός του”:

#### Α. Για να αποκτήσει μεγάλη ηθική επιρροή στους μαθητές του

Να διδάσκει με τα λόγια και να δίνει το παράδειγμα με τις πράξεις του, να συναισθάνεται την αξία και την ωφέλεια του επαγγέλματός του και να κάνει το παν για οτιδήποτε συντείνει σε αυτή την ωφέλεια, να πιστεύει ο ίδιος στα θρησκευτικά δόγματα, διότι διαφορετικά τα κηρύγματά του θα είναι “κύμβαλα αλαλάζοντα”, να τηρεί τις υποσχέσεις του, να προσέχει να είναι κόσμιες οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί, όπως και να είναι κόσμιος στην ενδυμασία του, αυστηρός στη διατήρηση της τάξης, εμβριθής, σοβαρός αλλά και ήμερος και ευπροσήγορος στη συμπεριφορά του, καλοκάγαθος, φιλόανθρωπος, δίκαιος, αμερόληπτος, να φροντίζει την πρόοδο των μαθητών του. Οι λόγοι και οι πράξεις του να είναι σύμφωνες με τις πειθαρχικές διατάξεις, να είναι ακριβής στην εκτέλεση των καθηκόντων του, σαφής κατά τη διδασκαλία του, σύντομος και θελκτικός, για να προσελκύει την προσοχή των παιδιών. Να βραβεύει τους φρόνιμους, χρηστοθήεις, εύτακτους και επιμελείς μαθητές σύμφωνα με τον Οδηγό της αλληλοδιδακτικής, έτσι, ώστε να διεγείρει την άμιλλα και όχι το φθόνο ή την απελπισία σε αυτούς που δεν επαινούνται. Να επιπλήττει τους άτακτους, αμελείς και απειθείς, αλλά και να τους προτρέπει και να τους συμβουλεύει δείχνοντας έτσι το ενδιαφέρον του και τη στοργή του, με την οποία θα τους

<sup>289</sup> Παιδαγωγός, 131 κε.

πείσει να μην επαναλάβουν το σφάλμα τους. Να μη χρησιμοποιεί σκληρές τιμωρίες που κακοποιούν το σώμα, καθώς και εκείνες που ταπεινώνουν και εξαγριώνουν τα παιδιά. Η αγριότητα δημιουργεί στα παιδιά μίσος και αποστροφή στο δάσκαλο και στη μάθηση και ακόμη επανάληψη του σφάλματος. Ο δάσκαλος, όταν τιμωρεί, δεν πρέπει να είναι οργισμένος ούτε να βλασφημεί, διότι είναι αξιοκατάκριτος και γελοίος ο δάσκαλος, ο οποίος θυμώνει και ραβδίζει ανηλεώς τα παιδιά<sup>290</sup>.

Οι δάσκαλοι δεν πρέπει να μιμούνται τα βάρβαρα ήθη των γονέων και να χτυπούν τα παιδιά, αλλά να τα νουθετούν, να τα επιπλήττουν ή και να τα τιμωρούν, αλλά με τιμωρίες που μπορούν να βελτιώσουν το ηθικό και όχι να το εξαχρειώσουν. Οι τιμωρίες να επιβάλλονται με ήρεμο το δάσκαλο και να λαμβάνεται υπόψη η ηλικία, το ήθος και η ευαισθησία του μαθητή που διαπράττει το σφάλμα. Να προσέχει ακόμη τη δική του συμπεριφορά, να είναι εγκρατής, σώφρων, χρηστοήθης, αυστηρός στα ήθη του, μετριοπαθής στις επιθυμίες του και να προσέχει να μη χάσει την υπόληψή του, διότι χωρίς αυτήν δε θα εμπνεύσει στα παιδιά πίστη και υπακοή. Ο δάσκαλος που δεν πραγματοποιεί τα παραπάνω, όση παιδεία και ικανότητα και αν έχει, μπορεί να βοηθήσει κάποιους μαθητές να προκόψουν στα γράμματα, αλλά δε θα διαπαιδαγωγήσει ανθρώπους ήμερους, χρηστούς, τίμιους και ενάρετους<sup>291</sup>.

#### Β. Καθήκοντα προς τους γονείς των μαθητών αυτού

Ο δάσκαλος θα πρέπει να έχει υπόληψη στους δημότες, ανάμεσα στους οποίους ζει και να απολαμβάνει τιμή και αγάπη από τους γονείς των μαθητών. Για να το πετύχει αυτό, όμως, δεν πρέπει να υπακούει τυφλά στις θελήσεις τους ούτε, όμως, να δείχνει πείσμα και υπεροψία. Να κρατά ίσες αποστάσεις και να είναι σταθερός στις διατάξεις, όταν πρέπει, αλλά και να υποχωρεί, όταν χρειάζεται. Να αποφεύγει τα σκάνδαλα και τις διενέξεις, να μην ενδιαφέρεται για τα διάφορα σχόλια, να αποφεύγει να αναμειγνύεται στα πολιτικά πράγματα και στις φατρίες και να είναι φιλικός σε όλους. Οφείλει να έχει τη συμπεριφορά χρηστοήθους και πολιτισμένου ανθρώπου, ο οποίος δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον για το έργο του και να συμβουλεύει τους γονείς για την ανατροφή των παιδιών τους. Στις διασκεδάσεις και συναναστροφές να ακολουθεί το μέτρο, χωρίς να είναι υπερβολικά εκδηλωτικός ή το αντίθετο σκυθρωπός. Δεν ταιριάζει στην υπόληψη του δασκάλου να μεθά, να φλυαρεί, να αισχρολογεί, να χαρτοπαίζει και να συχνάζει σε καφενεία ή καταγώγια. Να επισκέπτεται τους άρρωστους μαθητές και να μην κάνει διακρίσεις υπέρ των παιδιών που έχουν πλούσιους γονείς. Να απαιτεί τα αναγκαία για το σχολείο από το δήμο, χωρίς να φτάνει σε

---

<sup>290</sup> στο ίδιο, σ. 24 κε.

<sup>291</sup> στο ίδιο, σ. 55 κε.



υπερβολές και να κάνει καλή διαχείριση. Σε περίπτωση οποιασδήποτε παρεξήγησης να φροντίζει αμέσως να συζητά το πρόβλημα και να μην αφήσει η τυχούσα διαφωνία να εξελιχθεί σε έχθρα ούτε να δείξει αδιαφορία για τα παιδιά αυτών με τους οποίους διαφώνησε. Ανάλογη πρέπει να είναι σε όλα τα επίπεδα και η συμπεριφορά της συζύγου του και καλό θα ήταν αυτή να αναλάβει την εκπαίδευση των κοριτσιών<sup>292</sup>.

Ένα άλλο κεφάλαιο, το οποίο αφορά στο δάσκαλο είναι τα “Γνωρίσματα καλής καταστάσεως και διευθύνσεως των δημοτικών σχολείων”. Σε αυτό καθορίζονται με πολλές λεπτομέρειες όλα όσα αφορούν στην καλή λειτουργία ενός αλληλοδιδακτικού σχολείου, δηλαδή τα σχετικά με το σχολικό κτίριο, την οικονομική διαχείριση, και πενήντα αριθμημένες οδηγίες με τα καθήκοντα του δασκάλου. Ο Οδηγός της Αλληλοδιδακτικής ορίζει με κάθε λεπτομέρεια τα καθήκοντα και τη συμπεριφορά του διδασκάλου<sup>293</sup>.

Οι επιτροπές οι υπεύθυνες για τα δημοτικά σχολεία πρέπει, σύμφωνα με το Νόμο, να παρατηρούν να τηρούνται τα απαραίτητα για την τελεσφόρηση των σχολείων και την πρόοδο των μαθητών και κυρίως να υπάρχει κατάλληλο διδακτήριο, καθώς και κάθε τι αναγκαίο για τα αλληλοδιδακτικά σχολεία. Η διάταξη, η διδασκαλία και η διεύθυνση είναι χρέη του δημοδιδασκάλου. Τα παραγγέλματα απαριθμούνται και φτάνουν στα πενήντα τον αριθμό<sup>294</sup>.

Στο αλληλοδιδακτικό σχολείο ελέγχεται επίσης και η “Διαγωγή των μαθητών”. Προτείνεται μάλιστα το κάτοπτρο της διαγωγής των μαθητών, δηλαδή ένας πίνακας, στον οποίο σημειώνονται κάθε Σάββατο οι παρατηρήσεις του δασκάλου για τη διαγωγή του μαθητή στο σχολείο, ως προς την επιμέλεια, ευπείθειά του κλπ, αλλά και οι παρατηρήσεις των γονέων για τη διαγωγή των παιδιών τους στο σπίτι. Έτσι εξασφαλίζεται η ενημέρωση όλων, δασκάλων και γονέων, αλλά και το παιδί φιλοτιμείται. Η εισαγωγή του κατόπτρου έγινε στα σχολεία με διαταγή του διευθυντή των δημοτικών σχολείων, πριν από ένα έτος περίπου, και πολλοί μαθητές σωφρονίστηκαν και άλλαξαν διαγωγή<sup>295</sup>.

---

<sup>292</sup> στο ίδιο, σ. 103 κε.

<sup>293</sup> στο ίδιο, σ. 339 κε.

<sup>294</sup> σ. 339-348. Ενδεικτικά αναφέρονται 1. Οι δάσκαλοι, φρόνιμοι και χρηστοί, έχουν χρέος να φέρονται με ημερότητα και πατρική φιλοστοργία στους μαθητές τους, φροντίζοντας για την ακριβή εκτέλεση των χρεών τους και εφαρμόζοντας ακριβώς τις διατάξεις για τη δημοδιδασκαλία. 2. Διδάσκουν στους πρωτόσχολους, κάνουν τις προγυμνάσεις όλων των τάξεων, τις επαναλήψεις και διευθύνουν τη διδασκαλία των πρωτόσχολων. 3. Οι πρωτόσχολοι έρχονται νωρίτερα, για να προετοιμάζονται και 4. οι μαθητές την ορισμένη γι' αυτούς ώρα 5. Η παράδοση διαρκεί τρεις ώρες το πρωί με μία ώρα γράψιμο, μία ώρα ανάγνωση στα ημικύκλια, μία ώρα αριθμητική στα θρανία και έπειτα στα ημικύκλια. Μετά το μεσημέρι άλλες τρεις ώρες γίνονται στα κατώτερα σχολεία τα ίδια μαθήματα, εκτός από Τρίτη, Πέμπτη, Σάββατο, όπου αντί της αριθμητικής γίνεται η χριστιανική διδασκαλία και τις άλλες ημέρες η γραμμική ιχνογραφία. Στο ανώτερο τμήμα παραδίδονται οι βοηθητικές γνώσεις, η έκθεση ιδεών με τη συνδιδακτική. Η μουσική και η γυμναστική πρέπει να διδάσκονται σε όλα τα σχολεία κλπ.

<sup>295</sup> στο ίδιο, σ. 22 κε.

Ο συγγραφέας θεωρεί τον έλεγχο και την επιθεώρηση του δασκάλου αναγκαίες και χρήσιμες παραμέτρους για την εκπαίδευση<sup>296</sup>. Όσο επιμελής και εργατικός και αν είναι ο δάσκαλος, δεν θα μπορέσει να επιτύχει στο έργο του, αν δεν έχει τη σύμπραξη των γονέων και τη δραστήρια συνέργεια των αρχών, για να του χορηγούν τα αναγκαία μέσα για τη διδασκαλία, να επαινούν και να ανταμείβουν τους άξιους επαίνου και να ψέγουν αυτούς που δεν ανταποκρίνονται στα καθήκοντά τους. Οι επιθεωρήσεις ενισχύουν το δάσκαλο και τους μαθητές, ενθαρρύνουν και εμψυχώνουν. Το θέμα είναι αν υπάρχουν παντού επιθεωρητικές επιτροπές ή, όπου υπάρχουν, αν τηρούν τα καθήκοντά τους. Οι πληροφορίες αναφέρουν ότι ελάχιστες επιτροπές είναι συνεπείς στα καθήκοντά τους και μεγάλη ευθύνη φέρουν οι δημοτικές αρχές<sup>297</sup>.

## 2. 8. ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ

Το περιοδικό παρέχει επίσης και στοιχεία για την εκπαίδευση το έτος 1837. Συνολικά υπάρχουν 151 σχολεία, από τα οποία 18 για κορίτσια. Διδάσκονται ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, ιερά ιστορία και κατήχηση, γραμμική ιχνογραφία, ελληνική ιστορία, γραμματική και γεωγραφία και σε μερικά σχολεία φωνητική μουσική και γυμναστική. Για τα πρώτα τρία μαθήματα χρησιμοποιείται ως μέθοδος, κυρίως η αλληλοδιδακτική, ενώ για τα υπόλοιπα η συνδιδακτική. Τα κορίτσια διδάσκονται επίσης και διάφορα χειροτεχνήματα. Το 1837 ο αριθμός των μαθητών ανήλθε στους 23500 και εκφράζεται η ελπίδα ότι το 1838 θα αυξηθεί περισσότερο, αν ληφθεί υπόψη ότι οι περισσότεροι δήμοι του κράτους οργανώθηκαν και θα φροντίσουν για τη σύσταση δημοτικού σχολείου. Από το Διδασκαλείο μπορούν να αποφοιτήσουν κάθε χρόνο έως 40 δάσκαλοι, που υποχρεούνται να διδάξουν τουλάχιστον τρία χρόνια<sup>298</sup>.

Το περιοδικό αναφέρει και στοιχεία για το έτος 1838, όπου φαίνεται η “ποσοτική” πρόοδος στη δημοτική εκπαίδευση, διότι οι αριθμοί δείχνουν την αύξηση και των σχολείων και των μαθητών. Είναι αναντίρρητο, σχολιάζεται, ότι η βάση του φωτισμού και της προόδου κάθε έθνους είναι η στοιχειώδης ή προκαταρκτική εκπαίδευση για την παιδεία όλων των τάξεων της κοινωνίας. Όσο αρτιότερα είναι αυτή οργανωμένη, τόσο περισσότερο ο λαός εξασφαλίζει τα στοιχεία, για να αναπτύξει τις δυνάμεις του και τα μέσα για την ευτυχέστερη διαβίωσή του. Στο τέλος του 1836 υπήρχαν 113 σχολεία και περίπου 250

<sup>296</sup> Περὶ επιθεωρήσεως των δημοτικῶν σχολείων με βάση το νόμο της 6/18-2-1834, σ. 94-95. Τα άρθρα 34-50 τα σχετικά με την επιθεώρηση στις σελίδες 88-93.

<sup>297</sup> στο ίδιο, σ. 94 κε.

<sup>298</sup> στο ίδιο, σ. 19 κε. Από τα παραπάνω σχολεία τα 21 είναι ιδιοσυντήρητα, τα 48 δημοσυντήρητα και 82 συντηρούνται από την κυβέρνηση. Ο αριθμός των μαθητῶν ἦταν 14996, αυξημένος κατά 4206 σε σχέση με τα τέλη του 1836. Άλλοι 8500 μαθητές φοιτούν στα σχολεία, τα λεγόμενα των κοινῶν γραμμάτων, όπου διδάσκονται μόνο ανάγνωση και σε μερικά και γραφή με την ατομική μέθοδο.

“γραμματοδιδασκαλεία”. Οι μαθητές ήταν 18340, από τους οποίους 10770 ήταν μαθητές των τακτικών σχολείων. Στο τέλος του 1837 τα τακτικά σχολεία ήταν 151 και οι μαθητές 14996 και μαζί με αυτούς των “γραμματοδιδασκαλείων” 23446. Στη διάρκεια του 1838 προστέθηκαν άλλα 34 σχολεία και άλλοι 1999 μαθητές. Σύνολο δηλαδή 185 σχολεία με 16995 μαθητές και μαζί με αυτούς των “γραμματοδιδασκαλείων” περίπου 27 χιλιάδες μαθητές<sup>299</sup>. Στα σχολεία των πρωτευουσών των επαρχιών και στα περισσότερα των δήμων β’ τάξεως διδάσκονται γραμμική ιχνογραφία, ελληνική ιστορία και γραμματική, γεωγραφία, έκθεση ιδεών και σε μερικά μουσική με γυμναστική, καθώς και μια τάξη ελληνικών μαθημάτων, όταν δεν υπάρχει κοντά Ελληνικό Σχολείο. Στα σχολεία των θηλέων διδάσκονται και χειροτεχνήματα και σε κάποια και η γαλλική γλώσσα. Τα σχολεία των θηλέων ανέρχονται σε 17, πολύ λίγα για την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, αλλά αρκετά σε σχέση με τη σπανιότητα διδασκαλισσών. Σε όλα τα δημοτικά υπάρχει το ομοίωμα της διδασκαλίας. Η ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, διδάσκονται με την αλληλοδιδασκτική και στα υπόλοιπα, στα οποία απαιτείται η ιδιαίτερη προσοχή του δασκάλου για την ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων του μαθητή με τη συνδιδασκτική μέθοδο. Προς το παρόν η αλληλοδιδασκτική είναι χρησιμότερη και εξαιτίας της σπανιότητας των δασκάλων και της φτώχειας των δήμων. Η πρόοδος των μαθητών αποδεικνύεται από τις εξετάσεις του Μαρτίου και Αυγούστου στις διορισμένες εξεταστικές επιτροπές. Οι μαθητές διακρίνονται για τις εύστοχες απαντήσεις τους και διαπρέπουν στην καλλιγραφία, γραμμική ιχνογραφία και σκιαγραφία, πράγμα που μαρτυρεί την προγονική επιδεξιότητα του λαού της Ελλάδας στις πλαστικές τέχνες. Η ελληνική νεολαία θα μπορούσε να σημειώσει μεγαλύτερη και ταχύτερη πρόοδο, αν τα κτίρια των σχολείων ήταν καλύτερα και οι δημοτικές αρχές έδειχναν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Από τα 185 σχολεία μόλις τα 50 έχουν πλήρες κινητό και ακίνητο υλικό. Άλλα είναι ελλιπή και άλλα τελείως ακατάλληλα. Υπάρχει η ελπίδα ότι με την οικονομική βελτίωση των δήμων, θα υπάρξει και ανέγερση νέων διδακτηρίων και θα λιγοστεύουν και οι γραμματοδιδάσκαλοι, που δεν ωφελούν τη νεολαία. Η αναλογία των μαθητών είναι 33 ανά 1000 κατοίκους (ο πληθυσμός της Ελλάδας

---

<sup>299</sup>Στο κεφάλαιο Κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσως εις το τέλος του 1838, σ. 177 κε. Στην Ελλάδα άρχισε να τακτοποιείται η στοιχειώδης εκπαίδευση κατά το 1829. Μετά τη δημοσίευση του Νόμου της 6/18-2-1834, ο οποίος ρύθμιζε τα μαθήματα της προκαταρκτικής εκπαίδευσης, τα προσόντα των δασκάλων, τη σύσταση διδασκαλείου, έγινε προσπάθεια για να αρχίσει και πάλι συστηματικά η στοιχειώδης εκπαίδευση. Υπήρχε ένα γαλλικό σύστημα της αλληλοδιδασκτικής μεταφρασμένο, μόνο λίγα βιβλία και η διδασκαλία περιοριζόταν κυρίως στην ανάγνωση, γραφή, αριθμητική. Κατά το 1836 υποβλήθηκαν διάφοροι κανονισμοί, βελτιωτικοί των άρθρων του Νόμου και για την τελειοποίηση του Διδασκαλείου και εγκρίθηκαν βιβλία για τα μαθήματα του δημοτικού. Έγινε εισαγωγή των μαθημάτων ιεράς ιστορίας, κατηχήσεως και γραμμικής ιχνογραφίας.

περίπου 800 χιλιάδες)<sup>300</sup>. Μέχρι τέλους του 1838 έλαβαν το δίπλωμα του δασκάλου 210 περίπου, δηλαδή μισοί του αριθμού των δέμων. Παρόμοιο με το Διδασκαλείο είναι το κατάστημα της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας, στο οποίο εκπαιδεύονται με δαπάνες της εταιρείας δέκα υπότροφοι καθώς και άλλα κορίτσια. Η σύσταση αυτού του σχολείου τιμά την εταιρεία<sup>301</sup>, διότι έλαβε ιδιαίτερη φροντίδα για την ανατροφή του γυναικείου φύλου. Οι προσπάθειες της κυβέρνησης, της Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας και των δέμων θα συμβάλουν τα μέγιστα στην εξάπλωση και τελειοποίηση της δημοτικής εκπαίδευσης, που είναι το πρώτο στοιχείο της προόδου και ευτυχίας κάθε έθνους<sup>302</sup>.

Στην ύλη του περιοδικού, εκτός από τα γενικά αριθμητικά στοιχεία που αφορούν την εκπαίδευση στην επικράτεια του ελληνικού κράτους, περιλαμβάνονται και ειδήσεις για συγκεκριμένα σχολεία. Την εποχή εκείνη άλλωστε η σύσταση ενός σχολείου αποτελούσε σπουδαίο γεγονός<sup>303</sup>.

Πολύ σημαντική εκδήλωση αποτελούσαν και οι εξαμηνιαίες εξετάσεις, όπως αυτές στο Βασιλικό Ορφανοτροφείο του Ναυπλίου, όπου παρευρέθηκαν ο ίδιος ο δήμαρχος, ανώτεροι αξιωματικοί και πλήθος ελλόγιμοι και φιλόμουσοι κάτοικοι<sup>304</sup>. Ο δάσκαλος ανέφερε ότι η ενασχόληση των ορφανών παιδιών στα διάφορα "τεχνουργεία" δεν επιτρέπει την πρόοδο στα μαθήματα, ώστε να ευοδωθούν, όπως πρέπει ο ζήλος και η επιμέλεια, με την οποία εκπληρώνει τα καθήκοντα, τα οποία του ανέθεσε η κυβέρνηση. Τα αποτελέσματα των εξετάσεων, όμως, εξέπληξαν και χαροποίησαν τους παρευρισκόμενους, διότι οι νέοι που θα γίνουν τεχνίτες θα είναι εφοδιασμένοι με γνώσεις.

<sup>300</sup> 179 κε. Τα 21 είναι ιδιοσυντήρητα, τα 77 δημοσυντήρητα (συντηρούνται από το εκκλησιαστικό ταμείο τα 67 και 6 από το Ταμείο του ναού της Ευαγγελίστριας της Τήνου), 14 συντηρούνται από το δήμο και την κυβέρνηση. Η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι περισσότερο ανεπτυγμένη στα νησιά και λιγότερο στη Στερεά Ελλάδα. Από την Ηπειρωτική Ελλάδα τα περισσότερα σχολεία είναι στην Πελοπόννησο, αλλά δεν είναι εξίσου κατανοητά.

<sup>301</sup> Σκοπός της εταιρείας σύμφωνα με το διοργανισμό της: Α. Το να ευκολύνει την πρόοδο των δημοτικών σχολείων και την διάδοσιν της στοιχειώδους εκπαίδευσης μεταξύ του λαού κατά τον 6 (18) Φεβρουαρίου 1834 περί δημοτικών σχολείων νόμον. Β. Να προμηθεύη τα αναγκαία προς τούτο στοιχειώδη βιβλία Γ. Να ενισχύη και ν' ανταμείβη την επιμέλειαν των δημοδιδασκάλων δι' ενιαυσίων βραβείων. (Λείπει το Δ) Ε. Να φροντίζη περί της τελειοποιήσεως της μεθόδου του διδάσκειν και ν' ανταμείβη τους τελειοποιούντας αυτήν την μέθοδον, ή εφευρίσκοντας άλλας τελειοτέρας. Στ. Να βοηθή εις τον πολλαπλασιασμόν των δημοτικών σχολείων, όταν οι πόροι αυτής συγχωρούσι τούτο. Η εταιρεία σύστησε στην Αθήνα ένα πρότυπο σχολείο, όπου διδάσκονται δέκα υπότροφοι, για να γίνουν δασκάλες στις επαρχίες. Εξέδωσε επίσης 5-6 ειδών βιβλία που εκδόθηκαν σε 20 χιλιάδες αντίτυπα. Όρισε επίσης 8 βραβεία 4 πρώτης και 4 δεύτερης τάξης για ενίσχυση των δημοδιδασκάλων για το έτος 1837 και άλλα τόσα για το 1838. Τα βραβεία είναι συγγράμματα των προπατόρων και άλλα χρήσιμα στους δημοδιδασκάλους, σ. 51 κε.

<sup>302</sup> 181 κε.

<sup>303</sup> Στο ίδιο, σ. 95 κε. Στη Χαλκίδα μετά την τελειοποίηση του σχολείου αρρένων, το οποίο διευθύνεται από τον άξιο δάσκαλο Κ. Ν. Μάγνητα και, στο οποίο φοιτούν 300 μαθητές, οι φιλόμουσοι Χαλκιδείς οικοδόμησαν σχολείο για τα κορίτσια. Σε λίγο μάλιστα θα λειτουργήσει, διότι προσελήφθη η δασκάλα Ειρήνη Σποριδίδη. Εκτός από αυτά υπάρχει και το σχολείο στο Βασιλικό. Η δημοτική αρχή της Χαλκίδας είναι παράδειγμα προς μίμηση. Πολλοί δήμοι στερούνται τα αγαθά της παιδείας, διότι δεν έχουν φιλότιμους και φιλομαθείς κατοίκους, οι οποίοι θα κινηθούν για τη σύσταση σχολείου με σκοπό το όφελος και τον ανθρωπισμό των παιδιών.

<sup>304</sup> Δημοσιεύεται σαν ανταπόκριση από παρευρισκόμενο στις εξετάσεις στις 9/5/1839, ο οποίος ζητά από το περιοδικό να καταχωρήσει αυτή την περιγραφή, σ. 141.

Από τέτοιους νέους η πατρίδα περιμένει μεγάλες ωφέλειες με την τελειοποίηση των τεχνών, το μόνο πράγμα στο οποίο η Ελλάδα έχει αισθητή έλλειψη<sup>305</sup>.

Στους λόγους των δασκάλων διαφαίνονται οι προσδοκίες από την παρεχόμενη εκπαίδευση, τα ιδεώδη, στα οποία γαλουχείται η μαθητιώσα νεολαία, αλλά αναπόφευκτα γίνεται και αναφορά στην πραγματική κατάσταση των σχολείων, τα οποία στερούνται ακόμη και την πιο αναγκαία υποδομή, όπως το σχολικό κτίριο. Ο δάσκαλος Χρήστος Ιωαννίδης, στις εξετάσεις στο δημοτικό της Κορώνης (Πεταλιδίου) στις 30/4/1839, ανέφερε ότι σκοπός των εξετάσεων είναι να ελέγχεται κατά πόσο προόδευσαν οι μαθητές, σύμφωνα με τις ευχές του Άνακτα, ο οποίος φρόντισε για την εκπαίδευση και σύστησε διδασκαλείο. Οι νέοι από την τρυφερή ηλικία πρέπει να διδαχθούν τις γνώσεις, τις έξεις, τα χρέη και τα δίκαια, με τα οποία θα γίνουν άξιοι Έλληνες πολίτες. Το ιερότερο είναι η υπεράσπιση της πατρίδας, να βαδίσουν στα ίχνη των φωτισμένων εθνών, να βελτιώνουν τον εαυτό τους κάτω από το σκήπτρο του Όθωνα για την ευνομία, την ομόνοια, την αλληλοβοήθεια για τη συντήρηση της πολιτικής τους κοινωνίας και ύπαρξης. Υπάρχουν πολλά δείγματα της ευμένειας και χάριτος του άνακτα και για αυτό το λόγο πρέπει να “διπλασιάσωμεν και ημείς τον ζήλον και την αφοσίωσίν μας εις τον υψηλόν θρόνον”. Στο συγκεκριμένο σχολείο, βέβαια, υπήρξαν προσκόμματα στην πρόοδο των μαθητών. Δεν υπήρχε κτίριο και για ένα χρόνο χρησιμοποιήθηκε η εκκλησία ως σχολείο, χωρίς να υπάρχει η απαραίτητη υποδομή. Τα βιβλία που εστάλησαν από την κυβέρνηση έφτασαν αργά. Το κτίριο, που χρησιμοποιήθηκε τελικά, και εξαιτίας της μικρής χωρητικότητάς του και της κατασκευής και της θέσης του έκανε τους μαθητές να υποφέρουν όλο το χειμώνα και ο ίδιος αρρώστησε για δύο μήνες. Οι γονείς δεν έστελναν τα παιδιά στο σχολείο. Για όλους αυτούς τους λόγους δε σημειώθηκε πρόοδος παρά τις προσδοκίες και τη βοήθεια της κυβέρνησης. Το γεγονός ότι στο δήμο διατηρείται σχολείο, ενώ σε άλλους πολυπληθέστερους δήμους δεν υπάρχει, θα έπρεπε να παρακινήσει τους γονείς να στέλνουν τα παιδιά στο σχολείο και να μεριμνήσουν για νέο διδασκλήριο, διότι ο αριθμός των κατοίκων θα αυξάνεται συνεχώς. Τους μαθητές τους αισθάνεται σαν αδέρφια του και τους καλεί να παρουσιαστούν με θάρρος στις εξετάσεις, όπως παρουσιάζονταν οι πρόγονοι στο στάδιο της δόξας και να σπουδάσουν, για να φανούν άξιοι απόγονοι εκείνων. Από τους μαθητές οι αριστούχοι (18 στους 51) πήραν αποδείξεις βραβείων, διότι ο δήμος δεν μπόρεσε να αγοράσει βραβεία εξαιτίας της ένδειάς του<sup>306</sup>. Αναφέρονται και

<sup>305</sup> 139 κε. Η εφορευτική επιτροπή εξέφρασε την ευγνωμοσύνη της στο δάσκαλο Ι. Κ. Βλαστό, απόφοιτο του Διδασκαλείου, ο οποίος εκπλήρωσε τα καθήκοντά του με ακάματες προσπάθειες και άοκνο ζήλο.

<sup>306</sup> σ. 141 κε

εξετάσεις άλλων σχολείων<sup>307</sup>. Στο περιοδικό σχολιάζεται ότι όλοι γενικά οι δημοδιδάσκαλοι συναισθάνονται την αξία του έργου τους και καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για αυτό. Θα έπρεπε, όμως, και οι δήμοι να δείξουν περισσότερο ενδιαφέρον και να ενισχύσουν τα σχολεία με τα αναγκαία<sup>308</sup>.

Τονίζεται ότι είναι μεγάλη χαρά να βλέπει κανείς το λογικό πλάσμα του Θεού, *"το κατ' εικόνα και ομοίωσιν του Δημιουργού του"* *"να ανατρέφεται λογικώς, να συνειθίζεται εις την αγάπην και πράξιν των καλών έργων, να φωτίζεται με την αλήθειαν, να προφυλάττηται από την κακίαν, από τας απάτας της αμαθείας, και τοιουτοτρόπως ν' αυξάνη και να υψώνεται εις την ηθικήν και πνευματικήν του τελειότητα"*. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί το καλό της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση είναι η ρίζα και το θεμέλιο όλων των καλών. Πώς, όμως, θα γίνει αυτό πράξη, όταν τα παιδιά που θα γίνουν γονείς δεν θα διδαχτούν τα χρέη του πατέρα και της μητέρας, τα χρέη του πολίτη, τα χρέη του χριστιανού, δεν ασκηθούν σε τίμιο βίο, πώς θα γίνουν ωφέλιμοι πολίτες και πολίτιδες για την πατρίδα και το έθνος τους, όταν μένουν αμαθή, στερημένα από κοινωφελές επάγγελμα, υποδουλωμένα σε ελαττώματα, έξεις και χωρίς την ελεύθερη αφοβία που εμπνέει στην καρδιά η υποταγή στους νόμους; Με ένα λόγο η ευτυχία του ανθρώπου, η ευτυχία και η δόξα κάθε πόλης, η ευτυχία, η δόξα και η δύναμη κάθε έθνους εξαρτώνται από την εκπαίδευση. Η εκπαίδευση των παιδιών πρέπει να είναι από τα πιο σπουδαία αντικείμενα όλων, διότι δεν βρίσκονται πια στη δουλεία της αμάθειας και ανομίας. Οι δρόμοι της εθνικής δόξας και ευτυχίας ανοίχτηκαν και εξομαλύνονται κάθε μέρα. Καθήκον των γονέων είναι να μορφώσουν καλούς πολίτες για την πατρίδα. Τα παιδιά να φροντίσουν να γίνουν άξιοι πολίτες της πατρίδας, διότι από αυτά εξαρτάται η δόξα της και η δόξα, η ευτυχία και η δύναμη του έθνους τους. Να προτιμήσουν την αρετή και παιδεία, την ευσέβεια και επιμέλεια και έτσι να αξιωθούν να απολαύσουν τιμή και υπόληψη στην παρούσα ζωή και δόξα αιώνια στη μέλλουσα<sup>309</sup>.

## 2. 9. ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΧΑΡΙΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ

<sup>307</sup> στο τέλος των ανταποκρίσεων για τις σχολικές εξετάσεις στη σελίδα 146 σημειώνονται τα αρχικά Δ. Ο. (Δημήτριος Ολύμπιος;).

<sup>308</sup> σ. 146. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι ανάμεσα στους άριστους μαθητές του σχολείου Κυναίθης είναι και μία μαθήτρια, η οποία έχει μεγάλη κλίση να γίνει δασκάλα, αλλά η οικογένειά της είναι φτωχή. Θα ήταν πολύ σημαντικό, αν η δημοτική αρχή φρόντιζε για τη μαθήτρια, ώστε να εκπαιδευτεί σε ένα σχολείο κορασίων. Ίσως τότε και η κυβέρνηση και η Φιλεκπαιδευτική εταιρεία συνέτρεχαν επίσης, σ. 147.

<sup>309</sup> Στις 14/5/1838 έγιναν οι εξετάσεις στο σχολείο της Αμαλιουπόλεως με δημοδιδάσκαλο τον κ. Κ. Χριστοδούλου. 23 μαθητές άριστευσαν, ανάμεσά τους και 2 κορίτσια. Από το λόγο του δασκάλου, σ. 184 κε.

Το περιοδικό σε κάθε τεύχος του αφιερώνει και μια ενότητα με τον τίτλο “Μαθήματα χάριν των διδασκάλων και των γονέων”, στην οποία δημοσιεύει διάφορες πληροφορίες εγκυκλοπαιδικής φύσεως, ερανισμένες από την “Ανθολογία των κοινωφελών γνώσεων”.

Ανάμεσα στα άλλα μαθήματα δημοσιεύεται και “το εκ της παιδείας κοινόν όφελος”. Ο Σωκράτης έλεγε ότι “κανέν θειότερον ουδ’ αγιώτερον βούλευμα δεν δύναται ο άνθρωπος να βουλευθή ειμή περί παιδείας εαυτού και των αυτού οικείων”. Η παιδεία δεν είναι, όμως, το αγιότερο, είναι και το συμφερότερο και για τον καθένα ατομικά αλλά και για την πολιτεία. Αυτός που φοιτά στο σχολείο θα διδαχτεί “τα προς Θεόν, τα προς εαυτόν, τα προς τον πλησίον και τα προς την κοινωνίαν καθήκοντα αυτού”. Θα αποκτήσει γνώσεις που θα τον οδηγήσουν όχι μόνο να ζει φρόνιμα και τίμια, αλλά και να ασκεί με επιτυχία το επάγγελμά του. Θα είναι ευσεβέστερος χριστιανός, καλύτερος γιος, σύζυγος, πατέρας, φίλος, πολίτης, συνετότερος άρχων, “τεχνικώτερος” και ευπορότερος γεωργός ή τεχνίτης κλπ. Στους γονείς συμφέρει -και είναι γενικώς παραδεκτό- να έχουν προκομμένους γιους, σε όλους επίσης συμφέρει να έχουν συγγενείς, φίλους, γείτονες, συμπολίτες φωτισμένους. Η κοινωνική ζωή δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια σειρά από βοήθειες, τις οποίες παρέχουμε ο ένας στον άλλο πολιτευόμενοι σύμφωνα με τους νόμους (Αριστ. Πολιτ. Βιβλ. Α. Κεφ. Α., 12). Ο ένας έχει ανάγκη τον άλλο. Είναι ιερό συμφέρον που απορρέει από την πίστη μας και διδάσκεται από την ηθική μας το να βελτιώνουμε τους εαυτούς μας με την παιδεία και να βοηθούμε και στη βελτίωση των άλλων. Αυτό απορρέει από την εντολή: “Αγαπήσεις τον πλησίον σου ως σεαυτόν”<sup>310</sup>.

## 2. 10. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ

Χαρακτηριστική του πνεύματος του καιρού είναι και η βιβλιογραφία-βιβλιοκρισία που δημοσιεύεται. Οι συγγραφείς, για να πραγματοποιήσουν την έκδοση του βιβλίου τους, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη συνδρομή των μελλοντικών αναγνωστών με σχετικές αγγελίες. Τα βιβλία που εκδίδονται και για τα οποία δημοσιεύονται αγγελίες στο περιοδικό είναι περισσότερο πραγματείες ηθικοδιδασκτικού περιεχομένου με ρήσεις και διδάγματα από αρχαίους Έλληνες συγγραφείς ή διδακτικά εγχειρίδια για διάφορα μαθήματα που υπόσχονται εξαιρετικά αποτελέσματα στη μάθηση, χάρη στην εξαιρετική τους μεθοδολογία, όπως αναφέρουν. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες αγγελίες, όπως την αγγελία της έκδοσης συλλογής με τα ηθικά και πολιτικά αξιώματα, παραγγέλματα και αποφθέγματα του Αριστοτέλη από τον εκδότη Σολομώντα Νικολαΐδη, Κύπριο, από τη Σύρο. Ο *Παιδαγωγός* σχολιάζει ότι το βιβλίο είναι χρησιμότατο για τους νέους, οι οποίοι πρέπει να ποτιστούν με

<sup>310</sup>σ. 156 κε.

τα νάματα της πατρίου φιλοσοφίας και να ρυθμίσουν τον κοινωνικό τους βίο σύμφωνα με τα παραγγέλματα των σοφών προπατόρων. Επιπλέον το βιβλίο θα δώσει αφορμή στους διδάσκοντες να αναπτύξουν στους μαθητές τους τις ηθικές ιδέες και έξεις των προγόνων, στους οποίους τα εξευγενισμένα έθνη χρωστούν τον πολιτισμό τους και τις πολιτικές αρετές τους<sup>311</sup>. Στους βίους των προγόνων υπάρχουν πρακτικά υποδείγματα του ιδιωτικού και πολιτικού βίου που και τους ίδιους δόξασαν και την πατρίδα λάμπρυναν. Μελετώντας η νεολαία αυτά τα παραδείγματα θα εθιστεί στις κοινωνικές και πολιτικές αρετές, στην ευταξία, στην αγάπη των νόμων και της ελευθερίας. Με τέτοια υποδείγματα θα μορφωθούν άνδρες ενάρετοι και φιλοπάτριδες πολίτες<sup>312</sup>.

Από τα διδακτικά βιβλία χαρακτηριστικό είναι το βιβλίο “Πινακίδες ή νέον Αλφαβητάριον κατά νέαν μέθοδον την ταχυμαθηματικήν της αναγνώσεως” (συνταχθέν υπό Κ τυπ. Ηλ. Χριστοφίδη, η Αγαθή Τύχη, 1840). Στα προλεγόμενα εκτίθενται οι αρχές της μεθόδου, οι οποίες είναι δοκιμασμένες από την πείρα. Οι δάσκαλοι θα πρέπει να μελετήσουν τα προλεγόμενα και τις υποσημειώσεις, για να εννοήσουν το πνεύμα της μεθόδου, που δεν αποβλέπει μόνο στη μάθηση της ανάγνωσης αλλά και στην ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων του μαθητή<sup>313</sup>.

Φτάνοντας στο τέλος της παρουσίασης του *Παιδαγωγού*, πρέπει να τονίσουμε ότι είναι ένα περιοδικό πραγματικά πρωτοπόρο για την εποχή του και, παρά τη βραχύχρονη έκδοσή του, κατορθώνει να συμπεριλάβει στις 384 σελίδες του τις βασικές αρχές για τη σωματική, ηθική, διανοητική ανάπτυξη του παιδιού και τη διαμόρφωσή του σε λογικό άνθρωπο, ο οποίος θα βιώσει αρμονικά με το κοινωνικό του περιβάλλον και θα προσπαθήσει, αποδεχόμενος την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει, και για την προσωπική του ευτυχία αλλά και για την κοινωνική. Οι απόψεις, που διατυπώνονται στον *Παιδαγωγό*, υπαγορεύονται όχι μόνο από τις παιδαγωγικές αλλά και τις πολιτικές αντιλήψεις του πρωτεργάτη του περιοδικού Ιωάννη Κοκκώνη, καθώς αυτός δέχεται τη φυσική ισότητα και το σεβασμό στα προσωπικά δικαιώματα, αλλά κάνει διάκριση στις κοινωνικές τάξεις και για αυτό κάνει και διάκριση στο είδος της παρεχόμενης εκπαίδευσης<sup>314</sup>.

<sup>311</sup> 9/9/1839, σ. 301 κε.

<sup>312</sup> Βίος Σόλωνος προς χρήσιν των Ελληνοπαίδων υπό Δ., Ερμούπολη, 1839. σ., 383 κε.

<sup>313</sup> *Παιδαγωγός*, σ. 382 κε.

<sup>314</sup> Η Ρ., Δ., Αργυροπούλου “*Νεοελληνικός Ηθικός και Πολιτικός Στοχασμός. Από το Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό*”, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 74 αναφέρει χαρακτηριστικά: “η θεωρία του Κοκκώνη για τα δικαιώματα του ανθρώπου διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα: τα προσωπικά ή φυσικά δικαιώματα (προσωπική ασφάλεια, ιδιοκτησία, ελευθερία, υπεράσπιση από τους νόμους), τα πολιτικά δικαιώματα, τα οποία προέρχονται από τις διαπροσωπικές σχέσεις των μελών που απαρτίζουν το κράτος και στο τρίτο επίπεδο υπάρχουν τα δικαιώματα εξουσίας. Ο Κοκκώνης πιστεύει κυρίως στην ισότητα, η οποία συνίσταται [εις το να αφήνεται ανεμπόδιστος καθείς ν’ αποκτά, κατά τας δυνάμεις του μέρους των κοινωνικών δικαιωμάτων ή των αγαθών της ζωής]”.



Πρωτοποριακές για την εποχή του είναι και οι απόψεις του για τη γυναικεία αγωγή, όπως και για την αντιμετώπιση των παιδιών με φυσικά ελαττώματα (υπερκινητικότητα ή άλλες εγγενείς αδυναμίες), για τη σωματική αγωγή, τομείς με τους οποίους τα μεταγενέστερα περιοδικά δεν ασχολούνται σχεδόν καθόλου.

Θα ήταν πραγματικά πολύ χρήσιμο και για τους εκπαιδευτικούς εκείνης της εποχής αλλά και για τους συγχρόνους να μελετήσουν τον *Παιδαγωγό*, καθώς θα μπορούσαν να αντλήσουν πολύτιμα στοιχεία για το παιδαγωγικό και διδακτικό τους έργο.



### 3.1. Το Πρόγραμμα του περιοδικού

*Η Εφημερίς των Μαθητών*, με εκδότη και συντάκτη το Δημήτριο Πανταζή, εκδίδεται τον Οκτώβριο του 1852 και αρχικά απευθύνεται στους μαθητές για ωφέλιμη ανάγνωση τις Κυριακές<sup>315</sup>. Από το Μάιο του 1855, με το 117ο τεύχος, το περιοδικό, διευρύνοντας τον κύκλο των αναγνωστών στον οποίο απευθύνεται, παίρνει την ονομασία *Η Εφημερίς των Φιλομαθών* και εκδίδεται ως το Μάρτιο του 1881<sup>316</sup>.

Το περιοδικό έχει ερανιστικό χαρακτήρα, δεν το κρύβει άλλωστε, και αρχικά εκδίδεται ως περιοδικό της μαθητιώσας νεολαίας: *“Ίνα δε μη εκληφθώμεν ως αναιδείς αλλοτρίων νοερών έργων σφετερισταί ομολογούμεν ότι τα πλείστα, ίνα μη είπωμεν όλα, των δημοσιευομένων είναι είτε μεταφράσεις εκ συγγραμμάτων και περιοδικών φύλλων της σοφής Ευρώπης ή διαφόρων ερανισμάτων συναρμολογήματα. Η Εφημερίς των Μαθητών είναι κυψέλη εν η θέλομεν αποθέτει το από ευώδεις ανθώνας συλλεγόμενον μέλι, προς γλυκασμόν της μεγάλα και ένδοξα υπισχνουμένης Ελληνικής νεότητος”*, γράφεται χαρακτηριστικά στον πρόλογο του περιοδικού<sup>317</sup>.

Ένα μήνα περίπου μετά την έκδοση του 1ου φύλλου η *Εφημερίς* ανακοινώνει ότι τα περιεχόμενά της είναι *“αρχαιολογικά διατριβαί, βίοι αρχαίων επιφανών προσώπων, πολιτειογραφικά και εθνογραφικά σημειώσεις. Διατριβαί φυσικοϊστορικά και εν γένει επιστημονικά. Αγγελία περί εκδομένων βιβλίων και κρίσεις επ’ αυτών. Υποθήκαι, ηθικά παραγγέλματα και αποφθέγματα. Σχολικά ειδήσεις και παν ό,τι αφορά εν γένει την δημοσίαν διοίκησιν”*<sup>318</sup>.

Σταδιακά το περιοδικό εμπλουτίζεται σε ύλη και ανακοινώνονται τα περιεχόμενά του για το ΙΑ΄ έτος<sup>319</sup>. Θα περιλαμβάνει επιστημονικά άρθρα που θα ολοκληρώνονται σε ένα τεύχος (και όχι σε πολλές συνέχειες, όπως γινόταν), βίους αρχαίων, παροιμίες των αρχαίων Ελλήνων με τις εξηγήσεις τους, γνώμες και αφορισμούς για την αγωγή και την εκπαίδευση ερανισμένες από τους άριστους αρχαίους και νεότερους συγγραφείς, ειδήσεις για επιστημονικές ανακαλύψεις, βιβλιογραφίες, φιλολογικά ανέλεκτα, “κανέν αστείον και τα

<sup>315</sup> Σκοπός της έκδοσης της εφημερίδας να χρησιμεύει στους μαθητές για ωφέλιμη ανάγνωση την Κυριακή, όταν απαλλαγμένοι από τη μονοτονία των εβδομαδιαίων μαθημάτων έχουν ανάγκη “καινής τροφής” και για αυτό θα εκδίδεται κάθε Σάββατο. Θα περιέχει διδακτικά άρθρα, τις ουσιωδέστερες εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις και άλλες χρήσιμες πληροφορίες, 19/10/1852, αρ. 1, σ. 1.

<sup>316</sup> Με την Εφημερίδα των Φιλομαθών συνεργάζονται στελέχη του Υπουργείου Δημοσίας Εκπαιδύσεως και καθηγητές και ο ίδιος ο Δ. Πανταζής (1814-1884) είναι τμηματάρχης στο Υπουργείο.

Παρόλο που το περιοδικό παρέχει, εκτός από την άλλη του ύλη, χρήσιμες ανακοινώσεις για εκπαιδευτικούς, ιερωμένους κλπ, διότι δημοσιεύει τη νομοθεσία (νόμους, υπουργικές εγκυκλίους, διορισμούς), έχει λίγους συνδρομητές και πάσχει οικονομικά. Στις 26/2/1875 (φύλλο αρ. 835) πληροφορούμαστε ότι το περιοδικό έχει 170 συνδρομητές, από τους οποίους μόνο 50 κατέβαλαν την ετήσια συνδρομή τους. Είναι η μοναδική πληροφορία για τον αριθμό των συνδρομητών. Η έκκληση για πληρωμή των συνδρομών υπάρχει σχεδόν σε κάθε τεύχος.

<sup>317</sup> 19 Οκτωβρίου 1852, αρ. 1, σ. 1.

<sup>318</sup> στο φύλλο αρ. 56 της 27/11/1853, σ. 224.

<sup>319</sup> στο φύλλο 475, έτος Ι΄, 31/12/1862, σ. 2199.

τοιαύτα”, επίσημα έγγραφα ουσιώδη του υπουργείου της δημοσίας εκπαιδεύσεως και “πάσαν κίνησιν των λειτουργών της δημοσίας εκπαιδεύσεως, και των υπέρ της παιδείας έργων αυτών”<sup>320</sup>.

Αλλαγές ανακοινώνονται και για το ΙΔ΄ έτος<sup>321</sup>. Κάθε φύλλο θα περιέχει ένα άρθρο φιλολογικό ή γενικά επιστημονικό, βιογραφία, τοπογραφία, διάφορα ανέκδοτα, παροιμίες, ανέλεκτα, κοσμικά και εκκλησιαστικά, ειδήσεις φιλολογικές, βιβλιογραφίες, πράξεις επίσημες του υπουργείου, κάποιο διήγημα ιστορικό ή μυθολογικό, τερπνό, σεμνό, ευσύνοπτο, ψυχαγωγικό και διδακτικό, ιδιαίτερα για τις κυρίες, καθώς και ποικίλα ανέλεκτα για το γυναικείο φύλο και, ανάλογα με τις περιστάσεις, και κανένα καλό ποίημα. Η *Εφημερίς των Φιλομαθών* θα γίνει στο εξής “ποικιλωτέρα και ιλαρωτέρα”. Αν αυξηθούν οι συνδρομητές, θα εκδίδεται κάθε εβδομάδα. Η *Εφημερίς* προσδοκά στην ανταπόκριση των κυριών. Αλλά, αν δε δει προκοπή κατά το νέο έτος 1866, πρέπει “να στείλη τις εις κόρακας ου μόνον την Εφημερίδα...”. Ο εκδότης παρακαλεί για άλλη μια φορά για συνέπεια στις συνδρομές, διότι οι συνδρομητές αγοράζουν αγρό, ενώ ο ίδιος “επώλησεν τον εαυτού αγρόν λόγω ποικίλων καθυστερήσεων”<sup>322</sup>.

Λίγα χρόνια αργότερα αναφέρεται ότι “επέστησαν τα γηρατεία” της Εφημερίδας. Ακολουθώντας τη συνήθεια των γερόντων “*ηγάπησε να νεανίση, ν’ ανακαινίση την νεότητά της, νομίζει δε ότι κατορθοί τούτο ελαττούσα ολίγον την ερρυτιδωμένην φιλολογικήν της σοβαρότητα και μικρόν εξανθούσα και κατά το δυνατόν ποικιλλομένη*”. Για αυτό ανάμεσα στα σοβαρά και σπουδαία φιλολογικά, επιστημονικά και “κιτρίνου πυρετού ενίοτε οζόντων άρθρων της” θα παρεμβάλει και πιο ευχάριστες διατριβές. Και επειδή θέλει να είναι και διδακτική, θα περιλαμβάνει και αυτά που συνδυάζουν την τέρψη με την ωφέλιμη γνώση. Για τις κυρίες θα έχει ηθικά διηγήματα. Θα ασχολείται επίσης και με τα θέματα της Εκκλησίας και της Εκπαίδευσης. Θα παραμείνει ξένη προς τη σύγχρονη πολιτική, διότι “αγαπά να φυλάττη την πτέρωσίν της αμάδητον”<sup>323</sup>.

Σε όλη τη διάρκεια της έκδοσής του το περιοδικό παρακολουθεί στενά την πνευματική και εκδοτική κίνηση της εποχής, έχει επαφές με τον «εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικόν Φιλολογικόν Σύλλογον», περιέχει μεγάλη ποικιλία άρθρων ή αναδημοσιεύσεις (από άλλα περιοδικά ελληνικά και ξένα ή εφημερίδες) από όλες τις επιστήμες: φιλολογία,

<sup>320</sup> στο φύλλο, 475, έτος Ι΄, 31/12/1862, σ. 2199 ανακοινώνονται τα περιεχόμενα του περιοδικού για το ΙΑ΄ έτος. Το 1863 θα εκδίδεται τρεις φορές το μήνα την 1η, 10η και 20η κάθε μήνα. Η ετήσια συνδρομή ελαττώνεται στις 10 δραχμές για τους συνδρομητές του εσωτερικού και στις 12 για το εξωτερικό αλλά δραχμές πραγματικές “ουχί του καταστήχου, διότι τα παλαιά κατάστιχα υπερεπληρώθησαν πιστώσεων και δεν χωρούσιν άλλας”.

<sup>321</sup> στο φύλλο 583, έτος ΙΓ΄, 30/12/1865, σ. 841.

<sup>322</sup> Η ίδια ανακοίνωση επαναλαμβάνεται και στις 15/1/1866, έτος ΙΔ΄, αρ. 584, σ. 849.

<sup>323</sup> στο φύλλο 729, έτος ΙΗ΄, 16/2/1870, σ. 2009.

γλωσσολογία, λαογραφία, ιστορία, αρχαιολογία, παλαιοντολογία, ιατρική, γεωγραφία, φυσική, φυσική ιστορία, μετεωρολογία, γεωλογία, ανθρωπολογία, αστρονομία<sup>324</sup>. Το μεγαλύτερο όγκο των δημοσιευμάτων καταλαμβάνουν τα αφιερώματα στην αρχαιολογία και την αρχαία ιστορία. Δημοσιεύονται επίσης πολιτικές-στρατιωτικές ειδήσεις, οι ετήσιοι ισολογισμοί της Εθνικής Τράπεζας, παράδοξα από όλο τον κόσμο, χρήσιμες συμβουλές, διάφορα αποφθέγματα, γνώμες, ρήσεις, καθώς και βίοι και νεκρολογίες σημαντικών ανδρών. Μπορούμε επίσης να παρακολουθήσουμε όλα τα πολιτικά γεγονότα της εποχής και στον ελλαδικό χώρα, αλλά και στα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη, όπου είναι παρών ο ελληνισμός.

Μεγάλη σημασία δίνεται στη γλώσσα, η οποία συνδέεται στενά με την ανάπτυξη της ελληνικής παιδείας. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή την εποχή προκηρύσσονται διαγωνίσματα με θέμα την ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Ορισμένοι αρθρογράφοι κρατούν θετική στάση στη δημοτική, την οποία θεωρούν πλούσια σε λεξιλόγιο και διάδοχο της αρχαίας. Όσον αφορά στο λαϊκό γλωσσικό πλούτο πολλοί συνεργάτες και συνδρομητές του περιοδικού συλλέγουν λέξεις λαϊκές και ιδιωματικές από διάφορα μέρη του ελληνισμού, οι οποίες και δημοσιεύονται.

Η ιστορία είναι ένας άλλος σημαντικός τομέας, στον οποίο το περιοδικό δίνει βαρύτητα, βέβαια, αρκετά χρόνια μετά τη διατύπωση της θεωρίας του Fallmeayer, θεωρία στην οποία αναλαμβάνει να απαντήσει, κυρίως, ο Κ. Παπαρηγόπουλος (1857)<sup>325</sup>.

Ένα μεγάλο μέρος του είναι αφιερωμένο σε ειδήσεις για την εκπαίδευση και των τριών βαθμίδων, δηλαδή περιέχει εκθέσεις επιθεωρητών των σχολείων, διατάγματα, νόμους, εγκυκλίους του υπουργείου παιδείας, υπηρεσιακές μεταβολές του προσωπικού της εκπαίδευσης, αγγελίες για ίδρυση ιδιωτικών σχολείων, εκδόσεις βιβλίων και παρέχει έτσι και βιβλιογραφική ενημέρωση. Οι ετήσιες εξετάσεις των δημοτικών, ελληνικών σχολείων και γυμνασίων παρουσιάζονται λαμπρές και επιτυχείς, με επιστέγασμα τους λόγους των διευθυντών και των υπουργών παιδείας. Το Διδασκαλείο της Αθήνας έχει και αυτό την παρουσία του στο περιοδικό. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτή την ειδησεογραφία παίζει και το Πανεπιστήμιο, κυρίως με τις δημοσιεύσεις των λόγων των πρυτάνεων του, των στοιχείων για τη λειτουργία του, τα μαθήματα που διδάσκονται, τα κληροδοτήματα, τις συλλογές του.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το υπουργείο παιδείας, όπως και σήμερα άλλωστε, ήταν επιφορτισμένο και με τα εκκλησιαστικά, με αποτέλεσμα να γίνονται αναφορές συχνά στην

<sup>324</sup>Υπάρχει μάλιστα στο τέλος του περιοδικού και ειδικός χώρος για τα μετεωρολογικά από το Αστεροσκοπείο Αθηνών.

<sup>325</sup>Σχολιασμός γίνεται στην ενότητα για την ιστορία στην παρούσα εργασία.

εκκλησιαστική παρουσία, στο ρόλο των ιεραρχών και ιερωμένων, καθώς και στην ενεργό παρουσία τους στα σχολεία για την ηθική αγωγή των μαθητών. Οι τάσεις αυτές της περιόδου, που είναι η τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος εκφράζονται στις αποφάσεις του υπουργείου<sup>326</sup>. Ακόμη αρμοδιότητες, για τις οποίες σήμερα είναι υπεύθυνα άλλα υπουργεία, αποτελούσαν αρμοδιότητες του υπουργείου παιδείας, όπως οι αρχαιολογικές ανασκαφές και το αρχαιολογικό μουσείο, το φυσιογραφικό μουσείο, οι σεισμοί στην Ελλάδα, η Αστυκλινική κλπ., για αυτό και υπάρχουν πάντοτε οι σχετικές δημοσιεύσεις.

Τα καθαρά παιδαγωγικά άρθρα δεν είναι πολλά σε αριθμό στην *Εφημερίδα των Μαθητών*. Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* (από φύλλο 117 κε) τα άρθρα είναι περισσότερα. Μεγάλη έκταση (δημοσιεύεται σε συνέχειες σε 32 τεύχη) καταλαμβάνει το σύγγραμμα του Th. H. Barrau, “Ηθική οδηγία προς τους διδασκάλους”.

Το περιοδικό υιοθετεί στο μακρόχρονο βίο του μια στάση σταθερής υποστήριξης στο υπουργείο παιδείας και επικροτεί κάθε φορά τα μέτρα που λαμβάνονται από αυτό. Κάθε χρόνο παρουσιάζει την κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης (αριθμό διδασκασμένων, διδασκόντων, μαθητών) και διακρίνεται η θετική αντιμετώπισή του για την πρόοδο, που συντελείται. Κάποιες φορές παρουσιάζονται προτάσεις για τη βελτίωση της δημοδιδασκαλίας και για τα μαθήματα που θα πρέπει να διδάσκονται.

Στη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού οι αναφορές στην εκπαίδευση αλλά και τα άρθρα με παιδαγωγικό περιεχόμενο πληθαίνουν με την παράλληλη έκδοση εκπαιδευτικού παραρτήματος. Έτσι δημοσιεύεται η ιστορία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, οι απόψεις για την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, αυξάνουν οι ειδήσεις για την εκπαίδευση σε άλλες χώρες, ενώ γίνεται λόγος για νέες μεθόδους ανάγνωσης και γραφής, καθώς και για τη συνδιδασκτική μέθοδο.

Η ύλη του περιοδικού αποτελείται από χιλιάδες σελίδες και τα θέματα που διαπραγματεύεται είναι τόσο πολλά και ποικίλα<sup>327</sup>, με αποτέλεσμα ο μελετητής να

<sup>326</sup> Στις 31/1/1853, αρ. 15, σ. 60 δημοσιεύεται εγκύκλιος για την ανάγνωση του Ευαγγελίου και τη συνοδεία των μαθητών στον Εσπερινό του Σαββάτου και στη λειτουργία της Κυριακής. Οι επισκέψεις των εφημερίων στα σχολεία είναι συχνές και επαινούνται, όταν παρέχουν νουθεσίες στους μαθητές (επίσκεψη πρωτοσύγκελου Κονοφάου, 9/5/1853, αρ. 29, σ. 115).

<sup>327</sup> 28 έτη έκδοσης, συχνότητα έκδοσης 3 ως 4 φορές το μήνα. Κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης από το τεύχος 1 έως και το τεύχος 116 το περιοδικό εκδίδεται σε σχήμα 2ου μεγέθους και από το 117ο τεύχος σε σχήμα 4ου μεγέθους. Κατά τα έτη Α΄ έως και Δ΄ κάθε τεύχος εκδόθηκε ως 4σέλιδο και η ύλη συμπεριλήφθηκε σε ένα τόμο έκτασης 814 σελίδων. Από το έτος Ε΄ και το τεύχος 201 το περιοδικό εκδίδεται ως 8σέλιδο και μέχρι και το Ι΄ έτος υπάρχει αρίθμηση σελίδων από το 1 έως και 2206. Από το ΙΑ΄ έως και το ΚΔ΄ έτος υπάρχει αρίθμηση σελίδων από 1 έως και 3016. Κατά τη Β΄ περίοδο έκδοσης από το ΚΔ΄ έως και το ΚΗ΄ έτος υπάρχει ένας τόμος για κάθε έτος με 24 τεύχη και σελίδες 396 για το ΚΔ΄ έτος και 384 σελίδες για τρία επόμενα. Συνολικά δηλαδή μελετήθηκαν 6036 σελίδες μεγάλου μεγέθους σε 857 τεύχη για την πρώτη περίοδο και 1538 κανονικές σελίδες σε 96 τεύχη για τη δεύτερη περίοδο έκδοσης του περιοδικού.

αντιμετωπίζει δυσκολίες στην κατηγοριοποίηση των άρθρων του, για να μπορέσει να οδηγηθεί με ασφάλεια σε κάποιες διαπιστώσεις και συμπεράσματα.

Το γεγονός ότι η διαδικασία διαμόρφωσης της παιδαγωγικής σκέψης δεν είναι αποκομμένη από το γενικότερο ιδεολογικό πλαίσιο της εποχής μας οδήγησε και στη διαπραγμάτευση ζητημάτων, που “φαινομενικά” δεν άπτονται της Παιδαγωγικής, εμπλέκονται, όμως, σε αυτήν, την επηρεάζουν και θέτουν το στίγμα τους. Έτσι, δεν είναι δυνατόν να αγνοηθούν ζητήματα και απόψεις που θίγονται και εκφράζονται στα δημοσιεύματα του περιοδικού, όπως οι προσδοκίες για την πρόοδο του ελληνικού κράτους και την εκπλήρωση του ιδιαίτερου προορισμού του στην Ανατολή, η θέση της αρχαιότητας στο σύγχρονο ελληνικό κράτος, ο ρόλος της ιστορίας και ιστοριογραφίας, η σύγχρονη διανοητική και ηθική κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας, η δραστηριότητα του έξω ελληνισμού και οι ευεργέτες, τα δημοσιεύματα στο εξωτερικό για την Ελλάδα και την εκπαίδευσή της και οι απόψεις ξένων μελετητών, η εκδοτική δραστηριότητα, τα διαγωνίσματα. Δεν μπορούν επίσης να αγνοηθούν οι αντιλήψεις για τη γλώσσα, διότι αυτές καθορίζουν και τις αντιλήψεις για τη διαμόρφωση του αναλυτικού προγράμματος αλλά και του γλωσσικού οργάνου της εκπαίδευσης. Η αντίληψη για το πολιτειακό καθεστώς και την εκκλησία επηρεάζουν το εκπαιδευτικό ιδεώδες και το σκοπό της εκπαίδευσης. Το ενδιαφέρον για το τι θα πουν οι ξένοι για το ελληνικό κράτος συντελεί στη διαμόρφωση της τάσης να τονίζεται ότι υπάρχει πρόοδος, με αποτέλεσμα να μη δίνεται πάντοτε η πραγματική όψη των προβλημάτων και επομένως να μην παίρνονται τα αναγκαία μέτρα.

Έτσι καταλήξαμε στην παρουσίαση του περιεχομένου του περιοδικού κατηγοριοποιώντας τα άρθρα με βάση τρεις άξονες, στους οποίους εντάχθηκαν αυτά. Ο πρώτος αναφέρεται στο ιδεολογικό πλαίσιο, ο δεύτερος αναφέρεται στο θεσμικό πλαίσιο και ο τρίτος στις παιδαγωγικές απόψεις που σταχυολογήθηκαν.

## 3.2. Το ιδεολογικό πλαίσιο

### 3.2.1 Η πρόοδος του κράτους. Ο προορισμός του. Η νεοελληνική κοινωνία

Σε κάθε ευκαιρία που δίνεται είναι έκδηλη η προσπάθεια που καταβάλλεται, για να αποδειχτεί ότι έχει σημειωθεί μεγάλη πρόοδος στην Ελλάδα σε όλους τους τομείς από τότε που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος και κυριαρχεί η πεποίθηση ότι το ελληνικό έθνος έχει έναν ιδιαίτερο προορισμό στην Ανατολή<sup>328</sup>. Η πρόοδος αυτή προβάλλεται, για να δουν τα ευρωπαϊκά κράτη και όσοι κατηγορούν την Ελλάδα ότι ο ελληνικός λαός προβαίνει σε πράξεις, ακόμη και ανώτερες από τις δυνάμεις του. Ειδικά στην εκπαίδευση βοηθούν οι αριθμοί που δείχνουν τη συνεχή αύξηση των σχολείων και των μαθητών-μαθητριών που φοιτούν σε αυτά.

“Ας δουν οι κατήγοροι της Ελλάδος ότι ο μικρός αυτός λαός πράττει πλείονα και κρείσσονα της δυνάμεως αυτού”. Στην ακάθεκτη ροπή προς τα γράμματα βρίσκεται ο αγαθότατος οiwνός για το μέλλον της Ελλάδας. Η έκθεση του υπουργού (Χ. Χριστόπουλου 29/2/1856) προκάλεσε εντύπωση σε όσους παρακολουθούν την πορεία του ελληνικού νου και καταθέλγονται “υπό της ταχείας αυτού πτήσεως προς τον ανάντη δρόμον του φωτισμού, εν ω παρά παν βήμα συναπαντάται αυγάζουσα λαμπράς αρχαίου φωτός”<sup>329</sup>.

Σε αυτή την “ακάθεκτη” πορεία προς την πρόοδο σημαντική είναι η βοήθεια της Θείας Πρόνοιας και υποστηρίζεται ότι, παρόλο που το ελληνικό έθνος στερήθηκε πολλές αρετές των προγόνων του, διατήρησε την ανδρεία, την τόλμη, τη γοργότητα, την ετοιμότητα, την ευφυΐα, τη φιλομάθεια. Με τη βοήθεια της Θείας Πρόνοιας Έλληνες πολιτικοί, ναυτικοί, στρατιωτικοί διαπρέπουν στα ξένα μέρη. Όλοι αυτοί οι επιτυχημένοι Έλληνες ατενίζουν την πατρίδα και φροντίζουν για την παιδεία της. Το ίδιο έκαναν και στο παρελθόν δίνοντας τον πλούτο τους, για να προετοιμάσουν την ανάσταση του γένους, η οποία κατορθώθηκε μετά από μύρια βάσανα, κακουχίες και ερημώσεις. Μόλις ακούστηκε το όνομα του Όθωνα

<sup>328</sup> ΕΦ, 20/12/1858, αρ. 291-294, σ. 725 κε. Λόγος του πρύτανη Φ. Ιωάννου κατά την παράδοση της πρυτανείας στο διάδοχό του Δ. Στρούμπο: Το αίσθημα του προορισμού του ελληνικού έθνους βρίσκεται στα βάθη της καρδιάς του Έλληνα και τον κινεί σαν μυστικό ελατήριο σε εκείνες τις πράξεις με τις οποίες εμψυχώνεται η φιλομάθεια και προάγεται η διάδοση των λόγων και της επιστήμης.

<sup>329</sup> 17/3/1856, αρ. 155, σ. 628. Αναδημοσίευση από την εφημερίδα *Φιλόπατρις* (μετά τη δημοσιοποίηση της έκθεσης για τη Μέση εκπαίδευση). Αναφέρουμε ενδεικτικά και άλλα αποσπάσματα που πιστοποιούν την πρόοδο:

20/12/1856, αρ. 193, σ. 786. Αναδημοσίευση από την Εφημερίδα *Εβδομάς*: “η από έτους εις έτος πρόοδος των μαθητών του Πολυτεχνείου είναι πρόδηλος. Πρόδηλος είναι επίσης και η ανάπτυξις της προς τας ωραίας τέχνας κλίσεως της κοινωνίας ημών και τούτο φαίνεται εκ τε του αριθμού των εκτεθέντων έργων υπό καλλιτεχνών μαθητών και εκ της καθ' εκάστην συρροής του πλήθους προς θεωρίαν των προϊόντων της νέας ημών καλλιτεχνίας”.

30/9/1857, αρ. 227, σ. 216. Από την έκθεση του καθηγητή Αναγνωστάκη στον Οφθαλμολογικό Σύλλογο των Βρυξελλών: “τα πάντα αποδεικνύουσιν ότι η αναγεννηθείσα Ελλάς πορεύεται μεγάλοις τοις βήμασι την οδόν του άκρου πολιτισμού και αγωνίζεται να πραγματοποιήση τας ελπίδας των πάσαν συμπάθειαν υπέρ αυτής αναδεικνυόντων γενναίων ψυχών”.



αμέσως άρχισε να αλλάζει ο ορίζοντας της Ελλάδας. Η χώρα άρχισε να γίνεται αγαπητή και τίμια, ο τόπος μεταμορφώνεται, οι άνθρωποι αλλάζουν όψη, δημιουργούνται στρατιωτικές και πολιτικές αρχές, ιδρύονται δικαστήρια, ναοί, εκπαιδευτήρια και ο λαός βαδίζει στον πολιτισμό προοδεύοντας<sup>330</sup>.

Ο ρόλος της Θείας Πρόνοιας προβάλλεται σε κάθε ευκαιρία. Ο βασιλιάς, μάλιστα, θεωρείται ο απόστολος, για να εκπληρωθούν οι βουλές που έχει αυτή για το ελληνικό γένος και χάρη στην παρουσία του *“ο τόπος ανεπτύχθη, αι δημόσιοι πρόσοδοι ετριπλασιάστηκαν άνευ επιβολής νέων φόρων ή αυξήσεως των εξ αρχής νομοθετηθέντων και τούτο δεικνύει αναντιρρήτως ανάλογον της καταστάσεως των καθ’ έκαστα πολιτών”*. Ορισμένοι συγκρίνοντας την Ελλάδα με τα προοδευμένα έθνη, διαπιστώνουν τις αδυναμίες της και μεμψιμοιρούν και δε σκέφτονται ότι οι εχθροί της Ελλάδας ωφελούνται από αυτές τις συγκρίσεις. Διαμαρτύρονται ότι το σύνταγμα νοσεί, ενώ *“η βασιλεία περιβάλλεται θεϊαν πορφύραν και πας ο εις αυτήν και κατά διάνοιαν έτι ασεβών, ασεβεί προς εκείνον ος διά του θείου αυτού λόγου λέγει τους βασιλείς χριστούς αυτού”*<sup>331</sup>.

Κάποιες φορές δημοσιεύονται και απόψεις ξένων που ενισχύουν την πεποίθηση ότι η Θεία Πρόνοια επέλεξε το ελληνικό γένος για μια ιδιαίτερη αποστολή. Όταν μάλιστα αυτή η άποψη διατυπώνεται από το Γλάδστωνα, στο λόγο του στο τέλος της επίτιμης πρυτανείας του στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, τότε αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Ο λόγος πραγματεύτηκε *“την της Ελλάδος θέσιν εν τη κατά την Θεϊαν Πρόνοιαν διατάξει και κυβερνήσει του κόσμου, τουτέστιν, ότι και προ της αποκαλύψεως του χριστιανικού θρησκευματος, ο Θεός είχεν εκλέξη τους Έλληνας προπαρασκευαστικόν όργανον των θείων αυτού βουλών”*<sup>332</sup>.

Στη θεμελίωση των διάφορων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, που πραγματοποιούνται χάρη στις αδρές προσφορές των ομογενών του εξωτερικού, τονίζεται ότι τα γράμματα και οι επιστήμες επέστρεψαν στην πατρίδα τους. Η δημόσια εκπαίδευση *“διαχέει τα σωτήρια νάματα αυτής επί μυριάδας νέων παρασκευαζομένων, ίνα καταστώσιν η στερεά κρηπίς του μέλλοντος της φίλης πατρίδος...”*<sup>333</sup>. Η πατρίδα παρουσιάζει ανάπτυξη σε όλους τους τομείς. Η 25η Μαρτίου είναι η ημέρα, κατά την οποία *“ηυλογήθη ουρανόθεν η Ελλάς διά*

<sup>330</sup> 16/5/1857, αρ. 209, σ. 67 κε. Ο Κωνσταντίνος Ασώπιος στην ομιλία του με την ευκαιρία της θεμελίωσης του Βαρβακείου Λυκείου (21/4/1857).

<sup>331</sup> 28/1/1861, έτος Θ', αρ. 395, σ. 1559-1560. Από την εορτή και πανήγυρη για την επέτειο της άφιξης του βασιλιά Όθωνα: *“ο Βασιλεύς ημών εστιν ο απόστολος της θείας προνοίας εις εκπλήρωσιν των μεγάλων αυτής βουλών υπέρ του ελληνικού γένους, εστί το σημείον εις ο συγκεντρώνονται πάντες οι της πατρίδος πόθοι, εστί το φίλτρον της καρδιάς των απανταχού Ελλήνων”*.

<sup>332</sup> 3/12/1865, έτος ΙΓ', αρ. 579, σ. 809-812 και 20/12/1865, έτος ΙΓ', αρ. 580-582, σ. 817-831. Ο λόγος αναδημοσιεύεται από την Κλειώ.

<sup>333</sup> 7/8/1859, έτος Ζ', αρ. 326, σ. 1012 κε. Κατά τη θεμελίωση της Ακαδημίας λόγος του υπουργού Παιδείας.

της επελεύσεως του εις τα δεινά αυτής τέρμα θέντος και αρχήν της ευδαιμονίας αυτής ηθικής τε και υλικής ιδρυσαμένου Μεγαλειοτάτου ημών βασιλέως... την νυν ανθηράν και εκάστου ιδία και πάσης της πατρίδος καθόλου ανάπτυξιν, υπό πάσας τας επόψεις<sup>334</sup>. Η 25η Μαρτίου βρίσκεται στην καρδιά των Ελλήνων και διότι “της ελευθερίας αυτών η βάση εστερεώθη και διότι του βασιλέως αυτών η αρχή της ελεύσεως ετέθη<sup>335</sup>”.

Όταν ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ήρθε στην Αθήνα, πριν 30 χρόνια, ομολογεί ότι τη βρήκε άμορφο σωρό ερειπίων. Μετά από έξι χρόνια πανηγυριζόταν η ίδρυση του Πανεπιστημίου, του ναού της “πνευματικής κοινωνίας και αδελφότητας αισθημάτων και αγωγής πάσι τοις Έλλησι και πάσι τοις εν τη Ανατολή ομοδόξοις”. Σήμερα η Αθήνα “ανακλύπτει εκ των ερειπίων της... συναμιλλάται η ανατολική της φύσεως και του κλίματος καλλονή μετά της ευρωπαϊκής ευρυθμίας...”<sup>336</sup>.

Όσοι υποστηρίζουν την πρόοδο παραδέχονται ότι Αθήνα δεν είναι πια, όπως η αρχαία, η διδάσκαλος της ανθρωπότητας και η πρωτεύουσα του πολιτισμού<sup>337</sup> και ότι και άλλες πόλεις και έθνη πρωταγωνιστούν στην πολιτική δύναμη, την επιστήμη, την καλλιτεχνία, τη βιομηχανία και γενικά στον πολιτισμό. Αλλά κάθε ευσυνείδητος και φιλαλήθης κριτής γνωρίζει ότι, παρά τις τραγικές καταστάσεις που σημειώθηκαν, η Ελλάδα σημείωσε πρόοδο. Είναι γεγονός ότι κατά καιρούς η πολιτική πορεία του έθνους διαταράσσεται από πολιτικές πλάνες. Αλλά αυτές οι πλάνες οφείλονται στην απειρία και στην άγνοια. Τα σύγχρονα επιτεύγματα είναι μικρά και ταπεινά, αν συγκριθούν με αυτά της αρχαιότητας, αλλά όλα τα καθιδρύματα μαρτυρούν ότι στις καρδιές των νέων Ελλήνων διασώζεται η φιλοπατρία, ο έρωτας της παιδείας και επιστήμης διατηρείται και δημιουργούν την ελπίδα ότι το μέλλον θα είναι σύμφωνο με τις ευχές των Ελλήνων και τις προσδοκίες των Φιλελλήνων<sup>338</sup>.

Κάθε πράξη που γίνεται από Έλληνες στο εξωτερικό συντελεί ουσιαστικά στην καλή φήμη του ελληνικού ονόματος και στην εξάλειψη της μεμψιμοιρίας που καταλαμβάνει μερικές φορές τους Έλληνες του ελληνικού κράτους. Είναι μόνο ζήτημα χρόνου “η του προορισμού του έθνους ημών τελείωσις, όταν έκαστος των δυναμένων Ελλήνων και εντός

<sup>334</sup> 30/1/1860, έτος Η', αρ. 349, σ. 1197. Σχόλια για την ημέρα του εορτασμού της 25ης Ιανουαρίου 1860.

<sup>335</sup> 9/4/1860, έτος Η', αρ. 358, σ. 1265. Από το λόγο του γυμνασιάρχη Τρίπολης Αγγ. Καππώτου στις 25 Μαρτίου 1860.

<sup>336</sup> 24/6/1861, έτος Θ', αρ. 412, σ. 1695 κε. Λόγος του καθηγητή της Αρχαιολογίας Αλ. Ρ. Ραγκαβή κατά την επέτειον εορτήν της του Οθωνείου πανεπιστημίου καθιδρύσεως 20/5/1861. Σύμφωνα με σχόλιο της Εφημερίδας ο θαυμάσιος αυτός λόγος ήταν πιστή εικόνα των αρχαίων Αθηνών και του ζωηρού δημοσίου βίου της πόλης.

<sup>337</sup> 20/10/1866, έτος ΙΔ', αρ. 610, σ. 1057 κε. “Αι Αθήναι ανέστησαν πάλιν μετά του ελληνικού έθνους εις νέαν πολιτικήν ζώην, ην οιωνιζόμεθα υπό το σκήπτρον βασιλείας κραταιάς, συνετής και δικαίας διαρκεστέραν και ευημερεστέραν της αρχαίας εκείνης. Ιδού η νέα πόλις ανορθωθείσα από των ερειπίων της παλαιάς, βασιλεύει της νέας Ελλάδος και κοσμεείται με νέας δημοσίας οικοδομάς και αγκαίζεται με νέα παιδαγωγικά, επιστημονικά και καλλιτεχνικά καθιδρύματα”.

<sup>338</sup> 20/10/1866, έτος ΙΔ', αρ. 610, σ. 1057 κε. Κατά τη θεμελίωση του Αρχαιολογικού Μουσείου (3/10/1866) εκφώνησε λόγο ο Φ. Ιωάννου, πρόεδρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

και εκτός της Ελλάδος, όπου γης και αν η, εν τοις έργοις αυτού έχη προ οφθαλμών προς το ίδιον και το εθνικόν έτι συμφέρον<sup>339</sup>. Το ελληνικό έθνος βαθμιαία επανέρχεται στο προγονικό του ύψος με τη συμβολή του βασιλικού ζεύγους Όθωνος και Αμαλίας. Η πίστη, η πατρίδα και η βασιλεία, οι τρεις αυτές αξίες ταυτίζονται και το οδηγούν στον προορισμό του<sup>340</sup>.

Εκφράζεται η ευχή, μάλιστα, η διαγωγή των Ελλήνων να πείσει όλους ότι η *“εκχύσασα το φως του πολιτισμού εις την Δύσιν αρχαία Ελλάς προώρισται, ίνα αναγεννηθείσα και κραταιωθείσα πράξη το αυτό εις την Ανατολήν, ήτις ήρξατο προς αυτήν ήδη ν’ ατενίζη, παρ’ αυτής προσδοκώσα και της διανοίας τον εξευγενισμόν, και της ευαγγελικής ορθοδόξου πίστεως την διάδοσιν και στερέωσιν”*<sup>341</sup>.

Μερικές φορές είναι έντονος ο μεγαλοϊδεατισμός, οι μη ρεαλιστικοί στόχοι και καλλιεργούνται αυταπάτες για το μέλλον του ελληνισμού. Η γέννηση του διαδόχου Κωνσταντίνου θεωρείται *“ο περιπόθητος ούτος ευαγγελισμός του Πανελληνίου κόσμου, το ευτύχημα τούτο εν τω περιουσίω της Ορθοδοξίας πληρώματι”* και είναι *“της Θείας Πρόνοιας έργον, νέα απόδειξις της προς το γένος των Ελλήνων μεγάλης του Θεού αγάπης... η Θεία Πρόνοια προάγει οσημέραι το γένος ημών, χειραγωγεί αυτό εις τον ουρανόθεν προορισμόν*

<sup>339</sup> 8/3/1868, έτος ΙΣΤ΄, αρ. 661, σ. 1469. Με αφορμή τη βιβλιοκρισία για το Εθνικόν Ημερολόγιον του Μ. Π. Βρετού.

<sup>340</sup> 19/1/1858, αρ. 241, σ. 329. Από την προσφώνηση του διευθυντή του ιερατικού σχολείου Χαλκίδας Βασ. Β. Αστέρη προς τη βασίλισσα Αμαλία στην επίσκεψή της (8/1/1858): *“το απ’ αιώνων πεπτωκός και άρτι αναστάν έθνος ημών εις το προγονικόν αυτού ύψος επανάνοτες, και ως πατέρες φιλόστοργοι, υπέρ της υλικής και ηθικής άμα ευδαιμονίας αυτού ενδελεχώς μεριμνώντες, συγκαταβαίνετε πανταχού τοις πιστοίς υπηκόοις... παρ’ ημίν γαρ πίστις, πατρίς και βασιλεία, ονόματα ιερά και σεμνά, εν και το αυτό εστιν, τρία μεν καθ’ υπόστασιν, προς εν όμως τέλος αφορώντα, την κατ’ άμφω ευδαιμονίαν του ανθρώπου, και μίαν κατ’ ουσίαν ζωοποιόν δύναμιν αποτελούντα, την το ελληνικόν έθνος ζωοποίησασαν, και επί τον μέγαν αυτού προορισμόν άγουσαν”*.

Παραθέτουμε επίσης και άλλα δημοσιεύματα ανάλογου περιεχομένου:

7/6/1858, αρ. 262, σ. 506. Λόγος του διευθυντή του ιερατικού σχολείου Βασ. Κ. Αστέρη κατά την επίσκεψη του βασιλιά στις 3/6/1858. *“Ούτω δε ου μόνον υλικώς, αλλά και πνευματικώς διά τε της θύραθεν και της έσω σοφίας, ως πατέρες φιλοστοργότατοι, τα πιστά υμών τέκνα, τους Έλληνας, εκτρέφοντες, και επί των καρδιών αυτών, ως επί ασαλεύτου πέτρας, τον υψηλόν υμών θρόνον ερηρειασμένον έχοντες... υμείς γαρ πρώτοι, την φύσει μεν μικράν, πνεύματι δε μεγάλην και φοβεράν, την κλεινήν Ελλάδα, ως άλλος Μωϋσής, υπό του μεγάλου Θεού αυτής εκλεχθέντες... εις τον μέγαν αυτής προορισμόν, εις την γην της επαγγελίας, θαυματουργικώς αυτήν άγετε”*.

30/5/1859, αρ. 317, σ. 942. Στο λόγο του βασιλιά κατά την κήρυξη της λήξης της Γ΄ συνόδου της Ε΄ βουλευτικής περιόδου σημειώνεται ότι στη διάρκεια της Ε΄ βουλευτικής περιόδου συμπληρώθηκαν 25 χρόνια από την άφιξή του στην Ελλάδα. Είδε *“μετ’ αγαλλιάσεως αυτήν προκόψασαν εις παν είδος προόδου, διανοητικής τε και υλικής”*. Μεταξύ λαού και βασιλιά υπήρχε αγάπη και εμπιστοσύνη, η οποία αποτελεί και την άριστη εγγύηση για την ευημερία του έθνους. Αυτός ο δεσμός πρέπει να μείνει αδιάρρηκτος στις περίπλοκες περιστάσεις της Ευρώπης, στις οποίες η κυβέρνησή του τηρεί τη θέση *“εις ην την προτρέπουσιν αυτά εκείναι αι Δυνάμεις, αίτινες τα μάλιστα συνετέλεσαν εις εδραίωσιν της ανεξαρτησίας της Ελλάδος”*.

<sup>341</sup> 6/1/1862, έτος Ι΄, αρ. 436, σ. 1887. Την πρώτη Ιανουαρίου 1862 οι Βασιλείς παρευρέθησαν στη δοξολογία στο ναό της Αγίας Ειρήνης.

Ο προορισμός του ελληνικού έθνους τονίζεται και σε άλλα δημοσιεύματα: 24/10/1862, έτος Ι΄, αρ. 468, σ. 2143. (Κατάργηση βασιλείας Όθωνα. Ψήφισμα της προσωρινής κυβέρνησης 10/10/1862). *“Η θεία πρόνοια, η υπό τας αγίας αυτής πτέρυγας αείποτε διαφυλάξασα και προστατεύσασα την Ελλάδα θέλει βεβαίως καθοδηγήσει αυτήν και ήδη εις το διανοιχθέν νέον στάδιον αυτής και ευοδώσει το έθνος εις μεγαλείον και δόξαν, άτινα απόκεινται αυτώ, προωρισμένω όντι εις το να εκπολιτίση την Ανατολήν και διαδώση και στηρίξη την ορθοδοξίαν διά της θείας αρωγής και της δεξιάς του αυτού εις παν έργον αγαθόν”*.

του”. Ονειρεύονται, μάλιστα και παρακαλούν να καθίσει ο διάδοχος στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης<sup>342</sup>.

Σημειώνεται ακόμη και διαστρέβλωση της ιστορίας και παρουσιάζονται οι επαναστατημένοι Έλληνες να επιθυμούν τη βασιλεία. Όταν στις 8/9/1861 γιορτάζονται τα “Σωτήρια” της Βασίλισσας Αμαλίας ο ομιλητής διερωτάται τι θα συνέβαινε και τι θα γίνονταν οι προσδοκίες της μικρής Ελλάδας, αν πετύχαινε η δολοφονική απόπειρα εναντίον της βασίλισσας Αμαλίας. “Τι οι ελπίδες της έξω, της μεγάλης Ελλάδας και όλου του Πανελληνίου; Τι η πολυθρύλητος μεγάλη ημών ιδέα;” Στην περίπτωση που εμφανίζονταν οι πρωταγωνιστές της επανάστασης οι Υψηλάντες, Κουντουριώτες, ο Μαυρομιχάλης, ο Κολοκοτρώνης και όλοι οι μεγάλοι άνδρες και ρωτούσαν “τι μας εκάματε την βασιλείαν;” Η απάντηση θα ήταν ότι όλοι οι Έλληνες φυλάσσουν τη βασιλεία σαν παλλάδιο για την ευημερία της μικρής Ελλάδας και την αποκατάσταση “της μελλούσης, της μεγάλης και πανελληνίου”<sup>343</sup>.

Και η διαστρέβλωση συνεχίζεται με άλλα ιδεολογήματα, που χρησιμοποιούνται ως επιχειρήματα για την υποστήριξη της βασιλείας. Υποστηρίζεται ότι οι επαναστατημένοι Έλληνες “ανέκραξαν” τα λόγια του Οδυσσέα στη διαμάχη των Μυκηναίων βασιλέων “ουκ αγαθόν πολυκοιρανίη· εις κοίρανος έστω, εις βασιλεύς” (Ιλ. Β, στ. 204-205) και χάρη στην ευσπλαχνία του Θεού κάμφθηκε η αμείλικτη πολιτική των τριών δυνάμεων και έστειλαν το στόλο τους. Η εγκατάσταση του βασιλιά χαιρετήθηκε “ως το ακρότατον σύμβολον της παλιγγενεσίας... εν τη βασιλεία συγκεντρούται και κρατύνεται η εθνική ενότης, εις την ελληνικήν δυναστείαν ατενίζουσιν οι οφθαλμοί των υπό ξένον ζυγόν ζώντων αδελφών ημών”. Κάθε Έλληνας συγκινείται στην επίκληση του διαδόχου Κωνσταντίνου “*φερωνύμου του μεγάλου αυτοκράτορος, όστις την μεν Βυζαντινήν αυτοκρατορίαν μετά της περιλαλήτου μητροπόλεως πρώτος συνέστησε... τίνος δε Έλληνας και Χριστιανού το πνεύμα δεν συνταράσσεται εις την ανάμνησιν ονόματος σεβαστού ελληνοπρεπούς, του τελευταίου ημών αυτοκράτορος Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου...το μέλλον θα είναι μέγα βεβαίως και εύδαιμον, φθάνει να κοπιάσωμεν και ημείς ως και οι πατέρες ημών εκοπίασαν, να*

<sup>342</sup>“Ας δεηθώμεν... τον περιπόθητον διάδοχον Κωνσταντίνον και να αναδείξη αυτόν εν καιρώ εφάμιλλον των ομνύμων αυτώ αυτοκρατόρων του γένους των Ελλήνων... και καθίση ποτέ ένδοξος επί του θρόνου της βασιλείας των Ελλήνων, του θρόνου όστις φέρει το αγίασμα του αίματος Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου...”. 1/8/1868, έτος ΙΣΤ΄, αρ. 674, σ. 1569 κε. Ο Δ. Πανταζής, τμηματάρχης του υπουργείου στο γενεθλιακό λόγο για το διάδοχο Κωνσταντίνο.

<sup>343</sup>16/10/1861, έτος Θ΄, αρ. 426, σ. 1813 κε. Από το λόγο του γυμνασιάρχη Ναυπλίου Χ. Παμπούκη, στις 8/9/1861 στα “σωτήρια” της βασίλισσας Αμαλίας. Στον ίδιο λόγο που συνεχίζεται στις 21/10/1861, έτος Θ΄, αρ. 427, σ. 1820 κε. Μετά το θάνατο του κυβερνήτη είχε επέλθει αναρχία την Ελλάδα. Εμφύλιοι πόλεμοι, δολοφονίες, διάρπαγή περιουσιών, ερήμωση είχαν επικρατήσει και, αν δεν ερχόταν η βασιλεία, θα απειλούσε την πατρίδα ολοκληρωτική καταστροφή. Με τον ερχομό της, στις 25/1/1833 διώχτηκε το τέρας της αναρχίας, εκδόθηκαν καλοί θεμελιώδεις οργανισμοί, κανονίστηκαν τα της νομοθεσίας, των δικαστηρίων, της παιδείας, αναγνωρίστηκε η ελευθεροτυπία, θεμελιώθηκε η εθνική τράπεζα. Η βασιλεία ταυτίστηκε με το έθνος και θα υπάρχει πάντοτε για τη μελλοντική ευημερία της Ελλάδας και το προσδοκώμενο μεγαλείο της μεγάλης πανελληνίου Ελλάδας.

μοχθήσωμεν δε εργαζόμενοι τα καλά και σωτήρια τη πατρίδι, ίνα τύχωμεν των επαίνων όλου του χριστιανικού κόσμου επαξίως και της ευλογίας των επερχομένων γενεών”<sup>344</sup>.

Άλλες φορές επικρατεί απαισιοδοξία και γίνονται προσπάθειες, για να προσγειωθούν οι αιθεροβάμονες στην ελληνική πραγματικότητα: “τίποτε πολιτικώς δεν αξίζομεν... και Εκκλησίαν δεν έχομεν και κληρικών αξιών στερούμεθα και ούτω τέλειον γίνει το δράμα, δηλαδή η Ελλάς ζητούσα μεγάλα, εν ω και τα μικρά και τα ελάχιστα κακώς διώκησε και τα πάντα απώλοντο. Ζητείται τώρα, ούτως ζωγραφουμένων των πραγμάτων, Ήπειρος, Θεσσαλία και ελληνική αυτοκρατορία”<sup>345</sup>.

Σε κάθε ευκαιρία που δίνεται σε επετείους, εορτές, όπως αυτή των Ολυμπίων, οι ομιλητές κάνουν ένα απολογισμό της πορείας της Ελλάδας, που περιλαμβάνει την ιστορία της από την αρχαιότητα έως την εποχή τους και τα επιτεύγματα που σημειώθηκαν από την επανάσταση και μετά. Σημάδι προόδου θεωρείται η επανίδρυση αρχαίων ιδρυμάτων και η αναβίωση αρχαίων θεσμών. “Η Ελλάς μετά μακροχρόνιον νέκρωσιν εξηγέρθη κατά θείαν ευδοκίαν εκ του πολιτικού τάφου εις νέαν ζωήν... Ανέζησεν ο Άρειος Πάγος, η Ακαδημία, η Πολιτική Εκκλησία. Αναζώσι δε νυν και οι Ολυμπιακοί αγώνες προς τον νέον των λαών βίον και τας νέας της Ελλάδος περιστάσεις και χρείας επιτηδείας ευθετημένοι”<sup>346</sup>.

Η άφιξη του Όθωνα ταυτίζεται με την πρόοδο, διότι χάρη σε αυτόν νέα πνευματική ζωή “διεχύθη” στην Ελλάδα, τα ζητήματα της δημόσιας εκπαίδευσης νομοθετήθηκαν και ρυθμίστηκαν άριστα σύμφωνα με το αξιολογικό γερμανικό σύστημα, το οποίο είναι προϊόν βαθιάς θεωρητικής έρευνας και πείρας και το επαινούν και το κρίνουν άξιο μίμησης στις διατριβές τους Άγγλοι, Γάλλοι και Ιταλοί. Η δημόσια εκπαίδευση από τότε συνεχώς

<sup>344</sup>28/6/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 707, σ. 1833. Από το λόγο του Αν. Αναργύρου στις Σπέτσες κατά την ημέρα της εορτής του διαδόχου Κωνσταντίνου.

Η σημασία της 25<sup>ης</sup> Μαρτίου εξαίρεται και αλλού: 9/4/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 734, σ. 2049-2050. Από το λόγο του Μητροπολίτη Αθηνών Θεοφίλου κατά την 25η Μαρτίου, ημέρα εθνικής γιορτής: “αυτή (η ημέρα) εκύρωσε την ελληνικήν ανεξαρτησίαν διά του αίματος των τέκνων της Ελλάδος, και εθεμελίωσε θρόνον βασιλικόν υπό το σκήπτρον του ευκλεώς βασιλεύοντος λαοφιλούς βασιλέως ημών Γεωργίου, προωρισμένου υπό της θείας βουλής ίνα οδηγήση ως πολικός αστήρ τον Έλληνα να πλεύση τον μέγαν ωκεανόν του μεγάλου πολιτικού μέλλοντός της· αυτή είναι η ημέρα ήτις κατέταξε την λησμονηθείσαν Ελλάδα εις την ευρωπαϊκήν οικογένειαν· αυτή είναι ήτις επανέφερε τας εξορισθείσας Μούσας εις την πατρῶαν εστίαν των, τους Παρνασσούς και Ελικώνας, και τον Έλληνα εις το παρελθόν μεγαλείον του, το οποίον μαύρη μοίρα είχε σαρώσει εις τον τάφον της λήθης”.

<sup>345</sup>15/8/1860, έτος Η΄, αρ. 374, σ. 1398.

Η απογοήτευση εκφράζεται και αρκετά χρόνια αργότερα: 16/5/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 703, σ. 1804. Ο Εμμ. Κόκκινος στον επιτάφιο λόγο για το Σπυριδώνα Μεταξά, διπλωμάτη (25/4/1869). “τα δε περί της ημετέρας Ελλάδος αναβάλλει πάντοτε της τύχης η βασκανία, είθε δε μη καταστήση όλως φρούδα και ανεμωλία η οσημέραι εκδηλουμένη εν ημίν προς τους λόγους και τα έργα ατονία, ήτις επεκάθισεν ωσει παχεία ομίχλη εις τον πνευματικών και ηθικών του έθνους ορίζοντα”.

<sup>346</sup>8/6/1871, έτος ΙΘ΄, αρ. 775, σ. 2379-2382. Λόγος του Φ. Ιωάννου κατά τη β΄ εορτή των Ολυμπίων με θέμα “περί της πνευματικής προόδου του ελληνικού έθνους απ’ αρχής της πολιτικής αυτού ανεξαρτησίας αγώνος έως της σήμερον”. Είναι ο πρώτος Ολυμπιακός λόγος και αναγκαστικά συμπεριλαμβάνει τα επιτεύγματα ολόκληρης της πεντηκονταετίας, όπως αναφέρει ο αγορητής. Η αναβίωση οφείλεται στη θερμή και νοήμονα φιλοπατρία του αείμνηστου Ευάγγελου Ζάππα. Οι αγώνες άλλαξαν μορφή και κατεύθυνση και “αντί επιδείξεως ρώμης, ευκαμψίας, ευκινήσιας σωματικής προετιμήθη η επίδειξις υπεροχής εν τέχναις ωφελίμοις εις τον ανθρωπίνον βίον και εν επιστήμαις φωτιζούσαις και οδηγούσαις τας τέχνας εις την πορείαν των”. Για αυτό και ο Ζάππας όρισε να βραβεύεται σε κάθε Ολυμπιακή πανήγυρη εξαίρετο φιλολογικό πόνημα και να εκφωνείται λόγος Ολυμπιακός που θα δηλώνει τη διανοητική πρόοδο σε κάθε Ολυμπιάδα.

προάγεται. Όσον αφορά στη Δημοτική εκπαίδευση γίνεται παραδεκτό ότι χρειάζεται να πραγματοποιηθούν ακόμη βελτιώσεις, ώστε να γίνουν μέτοχοί της όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου άνδρες και γυναίκες. Αλλά, αν συγκριθεί η παρούσα κατάσταση με την προεπαναστατική περίοδο, θα διαπιστωθεί μεγάλη πρόοδος<sup>347</sup>. Στη Μέση εκπαίδευση η μεγάλη αύξηση του αριθμού των Ελληνικών Σχολείων και η οργάνωσή τους και ακόμη η ίδρυση τόσων Γυμνασίων “αποδεικνύουσι τρανώς την έκτοτε μεγάλην πνευματικήν του ελληνικού γένους πρόοδον”, αλλά “πολλά δηλονότι και η μέση εκπαίδευσις έχει τα ελλείμματα· πολλά εν αυτή έχουσι συμπληρώσεως ή επανορθώσεως χρείαν”<sup>348</sup>. Σχετικά με την πανεπιστημιακή παιδεία η βασιλική κυβέρνηση έχοντας υπόψη την “εν λόγοις και επιστήμαις αρχαίαν της Ελλάδος εύκλειαν και περί της πληρώσεως των αληθών χρειών και δικαίων επιθυμίαν του ελληνικού έθνους φροντίζουσα απεφάσισε να επιθέση οίον κορωνίδα του όλου παιδευτικού οικοδομήματος το Πανεπιστήμιον”<sup>349</sup>.

Αρνητικό στοιχείο θεωρείται το γεγονός ότι δεν ιδρύθηκε ναυτικό σχολείο, αν και το απαιτούσαν και το απαιτούν οι περιστάσεις του έθνους, διότι δυστυχώς δε δόθηκε μέχρι τώρα η προσοχή που έπρεπε σε αυτόν τον τομέα της εκπαίδευσης. Ορισμένοι, βέβαια, θα ισχυριστούν ότι η ναυτική δύναμη απαιτεί υπέρογκη δαπάνη. Αυτό δεν είναι επιχείρημα, διότι και η πολιτική ελευθερία είναι δαπανηρή, αλλά είναι ένα αγαθό, για το οποίο αξίζει κάθε είδους δαπάνη. Ως μέσα για τη διατήρηση και ανάπτυξη της πνευματικής ζωής του έθνους απαιτούνται όχι μόνο κάθε είδους σχολεία κατώτερα και ανώτερα αλλά και βιβλία και βιβλιοθήκες και επομένως τυπογραφεία. Υπάρχουν συνολικά 37 τυπογραφεία στην Αθήνα και άλλα τόσα στο υπόλοιπο κράτος. Από αυτά 4-5 είναι πλήρη και ικανά για την

<sup>347</sup> 12/7/1871, έτος ΙΘ', αρ. 777, σ. 2402 κε. Με βάση την περσινή έκθεση του υπουργείου παιδείας και με βάση τον πληθυσμό της Ελλάδας (1.340.000 μισοί άνδρες και μισές γυναίκες), ενώ θα έπρεπε να φοιτούν στα δημοτικά (δημόσια και ιδιωτικά) 84.000 αγόρια, φοιτούν 49.234, δηλαδή το 59% και μένει αδιδακτο το 41%. Στα κορίτσια είναι πιο άσχημη η κατάσταση. Φοιτούν 10.800, δηλαδή το 77% των κοριτσιών δε φοιτά στο σχολείο. Κατά την εκλογή των δημοδιδασκάλων απαιτείται μεγαλύτερη προσοχή και πρέπει να γίνει αυστηρότερη η εφαρμογή του νόμου για υποχρεωτική φοίτηση.

<sup>348</sup> στο ίδιο, σ. 2404.

<sup>349</sup> στο ίδιο, σ. 2405. Σύμφωνα με το Φ. Ιωάννου από 1/9/1836 έως το τέλος του 1869-1870 φοίτησαν 5222 φοιτητές και 304 στο φαρμακευτικό σχολείο, συνολικά 5526. Από αυτούς πήραν πτυχίο ή δίπλωμα 1689. [Στην έκθεση του Α. Δ. Αυγερινού (6/7/1870) αναφέρονται συνολικά 5245]. Από αυτούς 232 φοίτησαν στη Θεολογική (πήραν πτυχίο 10), 2286 στη Νομική (πήραν πτυχίο 552 από την Ελλάδα και 177 από το εξωτερικό), 1664 στην ιατρική (πήραν πτυχίο 605), 1047 στη Φιλοσοφική (πήραν πτυχίο 66 από την Ελλάδα και 32 από το εξωτερικό), 297 στο φαρμακευτικό σχολείο (πήραν πτυχίο 190). 3752 φοιτητές από την Ελλάδα (περιλαμβάνονται και 513 Επτανήσιοι), 1774 αλλοδαποί (140 Κων/πολη, 112 Θράκη, 206 Μακεδονία, 348 Ήπειρο και Αλβανία, 211 Θεσσαλία, 160 Κρήτη, 21 Κύπρος, 294 νησιά Αιγαίου, 200 Μ. Ασία, Συρία, Αίγυπτος, 40 Δακία, 16 Αυστρία, Γερμανία, 10 Ρωσία, 2 Αγγλία, 2 Γαλλία, 2 Σκανδιναβία, 5-6 Σέρβοι και Βούλγαροι συμπεριλαμβάνονται στους Μακεδόνες και Θράκες). Οι φοιτητές έφτασαν τους 1200, πραγματικά υπέρογκο αριθμό, ο οποίος, αν εξεταστεί σε σχέση με τον αριθμό των κατοίκων, υπερβαίνει πολύ τον αριθμό των φοιτητών στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης. Η μεγάλη και αιφνίδια αυτή αύξηση προήλθε κυρίως από τη χαλάρωση, κατά την τελευταία πολιτική μεταβολή, των απολυτηρίων εξετάσεων στα γυμνάσια και απόκειται “εις την κυβέρνησιν να φροντίση περί της προσηκούσης διορθώσεως, ίνα προληφθώσι τα εντεύθεν εις τε τας οικογενείας και την πολιτικήν κοινωνίαν επαπειλούμενα κακά”.

τύπωση βιβλίων<sup>350</sup>. Στο μεταξύ έχουν ιδρυθεί επιστημονικές εταιρείες, όπως η Φυσιογραφική Εταιρεία από το 1836, η Ιατρική Εταιρεία (5/6/1835), η Αρχαιολογική Εταιρεία (15/1/1837)<sup>351</sup>.

Παράλληλα έχουν θεσμοθετηθεί τα Διαγωνίσματα. Η ποιητική αθλοθεσία του Αμβρόσιου Στέφανου Ράλλη (1850-1860), η ποιητική αθλοθεσία του Ιωάννη Γ. Βουτσινά από το 1862, η φιλολογική του Θ. Π. Ροδοκανάκη από το 1860, η αθλοθεσία για την ηθική και χριστιανική διάπλαση του λαού του Κ. Ν. Νικόδημου από το 1859.

Επισημαίνεται ότι έχει δοθεί μεγάλη βαρύτητα και από την κυβέρνηση και από τους ιδιώτες στα γράμματα και στις θεωρητικές γνώσεις και πολύ λιγότερη από αυτήν που αρμόζει στις βιομηχανικές τέχνες. Η παραμέλησή τους είναι *“κακόν, ούτινος τα λυπηρά παρεπόμενα ήρχισεν από τινος χρόνου να αισθάνηται μετ’ ανησυχίας η ελληνική κοινωνία· ανάγκη δε να ληφθή τάχιστα πρόνοια περί διορθώσεως της πλημμελείας ταύτης της δημοσίας παιδεύσεως και περί προλήψεως πάσης εντεύθεν επαπειλουμένης του κοινού βλάβης”*. Η πολιτική κοινωνία είναι οργανισμός. Και όπως η υπερτροφία οποιουδήποτε οργάνου γεννά επικίνδυνα νοσήματα στο σύνολο, έτσι και η “υπέρ το προσήκον μέτρον ανάπτυξις μιάς τινος των πολιτικών τάξεων διαταράσσει τον ρυθμόν του όλου και παράγει ολέθρια πολιτικά αρρωστήματα”.

Η νέα πνευματική κίνηση και η ορμή προς την παιδεία δεν περιορίστηκε ούτε ήταν δυνατόν να περιοριστεί μέσα στα στενά όρια του ελληνικού βασιλείου, αλλά βαθμιαία διαδόθηκε σε όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίες κατοικούνται από ομογενείς και ομοθρήσκους και παντού άρχισαν να πολλαπλασιάζονται και τα δημοτικά και τα ανώτερα σχολεία, να ιδρύονται διδασκαλεία θηλέων στη Θεσσαλία,

---

<sup>350</sup> Σε αρκετά προγενέστερο δημοσίευμα 22/6/1857, αρ. 213, σ. 103, διατυπώνονται έπαινοι από τη γαλλική εφημερίδα το “Διβάνιον” για την τυπογραφία του κ. Α. Κορομηλά. Οι Έλληνες ακολουθούν τα ίχνη των προγόνων τους και μπορούν να καυχώνται ότι έχουν “Εξεβίρους και Διδότους”.

<sup>351</sup> 16/8/1871, έτος ΙΘ’, αρ. 779, σ. 2422 κε.

Για τους συλλόγους και τις εταιρείες πληροφορούμαστε από το δημοσίευμα της 30/10/1873, έτος ΚΑ’, αρ. 819, σ. 2712. Στην ελεύθερη Ελλάδα λειτουργούν 21 Σύλλογοι και Εταιρείες. Έξι αποσκοπούν στην αγωγή, εκπαίδευση και διδασκαλία, 9 στην ανάπτυξη των τεχνών και επιστημών, 6 στην ανάπτυξη των γνώσεων των μελών τους και της κοινωνίας. Στους πρώτους συγκαταλέγονται η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία που ιδρύθηκε το 1836, ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1869), η Εταιρεία των Φίλων του λαού (1865), ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος εν Πειραιεί “Σωκράτης” (1872) και η Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας (1836). Στη δεύτερη κατηγορία η Αρχαιολογική Εταιρεία (1837), η Ιατρική Εταιρεία (1835), η Φιλαρμονική Εταιρεία “Ευτέρπη” (1834), ο Μουσικός Σύλλογος “Μελπομένη” (Πειραιάς 1871), ο Μουσικός και Δραματικός Σύλλογος (Αθήνα 1871), η Φιλαρμονική Εταιρεία Ζακύνθου (1871), η Εταιρεία επί σκοπόν βολής (Κέρκυρα 1868), η Εταιρεία επί σκοπόν βολής (Αθήνα 1870), ο Παρνασσός (1866) και στην τρίτη η Σχολή απόρων παιδών (1872), ο Φιλολογικός Σύλλογος “Βύρων” (1872), η Ελληνική Παλιγγενεσία (1872), ο Ασκληπιός (1872), ο Διδασκαλικός Σύλλογος (1872).

Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη, στην Κωνσταντινούπολη και ακόμη στην πολύπαθη Κρήτη”<sup>352</sup>.

Σημειώνεται ότι η διανοητική πρόοδος από την αρχή της αυτονομίας είναι μεγάλη. Αν συγκριθεί, όμως, “το μέχρι τούδε διοδευθέν της οδού μέρος προς το λειπόμενον, ευρίσκομεν ότι εκείνο είναι βραχύτατον, μακρά δε πρόκειται εμπροσθεν ημών η έτι ανυστέα οδός”. Η πνευματική ανάπτυξη κάθε ανθρώπου και κάθε έθνους σύγκειται από δύο μέρη, τη διανοητική και την ηθική ανάπτυξη. Και ενώ στη διανοητική υπήρξε προαγωγή μέχρι τώρα στην Ελλάδα, για την ηθική και την πολιτική ανάπτυξη που εμπεριέχεται στην ηθική, έχουν διατυπωθεί κατακρίσεις. “Η Ελλάς, λέγουσιν, ηπάτησεν του πεπολιτισμένου κόσμου τας προσδοκίας”. Στην πολιτική ανωμαλία συντέλεσαν και συντελούν η αντιζηλία, τα συμφέροντα και οι λανθασμένες κρίσεις για τα ελληνικά πράγματα των ισχυρών προστατών. Ευθύνες, όμως, καταλογίζονται και στους Έλληνες, για αυτό *“οφείλομεν εξ ετέρου ημείς να καταβάλωμεν πάσαν σπουδήν προς ηθικήν βελτίωσιν και πολιτικήν εαυτών ρύθμισιν, ίνα μη παρέχωμεν εις τους αλλογενείς να συγκρίνωσιν ημάς προς τους υπό ζυγόν ζήσαντας πατέρας ημών... Ο Βασιλεύς... θέλει δυνηθή να υπερνικήση τας πολλές και μεγάλας δυσχερείας, ας παρέχει η κυβέρνησις βασιλείου νεοπαγούς και αναδείξη αυτό άξιον της αρχαίας ελληνικής ευκλείας, άξιον των προσδοκιών των χριστιανικών και φίλων λαών”*<sup>353</sup>.

Στα πλαίσια των διπλωματικών σχέσεων με τις ευρωπαϊκές χώρες και της ανάγκης για ελληνική παρουσία στα πολιτιστικά δρώμενα της εποχής η Εφορεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης και του Εθνικού Νομισματικού Μουσείου επιθυμώντας να συμμετάσχει η Ελλάδα στην παγκόσμια φιλολογική έκθεση “διά του ονομαστού εν Λονδίνω εκδιδόμενου περιοδικού συγγράμματος το Αθήναιον διά το έτος 1874” θα στείλει έκθεση *“ου μόνον της Ελλάδος αλλ’ απάσης της Ελληνικής Ανατολής, ίνα έτι μάλλον ενισχυθή η γνώμη ότι μόνη η ελληνική φυλή διά της υπεροχής του πνεύματος κρατεί εν τη παλάμη αυτής τας τύχας της Ανατολής”* και προσκαλεί τους Έλληνες συγγραφείς να στείλουν τα συγγράμματα που θα δημοσιεύσουν για το 1874, ώστε να γίνει η μνεία τους στην έκθεση. Η συμμετοχή της

<sup>352</sup> 6/9/1871, έτος ΙΘ’, αρ. 780, σ. 2427 κε. Ενδιαφέροντα είναι και τα στοιχεία για τα σχολεία στις κοντινές προς τη Θεσσαλονίκη περιοχές και για αυτό και τα παραθέτω: Στη Μακεδονία υπάρχουν 23 γεωγραφικά τμήματα. Ένα από αυτά είναι το του Κίτρου, Κατερίνης και Πλαταμώνος Πιερίας. Τούτου τρεις μόνον κώμαι το Κολενδρόν, το Λιτόχωρον και το Βλαχολίβαδον εχουσιν ανά εν αλληλοδιδασκτικόν με μαθητάς εν πάσιν 170 περίπου. Το δε Λιτόχωρον έχει και εν Ελληνικόν Σχολείον με 15-20 μαθητάς. Στο τμήμα της Θεσσαλονίκης (Μυγδονίας) λειτουργούν 3 αλληλοδιδασκτικά αρρένων με 550 μαθητές, 1 κορασίων με 450 μαθήτριες και 1 Γυμνάσιο με 150 μαθητές. Στην Κουλιακία υπάρχει αλληλοδιδασκτικό. Στην Κωνσταντινούπολη και τα προσαρτήματά της ζουν 250000 Έλληνες μοιρασμένοι σε 48 ενορίες σύμφωνα με τη στατιστική της Πατριαρχικής Επιτροπής. “Πανταχού, όπου ακούεται ελληνική φωνή ή των κατοίκων ελληνίζει, επενήργησεν ωφελίμως επί των πνευμάτων η ανάστασις της Ελλάδος· πανταχού ο ενταύθα μετά της ελευθερίας αναλάμψας πνευματικός πυρσός εξηκόντισε τας φωτιστικάς του ακτίνας”.

<sup>353</sup> 18/10/1871, έτος ΙΘ’, αρ. 783, σ. 2454 κε.



Ελλάδας θεωρείται πολύ σημαντική, διότι “αι περί του πολιτισμού της Ανατολής ετήσιαι εκθέσεις θέλουσιν έχει μεγάλην επιρροήν επί των περί Ανατολής αποφάσεων”<sup>354</sup>.

Πλήθος είναι οι μεγαλόστομες ρητορείες για την πρόοδο του κράτους. Όταν, όμως, πρόκειται για εκσυγχρονισμό, όπως για παράδειγμα στις μεθόδους καλλιέργειας, τότε σημειώνεται ολιγωρία και επιφυλακτικότητα<sup>355</sup>. Παρόλο που η Ελλάδα είναι μια καθαρά γεωργική χώρα αυτή την εποχή, η γεωργική τάξη δεν έχει καμία επιστημονική καθοδήγηση και οι τρόποι καλλιέργειας ανάγονται στη μεσαιωνική εποχή<sup>356</sup>.

Τη μεγάλη καθυστέρηση του ελληνικού κράτους στο εμπόριο, τη ναυτιλία<sup>357</sup>, τη βιομηχανία, τις φυσικομαθηματικές επιστήμες και στην τεχνολογία επισημαίνουν λίγες φωνές ρεαλιστών στο 19ο αιώνα<sup>358</sup>.

Ο Ιωσήφ Ησαΐας, δικηγόρος που διορίστηκε στο Γυμνάσιο της Σύρου, για να διδάξει διπλογραφία και εμπορική γεωγραφία, κατά την εισαγωγή της διδασκαλίας του, τονίζει ότι ήταν πραγματική έλλειψη η μη διδασκαλία των παραπάνω μαθημάτων, διότι στο εκπαιδευτήριο αυτό φοιτούν παιδιά εμπόρων και βιομηχάνων, καθώς και παιδιά από την αλλοδαπή που οι γονείς τους ασκούν αυτά τα επαγγέλματα. Το μάθημα της διπλογραφίας

<sup>354</sup> 5/2/1874, έτος ΚΒ΄, αρ. 823, σ. 2748.

<sup>355</sup> 3/4/1856, αρ. 157, σ. 640. Ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος απευθυνόμενος προς τους Νομάρχες (23/3/1856) επισημαίνει ότι δεν υπήρξε ανταπόκριση από τις μονές, ώστε να στείλουν από έναν υπότροφο της εκλογής τους στη Γεωργική σχολή της Τίρυνθας, για να διδαχθεί τους βελτιωμένους τρόπους της γεωργίας και κτηνοτροφίας, ώστε μετά την εκπαίδευσή του να τον μεταχειρισθούν επωφελώς. Να πείσουν τους ηγουμένους για τις θετικές συνέπειες από την “κατά τον ευρωπαϊκόν τρόπον επέκτασιν και πρόδοον της καλλιέργειας εις την ημετέραν πατρίδα”.

Για το ίδιο ζήτημα δημοσιεύεται και άλλη εγκύκλιος: 10/1/1859, αρ. 298, σ. 783. Ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος προς τους νομάρχες (19/12/1858). Για τη βελτίωση των καλλιεργειών στα μοναστηριακά κτήματα θα πρέπει να γίνει η παραδοχή τελειοποιημένων γεωργικών ευρωπαϊκών εργαλείων. Είναι βέβαιος ότι οι ηγούμενοι και οι λοιποί πατέρες “οίτινες ου μόνον κατά τους παρελθόντας χρόνους, προς χειμώνα δουλείας και βαρβαρότητας παλαιόντες συνετέλεσαν σπουδαίως υπέρ της διασώσεως της θρησκείας και των γραμμάτων επί τη σωτηρία του γένους και ωφελεία των συμπολιτών αυτών, αλλά και κατά τον υπέρ Πίστεως και Πατρίδος αγώνα ελαβον ενεργόν μέρος υπέρ της αποκαταστάσεως του έθνους, θέλουσι και νυν, εν τω καιρώ της γαλήνης και της ηρεμίας, ασπασθή προθύμως τα περί της καλλιέργειας των μοναστηριακών γαιών... μείζον κέρδος εκπηγάζει προφανώς εκ τρόπου γεωργίας ήττον επιμόχθου και ήττον δαπανηρού”.

<sup>356</sup> 27/11/1871, έτος ΙΘ΄, αρ. 785, σ. 2469. Ο Θ. Ορφανίδης, τακτικός καθηγητής της Βοτανικής στο Πανεπιστήμιο, στην αγγελία για την έκδοση του περιοδικού συγγράμματος “Γεωπονικά”: “η γεωργική τάξις, η άοκνος αύτη μέλισσα νυχθημερόν εργαζομένη, ουδένα έχει επί του παρόντος σύμβουλον και συμπράκτορα, όπως καθοδηγήται εις τας ούτω ωφελίμους εργασίας της. Η παντελής παρ’ ημίν έλλειψις στοιχειώδους γεωργικής διδασκαλίας του λαού, η σπανιότης γεωργικών συγγραφών και το πλήρες ναυάγιον της μιας και μόνης εν Τίρυνθι γεωργικής σχολής, έγινεν αιτία να βαδίζη η γεωργική τάξις σήμερον εν μέσω σκότους και μεσαιωνικών προλήψεων, ολίγα πράπτουσα μετά λόγου, και εμπειρικός ταύτα μεταδίδουσα, πολλά δε και άτοπα, και παράλογα και επιζήμια μετά των ολίγων τούτων καλών τελούσα και μεταδίδουσα εις τους νεωτέρους”.

<sup>357</sup> 9/5/1867, έτος ΙΕ΄, αρ. 631, σ. 1228-1230. Ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος σε εγκύκλιο (8/4/1867) για τη σύσταση ναυτικών σχολείων τονίζει ότι η ναυτιλία συντέλεσε στην έξαρση, τη δύναμη και τον πλούτο των προγόνων, αλλά και στη διάρκεια της εθνικής παρακμής ήταν η συγκοινωνία και ο σύνδεσμος των Ελλήνων και συνέβαλε στην ελευθερία τους. Συστήθηκαν ιδιωτικές ναυτικές σχολές, που, όμως, δεν έχουν ενότητα στη διδασκαλία, για αυτό και τώρα θα διατυπωθεί αυτή “επί το ομοιόμορφον” και θα οριστεί η διάρκεια των σπουδών και τα προσόντα όσων θα φοιτήσουν” Και επειδή το “ναυτίλλεσθαι” στη Μεσόγειο είναι περισσότερο έργο πείρας, παρά κατόρθωμα επιστημονικής θεωρίας, θα διδαχθούν τα χρήσιμα και δεκτικά εφαρμογής μαθήματα. Δεκτοί θα γίνουν οι μαθητές που γνωρίζουν ανάγνωση, γραφή, αριθμητική και η διάρκεια φοίτησης θα είναι έξι μήνες. Τα μαθήματα θα είναι Αριθμητική, Γεωμετρία, Γεωγραφία, Υδρογραφία, Ναυτιλία, Ναυτική Αστρονομία, Κυβερνητική.

<sup>358</sup> 18/3/1861, έτος Θ΄, αρ. 401, σ. 1612. Έκδοση του περιοδικού συγγράμματος “Ερμής” από τον καθηγητή Μ. Κουτσούδη στην Ερμούπολη. Σκοπός να συντελέσει στη γνωστοποίηση της οικονομικής, εμπορικής και βιομηχανικής προόδου στους Έλληνες εμπόρους και βιομηχάνους, την οποία δεν πληροφορήθηκαν “διά την παρ’ ημίν υστέρησιν των φυσικομαθηματικών επιστημών και της πολιτικής οικονομίας δι’ ων τα έθνη ταχύτερον και βεβαιότερον καθίστανται σοφά και εις τον αληθή πολιτισμόν εισάγονται”.

παραμελήθηκε, με αποτέλεσμα κανένας τελειοδιδάκτος να μην μπορεί να εργαστεί ως γραμματέας σε εμπορικό γραφείο, ενώ υπάρχουν τέτοιες ανάγκες και ενώ πολλά παιδιά πρόκειται να διαδεχθούν στην εργασία τους πατέρες τους. Υπάρχουν και άποροι μαθητές, οι οποίοι, ενώ θα μπορούσαν να βρουν ανάλογη εργασία, χτυπούν τις θύρες των ισχυρών της ημέρας επαιτώντας κάποια θέση δημόσια ή δημοτική, για να απολαύσουν ευτελέστατο μισθό<sup>359</sup>.

Στην Ελλάδα επικρατεί η νοοτροπία ότι ένα πρακτικό επάγγελμα δεν είναι δυνατόν να διδαχθεί και μαθαίνεται στο εμπορικό κατάστημα ή στο γραφείο ή στην τράπεζα και παραγνωρίζεται το γεγονός ότι όσοι προετοιμάζονται για το εμπόριο με τακτικές σπουδές, και μετά από άσκηση, διαπρέπουν και γίνονται ικανοί με το χρόνο και την πείρα να διευθύνουν επιχειρήσεις. Δε λαμβάνεται υπόψη ότι η σπουδή στα εμπορικά σχολεία εξοπλίζει το μελλοντικό έμπορο με τη γνώση της γλώσσας του και μπορεί να γράψει επιστολές σε ύφος καθαρό και σαφές. Η γνώση επίσης των ξένων γλωσσών συντελεί στην αύξηση και βελτίωση των σχέσεων με άλλες χώρες. Η ταχυγραφία, η αριθμητική, η γνώση των νομισματικών και μετρικών συστημάτων, η στοιχειώδης φυσική, η χημεία, η μηχανική, η γνώση των μεθόδων και προόδων της βιομηχανίας, της γεωργίας, της φυσικής ιστορίας, της εμπορικής γεωγραφίας, της οικονομίας είναι απαραίτητα εφόδια και αποκτώνται σε ειδικό σχολείο, οργανωμένο έτσι, ώστε να ενισχύεται η θεωρητική διδασκαλία με παραδείγματα και ασκήσεις. Έτσι περίπου είναι η εκπαίδευση στη Γαλλία, αλλά και στην Αγγλία, Η.Π.Α, Σουηδία, Γερμανία, Ολλανδία, όπου η διδασκαλία συνάδει με τις δημόσιες ανάγκες. Στη δυτική Ευρώπη υπάρχουν τέτοιου είδους σχολεία από το 1793<sup>360</sup>.

Επιστήμονες των θετικών επιστημών τονίζουν ότι η Ελλάδα είναι “απωρφανισμένη” από τις φυσικές επιστήμες, οι οποίες συνέβαλαν σημαντικά, ώστε τα κράτη της Ευρώπης να φτάσουν σε υψηλό επίπεδο προόδου και ευημερίας και ότι πρέπει να διευκολυνθεί η εισαγωγή τους στην Ελλάδα, για να προετοιμαστεί έτσι η υλική της ευημερία. Και είναι πράγματι αξιοπερίεργο το γεγονός ότι στο τέλος του 18ου αιώνα το ελληνικό έθνος ανέδειξε συγγράμματα μεγάλης παιδαγωγικής και επιστημονικής αξίας αναγγέλλοντας έτσι ότι η συνείδησή του επιζητούσε νέους κλάδους ανάπτυξης. Με τα συγγράμματα των Βούλγαρη, Ν. Θεοτόκη, Κ. Μπαλάνου, Καπετανάκη, Κούμα, Ηλιάδη και Κοβδελά έγινε η εισαγωγή των φυσικομαθηματικών επιστημών στην Ελλάδα και αυτές έγιναν κοινά κτήματα πνευματικής ελευθερίας και προόδου, ενώ ακόμη υπήρχε τυραννία. Όση ευγνωμοσύνη πρέπει να οφείλεται στους ελευθερωτές από τη δουλεία, τόση πρέπει να αποδοθεί και σε

<sup>359</sup>7/12/1856, αρ. 190-191, σ. 771.

<sup>360</sup>7/5/1860, έτος Η, αρ. 362, σ. 1298 κε (Μ. Π. Π.).

αυτούς που ύψωσαν το ελληνικό πνεύμα με τις επιστήμες και ετοίμασαν το αίσθημα της υπεροχής και ελευθερίας. Με την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και μάλιστα της χημείας η Ελλάδα θα αποκτήσει ευημερία, πλούτο και θα κάνει εξαγωγές, ενώ το εμπόριό της, η μόνη εγγύηση της ευημερίας θα αυξηθεί και η φίλτατη πατρίδα θα γίνει πραγματικά “πρότυπον βασιλείου της Ανατολής”<sup>361</sup>.

Ως προς τις επιστήμες εκφράζεται και η άποψη ότι αυτές μπορούν να εισαχθούν από την Ευρώπη, ενώ θα πρέπει να δοθεί βαρύτητα στην ελληνική γραμματεία, διότι η Ανατολή προσδοκά τη γραμματεία της από το ελληνικό κράτος. Αν δημιουργηθεί κάποια πρωτότυπη γραμματεία και το εθνικό μυθιστόρημα αποβεί ισχυρό όπλο για τη διάδοση των ιδεών, τότε τα εισαγόμενα από τη Γαλλία και τη Γερμανία γράμματα θα μαραθούν και θα εκλείψουν. Από τη Δύση χρειάζονται οι επιστήμες και ο σίδηρος. Οι επιστήμες για να εξασφαλιστεί η ελληνική πνευματική υπεροχή στις εθνότητες της Ανατολής και ο σίδηρος, για να ελευθερωθούν οι αλύτρωτοι Έλληνες<sup>362</sup>.

Η ανάγκη να αποδειχθεί η πρόοδος του ελληνικού κράτους στους Ευρωπαίους και το ενδιαφέρον να υπάρχει θετική γνώμη στο εξωτερικό οδηγούν ορισμένες φορές στη “θήρα” των δημοσιευμάτων για την Ελλάδα σε έντυπα του εξωτερικού<sup>363</sup>. Οπωσδήποτε τα κολακευτικά δημοσιεύματα των ξένων φιλελλήνων δημιουργούν αυταπάτες για την πορεία του ελληνικού κράτους<sup>364</sup>. Μερικές φορές, μάλιστα, τα δημοσιεύματα σε εφημερίδες του εξωτερικού, ίσως, και επειδή οι συντάκτες τους δεν είχαν άμεση αντίληψη της ελληνικής πραγματικότητας, μπορούσαν να ενισχύσουν τη στρεβλή ελληνική αντίληψη για την πρόοδο του κράτους τους. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα με το θέμα της γλώσσας, όταν

---

<sup>361</sup> 3/7/1864, έτος ΙΒ΄, αρ. 530, σ. 417-423. Στις 2/5/1864 εκφωνήθηκε εναρκτήριο λόγος στο Πανεπιστήμιο από τον υφηγητή της Χημείας Α. Κ. Χρηστομάνο για την ιστορία των φυσικών επιστημών στην Ελλάδα. Οι προπάτορες “έθηκαν τας κυριωτάτας βάσεις, ώστε φαίνονται ημίν ως προγονικά τινα κληροδοτήματα... Αλλ’ ωφελιμώτερον νομίζω, αντί να εναβρυσώμεθα επί πατραγαθiais, ν’ αναλογιζώμεθα μάλλον πόσον σήμερον καθυστερούμεν τα τε άλλα και τας φυσικάς επιστήμας, ώστε μετά ζήλου και φιλοτιμίας να συμπράξωμεν εις ανάπτυξιν και προαγωγήν αυτών, όπως δυνηθώμεν να ταχθώμεν άξιοι επιστημονικοί συναγωνισταί των εθνών, εις α περιήλθε των ημετέρων πατέρων ο κλήρος”. Η Ελλάδα να σπεύσει και ως προς τις επιστήμες να φανεί “αξία της επωνυμίας ευρωπαϊκής επικρατείας”. Υπάρχουν βέβαια δυσκολίες: πρέπει να δημιουργηθεί επιστημονική γλώσσα και φρασεολογία σύμφωνα με τις παραδόσεις των αρχαίων και τις σύγχρονες ανάγκες, λείπει η γνώση των φυσικών προϊόντων της Ελλάδας και είναι ανάγκη να ορισθούν. Ας προσπαθήσουμε να διδαχθούμε εκείνα με τα οποία η Ελλάδα μπορεί να “ευεκτήση εν αυτή και δι’ αυτής”.

<sup>362</sup> 3/9/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 711-712, σ. 1873 κε. Από το λόγο (28/6/1869) “περί του γαλλικού μυθιστορήματος και της επιρροής αυτού εις τα εν Ελλάδι ήθη” του Α. Ζανετάκη Στεφανόπουλου, καθηγητή της γαλλικής στο εκπαιδευτήριο του Γ. Γ. Παπαδόπουλου.

<sup>363</sup> 31/1/148, αρ. 148, σ. 596. Αναφέρονται οι εντυπώσεις του λόρδου Carlisle, που εκδίδονται από τον καθηγητή Felton: χαρακτηρίζει το ελληνικό έθνος το νοημονέστερο στη γη. Διατήρησε αναλλοίωτη τη θρησκεία του, φύλαξε τη γλώσσα του και αμετάβλητη τη φιλοτιμία του. Δεν απέβαλε την ιδέα της εθνικότητας και το γενετικό του σύνδεσμο

3646/2/1860, έτος Η΄, αρ. 350, σ. 1200. Από επιστολή του Αμερικανού φιλόλογου “Κρόσβυ” στον Κ. Ασώπιο: “οι λόγιοι της Ελλάδος ου χρήζουσι οδηγών τοιούτων (των Γερμανών φιλόλογων κλπ)· οι ομόφυλοι και κοινωνοί του Βάμβα και του Τρικούπη δεν έχουσιν ανάγκην ίνα πορεύωνται εις ξένας χώρας εις ζήτησιν πινάκων και πιεξίδων. Η νυν Ελλάς κέκτηται του χαρακτήρος της Ελλάδος του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους και μετ’ ου πολύ τα έθνη έσοντα αποστέλλοντα τους εκπροσώπους αυτών, ίνα συρρέωσιν εις τας ακαδημίας και τα λύκεια αυτής, βλέπω εις την ευγενή και ποτνίαν υμών χώραν ισχύν και κάλλος ίδια αυτής· φιλολογίαν και ρώμην υγιούς νοός, ουδεμίας γερμανικής βοήθειας χρήζοντος, και ούτω η χαρά μου πλεονάζει συνάπτοντος το ένδοξον παρεληλυθός της Ελλάδος τω ευέλπιδι παρόντι αυτής”.

διατυπώνονται έπαινοι για τη χρήση της αρχαίας ελληνικής. Η *Eclectic Review* της Σκωτίας, εκτός από τις άλλες πληροφορίες που παραθέτει για την Ελλάδα, αναφέρεται και στην ελληνική εκπαίδευση. Η ελληνική φιλολογία, σύμφωνα με την εφημερίδα, απασχολείται με τις μεθόδους της εκπαίδευσης και τους τρόπους με τους οποίους αυτή θα διευθύνεται, αν την εκπαίδευση πρέπει να τη διαχειρίζεται η κυβέρνηση ή ο κλήρος ή οι δήμοι ή οι ενορίες, αν πρέπει να γίνονται δεκτά χωρίς δίδακτρα στα σχολεία παιδιά όλων των κοινωνικών τάξεων, αν θα είναι υποχρεωτική η εκπαίδευση. Σημαντική είναι η πρόοδος της παιδείας. Η γλώσσα είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της προόδου. Πριν λίγα χρόνια, σύμφωνα με την *Eclectic Review*, η ελληνική ήταν ένα αλλόκοτο διαλεκτικό “εκφάυλισμα” από ιταλικές, τουρκικές και ελληνικές λέξεις και δεν υπαγόταν σε γραμματικούς κανόνες. Επανήλθε η αρχαία ελληνική, διότι συμβιβάζεται στους σημερινούς καιρούς εφαρμοζόμενη στις σημερινές ιδέες, αλλά καθαρή, ιδιωματική, πλούσια και ωραία<sup>365</sup>. Η Ελλάδα είναι πλούσια σε εφημερίδες και τα πολιτικά συγκινούν πολύ τους Έλληνες. Ο λόγιος “Κλύδης” δημοσιεύει τα ονόματα 31 εφημερίδων (πήρε τα στοιχεία από το *Θεατή της Ανατολής*, Σεπτέμβριος 1853), που αυξήθηκαν στη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου. Ο “Κλύδης” λέει χαρακτηριστικά ότι η Αθήνα είναι η πρωτεύουσα όχι μόνο της Ελλάδας αλλά των απανταχού Ελλήνων και εκδίδονται σε αυτήν 20 εφημερίδες, ενώ έχει πληθυσμό μόλις 31000 χιλιάδες. Τα επιστημονικά και φιλολογικά περιοδικά δεν έχουν μεγάλη υποστήριξη, διότι δεν είναι μεγάλος ο αριθμός αυτών που διαβάζουν, παρ’ όλα αυτά συνεχίζουν την προσπάθειά τους. Σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος στη φιλολογία και αρχαιολογία, αλλά δεν υπάρχουν μυθιστορήματα, που παρουσιάζουν γνήσιες εικόνες του ελληνικού βίου. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την προσδοκία ότι αν οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν την πίστη τους στο Θεό και διάγουν “*αδιαλείπτως υπό το όμμα του, θέλουσιν ευοδωθεί και θέλουσιν ίδει το έθνος αυτών απελευθερούμενον της αμαθείας*”

<sup>365</sup> 11/2/1856, αρ. 150, σ. 602 κε. Οι δύο Σκώτοι λόγιοι “Κλύδης” (Ιάκωβος Clyde) και “Βλαδής” (Blackie, στο λόγο του Κ. Ασωπίου αποδίδεται Βλάκης) έμαθαν πολλά για την ελληνική γλώσσα. Το βιβλίο της *Πανδώρας* είναι γραμμένο σε ωραία ελληνική γλώσσα. Δεν υπάρχει σε αυτό καμία λέξη που να μην αναγνωρίζεται από έναν Ελληνιστή ως αρχαία ή αρχαιοτυπη. Ο συντάκτης λέει χαρακτηριστικά ότι οι Έλληνες έγιναν “επιμανείς” για την αρχαία ελληνική. Δεν παραδέχονται καμιά μη ελληνική λέξη στη γλώσσα τους και όλα τα μεθερμηνεύουν ελληνιστί, ακόμη και τα ξένα ονόματα. Η πρόοδος της γλώσσας είναι απόδειξη της προαγωγής της δημόσιας εκπαίδευσης. Ο “Κλύδης” αναφέρει ότι η Ελλάδα οφείλει την ανάπτυξή της και τις προσδοκίες της μελλοντικής αποκατάστασής της κυρίως στα δημόσια σχολεία και στον τύπο. Το μικρό αυτό κράτος μπορεί να συγκριθεί με τα πιο πεπαιδευμένα έθνη της Ευρώπης. Είναι άξιο σχολιασμού ότι η Ελλάδα έχει πιο πολλά σχολεία ανώτερου βαθμού από ό,τι η Σκωτία, πιο πολλούς διδάσκοντες στο Πανεπιστήμιο και μάλιστα διδάσκονται μαθήματα που δεν διδάσκονται στα Βρετανικά πανεπιστήμια. Παρ’ όλα αυτά οι Έλληνες δεν είναι ευχαριστημένοι, διότι η αναλογία των μαθητών προς τον πληθυσμό είναι 40/000, ενώ στη Γαλλία το 1841 η αναλογία ήταν 84/000 και στην Ελβετία 181/000. Το εθνικό αίσθημα είναι ισχυρό και με αυτό, καθώς και με τα εκπαιδευτικά και φιλολογικά της ιδρύματα, ελπίζεται να αναβιώσει η Ελλάδα. Πρόοδος έχει σημειωθεί σε όλες τις επιστήμες καθώς και στη φιλολογία.

και της απορίας λαμβάνον θέσιν μεταξύ των βασιλευόντων της Ευρώπης εθνών και εκπληρούν δεξιώς και κατά πάντα την προωρισμένην αυτώ αποστολήν<sup>366</sup>.

Η έκθεση του Χ. Χριστόπουλου για την εκπαίδευση (1855-56) φαίνεται ότι έκανε ιδιαίτερη αίσθηση στο εξωτερικό. Υπάρχουν κολακευτικά δημοσιεύματα από πάρα πολλές εφημερίδες. Τις γαλλικές εφημερίδες *Constitutionnel*<sup>367</sup> και *Courrier de Marseille*<sup>368</sup>, την εφημερίδα *Ημέρα* στην Τεργέστη (φ. 29), την *Αμάθεια* (φ. 891) που θεωρεί την έκθεση “λίαν παραμυθητικόν και αξιόλογον”<sup>369</sup>, τον *Παιδαγωγό*, σύγγραμμα περιοδικό της Βενετίας<sup>370</sup>. Ο F. M. Rousson du Galteyres Nimes, στα σχόλιά του για την ίδια έκθεση, ελέγχει αυτούς που έγραψαν εναντίον της Ελλάδας, καυχάται ότι οι Γάλλοι μοιάζουν με τους αρχαίους Αθηναίους, θεωρεί ότι οι Έλληνες είναι οι Γάλλοι της Ανατολής και παροτρύνει και τα δύο έθνη σε αμοιβαία αγάπη, ακόμη και σε ταύτιση των συμφερόντων τους<sup>371</sup>.

Είναι λογικό στην Αγγλία, μια χώρα, στην οποία η δημόσια δωρεάν εκπαίδευση άργησε πολύ να θεσμοθετηθεί, να εντυπωσιάζει το γεγονός ότι στην Ελλάδα υπήρχε αυτός ο θεσμός. Η *Εφημερίς των Φιλομαθών* αναδημοσιεύει από την *Ελπίδα* το άρθρο της *Morning Chronicle* για την Ελλάδα. Η απόσταση, βέβαια, προκαλεί και τις σχετικές υπερβολές. Αναφέρεται ότι “το εν Ελλάδι αποκαθεσταμένον σύστημα της δημοσίου αγωγής είναι άξιον των ημερών των διασημοτάτων νομοθετών της”. Από την ημέρα που το παιδί πηγαίνει πρώτη φορά στο δημόσιο σχολείο μέχρι την ημέρα που θα πάρει το δίπλωμά του, οι γονείς δεν ξοδεύουν τίποτε, διότι τα πάντα τα προμηθεύονται από την κυβέρνηση. Οι εκπαιδευτικοί πληρώνονται από το κράτος και το σύστημα της ανατροφής είναι “λίαν ελευθέριον”. Ένα από τα πιο σημαντικά ζητήματα, που απασχολούν σήμερα την ελληνική κοινωνία είναι η προσπάθεια “να εξευγενίσωσι την γλώσσαν των ώστε να

<sup>366</sup> Στις 25/2/1856, 152, σ. 614 συνεχίζεται η δημοσίευση του άρθρου της *Eclectic Review*.

<sup>367</sup> 26/3/1856, αρ. 156, σ. 632. Επαινεί την ανάπτυξη της ελληνικής εκπαίδευσης.

<sup>368</sup> 26/3/1856, αρ. 156, σ. 632. “έστιν ευκαίον ίνα λαμβάνοντες τούτων γνώσιν μη φέρωσιν εν Ευρώπη πλημμελείς περί Ελλάδος κρίσεις” και αναφερόμενη στην έκθεση του υπουργού Χ. Χριστόπουλου “πρώτον ήδη συνταχθέν έργον τοιούτον αποκαλύπτει αληθείας περί της προόδου των γραμμάτων εν Ελλάδι αγνώστους μέχρι τούδε”.

<sup>369</sup> 3/4/1856, αρ. 157, σ. 640. “εκ των νέων πολιτικών μας ανδρών ολίγοι είναι κατά δυστυχίαν οι έχοντες την συνείδησιν του καθήκοντος και την ικανότητα να το εκπληρώσωσιν. Εκ των ολίγων όμως τούτων δίκαιον είναι να διακρίνωμεν σήμερον τον κ. Χριστόπουλον. Από την έκθεσίν του αποδεικνύεται ότι παρ’ ημίν η μέση παιδεία είναι διπλάσιως δραστικωτέρα ή η εν Γαλλία γεγονός τούτο εξ εκείνων, τα οποία δύνανται να φιμώσωσι τα στόματα πολλών συκοφαντών”.

<sup>370</sup> 21/7/1857, αρ. 217, σ. 136. Εκδίδεται από το γενικό επιθεωρητή της Λομβαρδοβενετίας κ. Κοδέμο. Συγχαίρει την Ελλάδα για τις μεγάλες προόδους της στην παιδεία.

<sup>371</sup> 6/7/1857, αρ. 215, σ. 120. Σε άλλο δημοσίευμα για την έκθεση του 1858, στις 1/1/1860, έτος Η΄, αρ. 345, σ. 1166, ο καθηγητής Egger γράφει τις εντυπώσεις του στην εφημερίδα της γαλλικής δημοσίας εκπαίδευσεωςσε άρθρο με τίτλο “Δημοσία παιδείεις κατά την Ανατολήν”. Αποδίδει τον υψηλό αριθμό φοιτώντων (64000) στα ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα στο γεγονός ότι στην Ελλάδα φοιτούν και πάρα πολλοί που προέρχονται από τις ελληνικές περιοχές της Τουρκίας.

εξομοιωθή μετά της γλώσσης, ην βλέπομεν εν τοις συγγράμμασι του Ξενοφώντος και Ισοκράτους”<sup>372</sup>.

Οι αριθμοί, όμως, δεν βοηθούν πάντοτε. Στη δεύτερη περίοδο της έκδοσης του περιοδικού, όταν οι επικρίσεις για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αυξάνουν, παρατίθεται πίνακας της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ευρώπη, που εξέθεσε ο Manier στην παγκόσμια έκθεση των Παρισίων το 1878: ως προς τον αριθμό των σχολείων πρώτη είναι η Γαλλία και τελευταία η Ελλάδα (1373 σχολεία). Ως προς τον αριθμό των μαθητών πρώτη είναι η Γερμανία και τελευταία η Ελλάδα (93000 μαθητές), ως προς την αναλογία πληθυσμού και σχολείων πρώτη είναι η Νορβηγία (280/1) και τελευταία η Ρωσία (2300/1), ως προς την αναλογία κατοίκων-μαθητών πρώτη είναι η Ελβετία (6,17/1) και τελευταία η Ρωσία (65/1), η Νορβηγία έχει μέσο όρο μαθητών ανά σχολείο 33 και η Ολλανδία τελευταία 118. Ως προς τη δαπάνη κατά μαθητή πρώτο είναι το Βέλγιο 4,60 φράγκα, τελευταία η Ρωσία 0,33 φράγκα. Η Ελλάδα με 1,37 φράγκα κατατάσσεται στις χώρες που υστερούν με την Αυστρία, Ιταλία και Πορτογαλία<sup>373</sup>.

Συχνές είναι οι διαπιστώσεις για την ηθική κατάσταση της νεοελληνικής κοινωνίας και εκφράζεται η άποψη ότι αυτή οδηγείται στη διαφθορά και στην “εκθήλυνση”. Οι λόγιοι ανησυχούν για την απομάκρυνση από τα πάτρια ήθη, την κλασική φιλολογία και την υιοθέτηση “οθνείων” ηθών και υποστηρίζουν ότι ο εκδοτικός “οργασμός” που υπάρχει στην ελληνική κοινωνία δε θα πρέπει να δημιουργεί αυταπάτες ότι η διανοητική της κατάσταση είναι υψηλή. Αντίθετα θα πρέπει να δημιουργεί ανησυχία, διότι δηλώνεται με την έκδοση “ένθεν... εκτρωματιαίων εφημεριδαρίων και περιοδικών... ένθεν δε εις πρωτοτύπων κακώς γεγραμμένων, και εις ξένων, χείρον μεταπεφρασμένων, μυθιστοριών δημοσίευσιν απολήγων”. Η ελληνική κοινωνία “εξεθλήνθη διά του παραδόξου αυτού διανοητικού οργασμού, μη αναγινώσκουσα σχεδόν άλλο τι ή κακάς μεταφράσεις κακών μυθιστορημάτων· ότι ελησμόνησε τα πάτρια, χορτασθείσα των οθνείων”<sup>374</sup>.

<sup>372</sup>30/9/1861, έτος Θ', αρ. 424, σ. 1796.

<sup>373</sup> Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/6/1879, αρ. 6, σ. 95-96.

Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 1/9/1881, αρ. 11, σ. 176. Από το *Journal general de l' instruction publique*, No 41, Paris 1880 πληροφορούμαστε ότι η Αθήνα έχει 5 γυμνάσια, με αναλογία γυμνασίων ανά κάτοικο 1/130000, τη μικρότερη της Ευρώπης, την ώρα που το Παρίσι έχει 7 Λύκεια, 1/344407, το Βερολίνο 14, 1/78541, η Βιέννη 7, 1/105326, η Μόσχα 6, 1/100000, η Δρέσδη 3, 1/42427, η Λειψία 3, 1/65765.

<sup>374</sup>21/1/1861, έτος Θ', αρ. 394, σ. 1551 κε. Βιβλιογραφία του Άγγελου Σ. Βλάχου για τις “Μεταφράσεις Ελληνικών Δραμάτων” του Α. Ρ. Ραγκαβή. Αξιόλογο το πόνημα και “ως βιβλίον σχετίζον ημάς προς την κλασικήν των προγόνων ημών φιλολογίαν, ην δυστυχώς, πολύ ελησμονήσαμεν, και ως ευγενής έρανος τέλος υπέρ του ελπιζομένου εθνικού ημών θεάτρου”. Οι μεταφράσεις είναι άξιες προσοχής “ως προσεγγίζουσαι ημάς εις την κλασικήν ελληνικήν φιλολογίαν και εξοικειούσαι ημάς προς τας βίβλους εκείνας των προγόνων ημών, ων δυστυχώς απεξενώθημεν, και τας οποίας κατηντήσαμεν να θεωρώμεν ως μέσον μόνον σπουδής, ατελούς και ταύτης, της ίδιας ημών γλώσσης, ήκιστα δε, ή και σχεδόν παντελώς, ως υγιές και αναγκαίον παντί Έλληνι ανάγνωσμα”. Μέχρι να γίνει η δημιουργία Εθνικού θεάτρου πραγματικότητα, ας χαιρετούμε κάθε τι που χρησιμεύει ως “πρώτη τροφή της ανεγερθησομένης ποτέ ελληνικής σκηνής, και δεν είνε ξενοπρεπές, και δεν αποπνέει την μιασμούδη εκείνην ατμοσφαιραν, ήτις εμόλυνε τας νεαράς των Ελλήνων ψυχάς και επεθλήνυε την καρδίαν αυτών”.

Αιτία για τη μεταβολή των ελληνικών ηθών θεωρείται από τους περισσότερους η ανάγνωση γαλλικών, κυρίως, μυθιστορημάτων, μέσω των οποίων διαστρέφεται ο ελληνικός βίος. Τα “ρυπαρά και μυσάρια πονήματα” των μυθιστορημάτων μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα και μετέβαλαν τα ελληνικά ήθη που ήταν απλά και αφελή. Εμφανίστηκαν γυναίκες με μεγάλες αξιώσεις στην ανεξαρτησία και ελευθερία, παραβιάστηκε η συζυγική πίστη, οι μητέρες ντρέπονται να θηλάσουν τα παιδιά τους και τα αναθέτουν σε μίσθαρνες γυναίκες. Πολλές νεαρές Ελληνίδες πιθηκίζουν τις παρισινές νοοτροπίες. Οι νεαροί, για να γίνουν αρεστοί στις κοπέλες, μιμούνται τη γλώσσα και τους τρόπους τους και καλλωπίζονται, αντί να ασχολούνται με σπουδαίες μαθήσεις και να εργάζονται για το μέλλον της πατρίδας. Όλοι παρατηρούν κάποια έκλυση των ηθών και τη σκανδαλώδη πολυτέλεια να κατακλύζει τις κοινωνικές τάξεις. Το μυθιστόρημα που γράφεται κάτω από την επιρροή παθών και αρχών που είναι άγνωστες στην ελληνική κοινωνία “*αποτρέπει ημάς του ημετέρου κατ’ ιδέαν, δημιουργούν ημίν τεχνητόν τινα ηθικόν βίον, διεγείρον ολεθρίας ορέξεις και αναπτύσσουν εν τη καρδιά ημών αισθήματα βλάπτοντα την ηθικήν, την αιδώ και την θρησκείαν, το ζων τούτο σύμβολον της ημετέρας εθνικής ενότητος*”. Θα πρέπει να αντιμετωπιστεί η ολέθρια επιρροή του ξένου μυθιστορήματος με τη δημιουργία εθνικού, καθώς η ιστορία του βυζαντινού κράτους, ο μεσαίωνας, ο ιερός αγώνας, η παρούσα κατάσταση της Ανατολής παρέχουν σπουδαία θέματα. Υπάρχουν αξιόλογοι Έλληνες συγγραφείς, όπως οι Αλ. Σούτσος, Α. Ρ. Ραγκαβής, Π. Καλλιγάς, Ευ. Καΐρη, Στ. Ξένος<sup>375</sup>.

Στην περίπτωση, όμως, της εκδοτικής επιτυχίας ενός βιβλίου με ηθικό περιεχόμενο, όπως του “Γεροστάθη” του Λ. Μελά, τότε η αντίληψη για τα ελληνικά ήθη αλλάζει εντελώς<sup>376</sup>.

---

<sup>375</sup> 3/9/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 711-712, σ. 1873 κε. Από το λόγο (28/6/1869) “περί του γαλλικού μυθιστορήματος και της επιρροής αυτού εις τα εν Ελλάδι ήθη” του Α. Ζανετάκη Στεφανόπουλου καθηγητή της γαλλικής στο εκπαιδευτήριο του Γ. Γ. Παπαδόπουλου.

<sup>376</sup> 16/4/1862, έτος Ι΄, αρ. 447, σ. 1981. Τρίτη έκδοση του Γεροστάθη του Λ. Μελά σε τρεις τόμους. Η έκδοση βιβλίου μη “επιβεβλημένου” ως διδακτικού και η μεγάλη αποδοχή του (αγορά 5000 αντιτύπων) δείχνει ότι η κοινωνία μας “ήρchiσεν κάπως να εννοή ποία είναι η υγιής τροφή του νούς, και ποίος ο τρόπος της διαπλάσεως των καρδιών των παιδων. Φαίνεται εκλείπει οσημέραι η προς τα παρακόπτοντα την ηθικότητα του ανθρώπου μυθιστορήματα κλίσις, και άρχεται επικρατούσα η προς το εναντίον τάσις”.

### 3.2.2. Ιστορία

Η ιστορία κατέχει δεσπόζουσα θέση στην ελληνική εκπαίδευση, ως πηγή άντλησης ιδεωδών για τη νεοελληνική κοινωνία, γενικότερα, και τη νεολαία του 19ου αιώνα. Είναι το πεδίο από το οποίο αντλούνται συνεχώς τα παραδείγματα προς μίμηση. Οι λόγοι των δασκάλων, οι εγκύκλιοι των υπουργών και πολλά δημοσιεύματα σε κάθε ευκαιρία επικαλούνται το ένδοξο παρελθόν ως κίνητρο δράσης για τους νέους και την ελληνική κοινωνία.

Παράλληλα προβάλλεται συνεχώς η αναγκαιότητα της μελέτης και συγγραφής της ιστορίας, ενώ συγχρόνως έντονη είναι η προσπάθεια που καταβάλλεται, για να αποδειχτεί ότι οι ρίζες των σύγχρονων Ελλήνων κρατούν από τους αρχαίους. Μέσα από τα δημοσιεύματα διακρίνει κανείς και το πώς οι Νεοέλληνες αξιολογούν την Αρχαιότητα, το Βυζάντιο, τη Νεότερη Ιστορία. Στο εγχείρημα του ελληνικού κράτους να προσδιορίσει την εθνική του ταυτότητα καθοριστικό ρόλο θα διαδραματίσουν η ανασύσταση και συγγραφή του ιστορικού παρελθόντος του, η ανεύρεση των ριζών του ελληνισμού. Η ιστορία και η ιστοριογραφία είναι επιστήμες που συγκροτούνται αυτή την εποχή στην Ελλάδα και είναι θεμελιώδους σημασίας για το αρτισύστατο ελληνικό κράτος, το οποίο θα πρέπει να προβάλλει την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού, καθώς και να προσδιορίσει τη θέση του από τη μια στην Ευρώπη (Δύση) και από την άλλη στην εγγύς Ανατολή.

Όταν συγκροτήθηκε το νέο ελληνικό κράτος, υπήρχε ήδη μια διαμορφωμένη αντίληψη για την ιστορία επηρεασμένη έντονα από το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού, καθώς “ουσιώδη συνιστώσα της πνευματικής εμπειρίας” του κινήματος αυτού αποτελούσε η “κατάκτηση του κόσμου της ιστορίας”<sup>377</sup>. Σε αυτό το νέο κοίταγμα του παρελθόντος μεγάλη είναι η συμβολή του Montesquieu<sup>378</sup> και του Gibbon, του Γίββωνος, όπως αποδίδουν οι ελληνικές μεταφράσεις της ιστορίας του<sup>379</sup>.

<sup>377</sup>Ο Διαφωτισμός ξανακοιτάζει την ανθρώπινη ιστορία με μια νέα οπτική. Την απογυμνώνει από το μύθο, την προκατάληψη, τη δεισιδαιμονία και τη μεταφυσική ερμηνεία. Την κατανοεί με τη λογική και ερμηνεύει ξανά τα κοινωνικά φαινόμενα, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους από τα στρατιωτικά, ηρωικά και εντυπωσιακά γεγονότα στη μελέτη της λειτουργίας της κοινωνίας και του πολιτεύματος, με αντικειμενικό σκοπό την ανεύρεση των αιτίων που οδηγούσαν τις κοινωνίες στην παρακμή. Βλέπε Π., Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μετάφρ. Σ. Νικολούδη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Γ' έκδοση, Αθήνα 2000, σ. 83-84

<sup>378</sup>Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 84

Την παραπάνω άποψη ενισχύει και το γεγονός ότι το 1734 ο Montesquieu δημοσιεύει το *Considerations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur decadance* (Σκέψεις σχετικά με τις αιτίες του μεγαλείου και της παρακμής των Ρωμαίων), στο οποίο θεωρεί ότι η ιστορία της Ρώμης προσφέρεται ως υπόδειγμα κατανόησης της ανόδου και της παρακμής ενός λαού. Claude, Mosse, *Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, Μετάφρ. Ν. Φλώρου-Μπιργάλια, Αθήνα 1998, σ. 39 κε.

<sup>379</sup>Οι Νεοέλληνες διαφωτιστές είναι βαθιά επηρεασμένοι από το μεγάλο ιστορικό του 18ου αιώνα τον E. Gibbon (1737-1794). Το σημαντικότερο έργο του Η ιστορία της παρακμής και πτώσης της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*) εξιστορεί τα γεγονότα από το 2ο αιώνα μΧ έως και την πτώση της



Οι Νεοέλληνες διαφωτιστές είχαν προσπαθήσει και αυτοί (ήδη από το 18ο αιώνα) να ανασυνθέσουν το ιστορικό παρελθόν πάνω στον ίδιο άξονα αναθεωρώντας τα παραδοσιακά χρονικά που είχαν έντονο το υπερβατικό, μυθολογικό στοιχείο, αναφέρονταν ελάχιστα στην ελληνική ιστορία και παρουσίαζαν την Οθωμανική κυριαρχία ως μια φυσική εξέλιξη και διαδοχή των προηγούμενων αυτοκρατοριών<sup>380</sup> και βαθμιαία αποκατέστησαν τη σύνδεση των νεότερων Ελλήνων με τους αρχαίους, παράλληλα με την προβολή των ιστορικών παραδειγμάτων<sup>381</sup>.

Η σύνδεση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό καταβλήθηκε προσπάθεια να επιτευχθεί με τις εκδόσεις ιστορικών βιβλίων και αρχαιολογιών<sup>382</sup>, όπως επίσης και με τις εκδόσεις των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων, μέσω των οποίων οι νεότεροι Έλληνες θα γίνονταν μέτοχοι των αξιών και ιδεωδών του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού<sup>383</sup>.

Ο Κοραής στο έργο του “Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι”<sup>384</sup> παρουσιάζει την αθλιότητα της Ελλάδας της νεότερης εποχής ως προϊόν ιστορικών μεταβολών και όχι ως μια μοίρα σύμφυτη με το χαρακτήρα του ελληνικού λαού, όπως είχαν υπαινιχθεί ορισμένοι Ευρωπαίοι μελετητές<sup>385</sup>. Με τους αγώνες τους οι Έλληνες

---

Κωνσταντινούπολης το 1453. Το έργο του ολοκληρώθηκε έως το 1788. Ο α΄ τόμος, που δημοσιεύτηκε το 1776 και σημείωσε μεγάλη επιτυχία, δέχτηκε, όμως, και πολεμικές για τον τρόπο που ο ιστορικός αντιμετωπίζει το χριστιανισμό. Ο Gibbon αντιμετωπίζει τη θρησκεία ως φαινόμενο της ανθρώπινης εμπειρίας. Το πρώτο μισό μέρος του έργου του καλύπτει την περίοδο μέχρι την πτώση του δυτικού ρωμαϊκού κράτους, το 480, περίπου 300 χρόνια. Και το δεύτερο περίπου 1000 χρόνια. Το έργο έχει ενότητα, διότι θεωρεί τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ως μια ενιαία ενότητα. Στο δεύτερο μέρος θεωρεί την ηθική παρακμή αιτία της πτώσης. Μέχρι τα σημάδια της αναγεννησιακής Ρώμης, όπου πιστεύει ότι η παρακμή έληξε και η ανθρωπότητα έχει ελπίδα να ανακτήσει την ελευθερία της, θεωρεί ότι η προηγούμενη ιστορική πορεία είχε σημειώσει οπισθοδρόμηση. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, Τόμος 18, σ. 51 κε (δεν αναφέρεται ο συγγραφέας του άρθρου). Για την επίδραση του E. Gibbon, βλέπε και Κ., Θ., Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος*, σ. 44.

<sup>380</sup>Κιτρομηλίδης, *ο. π.*, σ. 86. Ο Κιτρομηλίδης, *ο. π.*, σ. 533 προσθέτει επίσης ότι αυτή η αντίληψη είναι διάχυτη στο Βιβλίο Ιστορικών, Βενετία 1731 (αποδιδόταν ψευδεπίγραφο στο Δωρόθεο, ανύπαρκτο μητροπολίτη Μονεμβασίας) και εκδόθηκε κατ' επανάληψη ως το 1815, καθώς και σε άλλα βιβλία, όπως στην Επιτομή της ιεροκοσμικής ιστορίας, Νεκτάριος Κρης, Βενετία 1677 (πολλές άλλες εκδόσεις του ίδιου έργου έως το 1805).

<sup>381</sup>Ο Κιτρομηλίδης, *ο. π.*, σ. 89 κε αναφέρει ότι οι πρώτες προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση έγιναν κατά το 18ο αιώνα με τον Καϊσάριο Δαπόντε (1714-1784), κυρίως με τον Καθρέπτη Γυναϊκών, Λειψία 1766, έργο στο οποίο μέσα από αναφορές στην ελληνική ιστορία, εξάγονται οι πράξεις ιστορικών προσώπων, όπως του Λεωνίδα και Αλεξάνδρου, καθώς και μυθικών, όπως του Αχιλλέα, Ηρακλή και προβάλλεται το ηθικό παράδειγμα. Αναφέρει επίσης και άλλα βιβλία με έντονο διδακτισμό και τρόπους επίτευξης των στόχων ατόμων ή έθνους, όπως στη βιογραφία του Μεγάλου Πέτρου από τον Αθαν. Σκιαδά, Βενετία 1737. Ο Σκιαδάς μεταφράζει και τις Τύχες του Τηλεμάχου το 1742 και συμβάλλει με αυτόν τον τρόπο στη σύνδεση των νεότερων Ελλήνων με τον Αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Μια ακόμη έκδοση που συνετέλεσε σε αυτή την κατεύθυνση ήταν και η μετάφραση του έργου του Charles Rollin, αρχαία ιστορία Histoire ancienne από τον Αλέξανδρο Καγκελάριο, στη Βενετία το 1750.

<sup>382</sup>Γεώργιος Σακελλάριος, Αρχαιολογία συνοπτική των Ελλήνων, Βιέννη 1796: Διά να δείξω και τώρα εις το γήρας μου την έφεσιν οπού πάντοτε έτρεφα και τρέφω διά τον καλλωπισμόν των ομογενών μου, ιδού όπου έρχομαι με το παρόν νέον βιβλίο ονομαζόμενον Αρχαιολογία των Ελλήνων, το οποίον περιέχει τας τε δογματικές και πολιτικές και πολεμικές πράξεις των Αρχαίων προγόνων μας... (χωρίς σελίδα). Κιτρομηλίδης, *ο. π.*, σ. 100.

<sup>383</sup>Μανουήλ Τενέδιος, Διατριβή εις Θουκυδίδη, Βιέννη 1799, οι Σπυριδών Βλαντής, Βενετία 1802 και Νεόφυτος Δούκας, Βιέννη 1805 εξέδωσαν τις ιστορίες του Θουκυδίδη. Κιτρομηλίδης, *ο. π.*, σ. 535.

<sup>384</sup>Memoire sur l' Etat actuel de la Civilisation dans la Grece. Το ανέγνωσε στις 6/1/1803 σε συνεδρίαση της Εταιρείας των ανθρωποπατηρητών (Societe des Observateurs de L' Homme), στο ίδιο, σ. 383 κε.

<sup>385</sup>Cornelis de Pauw, Recherches philosophiques sur les Grecs, 2 τ. Βερολίνο 1787.

αποδείκνυαν έμπρακτα ότι ήταν οι πραγματικοί απόγονοι των Ελλήνων της κλασικής Ελλάδας<sup>386</sup>.

Στη στροφή των Νεοελλήνων διαφωτιστών προς την αρχαιογνωσία, και στις αλληπάλληλες αρχαιογνωστικές εκδόσεις, κυρίως στις αρχές του 19ου αιώνα, οπωσδήποτε συνέβαλε και ο ζήλος των Δυτικοευρωπαϊών ιστορικών και φιλολόγων για τη μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας και μάλιστα της κλασικής εποχής. Έτσι οι Νεοέλληνες άρχισαν να αποκτούν συνείδηση της εθνικής τους προέλευσης, αλλά αντιμετώπισαν το πρόβλημα της ιστορικής τους συνέχειας. Το Βυζάντιο είναι μια εποχή που προβλημάτισε ιδιαίτερα τους Νεοέλληνες διαφωτιστές. Οι Ευρωπαίοι διαφωτιστές αποκήρυσσαν το Βυζάντιο. Οι Νεοέλληνες, όμως, δεν μπορούσαν να αγνοήσουν την ιστορική αυτή περίοδο. Ορισμένοι θεωρούν τη βυζαντινή εποχή ως εκτροπή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και άλλοι προσπαθούν να συμβιβάσουν το “κενό”, ιδιαίτερα μάλιστα μετά τις επιθέσεις του Fallmerayer<sup>387</sup>, προβάλλοντας τα επιτεύγματα του κλασικού πολιτισμού αλλά και την προσφορά του Βυζαντίου στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και αρχαίας ελληνικής γραμματείας, της Ορθοδοξίας και της ελληνικής εθνικότητας<sup>388</sup>.

Η προσπάθεια, για να συνδεθούν οι νεότεροι Έλληνες με την αρχαιότητα, καθώς και για να αποδειχτεί ότι αυτοί είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, θα συνεχιστεί και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους με εκδόσεις αρχαίων κλασικών συγγραμμάτων, βιβλίων αρχαιολογίας, με πανηγυρικούς λόγους σε επετείους και σχολικές εξετάσεις, με προσκλήσεις και εκκλήσεις για την ανάδειξη και προστασία των αρχαίων μνημείων. Η αρχαία εύκλεια προβάλλεται αδιάκοπα ως ιδανικό, το οποίο πρέπει να κατακτήσουν οι νεότεροι Έλληνες, για να γίνουν αντάξιοι των προγόνων τους.

Ιδιαίτερα η φιλολογία προσφέρει πολύτιμη αρωγή στην ιστορία, καθώς με τις εκδόσεις των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων οι σύγχρονοι Έλληνες θα ανακαλέσουν τους *“τοσούτους αιώνας αποδημούντας της αρχαίας Ελλάδος συγγραφείς, οίτινες οικειωθέντες πάλιν προς ημάς θέλουσι χειραγωγείν διηνεκώς τους απογόνους αυτών προς την αληθή παιδείαν και επιστήμην”*<sup>389</sup>.

<sup>386</sup>Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 388 κε. Βλέπε επίσης και κεφάλαιο της παρούσας εργασίας Η “προϊστορία” της παιδαγωγικής σκέψης στο έργο των Νεοελλήνων διαφωτιστών.

<sup>387</sup>Jacob Philipp Fallmerayer (Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters, τόμοι 2, Στουτγάρδη 1830-36). Στο έργο του ισχυριζόταν ότι οι νεότεροι Έλληνες δεν είχαν σχέση με τους αρχαίους, αλλά κατάγονταν από τα αλβανικά και σλαβικά φύλα, που είχαν διεισδύσει στη βυζαντινή αυτοκρατορία από τον 7ο αιώνα και εξής.

<sup>388</sup>Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 106 κε. Για αυτή την άποψη βλέπε επίσης και το παράθεμα στο Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 171: “οφείλομεν να επιστήσωμεν και εις την Βυζαντινήν ιστορίαν ιδιάζουσαν προσοχήν, διότι εις το Βυζαντινόν κράτος κατά μέγα μέρος οφείλομεν την διατήρησιν της γλώσσης, του θρησκευάματος και εν γένει της εθνικότητος ημών”.

<sup>389</sup>Κ. Θ. Μανούσης, “Περί της εν Ελλάδι ταχυτέρας και συντελεστικωτέρας της ελληνικής παιδείας αναπτύξεως“, ΕΦ, 20/3/1855, αρ. 110, σ. 440 κε. Οι Κ. Θ. Μανούσης, Κ. Ανώπιος, Φ. Ιωάννου, Κ. Κοντογόνης, Στ. Κουμανούδης, Γ. Παπασωλιώτης προτίθενται να εκδώσουν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς με σχόλια και σημειώσεις.

Στοιχεία για αυτό το σκοπό αντλούνται και από τη μυθολογία, αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή<sup>390</sup> και τονίζεται ότι η μυθολογία συντείνει στη μελέτη, κατανόηση και σπουδή των πολυτιμότεων μνημείων των δύο συγγενών εθνών, ελληνικού και ρωμαϊκού, και στη διάπλαση του ατομικού, κοινωνικού και εθνικού βίου. Αν δεν ενστερνιστούν το νου της αρχαιότητας, “επί πολύ θα κοσμώμεθα μόνον τη τιμή της απογονής και θα εγκαυχώμεθα επί πατραγαθίας”<sup>391</sup>.

Οι λόγοι των δασκάλων στις δημόσιες εξετάσεις προσκαλούν τους μαθητές: “ας φιλοτιμηθώμεν, ίνα αναδειχθώμεν όντως εφάμιλλοι και άξιοι της πατρώας του γένους ημών ευκλείας τε και ευσεβείας”<sup>392</sup>. Η νεολαία πρέπει να φανεί άξια και να δράξει την παιδεία, διότι αυτή είναι η άγκυρα της πατρίδας, το έρεισμα των ελπίδων της και από αυτήν η πατρίδα περιμένει την ανάκτηση της αρχαίας εύκλειας<sup>393</sup>. Κοινό και διαρκές καθήκον των γονέων, της πολιτείας και των δασκάλων πρέπει να είναι η καλή ανατροφή των παιδιών. Αυτή η κοινή προσπάθεια είναι ακόμη περισσότερο επιβεβλημένη στους Έλληνες, οι οποίοι “έλκομεν από ενδοξοτάτων προγόνων το γένος, καθυστερήσαντες εις αυτήν (ανατροφήν) δι’ εθνικάς συμφοράς, πρέπει να διπλασιάσωμεν και τριπλασιάσωμεν την επιμέλειαν και τας δυνάμεις υμών, ίνα μη, επί τη ευγενεία και ταύτη και μόνη καλλυνόμενοι, ώμεν όνειδος της ευγενείας...”<sup>394</sup>.

Μεγάλη είναι επίσης η σημασία της συντήρησης των αρχαιοτήτων και το εγχείρημα αυτό προσκαλείται να αναλάβει ο εκπαιδευτικός κόσμος της εποχής. Η συντήρηση των αρχαιοτήτων, όπως αναφέρεται στις σχετικές εγκυκλίους, έχει διττή σημασία. Θα κινήσει τη συμπάθεια και εύνοια των ευρωπαϊκών εθνών προς την Ελλάδα, αλλά και τα ίδια τα μνημεία με το κάλλος και τη δόξα τους θα λειτουργήσουν ως κίνητρο για τους νεότερους, ώστε να μιμηθούν τους προγόνους τους. Οι προϊστάμενοι των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων με εξαιρετική προθυμία αναλαμβάνουν να επιτηρούν τις σωζόμενες

<sup>390</sup>“Ελληνική μυθολογία μετά συνόψεως ρωμαϊκής μυθολογίας και εικονογραφιών“ υπό Δ. Πανταζή. Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 15/7/1879, αρ. 8, σ. 128.

<sup>391</sup>ΕΦ, 1/2/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 550, σ. 584. Ο Π. Ιασεμιδης μετέφρασε το έργο του W. Stoll “Handbuch der Religion und Mythologie der Griechen und Römer”. Αναφέρονται επίσης και άλλες εκδόσεις στα εξής δημοσιεύματα:

1/4/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 556, σ. 632. “Περιηγητής Αττικής“ από το Δ. Πανταζή.

ΕΦ, 26/4/1873, έτος ΚΑ΄, αρ. 811, σ. 2652. Ο υπ. Δ. Καλλιφρονάς συστήνει για τα Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία το έργο του Θ. Βενιζέλου “Περί του ιδιωτικού βίου των αρχαίων”: “Η γνώσις των καθέκαστα του βίου των προγόνων ημών, είναι ως καλώς βέβαια γνωρίζετε, αναπόφευκτος εις την ορθήν κατάληψιν των τε ποιητών και πεζογράφων της αρχαιότητος. Η έλλειψις επιτόμου εγχειριδίου ακραιφνώς και κατά τας νεωτέρας ερεύννας και μελέτας εκτεθέντος τα κατά τον ειρημένον βίον εγένετο επαισθητή εξ ότου ήρξατο η των παλαιών συγγραφέων ερμηνεία να μη ήναι μόνον γραμματική αλλά και πραγματική”.

<sup>392</sup>ΕΦ, 11/2/1856, παράρτημα του 150, σ. 605. Στο λόγο του ο δημοδιδάσκαλος Γόρτυνος Α. Κ. Νικολόπουλος.

<sup>393</sup>ΕΦ, 11/2/1856, παράρτημα του 150, σ. 607. Ο δημοδιδάσκαλος Ιω. Ζέπος (2/1/1856) κατά την κατάθεση θεμελίου λίθου στο δημοτικό σχολείο Θουρίας.

<sup>394</sup>ΕΦ, 25/11/1857, σελ 235, σ. 283. Λόγος στις εξετάσεις του δημοτικού σχολείου Στυλίδας. (18/8/1857 δάσκαλος Κ. Παππαγεωργόπουλος).

αρχαιότητες στους τόπους που υπηρετούν<sup>395</sup>, διότι η απόδοση τιμής και σεβασμού από ένα λαό στα μνημεία της θρησκευτικής, επιστημονικής, καλλιτεχνικής και πολιτικής δραστηριότητας των προπατόρων του αναπτύσσει το εθνικό πνεύμα και διεγείρει στην καρδιά του το συναίσθημα της φιλοπατρίας. Αντίθετα, αν τα μνημεία αυτά καταστρέφονται από αμέλεια και αδιαφορία ή τα πουλούν κρυφά στο εξωτερικό, το μόνο που απομένει είναι η δίκαιη κατάκριση και ο χλευασμός για την έλλειψη σεβασμού στα μνημεία των πατέρων και για την αδιαφορία στην τιμή της πατρίδας<sup>396</sup>. Είναι καθήκον ιερό του ελληνικού έθνους να διατηρεί ανέπαφα και σώα τα μνημεία των προγόνων του. Η παραμικρή βλάβη και φθορά προκαλεί τη μομφή στο ελληνικό έθνος και την αγανάκτηση του φωτισμένου ευρωπαϊκού κόσμου. Η σύληση των τάφων των προγόνων, που γίνεται για εμπορικούς λόγους, είναι πράξη αισχρή. Τη μεγαλύτερη καταισχύνη φέρει, όμως, στην κυβέρνηση το γεγονός ότι αρχαία, που θα μπορούσαν να κοσμήσουν το Εθνικό μουσείο της Ελλάδας, γίνονται γνωστά, αφού εκτεθούν σε ευρωπαϊκά μουσεία<sup>397</sup>.

Εκτός, όμως, από τις προτροπές προς μίμηση της προγονικής δόξας, εκφράζεται και η ανάγκη για αποδείξεις της συνέχειας της ελληνικής φυλής και της καταγωγής των σύγχρονων Ελλήνων από τους αρχαίους. Χρησιμοποιούνται, μάλιστα, πλην της φιλολογίας και αρχαιολογίας και τα πορίσματα άλλων επιστημών, για να αποδειχτεί ότι η ελληνική φυλή δεν εκφυλίστηκε με την πάροδο του χρόνου. Υποστηρίζεται ότι το κλίμα της Ελλάδας δεν υπέστη κάποια αλλοίωση και εξακολουθεί να επιδρά ευεργετικά στους φυσικούς και ψυχικούς χαρακτήρες του ελληνικού λαού. Οι περιστάσεις του βίου των Ελλήνων δεν ήταν τέτοιας φύσεως, ώστε να πάθουν κάποια βλάβη οι χαρακτήρες του και να εκφυλιστεί η ελληνική φυλή. Αντίθετα οι σύγχρονοι χαρακτήρες έχουν τον αρχαίο τύπο και τα κρανία των αρχαίων τάφων αποδεικνύουν την ομοιότητα των αρχαίων προς τους νεότερους Έλληνες. Μάλιστα το ελληνικό έθνος με τη βοήθεια της θρησκείας μπορεί να επιτύχει τη

---

<sup>395</sup> ΕΦ, 6/6/1859, αρ. 318, σ. 946 κε. Ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος προς τον πρόεδρο της Αρχαιολογικής Εταιρίας κ. Πιπτάκη (15/1/1859). Μάλιστα ο γυμνασιάρχης Πατρών Α. Ραδινός επαινεί την Αρχαιολογική Εταιρεία για το έργο της διάσωσης των λειψάνων “της προγονικής ημών καλλιτεχνίας”. Και ο ελληνοδιδάσκαλος Σ. Αθανασιάδης: “διότι η ανεύρεσις και αναστήλωσις τούτων προς άλλαις ωφελείαις ουχί μόνον την εύνοιαν και συμπάθειαν των ευνοησμένων και πεπαιδευμένων εθνών της υψηλίου εφελκύσει επί τους απογόνους εκείνων, ήτοι το ημέτερον έθνος, αλλ’ ίσως και τη ανισταμένη και ταις μεταγενεστέραις γενεαίς αναμιμνήσκουσα την αρχαίαν εκείνην μεγαλοπραγμοσύνην και δόξαν, κινήσει αυτούς προς άμιλλαν των αυτών και έτι μεγαλοπρεπεστέρων έργων”.

<sup>396</sup> Από το λόγο του Φ. Ιωάννου στις αρχαιρεσίες της Αρχαιολογικής Εταιρείας. ΕΦ, 18/6/1860, έτος Η΄, αρ. 367, σ. 1335. Επίσης σε μεταγενέστερο δημοσίευμα της ΕΦ στις 10/7/1866, έτος ΙΔ΄, αρ. 601, σ. 991, ο υπουργός Δ. Ν. Δρόσος (με εγκύκλιό του 20/6/1866) καλεί τους νομάρχες να φροντίσουν τις αρχαιότητες από την καταστροφή και την κλοπή. Με την κατάσταση που επικρατεί είναι φανερό ότι προσάπτεται μώμος και στο έθνος και στην κυβέρνηση.

<sup>397</sup> ΕΦ, 14/11/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 751, σ. 2189-2190. Για μια ακόμη φορά συστήνεται στους νομάρχες και επάρχους η προστασία των αρχαιοτήτων που κινδυνεύουν από την καταστροφή και καπηλεία.

βελτίωση των φυσικών και ψυχικών χαρακτήρων του και να ανακτήσει το ύψος του παρελθόντος<sup>398</sup>.

Σε αυτή την αποδεικτική διαδικασία πολύτιμη θα αναδειχτεί και η συμβολή της λαογραφίας. Καθώς εξετάζονται τα έθιμα της σύγχρονης Ελλάδας διαπιστώνεται ομοιότητα με τα έθιμα των αρχαίων<sup>399</sup>. Οι παροιμίες αποδεικνύουν επίσης ότι “το αυτό επικρατεί πνεύμα εις την δημώδη φιλοσοφίαν καθ’ όλον τον ανέκαθεν και μέχρι τούδε ελληνικόν βίον<sup>400</sup>”.

Τονίζεται, όμως, ότι δεν επαρκεί μόνη της η ιστορία, για να καταδείξει το παρελθόν ενός έθνους. Είναι ανάγκη να υπάρχει γνώση του βίου του, της διανοητικής του κατάστασης, της γλώσσας του, για να επέλθει πλήρης κατανόηση του χαρακτήρα και της ενέργειάς του. Πολλοί και από τους Έλληνες λογίους αλλά και από τους λογίους της Δύσης έστρεψαν την προσοχή τους στην έρευνα των ηθών και εθίμων των νεότερων Ελλήνων, τα οποία και συντείνουν αρκετά στη διαφώτιση του βίου των αρχαίων και διασώζουν σπουδαία ίχνη του παρελθόντος. Εξίσου σπουδαία είναι η συλλογή δημοτικών ασμάτων, μύθων, παροιμιών και αινιγμάτων που αντικατοπτρίζουν τη διανοητική κατάσταση του λαού και μπορούν να χρησιμεύσουν ως τα πιο κατάλληλα μνημεία της δημώδους γλώσσας, η οποία πρέπει να μελετάται “ως αμέσως μετά της αρχαίας συνεχόμενη<sup>401</sup>”.

Και στη συγκέντρωση του λαογραφικού υλικού η προσφορά του εκπαιδευτικού κόσμου είναι πολύτιμη, διότι αυτοί που ασχολούνται με τη συλλογή των ζώντων μνημείων του λαού είναι οι εκπαιδευτικοί<sup>402</sup>.

<sup>398</sup>ΕΦ, 23/5/1859, αρ. 316, σ. 931. Κατά την επέτειο της ίδρυσης του Πανεπιστημίου ο καθηγητής Αλ. Πάλλης εκφωνεί λόγο για την επίδραση του κλίματος στο χαρακτήρα του ελληνικού φύλου.

<sup>399</sup>ΕΦ, 9/4/1870, έτος ΙΗ', αρ. 734, σ. 2053-2055. Ο Χαρίσης Πούλιος στη διατριβή του “Περί καταγωγής του γένους των νυν Ελλήνων”.

<sup>400</sup>“Συλλογή παροιμιών των νεωτέρων Ελλήνων μετά παραλληλισμού προς τας των αρχαίων”, υπό Ιω. Φ. Βερέττα. Αν μιμηθεί κανείς το κοινωφελές παράδειγμα του συγγραφέα, θα γίνει μια πλήρης συλλογή παροιμιών Ε. Φ., 5/6/1861, έτος Θ', αρ. 410, σ. 1685.

<sup>401</sup>Ο Φιλολογικός Σύλλογος “Παρνασσός” (Αντιπρόεδρος Π. Χρύσανθος, Γ. Γραμματέας Μ. Π. Λάμπρος) εξέλεξε πενταμελή επιτροπή (Π. Ι. Φέρμπος, Ν. Γ. Πολίτης, Σ. Π. Λάμπρος, Ι. Αβράς, Σ. Κ. Σακελλαρόπουλος) για τη συλλογή και δημοσίευση ανέκδοτων ηθών και εθίμων, μύθων, παροιμιών, αινιγμάτων, ασμάτων και ποικίλης γλωσσογραφικής ύλης του λαού της Ελλάδας. ΕΦ, 9/2/1870, έτος ΙΗ', αρ. 728, σ. 2007κε.

<sup>402</sup>ΕΦ, 25/9/1872, έτος Κ', αρ. 799, σ. 2582. Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος (πρόεδρος Κ. Καραπάνος, γραμματέας Γ. Χασιώτης, 10/8/1872) προκηρύσσει διαγώνισμα περί συλλογής ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού: συγκεκριμένα με τη γενναία ετήσια χρηματική του Χ. Ζωγράφου προκηρύσσει δέκα ετήσιες χρηματικές αμοιβές για συλλογές λέξεων και φράσεων, κυρίων ονομάτων, δημοτικών ασμάτων και διστίχων, παροιμιών και αινιγμάτων, παραμυθιών “καίτοι πλείω ή πενήτηκοντα παρήλθον έτη, εξ ου ο ασιδμιος Κοραής πρώτος ύψωσε φωνήν υπέρ της συλλογής ζώντων μνημείων του ημετέρου έθνους, αποδεικνύων τας εξ αυτών πολλάς και μεγάλας ωφελείας διά της παραλληλίσεως προς τα αρχαία, καίτοι έκτοτε πολλοί τας σοφάς του σοφού ανδρός συμβουλαίς επόμενοι εις συλλογήν της ύλης επεδόθησαν, ολίγη όμως μέχρι τούδε ηθροίσθη, η δε πλείστη πολύτιμος ουχ ήττον των πολυθρυλήτων αργυροφόρων σκωριών και εκβολάδων, κείται κατακεχωσμένη και ανεκμετάλλευτος, διότι προς αμοιβήν των κόπων και αποζημίωσιν των ενδεχομένων δαπανών ουδεμία εχορηγήθη χρηματική βοήθεια εις τους εν ταις επαρχίαις δυναμένους μετ' επιτυχίας ασχολείσθαι προς συλλογήν των ζώντων μνημείων, οίοι εισι μάλιστα οι διδάσκαλοι των δημοτικών και ελληνικών σχολείων”.

Ένα πρόβλημα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας αποτελεί, όμως, η θέση των Μακεδόνων σε αυτήν. Ορισμένοι μελετητές θεωρούσαν ότι με τη μάχη της Χαιρώνειας είχε σημειωθεί το τέλος της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, στην οποία δεν συμπεριλαμβάνονταν ο Φίλιππος και ο Αλέξανδρος<sup>403</sup>. Εκείνος που αποκατέστησε τον Αλέξανδρο, όπως είναι γνωστό, είναι ο Γερμανός ιστορικός Johan Gustav Droysen με το έργο του *Geschichte Alexander des Grossen*, που εκδόθηκε το 1833<sup>404</sup>. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα άλλη αντίληψη έχει για τον Αλέξανδρο ο λαός, ενώ οι Έλληνες διανοούμενοι διχάζονται<sup>405</sup>.

Δεν είναι τυχαίο ότι στο άρθρο 3 του ΒΔ για την ανέγερση Μουσείου Αρχαιοτήτων επί υπουργίας Χ. Χριστόπουλου προβλέπεται ότι η διαρρύθμιση του Μουσείου θα γίνει κατά τις εξής εποχές: "...της αρχαϊκής ή αιγινητικής λεγομένης -της πρώτης ακμής ή της φειδαϊκής- της δευτέρας ακμής, ή της Πραξιτελείου- της πρώτης παρακμής ή της μακεδονικής, -της δευτέρας παρακμής ή της ρωμαϊκής-της βυζαντινής- των ξένων τεχνών, όσα τυχόν βρίσκονται εν Ελλάδι"<sup>406</sup>.

Την αποκατάσταση του Μεγάλου Αλέξανδρου και την ένταξή του στην ελληνική ιστορία ανέλαβε στο λόγο που εκφώνησε ο Κωνσταντίνος Ασώπιος κατά την τελετή της ανάληψης της πρυτανείας του. Ο Ασώπιος χρησιμοποίησε, μάλιστα, ένα σημαντικό παράγοντα για την ιστορική εξέλιξη, τη Θεία Πρόνοια, για να συμφιλιώσει τον Αλέξανδρο με τα ιστορικά δρώμενα εκείνης της εποχής, τη δημοκρατία με τη βασιλεία της εποχής του Όθωνα<sup>407</sup>. Ο Κ. Ασώπιος υποστηρίζει ότι η αντίθεση του Δημοσθένη προς το Φίλιππο και αργότερα προς τον Αλέξανδρο απέρρεε από την αντίθεση δημοκρατίας-μοναρχίας. Μερικά από τα επιχειρήματα του Ασώπιου που αναφέρονται στο λόγο του είναι τα εξής: Ο Αλέξανδρος ήταν όχι μόνο Έλληνας αλλά και "Ελληνίστατος" και ανήκει σε εκείνους τους άνδρες, που η Θεία Πρόνοια αναδεικνύει, όταν αποφασίσει να μεταβάλει κάτι από τα ανθρώπινα. Η Ελλάδα δοξάστηκε "δημοκρατουμένη" και διαιρεμένη σε μικρά πολιτεύματα. "Έκαλείτο να δοξασθή και βασιλευομένη". Ο Φίλιππος με την ένωση των Ελλήνων κατόρθωσε ηράκλειο έργο και ήταν ο μοναδικός που επέτυχε κάτι τέτοιο. Έπρεπε να προηγηθεί η πτώση, για να επέλθει η ανέγερση. Ο Αλέξανδρος ήταν γιος ένδοξου πατέρα,

<sup>403</sup> Ο ίδιος ο Κοραΐς θεωρούσε τη μάχη αυτή ως την αρχή της πολύχρονης δουλείας των Ελλήνων διαδοχικά σε Μακεδόνες, Ρωμαίους, Οθωμανούς, Ν. Σιγάλας, *Ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός*, Τα ιστορικά, τ. 34, 2001, σ. 12.

<sup>404</sup> U., Wilcken, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μετάφρ. Ιω. Τουλουμάκου, 7η έκδοση, Αθήνα 1976, σ. 308 κε.

<sup>405</sup> Μπορούμε να παραβάλουμε την εικόνα του Αλεξάνδρου, που τύπωσε ο Ρήγας (Κιτρομηλίδης, σ. 308 κε) με την άποψη που υποστηρίζει για παράδειγμα ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός (Λόγος 25-5/6-6-1841. Σύνοψις των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας των Αθηνών, 1846, σ. 102): Ο Φίλιππος νίκησε την Ελλάδα στη Χαιρώνεια, αλλά "έπραξεν άλλο της νίκης ολεθριώτερον, εγέννησε τον Αλέξανδρον".

<sup>406</sup> Ε. Φ., 12/7/1858, αρ. 267, σ. 539.

<sup>407</sup> Ε. Φ., 30/10/1856, αρ. 182, 183, 184, 185, σ. 739 κ ε. Ο λόγος εκφωνήθηκε 25/9/1856.

είχε δάσκαλο τον Αριστοτέλη και είχε θαυμαστή παιδεία<sup>408</sup>, κατέστρεψε την κολοσσιαία μοναρχία των Περσών και οι επιτυχίες του ήταν αποτέλεσμα φρόνησης και ανδρείας. Είναι άξιος της δόξας, την οποία απολαμβάνει επί τόσους αιώνες και σε τόσα έθνη. Το αληθινό του μεγαλείο στηρίζεται στη χρηστότητα της καρδιάς του, στα προσωπικά του προτερήματα, στην πολιτική σύνεση, στην πατρική φροντίδα που επέδειξε στους υποταγμένους λαούς, αλλά κυρίως στη “χώνευσιν” των λαών και μέσω αυτής στη διάδοση του πολιτισμού στον κόσμο. Οι λαοί ενώθηκαν και από τον ελληνικό ή ανατολικό πολιτισμένο κόσμο προέκυψε ο Χριστιανισμός. Τέτοια μεταβολή του κόσμου με τόση ταχύτητα και τέτοια αποτελέσματα δεν έχει το προηγούμενό της στην ιστορία. Η εξάπλωση της ελληνικής γλώσσας και η κοινωνία των ελληνικών και ανατολικών ιδεών προετοίμασαν τη διάδοση του Χριστιανισμού. Ο Αλέξανδρος υπήρξε “προάγγελος και προαπόστολός” του.

Το εγχείρημα αυτό δεν ήταν εύκολο. Ο λόγος του Κ. Ασώπιου προκάλεσε επιθετικά δημοσιεύματα. Η εφημερίδα *Πρωϊνός Κήρυξ* κατηγορήσε τον Ασώπιο ότι επαίνεσε το δεσποτικό Αλέξανδρο, αν και ο Αλέξανδρος κατέστρεψε την Ελλάδα. Οι υποστηρικτές του Ασώπιου πιστεύουν ότι με αυτή την άποψη ο *Πρωϊνός Κήρυξ* απιστεί στους προφήτες που εννοούν τον Αλέξανδρο όργανο της Θείας Πρόνοιας και ενισχύει εκείνους, οι οποίοι θεωρούν ότι ούτε η Μακεδονία και η Ήπειρος ούτε η Θεσσαλία έχουν κάτι κοινό με την Ελλάδα, διότι οι Μακεδόνες είναι Ιλλυριοί, οι Ηπειρώτες βάρβαροι, διότι είναι δίγλωσσοι, και οι Θεσσαλοί δεν είναι Έλληνες. Είναι βέβαιο ότι ο “Φαλμεράυος” δεν θα μπορούσε να βρει καλύτερους συμπράκτορες<sup>409</sup>.

Η επιλογή της χρονικής στιγμής να εκφωνηθεί ο λόγος για την αποκατάσταση του Μεγάλου Αλεξάνδρου δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία. Συμπίπτει με το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, στη διάρκεια του οποίου κινήθηκε ο αλύτρωτος ελληνισμός της Θεσσαλίας, Ηπείρου και Μακεδονίας για την ελευθερία του. Ο Ασώπιος στο λόγο του, εκτός από τα άλλα ζητήματα που θέτει, στοχεύει από τη μια να εντάξει τους αλύτρωτους Έλληνες των παραπάνω περιοχών στην ευρύτερη οικογένεια του ελληνισμού, διότι “εν μέσω της Ελλάδος ως συγγενούς και οικείου τιμωμένου του Μακεδόνοσ και Ηπειρώτου ενταυτώ ήρωσ, δεικνύεται πού πρέπει να ζητώσιν οι νέοι της σημερινής Ελλάδος τα διεσκορπισμένα στοιχεία του αρχαίου Ελληνισμού” και από την άλλη να στηλιτεύσει την τακτική των ετερόδοξων χριστιανών της Ευρώπης (καθολικών και προτεσταντών), οι

<sup>408</sup> Ο Ασώπιος τονίζει ότι ο Αλέξανδρος εμφανίστηκε στην κατάλληλη περίπτωση και δεν ευσταθεί η άποψη του Ρίζου (Σύνομις των πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρίας των Αθηνών, 1846, σ. 102: “ο Φίλιππος έπραξεν άλλο της νίκης ολεθριώτερον, εγέννησε τον Αλέξανδρον”).

<sup>409</sup> ΕΦ, 30/12/1856, αρ. 194, σ. 789. Αυτό έγινε στο φύλλο του *Πρωϊνού Κήρυκος* αρ. 352, 30/9/1856.

οποίοι δε σέβονται το δόγμα των Ορθοδόξων. Τα φιλόφροντα αισθήματα του Αλεξάνδρου και ο σεβασμός του στους υποταγμένους λαούς, των οποίων δεν περιφρόνησε τα ιερά και τα ήθη έρχονται σε αντίθεση με τους “χριστιανικότατους” Ισπανούς που εκχριστιάνισαν με τη βία χιλιάδες Αμερικανούς αλλά και τους σύγχρονους χριστιανούς της Ευρώπης. Ακόμη και σήμερα “εν πομπώδει κομπορημοσύνη περί της φιλοσοφίας και ανεξιθρησκίας του αιώνας απερίγραπτα είναι τα διάλληλα μίσση Χριστιανών προς Χριστιανούς” και πολλοί εξαναγκάζονται να αλλάξουν θρήσκευμα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η “επιθρησκευτική”, δηλαδή η προσηλυτική εταιρεία που εκτείνει τη σαγήνη της και σε άλλα μέρη και ταράσσει την ησυχία των ανθρώπων<sup>410</sup>. Είναι αυτό “πολιτισμός ή παρεκτροπή του πολιτισμού;” κατά τον Ανώπιο<sup>411</sup>.

Δεν είναι, όμως, τόσο έντονο το πρόβλημα της ενσωμάτωσης της ελληνιστικής περιόδου στην ελληνική ιστορία, όσο το πρόβλημα της ένταξης του Βυζαντίου σε αυτήν. Το Βυζάντιο θεωρείται περίοδος παρακμής και σχεδόν αποσιωπάται<sup>412</sup>. Γνωστοί πνευματικοί άνδρες, όπως ο Παύλος Καλλιγιάς το 1840, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός το 1841 δεν έχουν σε καμία υπόληψη το Βυζάντιο. Ιδιαίτερα ο Νερουλός εκφράζεται με βαρύτατους χαρακτηρισμούς: *“Η Βυζαντινή ιστορία είναι αλληλένδετος σχεδόν και μακροτάτη σειρά πράξεων μωρών και αισχρών βιαιοτήτων του εις το Βυζάντιον μεταφυτευθέντος Ρωμαϊκού κράτους. Είναι στηλογραφία επονείδιστος της εσχάτης αθλιότητος και εξουθενώσεως των Ελλήνων”*<sup>413</sup>.

Η θεωρία του Γερμανού Fallmerayer για την καταστροφή του ελληνικού γένους θα παίξει καταλυτικό ρόλο στη νέα θεώρηση της ελληνικής ιστορίας και της ένταξης του Βυζαντίου σε αυτήν. Ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος το 1846 στο εισαγωγικό μάθημα του στο Πανεπιστήμιο αναφέρει: *“το ζήτημα άρα δεν είναι να αποδείξωμεν ότι το ελληνικόν έθνος κατάγεται κατ’ ευθείαν γραμμήν από Περικλέους και Φιλοποίμενος· ο αγών, καθώς βλέπετε, ήθελε είσθε ου μόνον αδύνατος, αλλά και μάταιος. Ό,τι πρόκειται, ό,τι πρέπει να αποδείξωμεν ιστορικώς, είναι ότι εκ της γενομένης και έτι γινομένης εν Ελλάδι επιμειξίας διαφόρων φύλων προέκυψεν όχι, όπως λέγουσιν, συρφετός βάνουσσος, αδρανής, ευήθης, αλλά έθνος περιέχον εν εαυτώ τα στοιχεία μεγάλης πολιτικής*

<sup>410</sup> για αυτό και εκδόθηκε η εγκύκλιος του Πατριαρχείου, Αμάθεια, φ. 928, 29/11/1856.

<sup>411</sup> ΕΦ, 30/12/1856, αρ. 194, σ. 789.

<sup>412</sup> Η ονομασία Βυζάντιο προήλθε και καθιερώθηκε κατά το 16ο αιώνα από τον Ιερώνυμο Βολφ στο έργο *Corpus Byzantinae historiae* (Σώμα Βυζαντινής Ιστορίας). Το 18ο αιώνα το ευνοϊκό κλίμα για τη σπουδή του Βυζαντίου μεταστράφηκε με την κυριαρχία του Διαφωτισμού, ο οποίος έβλεπε το Βυζάντιο ως έναν κόσμο διαφθοράς, δολοπλοκιών και πνευματικού σκότους. Οι “Βολταίρος, ο Μοντεσκιέ, ο Γκίμπον, ο Χέγκελ” εκφράστηκαν με βαρείς και μειωτικούς χαρακτηρισμούς για το Βυζάντιο. Οι “Χοτφ, Χέρτσμπεργκ, Γκρεγκορόβιους, Μπιούρυ, Έγκα, Ντηλ, Οστρογκόρσκι” έδωσαν άλλη άποψη. Στην Ελλάδα πρωτοστάτησαν οι Κ. Παπαρρηγόπουλος, Σπ. Λάμπρος, Κ. Άμαντος, Νικ. Τωμαδάκης. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος, τόμος Α΄ Ελλάς, σ. 422 κε.

<sup>413</sup> Κ., Θ., Δημαράς, *Λεξικογραφία και Ιδεολογία, Νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα 1990, σ. XXII.



υπάρξεως...”<sup>414</sup>. Ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος το 1853 θα εκδώσει την “Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον, προς διδασκαλίαν των παιδων”, ένα βιβλίο 240 σελίδων, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και το Βυζάντιο. Το βιβλίο αυτό δέχτηκε και επαίνους και επικρίσεις, αλλά είναι το πρώτο βιβλίο που φέρει ένα τέτοιο τίτλο και πραγματεύεται την ιστορία του ελληνισμού δίνοντας την ενότητα και τους άξονες που ακολουθούνται και σήμερα<sup>415</sup>.

Λίγα χρόνια αργότερα ο ίδιος ιστορικός θα υποστηρίξει ότι η ενότητα της ελληνικής εθνικότητας διαφιλονεικήθηκε πρώτη φορά στην τελευταία επανάσταση, εποχή δηλαδή, κατά την οποία “αριδήλως διετρανούτο υπό του έθνους αυτού, λόγω τε και έργω, ομοψήφως δε υπό του πεπολιτισμένου κόσμου ανεκηρύσσετο”. Η σύμπτωση ότι αμφισβητήθηκε η καταγωγή των Ελλήνων, τη στιγμή που η καταγωγή ήταν μια από τις κύριες αιτίες της εύνοιας από το δυτικό πολιτικό κόσμο αρκεί, για να δείξει ότι το ζήτημα τέθηκε περισσότερο ως πολιτικό παρά ως επιστημονικό<sup>416</sup>. Είναι γνωστό ότι οι βασιλείς της Κωνσταντινούπολης, αν και ήταν άρχοντες χωρών, στις οποίες επικρατούσε το ελληνικό στοιχείο και ιδίωμα, καλούσαν τους εαυτούς τους βασιλείς Ρωμαίων, διότι αξίωναν ότι είναι κληρονόμοι της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι νόμοι, οι διατάξεις και όλα τα έγγραφα, αν και γράφονταν για Έλληνες, αποκαλούσαν Ρωμαίους, εκείνους για τους οποίους γράφονταν. Για πολύ καιρό το όνομα Έλληνας σήμαινε τον εθνικό, τον ειδωλοάτρη<sup>417</sup>. Οι κάτοικοι της Ελλάδας σε αντιδιαστολή αυτής της σημασίας, και όχι για περιφρόνηση, ονομάζονταν Ελλαδικοί και οι υπήκοοι όλου του κράτους Ρωμαίοι. Και η Οθωμανική εξουσία διατήρησε αυτή την ονομασία για όλους τους χριστιανούς. Έτσι αυτή η επωνυμία για 1400 χρόνια επικράτησε ως επίσημη εθνική στην Ανατολή. Αυτή ήταν πολιτική και εξωτερική επωνυμία, την οποία αποδέχθηκαν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες, για να δηλώσουν με αυτήν τα κληρονομικά τους δίκαια στο αρχαίο ρωμαϊκό κράτος. Σε περιπτώσεις κρίσης ή κινδύνου όμως, ξαφνικά “καθάπερ διά μαγικής τινος ράβδου, προέκυπτεν εις μέσον, η αληθής, η γνησία του έθνους επίκλησις, το ιερόν, το άγιον των Ελλήνων όνομα... διά της ενεργείας του οποίου οι κάτοικοι των χωρών τούτων, και αν απέβαλλον ενίοτε την πολιτικήν αυτονομίαν, διέσωζον όμως απαραποίητον την εθνικότητα”. Κατά την παραμονή της αποφράδας 29ης Μαΐου, ο βασιλεύς Κωνσταντίνος προέτρεπε τους αγωνιστές να πολεμήσουν ως “Ελλήνων απόγονοι”. Το 1821, όταν το έθνος

<sup>414</sup>Ν. Σιγάλας, ο.π., σ. 21. Το παράθεμα προέρχεται από την “Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Αναγεννήσεως του Ελληνικού έθνους” στο περιοδικό *Πανδώρα*, τ. 1, 1850.

<sup>415</sup>Ε Φ, 7/3/1853, αρ. 20, σ. 80, Έπαινοι για το έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου, για την ευκρίνεια των ιδεών, την εύροια του λόγου, την καλλιτέπεια και κυριολεξία. Άστοχη η κριτική του φύλλου αρ. 1337 της εφημερίδας *Αιών*.

<sup>416</sup>ΕΦ, 8/6/1857, αρ. 211, σ. 82 κε.

<sup>417</sup>Βλέπε σχετικά και στο “Οι αρχαίοι Έλληνες στη Νεοελληνική λαϊκή παράδοση” του Ι. Θ. Κακριδή, Αθήνα 1997, σ. 13 κε.

επιχείρησε τον αγώνα, όλοι οι αντιπρόσωποι των κατοίκων δεν έπαυσαν να διακηρύσσουν ότι είναι απόγονοι “του σοφού και φιλανθρώπου έθνους των Ελλήνων”. Όλες οι σελίδες της ιστορίας και κατά το μέσο αιώνα και τους νεότερους χρόνους μαρτυρούν ότι η ελληνική φυλή εκπλήρωσε πάντοτε εθνική και πραγματικά ελληνική επαγγελία. Η ελληνική φυλή μπορεί να υποδέχθηκε στις χώρες της πολλούς επήλυδες, μπορεί να απέβαλε την πολιτική της αυτονομία, αλλά διατηρήθηκε ως η επικρατέστερη, ηθικώς και διανοητικώς, εθνικότητας της Ανατολής. Η ελληνική φυλή προσοικειώθηκε κάποια νεότερα στοιχεία “εθνισμού” και κυρίως τη μοναρχική πολιτεία και το χριστιανικό δόγμα, διέσωσε, όμως, απαραποίητα πολλά προσόντα των αρχαίων προγόνων, το πνεύμα της ελευθερίας, της ναυτιλίας, της εμπορίας. Στις νέες γενιές της Ελλάδας απόκειται να συμπληρώσουν πάνω σε αυτές τις βάσεις το οικοδόμημα της εθνικής ενότητας<sup>418</sup>.

Οι παρανοήσεις για τη Βυζαντινή ιστορία οφείλονται κατά την άποψη των λογίων της εποχής στο ότι αυτή είναι ακόμη “κατά το πλείστον ανεπεξέργαστος, απόκειται δε εις τους νέους Έλληνας λογίους να εγκύψωσιν εις την μελέτην αυτής, ίνα διαφωτίσωσι πολλά πράγματα εν αυτή ή εσφαλμένως εγνωσμένα ή υπό των της δύσεως συγγραφέων διεστραφέντα ή και όλως άγνωστα. Και ευτυχώς ήρχισαν πολλοί παρ’ ημίν να αποδύωνται εις τον αγώνα τούτον, και αρκετά εγράφησαν και γράφονται εις την βυζαντινήν εποχήν αναγόμενα”<sup>419</sup>.

Η στροφή στη μελέτη της μεσαιωνικής ιστορίας θεωρείται από ορισμένους χαρμόσυνο γεγονός: “επί τέλους και η Ελλάς εισέρχεται εις το ιστορικόν στάδιον των λεγομένων μέσων αιώνων. Αι από πενταετηρίδος μετά ζήλου επιδιωκόμεναι εν τε τη Εσπερία Ευρώπη και εν αυτή τη Ελλάδι έρευμαι αγλαούς παρήγαγον καρπούς· διότι και το περικαλύπτον την μεσοχρόνιον ιστορίαν της ελληνικής φυλής σκότος ήρξατο να διαλύηται, και ιστορικώς πλέον κατάδηλον ποιείται τίνι τρόπω έζησεν εν μέσω τοσούτων διωγμών και καταστροφών το μαρτυρικόν ημών έθνος”<sup>420</sup>.

Καθοριστική για την αποδοχή της “Μέσης” ιστορίας του ελληνισμού είναι και η συμβολή του Σπυριδώνα Ζαμπέλιου, ο οποίος με τις ιστοριογραφικές συνθέσεις του<sup>421</sup> επιδίωξε να αποκαταστήσει την ενότητα στην ελληνική ιστορία με την “ιστοριονομία”<sup>422</sup>

<sup>418</sup> ΕΦ, 15/6/1857, αρ. 212, σ. 91 κε.

<sup>419</sup> ΕΦ, έτος ΙΕ', 25/11/1867, αρ. 651, σ. 1389 κε. Ο Α. Δ. Κυριακός στη βιβλιοκρισία του βιβλίου “Ιστορία του σχίσματος της λατινικής εκκλησίας” υπό Ανδρονίκου Δημητρακοπούλου.

<sup>420</sup> ΕΦ, έτος ΙΘ', 19/4/1871, αρ. 770, σ. 2340. Αναδημοσίευση από την Κλειώ της βιβλιοκρισίας για το έργο του Κ. Σάθα “Μνημεία της κατά τους μέσους αιώνας ποιήσεως των Ελλήνων”.

<sup>421</sup> “Άσματα δημοτικά της Ελλάδος, εκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού”, Κέρκυρα 1852

” Βυζαντινά Μελέται. Περί πηγών Νεοελληνικής Εθνότητος από Η' άχρι Ι' εκατονταετηρίδος μ.Χ. ”, Αθήναι 1857

”Ιταλοελληνικά, ήτοι κριτική πραγματεία περί των εν τοις Αρχείοις Νεαπόλεως ανεκδότων Ελληνικών περγαμηνών”, Αθήναι 1864.

<sup>422</sup> Ο όρος πλάστηκε από τον ίδιο. Κ., Θ., Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 100.

τοποθετώντας τους μέσους χρόνους στη θέση του συνδυαστικού κρίκου ανάμεσα στον αρχαίο και νεότερο ελληνικό κόσμο. Ο Ζαμπέλιος έστρεψε και αυτός τα ενδιαφέροντά του στην απόδειξη της ενότητας και της συνέχειας της ελληνικής πολιτισμικής παράδοσης. Υποστήριξε με τις μελέτες του ότι η νεότερη δημοτική ποίηση έχει στενότερη συγγένεια με την αρχαία ελληνική λογοτεχνική παράδοση, η οποία παραδόθηκε ανόθευτη διαμέσου του Βυζαντίου. Οι καταβολές του νεότερου ελληνικού έθνους θα έπρεπε, επομένως, να εντοπιστούν στο Βυζάντιο<sup>423</sup>.

Παρά τη στροφή που σημειώθηκε προς τη μελέτη της βυζαντινής περιόδου, η αποδοχή και ενσωμάτωσή της στην ελληνική ιστορία δεν ήταν, όμως, εύκολη υπόθεση, διότι η αντίληψη ότι το Βυζάντιο υπήρξε περίοδος παρακμής και στασιμότητας παραμένει και υποστηρίζεται ότι στα Βυζαντινά χρόνια όλες οι επιστήμες παρήκμασαν. Ο πνευματικός αγρός *“αμελώς και επιπολαίως γεωργούμενος απέβαλεν ούτω την παραγωγικήν του δύναμιν, ώστε ουδείς γενναίος καρπός παρήγετο πλέον, ουδέν νέον επιστημονικόν πόνημα ανεφαίνετο περιέχον προσθήκην τινά εις τας προτέρας επιστημονικάς γνώσεις...”*<sup>424</sup>.

Η ιδεολογική πάλη ανάμεσα στις ιστορικές σχολές για την αποδοχή ή όχι του Βυζαντίου θα συνεχιστεί μέχρι τα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα με κύριους πρωταγωνιστές το Στέφανο Κουμανούδη και τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των αντιθέσεων είναι μια σειρά δημοσιευμάτων το 1888<sup>425</sup>. Ο εναρκτήριο λόγος των πανεπιστημιακών παραδόσεων του Κ. Παπαρρηγόπουλου δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα* στις 19/1/1888, όπου και ανακοινώθηκε ότι οι πανεπιστημιακές του παραδόσεις θα περιλάμβαναν τη μεσαιωνική ιστορία, η οποία ήταν αντικείμενο περιφρόνησης, διότι οι νεότεροι Έλληνες λόγιοι, από τον Κοραή και εξής, επηρεασμένοι και από τους δυτικούς, έριξαν το κέντρο βάρους στην αρχαία ελληνική ιστορία. Στις 20/1/1888 δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ακρόπολις* αποσπάσματα από τον εναρκτήριο πανεπιστημιακό λόγο του Παπαρρηγόπουλου και ταυτόχρονα ένα άρθρο που τον χαρακτηρίζει εθνικό ιστορικό, στον οποίο οφείλεται η ιστορική ενότητα του ελληνικού έθνους. Ο συντάκτης του ίδιου άρθρου αποκαλεί αυτούς που αποκηρύσσουν το Βυζάντιο

---

<sup>423</sup> “Η αληθής επιστήμη της ιστορίας, την οποίαν, αντί φιλοσοφίας της ιστορίας, ημείς, επί το ελληνικότερον, Ιστοριονομίαν επονομάζομεν...”, αναφέρει ο Ζαμπέλιος χαρακτηριστικά, βλέπε Ρ., Δ., Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα. Από το 1928 ως το 1922*, τόμος Α', Αθήνα 1995, σ. 450 κε.

<sup>424</sup> Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 485.

<sup>425</sup> ΕΦ, έτος ΙΘ', 8/6/1871, αρ. 775, σ. 3282 κε. Λόγος του Φ. Ιωάννου κατά τη β' εορτή των Ολυμπίων με θέμα “περί της πνευματικής προόδου του ελληνικού έθνους απ' αρχής της πολιτικής αυτού ανεξαρτησίας αγώνος έως της σήμερον”.

<sup>426</sup> Θεωρούμε σκόπιμο να αναφερθούμε και στην επόμενη δεκαετία, παρόλο που ξεπερνούμε τα χρονικά όρια αυτής της εργασίας.

“σχολήν εθνικών παραφρόνων”, οι οποίοι έχουν την “κωμικήν ψευδοευχαρίστησιν ότι κατάγονται κατ’ ευθείαν γραμμήν από τον Περικλή και την Ασπασίαν”<sup>426</sup>.

Στο άρθρο αυτό απαντά ο Στ. Κουμανούδης με καυστικά σχόλια και σκωπτικούς στίχους<sup>427</sup>, που ενισχύουν την άποψη που είχε διατυπώσει αρκετές δεκαετίες νωρίτερα: “ημείς προτιμώμεν να αποφεύγωμεν τα παράδοξα ταύτα και να συντασσώμεθα μετά των οπαδών της παλαιάς των ιστορικών σχολής”<sup>428</sup>.

Τελικά, παρά τις αντιδράσεις, η μέση ελληνική ιστορία, η Βυζαντινή, ενσωματώθηκε στην ελληνική ιστορία. Η διαδικασία αυτή, βέβαια, δεν ήταν απλή και οι παράγοντες που συνετέλεσαν ήταν πολλοί. Το πρόβλημα, όπως σωστά επισήμανε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, δεν αφορούσε μόνο στην ελληνική ιστορική επιστήμη και στους Έλληνες ιστορικούς, που θα έπρεπε να απαντήσουν στις απόψεις του Fallmerayer, αλλά είχε εθνικές, πολιτικές, θρησκευτικές διαστάσεις. Ετίθετο το ζήτημα των αλύτρωτων Ελλήνων, οι οποίοι κατοικούσαν στην άλλοτε Βυζαντινή αυτοκρατορία, την οποία είχε διαδεχθεί η Οθωμανική. “Είχε γενικευθεί η πεποίθηση ότι η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν ένα σχήμα απαραίτητο, τόσο για την απόδειξη της ιδιοποιητικής ή συγχωνευτικής δύναμης του ελληνισμού, όσο και για τον καθορισμό της εδαφικής πλέον περιοχής του”<sup>429</sup>. Η βασιλεία στην Ελλάδα ενίσχυε το κύρος και τη νομιμότητά της, αν ενσωματωνόταν στην ελληνική ιστορία η ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οπωσδήποτε η αποκατάσταση των σχέσεων της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης το 1850 συνέβαλε στην ενδυνάμωση του χριστιανικού αισθήματος και ο Χριστιανισμός συνδεόταν στενά με το Βυζάντιο. Έτσι πραγματοποιήθηκε η σύνδεση της ελληνικής αρχαιότητας και της μέσης περιόδου και επιτεύχθηκε “η συμφιλίωσις και εθνική ένωσις των γραμμάτων και της θρησκείας”. Στο παρελθόν υπήρξαν άνθρωποι που θέλησαν να διασπάρουν αυτή την αρμονία ισχυριζόμενοι ότι η παιδεία, που στηρίζεται στη σπουδή των αρχαίων κλασικών φιλολογιών, της ελληνικής και ρωμαϊκής, απομακρύνει από την αληθινή πίστη. Αντίθετα η αρχαία φιλολογία και φιλοσοφία υπήρξε προπαρασκευή των εθνών στο Χριστιανισμό και βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με τη θρησκεία”<sup>430</sup>.

<sup>426</sup> Τα δημοσιεύματα παρατίθενται από τον Κ., Θ., Δημαρά, στο *Λεξικογραφία και Ιδεολογία*, σ. XXXII κε.

<sup>427</sup> Δημαράς, ο. π., σ. XXXI κε.

<sup>428</sup> “Λόγος εκφωνηθείς τη 20 Μαΐου 1853 κατά την επέτειον εορτήν της ιδρύσεως του Πανεπιστημίου Όθωνος”, Αθήναι 1853, σ. 32. Το παράθεμα από Κ., Θ., Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, σ. 179.

<sup>429</sup> Ε., Σκοπετεά, *Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 167.

<sup>430</sup> ΕΦ, έτος ΚΒ’, 22/3/1874, αρ. 824, σ. 2750 κε. Λόγος του καθηγητή της Θεολογίας Αν. Δ. Κυριακού στη γιορτή των Τριών ιεραρχών (30/1/1874) και στην τέλεση μνημοσύνου υπέρ αναπαύσεως των ψυχών των ιδρυτών, ευεργετών, συνδρομητών και καθηγητών του Πανεπιστημίου.

Και ερχόμαστε στη νεότερη ιστορία, που αν και πρόσφατη για τους Έλληνες του 19ου αιώνα, θεωρείται ιστορία και, μάλιστα, είναι αυτή που επιβεβαιώνει ότι οι νεότεροι Έλληνες είναι απόγονοι των αρχαίων. Τα χρόνια μετά την επανάσταση είναι πλούσια σε ιστοριογραφική παραγωγή. Εκτός από τις γενικές ιστορίες για τον επτάχρονο αγώνα συγγράφηκαν απομνημονεύματα, βιογραφίες ηρώων και τοπικές ιστοριογραφίες<sup>431</sup>.

Όσοι ασχολούνται με την ιστοριογραφία τονίζουν το διδακτικό και ηθοπλαστικό χαρακτήρα της ιστορίας και ότι η μελέτη της ιστορίας συντελεί στη δημιουργία της αγάπης προς την πατρίδα και την ελευθερία και τελικώς στον κύριο σκοπό της πολιτείας που είναι η εθνική ελληνική εκπαίδευση<sup>432</sup>.

Προτρέπουν στη μελέτη της ιστορίας, διότι αυτή προσφέρει υψηλά πρότυπα αυταπάρνησης που επιβάλλουν σεβασμό και αγάπη και αναδεικνύει το ξηρό σύστημα της ηθικής φιλοσοφίας σε ζωντανή εικόνα δρώντων ανθρώπων. Ο μνημένος μελετώντας τους μεγάλους και ευγενείς άνδρες καταπλήσσεται, θαυμάζει την αξία της ανθρώπινης φύσης, ενθουσιάζεται και προτρέπεται στη μίμηση, αγαπά την πατρίδα και την ελευθερία<sup>433</sup>. Οι νεότεροι Έλληνες έχουν χρέος να διατηρήσουν ζωντανή τη δόξα των προγόνων τους και αυτό θα το διασφαλίσει η συγγραφή της ιστορίας. Οι απόγονοι τέτοιων προγόνων έχουν καθήκον και ιερό χρέος, εκτός από τη δική τους βελτίωση, να μην καταισχύνουν τη δόξα εκείνων, αλλά και να συντελούν, ώστε να προστεθεί σε αυτή τη δόξα και η δική τους λάμψη, για να αφήσουν παράδειγμα στους επιγόνους τους. Το κυριότερο όργανο της “οίον συνεννοήσεως των προ τ’ εόντων, των τ’ εόντων και των τ’ εσομένων, εστίν αναντιρρήτως η ιστορία”<sup>434</sup>.

Για τη συγγραφή της ιστορίας απαιτείται εκτός από τις πηγές και τις μαρτυρίες, προπάντων, η ευσυνειδησία του συγγραφέα. Η ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως θα είναι στις επερχόμενες γενιές “το μνημόσυον ημών, των δε διαπραξαμένων και συντελεσάντων αυτήν ενδόξως το περικλεές καύχημα, και του αναγεννηθέντος έθνους ο τίτλος προς τον ευγενισμόν”<sup>435</sup>.

<sup>431</sup> Κ., Θ., Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Αθήνα 1986, σ. 52 κε.

<sup>432</sup> Στην αγγελία του Α. Πολυζωΐδη για την έκδοση των έργων του “Σύνοψις της Ιστορίας των Αρχαίων, Μέσων και νεωτέρων Χρόνων, Τα Γεωγραφικά, Τα Ελληνικά” τονίζεται: “αι ιστορικά επιστήμαι... άγουσαι αείποτε προς τα κρείττω μάλιστα δε προς την αγάπην της πατρίδος και της ελευθερίας, πηγήν των πλείστων αρετών, οίτινες κοσμούσι τον πολίτην και κρατύνουσαι την πολιτείαν, δύνανται βεβαίως υπέρ πολλάς άλλας να συντελέσωσιν εις τον ημέτερον κύριον σκοπόν, την εθνικήν ή αληθώς ελληνικήν εκπαίδευσιν”. ΕΦ, 28/9/1856, αρ. 179, σ. 730.

<sup>433</sup> ΕΦ, έτος ΙΒ΄, 21/7/1864, αρ. 532, σ. 433-437. Αναδημοσίευση από την Κλειώ του άρθρου του Θεαγένη Λιβαδά “Σπουδαιότης και ωφέλεια της ιστορίας”.

<sup>434</sup> Από την αγγελία της έκδοσης του έργου “Δοκίμιον περί της Ελληνικής Επαναστάσεως” του Ι. Φιλήμονος από το Δ. Πανταζή. ΕΦ, έτος Θ΄, 14/1/1861, αρ. 393, σ. 1543 κε.

<sup>435</sup> Στο ίδιο.

Αν δε σωθεί η εθνική ιστορία, απειλείται από τη λήθη. Γίνονται εκκλήσεις, ώστε όσοι συμμετείχαν στον αγώνα να γράψουν τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Αθήνα και τα γνωρίζουν καλά. Όλες αυτές οι πληροφορίες θα πρέπει να παραδοθούν σε τίμιους άνδρες, αγωνιστές, να συσταθεί επιτροπή και, αφού μελετηθεί, παραβληθεί και συμπληρωθεί η ύλη, να οριστεί αυτός που θα συγγράψει την ιστορία της πατρίδας<sup>436</sup>.

Οι συγγραφείς ιστορικών έργων επαινούνται, διότι με τις εκδοτικές τους προσπάθειες δημιουργούν μνημεία που διαιωνίζουν την ελληνική απaráμιλλη δόξα και είναι άξια της συνδρομής όλων. Οι άνθρωποι αυτοί αγωνίζονται έτσι “υπέρ της ευκλείας του έθνους και είναι επαινετοί και αξιαγάπητοι”<sup>437</sup>.

Πώς όμως πρέπει να μελετάται και να συγγράφεται η ιστορία; Δεν απαιτείται μόνον “ακριβής των πραγμάτων γνώσις, ευκρινής αυτών έκθεσις και τεχνική παράστασις· δεν απαιτείται μόνον κρίσις, προ πάντων η κρίσις εκείνη η γινώσκουσα να εκτιμά τα πράγματα κατά κατά τους καιρούς και τόπους· απαιτείται προσέτι αυταπάρνησις και προ πάντων η ενδεχόμενη περιστολή της εθνικής εκείνης φιλοτιμίας, ήτις παρασύρει τοσάκις τον ιστορικόν εις το να παραστήση το ίδιον έθνος ως το πρώτιστον των επί γης εθνών· απαιτείται επιείκεια προς τας αποπείρας και δοκιμασίας του παρελθόντος εξ ων παρήχθησαν τα του παρόντος πλεονεκτήματα· απαιτούνται θρησκευτικά και ηθικά πεποιθήσεις, ων άνευ η ανθρωπότης καταβιβάζεται εις την τάξιν του κτήνους...”. Ένα από τα κυριότερα καθήκοντα της ιστορικής επιστήμης είναι να διδάξει σύμφωνα με ποιες αρχές οφείλουμε να κρίνουμε τα ιστορικά γεγονότα, σε ποια ασφαλή συμπεράσματα μπορούμε να καταλήξουμε και ποια βοηθήματα μπορούμε να συμβουλευόμαστε. Και η διδασκαλία και η συγγραφή της ιστορίας είναι έργα δυσχερέστατα. Μάλιστα η πλημμελής παράσταση των ιστορικών γεγονότων οδήγησε το ελληνικό έθνος σε οδυνηρές δοκιμασίες<sup>438</sup>.

Αν θα μπορούσαμε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα ή καλύτερα να διαγράψουμε την πορεία της διαμόρφωσης της ελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας, θα λέγαμε ότι ολόκληρος ο 19ος αιώνας ήταν μια περίοδος έντονων ιδεολογικών διεργασιών. Η ιστορία δεν πρέπει επίσης να αποσυνδεθεί από τη γενικότερη θεώρηση που υπήρχε εκείνη την εποχή στο ελληνικό κράτος για τη θέση του, τις επιδιώξεις του, την εξωτερική του πολιτική.

<sup>436</sup> ΕΦ, έτος ΙΔ΄, 30/5/1866, αρ. 598, σ. 961κε. Ο Δ. Παναζής με επιστολή στους Αθηναίους τους καλεί να διασώσουν τα τεκμήρια της τοπικής ιστορίας και προτείνει να παραδοθούν οι σημειώσεις στο Γ. Ψύλλα.

<sup>437</sup> ΕΦ, 21/2/1853, αρ. 18, σ. 72, αγγελία για τα “Σπετσιωτικά” του Αναργ. Χ. Αναργύρου.

<sup>438</sup> Ομιλία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου 11/1/1872 στο Φιλολογικό Σύλλογο “Παρνασσός”. Το παράθεμα από Κ., Θ., Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 272 κε.

Σημαντικό σταθμό στη διαμόρφωση της ελληνικής ιστοριογραφίας αποτέλεσε η προσπάθεια να απορριφθεί η θεωρία του J. Ph. Fallmerayer, που διατυπώθηκε στο έργο *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, όπου ισχυριζόταν ότι οι νεότεροι Έλληνες δεν είχαν σχέση με τους αρχαίους, αλλά κατάγονταν από τα αλβανικά και σλαβικά φύλα, που είχαν διεισδύσει στη Βυζαντινή αυτοκρατορία από τον 7ο αιώνα και εξής. Οι Έλληνες ιστορικοί ανέλαβαν το βάρος να αποκαταστήσουν την ελληνική ιστορική συνέχεια, την ενότητα του ελληνισμού στις διάφορες φάσεις του παρελθόντος του, πράγμα που δεν ήταν καθόλου εύκολο εγχείρημα, αν ληφθούν υπόψη οι ιδεολογικές αντιθέσεις μεταξύ τους ή η προκατάληψη που υπήρχε για περιόδους της ελληνικής ιστορίας, όπως για το Βυζάντιο. Ο ίδιος ο εθνικός ιστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος, στον οποίο οφείλεται η σύλληψη της ιδέας της “Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους” και η συγγραφή του ομώνυμου έργου (1860-1872 έξι τόμοι), διέθεσε πολλές δεκαετίες στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος Αρχαιότητα - Βυζάντιο - Νέος Ελληνισμός, μέχρι να φτάσει στην τελική φάση του εγχειρήματός του<sup>439</sup> και να το θέσει στην κρίση του “Πανελληνίου”, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά<sup>440</sup>.

Ο Διαφωτισμός ανακάλυψε τους ιστορικούς δεσμούς των νεότερων Ελλήνων με την αρχαία Ελλάδα και πρόβαλε τα ιδεώδη και τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού ως πρότυπα και γονιμοποιά στοιχεία και για τους νεότερους Έλληνες, ενώ αντίθετα θεωρούσε το Βυζάντιο ως εποχή παρακμής, δεισιδαιμονίας, παραφροσύνης και βαρβαρότητας<sup>441</sup>.

Ο ελληνικός Ρομαντισμός και Ιστορισμός, έστρεψαν το ενδιαφέρον στη μελέτη του Ελληνικού Μεσαίωνα, του Βυζαντίου, το φώτισαν διαφορετικά και το επαναπροσδιόρισαν. Αντί το Βυζάντιο να εμφανίζεται ως μια δυσάρεστη διακοπή στην εξέλιξη του ελληνικού πολιτισμού, όπως θα ήθελε ο Διαφωτισμός, πρόβαλε ως η ιστορική εκείνη περίοδος, κατά την οποία διατηρήθηκε το πνεύμα του ελληνισμού, η ελληνική εθνότητα και παιδεία, η γλώσσα, τα έθιμα και με τη σύζευξη του Χριστιανισμού προβλήθηκε το ελληνικοχριστιανικό ιδεώδες<sup>442</sup>.

---

<sup>439</sup> Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, ο οποίος θα συμπεριλάβει αργότερα στο έργο του αυτή την ιστορική περίοδο, το 1846, γράφει: “Την μέσην Ελληνικήν Ιστορίαν αποτελεί η μέση ελληνική ιστορία, ήτις προ μικρού ήρχισε να μελετάται εν τη Ευρώπη...ουσιωδέστατα δε διακρίνεται από την Βυζαντινήν Ιστορίαν. Αύτη λοιπόν η Μέση Ελληνική Ιστορία πρέπει να διδάσκεται εκτενώς παρ’ ημίν, και όχι η Βυζαντινή”. Κ., Θ., Δημαράς, *Λεξικογραφία και Ιδεολογία*, σ. ΧΧΙΙΙ.

<sup>440</sup> Η αναφορά γίνεται στο Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 417.

<sup>441</sup> Βλέπε Κ. Θ., Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος και Π., Κιτρομηλίδης *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, σ. π..

<sup>442</sup> Τον όρο “ελληνοχριστιανικός” πρωτοχρησιμοποίησε ο Σπυριδων Ζαμπέλιος. Κιτρομηλίδης, σ. π., σ. 602.

Ο νεότερος ελληνισμός με τους πολυώδυνους και ηρωικούς αγώνες του στη διάρκεια της επανάστασης επιβεβαίωνε αυτή την ιστορική συνέχεια και αποδεικνυε ότι διαιωνίζεται η ελληνική δόξα.

Έτσι το σχήμα “Αρχαιότητα-Βυζάντιο-Νέος Ελληνισμός” εξασφάλισε την ενότητα της ελληνικής ιστορίας. Ταυτόχρονα, όμως, μεταβλήθηκε θεμελιακά και το νόημα της κλασικής παιδείας. Η κριτική ανάγνωση των αρχαίων κειμένων, όπως την είχε προτείνει ο Κοραΐς, αντικαταστάθηκε από την ιδεολογία της προγονολατρίας, τη ρητορική μεγαληγορία για τα κλέη των προγόνων και μια κακώς εννοούμενη μισαλλόδοξη αυτάρκεια και αυτοπεποίθηση των Ελλήνων<sup>443</sup>, που σταδιακά εξελίχθηκε σε πολιτικό πρόγραμμα με τη “Μεγάλη Ιδέα”<sup>444</sup>.

Παρόλο που ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος διατείνεται ότι “*Ανάστασις εκ νεκρών εν τω παρόντι κόσμω δεν γίνεται*”<sup>445</sup> και “*Το καθ’ ημάς ελληνικόν έθνος... σέβεται και γεραίρει το ευκλεές αυτού παρελθόν, αλλά ποτέ δεν εφαντάσθη ότι δύναται να πολιτευθή ευδοκίμως εν τω παρόντι είτε διά της βυζαντινής είτε διά της αρχαίας ελληνικής παραδόσεως. Τα έθνη δεν μεγαλουργούσι κυττάζοντα προς τα οπίσω, αλλά προς τα εμπρός...*”<sup>446</sup>, η “Μεγάλη Ιδέα” συνέβαλε στην εδραίωση συντηρητικών τάσεων στην ελληνική κοινωνία και έστρεψε το ενδιαφέρον της ελληνικής πολιτικής για αρκετές δεκαετίες στα εξωτερικά ζητήματα, ενώ τα εσωτερικά προβλήματα του ελληνικού κράτους τέθηκαν σε δευτερεύουσα θέση<sup>447</sup>.

---

<sup>443</sup> στο ίδιο, σ. 486.

<sup>444</sup> Για τις τρεις διαδοχικές φάσεις στις ερμηνείες της Μεγάλης Ιδέας στη διάρκεια του 19ου αιώνα, βλέπε Έλλη Σκοπετεά, ο. π., σ. 248 κε.

<sup>445</sup> Κ., Θ., Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 397.

<sup>446</sup> Εφημερίς, 12/6/1888. Το παράθεμα από Κ., Θ., Δημαράς, Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 406.

<sup>447</sup> Κιτρομηλίδης, ο. π., σ. 490.



### 3.2.3. Γλώσσα

Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* παρακολουθούμε έντονα τη διαδικασία να απαντηθούν τα ερωτήματα της εποχής “ποια είναι η ελληνική γλώσσα, ποια η γραμματική της”<sup>448</sup> μέσα από τις διιστάμενες απόψεις, ακραίες ή μετριοπαθείς, των λογίων. Ορισμένοι μιλούν για διόρθωση της δημώδους γλώσσας και άλλοι για επάνοδο της αρχαίας, πολύ λίγοι τάσσονται υπέρ της καθομιλούμενης γλώσσας, αλλά και αυτοί γράφουν στην αρχαίζουσα. Το περίεργο είναι, όμως, ότι οι περισσότεροι λόγιοι, αρχαϊστές στην πραγματικότητα, παρουσιάζουν τον εαυτό τους ως οπαδό της “μέσης” οδού θέλοντας, ίσως, να δείξουν ότι δεν υποστηρίζουν ακρότητες και παρακολουθούν την εξέλιξη της εποχής<sup>449</sup>.

Ένας από τους λογίους, που φαίνεται ότι υποστηρίζει τη μετριοπάθεια στο γλωσσικό ζήτημα, είναι ο πανεπιστημιακός καθηγητής του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Φίλιππος Ιωάννου. Ο Ιωάννου προσπαθεί να επισημάνει τις ρίζες του ελληνικού γλωσσικού ζητήματος. Οι Έλληνες λόγιοι χωρίστηκαν σε τρεις ομάδες. Σε αυτούς που πίστευαν ότι η κοινή ελληνική γλώσσα είχε ορισθεί τουλάχιστον “κατά το είδος” από τον ελληνικό λαό, (δηλαδή η “χυδαία” γλώσσα που διαμορφώθηκε “αυτομάτως”) και αυτή έπρεπε, κατά τη γνώμη τους, να γίνει σεβαστή. Άλλοι είχαν την άποψη ότι, επειδή η κοινή ελληνική γλώσσα είναι φτωχή και “βαρβαρίζουσα”, ως κοινή θα έπρεπε να υιοθετηθεί η αρχαία ελληνική. Άλλοι ασπάζονται τη μέση γνώμη λέγοντας ότι θα πρέπει να διαμορφωθεί κάποια κοινή γλώσσα του γένους, που δεν πρέπει να απομακρύνεται τόσο από τη “χυδαία”, ώστε να είναι ακατάληπτη στο λαό, αλλά να διορθώνεται και να ρυθμίζεται κατά τον τύπο της αρχαίας και να πλουτίζεται από το θησαυρό της. Η πρώτη άποψη αδυνατεί να δώσει λύση στο πρόβλημα, διότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει μία κοινή γλώσσα, καθώς η ελληνική διαιρείται σε διάφορες τοπικές διαλέκτους. Αυτό θα δυσκόλευε την καθιέρωση της λεγόμενης κοινής γλώσσας και τη σύνταξη κοινής γραμματικής. Οι διάλεκτοι είναι χρήσιμες για τραγούδια, ιστορίες αλλά όχι και για την επιστήμη. Αν καθιερωθεί η αρχαία ελληνική κατά την ύλη και το είδος, δηλαδή κατά το λεξιλόγιο και τη γραμματική, διαπιστώνεται ότι το

<sup>448</sup> Αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στη γραμματική, αφού αυτή αποτελεί ακόμη και αντικείμενο διαπραγμάτευσης στους λόγους εκπαιδευτικών. 14/8/1859, έτος Ζ΄, αρ. 327, σ. 1016 κε. Για τις εξετάσεις της Σχολής της Χίου. Ο Κ. Κόντος εξεφώνησε “πρέπειοντα λόγον, περί παιδείας και ελληνικής γραμματικής”. Η παιδεία “φυτόν της Ελλάδος επιχώριον τυγχάνει”. Η ελληνική γραμματική “η καθοδηγουμένη ημίν εις τους ανθηρούς των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων λειμώνας, εν οίς μάλιστα θάλλει το ιερόν εκείνο φυτόν, ωσπερεί φύλαξ και κηπωρός την θεραπείαν αυτού επιτέτραπται”.

<sup>449</sup> “Εις ημάς, μην έχοντας ακόμη κλασικούς, αν θέλωμεν να ταχύνωμεν την γένεσιν αυτών, πάλιν την μέσην οδόν της γλώσσης πρέπει να πατήσωμεν, διά να μεταδώσωμεν εις τους σοφούς αφορμήν να μεταδώσωσι καλύτερα. Αλλά την μέσην οδόν εκείνος μόνος είναι καλός να πατήσῃ, όστις εξέτασεν ακριβώς την κατάστασιν της γλώσσης. Ας αρχίσωμεν λοιπόν από την έρευναν αυτής”. Αδαμαντίου Κοραή, *Χρυσά Έπη*, 1934, σ. 186.

λεξιλόγιο της αρχαίας είναι ανεπαρκές, για να συμπεριλάβει όλες τις νέες έννοιες και μόνο κατά τη γραμματική μπορεί να βοηθεί η αρχαία ελληνική. Αλλά και η γραμματική της αρχαίας έχει τύπους που είναι ακατάληπτοι και ξένοι στο λαό. Η αρχαία ελληνική δεν μπορεί να σηκωθεί από τον τάφο της και να γίνει ζωντανή γλώσσα του λαού. Είναι αναγκαία και απαραίτητη η διατύπωση κοινής γλώσσας χρήσιμης για όλους τους τομείς της δραστηριότητας. Την τρίτη άποψη ασπάζονται οι περισσότεροι των λογίων, αλλά δε συμφωνούν όλοι “περί του τύπου αυτής, περί του βαθμού της καθαρότητας και της προς την αρχαίαν γραμματικήν εγγύτητος”. Η κοινή γλώσσα πρέπει να έχει βάση τη λαλούμενη γλώσσα, για να μην είναι ξένη προς το λαό, αλλά πρέπει να καθαρισθεί από τους χυδαϊσμούς και να ρυθμισθεί σύμφωνα με τον κοινό τύπο της αρχαίας γραμματικής, μέχρι σε αυτό το σημείο που η ρύθμιση δε θα υπερβαίνει τη νοητική δύναμη του λαού. Όλοι επιθυμούν να απαλλαγεί η γλώσσα από την αναρχία. Ο κανόνας που τέθηκε από τον Κοραή είναι ο πιο σωστός: “Εκαστος οφείλει γράφων, να γράφη ούτως, ώστε εκ των υπ’ αυτού γραφομένων να ήναι δυνατόν να εξαχθή γραμματική τις της γλώσσης”, δηλαδή όποιος γράφει να είναι σύμφωνος και σταθερός σε κάποιους κανόνες<sup>450</sup>.

Έντεκα χρόνια αργότερα ο Φίλιππος Ιωάννου θεωρεί το ζήτημα της γλώσσας “λυμένο” και πιστεύει ότι “*ευλόγως άρα εις τα αξιολογώτερα αποτελέσματα της πνευματικής του*

---

<sup>450</sup>29/10/1860, έτος Η΄, αρ. 384, σ. 1471 κε. Αναδημοσίευση της επιστολής του Φ. Ιωάννου από το *Ημερολόγιον* του Μ. Π. Βρετού (31/8/1860).

Άρθρα με την ιστορία της ελληνικής γλώσσας δημοσιεύονται και άλλα, δεν είναι δυνατόν, όμως, να αναφερθούν σε αυτή την εργασία, όπου ακροθιγώς παρουσιάζεται το γλωσσικό πρόβλημα. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής: Πραγματεία σε συνέχειες που αναδημοσιεύεται από την *Αμάθεια*, με τον τίτλο “Αι τελευταίαι περίοδοι της ελληνικής γλώσσης” που αναγνώστηκε στην “Αμερικανική Ακαδημία Ωραίων Τεχνών και Επιστημών” σε μετάφραση Γ. Δ. Κ. κατά το 17ο και το 18ο έτη της έκδοσης της Εφημερίδας: έτος ΙΖ΄, 18/12/1869, αρ. 722, σ. 1958- 24/12/1869, αρ. 723, σ. 1961- 31/12/1869, αρ. 725, σ. 1979 έτος ΙΗ΄, 16/2/1870, αρ. 729, σ. 2011-έτος ΙΗ΄, 5/8/1870, αρ. 742, σ. 2113--2118 έτος ΙΗ΄, 19/8/1870, αρ. 743, σ. 2121-2123. Το άρθρο καταλήγει με τη συνήθη εκδοχή ότι στα τέλη της τελευταίας εκατονταετηρίδας, όταν “οι τυχόντες μετρίας αγωγής Έλληνες, και ιδίως οι εν Ευρώπη εκπαιδευθέντες, ήρχισαν να πλουτίζωσι και να μορφώνωσι την γλώσσαν” προέκυψε το εξής σπουδαίο ζήτημα: εάν η δημοτική γλώσσα πρέπει να είναι η βάση της γραπτής, ποιοι από τους πτωτικούς τύπους και τις καταλήξεις πρέπει να εφαρμοστούν; Αυτοί που δε γνώριζαν καθόλου την αρχαία ελληνική ισχυρίστηκαν ότι έπρεπε να διατηρηθούν οι χυδαϊσμοί και οι ανωμαλίες της καθομιλουμένης και υποστήριξαν ότι η γλώσσα του κοινού λαού ήταν μικρή τροποποίηση της αιολοδικής και έτσι την αποκάλεσαν. Οι λογιότατοι με τη συνηθισμένη έλλειψη κρίσης τους προσπαθούσαν να αναστήσουν τη νεκρή γλώσσα του Θουκυδίδη και Δημοσθένη. Επιτέλους μερικοί από τους πραγματικά πεπαιδευμένους επέλεξαν τη “μέση” οδό, η οποία επιτέλους και υπερίσχυσε. Επίσης στις 2/2/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 727, σ. 1993-1998 -27/2/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 730, σ. 2020-2023 -7/3/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 731, σ. 2028-2031-18/3/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 732, σ. 2038-2040 γίνεται σε συνέχειες αναδημοσίευση της πραγματείας “Περί της αρχής και αναπτύξεως της καθωμιλημένης ελληνικής” από την *Κλειώ* σε μετάφραση Θ. Λιβαδά (εκ του αγγλικού *Journal Philology*, όπως αναφέρεται, χωρίς άλλη ένδειξη). Στην πραγματεία γίνεται λόγος για το χάσμα που υπήρχε σε όλες τις εποχές ανάμεσα στη διάλεκτο των λογίων και στην “καθωμιλημένη” ελληνική, η οποία, όμως, δεν μπορούσε να “μετεωρισθή ελευθέρως”. Όσες φορές αυτή επιχειρούσε να υψώσει το κεφάλι, κάποιος τύραννος γραμματικός την κατέβαλε “απηνώς”, έως ότου τον 11ο αιώνα ο Πτωχοπρόδρομος την απάλλαξε από την τυραννία των γραμματικών αποδεικνύοντας ότι καμιά γλώσσα δεν έχει κάλλος και ισχύ, αν δεν είναι ελεύθερη. Για αυτό η γλώσσα των λογίων, των εκπαιδευτηρίων, των δικαστηρίων έμεινε πάντα στάσιμη, ενώ η δημώδης “καίπερ δεινώς αναχαιτιζομένη υπό της αντιδράσεως των γραμματικών και των σχολαστικών”, δεν έμεινε στάσιμη. Οι κατακτήσεις του Αλεξάνδρου και η παγίωση της Ελλάδας παρήγαγαν την κοινή διάλεκτο. Μέχρι τον Πτωχοπρόδρομο η γλώσσα της φιλολογίας ήταν η “επιτετηδευμένη” αττική. Αλλά και η δημώδης, παρόλο που πιεζόταν, χρησιμοποιείται σε διάφορα κείμενα. “Ενταύθα πραγματικώς η φιλολογία μεθίσταται από της αρχαίας εις την καθωμιλημένην ελληνικήν, ή μάλλον από της γλώσσης των γραμματικών εις την γλώσσαν του λαού”. Με τον Πτωχοπρόδρομο “απαλλαγείσα του ζυγού η ελληνική γλώσσα ήρξατο αποκαλύπτουσα την νοητικόν εν αυτή δύναμιν”.

ημετέρου γένους ενεργείας από του αωκα΄ έτους έως σήμερα κατατάσσεται η διάπλασις, ο κανονισμός και ο πλουτισμός της εθνικής ημών γλώσσης.” Επισημαίνει ότι στα τέλη της εκατονταετίας που πέρασε αναζωπυρώθηκε η έμφυτη φιλομάθεια και στράφηκε η προσοχή στη διάπλαση εθνικής γλώσσας, διότι αυτή είναι το αναγκαίο όργανο κάθε μάθησης. Επικράτησε η γνώμη αυτών που συλλογίζονταν ορθότερα και ήταν υπέρ μιας έλλογης ανάπλασης της “χυδαίας” γλώσσας, με την οποία αυτή θα ρυθμιζόταν από γραμματική άποψη, θα καθαριζόταν από τους βαρβαρισμούς και θα πλουτιζόταν σταδιακά από το θησαυρό της αρχαίας, χωρίς να γίνεται ακατάληπτη στο λαό. Η γνώμη αυτή διατυπώθηκε και υποστηρίχτηκε “διά λόγων ισχυρών” από το σοφό Κοραή και υπερίσχυσε στους λογίους του έθνους, οι οποίοι, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, την παραδέχθηκαν. Όσοι ασπάσθηκαν την αρχή του αείμνηστου Κοραή για την ανάπλαση της νέας γλώσσας άρχισαν στη συνέχεια να γράφουν σύμφωνα με το παράδειγμά του. Έτσι η νέα γλώσσα “διωρθώθη και ερρυθμίσθη γραμματικώς, προέβη και ο πλουτισμός της θαυμασίως”. Η νέα πραγματικότητα, το πολίτευμα, η νομοθεσία, οι δημόσιες υπηρεσίες, το πανεπιστήμιο και γενικά όλοι οι τομείς δραστηριότητας “κατέστησαν αναγκαίαν την εύρεσιν ή δημιουργίαν νέων λέξεων” και έτσι προστέθηκε στη γλώσσα ένας νέος θησαυρός<sup>451</sup>.

Θα πρέπει να επισημανθεί σε αυτό το σημείο και, εφόσον αναφέρθηκε το όνομα του Κοραή, η συμβολή του στο ελληνικό γλωσσικό ζήτημα, στην αναγνώριση της αξίας της λαϊκής γλώσσας και στην αναμόρφωσή της<sup>452</sup>. Κοντά στην άλλη του προσφορά (πολιτική, παιδευτική, παιδαγωγική, φιλολογική)<sup>453</sup>, το στάδιο, στο οποίο “νικηφόρησε“, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Αλέξανδρος Κοντόσταυλος, είναι το στάδιο των αγώνων για την ελληνική γλώσσα, διότι αυτή συνδέεται με την ίδια την ύπαρξη και την ανάσταση του έθνους. Πριν από αυτόν θεωρούσαν τη νεότερη ελληνική γλώσσα ως προϊόν βαρβαρότητας, σαν κάτι το ξένο και άσχετο με την αρχαία. Πρώτος απέδειξε τη στενή σχέση των δύο και ακόμη ότι η γλώσσα μεταβάλλεται και συμπορεύεται με την πνευματική

<sup>451</sup> 19/9/1871, έτος ΙΘ΄, αρ. 781, σ. 2435 κε. Από το λόγο του Φίλιππου Ιωάννου “περί της πνευματικής προόδου του ελληνικού έθνους απ΄ αρχής του υπέρ πολιτικής αυτού ανεξαρτησίας αγώνος έως της σήμερα”, κατά τη δεύτερη εορτή των Ολυμπίων. Στο περιοδικό ο λόγος δημοσιεύτηκε σε συνέχειες. Εδώ είναι η ενότητα “Πρόοδος εν τη γλώσση”

<sup>452</sup> Εφ. Φιλομαθών, τ. 840, 15/7/1875, σ. 2877 κε (Λόγος στις 11/5/1875 από τον Εμμανουήλ Κόκκινο, καθηγητή Πανεπιστημίου): εις αυτόν (Κοραήν)... οφείλεται η αναμόρφωσις της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης. Παραλαβών αυτήν παρά των προκατόχων γενεών έκπτωτον του φυσικού και του πνευματικού κάλλους της αρχαίας ελληνικής, επελήφθη με ηράκλειον αληθώς δύναμιν της ανορθώσεως αυτής και ελύτρωσεν εκ της νάρκης του φυτικού βίου... οι αντιποιούμενοι παιδείας ετρέποντο επί την χρήσιν της αρχαίας ελληνικής, αποδεχόμενοι ως μοιραίον δόγμα τον πνευματικόν της λαλουμένης γλώσσης θάνατον. Πολλοί υπήρξαν οι αντιπαθθέντες κατά των προσπαθειών του Κοραή προς ανάστασιν αυτής εκ της φοβεράς πτώσεως”.

<sup>453</sup> Ο Κ. Θ. Μανούσης, “Περί της εν Ελλάδι ταχύτερας και συντελεστικώτερας της ελληνικής παιδείας αναπτύξεως“, 20/3/1855, αρ. 110, σ. 440, αναφέρει ότι ο αοίδιμος Αδ. Κοραής κατά τους χρόνους της δουλείας επιχείρησε μόνος με τη βοήθεια των Ζωσιμάδων “τοιούτον μέγα και ευκλεές έργον και ποίαν ωφέλειαν έφεραν, οποίαν ροπήν και έξαρσιν εις το πνεύμα του έθνους έδωκαν, πόσον ανέφλεξαν και υπέθρεψαν εις πάντας της φιλοπατρίας το αίσθημα, πόσον εις το έθνος διήγειραν και εξήπλωσαν την μέχρι τότε άψυχον φιλοκαλίαν οι υπό Κοραή εκδοθέντες συγγραφεας και εις αι αυτούς προταχθείσαι γνώμαι και παραινήσεις αυτού, τις και των μετρίας παιδείας μεταλαχόν των αγνοει;”.

κατάσταση του έθνους, με την ακμή ή την παρακμή του, την πρόοδο ή την παλινδρόμησή του, δεν είναι νεκρή και αναλλοίωτη<sup>454</sup>. Ο Κοραής κατατάσσεται σε αυτούς που στο θέμα της γλώσσας ακολούθησαν τη "μέση" γνώμη, όπως λέει ο Φίλιππος Ιωάννου, πιστεύοντας ακράδαντα στη δύναμη της γλώσσας ως παράγοντα εθνικής και πνευματικής ανεξαρτησίας. Γνώριζε όσο κανένας άλλος την αρχαία ελληνική και είχε αδιάσειστη πεποίθηση ότι μόνη η απόκτηση γλώσσας, ικανής για την παράσταση όλων των ιδεών του νεότερου πολιτισμού με τον προφορικό και γραπτό λόγο, μπορούσε να προκαλέσει στο ελληνικό έθνος τη συνείδηση της πνευματικής του αυτοτέλειας και να το ανυψώσει σε ισόνομο και ισότιμο μέλος στην Ομοσπονδία των πολιτισμένων εθνών. Ο Κοραής "κατέλιπε τους νεκρούς εκείνους θάπτειν τους αυτών νεκρούς" και αποδύθηκε στην αναμόρφωση της γλώσσας και έθεσε τους θεσμούς της νεότερης γλώσσας. Ό,τι έκανε ο Δάντης για την ιταλική, ό,τι ο Λέσινγκ για τη γερμανική έκανε ο Κοραής για τη νεότερη γλώσσα, σύμφωνα με τους λογίους<sup>455</sup>.

Η γλώσσα είναι το σημείο τριβής των Ελλήνων λογίων, είναι ένας τομέας που ταλάνισε τον πνευματικό, εκπαιδευτικό κόσμο σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η αγωνία για την ελληνική γλώσσα εκφράζεται σε κάθε ευκαιρία. Έτσι κατά το πρώτο φιλολογικό διαγώνισμα του Κ. Τσόκανου για τη συγγραφή συγγράμματος γραμμένου στην ελληνική γλώσσα αρχαία ή νέα, με θέμα φιλολογικό ή ιστορικό ή αρχαιολογικό ή φιλοσοφικό, που προσδιορίζεται από τη Φιλοσοφική σχολή, επιλέγεται ως θέμα η "Ιστορία της νεωτέρας ελληνικής γλώσσας". Η προθεσμία υποβολής των πραγματειών ορίστηκε για τις 11/5/1858 (πρύτανης Ιωάννης Ολύμπιος 18/7/1856). Ενδιαφέρον είναι το πώς ο Ιωάννης Ολύμπιος αιτιολογεί την επιλογή του θέματος παρουσιάζοντας τη γλώσσα που ομιλείται στην εποχή του ως προϊόν καθαρισμού και διόρθωσης και επισημαίνει ότι η πορεία, την οποία ακολούθησε η ελληνική γλώσσα, παραμένει άγνωστη. Ζητείται οι υποψήφιοι στο διαγωνισμό να ιστορήσουν κατά την πρέπουσα χρονολογική σειρά τις διάφορες φάσεις της νεότερης γλώσσας και να ορίσουν πότε εξέλιπε η χρήση του απαρεμφάτου, της ευκτικής, του μέλλοντα, της δοτικής κλπ. Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης το ότι ζητείται από τους υποψήφιους διαγωνιζόμενους να συμπεράνουν αν οι μεταβολές στη γλώσσα είναι

<sup>454</sup> Ο Αλ. Κοντόσταυλος, γιος του φίλου του Κοραή στο λόγο του κατά την τελετή των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα του Κοραή, 11/5/1875 (Εφημερίς των Φιλομαθών, τ. 840, 27/6/1875, σ. 2870 κε.)

<sup>455</sup> ΕΦ, τ. 840, 15/7/1875, σ. 2877 κε. Από το λόγο (11/5/1875) του Εμμ. Κόκκινου, καθηγητή Πανεπιστημίου. Περισσότερα για τον Κοραή και τις απόψεις του, όχι μόνο στη γλώσσα, στο περιοδικό *Χιόνη*, τεύχος 119, Ιανουάριος 2002 και τεύχος 120, Φεβρουάριος 2002, όπου δημοσιεύονται οι εισηγήσεις του Συμποσίου στη Χίο. Το Συμπόσιο οργανώθηκε από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. στα πλαίσια του Μαθήματος "Ιστορική Παιδαγωγική", το Σεπτέμβριο του 2001.

αποτέλεσμα ξένων επιδράσεων ή οφείλονται στην εξέλιξη του πνεύματος του ίδιου του ελληνικού λαού, στον τρόπο του “σκέπτεσθαι και εκφράζεσθαι”<sup>456</sup>.

Πολλές είναι οι περιπτώσεις που στο γλωσσικό ζήτημα εκδηλώνονται ακρότητες και προκαταλήψεις<sup>457</sup>. Η γλώσσα, ακόμη και ενός λογοτεχνικού έργου, είναι σοβαρός λόγος, για να προκριθεί αυτό σε ένα διαγώνισμα ή όχι. Όταν ο Γεώργιος Τερτσέτης πήρε μέρος (ανώνυμα) στον ποιητικό διαγωνισμό του Ράλλη με το ποίημά του “Ο Πίνδαρος και η Κόριννα”, πήρε τα “δευτερεία επί μόνω τω λόγω ότι γέγραπται εις απλήν και μη καθαρεύουσαν γλώσσαν και ότι δεν έφθανεν εις τον απαιτούμενον αριθμόν των στίχων”. Όταν διάβασε στη Βουλή το ίδιο ποίημα, δέχτηκε επευφημίες. Η αφελής και δημώδης του γλώσσα, “ήτις καίτοι απαρέσκουσα τοις αυστηροίς Ελληνισταίς, έχει τι το επαγωγόν και χαρίεν”<sup>458</sup>. Είναι χαρακτηριστικό ότι η χρήση της δημώδους παρουσιάζεται από ορισμένους ως “πτώσεις” από την “καθ’ ημάς” ελληνική γλώσσα, ενώ αντίθετα οι προσπάθειες επιβολής της αρχαίας ελληνικής χαιρετίζονται με ενθουσιασμό ως προσπάθειες καθαρισμού της δημώδους και ως συνεπίς στο πνεύμα του Κοραή. Όταν γίνεται αναφορά στη γλώσσα, θα προβάλλεται και το όνομα του Κοραή, ακόμη και από τους αρχαιότες που επιθυμούν την επάνοδο στην αρχαία ελληνική<sup>459</sup>.

Η στροφή στην αρχαία ελληνική δικαιολογείται και ως ανάγκη προστασίας από τον κίνδυνο ξένων επιδράσεων στη γλώσσα. Όλοι οι επιστημονικοί κλάδοι αντλούν από “τας

<sup>456</sup> Είναι γνωστό ότι “γλώσσα τις δημώδης ελληνική απ’ αιώνων ήδη ελαλείτο και εν μέρει εγράφετο. Εν δε τοις μικρόν προ ημών χρόνοις ηθέλησε το έθνος ημών να μεταχειρισθί επί μάλλον την ζώσαν ταύτην γλώσσαν ως όργανον προσφορώτατον προς ταχυτέραν και ευχερεστέραν ανάκτησιν και διάδοσιν των προγονικών ημών επιστημών και πάσης άλλης μαθήσεως· και λοιπόν επεχειρίσθη η καθάρισις και διόρθωσις ταύτης της επί πολύ εις μόνα σχεδόν τα στόματα του κοινού λαού εγκαταλειφθείσης γλώσσης, ότε δη και συνείδον επί παντοίας ερεύνας περί των εν αυτοίς εν τω μακρώ χρόνω διαφόρων μεταβολών κατά τε τα σημαινόμενα των λέξεων και τας συντάξεις και τους ετυμολογικούς τύπους και ανέγραψαν πολλές και σοφάς παρατηρήσεις”. Τέτοιοι ερευνητές από τους πρώτους υπήρξαν ο αοιδιμος Κοραής αλλά και άλλοι, όπως ο Αθ. Χριστόπουλος (Αιολοδωρική Γραμματική, Βιέννη, 1805 και Ελληνικά Αρχαιολογήματα, Αθήναι, 1853), ο Κ. Οικονόμος (Περί της γνησίας προφοράς της ελληνικής γλώσσης, Πετρούπολις 1830), ο Α. Μουστοξύδης (Παρατηρήσεις επί της παρούσης ελληνικής γλώσσης, ιταλιστί 1825 και σε μετάφραση από τον Π. Χιώτη, Ζάκυνθος 1851). ΕΦ, 4/8/1856, αρ. 172, σ. 697 κε.

<sup>457</sup> 8/12/1867, έτος ΙΕ’, αρ. 652, σ. 1395-1397. Ο Χ. Παμπούκης στην Επιτομή της Ρητορικής γράφει ότι είναι ντροπή στους διδάσκοντες να παίρνουν παραδείγματα καλλιλογίας από τον Η. Μηνιάτη, διότι αυτός έγραψε “εις χυδαίαν φράσιν”. Ο Π. Κοραδάς, αφού παραθέτει άφθονα αποσπάσματα από λογίους που επαινούν το Μηνιάτη, κατηγορεί το Χ. Παμπούκη για ακρότητες του τύπου ότι “η νεολαία κινδυνεύει από τους χυδαϊσμούς του Μηνιάτη”.

<sup>458</sup> 3/4/1853, αρ. 24, σ. 96.

Και σε άλλο δημοσίευμα φαίνεται ότι η δημοτική ποιητική γλώσσα γίνεται, ίσως, “ποιητική αδεία”, πιο εύκολα αποδεκτή. Στα σχόλια για τα ποιήματα Αθανάσιος Διάκος και Αστρατόγιαννος του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη αναφέρεται χαρακτηριστικά: “η γλώσσα του ποιήματος είναι ακραιφνώς δημοτική, απέρριπτος, ανόθευτος, και το ποίημα έχει και τούτο το καλόν ότι σώζει εν ταις αγκάλαις του από του χρόνου το ναυάγιον δημοτικής γλώσσης μαργαρίτας”. ΕΦ, 7/8/1867, έτος ΙΕ’, αρ. 640, σ. 1297.

<sup>459</sup> ΕΦ, 16/6/1855, αρ. 120, σ. 484 ο εκδότης Κ. Βαρβάτης αναγγέλλει την έκδοση του λεξικού του Σ. Δ. Βυζάντιου “από της απλής εις την αρχαίαν” και σχολιάζει: “Κατά πόσο το Λεξικόν τούτο συνετέλεσε προς επανόρθωσιν της καθ’ ημάς Ελληνικής γλώσσης, ουδεμία υπάρχει αποδείξεως ανάγκη. Ο συντάκτης (Βυζάντιος) παρακολουθών τον δρόμον της γλώσσης, ήτις μετά πολλάς ταλαντεύσεις ανέλαβε τέλος την πτήσιν αυτής προς το ύψος, από του οποίου είχε εκπέσει”. Ο εκδότης ολοκληρώνει την παρουσίαση τονίζοντας ότι το λεξικό του Σ. Δ. Βυζάντιου είναι ένα ακραιφνές ελληνικό προϊόν της νεότερης φιλολογίας, του οποίου η έλλειψη γίνεται ιδιαίτερα αισθητή από τότε που υπερίσχυσε ο ορθός λόγος και άρχισε η κατά βάθος σπουδή της προγονικής γλώσσης και ο παραλληλισμός της με τη νεότερη με τη μέθοδο, που υπέδειξε ο μακάριος Κοραής.

περί αρχαιολογίας των ημετέρων προγόνων γνώσεις”. “Αναστρεφόμενοι εν τοις αθανάτοις των αρχαίων συγγράμμασι δικαιότεροι καθιστάμεθα ορθωταί της καθομιλουμένης γλώσσης, φυλάσσοντες αυτήν από της οσημέραι πλεοναζούσης ξενοφωνίας”<sup>460</sup>.

Η γλώσσα είναι ένα ζήτημα, για το οποίο εκφράζονται οι μεγαλύτερες αντιθέσεις αλλά και αντιφάσεις, και δημιουργεί δυσκολίες να κατανοήσουμε ποια γλώσσα εννοούν όσοι αναφέρονται σε αυτήν<sup>461</sup>, ειδικά, όταν πρόκειται για σχολικά εγχειρίδια. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι ο Γεώργιος Γεννάδιος μετέφρασε τη “Χρηστοθήθεια” του “Φραγκίσκου Σοαβίου” σε γλώσσα εύληπτη για τα παιδιά και συγχρόνως “κανονική”(!!)<sup>462</sup>, ενώ ο Αδαμάντιος Ιωαννίδης σε επιστολή του στην Αθηνά, την οποία αναδημοσιεύει η *Εφημερίς των Φιλομαθών*, θεωρεί την εισαγωγή της Οκτωήχου απαραίτητη στα δημοτικά και πιστεύει ότι όλα τα βιβλία στο δημοτικό πρέπει να είναι γραμμένα σε γλώσσα κατανοητή. Γιατί λοιπόν οι μαθητές να μη μάθουν μετά τη λαλουμένη και την αρχαία ελληνική; Πριν την Αγία Γραφή είναι καλύτερα να διαβάζουν την Οκτώηχο, η οποία είναι ευκολότερη<sup>463</sup>.

Απόψεις για τη γλώσσα εκφράζονται στις διάφορες βιβλιοκρισίες, όπου ορισμένοι, μάλιστα, φτάνουν στο σημείο να διατυπώνουν διάφορα “πορίσματα” της γλωσσολογίας και να αποφαινούνται για την καταλληλότητα ή όχι της ομιλούμενης ή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στα διάφορα είδη του λόγου<sup>464</sup>.

Η βαθμιαία επάνοδος της αρχαίας ελληνικής θεωρείται πρόοδος και γραμματική “της ελληνικής γλώσσης δια τα δημοτικά σχολεία ορίζεται η της αρχαίας και μόνη”<sup>465</sup>. Αυτά επί υπουργού Χριστόπουλου. Ο υπουργός αιτιολογεί αυτή την αλλαγή στο λόγο του στο

<sup>460</sup> 26/9/1859, έτος Ζ΄, αρ. 332, σ. 1055. Από το λόγο του Β. Τ. Οικονομίδη “Περί εισαγγελίας του αττικού δικαίου” στις 20/9/1859, όταν ανέλαβε την πρωτανεία.

<sup>461</sup> 21/11/1859, έτος Ζ΄, αρ. 340, σ. 1123 κε. Σχόλια για το λόγο του Κ. Ασωπίου για τον Μέγα Αλέξανδρο, που εκδόθηκε αυτοτελώς: Η γλώσσα, την οποία μεταχειρίστηκε ο Ασωπίος, είναι “ευγενής και καθαρά νεοελληνική, οποία καθόλου την σήμερον ου μόνον αρμόζει εις σπουδαίαν συγγραφήν επιστημονικών αντικειμένων, αλλά και αποκλειστικώς ως κανών πρέπει να ληφθή υπό των Ελλήνων”. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο λόγος είναι γραμμένος σε αρχαίζουσα γλώσσα, η οποία, όμως, χαρακτηρίζεται από το σχολιαστή ως “καθαρά νεοελληνική”.

<sup>462</sup> 6/6/1853, αρ. 33, σ. 132.

<sup>463</sup> 26/11/1855, αρ. 140, σ. 561. Για αυτή την άποψη αξίζει να υπενθυμίσουμε αυτό που αναφέρει με περιφρόνηση για τους γραμματοδιδασκάλους ο Ιωάννης Κοκκώνης ότι διδάσκουν στα παιδιά την ανάγνωση με το οκτωηχοψαλτήρι και τα καταδικάζουν να “ψιπακίζωσιν εκ στήθους αυτά τα οκτωηχοψάλτηρα”, “Παιδαγωγός”, σ.9.

<sup>464</sup> 15/1/1856, αρ. 146, σ. 586. Στη βιβλιοκρισία για τα *Διηγήματα* του Αλ. Ρ. Ραγκαβή ο συντάκτης (υπογράφει ως Β\*) αναφέρεται στη γλώσσα του έργου και επισημαίνει ότι η ανάγνωση των διηγημάτων είναι ευχάριστη εξαιτίας του ιδιόζοντος γλωσσικού χαρακτήρα. Η νέα ελληνική, όπως είναι διαπλασμένη εξαιτίας των πολυσύλλαβων λέξεων και του μικρού πλούτου σε ομοιοτέλευτα και, επειδή δεν μπορεί να μεταχειρισθεί τις συνιζήσεις του λαού, είναι ελάχιστα κατάλληλη για τον έμμετρο λόγο και υστερεί σε αυτό από τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Οι Έλληνες ποιητές που τη χρησιμοποιούν, για τους παραπάνω λόγους, καταλήγουν στον τροχαϊκό. Στον πεζό λόγο είναι πλουσιότατη και έχει κληρονομήσει από την αρχαία την ειρωνεία, την ευφράδεια, την ευκαμψία, την ευρυθμία και πάρα πολλές άλλες αρετές.

<sup>465</sup> 11/8/1856, αρ. 173, σ. 703. Σύμφωνα με τις αλλαγές στον Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής “Γραμματική της ελληνικής γλώσσης δια τα δημοτικά σχολεία ορίζεται η της αρχαίας και μόνη συντεταγμένη όμως επί το απλούστατον και περιέχουσα μόνους τους εις το καθαρώς γραφόμενον και λαλούμενον ύφος συνήθως τύπους, εκτός των δυϊκών, των αττικών, των εις μι και των μήπω εν χρήσει ανωμάτων ονομάτων και ρημάτων· περιέχουσα δε, εν υποσημειώσεσι μεν, υπό την σελίδα εκάστην νύξεις τινάς προς τον διδάσκαλον περί της μεταξύ του αρχαίου και νεωτέρου ιδιώματος αντιπαραθέσεως. Καθ’ εκάστην δε κλίσην και συζυγίαν σειράν φράσεων καταλλήλων προς άσκησιν, κατά τους νεωτέρους εν Ευρώπη γραμματικούς, καθώς και περί ετυμολογίας έτι και συντάξεως ό,τι χρησιμώτατον προς τον σκοπόν της δημοτικής εκπαιδεύσεως μετά παραθέσεως ωσαύτως παραδειγμάτων”.

Βασιλικό Διδασκαλείο ως εξής: “οι κανόνες αυτής (της αρχαίας ελληνικής) επικρατούσιν καθόλου και εις την νυν γραφομένην γλώσσαν, οσημέραι χωρούσαν γιγαντιαίοις τοις βήμασι προς την αρχαίαν αυτής ακμήν και τελειότητα”<sup>466</sup>. Η αλλαγή στον Οδηγό της αλληλοδιδακτικής για τον ορισμό της γραμματικής της αρχαίας ελληνικής στο δημοτικό σχολείο συναντά αντιδράσεις. Η εφημερίδα *Αθηνά* (φ. 2518) σχολιάζει και κατακρίνει την προκήρυξη του υπουργείου για τη σύνταξη γραμματικής της ελληνικής για τα δημοτικά σχολεία και συμβουλεύει το υπουργείο να παραδεχθή “μάλλον ως γραμματικήν ακριβώς την της ομιλουμένης και γραφομένης”. Ένα μέλος της επιτροπής, που γνωμοδότησε προ Ζετίας (υπογράφει με το αρχικό Β), απαντά μέσω της *Εφημερίδος των Φιλομαθών* στο άρθρο της *Αθηνάς*: “η πείρα, ο χρόνος, η θέλησις του έθνους υπερίσχυσεν επί τέλους απάντων και γλώσσαν ελληνικήν γνωρίζομεν μίαν μόνην, προς ην και σπεύδομεν και φθάσομεν Θεού θέλοντος και γραμματικήν επομένως θέλομεν μίαν μόνην”. Ο συντάκτης του άρθρου της *Αθηνάς* υποστηρίζει ότι η γραμματική που θα συνταχθεί πρέπει να είναι γραμματική της ομιλουμένης, όπως αυτή ομιλείται και γράφεται. Αναρωτιέται, όμως, ποιο ύφος πρέπει να έχει υπόψη του αυτός που θα τη συντάξει και πόση ποικιλία και ανωμαλία θα βρει στο ύφος, ακόμη και αυτών που θεωρούνται ότι γράφουν καλά. Ο Β υποστηρίζει ότι το υπουργείο σωστά έπραξε προκηρύσσοντας γραμματική “του ομαλού και κανονισμένου ύφους και μόνον”<sup>467</sup>.

Είναι τόσος ο οίστρος για την επάνοδο στην αρχαία ελληνική, ώστε η επιστροφή αυτή στο παρελθόν να θεωρείται πρόοδος<sup>468</sup>. Αυτό το φαινόμενο, δηλαδή να θεωρείται ότι η γλώσσα βαίνει “επί τα πρόσω”, όταν υιοθετείται η αρχαία γλώσσα, πρέπει να είναι από τα ελάχιστα στην ανθρώπινη ιστορία!

Στο διαγωνισμό σύνταξης γραμματικής για τα δημοτικά σχολεία υποβλήθηκαν εννέα γραμματικές. Η επιτροπή που εξέτασε τις γραμματικές (αρ. 4921 διακήρυξη του υπουργείου) ολοκλήρωσε τις εργασίες της, κατέληξε ότι καμία από τις γραμματικές δεν κρίθηκε άξια βράβευσης<sup>469</sup> και επισήμανε λεπτομερώς τα λάθη και τις ελλείψεις της κάθε γραμματικής<sup>470</sup>. Οι υποψήφιοι δε συμμορφώθηκαν με τους όρους του διαγωνισμού και όσοι δοκίμασαν περιέπεσαν σε “μακρηγορία” και “ακριβολογία” που δεν αρμόζει σε γραμματική

<sup>466</sup> 28/9/1856, αρ. 179, σ. 727.

<sup>467</sup> 9/2/1857, αρ. 199, σ. 808.

<sup>468</sup> 8/6/1857, αρ. 211, σ. 87κε. Από την αγγελία του Γ. Α. Βακαλόπουλου για τη μετάφραση του σχολικού άτλαντα της νεότερης Γεωγραφίας του Γερμανού Κ. “Γλασερίου”: “επειδή οσημέραι η ημετέρα γλώσσα, βαίνουσα επί τα πρόσω, πλησιάζει την των ημετέρων προγόνων, διά ταύτα αναγκαίον ήδη καθίσταται να αποβάλλωμεν βαθμηδόν και την λέπραν του Γιεζέι, αντικαθιστώντες αντί των βαρβαρικών ονομάτων, όπου είνε δυνατόν τα αρχαία... ούτω φρονώ ότι και αφορμήν φιλολογικών ερευνών παρέχομεν εις τους κ. Διδασκάλους και εις την βαθμηδόν εκνίκησιν των αρχαίων συντελούμεν αποβάλλοντες τα νυν βαρβαρικά”.

<sup>469</sup> 6/7/1857, αρ. 215, σ. 120.

<sup>470</sup> 13/7/1857, αρ. 216, σ. 121 κε.

των δημοτικών σχολείων, για τα οποία απαιτείται γραμματική “επί το απλούστατον συντεταγμένη”. Μάλιστα για την αντιπαράθεση της αρχαίας προς τη λαλούμενη κανείς δεν έλαβε υπόψη του την προκήρυξη του διαγωνισμού και μνημονεύτηκαν σε έκταση όλοι οι τύποι της λαλούμενης και οι κατά τόπους “χυδαιολογίαί”. Για όλους τους παραπάνω λόγους η επιτροπή (Στ. Κουμανούδης, Ευθ. Καστόρξης, Π. Ευστρατιάδης, Αθ. Κωστόπουλος, Γρ. Παπαδόπουλος, Χ. Δραγάσης, Δ. Γιαννόπουλος) δεν έκρινε καμιά γραμματική άξια για βράβευση<sup>471</sup>. Άξιο σχολιασμού είναι ότι στην επιτροπή για την επιλογή της γραμματικής της αρχαίας ελληνικής για τα δημοτικά σχολεία συμμετέχει ο Στέφανος Κουμανούδης, ο οποίος στο περιοδικό *Φιλίστωρ* τάσσεται υπέρ της απλής γλώσσας στο δημοτικό.

Υπάρχουν, βέβαια, και λόγιοι, οι οποίοι δείχνουν σεβασμό στην ομιλούμενη γλώσσα και θεωρούν τη μελέτη των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας πολύ σημαντική για τους Έλληνες, και διότι σε αυτές είναι γραμμένα τα συγγράμματα των προγόνων, αλλά και διότι αυτές είναι οι πηγές της λαλούμενης γλώσσας. Επίσης πάρα πολλές λέξεις, ονοματικοί τύποι και σχηματισμοί διατηρούνται στη λαλούμενη γλώσσα<sup>472</sup>.

Την ανάγκη για τη διάσωση του λαϊκού γλωσσικού πλούτου πρώτος από τους υπουργούς παιδείας επισήμανε ο Π. Αργυρόπουλος, ο οποίος πρότεινε οι διδάσκοντες να εκμεταλλευτούν το έθιμο των διακοπών των μαθημάτων, για να βελτιώσουν την κατάρτισή τους είτε με αναγνώσεις και μελέτες είτε με εκπαιδευτικά ταξίδια για σκοπούς αρχαιολογικούς και γλωσσικούς είτε με ταξίδια στη Δύση για νέες γνώσεις. Οι γλωσσικοί σκοποί αφορούν στις έρευνες για την εξέταση και συλλογή των “σωζομένων” ιδιωμάτων και λέξεων, ώστε “να αποτελεσθεί βαθμηδόν πλήρες γλωσσάριον, όπερ φανερόν ουκ ολίγον θέλει ωφελήσει την μόρφωσιν της ολονέν υφαινομένης γραπτής ημών γλώσσης”<sup>473</sup>. Ο υπουργός Χριστόπουλος με την υπ. αρ. 1837 εγκύκλιό του προσκαλεί, επίσης, τους ελληνοδιδασκάλους και δημοδιδασκάλους των επαρχιών να διαβιβάζουν στο υπουργείο λέξεις ή φράσεις και παροιμίες που βρίσκονται σε χρήση και σήμερα, διότι το μέτρο αυτό θα φέρει μεγάλη ωφέλεια στη νεότερη και αρχαία φιλολογία της γλώσσας και θα πραγματοποιήσει εν μέρει τη σοφή συμβουλή του Κοραή<sup>474</sup>. Εν μέρει, διότι η εγκύκλιος έχει

<sup>471</sup> 21/7/1857, αρ. 217, σ. 129 κε. 18/11/1861, έτος Θ΄, αρ. 430, σ. 1846. Από τις υποβληθείσες έξι γραμματικές για τα δημοτικά σχολεία (ο διαγωνισμός επαναλήφθηκε), παρόλο που τρεις από αυτές πληρούν σχεδόν όλους τους όρους του προγράμματος, ομολογείται από την επιτροπή ότι “κυρίως και ακριβώς ουδεμία αυτών ανταποκρίνεται καθ’ όλα εις τα του προγράμματος”.

<sup>472</sup> 15/10/1856, αρ. 181, σ. 738. Από τα σχόλια του Α. Γ. Κωστόπουλου στην αγγελία της έκδοσης του έργου του Β. Κρυγέρου “Περί των διαλέκτων της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και ιδίως της επικής και ιωνικής” (α έκδοση 1842, β 1846, γ 1853).

<sup>473</sup> 3/7/1855, αρ. 12, σ. 487.

<sup>474</sup> 8/12/1857, αρ. 236, σ. 288 κε. Ο υπουργός προσθέτει επίσης στην εγκύκλιό του ότι ο Κοραής στους αυτοσχέδιους στοχασμούς του (Παράλλ. Βίοι Πλουτάρχου) μιλώντας για τη σύνταξη λεξικού της λαλούμενης γλώσσας λέει και τα εξής: “... διά να συναχθή τοιαύτη ύλη είναι ανάγκη να περιέλθωσι την ευρωπαϊκήν και ασιατικήν Ελλάδα δύο νέοι λόγιοι, ο εις του άλλου χωριστά κτλ”. Δεν είναι πραγματικά δυνατό να συνταχθεί πλήρες λεξικό της κοινής γλώσσας, μέχρι να



ισχύ μόνο για την ελεύθερη Ελλάδα. Όσα όμως απαντώνται στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία, Θράκη και Μικρά Ασία θα μείνουν ανεξέταστα και άγνωστα<sup>475</sup>. Σήμερα, όμως, είναι δυνατόν να εκπληρωθεί καθ' ολοκληρίαν η γνώμη του σοφού Κοραή. Είναι γνωστό ότι έρχονται πολλοί νέοι από όλες τις γωνιές της ελληνικής γης, για να εκπαιδευθούν σε διάφορα εκπαιδευτήρια και στο Πανεπιστήμιο. Αν, λοιπόν, αυτοί συλλέξουν από την πατρίδα τους λέξεις ή φράσεις και τις δημοσιεύσουν, θα είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί η συλλογή. Στα πλαίσια της προσπάθειας από το Υπουργείο Παιδείας για τη συλλογή λαογραφικού υλικού ο Αντώνιος Βάλληνδης, από την Κύθνο, επικροτεί την εγκύκλιο του υπουργείου για τη συλλογή λέξεων και φράσεων. Είναι πραγματικά δυνατόν, όπως αναφέρει, “ελληνικωτάτη λέξις και φράσις, σπουδαία και περιζήτητος, να συνεθίζηται παρά χυδαίοις και απαιδευτοίς”. Υπάρχει η αντίληψη ότι “παν τι το εθιζόμενον ή λεγόμενον παρά των χυδαίων είναι αυτόχρημα σκαιόν, αγροίκον, βάνουσον, και τούτων ένεκα απόβλητον”. Είναι δυνατόν, όμως, να καθαριστεί ο σίτος από το άχυρο. Παντού και στην ευρωπαϊκή και στην ασιατική γη, όπου δεν εξαλείφθηκε η ελληνική φωνή, είναι δυνατόν να κάνει κάποιος συλλογή από σπανιότατες ελληνικές λέξεις και φράσεις. Το έργο αυτό θα είναι ωφέλιμο για την ελληνική φιλολογία και ειδικά γι' αυτούς που θα συντάξουν το “Ακαδημιακόν λεξικόν” της νεοελληνικής γλώσσας<sup>476</sup>.

Η στροφή προς τη λαογραφία δεν εκδηλώνει πάντα το ενδιαφέρον για τη δημόδη φιλολογία, αλλά περισσότερο συνδέεται με την αποδεικτική διαδικασία ότι “οι νυν Έλληνες εισίν απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων”. Έτσι ο έφορος αρχαιοτήτων Σ. Πιπτάκης συγκεντρώνει χωρία “παράλληλα της αρχαίας και της νυν ελληνικής γλώσσας, ίνα και ταύτα χρησιμεύσωσι προς απόδειξιν”<sup>477</sup>.

Κάποιοι από τους λογίους, όμως, που συνέλεξαν γλωσσικό υλικό, έφταναν στο σημείο να παρεμβαίνουν σε αυτό και να το διορθώνουν, με αποτέλεσμα να διαστρέφεται ο σκοπός της προσπάθειάς τους. Ο Δ. Ι. Μαυροφρύδης συμβουλεύει αυτούς που συλλέγουν γλωσσική ύλη και επιχειρούν να περιγράψουν τα ήθη, έθιμα και τα λοιπά του ιδιωτικού βίου του ελληνικού έθνους, να ασχολούνται και με όσα σχετίζονται με τη γέννα (πραττόμενα, λεγόμενα ή αδόμενα), το βάπτισμα, την ανατροφή και την παιδαγωγία των αγοριών και κοριτσιών, το γάμο, τα παιγνίδια, τις γιορτές, διασκεδάσεις, βασκανίες, μαγείες κλπ. Να

---

ανακαλυφθούν οι θησαυροί που κρύβονται σε αυτήν. Μέχρι σήμερα δεν πραγματοποιήθηκε η πολύτιμη συμβουλή του Κοραή.

<sup>475</sup> Την ίδια προσπάθεια καταβάλλει αρκετά χρόνια αργότερα και ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος στα πλαίσια του προγράμματος “περί συλλογής των ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού” ακολουθώντας τη συμβουλή του σοφού άνδρα. Ε. Φ., 10/8/1872, σ. 2582 κε.

<sup>476</sup> 20/6/1859, έτος Ζ', αρ. 320, σ. 959 κε.

<sup>477</sup> 21/11/1859, έτος Ζ', αρ. 340, σ. 1119. Βλέπε και ενότητα ιστορία.

καταγράφουν τη διάλεκτο και την προφορά και να μη διορθώνουν όσα θεωρούν χυδαία ή να εξελληνίζουν όσα φαίνονται ότι είναι βαρβαρικοί ή ξενικοί όροι ή τύποι<sup>478</sup>.

Όταν θεωρείται ότι υπάρχει απειλή από τα “έξω”, τότε εκδηλώνεται μεγαλύτερη θέρμη για την εμψύχωση της προγονικής γλώσσας. Αφορμή στάθηκε η, από χριστιανική κυβέρνηση<sup>479</sup>, καταδίωξη και εξέλαση της εθνικής γλώσσας σε χώρες, όπου αυτή επικρατεί και, όπου είναι εγκατεστημένοι πολυάριθμοι ομόφυλοι και ομογενείς, και μάλιστα η διακώλυση της χρήσης της στις ιερές ακολουθίες. Ο υπουργός Β. Κ. Νικολόπουλος (13/7/1863) συστήνει επιτροπή<sup>480</sup>, για να υποδείξει “*διά τίνων ηθικών μέσων δύναται να κατασταθή ευχερεστέρα η εμψύχωσις και διάδοσις της προγονικής και εθνικής ημών γλώσσης και ενισχυθή και κρατυνθή αύτη, όπου ομογενείς και άλλοι χριστιανοί εισίν εγκαθεσταμένοι και όπου αύτη μάλιστα επιβουλεύεται αμέσως ή εμμέσως*”<sup>481</sup>.

Η σύγχυση που υπάρχει για την ελληνική γλώσσα εκδηλώνεται σε κάθε είδους ευκαιρία και την πυροδοτούν και ξένα δημοσιεύματα, τα οποία λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Το περιοδικό δημοσιεύει την είδηση ότι στο Πανεπιστήμιο Harvard διδάσκεται παράλληλα με την αρχαία ελληνική φιλολογία εδώ και δεκαπέντε χρόνια και η “όπως την σήμερον παρ’ ημών λαλείται και γράφεται ελληνική γλώσσα” με καθηγητή το γνωστό στους Έλληνες Felton. Αλλά, όπως παντού, έτσι και στην Αμερική, υπάρχουν οι “εϊκή τα καλά ακρίτως επιμεμφόμενοι ήτοι προς ενόχλησιν των άλλων ή προς επίδειξιν μωράς κενοδοξίας”. Έτσι κάποιος υπογράφοντας, ψευδωνύμως, Αριστείδης, δημοσίευσε μικρή διατριβή “κατά της διδασκαλίας της καθ’ ημάς ελληνικής γλώσσης, αποκαλέσας αυτήν παράφθαρμα της αρχαίας γέμον βαρβαρισμών κλπ”. Το περιοδικό παραθέτει την απάντηση της “επιτροπείας των επιθεωρητών” του Πανεπιστημίου του Harvard προς την παραπάνω διατριβή: “*η γλώσσα αύτη εστίν ελληνική, υποστάσα τροπολογίας εκ του χρόνου, της μεταβολής των πολιτικών σχέσεων, της θρησκείας κτλ. Αύτη εκαθαρίσθη ήδη εκ των παρεισφρησασών εις αυτήν επί τουρκοκρατίας ειδεχθών βαρβαρισμών και κατέστη γλώσσα κομψοτάτη και αρμοδία εις οιονδήποτε είδος συγγραφής. Αύτη εστί το όργανον της εις ακμήν χωρούσης φιλολογίας της Ελλάδος, και ομιλείται και γράφεται υπό των Αθήνησιν ευπαιδευτών. Όπως δε ακούεται εν τοις σχολείοις, ταις παραδόσεσι του Πανεπιστημίου και επ’ άμβωνος, εστίν αληθώς ελληνική*”<sup>482</sup>.

<sup>478</sup> 30/11/1866, έτος ΙΔ΄, αρ. 613, σ. 1087.

<sup>479</sup> Μετά το Χάτι Χουμαγιούν οι Βούλγαροι είχαν προβάλλει διεκδικήσεις για την τέλεση της θείας λειτουργίας στη βουλγαρική γλώσσα.

<sup>480</sup> Η επιτροπή αποτελείται από τους Κ. Ασώπιο, Γ. Ψύλλα, Γ. Α. Ράλλη, Αν. Πολυζωΐδη, Θ. Αφεντούλη, Λ. Διαμαντόπουλο, Ι. Λάτρη, Ηρ. Μητσόπουλο, Ν. Χορτάκη, Σ. Μεταξά και Χ. Νικολαΐδη Φιλαδέλφεια.

<sup>481</sup> 20/7/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 496, σ. 152.

<sup>482</sup> 7/3/1859, αρ. 306, σ. 849 κε.

Τις ακρότητες για την επάνοδο στην αρχαία ελληνική επισημαίνει ο Knight<sup>483</sup> σε άρθρο με τον τίτλο “Η νεο-ελληνική γλώσσα”, όπου διατυπώνει την άποψη ότι η τωρινή γλώσσα των Ελλήνων δε θα επιστρέψει ποτέ στην αρχαία της μορφή, αλλά και κάτι τέτοιο δεν πρέπει να επιδιώκεται. Η αρχαία ελληνική πρέπει να είναι η πηγή, από την οποία οι Έλληνες θα αντλούν λέξεις, όταν υπάρχει ανάγκη. Επισημαίνει ότι οι σύγχρονοι Έλληνες διακατέχονται από τη μανία των αρχαίων λέξεων, ενώ είναι αδύνατο για τους απλούς Έλληνες να μιλήσουν στην αρχαία ελληνική. Ακόμη και αν ήταν δυνατόν να αναβιώσει αυτή, ο λαός θα την έφθειρε και θα υπήρχε το πρόβλημα να βελτιώσουν τη δημόδη γλώσσα ή να αποκαταστήσουν την καλύτερη παλαιά γλώσσα. Οι γλώσσες γεννιούνται με φυσικό τρόπο και δεν πλάθονται από τους ανθρώπους. Η γλώσσα θα πρέπει να διορθωθεί, όπως ο κηπουρός διορθώνει το δέντρο και ελπίζει ότι θα υπάρχει καλό αποτέλεσμα και η νέα γλώσσα όχι μόνο θα θάλλει, αλλά θα φέρει τον καρπό πολλών ωραίων και περίφημων πονημάτων<sup>484</sup>.

Η αντιμετώπιση της ελληνικής γλώσσας από τους ευρωπαϊκούς πνευματικούς, και ειδικότερα φιλολογικούς, κύκλους επηρεάζει άμεσα και τη στάση των Ελλήνων λογίων. Δεν είναι ασήμαντο γεγονός η ίδρυση συλλόγου στο Παρίσι για την ενίσχυση και διάδοση της ελληνικής γλώσσας<sup>485</sup>. Μέλη του συλλόγου είναι διαπρεπείς Γάλλοι επιστήμονες<sup>486</sup>. Πώς, λοιπόν, όταν ξένοι εκδηλώνουν τέτοιο ενδιαφέρον για την αρχαία ελληνική γλώσσα, οι Έλληνες να την παραμελήσουν; Ένα μέλος του Γαλλικού Συλλόγου, ο Beule, προτείνει μεταρρύθμιση στο ισχύον σύστημα (γαλλικό) της παιδείας και εισηγείται να προηγηθεί η σπουδή της ελληνικής, διότι είναι πλουσιότερη και δυσκολότερη και απαιτεί περισσότερο χρόνο. Θεωρεί τη λατινική γλώσσα νεκρή, ενώ την ελληνική όχι. Οι φιλόλογοι στην Αθήνα *“ανεκαίνισαν και ανακατέστησαν την καθομιλουμένην αυτών διάλεκτον διακαθάραντες αυτήν διά της προσλήψεως των αρχαίων τύπων και προσεγγίσαντες αυτήν εις το νεώτερον πνεύμα, εις τας εφευρέσεις της νεωτέρας βιομηχανίας και εις όλας τας λεπτομερείας του*

<sup>483</sup> Το περιοδικό δεν αναφέρει ποιος είναι.

<sup>484</sup> 30/12/1865, έτος ΙΓ', αρ. 583, σ. 843-844.

<sup>485</sup> 9/5/1867, έτος ΙΔ', αρ. 631, σ. 1230-1231. Ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος σε εγκύκλιο (20/4/1867) περί συνδρομής των λογίων Ελλήνων προς ενίσχυση του εν Παρισίοις συσταθέντος Συλλόγου προς υποστήριξιν και διάδοσιν της ελληνικής γλώσσας: “Η προς τα ελληνικά γράμματα και την καθόλου της κλασικής αρχαιότητος φιλολογίαν σπουδή, καπισχύουσα πασών των παρ' άλλων φρονούντων παρεμβαλλομένων αντιδράσεων, κρατύνεται και εμψυχούται πολυτρόπως παρά τοις πεφωτισμένοις έθνεσιν, άτινα αναγνωρίζουσι κατά πόσον συνετέλεσαν και ακμήν συντελοούσι τα έργα των προγόνων ημών εις διδασκαλίαν και ανάπτυξιν του εθνικού βίου και της εαυτών πνευματικής παιδαγωγίας και εν γένει εις την αληθινήν και ελευθέραν εκπαίδευσιν”.

<sup>486</sup> Παραθέτουμε τα στοιχεία τους, όπως ακριβώς δίνονται από το περιοδικό: Bertrand, Beule, Breal (καθηγητής του College de France), Brunet de Presle (μέλος του συνακαδημίου Institut και καθηγητής του College de France), Daremberg, Davide (Jerome), Deheque (Institut), Deville, Didot Firmin (Μέλος δημοτικού συμβουλίου, καθηγητής ελληνικής φιλολογίας στη Σορβόνη), D' Eichtal, Gidel (καθηγητής Ρητορικής), Girard (Διδασκαλείο), Goumy, Guigniaut (Institut), Havet (College de France), Jourdain (τμηματάρχης Υπουργείου Εκπαίδευσης), Legoune (Μέλος της Ακαδημίας), Leveque (College de France), Longperier (Institut), Maury, Miller, Perrot, Ravaisson, Renan, Renier, Sain Marc Girardin, Thurot (Διδασκαλείο), Waddington, Wescher.

ημετέρου πολιτισμού. Σήμερα εκδίδονται πενήντα και εκατόν εφημερίδες και επιθεωρήσεις εν τη καθομιλουμένη ελληνική γλώσση, ήτις συγγενεύει τη αρχαία ελληνική πολύ πλειότερον παρά την γλώσσαν την δημώδη”. Προτείνει ακόμη την κατάργηση της ερασμιακής προφοράς. Θεωρεί ότι η μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας έδωσε νέα ώθηση στις επιστήμες στη Γαλλία, ενώ αντίθετα η λατινική γραμματολογία είναι επικίνδυνη για τη νεολαία, διότι την κάνει μαλθακή και ράθυμη και διαπαιδαγωγεί τη νεότητα στη δουλικότητα και κολακεία. Με τη σπουδή της ελληνικής συναντά κανείς καθαρότατες, άφθονες, άμωμες πηγές, προετοιμάζονται φιλόσοφοι, πολίτες, πολιτικοί. Οι νέοι θα μούνται στο καλό, στο μεγάλο, στο υψηλό, στο γενναίο<sup>487</sup>. Ένα τέτοιο άρθρο που επαινεί τις πνευματικές προσπάθειες στην Ελλάδα και παρουσιάζει ιδανική εικόνα, οπωσδήποτε επηρεάζει την ελληνική διάνοηση που αγωνιά για τη γνώμη της πολιτισμένης “Εσπερίας”<sup>488</sup>.

Αντίθετα, όταν οι ξένοι διατυπώνουν αντίθετες και ρεαλιστικές απόψεις, τότε προσπαθούν να τους αντικρούσουν<sup>489</sup>. Ο Deville, μέλος της Γαλλικής Σχολής της Αθήνας, που έζησε στην Ελλάδα και γνωρίζει την ελληνική πραγματικότητα, ισχυρίζεται ότι καμία από τις μεταρρυθμίσεις που έγιναν στη γραφόμενη γλώσσα (υιοθέτηση αρχαίων τύπων) δεν εισχώρησε στη λαλούμενη γλώσσα και κατηγορεί τους λόγιους Έλληνες ότι παραμέλησαν την κοινή ελληνική γλώσσα. Το περιοδικό υποστηρίζει ότι οι περισσότερες μεταρρυθμίσεις εισχώρησαν στη λαλούμενη γλώσσα και οι λόγιοι την περιποιήθηκαν προσπαθώντας να τη διορθώσουν ή να τη μεταρρυθμίσουν και να την τελειοποιήσουν. Το περιοδικό κάνει επίσης μια πολύ πρωτότυπη “πρόβλεψη” για την εξέλιξη που θα έχει η ομιλούμενη ελληνική γλώσσα. Αν την εξετάσει κανείς προσεκτικά, θα παρατηρήσει τρία γλωσσικά ιδιώματα: το ιδίωμα του παρελθόντος αιώνα, δηλαδή την κυρίως χυδαία γλώσσα που αποτελείται από “διεφθαρμένα και αδιάφθορα συστατικά”. Αυτή την χρησιμοποιεί η μερίδα του έθνους που γεννήθηκε και ανατράφηκε πριν τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου. Το ιδίωμα των λογίων που αποτελείται από “αδιάφθορα διορθωμένα και

<sup>487</sup> 6/6/1867, έτος ΙΕ΄, αρ. 635, σ. 1257-1260 -26/6/1867, έτος ΙΕ΄, αρ. 636, σ. 1265-1267 -10/7/1867, έτος ΙΕ΄, αρ. 637, σ. 1273-1275. Αναδημοσίευση από την Κλειώ του άρθρου του Beule “περί της υπεροχής της ελληνικής γλώσσας”.

<sup>488</sup> 30/6/1873, έτος ΚΑ΄, αρ. 812, σ. 2659. Άρθρο του Ν. Πετρή σχετικό με απόψεις για την ελληνική γλώσσα που εκφράστηκαν από ξένους λόγιους. Και σε άλλες χώρες της Ευρώπης γίνεται λόγος για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Από το 1852, επί υπουργίας L. Thun της Αυστρίας εφαρμόστηκε και στην Ουγγαρία το εκπαιδευτικό σύστημα των αυστριακών γυμνασίων. Από την τρίτη μέχρι και την όγδοη τάξη η ελληνική γλώσσα έγινε τακτικό και κύριο μάθημα της απολυτήριας δοκιμασίας. Αυτό το σύστημα διατηρήθηκε ως το 1860, οπότε τα γυμνάσια μεταρρυθμίστηκαν σε λατινικά σχολεία. Το 1871 ο υπουργός παιδείας Pauler έκανε υποχρεωτική την ελληνική στις τρεις ανώτερες γυμνασιακές τάξεις. Ο τωρινός υπουργός Α. Υ. Trefort έχει να αντιμετωπίσει τους πολεμίους της ελληνικής γλώσσας που ισχυρίζονται ότι η διδασκαλία της είναι άσκοπη και ανωφελής. Ο Max Müller (Oxford), διαπρεπής γλωσσολόγος, απάντησε στον Trefort ότι η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών θα περιορίσει τη μελέτη της ελληνικής. Ο Ούγγρος Paul Hunfalvy συνηγορεί υπέρ της σπουδής της ελληνικής στα ουγγρικά γυμνάσια

<sup>489</sup> 31/1/1868, έτος ΙΣΤ΄, αρ. 658, σ. 1447. Αναδημοσίευση από την Αμάλθεια (η οποία αναδημοσιεύει από την αμερικανική εφημερίδα ο Ταχυδρόμος), Περί Ελληνικής γλώσσας. Η εφημερίδα της Νέας Υόρκης ισχυρίζεται ότι η νεοελληνική γλώσσα διαφέρει από την αρχαία. Ο Κ. Κανέλης υποστήριξε ότι η αρχαία και η νεότερη ελληνική γλώσσα είναι “ουσιωδώς μία και κοινή”.

ελάχιστα διεφθαρμένα” και που το χρησιμοποιεί η μερίδα που γεννήθηκε και ανατράφηκε μετά την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου και τη διδάχτηκε στα σχολεία και παρθεναγωγεία της ελεύθερης και δούλης Ελλάδας και τέλος το ιδίωμα που είναι αποτέλεσμα σύμφυσης από την ανάμιξη των άλλων δύο και κλίνει πότε προς το ένα και πότε προς το άλλο. Αυτό το χρησιμοποιεί η μερίδα εκείνη, η οποία, αν και γεννήθηκε και ανατράφηκε μετά την παλιγγενεσία, είχε ατελή εκπαίδευση. Η πρώτη γενιά θα εκλείψει βαθμιαία, οπότε και η κοινή γλώσσα θα παύσει να υπάρχει, το ανάμικτο ιδίωμα βαθμιαία θα αφομοιωθεί στο δεύτερο και επομένως θα έρθει ημέρα, κατά την οποία “κοινή σύμπαντος του ελληνικού γλώσσα έσται η νυν υπό των λογίων γραφομένη και λαλουμένη και αεί προς την αρχαίαν χωρούσα”. Είναι δίκαιο να γίνει οπισθοδρόμηση και να υιοθετηθεί η ακρωτηριασμένη και ανάπηρη γλώσσα του παρελθόντος, την οποία, όχι οι λόγιοι Έλληνες, όπως λέει ο Deville, αλλά η φυσική πορεία των πραγμάτων καταδίκασε σε θάνατο<sup>490</sup>; Ο Deville εκφράζει φόβο μήπως οι Έλληνες λόγιοι σπαταλήσουν τις προσπάθειές τους σε αδιέξοδη επιχείρηση, καθώς δεν παραδέχονται τους νέους όρους, τους οποίους σχημάτισε ο χρόνος στην κοινή τους γλώσσα<sup>491</sup>.

Μέσα σε αυτή την κατάσταση του ναρκισσισμού για την επάνοδο στην αρχαία γλώσσα, με την οποία είναι έντονη η πρόθεση να γαλουχηθούν και οι Έλληνες μαθητές, υπάρχουν και σώφρονες άνθρωποι, που πιστεύουν ότι η δημοτική εκπαίδευση δεν προετοιμάζει τους μαθητές μόνο για τα Ελληνικά Σχολεία<sup>492</sup>, αλλά πρέπει να αποτελεί και αυτοτελή εκπαίδευση, για αυτό και εκφράζουν τον προβληματισμό γιατί θα πρέπει τα παιδιά των γεωργών και των βιομηχάνων, που αποτελούν τα οκτώ δέκατα των μαθητών, να καταναλίσκουν το χρόνο τους στην εκμάθηση σπάνιων τύπων της αρχαίας ελληνικής<sup>493</sup>.

Ο Δ. Αινιάν αναγγέλλει την έκδοση λεξικού της “λαλουμένης ελληνικής γλώσσης”. Διαπιστώνει ότι, ενώ η νέα γλώσσα είναι ήδη καταρτισμένη ως ομιλούμενη και γραφόμενη από μεγάλο αριθμό ανθρώπων, ενώ υπάρχουν πολλά συγγράμματα γραμμένα σε αυτήν, ενώ από τους αλλογενείς θεωρείται άξια σπουδής και έχουν οριστεί έδρες για τη διδασκαλία της, δεν έχει συνταχθεί ακόμη λεξικό, στο οποίο να μπορεί να καταφύγει κάποιος για την εξήγηση ή τη σωστή ορθογραφία μιας λέξης. Την έλλειψη αυτή προσπαθεί να θεραπεύσει με τη σύνταξη λεξικού. Σε αυτή την ιδέα έφτασε από τη συλλογή των συνήθων λέξεων του

<sup>490</sup> 22/9/1867, έτος ΙΕ', αρ. 645, σ. 1339-1342. Άρθρο του Ιω. Σταυρίδη, *Κλειώ*. Αντικρούονται οι απόψεις του Deville.

<sup>491</sup> 4/10/1867, έτος ΙΕ', αρ. 646, σ. 1350-1351.

<sup>492</sup> 10/2/1855 αρ. 105, σ. 420. Αναδημοσίευση από την *Αθηνά* επιστολής δημοδιδασκάλου, ο οποίος υπερασπίζεται τον υπουργό για την εγκύκλιο, που όρισε να μη διδάσκονται ο δυϊκός αριθμός και οι συνηρημένοι τύποι στο δημοτικό.

<sup>493</sup> 5/9/1859, έτος Ζ', αρ. 329, σ. 1037. Από τον πρόλογο της Γραμματικής του Χ. Παπανικολάου. Ο Χ. Παπανικολάου ακολούθησε την προσφορότερη μέθοδο στη διάταξη της ύλης, απλοποίησε τους κανόνες και συμπεριέλαβε σε κάθε κεφάλαιο τα σχετικά φαινόμενα.

λαού, των οποίων την καταγωγή προσπάθησε να ανιχνεύσει με τον τρόπο που χρησιμοποίησε ο αοίδιμος Κοραής στα *Άτακτα* του<sup>494</sup>. Γνωρίζει ότι το τόλμημα είναι μεγάλο, για αυτό ας θεωρήσουν το έργο του ως ένα είδος προπαρασκευής για όσους θα εργαστούν αργότερα στην κατεύθυνση αυτή<sup>495</sup>.

Το αδιέξοδο που υπάρχει στην ελληνική γλώσσα με την έλλειψη γραμματικής της επισημαίνεται σε συνάντηση του υπουργού Χριστόπουλου και των λογίων της εποχής με θέμα τη σύσταση Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου<sup>496</sup>. Στη συνάντηση έγινε παραδεκτό ότι σημειώθηκε πρόοδος στη γλώσσα του λαού, αν συγκρίνει κανείς την κατάσταση, στην οποία βρισκόταν ο λαός πριν σαράντα χρόνια, με την τωρινή. Υπάρχει, όμως ένα, πρόβλημα: “οι της Ελλάδος λόγιοι, έκαστος ιδίαν έχει γραμματικήν, ίδιον ρυθμόν, ιδίαν σύνταξιν”. Πρέπει να καταβληθεί μεγαλύτερη επιμέλεια, για να γίνει η ελληνική γλώσσα “επιτηδειότερον όργανον της κοινωνίας των λαών της Ευρώπης και της Ασίας, ων είμεθα, ως εκ της θέσεως της πατρίδος ημών ο διάμεσος κρίκος”. Στον ελληνισμό η Θεία πρόνοια κληροδότησε το έργο του “εκπολιτίσαι την Ανατολήν”. Ο υπουργός ζητεί από τους λογίους να του υποβάλουν κανονισμό κατάλληλο για τη σύσταση φιλολογικού συλλόγου, που θα αποτελέσει τον πυρήνα της μέλλουσας Ελληνικής Ακαδημίας, και θα έχει ως σκοπό τη ρύθμιση της γλώσσας. Χρειάζονται, όμως, και άλλα έργα: η ιστορική εξακρίβωση της βαθμιαίας διαμόρφωσης της σημερινής γλώσσας από την αρχαία ελληνική, τα στάδια από τα οποία πέρασε ως σήμερα, η επιρροή των ξένων εθνών στην ελληνική, η μελέτη του χαρακτήρα της σημερινής ελληνικής γλώσσας συγκριτικά με την αρχαία και τις σημερινές ευρωπαϊκές γλώσσες, η εξέταση της προόδου της κατά το τελευταίο διάστημα και η προεיקασία του μέλλοντός της, οι μελέτες για τους Έλληνες λογίους των αρχαιότερων και νεότερων χρόνων και την επιρροή που είχαν, η εξέταση των διαλέκτων σε σχέση με την αρχαία και τη σημερινή γλώσσα, οι γραμματολογικές μελέτες για τη νεοελληνική φιλολογία, η συλλογή και συγκατάταξη σημειώσεων για τη σύνταξη λεξικού της γλώσσας<sup>497</sup>.

<sup>494</sup> 19/1/1858, αρ. 241, σ. 331. Πολύ πριν από το Δ. Αινιάνα ο Δ. Πανταζής τονίζει τη σημασία του έργου του Κοραή “Άτακτα”. Όλα τα σοφά έργα του αείμνηστου Κοραή, με τα οποία “τα μέγιστα το γένος ημών ωφελήσαντος πολιτικώς και γραμματικώς, προ πάντων όμως τα Άτακτα αυτού εθεωρήθησαν και όντως εισί μέγα βοήθημα, συντελούν και εις άλλα μεν καλά και ωφέλιμα αλλά μάλιστα εις γνώσιν και διόρθωσιν της καθ’ ημάς γλώσσης· διατελούσι δε ταύτα και εις αεί διατελέσουσι πολυχεύμων και πλείστου λόγου αξία πηγή εις τους οπωσδήποτε ασχολουμένους εις την επί τα κρείττω έπι διαμόρφωσιν αυτής”. Ειδικά με την εγκύκλιο 1837 του υπουργείου για τη συλλογή λέξεων, φράσεων, ιδιωτισμών κλπ υπάρχει ανάγκη ανάπτυξης των Ατάκτων, την οποία και αναλαμβάνει.

<sup>495</sup> 20/1/1865, έτος ΙΓ’, αρ. 549, σ. 575-576.

<sup>496</sup> 10/6/1867, έτος ΙΕ’, αρ. 634, σ. 1251-1252. Στις 22/5/1867 με πρόσκληση του υπ. Χ. Χριστόπουλου προσήλθαν πανεπιστημιακοί και άλλοι λόγιοι.

<sup>497</sup> 10/7/1867, έτος ΙΕ’, αρ. 637, σ. 1276-1278. Σχέδιο οργανισμού του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου: άρθρο 1. Συνιστάται εν Αθήναις ελληνικόν φιλολογικόν συνέδριον κύριον σκοπόν αυτού έχον την ρύθμισιν, διαμόρφωσιν και τον πλουτισμόν της νέας ελληνικής γλώσσης διά προσφόρου γραμματικών και άλλων γλωσσικών ζητημάτων συζητήσεως και λύσεως, δι’ ης θέλει παρασκευασθεί η σύνταξις κοινής γραμματικής και έπι διά συλλογής και αναγραφής λέξεων και φράσεων χρησιμων εις σύνταξιν κοινού της καθ’ ημάς γλώσσης λεξικού. Άρθρο 2. Πλην του εν τω προηγουμένω άρθρω κυρίου αυτού σκοπού, το συνέδριον ασχολείται καθόλου περὶ την εξέτασιν της νέας ελληνικής

Ο ρόλος της ελληνικής γλώσσας στην Ανατολή θεωρείται πολύ σημαντικός και αναδημοσιεύεται άρθρο από τον ξένο τύπο, το οποίο πραγματεύεται την επίδραση που καλείται και οφείλει να ασκήσει η ελληνική γλώσσα στην Ανατολή. Στο άρθρο προτείνεται η δημιουργία ομοσπονδίας στην Ανατολή με την υπεροχή του σουλτάνου, θρησκευτική ελευθερία, αυτονομία επαρχιών. Ένα κοινοβούλιο, όμως, από τόσα έθνη θα ήταν σωστή “Βαβέλ”. Το ρόλο της κοινής γλώσσας θα είχε σε αυτή την περίπτωση η ελληνική, που την κατανοούν όλοι, έχει πραγματική φιλολογία και χρησιμοποιείται στο εμπόριο. Η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* επικεντρώνεται στο γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα επέπλευσε σαν την κιβωτό μέσα στο βαρβαρικό κατακλυσμό και αυτό αποδεικνύει ότι έχει αποστολή να σώσει τον ανατολικό κόσμο. Ο *Νεολόγος* υποστηρίζει ότι η ελληνική γλώσσα θα ωφελούσε την ηθική, διανοητική αλλά και εθνική μόρφωση των λαών της Ανατολής. Είναι αδικαιολόγητοι οι φόβοι ότι, αν ένα έθνος σπουδάσει την ελληνική, θα εξελληνιστεί, αντίθετα η ελληνική γλώσσα θα συντείνει στο εθνικό αίσθημα όλων των λαών. Οι λαοί που ήρθαν σε επαφή με αυτήν δεν εξελληνίστηκαν, αλλά εξανθρωπίστηκαν και εκπολιτίστηκαν. Καμία άλλη από τις ανατολικές γλώσσες δεν έχει συνάφεια με τις ευρωπαϊκές και δεν μπορεί να μετοχετεύσει κατάλληλα τα αγαθά του ευρωπαϊκού πολιτισμού<sup>498</sup>.

Μια ανάλογη πρόταση για την ελληνική γλώσσα διατυπώνεται από τον Gustav d' Eichtal, επίσης μέλος του “εν Παρισίοις Συλλόγου”<sup>499</sup>. Ο μελετητής προτείνει τη διάδοση της ελληνικής και την ανάδειξή της σε καθολική, παγκόσμια γλώσσα. Υποστηρίζει ότι με την παλιγγενεσία η ελληνική φυλή ανέκτησε το αρχαίο και αληθινό της κέντρο, διέσπειρε τις αποικίες της στα αξιολογότερα εμπορικά σημεία της Ευρώπης και της Ασίας, άνοιξε στις επιστημονικές έρευνες το θέατρο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και έλαβε σημαντική συμμετοχή στα ευρωπαϊκά πράγματα. Με την παλιγγενεσία το ελληνικό έθνος προσέφερε ένα όργανο, την ανάγκη του οποίου ο πολιτισμός αισθάνεται ως αναπόφευκτη, μια διάλεκτο που εκπληρώνει όλες τις προϋποθέσεις μιας καθολικής γλώσσας. Το μέλλον της ανθρωπότητας είναι η οργάνωση καθολικής κοινωνίας και επομένως πρέπει να εισαχθεί μια καθολική γλώσσα, η οποία θα σέβεται την ύπαρξη των εθνικών διαλέκτων και θα χρησιμοποιηθεί ως κοινό όργανο των διεθνών σχέσεων ατόμων και λαών. Η γλώσσα αυτή που υπάρχει εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια, δεν έχασε τίποτε από την αρχική της ζωή, φύλαξε το λεκτικό της πλούτο, την πλαστική της δύναμη, διατηρήθηκε λογική και εύηχη όσο

---

γλώσσας εκ πάσης αυτής όψεως. Συγκροτήθηκε 5μελής επιτροπή από τους Ε. Καστόρχη, Φ. Ιωάννου, Ν. Σαρίπολο, Μ. Ρενιέρη, Α. Βλάχο.

<sup>498</sup> 10/12/1869, έτος ΙΖ', αρ. 721, σ. 1950. Αναδημοσίευση από το *Νεολόγο* του άρθρου της εφημερίδας *Διεθνής* του Λονδίνου.

<sup>499</sup> 24/8/1864, έτος ΙΒ', αρ. 535, σ. 457-460. Αναδημοσίευση από την *Κλειώ* της διατριβής του Custave d' Eichtal “Περί της πρακτικής χρήσεως της ελληνικής γλώσσας”.

καμιά άλλη. Υπέστη κάποιες αλλοιώσεις από τη δουλεία, αλλά στις συνθήκες της ελευθερίας βελτιώθηκε και βελτιώνεται συνεχώς με τις προσπάθειες των λογίων. Η εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στη δημόσια εκπαίδευση θα θεραπεύσει το χάσμα ανάμεσα στις γλώσσες του πρακτικού βίου και στα κλασικά μαθήματα που στηρίζονται στη σπουδή των εβραϊκών, ρωμαϊκών και ελληνικών γραμμάτων.

Καθώς διανύεται η δεκαετία του 1880, είναι πιο έντονη η τάση για την προβολή της νεότερης γλώσσας: το έργο “Ιστορία της ελληνικής γλώσσας” του Δ. Μαυροφρύδη, που βραβεύτηκε το 1860 στο διαγωνισμό του Κ. Τσόκανου, αποδεικνύει ότι *“η καθομιλουμένη, όσον και αν φαίνεται είς τινα διαφέρουσα της αρχαίας, είναι και αυτή αείζωος εθνική φωνή... η νυν καθομιλουμένη ημών γλώσσα ωσει τις δρυς ει και αποβαλούσα υπό του πολλού χρόνου κλώνους τινάς και ακρέμονας, έχουσα όμως εν γη αγαθή βαθείας τας ρίζας διαμένει η αυτή οργανικώς, άλλους αντ’ εκείνων αναβλαστησάντων και νέον θάλλος και ζωήν αναπτύξουσα εν τω νέω πολιτικώ αυτής βίω”*<sup>500</sup>.

Η ανάγκη για τη μάθηση της μητρικής γλώσσας από τα παιδιά αναγνωρίζεται και έτσι μετά από πρόσκληση του “προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου” ο Γ. Γεράκης εκδίδει *“Γραμματική της ελληνικής γλώσσας προς χρήσιν των εις τα δημοτικά σχολεία φοιτώντων, συνταχθείσα κατά μέθοδον όλως νέαν μετά γυμνασμάτων. Περιέχει δε ό,τι είναι αναγκαίον να γνωρίζη ο Έλλην, ίνα λαλή και γράφη ορθώς την μητρικήν του γλώσσαν”*. Επιτέλους έγινε παραδεκτό από όλους τους λογίους ότι τα Δημοτικά Σχολεία, στα οποία φοιτούν πάνω από 64000 παιδιά, δεν πρέπει να θεωρούνται ως προπαρασκευαστικά για τις σπουδές στα Ελληνικά Σχολεία, στα οποία φοιτούν μόνο 6000 παιδιά, αλλά πρέπει να είναι “παιδαγωγεία” αυθύπαρκτα και αυτοτελή που έχουν σκοπό να παρέχουν στα παιδιά του λαού τις γνώσεις και δεξιότητες που θα τους χρησιμεύσουν στο επάγγελμα, το οποίο θα ακολουθήσουν, όταν αποφοιτήσουν από το Δημοτικό Σχολείο και για αυτό πρέπει *“να έχωσι προ οφθαλμών ότι παρασκευάζουσι τους παίδας διά τον πρακτικόν βίον. Βάσις δε της παιδεύσεως παντός Έλληνοσ πρέπει να είναι η μητρική του γλώσσα, την οποία πρέπει να σπουδάζη κατά πρώτον και δι’ αυτής να μορφώνηται και αναπτύσσεται ηθικώς και διανοητικώς: την δε αρχαίαν ελληνικήν, ήτις είναι λίαν πολυπλοκωτέρα περί τε τους τύπους και την σύνταξιν και παρέχει πολλές άλλας δυσχερείας εις τους παίδας ημών, όσοι αρχίζουσι να σπουδάζωσι αυτήν όντες ακόμη*

---

<sup>500</sup> 4/4/1872, έτος Κ', αρ. 789, σ. 2502 κε. Αγγελία από την εφορεία της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης για τη μετά θάνατον έκδοση του έργου του Μαυροφρύδη.



σχεδόν άγλωσσοι, πρέπει να διδάσκηται ο παις κατόπιν, αφού πρώτον διά της μητρικής του γλώσσας μορφωθή και αναπτυχθή διανοητικώς”<sup>501</sup>.

Η αξία της δημοτικής αναγνωρίζεται, καθώς αυτή είναι ακένωτη και αγνή πηγή αρχαίου πλούτου. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα που αποδεικνύουν κάτι τέτοιο. Διασώζονται αρχαίες λέξεις στη δημοτική, ενώ δεν ανευρίσκονται στα αρχαία χειρόγραφα. Η δημοτική διέσωσε και “αναμφίλεκτους” αρχαϊσμούς, οι οποίοι πρέπει να συγκεντρώνονται, διότι είναι πολύτιμα ευρήματα, να καθαρίζονται από τις “απορρυπτώσεις” και να αποθησαυρίζονται σε λεξικό. Ο Ι. Σταματέλος, Σχολάρχης, υποστηρίζει ότι αν ερευνηθούν οι κρύπτες της δημοτικής, θα πλουτιστεί το ελληνικό λεξιλόγιο με ρήματα, επίθετα, ουσιαστικά που διασώθηκαν σε αυτήν<sup>502</sup>.

Ο ίδιος λόγιος υποστηρίζει ότι η δημοτική διέσωσε ρίζες και φθόγγους της πρωτόγονης γλώσσας, που απέβαλε ή μετέβαλε η αρχαία ελληνική. Το θέμα αυτό, ίσως, φανεί τολμηρό, αν, όμως, αφεθούν κατά μέρος οι παλιές προλήψεις και δοθεί προσοχή, θα γίνει αντιληπτό ότι υπάρχει αλήθεια απλή και καταφανής. Γιατί τι άλλο είναι η αρχαία ελληνική που διασώθηκε παρά η γλώσσα του λαού της εποχής εκείνης, η οποία διαμορφώθηκε από λογίους; Και πώς μπορεί να υπάρξει το “διαμορφωμένο”, αν δεν υπάρξει πρώτα το “αδιαμόρφωτο”, δηλαδή η δημοτική; Αυτή την αλήθεια δίδαξε πριν από είκοσι περίπου αιώνες ο Πλάτωνας<sup>503</sup>. Αυτή η αλήθεια δεν ισχύει μόνο για τη δημοτική των αρχαίων χρόνων αλλά και για τη σύγχρονη, διότι όσο και αν αυτή, δήθεν, διαστράφηκε από το χρόνο και τις περιστάσεις, δε διαστράφηκε τόσο, ώστε να μη σώζει λείψανα της αρχαίας δημοτικής που μπορούν να χρησιμεύσουν ως πρωτότυπα της κλασικής γλώσσας<sup>504</sup>.

Όλοι πια παραδέχονται την αξία του γλωσσικού και ποιητικού πλούτου που σώθηκε στο στόμα του λαού. Στα άσματα, στις παροιμίες, στα παραμύθια, στα ήθη και έθιμα, στην

<sup>501</sup> 23/10/1872, έτος Κ', αρ. 803, σ. 2599. Από την αγγελία για την έκδοση της γραμματικής.

<sup>502</sup> Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 1/5/1878, αρ. 3, σ. 44-48. Άρθρο του Ιω. Ν. Σταματέλου, σχολάρχη Λευκάδας, με τίτλο “Η δημοτική γλώσσα ως πηγή προς πλουτισμόν της αρχαίας”. Στο άρθρο αναφέρεται επίσης ότι ο καθηγητής “Λουδοβίκος Ρόσσιος”, που έζησε πολύ καιρό στην Ελλάδα, έγραψε το 1844 στον καθηγητή “Μαυρέρο” στη Halle (Φιλίστωρ Τ. Γ', σ. 27) ότι η σύνταξη “ιδιωτικών” λέξεων της νέας ελληνικής είναι χρησιμότητα έργο.

<sup>503</sup> “Διά γαρ το πανταχού στρέφεσθαι τα ονόματα (τουτέστι διαμορφούσθαι τας λέξεις) ουδέν θαυμαστόν αν είη, ει η παλαιά φωνή (τουτέστιν η δημοτική) προς την νυνί (τουτέστι την διαμεμορφωμένην) βαρβαρικής μηδέν διαφέρει” (Κρατ. Π. 33 και 31).

<sup>504</sup> Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/6/1879, αρ. 6, σ. 89-93. Ο Ιω. Σταματέλος στην προηγούμενή του διατριβή θεώρησε τη δημοτική ως πηγή για τον πλουτισμό της αρχαίας. Σε αυτή τη διατριβή τη θεωρεί και παραγωγό. Το αποδεικνύουν τα εξής παραδείγματα: στη λέξη αδερφός όλοι παραδέχονται ότι προήλθε από το κλασικό αδελφός με μετατροπή του λ σε ρ. Αυτό δείχνει την άγνοιά τους για την επιστήμη της συγκριτικής γλωσσολογίας που θεωρείται απαραίτητη για τις φιλολογικές μελέτες και χωρίς στην οποία κάθε ετυμολογία ελέγχεται ως αυθαίρετη και παιδαριώδης. Όσοι γνωρίζουν τη νέα επιστήμη γνωρίζουν ότι το λ δεν είναι τίποτε άλλο παρά μεταγενέστερη φθογγολογική κατάσταση του ρ. Από αυτό γίνεται φανερό ότι στην κατηγορία των πρωτοτύπων πρέπει να ταχθούν όλες οι δημοτικές λέξεις που φέρουν ρ ως προς τις αντίστοιχες κλασικές που φέρουν λ. Το ίδιο συμβαίνει και με τα φωνήεντα ε και ο που εμφανίστηκαν μετά τα α, ι, υ. Οι λέξεις αλαφρός, άντερον, αλάφι κλπ δεν παρήχθησαν, αλλά παρήγαγαν τα κλασικά ελαφρός, έντερον, έλαφος. Παραθέτοντας και άλλα παραδείγματα καταλήγει ότι η δημοτική είναι η πρωτότυπη της αρχαίας και ότι πολλές παραλλαγές της δημοτικής που μέχρι τώρα καταδικάζονταν ως νεολογίες και βαρβαρισμοί δεν είναι τίποτε άλλο παρά λείψανα της αρχαίας δημοτικής

ονοματοθεσία των ποταμών, των ορέων, των κοιλάδων, των σκευών και επίπλων και γενικά στις αντιλήψεις του φυσικού και ηθικού κόσμου μπορεί κανείς “να ενοππρισθή ουχ ήττον πιστώς την φυσιογνωμίαν του έθνους, τον νουν και τας κλίσεις και τας εννοίας...Η τοιαύτη ύλη επιμελώς περισυναγομένη έσται τιμαλφές εφόδιον προς ιστορικήν μελέτην της τόσω σκοτεινής εποχής ταύτης του εθνικού ημών βίου. Όθεν εντέλλομαι υμίν, όπως ασχοληθήτε φιλοτίμως εις συλλογήν του τοιούτου εθνικού θησαυρού, επιμελώς ερευνώντες και εκ παντός τρόπου εξακριβούντες τα κατά την περισυλλεγομένην ύλην, και ουχί εική και αταλαιπωρήτως αναγράφοντες αυτήν”. Τα όσα συγκεντρώνονται μπορεί να αποστέλλει κανείς στον Πλάτωνα<sup>505</sup> και στην Εφημερίδα των Φιλομαθών<sup>506</sup>.

---

<sup>505</sup>Το περιοδικό του εν Αθήναις Διδασκαλικού Συλλόγου.

<sup>506</sup>Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 15/4/1880, αρ. 2, σ. 31-32. Ο υπ. Ν. Μαυροκορδάτος (15/3/1880) προς τους γυμνασιάρχες, καθηγητές γυμνασίων, σχολάρχες, ελληνοδιδασκάλους και δημοδιδασκάλους “Περί συλλογής δημοτικών ασμάτων”:

### 3. 2.4. Πανεπιστήμιο

Το Πανεπιστήμιο της Αθήνας (αρχικά του Όθωνος) κατέχει δεσπόζουσα θέση στα τεκταινόμενα της εποχής, την οποία μελετούμε. Οι προσδοκίες από αυτό είναι ιδιαίτερα υψηλές και δεν αφορούν μόνο στον ελλαδικό χώρο, αλλά επεκτείνονται σε όλο τον ελληνικό κόσμο και ιδιαίτερα αυτόν της Ανατολής<sup>507</sup>. Αποτελεί καθίδρυμα υψηλού πνευματικού και πολιτιστικού κύρους, αν κρίνουμε από τη φρασεολογία της εποχής, όταν γίνονται αναφορές σε αυτό<sup>508</sup>. *“Το Πανεπιστήμιον είναι των εθνικών ημών ελπίδων η κιβωτός και το έρεισμα συγχρόνως και το κορύφωμα του οικοδομήματος της ημετέρας αυτονομίας, της εις μαρτύρων και εις ηρώων αίματα ιδρυθείσης”*. Είναι ο “τηλαυγής φάρος του πολιτισμού” στην Ανατολή<sup>509</sup>.

Το Πανεπιστήμιο ελκύει περισσότερο την προσοχή των ομογενών, διότι είναι σαν *“του κοινωνικού των Ελλήνων σώματος τον εγκέφαλον, εν ω φύονται, ή αναπτύσσονται, διευκρινούνται και καθαρίζονται αι έννοιαι... αι πνευματικά εκείναι δυνάμεις, αίτινες ταχύτερον ή βραδύτερον πραγματοποιούνται εν τη πολιτική κοινωνία μεταβάλλουσιν επί το κρείττον ή το χείρον αυτήν και γεννώσι την πολιτικήν και ηθικήν των λαών ευεξίαν, την ευημερίαν αυτών και εύκλειαν, ή απ’ εναντίας των πολιτικήν αρρωστίαν, την δυσημερίαν και αδοξίαν αυτών”*<sup>510</sup>.

Οι σχολές αυτές της περιόδου είναι η Ιατρική, η Νομική, η Φιλοσοφική (σε αυτήν ανήκει και η Φυσικομαθηματική), η Θεολογική. Το Πολυτεχνείο είναι το Σχολείο των Τεχνών και το μετέπειτα Φαρμακευτικό τμήμα το λεγόμενο Φαρμακευτικό Σχολείο.

Η γεωγραφική προέλευση των φοιτητών επιτρέπει και έναν έμμεσο έλεγχο για την ποιότητα της εκπαίδευσης που παρεχόταν εκείνη την εποχή από τα γυμνάσια, καθώς μέσω της επίδοσης ή και του ήθους των φοιτητών φαίνονταν διαφορές από γυμνάσιο σε γυμνάσιο και από περιοχή σε περιοχή. Ιδιαίτερα καταρτισμένοι, για παράδειγμα, είναι οι φοιτητές που προέρχονται από τη Σύρο, οι οποίοι διακρίνονται παράλληλα για τη σεμνότητα των ηθών και την κοσμιότητα των τρόπων τους<sup>511</sup>.

<sup>507</sup>“Το Πανεπιστήμιον, ο μέγας της Ανατολής πνευματικός φανός, ου το φως επιχέεται ιλαρόν ήδη επί των ομογενών πάντων και τα απαυγάσματα αυτού εις μέγαν κύκλον εκτείνονται”. ΕΦ, 25/6/1855, αρ. 121, σ. 488.

<sup>508</sup>Ο πρώην πρύτανης Ι. Ολύμπιος, στο λόγο του κατά την παράδοση της πρυτανείας (25/9/1856), θα αναφέρει τι παρέλαβε και τι παραδίδει, διότι όλους τους ενδιαφέρει να γνωρίζουν την κατάσταση του “περιουσίου ημών εθνικού οίκου, του σημείου τούτου της εθνικής ημών κατά πνεύμα ενότητος και παλιγγενεσίας”. ΕΦ, 6/10/1856, αρ. 180, σ. 731 κε.

<sup>509</sup>14/12/1866, έτος ΙΔ΄, αρ. 616, σ. 1105-1111. Λόγος του νέου πρύτανη Αλ. Ρ. Ραγκαβή (16/10/1866) με θέμα “Περί παιδείας το πάλαι και νυν”.

<sup>510</sup>ΕΦ, 20/12/1858, αρ. 291-294, σ. 725 κε. Λόγος του πρύτανη Φ. Ιωάννου κατά την παράδοση της πρυτανείας στο διάδοχό του Δ. Στρούμπο.

ΕΦ, 11/12/1859, έτος Ζ΄, αρ. 343, σ. 1143 κε. Από τη λογοδοσία του πρύτανη Δ. Στρούμπο. Με το πανεπιστήμιο “ου μόνον μειζων του έθνους η ευημερία καθίσταται και ο φωτισμός εις τους έξω της ελευθέρας Ελλάδος ομογενείς διαδίδεται, αλλά και εις την ανάπτυξιν του πολιτισμού εν γένει ελπίζομεν να συνεισφέρωμεν”.

<sup>511</sup> ΕΦ, 18/11/1853, αρ. 55, σ. 220.

Κενό στη λειτουργία του Πανεπιστημίου αποτελεί η έλλειψη οριστικού κανονισμού (διοργανισμού), ο οποίος παραπέμπεται στις “ελληνικές” καλένδες. Στην αλληλογραφία των υπουργών Παιδείας με το Πανεπιστήμιο τονίζεται πάντα ότι το υπουργείο θα καταβάλει κάθε μέριμνα υπέρ της προόδου του Πανεπιστημίου και της μονιμοποίησεως των σχέσεών του με την κυβέρνηση και ζητά τη συνδρομή του Πανεπιστημίου, ενώ η Πρυτανεία ελπίζει ότι ο προσδοκώμενος οριστικός οργανισμός του Πανεπιστημίου, η αναγκαία και χρήσιμη ανεξαρτησία των σχολών στα επιστημονικά πράγματα, θα αποτελέσουν αντικείμενο φροντίδας του υπουργείου<sup>512</sup>.

Από το 1837 ισχύει ο προσωρινός κανονισμός. Ο υπουργός Ζαΐμης προτίθεται να υποβάλει νομοσχέδιο για τον οριστικό κανονισμό και ζητά τη σύμπραξη των καθηγητών, ειδικότερα στα ζητήματα που αφορούν την πανεπιστημιακή διδασκαλία. Το έργο είναι δυσχερές, αλλά υπάρχει και η εμπειρία των γηραιών ευρωπαϊκών πανεπιστημίων και η εικοσαετής εμπειρία από τη λειτουργία του ελληνικού Πανεπιστημίου. Πρέπει να συζητηθεί ακόμη ποιες κυρίως διατάξεις είναι πιο σύμφωνες με τα ήθη, τα έθιμα και τις ειδικές περιστάσεις της Ελλάδας<sup>513</sup>.

Σύμφωνα με το βασιλικό λόγο της 29/10/1859 θα υποβληθεί νομοσχέδιο για τον οριστικό κανονισμό του Πανεπιστημίου, του ανώτατου αυτού ιδρύματος, από το οποίο η πατρίδα προσδοκά πολίτες επιστήμονες και χρηστούς<sup>514</sup>. Καταρτίζεται καταστατικός νόμος για το Πανεπιστήμιο<sup>515</sup>, αλλά διατυπώνονται επικρίσεις, διότι υπήρχαν γλωσσικά λάθη στη διατύπωσή του, ταυτόχρονα, όμως, η εφημερίδα *Αρκαδία* επαινεί το νομοσχέδιο “ως το τελειότερον και συντελεστικώτερον εις την πρόοδον του ανωτάτου εκπαιδευτικού ημών καταστήματος”<sup>516</sup>.

Η ψήφιση του οριστικού κανονισμού του Πανεπιστημίου βρίσκει ακόμη πολλά εμπόδια, για αυτό δεν πρέπει να θεωρείται τυχαία η αναδημοσίευση από το περιοδικό του άρθρου “περί των κατά τον Μεσαίωνα πανεπιστημίων”<sup>517</sup>.

Ο οριστικός κανονισμός του Πανεπιστημίου έχει γίνει “φάντασμα”. Ο υπουργός Δ. Σαράβας υποβάλλει έκθεση “επί του περί οργανισμού του Πανεπιστημίου νομοσχεδίου”. Μάλιστα στο σχέδιο Νόμου, άρθρο 10, προβλέπεται έδρα Παιδαγωγικής και Ιστορίας της

<sup>512</sup> ΕΦ, 25/6/1855, αρ. 121, σ. 488. Υπουργός είχε αναλάβει ο πανεπιστημιακός καθηγητής Π. Αργυρόπουλος.

<sup>513</sup> ΕΦ, 20/6/1859, έτος Ζ', αρ. 320, σ. 965.

<sup>514</sup> ΕΦ, 31/10/1859, έτος Ζ', αρ. 337, σ. 1101.

<sup>515</sup> ΕΦ, 19/3/1860, έτος Η', αρ. 356, σ. 1251.

<sup>516</sup> ΕΦ, 29/3/1860, έτος Η', αρ. 357, σ. 1262.

<sup>517</sup> ΕΦ, 3/4/1861, έτος Θ', αρ. 403, σ. 1627 κε. Αναδημοσίευση άρθρου από την εφημερίδα *Φοίνιξ* (το άρθρο υπογράφεται με τα αρχικά Φ. Ε. και είναι μετάφραση από το σύγγραμμα του Φ. Δε Σαβινιού “Ιστορία του κατά τον μεσαίωνα Ρωμαϊκού Δικαίου”).

Φιλοσοφίας, ενώ η Φιλοσοφική Σχολή διαιρείται σε τρία τμήματα α. Φιλολογικό, β. Φυσικό, γ. Φυσικομαθηματικό και περιλαμβάνει είκοσι έδρες<sup>518</sup>.

Θεσμό αποτελεί η δημόσια λογοδοσία των απερχόμενων πρυτάνεων και επαινείται “το έθος της δημοτελούς ταύτης τελετής”, επειδή το Πανεπιστήμιο είναι “κειμήλιον και άγαλμα παντός ομογενούς και πάσης της Ελλάδος, της μεγάλης και ευρυνώτου”<sup>519</sup>. Στους λόγους των πρυτάνεων που παραδίδουν την πρυτανεία στους διαδόχους τους αναφέρονται πολλά στοιχεία, τα οποία αφορούν στη λειτουργία των πανεπιστημιακών σχολών, στον αριθμό των φοιτητών, στα κληροδοτήματα, στις δωρεές κλπ. Από τον πρύτανη Ιωάννη Ολύμπιο, ο οποίος παρέδωσε την πρυτανεία στις 25/9/1856 πληροφορούμαστε τον αριθμό των νεοεγγραφέντων φοιτητών ανά πανεπιστημιακή σχολή<sup>520</sup>.

Κάθε χρόνο ο αριθμός των φοιτητών από τους έξω ομογενείς αυξάνεται. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ομογενείς αισθάνονται την ανάγκη της μάθησης, αλλά και ότι έχουν σε υπόληψη το Πανεπιστήμιο και θέλουν τα παιδιά τους να φωτισθούν σε τόπο ελεύθερο με ομογενείς και ομοδόξους. Αρχικά ο αριθμός των έξω ομογενών ήταν μεγαλύτερος, σταδιακά αυξήθηκε ο αριθμός των φοιτητών από την ελεύθερη Ελλάδα. Το Πανεπιστήμιο θωρείται ο άσβεστος φάρος, του οποίου οι φωτοφόρες ακτίνες διασπείρονται αθρόες και φωταυγείς. Το πανεπιστήμιο “προώριεται να φωτίζη πάσαν την ελληνικήν φυλήν”<sup>521</sup>.

Βασικοί οικονομικοί πόροι για το Πανεπιστήμιο είναι και οι διάφορες δωρεές και τα κληροδοτήματα. Φαίνεται, μάλιστα, ότι ακόμη και ταπεινοί άνθρωποι των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων προσέφεραν από το υστέρημά τους, ως απόδειξη της αγάπης τους

<sup>518</sup>Σεπτέμβριος 1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 713-714, σ. 1881 κε. “Η Πατρίς όθεν και άμα κληθείσα εις αυτόνομον βίον, εν πάση προθυμία κατέβαλε τα θεμέλια της νέας πνευματικής αυτής ζωής και προς ίδιαν επιστημονικήν τελείωσιν, και προς διάδοσιν φωτισμού και επιστημονικού βίου ανά πάσαν την Ανατολήν... η Βουλή θέλει μετά πάσης προθυμίας ενεργήσει το μόνον εν τη Ανατολή Ανώτατον τέμενος των Μουσών, εξοφλούσα ούτως οφειλόμενον εις αυτό καθήκον, και αναγράφουσα εν τη ιστορία αυτής το σπουδαίον τούτο έργον... η περαιτέρω αναβολή της οριστικής οργανώσεως του Πανεπιστημίου ήθελεν εν μέρει ελέγχει ασύγγνωτον ακηδίαν προς το κατάστημα, εξόν διαδίδοται προς το έθνος ημών πνευματική τροφή, και εξόν δημιουργείται ήδη εν τη Ανατολή επιστημονικός βίος. Επειδή δε το προκειμενον ανώτατον εκπαιδευτικόν καθίδρυμα είναι το μόνον εν τη Ανατολή, δεν έπρεπε χάριν κακοζήλων οικονομικών ιδεών να μένη ατελής και να χρησιμεύη μόνον ως γέφυρα, ίνα δι’ αυτού μεταβαίνωσιν εις άλλα οι τελείας επιστημονικής παιδεύσεως· τούτων ένεκα επηνέχθη, αντί πλημμελώς προσδοκωμένης ελαττώσεως, αύξησις μάλλον εις τας καθέδρας”.

<sup>519</sup>ΕΦ, 20/12/1860, έτος Η΄, αρ. 390, σ. 1521 κε. Από το λόγο του Β. Οικονομίδη, όταν παρέδωσε την πρυτανεία στην αρχή του έτους 1859-60.

<sup>520</sup>ΕΦ, 6/10/1856, αρ. 180, σ. 731 κε. Κατά το διάστημα της πρυτανείας του Φ. Ιωάννου ενεγράφησαν 164 φοιτητές, 80 ημεδαποί και 63 αλλοδαποί, από τους οποίους 6 στη Θεολογία, 58 στη Νομική, 39 στην Ιατρική, 23 στη Φιλοσοφική και 70 στη φαρμακευτική. Συνολικά φοίτησαν 590 φοιτητές. Υπήρξε ελάτπωση εξαιτίας του πολέμου και της επιδημίας της χολέρας.

Τέσσερα έτη αργότερα, στις 20/12/1860, έτος Η΄, αρ. 390, σ. 1521 κε, πληροφορούμαστε από το λόγο του Β. Οικονομίδη, όταν παρέδωσε την πρυτανεία στην αρχή του έτους 1859-60, ότι υπήρχαν 602 φοιτητές. 366 από την ελεύθερη και 236 από τη δούλη Ελλάδα.

<sup>521</sup>ΕΦ, 11/12/1859, έτος Ζ΄, αρ. 343, σ. 1143 κε. Από τη λογοδοσία του πρύτανη Δ. Στρούμπου. Από τη σύσταση του πανεπιστημίου έχουν εγγραφεί 115 φοιτητές στη Θεολογική Σχολή, 588 στη Φιλοσοφική, 837 στη Νομική, 879 στην Ιατρική και 188 στη Φαρμακευτική. Συνολικά 1280 προήλθαν από την ελεύθερη Ελλάδα και 1327 από τους έξω ομογενείς. ΕΦ, 3/4/1862, έτος Ι΄, αρ. 446, σ. 1973 Από την έκθεση του πρώην πρύτανη Α. Πάλλη. Αύξηση φοιτητών φαίνεται να υπάρχει το έτος 1860-61, κατά το οποίο φοίτησαν 696 φοιτητές, από τους οποίους 455 από την ελεύθερη Ελλάδα και 241 “εκ της άλλης”. 27 στη Θεολογική, 386 στη Νομική, 161 στην Ιατρική, 110 στη Φιλοσοφική και 12 στο Φαρμακευτικό Σχολείο

προς την παιδεία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός ακονητή ξυραφιών που “προσήνεγκε ... το λεπτόν της χήρας εις το κοινόν τούτο του νοός και της ψυχής των Ελλήνων ακονητήριον (το Πανεπιστήμιον)”<sup>522</sup>.

Το Πανεπιστήμιο έχει αξιόλογο ανθρώπινο δυναμικό. Ο Κωνσταντίνος Ανώγειος αναγνωρίζεται και από ξένους επισκέπτες, όπως τον Αμερικανό Baird, ο οποίος περιηγήθηκε την Ελλάδα και γράφει σε βιβλίο του για τη συνάντησή του με τον καθηγητή ότι “κλείζεται ως ο άριστος των ζώντων Ελλήνων φιλολόγων· η μάθησις αυτού δεν περιορίζεται βεβαίως εις ένα μόνον κλάδον γνώσεων· εξαίρετος αντίληψις, και πρόσωπον ενδεικτικόν της σπανίας ταύτης τελειότητος... θεωρείται νυν ο κράτιστος των Αθήνησι φιλολόγων. Συνέγραψε διάφορα πονήματα περί συντάξεως και κλασικής αρχαιομαθείας. Εν τη τελειότητι και ποικιλία των γνώσεων αυτού ομοιάζει τον ασίδιμον Κοραήν...”<sup>523</sup>.

Το Πανεπιστήμιο έχει αναλάβει το ρόλο του πνευματικού ποδηγέτη του ελληνισμού με την προαγωγή της πίστης και της γλώσσας: “Τα πάντα υπέρ της Ορθοδόξου ημών πίστεως και υπέρ της ελληνικής γλώσσης, των δύο τούτων μεγάλων και ακραδάντων στοιχείων της εθνικότητός μας”. Για αυτό ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος θεωρεί απαραίτητη την προσθήκη μιας έδρας στη Θεολογική Σχολή για το έτος 1859. “Καθόσον δ’ αφορά την εν τω αυτώ καθιδρύματι διδασκαλίαν της των προγόνων ημών γλώσσης και φιλολογίας αυτή ακαταπαύστως πρέπει να αναπτύσσεται και προοδεύη κατά λόγον της προς τα πρόσω πορείας του έθνους”. Το φροντιστήριο, στο οποίο σχηματίζονται οι “ελληνισταί” χρειάζεται επίσης επικουρία και είναι απαραίτητη η προσθήκη μιας έδρας τακτικού καθηγητή στην Ελληνική Φιλολογία. Η θέση της Ελλάδας “εν μεταίχμω του Ανατολικού και του Δυτικού κόσμου” την επιφορτίζει με το καθήκον “να μετοχετεύση εν τη Ανατολή μετά της αρχαίας παιδείας και τας των νεωτέρων γνώσεις”. Για αυτό οπωσδήποτε πρέπει στις ανώτατες σπουδές να συμπεριληφθεί και η συγκριτική σπουδή των ευρωπαϊκών γλωσσών και της φιλολογίας τους, και επομένως είναι ανάγκη να συσταθεί ειδική έδρα στο Πανεπιστήμιο για το έτος 1859<sup>524</sup>.

Φαίνεται ότι η φοίτηση στο Πανεπιστήμιο δεν εξασφάλιζε και την επαγγελματική αποκατάσταση των φοιτητών, διότι στις 22/9/1853 δημοσιεύεται στο περιοδικό ότι η Πρυτανεία του πανεπιστημίου κάνει έκκληση στα υπουργεία να αξιοποιήσουν

<sup>522</sup>ΕΦ, 15/10/1856, 181, σ. 735. Η πληροφορία δίνεται στο λόγο του Ιω. Ολύμπιου κατά την παράδοση της πρυτανείας του.

<sup>523</sup>ΕΦ, 19/1/1858, αρ. 241, σ. 330.

<sup>524</sup>ΕΦ, 12/4/1858, αρ. 254, σ. 432 κε. Από την έκθεση του υπουργού Χ. Χριστόπουλου (αναφέρεται η ημερομηνία 10/10/1857) “περί του προϋπολογισμού των εξόδων του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως διά το έτος 1859”, Κεφ. Γ, αρ. 1, παρ. Α..

επαγγελματικά τους αποφοίτους της Ιατρικής, Νομικής, Φιλοσοφίας και του Φαρμακευτικού σχολείου<sup>525</sup>.

Οι φοιτητές επιδίωκαν περισσότερο τη φοίτηση στη Νομική και Ιατρική και έδειχναν μειωμένο ενδιαφέρον για τη Θεολογική και Φιλοσοφική. Όσον αφορά στην έλλειψη ενδιαφέροντος για τη Θεολογική ως κυριότερη αιτία θεωρείται το γεγονός ότι η κυβέρνηση δεν μπόρεσε να βρει άξιους καθηγητές της Θεολογίας. Οι φοιτητές της Φιλολογίας και των άλλων επιστημών της Φιλοσοφικής Σχολής δεν ελπίζουν σε κανένα άλλο πόρο ζωής, παρά μόνο στο επάγγελμα των καθηγητών και διδασκάλων. Αλλά αυτό δεν υπόσχεται τόσα ωφελήματα ούτε πρόοδο στον πολιτικό βίο, όπως το επάγγελμα του νομικού ή ιατρού. Για αυτό ελάχιστοι επιλέγουν το “πολυμοχθέστερον και ακερδέστερον του διδασκάλου ή καθηγητού επάγγελμα” και πολλές θέσεις δασκάλων και καθηγητών μένουν κενές<sup>526</sup>.

Μία από τις πολλές δραστηριότητες των καθηγητών του Πανεπιστημίου είναι η συμμετοχή τους στην κριτική επιτροπή των διαφόρων “αγωνοθεσιών” της ποιητικής του Α. Ράλλη, της φιλολογικής του Κ. Τσόκανου και της θρησκευτικής του Γ. Μελά. Οι κρίσεις, όμως, των επιτροπών αντιμετωπίζονται από τους αποτυχόντες με απρεπή και αξιοκατάκριτο τρόπο. Τα μέλη των επιτροπών αναλαμβάνουν έργο “πολύμοχθον, ατερπές και αχάριστον”<sup>527</sup>.

Η διαγωγή των φοιτητών ελέγχεται συχνά. Όταν μάλιστα είναι κόσμια, τότε δημιουργεί ελπίδες ότι η νέα γενιά θα αποδειχθεί “*κρείσσων δηλονότι ημών και ικανή να προβιβάση περαιτέρω το μέγα της διανοητικής, ηθικής και πολιτικής αναγεννήσεως του ελληνικού έθνους έργον, όπερ οι προγενέστεροι αυτής μετά πόνων πολλών και εν μέσω μεγάλων κινδύνων, κακουχιών και στερήσεων ήρχισαν*”<sup>528</sup>.

Το Πανεπιστήμιο θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στον αντιδυναστικό αγώνα εναντίον του Όθωνα. Είναι γνωστά τα “Σκιαδικά” στις 10-12 Μαΐου 1859. Ο τότε υπουργός Χ. Χριστόπουλος ζήτησε από την ακαδημαϊκή σύγκλητο να ανακαλύψει τους φοιτητές που αναμείχθηκαν, για να τιμωρηθούν. Η πρυτανεία απευθυνόμενη στους φοιτητές τους καλεί να είναι κόσμιοι και να μην επιτρέψουν επεισόδια που θα ταραξουν την τάξη του Πανεπιστημίου, διότι διαφορετικά θα υπάρξει η ανάγκη εφαρμογής των νόμων<sup>529</sup>.

<sup>525</sup> ΕΦ, 22/9/1853, αρ. 48, σ. 191.

<sup>526</sup> ΕΦ, 20/12/1858, αρ. 291-294, σ. 725 κε, από το λόγο του πρύτανη Φ. Ιωάννου κατά την παράδοση της πρυτανείας στο διάδοχό του Δ. Στρούμπο.

<sup>527</sup> στο ίδιο, σ. 725 κε.

<sup>528</sup> ΕΦ, 20/12/1858, αρ. 291-294, σ. 725 κε, από το λόγο του πρύτανη Φ. Ιωάννου κατά την παράδοση της πρυτανείας στο διάδοχό του Δ. Στρούμπο.

<sup>529</sup> ΕΦ, 23/5/1859, αρ. 316, σ. 933 (το έγγραφο της πρυτανείας έχει ημερομηνία 12/5/1859).

Στην περίοδο του αντιδυναστικού αγώνα εναντίον του Όθωνα το περιοδικό δημοσίευσε το λόγο του καθηγητή “Οππόλτζερ“, που είχε αναλάβει την πρυτανεία στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης. Ο λόγος πραγματεύεται την ελευθερία της διδασκαλίας, η οποία ασκεί ευεργετική δύναμη στις επιστήμες και στον ακαδημαϊκό βίο. Αν υπάρχει αυτή, ο διδάσκων ανοίγει στην επιστήμη νέες οδούς έρευνας και καλλιεργεί στους φοιτητές θερμό ζήλο για την επιστήμη. Αντίθετα, όταν τη στερείται, ο διδάσκων αναγκάζεται να αποκρύπτει από τους φοιτητές του τις αλήθειες, και δεν υπάρχει επιστημονική πρόοδος. Η ελευθερία εμψυχώνει το νου και διεγείρει το αίσθημα του διδάσκοντα. Η εμπιστοσύνη της πολιτείας και των ακροατών σε αυτόν αίρουν το φρόνημά του. Αν υπάρχουν παρεκτροπές από τους διδάσκοντες και οι φοιτητές δε δείχνουν την απαραίτητη επιμέλεια, αιτία δεν είναι η ελευθερία, αλλά η έλλειψη αληθινής παιδείας και η παρανόηση της ελευθερίας<sup>530</sup>.

Μετά την απομάκρυνση του Όθωνα ο υπουργός Ε. Δεληγεώργης (μόνο Εκπαιδεύσεως, των Εκκλησιαστικών ο Β. Νικολόπουλος ζητά από τον πρύτανη την εξάλειψη της προσωνομίας του Πανεπιστημίου: *“το εν Αθήναις Πανεπιστήμιον καλείται του λοιπού Εθνικόν Πανεπιστήμιον... Η πατρίς ευγνωμονεί προς το ιερόν τούτο τέμενος των γραμμάτων. Το Πανεπιστήμιον δεν δίδωκε μόνον τα γράμματα εις την Ανατολήν, αλλά και ανέθρεψε πολιτικώς την ελληνικήν νεολαίαν και ενέσταξεν εις τας καρδίας αυτής το αίσθημα της αντιστάσεως προς τους εχθρούς της ευνομίας... το Πανεπιστήμιον παρήγαγε την επανάστασιν”*<sup>531</sup>.

Μετά την πολιτική αλλαγή ο τότε πρύτανης Κ. Παπαρρηγόπουλος σε επιστολή προς τον υπουργό Ε. Δεληγεώργη μεταφέρει το μήνυμα της Πανεπιστημιακής Συγκλήτου, η οποία *“ομοφώνως και ενδομύχως εύχεται ίνα στηρίξη η εθνική Κυβέρνησις έτι μάλλον και παγιώση το θεμέλιον και την βάσιν αυτής, την ελευθερίαν της συνειδήσεως, μεθ’ ης αναποσπάστως συνδέεται η ελευθερία της επιστήμης”*<sup>532</sup>.

Στο μεταξύ η προσωρινή κυβέρνηση εισάγει την οπλασκία στο Πανεπιστήμιο και τη γυμναστική στα κατώτερα εκπαιδευτήρια. Συγκροτείται η πανεπιστημιακή φάλαγγα. Αυτοί που την αποτελούν απαλλάσσονται της στρατιωτικής υποχρέωσης, συμμετέχουν στις ασκήσεις και παρατάξεις της εθνοφυλακής Αθηνών και Πειραιά, υποχρεώνονται να

<sup>530</sup> ΕΦ, 6/5/1861, έτος Θ', αρ. 406, σ. 1647 κε.

<sup>531</sup> 31/10/1862, έτος Ι', αρ. 469, σ. 2154. “Όθεν το όνομα βασιλέως κακοποιήσαντος την Ελλάδα δεν δύναται του λοιπού να εκφράζη ελληνισμόν και φιλοπατριάν. Αι αρεταί αύται καθεδρέουσιν εις το έθνος, αυταί κατειργάσαντο την μεγάλην και αξιοθαύμαστον επανάστασιν αυτού”. Δύο καθηγητές των οποίων η “πολιτεία εταυτίζετο τη του πεσόντος συστήματος” παύθησαν, διότι “ήσαν διπλούν πρόσκομμα τη επαναστάσει την οποίαν τελούμεν” και ένας καθηγητής ο Σαρίπολος, ο οποίος είχε παυτεί εξαιτίας των φιλελεύθερων φρονημάτων του, αποκαταστάθηκε.

<sup>532</sup> 21/11/1862, έτος Ι', αρ. 471, σ. 2169.



εκτελούν νυκτερινές περιπολίες, όταν δεν επαρκούν ο εθνικός στρατός και η εθνοφυλακή<sup>533</sup>.

Το υπουργείο (Ε. Δεληγεώργης) απευθύνεται στο Πανεπιστήμιο και ζητά την εξέταση των εξής ζητημάτων: καθιέρωση προπαιδευτικής σχολής για τη συμπλήρωση των γυμνασιακών σπουδών, διάρκεια φοίτησης, πρόγραμμα, όρους εγγραφής στο πανεπιστήμιο (εξετάσεις προπαιδευτικής σχολής και προακαδημαϊκό δίπλωμα "Baccalaureat"), προσδιορισμό χρόνου παράδοσης μαθημάτων, καθεστώς υφηγεσίας, υποτροφίες, σύσταση "καθηγητείου" (Ecole normale superieure) και, μέχρι να γίνει αυτό, αυτοτέλεια ελληνικού φροντιστηρίου για την κατάρτιση των διδασκόντων και προλυτών ολόκληρης της Φιλοσοφικής Σχολής (όχι μόνο της Φιλολογίας) και την απόκτηση των απαιτούμενων προσόντων για το διδασκαλικό στάδιο<sup>534</sup>.

Στις 21/1/1863 υποβάλλεται η έκθεση του υπουργού Δημοσίας εκπαίδευσως Ε. Δεληγεώργη προς την Εθνοσυνέλευση και επισημαίνεται ότι οι ελλείψεις του Πανεπιστημίου είναι πολλές και ουσιώδεις. Δεν υπάρχει κανονικός και μεθοδικός κύκλος μαθημάτων. Η διάρκεια των μαθημάτων εξαρτάται από τη θέληση του διδάσκοντος, σε αντίθεση με τη Γερμανία, όπου η διάρκεια του μαθήματος δεν υπερβαίνει το εξάμηνο. Δεν υπάρχει σύνδεση μεταξύ γενικών και ειδικών μαθημάτων. Η υφηγεσία δεν είναι ελεύθερη. Τα άλλα ιδρύματα του Πανεπιστημίου (Βιβλιοθήκη, Αστεροσκοπείο κλπ) είναι παραμελημένα. Στο Πανεπιστήμιο είναι ανάγκη να γίνει νέος Οργανισμός. Προτείνεται τα γενικά μαθήματα να είναι υποχρεωτικά, να ολοκληρώνονται μέσα σε ένα έτος μαζί με την πρακτική διδασκαλία και μετά από εξετάσεις να απονέμεται το προακαδημαϊκό δίπλωμα. Η υφηγεσία να είναι ελεύθερη για κάθε διδάκτορα. Να καθοριστούν οι έδρες, η περίοδος του έτους και τα μαθήματα και να εισαχθούν οι ετήσιες εξετάσεις. Θα πρέπει επίσης να ενισχυθεί η ελληνομάθεια, που παραμελήθηκε στην πατρίδα της. Απαραίτητος είναι ο διαγωνισμός για την καθηγεσία, αλλά δε στάθηκε δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Νέοι καθηγητές δεν τοποθετήθηκαν. 32 υποτροφίες χορηγήθηκαν στο Πανεπιστήμιο, τα 3/4 για τις σχολές της Θεολογίας και Φιλοσοφικής και το 1/4 για τις άλλες. Για τις υποτροφίες στο εξωτερικό συνέστησε επιτροπή, για να ορισθεί το είδος των μαθήσεων, για τις οποίες είναι απαραίτητη η αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό. Έτσι θα εξασφαλιστούν ειδικότητες

<sup>533</sup> 22/12/1862, έτος Ι', αρ. 474, σ. 2196 κε.

Δεκατέσσερα χρόνια αργότερα η ΕΦ (9/2/1876, έτος ΚΔ', αρ. 846, σ. 2922) αναφέρεται στον εσωτερικό κανονισμό της πανεπιστημιακής φάλαγγος (Γ. Μίλησης, 11/12/1875). "Οι φοιτηταί του Εθνικού Πανεπιστημίου συμπληροῦσι την επιστημονικὴν αὐτῶν ἐκπαίδευσιν διὰ τῆς εἰς τὰ ὄπλα ἀσκήσεως συγκροτοῦντες τὴν πανεπιστημιακὴν φάλαγγα. Ἡ εἰς τὰ ὄπλα ἐξάσκησης τῶν φοιτητῶν, ὡς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς επιστημονικῆς αὐτῶν ἐκπαίδευσως, εἶναι υποχρεωτικὴ διὰ πάντα ἀκαδημαϊκὸν πολίτην". Κανείς δε θα γίνεται δεκτός στις εξετάσεις, αν δεν έχει την απόδειξη του οικείου λοχαγού για την τακτική φοίτησή του στα γυμνάσια και την άμεμπτη στρατιωτική διαγωγή του.

<sup>534</sup> 13/12/1862, έτος Ι', αρ. 473, σ. 2188 κε.

που δεν υπάρχουν. Απαραίτητη θεώρησε και την αποστολή γυναικών, για να “διοργανίσουν τα της εκπαίδευσως και ανατροφής του φύλου των”<sup>535</sup>.

Ο υπουργός Β. Κ. Νικολόπουλος με εγκύκλιο (αρ. 7786, 14/7/1863) απευθύνεται στους πληρεξουσίου Κ. Ν. Δόσιο, Ν. Σαρίπολο, Δ. Αφεντούλη, τον τμηματάρχη Αλ. Κοντόσταυλο και τους καθηγητές Κ. Κοντογόνη, Στ. Κουμανούδη, Ευθ. Καστόρχη ζητώντας να ασχοληθούν με την επεξεργασία κατάλληλου διαρρυθμιστικού νομοσχεδίου για όλα τα σχετικά με το Πανεπιστήμιο (αριθμό εδρών, προσόντα καθηγητών, περίοδο μαθημάτων, εξετάσεις κλπ), για να υποβληθεί αυτό στη συνέλευση των πληρεξουσίων. Η αληθινή παιδεία “δεν ανεπτύχθη και δεν παρήγαγεν εντελώς εν Ελλάδι τους προσδοκωμένους και ανταξίους των γενομένων θυσιών καρπούς, ένεκα ίσως της πλημμελείας των διεπόντων τα της ανωτέρας εκπαίδευσως θεσμών... να ληφθή σύντονος πρόνοια και φροντίς περι αναδιοργανώσεως της ανωτέρας εκπαίδευσως εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω, προωρισμένου μόνον εις διάδοσιν της επιστήμης εντός της ελευθέρας Ελλάδος, αλλά και εις διάχυσιν των φώτων επί την Ανατολήν”<sup>536</sup>.

Ο υπουργός Δ. Ν. Δρόσος συστήνει επιτροπή από τους Φ. Ιωάννου, Β. Οικονομίδη, Μ. Ρενιέρη, Δ. Αιγινήτη, Κ. Δόσιο, Π. Ρομπότη, Γ. Ράλλη, Π. Ζάνο για τη σύνταξη του οριστικού κανονισμού του Πανεπιστημίου. Παρόλο που το Πανεπιστήμιο διανύει τριάντα χρόνια ζωής, διέπεται από προσωρινό κανονισμό, που είναι ελαττωματικός και ελλιπής. Τα σχέδια των προκατόχων υπουργών παρέμειναν σχέδια<sup>537</sup>.

Ο ίδιος υπουργός (25/11/1866) στην έκθεσή του για την κατάσταση τη Εκκλησίας και της Δημοσίας Εκπαίδευσως από το 1863 και μέχρι σήμερα αναφέρει ότι το Πανεπιστήμιο “χωρεί οσημέραι εις ακμήν και την ενεργητικήν και εκπολιτιστικήν αυτού δύναμιν και επιρροήν ευγνωμόνως αισθάνεται το γένος ημών και σύμπασα η Ανατολή ανομολογεί, διότι πανταχόθεν αυτής διαπρέπουσιν επιστήμονες οι τρόφιμοι αυτού και ο πανελλήνιος κόσμος έχει ήδη εν τοις κόλποις αυτού πολλά τα μουσοτραφή τέκνα της πνευματικής ταύτης και

<sup>535</sup> Ιανουάριος 1863, έτος ΙΑ', αρ. 476-477, σ. 2 κε.

5/7/1863, έτος ΙΑ', αρ. 494, σ. 131-134. Προτάσεις για την αναμόρφωση του προγράμματος σπουδών είχαν γίνει και παλαιότερα. Ο Δ. Ι. μεταφέρει αποσπάσματα από το εξαντλημένο έργο του Π. Βραΐλα Αρμένη “Οδηγία προς τους φοιτητάς εκάστης σχολής περί της αλληλουχίας των διαφόρων επιστημών και περί της τηρητέας μεθόδου και τάξεως κατά τας ακαδημαϊκὰς σπουδὰς” (έκδοση 1853). Τα αποσπάσματα είναι γραμμένα από τον τότε κοσμητορά της Φιλοσοφικής Σχολής Φ. Ιωάννου επί της πρυτανείας του αοιδίμου Π. Αργυρόπουλου. Η Φιλοσοφική σχολή περιλαμβάνει, εκτός από τα μαθήματα της Φιλολογίας και μερικά γενικά μαθήματα που είναι αναγκαία για την ανάπτυξη του πνεύματος και προτελεστικά ή βοηθητικά στην κατανόηση των ειδικών μαθημάτων, που οφείλει να ακούσει κάθε φοιτητής, ανεξάρτητα αν είναι του φιλολογικού ή μαθηματικού ή φυσικού τμήματος. Τα μαθήματα αυτά είναι η Φιλοσοφία (στην οποία καταλέγονται η Ψυχολογία, η Λογική, η Μεταφυσική, η Ηθική, το Φυσικό Δίκαιο, η Καλολογία, η Ιστορία της Φιλοσοφίας, η Φιλοσοφία της Ιστορίας. Από αυτά τα πέντε πρώτα είναι αναγκαία σε κάθε φοιτητή), η Γενική Ιστορία (απαιτείται να διδάσκεται η Ελληνική Ιστορία και μάλιστα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο), η Κατωτέρα Μαθηματική, η Φυσική, η Φυσική Ιστορία. Εκτός από τα γενικά αυτά μαθήματα είναι ωφέλιμη και η ερμηνεία Ελλήνων και Ρωμαίων πεζογράφων και ποιητών. Όλα τα μαθήματα θα τα ακροώνται οι φοιτητές στα πρώτα έτη των ακαδημαϊκών σπουδών τους.

<sup>536</sup> 20/7/1863, έτος ΙΑ', αρ. 496, σ. 151-152.

<sup>537</sup> 10/8/1866, έτος ΙΔ', αρ. 604, σ. 1016.

φωτιστικής του πνεύματος και θερμαντικής της καρδιάς εστίας”. Από το 1837 έχουν φοιτήσει 4631 φοιτητές, 2069 από την ελεύθερη Ελλάδα και 1622 από το εξωτερικό. Πρόβλημα αποτελεί η έλλειψη οριστικού κανονισμού καθώς και διδακτικών συγγραμμάτων<sup>538</sup>.

Τριάντα ένα έτη μετά την ίδρυση του Πανεπιστημίου και ακόμη δεν έχει καταρτιστεί ο οριστικός κανονισμός του. Στην έκθεσή του ο Α. Μαυρομιχάλης (23/12/1868) για το διάστημα 1866-1868 για το Πανεπιστήμιο επισημαίνει ότι, ενώ αυτό θεωρείται το κοινό πρυτανείο σύμπαντος του πανελληνίου, μένει στάσιμο εξαιτίας του προσωρινού του κανονισμού. Ο οριστικός κανονισμός που υποβλήθηκε στη Βουλή προβλέπει, ανάμεσα στα άλλα, το διορισμό των καθηγητών με διαγωνισμό και την ισοβιότητά τους, καθώς και τον ορισμό μαθημάτων και όχι εδρών. Ο υπουργός φρόντισε επίσης και για τη λειτουργία του φιλολογικού φροντιστηρίου<sup>539</sup>.

Σύμφωνα με το νομοσχέδιο (2/12/1868) για τον οριστικό κανονισμό του Πανεπιστημίου δεν αρκεί μόνο το απολυτήριο του γυμνασίου για την εισαγωγή των φοιτητών, αλλά προβλέπονται και εξετάσεις<sup>540</sup>.

Ο πρύτανης Κ. Φρεαρίτης (1/1/1864) στα πλαίσια της προσπάθειας της συγγραφής της ιστορίας του Πανεπιστημίου απευθύνεται σε όλους αυτούς, οι οποίοι αποφοίτησαν και τους ζητά να στείλουν μέχρι 1/5/1864 σημείωση, στην οποία να αναφέρουν όλη τη σταδιοδρομία τους από την αποφοίτησή τους και μέχρι σήμερα. Χωρίς αυτές τις πληροφορίες η πρυτανεία που θα συγγράψει την ιστορία του πανεπιστημίου είναι σαν να περιγράφει μόνο τις ρίζες του δέντρου και όχι τα άνθη και τους καρπούς του<sup>541</sup>.

Στις 19/2/1868 ο Α. Μαυρομιχάλης υπογράφει το σχετικό Διάταγμα “περί καταργήσεως του διά προηγουμένου διατάγματος ελέγχου των καθηγητών του Εθνικού Πανεπιστημίου”<sup>542</sup> και στις 10/10/1868 ο ίδιος υπουργός υπογράφει το νέο κανονισμό του φιλολογικού φροντιστηρίου<sup>543</sup>.

Στις 6/7/1870 ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός υποβάλλει απογραφική έκθεση για την ανώτατη και τη μέση εκπαίδευση για το έτος 1869. Η έκθεση αυτή δίνει χρήσιμα στατιστικά

<sup>538</sup> 6/12/1866, έτος ΙΔ΄, αρ. 614-615, σ. 1088-1102.

Σημειώνεται επίσης ότι στις 6/9/1863, με την εγκύκλιο αρ. 9588 του υπουργού Β. Κ. Νικολόπουλου καταργείται η επιτροπή του πανεπιστημίου για την εξέταση των υποψήφιων αλλοδαπών φοιτητών. ΕΦ, 20/9/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 502, σ. 200.

<sup>539</sup> 16/1/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 690-691, σ. 1704 κε.

<sup>540</sup> 23/1/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 692, σ. 1713.

<sup>541</sup> 1/2/1864, έτος ΙΒ΄, αρ. 515, σ. 304. “παρήλθεν... ολόκληρος εικοσιπενταετηρίς, αφ’ ης εν Αθήναις ιδρύθη περικλειής ναός των Μουσών, το εθνικόν των Ελλήνων Πανεπιστήμιον, εις ο πανταχόθεν τα γοργά της πατρίδος τέκνα συρρεύσαντα, και την διάνοιαν αυτών και το ήθος εν αυτώ αναπτύξαντα, πανταχού απόστολοι του Ελληνικού πολιτισμού εξεπέμφθησαν, και ως θεολόγοι, διδάσκαλοι, νομοίσορες, ιατροί και πολιτικοί, την κοινωνίαν πολυειδώς ευηργέτησαν”. Αυτή την ευεργετική ροπή του πανεπιστημίου σκοπεύει η πρυτανεία να διαγράψει με στατιστικούς πίνακες και ιστορική έκθεση.

<sup>542</sup> 8/3/1868, έτος ΙΣΤ΄, αρ. 661, σ. 1470.

<sup>543</sup> Αρ. 2: Σκοπός αυτού η διά της πρακτικής ασκήσεως εις την αρχαίαν και νέαν ελληνικήν γλώσσαν και την ρωμαϊκήν εκπαίδευσιν των φοιτητών εκείνων, όσοι μέλλουσι να μετέλθωσι το διδασκαλικόν επάγγελμα, ΕΦ, 25/10/1868, έτος ΙΣΤ΄, αρ. 678, σ. 1607.

στοιχεία. Από το 1837 από τους 5245 φοιτητές που φοίτησαν πήραν πτυχίο οι 1383, δηλαδή ποσοστό 26,4%<sup>544</sup>. Σύμφωνα με τον υπουργό η επιστημονική παιδεία στην Ελλάδα πρόκοψε και το Πανεπιστήμιο προσέφερε υπηρεσία και στο Πανελλήνιο και γενικά στην Ανατολή. Αυτή η αглаή του καρποφορία είναι η ευσεβής εκπλήρωση των ευχών αυτών που συνέβαλαν στην ίδρυση του περιφανούς αυτού καταστήματος και που συνεχίζουν να καταβάλουν το προϊόν του ιδρώτα τους ή άφησαν κληροδοτήματα. Η περιουσία του Πανεπιστημίου ολοένα και αυξάνει, διότι και οι μισθοί των καθηγητών καταβάλλονται από το δημόσιο και κάθε χρόνο δίνεται επιχορήγηση εξόδων<sup>545</sup>. Έχουμε φτάσει στο 1870<sup>546</sup> και ακόμη δεν έχει ψηφιστεί ο οριστικός κανονισμός<sup>547</sup>, ενώ στο πρόγραμμα των μαθημάτων του Πανεπιστημίου για το χειμερινό εξάμηνο 1872-73 δεν αναφέρεται καθόλου το μάθημα της Παιδαγωγικής<sup>548</sup>. Ο υπουργός Ι. Βαλασόπουλος (9/3/1875) στους απογραφικούς πίνακες αναφέρει στοιχεία για τον αριθμό των φοιτητών, το σύνολο των οποίων είναι 1352 κατά το 1874<sup>549</sup>, ενώ για το έτος 1880-81 αναφέρεται ότι το Πανεπιστήμιο έχει 1(9;)889 φοιτητές και 60 καθηγητές<sup>550</sup>.

Το περιοδικό απαντά σε όσους επέκριναν τον υπουργό Γ. Μίληση για την πλήρωση και ενίσχυση των εδρών του εθνικού πανεπιστημίου: *“το εθνικόν πανεπιστήμιον είναι*

<sup>544</sup> 26/9/1870, έτος ΙΗ', αρ. 745, σ. 2137κε. Από αυτούς 225 φοίτησαν στη Θεολογική (πήραν πτυχίο 10), 2181 στη Νομική (πήραν πτυχίο 517), 1552 στην Ιατρική (πήραν πτυχίο 567), 1008 στη Φιλοσοφική (πήραν πτυχίο 106), 279 στο φαρμακευτικό σχολείο (πήραν πτυχίο 183). Από τους 1205 εγγεγραμμένους φοιτητές οι 987 προέρχονται από την ελεύθερη Ελλάδα και 218 από το εξωτερικό (29 Θεολογική, 673 Νομική, 316 Ιατρική, 151 Φιλοσοφική, 36 Φαρμακευτικό σχολείο). Από την Ελλάδα 387 Επτανήσιοι, 1787 Πελοπόννησο, Νησιά Πελοποννήσου 116, Στερεά 801, Εύβοια και Σποράδες 142, Κυκλάδες 309. Από το εξωτερικό 137 Κων/πολη, 168 Θράκη, Σερβία και Βουλγαρία, 194 Μακεδονία, 341 Ήπειρο και Αλβανία, 205 Θεσσαλία, 148 Κρήτη, 21 Κύπρος, 281 νησιά Μ. Ασίας, 194 Μ. Ασία, Συρία, Αίγυπτος, 39 Δακία, 16 Αυστρία, Γερμανία, 10 Ρωσία, 2 Αγγλία, 3 Γαλλία, 2 Σκανδιναβία, 7 Ιταλία.

<sup>545</sup> 26/9/1870, έτος ΙΗ', αρ. 745, σ. 2137κε.

<sup>546</sup> 30/4/1871, έτος ΙΘ', αρ. 771, σ. 2345 κε. Στις 9/4/1871 γίνεται η κηδεία του Χ. Χριστόπουλου, υπουργού Εξωτερικών και βουλευτή Ολυμπίας. Στο απόσπασμα του λόγου του Ν. Ι. Σαρίπολου, που είναι σχετικό με την Ακαδημία και το Πανεπιστήμιο (σ. 2345-2347), αναφέρεται ότι αν δε γινόταν η μεταβολή του 1867, η Ακαδημία της Ελλάδας “ήθελεν εισθαι ήδη συστημένη εργαζομένη και καρποφορούσα, οι δε και παρ' ημίν μισόκαλοι δεν ήθελεν κινεί σήμερον χλευαστικώς τας κεφαλάς αυτών, όταν διερχόμενοι προ του πολυτελεστάτου μεγάρου, ο η γενναιοδωρία του Σίνα προικίζει τη Ελλάδι, ορώσι μεν της ύλης τον πλούτον, δυσπιστούσι δε επί τη αφθονία της διανοίας, ουδ' ήθελεν επιφωνεί, ω! Οία Ακαδημία άνευ Ακαδημαϊκών. Αλλά και το Πανεπιστήμιον ήθελε λάβει τον οριστικόν αυτού κανονισμόν, ήθελε δε παύσει το αστείως συμβαίνον εν ημίν, ότι ο διέπτων τα του κέντρου του πολιτισμού και των φώτων εν τη Ανατολή οργανισμός, επί τριάκοντα και πέντε όλα έτη διέπει αυτό ως προσωρινός, ενώ τοσοούτοι άλλοι νόμοι ως μακροβιώτατοι, και δη και το σύνταγμα του 1844 ως αιώνιον ψηφισθέν πολύ βραχύτερον του προσωρινού κανονισμού του πανεπιστημίου εβίωσεν”

<sup>547</sup> Το περιοδικό δημοσιεύει τέσσερα νομοσχέδια “Περί της δημοσίας παιδείσεως και των κληροδοτημάτων” του βουλευτή Κυνουρίας Γ. Α. Βακαλόπουλου για προβληματισμό και συζήτηση. Νοεμβρίου 1870, έτος ΙΗ', αρ. 752, 753, 754, σ. 2192 κε. Στο Σχέδιο Νόμου περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου (σ. 2211), άρθρο 1 ορίζεται: “το εν Αθήναις Πανεπιστήμιον είναι το ανώτατον εκπαιδευτήριον του ελληνικού έθνους· σκοπός δ' αυτού η προαγωγή της επιστήμης και η επιστημονική εκπαίδευσις των μελλόντων να υπηρετώσι την πολιτείαν και την Εκκλησίαν”. Στο άρθρο 9 ορίζεται ότι η Φιλοσοφική σχολή αποτελείται από τέσσερα τμήματα, το φιλοσοφικό, το φιλολογικό, το ιστορικοπολιτικό και το φυσικομαθηματικό. Στις έδρες αναφέρεται και η έδρα παιδαγωγικής και ιστορίας της φιλοσοφίας.

<sup>548</sup> 26/11/1872, έτος Κ', αρ. 805, σ. 2607.

<sup>549</sup> 10/4/1875, έτος ΚΓ', αρ. 837, σ. 2856 κε. Συνολικά 1352 φοιτητές. 30 στη Θεολογική, 571 στη Νομική, 546 στην Ιατρική, 142 στη Φιλοσοφική και 63 στο Φαρμακευτικό σχολείο. Η αναλογία των φοιτώντων στο Πανεπιστήμιο σε σχέση με τον πληθυσμό είναι 1 στους 1050 κατοίκους.

<sup>549</sup> 28/1/1875, έτος ΚΓ', αρ. 834, σ. 2834 κε. Από την έκθεση του Ι. Βαλασόπουλου (Νοέμβριος 1874) πληροφορούμαστε ότι κατήρτισε οριστικό κανονισμό για το Πανεπιστήμιο και εισήγαγε το διαγωνισμό για την αναγόρευση καθηγητών.

<sup>550</sup> Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 1/2/1881, αρ. 21, σ. 328.

πανεπιστήμιον του Πανελληνίου και δημιούργημα αυτού. Η αποστολή του είναι γενικωτέρα του στενώματος εν ω ήθελέ τις ζητήσει να το σφηνώσει. Η κυβέρνησις, οιαδήποτε και αν ήθελεν είναι, φέρει προς σύμπαν το γένος ημών ευθύνην διά την ευεξίαν αυτού και οφείλει εκ παντός τρόπου να διατηρή αυτό εις κατάστασιν ανθηράν, ίνα εκπληροί αποχρώντως την αποστολήν του και να φέρη ενώπιον των ομοταγών αυτώ της δυνατής ενταύθα τελειότητος το σέμνωμα”<sup>551</sup>.

---

<sup>551</sup> 12/12/1875, έτος ΚΓ΄, αρ. 844, σ. 2911-12.

### **Αριθμός φοιτητών με βάση τις πληροφορίες του περιοδικού κατά χρονολογική σειρά**

ΕΦ, 6/10/1856, αρ. 180, σ. 731 κε. Κατά το διάστημα της πρυτανείας του Φ. Ιωάννου ενεγράφησαν 164 φοιτητές, 80 ημεδαποί και 63 αλλοδαποί, από τους οποίους 6 στη Θεολογία, 58 στη Νομική, 39 στην Ιατρική, 23 στη Φιλοσοφική και 70 στη φαρμακευτική. Συνολικά φοίτησαν 590 φοιτητές. Υπήρξε ελάττωση εξαιτίας του πολέμου και της επιδημίας της χολέρας.

ΕΦ, 11/12/1859, έτος Ζ΄, αρ. 343, σ. 1143 κε. Από τη λογοδοσία του πρύτανη Δ. Στρούμπου. Από τη σύσταση του πανεπιστημίου έχουν εγγραφεί 115 φοιτητές στη Θεολογική Σχολή, 588 στη Φιλοσοφική, 837 στη Νομική, 879 στην Ιατρική και 188 στη Φαρμακευτική. Συνολικά 1280 προήλθαν από την ελεύθερη Ελλάδα και 1327 από τους έξω ομογενείς.

Τέσσερα έτη αργότερα, στις 20/12/1860, έτος Η΄, αρ. 390, σ. 1521 κε, πληροφορούμαστε από το λόγο του Β. Οικονομίδη, όταν παρέδωσε την πρυτανεία στην αρχή του έτους 1859-60, ότι υπήρχαν 602 φοιτητές. 366 από την ελεύθερη και 236 από τη δούλη Ελλάδα.

ΕΦ, 3/4/1862, έτος Ι΄, αρ. 446, σ. 1973 Από την έκθεση του πρώην πρύτανη Α. Πάλλη. Αύξηση φοιτητών φαίνεται να υπάρχει το έτος 1860-61, κατά το οποίο φοίτησαν 696 φοιτητές, από τους οποίους 455 από την ελεύθερη Ελλάδα και 241 “εκ της άλλης”. 27 στη Θεολογική, 386 στη Νομική, 161 στην Ιατρική, 110 στη Φιλοσοφική και 12 στο Φαρμακευτικό Σχολείο

26/9/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 745, σ. 2137κε . Σύνολο 5425, πήραν πτυχίο 1383. Από αυτούς 225 φοίτησαν στη Θεολογική (πήραν πτυχίο 10), 2181 στη Νομική (πήραν πτυχίο 517), 1552 στην Ιατρική (πήραν πτυχίο 567), 1008 στη Φιλοσοφική (πήραν πτυχίο 106), 279 στο φαρμακευτικό σχολείο (πήραν πτυχίο 183). Από τους 1205 εγγεγραμμένους φοιτητές οι 987 προέρχονται από την ελεύθερη Ελλάδα και 218 από το εξωτερικό (29 Θεολογική, 673 Νομική, 316 ιατρική, 151 Φιλοσοφική, 36 Φαρμακευτικό σχολείο). Από την Ελλάδα 387 Επτανήσιοι, 1787 Πελοπόννησο, Νησιά Πελοποννήσου 116, Στερεά 801, Εύβοια και Σποράδες 142, Κυκλάδες 309. Από το εξωτερικό 137 Κων/πολη, 168 Θράκη, Σερβία και Βουλγαρία, 194 Μακεδονία, 341 Ήπειρο και Αλβανία, 205 Θεσσαλία, 148 Κρήτη, 21 Κύπρος, 281 νησιά Μ. Ασίας, 194 Μ. Ασία, Συρία, Αίγυπτος, 39 Δακία, 16 Αυστρία, Γερμανία, 10 Ρωσία, 2 Αγγλία, 3 Γαλλία, 2 Σκανδιναβία, 7 Ιταλία.

10/4/1875, έτος ΚΓ΄, αρ. 837, σ. 2856 κε. Συνολικά 1352 φοιτητές. 30 στη Θεολογική, 571 στη Νομική, 546 στην Ιατρική, 142 στη Φιλοσοφική και 63 στο Φαρμακευτικό σχολείο. Η αναλογία των φοιτώντων στο Πανεπιστήμιο σε σχέση με τον πληθυσμό είναι 1 στους 1050 κατοίκους

ενώ για το έτος 1880-81 αναφέρεται ότι το Πανεπιστήμιο έχει 1(9;)889 φοιτητές

### 3.3. Το θεσμικό πλαίσιο

#### 3.3.1. Εκπαίδευση- Επαγγελματική εκπαίδευση

##### Πρόοδος “κατ’ έκτασιν και είδος”

Μέσα στο κλίμα του αρχαίου ένδοξου παρελθόντος, των υψηλών προσδοκιών για το μέλλον, του προορισμού του ελληνικού κράτους και των στατιστικών δεδομένων της αύξησης του αριθμού των σχολείων και των μαθητών/ριών, όπως επίσης και του αριθμού των φοιτητών του Πανεπιστημίου<sup>552</sup>, κινείται η εκπαιδευτική διαδικασία στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Στα κείμενα των εγκυκλίων, των νομοσχεδίων, των απολογιστικών και εισηγητικών εκθέσεων των υπουργών Παιδείας διαφαίνεται ότι υπάρχουν οι διαθέσεις για βελτιώσεις ή μεταρρυθμίσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα. Είναι συχνό επίσης το φαινόμενο να ζητούνται οι απόψεις και προτάσεις των εκπαιδευτικών για τα διάφορα ζητήματα. Με τη διαφορά ότι όλη αυτή η “εντύπως” διαφαινόμενη κινητικότητα δε γίνεται πράξη. Ένας σοβαρότατος λόγος πρέπει οπωσδήποτε να είναι η συχνή εναλλαγή κυβερνήσεων και υπουργών Παιδείας. Κατά το διάστημα μεταξύ των ετών 1833-1863 αναδείχτηκαν 30 υπουργοί Παιδείας, ενώ μεταξύ των ετών 1863-1881 ανέλαβαν 46 υπουργοί. Δηλαδή για ένα διάστημα 48 ετών χρημάτισαν υπουργοί 76 (!) πολιτικά πρόσωπα<sup>553</sup>. Ακόμη και οι καλύτερες διαθέσεις και ιδέες για τη βελτίωση της εκπαίδευσης να υπήρχαν, πώς θα έμπαιναν σε εφαρμογή με αυτή την εναλλαγή κυβερνήσεων και προσώπων;

Την κατάσταση στα διάφορα εκπαιδευτήρια της εποχής πληροφορούμαστε, κυρίως, από τις ετήσιες εκθέσεις των υπουργών στη Βουλή, από διάφορες εκθέσεις για επιθεωρήσεις που πραγματοποιούνται ή από τις εγκυκλίους υπουργών, οι οποίες, συνήθως, εκδίδονται, όπως και σήμερα άλλωστε, όταν διατυπώνονται ερωτήματα, όταν δίνονται αφορμές ή σημειώνονται παραλείψεις, αλλά και, όταν, για να μην είμαστε συνεχώς αρνητικοί, συμβαίνουν και θετικές ενέργειες.

Συνήθως το περιοδικό επικροτεί το έργο των υπουργών παιδείας<sup>554</sup> και προβάλλει ιδιαίτερα τις προσπάθειες που γίνονται για τη βελτίωση της δημοδιδασκαλίας<sup>555</sup>. Μάλιστα από το υπουργείο δίνεται η δυνατότητα στους δημοδιδασκάλους να υποβάλουν προτάσεις βελτίωσης του νόμου της 6/18-8-1834 “Περί δημοτικών σχολείων”<sup>556</sup>.

<sup>552</sup> Βλέπε υποκεφάλαιο Πανεπιστήμιο της παρούσας εργασίας.

<sup>553</sup> Π., Παπακωνσταντίνου-Α., Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, Αθήνα 1992, σ. 20.

<sup>554</sup> 7/2/1854, αρ. 66, σ. 264. Από τότε που υπουργός εκπαίδευσης έγινε ο Στ. Βλάχος και διευθυντής δημοτικών σχολείων ο Γ. Χρυσοβέργης η “προεκπαίδευσις προχωρεί γιγαντιαίοις βήμασιν”.

<sup>555</sup> 19/9/1854 αρ. 95 σ. 380. Επιτροπή από τους Ιω. Κοκκώνη, Γ. Κωνσταντινίδη, Μ. Καραμάνο θα μελετήσει την πραγματεία του Ιω. Δραΐκη με προτάσεις για τη βελτίωση της δημοδιδασκαλίας.

<sup>556</sup> 11/10/1854 αρ. 99, σ. 396.

Το γεγονός ότι ο ίδιος ο υπουργός Π. Αργυρόπουλος ανέθεσε σε δεκαμελή επιτροπή να διατυπώσει “την γνώμην εαυτής επί της εν ενεργεία μεθόδου της αλληλοδιδασκτικής και των εις τα δημοτικά σχολεία διδασκομένων μαθημάτων και των εν χρήσει παρ’ αυτής βιβλίων” αποδεικνύει τους προβληματισμούς που υπήρχαν για την αποτελεσματικότητα της μεθόδου στο δημοτικό σχολείο. Η *Εφημερίς* ευελπιστεί ότι η επιτροπή θα δώσει σωτηριώδεις γνώμες στον υπουργό, στον οποίο απόκειται η εκτίμηση και η ενέργεια για τη βελτίωση της “πολύ περιπλεχθείσης και πολλών καθαρισμών και επί τα κρείττω τροπολογιών χρηζούσης δημοτικής εκπαιδεύσεως”<sup>557</sup>.

Η επιτροπή λαμβάνοντας υπόψη και τις γνώμες των δασκάλων να γνωμοδοτήσει: α) αν ο οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και οι μέχρι τώρα μεταρρυθμίσεις και βελτιώσεις που προτείνονται κρίνονται αναπόφευκτες και ουσιώδεις και διευκολύνουν τη μέθοδο διδασκαλίας και επομένως η τροποποίησή τους είναι αναγκαία, β) αν τα υπάρχοντα βιβλία και, κυρίως, η κατήχηση και η χριστιανική διδασκαλία εκπληρώνουν το σκοπό τους και, αν συμβαίνει το αντίθετο, ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος της διασκευής ή αντικατάστασής τους, γ) σε ποιες αρχές πρέπει να στηρίζεται η γραμματική, αν πρέπει να έχει αντικείμενο την αρχαία ή τη νεότερη γλώσσα και ποια είναι η αρμοδιότερη από τις υπάρχουσες δ) να οριστεί ομοιόμορφα ο ελληνικός (γραφικός) χαρακτήρας. Είναι μεγάλη η ευθύνη της επιτροπής, για να προετοιμαστεί το μεγάλο έργο της ηθικής και διανοητικής διάπλασης του έθνους<sup>558</sup>.

Οι προτάσεις της επιτροπής άργησαν να υποβληθούν και στο μεταξύ υπουργός παιδείας είχε γίνει ο Χ. Χριστόπουλος. Οι τροποποιήσεις, που ανακοινώνονται είναι απογοητευτικές: μία από αυτές είναι το κάρφωμα των αβάκων, η αντικατάσταση της λέξης “ατίμωσις” από τις λέξεις “μέμψις ή μομφή”, η καθιέρωση του στρόγγυλου είδους γραφής, η αλλαγή στην ονομασία των φωνηέντων και η μετωνομασία του βουβού σε σύμφωνο, καθώς και ορισμένες αλλαγές στις ώρες διδασκαλίας. Η σπουδαιότερη αλλαγή είναι ο ορισμός της γραμματικής της αρχαίας για τα δημοτικά σχολεία<sup>559</sup>.

---

Σύμφωνα με το διοργανισμό (17/2/1855) του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως δημιουργούνται δύο τμήματα Εκκλησιαστικό και Εκπαιδευτικό με υπουργό το Γ. Ψύλλα. ΕΦ, 3/3/1855, αρ. 108, σ. 433.

<sup>557</sup> 3/7/1855, αρ. 122, σ. 488. Τα θέματα, στα οποία θα πρέπει να υποβάλει τις προτάσεις της η επιτροπή είναι τα εξής: Τα περισσότερα διδακτικά βιβλία θεωρούνται ανεπαρκή ως προς το σκοπό της σύνταξής τους. Άλλα είναι ελλιπή ως προς το λεκτικό, άλλα ως προς τη μέθοδο, διότι μεταφράστηκαν ή τα ερανίστηκαν από ξένα πονήματα, κυρίως, ενώ για τους Έλληνες πρέπει να είναι συνταγμένα “υπό έποψιν αυτόρρημα ελληνικήν”.

<sup>558</sup> 18/7/1855, αρ. 124, σ. 495. Η επιτροπή αποτελείται από τους: Αρχιεπίσκοπο Πατρών Μιχαήλ, Σ. Δ. Βυζάντιο διευθυντή δημοτικών σχολείων, Φ. Ιωάννου, Ιω. Κοκκώνη, Γρ. Παπαδόπουλο, Δ. Στ. Μαυροκορδάτο, Γ. Κωνσταντινίδη, Μ. Καραμάνο, Ιω. Δραϊκή, Δ. Ιαννόπουλο.

<sup>559</sup> 11/8/1856, αρ. 173, σ. 703. Οι τροποποιήσεις υπογράφηκαν 23/7/1856 από τον υπουργό Χ. Χριστόπουλο. (Για τον ορισμό της Γραμματικής βλέπε υποκεφάλαιο Γλώσσα αυτής της εργασίας) (Γραμματική της αρχαίας, σ. 177 του Οδηγού). Σύμφωνα με το από 12/7/1830 διάταγμα του Κυβερνήτη της Ελλάδας εισήχθη το μεταφρασθέν εγχειρίδιο του Γάλλου Σαραζίνου με το όνομα Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Ο Οδηγός, αν και “μετεσκευάστηκε έκτοτε επί το βέλτιον” καθώς και η πείρα και οι νεότερες μεταρρυθμίσεις στην αλληλοδιδασκαλία υπαγόρευσαν την τροποποίησή του,



Η διάθεση εξωραϊσμού της πραγματικότητας είναι φανερή, διότι, σύμφωνα με πληροφορίες, το περιοδικό ανακοινώνει ότι επιβεβαιώνεται η καλή κατάσταση των δημοτικών σχολείων και τα ευάρεστα αποτελέσματα των εξετάσεων<sup>560</sup>. Εξάλλου η *Εφημερίς των Φιλομαθών* είχε κατηγορηθεί από τον *Αιών* ότι ακολουθεί φιλοκυβερνητική στάση και είχε απαντήσει: “αν απεβάλλομεν το προς την αγαθοποιόν μας κυβέρνησιν οφειλόμενον σέβας και τας συντηρητικάς ημών αρχάς και συνετασσόμεθα τω άλλως βουλομένω Αιώνι ηθέλαμεν είσθαι ευάρεστοι αυτώ. Προτιμώμεν όμως την ευθείαν της σκολιάς και εώμεν τω Αιώνι χαίρειν επί τοις ονείροις οίς υπηρετών ου παύεται”<sup>561</sup>.

Η πρόοδος της εκπαίδευσης είναι η καλύτερη απάντηση στους κατηγορούς που ισχυρίζονται ότι οι δάσκαλοι λιμοκτονούν, η εκπαίδευση του λαού παραμελείται και η κατάσταση των δημοτικών είναι χειρότερη από ό,τι στην Τουρκοκρατία. Με αυτές τις κατηγορίες αμαυρώνεται ο ζήλος αυτών που εργάζονται, διαστρέφεται η κρίση των έξω ομογενών και αλλογενών και πάσχει η υπόληψη της δημοσιογραφίας, υποστηρίζεται από το περιοδικό<sup>562</sup>.

### 3.3.2. Εκθέσεις για την εκπαίδευση

Η πρώτη έκθεση που δημοσιεύεται από την *Εφημερίδα* είναι ο “Επίσημος πίναξ της εν Ελλάδι καταστάσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως κατά το 1853”<sup>563</sup>. Επισημαίνεται πόσο χρήσιμη είναι η λογοδοσία, διότι ουσιώδες καθήκον των κυβερνώντων είναι να εκθέτουν ενώπιον του έθνους τα αποτελέσματα των εργασιών τους για τη γνώση και το φωτισμό του, δείχνει τις προσπάθειες και τους κόπους της κυβέρνησης και τις πατρικές διαθέσεις του σεβαστού άνακτα και οι τρεις ευεργέτιδες ευρωπαϊκές δυνάμεις πληροφορούνται ότι οι προσπάθειές τους για την ανάσταση της πολλά “παθούσης Ελλάδος” δεν απέβησαν μάταιες, αλλά έφεραν καρπούς. Ο πίνακας δημοσιεύεται ως προσφορά στις προστάτιδες δυνάμεις, ως απαρχή της διανοητικής προόδου του έθνους και ως απάντηση στους πολέμιους της Ελλάδας<sup>564</sup>.

---

θεωρήθηκε ότι είναι ακόμη επιδεκτικός βελτιώσεων, που υπαγορεύονται και από την πρόοδο της γλώσσας και από την πείρα της διδασκαλίας.

<sup>560</sup> 5/11/1855, αρ. 137, σ. 552.

<sup>561</sup> 9/5/1853, αρ. 29, σ. 116.

<sup>562</sup> 13/8/1855, αρ. 128, σ. 514. Η Ε. Φ. θεωρεί την κατάσταση της δημοτικής εκπαίδευσης θετική: “ενεργήθησαν και ενεργούνται από τινος ήδη χρόνου, όσα πρότερον ουδ’ αφ’ όλης της δεκαετίας... ο επί δημοσίας Εκπαιδεύσεως υπουργός και ο των δημοτικών σχολείων διευθυντής καταγίνονται ανενδότης περί την βελτίωσιν του κλάδου τούτου... και η κατάσταση των δημοδιδασκάλων εβελτιώθη και βελτιούται ολονέν... πρόκειται να οικοδομηθή διδασκαλείον... και βραβεία να συστηθώσιν... και βιβλίων κατάλληλος σύνταξις να προκηρυχθεί”.

<sup>563</sup> 4/7/1853 αρ. 37 σ. 147. Η *Εφημερίς των Μαθητών* σχολιάζει θετικά την ποσοτική πρόοδο που συντελείται. Σύμφωνα με τον επίσημο πίνακα της “εν Ελλάδι εκπαιδεύσεως” κατά το έτος 1853 λειτουργούν 486 εκπαιδευτήρια, ο αριθμός των διδασκόντων ανέρχεται στους 695 και των φοιτώντων μαθητών στις 3 βαθμίδες 46320, ενώ οι δαπάνες είναι 44968 δραχμές.

<sup>564</sup> 11/7/1853 αρ. 38 σ. 151.

Χρήσιμη και για τις πληροφορίες που δίνει αλλά και για τις απόψεις που εκφράζει είναι η περιληπτική έκθεση της “εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδεύσεως από του 1829-1855 μετά στατιστικών σημειώσεων”, την οποία παρουσίασε στις 29/2/1856 ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος στην Εθνοσυνέλευση. Αναφέρει ότι με την έκθεση θα γίνει γνωστή η προκοπή που συντελέστηκε έως τώρα, αλλά και τι πρόκειται να γίνει στο μέλλον<sup>565</sup>.

Ο υπουργός, για να διαγνώσει τις αιτίες και τα αποτελέσματα, μελέτησε τις αρχές της ιστορίας της δημόσιας εκπαίδευσης από το 1829 και όλες τις φάσεις της μέχρι το τέλος του 1855. Σε αυτή την έκθεση διαφαίνεται η μεγάλη ανάπτυξη της “ελληνικής διανοίας”<sup>566</sup>. Στο Ελληνικό Σχολείο οι μαθητές αποκτούν τις πιο αναγκαίες γνώσεις για τον κοινωνικό και πρακτικό βίο και, αν μπορούν, τις επεκτείνουν πηγαίνοντας στο Γυμνάσιο, για το οποίο, κυρίως, προετοιμάζονται. Οι απόφοιτοι του Γυμνασίου αποκτούν εγκύκλιο παιδεία που τους καθιστά ικανούς για τα πανεπιστημιακά μαθήματα στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό ή για να στραφούν σε διάφορα επαγγέλματα<sup>567</sup>. Ο υπουργός επισημαίνει ότι, με βάση τους αριθμούς, η Ελλάδα έχει ευρύτερη μέση παιδεία από τη Γαλλία, αλλά υπάρχουν ακόμη ελλείψεις, για τις οποίες χρειάζεται μελέτη και ώριμη σκέψη, για να συμπληρωθούν και να διορθωθούν. Πιο εμφανής είναι η έλλειψη ειδικών διδασκηρίων για την προετοιμασία των νέων, που θέλουν να στραφούν στα τέσσερα σπουδαία επαγγέλματα που συμβάλλουν στην ευημερία της πατρίδας, τη γεωργία, το εμπόριο, τη ναυτιλία, τις τέχνες.

Στην έκθεση δίνεται βαρύτητα και στη θρησκευτική διδασκαλία, η οποία πρέπει να συμβαδίζει με τη λοιπή εγκυκλοπαιδική διδασκαλία, διότι η γνώση και η τήρηση των νόμων του Κυρίου καθιστούν τον άνθρωπο ευδαίμονα όχι μόνο στο μελλοντικό βίο αλλά και στον

<sup>565</sup> 7/3/1856, αρ. 153, σ. 617-620.

<sup>566</sup> 7/3/1856, αρ. 154, σ. 621-624. Κατά την Α΄ περίοδο 1829-1830 λειτουργούσε το Κεντρικό Σχολείο του Ναυπλίου υπό τη διεύθυνση του Γενναδίου, στο οποίο συνέρευσαν διψώντας για μάθηση πεντακόσιοι μαθητές. Πολλοί από αυτούς συμμετείχαν στον αγώνα. Ορισμένοι από τους σύγχρονους δασκάλους και καθηγητές είναι καρποί αυτού του σχολείου. Στη συνέχεια ιδρύθηκαν 18 ελληνικά σχολεία στην Πελοπόννησο με 694 μαθητές και 31 στα νησιά με 1712 μαθητές. Υπάρχει, όμως, ένα τριετές διάλειμμα 1831-1833 ανεξερευνήτο, λόγω ελλείψεως στοιχείων, πληροφοριών, καθώς και γιατί δεν πραγματοποιήθηκε κάποια επίσημη έκθεση

<sup>567</sup> Κατά τα έτη 1850 και 1851 λειτουργούσαν 6 Γυμνάσια, ενώ από το 1852 και εξής έγιναν 7. Το προσωπικό τους ήταν 34 διδάσκοντες κατά το 1850, 38 κατά το 1851, 43 κατά το 1852, 45 κατά το 1853, 51 κατά το 1854 και το 1855. Παράλληλα από το 1850 υπήρχαν 5 καθηγητές της Ιχθυογραφίας. Οι μαθητές ήταν 740 το 1850 (αποφοίτησαν 75), 800 το 1851 (αποφοίτησαν 80), 900 το 1852 (αποφοίτησαν 104), 1077 το 1853 (αποφοίτησαν 142), 956 το 1854 (αποφοίτησαν 110) και 968 το 1855 (αποφοίτησαν 83). Τα αποτελέσματα των εξετάσεων ήταν σε όλες τις εκθέσεις ευάρεστα. Αντίστοιχα τα Ελληνικά Σχολεία ήταν:

75 το 1850, με 125 διδασκάλους, 2850 μαθητές (230 απολυτήρια),

75 το 1851, με 125 διδασκάλους, 3000 μαθητές (250 απολυτήρια),

76 το 1852, με 126 διδασκάλους, 3170 μαθητές (300 απολυτήρια),

79 το 1853, με 133 διδασκάλους, 3872 μαθητές (330 απολυτήρια),

80 το 1854, με 134 διδασκάλους, 4042 μαθητές (360 απολυτήρια) και

81 το 1855, με 135 διδασκάλους, 4200 μαθητές (400 απολυτήρια).

Οι φοιτήσαντες μαθητές το 1855 μαζί με τους μαθητές του Διδασκαλείου, του Πολυτεχνείου, της Ευελπίδων, της Ριζαρείου, της Γεωργικής σχολής της Τίρυνθας ανέρχονται στους 6018 και η αναλογία είναι 1 μαθητής σε 200 κατοίκους. Το 1842 η αναλογία στη Γαλλία ήταν 1 μαθητής στους 493 κατοίκους και 1 διδάσκαλος στους 24887 κατοίκους (πληθυσμός Γαλλίας το 1842, 34194875 κάτοικοι). Στα ελληνικά στοιχεία δε συμπεριλήφθηκε ο αριθμός των κοριτσιών στα παρθεναγωγεία. 7/3/1856, αρ. 154, σ. 621-624.

παρόντα. Η θρησκευτική διδασκαλία κάνει τον άνθρωπο προσηνή, ευεργετικό, τον ποδηγετεί στην τήρηση των καθηκόντων προς τον εαυτό του, την κοινωνία και τους άρχοντες.

Όσον αφορά στη ναυτική διδασκαλία ο υπουργός ευελπιστεί στην ίδρυση ιδιαίτερου εκπαιδευτηρίου με το κληροδότημα του Βαρβάκη. Μέχρι να πραγματοποιηθεί αυτό, είναι δυνατόν να προστεθούν ειδικά μαθήματα στα διδακτήρια των παραλιακών περιοχών. Η κυβέρνηση οφείλει να φροντίζει να προπαρασκευαστούν θεωρητικά όσοι πρόκειται να γίνουν έμποροι, και για λόγους γενικότερης κοινωνικής ωφέλειας, αλλά και της συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης. Μέχρι να ανεγερθούν τα δύο, τουλάχιστον, απαραίτητα για αυτό το σκοπό διδακτήρια, θα προστεθούν σχετικά μαθήματα στα Γυμνάσια της Σύρου και των Πατρών.

Θα υπάρξει μέριμνα και για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Θα υποβάλει έκθεση, στην οποία θα υποδείξει πώς είναι δυνατόν να εμψυχωθεί η εκπαίδευση του ημίσεος μέρους της κοινωνίας, από το οποίο κατά μέγα μέρος εξαρτάται η διάπλαση των ηθών. Η ανατροφή του ανθρώπου αρχίζει από την έλευσή του στον κόσμο και οι μητέρες θέτουν τον πρώτο θεμέλιο λίθο της ανατροφής<sup>568</sup>.

Η αρχαία Ελλάδα, αναφέρει ο Χ. Χριστόπουλος, περιήλθε σε δόξα και ισχύ, στην οποία δεν έφτασε ποτέ κανένα έθνος. Δε θήρευσε πλούτη ούτε επιζήτησε κατακτήσεις. Έγινε άπληστη μόνο στη σοφία που διαφωτίζει το νου και καθιστά τον άνθρωπο άξιο του κλήρου, τον οποίο έτυχε από το Δημιουργό. Επιδίωξε όλες τις ελεύθερες τέχνες που ρυθμίζουν τα ήθη, απαλύνουν την καρδιά και παρέχουν τέρψη στο βίο. *“Η νέα Ελλάς διατηρήσασα αναλλοίωτον το πνεύμα της μητρός αυτής διά μυρίων περιπετειών συνεστάθη επιτέλους εις αυτόνομον έθνος διά των μεγάλων και πολυχρονίων αυτής αγώνων και της προστασίας των Ευεργετίδων δυνάμεων ευλογηθείσα δε υπό της αείποτε ευνοούσης αυτήν θείας προνοίας διά βασιλέως τα συμφέροντα αυτής περί πλείστου ποιουμένου ήρξατο υπό τα σκήπτρα αυτού επαναλαμβάνουσα συν τη ευνομία και την αρχαίαν αυτής παιδείαν, ανακαλούσα αυτήν εκ της σοφής Ευρώπης μεθ’ απάντων οijs περιεβλήθη εν τη ξενιτεία αυτής κοσμημάτων υπό της περιποιήσεως ης εκεί έτυχε κατά τον μακρόν της αποδημίας αυτής αιώνα. Θέλει ... περιέλθει (η Ελλάς) εις την βαθμίδα της αναπτύξεως και του πολιτισμού των εξευγενισμένων εθνών άτινα εν πάση τη εαυτής αναμορφώσει έθετο εις παράδειγμα”*<sup>569</sup>.

<sup>568</sup>7/3/1856, αρ. 154, σ. 624.

<sup>569</sup>7/3/1856, αρ. 154, σ. 624. Οι “Ευεργέτιδες” δυνάμεις, πιθανόν να αναφέρονται λόγω της κατοχής του Πειραιά από τους Αγγλογάλλους (Μάιος του 1854 - Φεβρουάριος του 1857).

Ο Χ. Χριστόπουλος στην επόμενη έκθεσή του αναφέρθηκε στην αρχή και στην πορεία της δημοτικής εκπαίδευσης. Το ελληνικό έθνος δεν έπαυσε ποτέ να εμπνέεται από τις ευγενέστερες ιδέες για το φωτισμό του και πάντοτε είχε υπόψη του τα ακατάβλητα τρόπαια των προπατόρων του<sup>570</sup>. Φρόντισε να διαδοθούν τα γράμματα στο λαό, νομοθέτησε τη διδασκαλία του με δημόσιες δαπάνες και εισήγαγε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, την οποία διδάχθηκαν οι ομογενείς στην αλλοδαπή<sup>571</sup>. Αυτή τη στιγμή η κατώτερη εκπαίδευση έχει 41597 μαθητές και το σύνολο των φοιτώντων σε όλες τις βαθμίδες είναι 58674.

Μια σημαντική ρύθμιση ήταν ο κανονισμός του Διδασκαλείου, διότι με αυτόν ελέγχεται η διαγωγή των προσερχόμενων φοιτητών και εισάγονται σε αυτό όσοι παρέχουν ακραιφνή δείγματα της ηθικότητας και ευμάθειάς τους. Όσον αφορά στις υποτροφίες δίνεται προτεραιότητα σε όσους είναι ιερωμένοι ή πρόκειται να γίνουν, διότι η πρώτη διδασκαλία του λαού θα αποβεί πιο αποτελεσματική, αν τη μεταδίδουν ιερείς καταρτισμένοι και ενάρετοι. Η καθυστέρηση στην πληρωμή των δασκάλων είχε ως αποτέλεσμα πολλοί να εγκαταλείψουν το επάγγελμα. Για τη διόρθωση αυτής της καχεξίας εκδόθηκε ο ΤΞΗ νόμος που ορίζει να προκαταβάλλεται ο μισθός κάθε μήνα από το δημόσιο ταμείο. Αυτός ο νόμος έφερε νέα ζωή στη δημοδιδασκαλία, διότι απομάκρυνε το κύριο αίτιο της απομάρανσής της. Έτσι πολλοί επανήλθαν στην υπηρεσία. Το γεγονός επίσης ότι πολλοί δήμοι κατανόησαν τα αγαθά, που πηγάζουν από την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου και ζήτησαν διορισμό δημοδιδασκαλισσών, συντέλεσε στην αποστολή υποτρόφων στο παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

Όσον αφορά στη μέθοδο, σύμφωνα με τον υπουργό Χ. Χριστόπουλο, ήταν αναγκαίο ο Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής να αναθεωρηθεί από ειδήμονες και να γίνουν οι βελτιώσεις, τις οποίες ο χρόνος και η πείρα υπαγόρευαν ως αναγκαίες. Μία από αυτές ήταν και η χρήση της γραμματικής της αρχαίας μόνο γλώσσας. Φρόντισε επίσης για την τήρηση των άρθρων 6 και 7 του Νόμου που ορίζουν την υποχρεωτική φοίτηση των μαθητών μέχρι το 12ο έτος. Από την ιερατική εκπαίδευση προσδοκάται μεγάλη και σπουδαία ωφέλεια. Μέσα

<sup>570</sup> 16/3/1857, αρ. 201-202, σ. 1-10. Έκθεσις περί της καταστάσεως της δημοσίας εκπαιδεύσεως (1/2/1857, Χ. Χριστόπουλος).

<sup>571</sup> Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο Γ. Κλεόβουλος, που τύπωσε πίνακες αναγνώσεως της ελληνικής με τη συνδρομή του Ν. Ρωσσέτου. Ο Κλεόβουλος επαινέθηκε το 1819 στη συνέλευση των μεθόδων στο Παρίσι. Έτσι από το 1821 άρχισαν να λειτουργούν σχολεία στην Ελλάδα και ο Κλεόβουλος φρόντισε για τη διάδοση της μεθόδου και τη μόρφωση των δασκάλων. Προοδευτικά αύξαιναν τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία. Έτσι η αλληλοδιδασκτική, αν και συνάντησε πολλά προσκόμματα και συκοφαντίες στην Ευρώπη, όταν έγινε η αληθινή διάγνωση της “ανυσιμότητός” της, ήρθε στην Ελλάδα και εφαρμόστηκε χωρίς κωλύματα. Με τον ερχομό του Καποδίστρια η μέθοδος έλαβε νέα ώθηση και βελτίωση. Λειτουργούσαν συνολικά 71 αλληλοδιδασκτικά σχολεία με 6721 μαθητές. Οι δεινές περιστάσεις της Ελλάδας όμως κατά τα έτη 1831-1832 ανέκοψαν την πορεία της δημοτικής εκπαίδευσης. Το 1832 λειτουργούσαν μόνο 60 αλληλοδιδασκτικά. Με τον ερχομό του βασιλιά και με το ενδιαφέρον του για την παιδεία έγινε ο νόμος περί των δημοτικών σχολείων που αποτελεί το “απάνθισμα των προϋφειστών εν τη σοφή Ευρώπη” και, που σύμφωνα με αυτόν, διεξάγεται η κατώτερη εκπαίδευση για 23ο χρόνο. Στο ίδιο.

σε λίγο χρόνο η πατρίδα θα αποκτήσει φωτισμένο κατώτερο κλήρο. Αλλά και για τη θρησκευτική αγωγή στη μέση εκπαίδευση φρόντισε με την υποχρεωτική καθημερινή προσευχή και με τον εκκλησιασμό υπό την εποπτεία των διδασκάλων.

Η πρόοδος παρουσιάζεται “κατ’ έκτασιν και είδος”. Οπωσδήποτε η σύσταση τόσων δημοτικών σχολείων “αποδεικνύει αριδήλως ότι παρ’ ημίν εγένετο πρόοδος καθ’ εκάστην τοιαύτη, όση δύναμαι θαρρούντως να είπω, παρ’ ουδενί άλλω έθνει ανεφάνη εν ίσω χρόνω”. Αλλά το πλήθος των σχολείων και η αύξηση των διδασκόμενων παιδιών “εις ουδέν πρέπει να λογισθώσιν, εάν μη συνοδεύονται διά καταλλήλου διδασκαλίας, αείποτε τεινούσης προς την ηθικήν προπάντων της νεολαίας μόρφωσιν”. Τα Δημοτικά Σχολεία δεν έχουν σκοπό να διδάξουν μόνο την ανάγνωση, τη γραφή, την αριθμηση, αλλά είναι προ πάντων προορισμένα να συντελούν στην ηθικοποίηση του λαού αναπληρώνοντας, ιδιαίτερα για τα παιδιά των απόρων τάξεων, την πρώτη και απαραίτητη ανατροφή στην οικογένεια. Αλλά, για να δοθεί η “προσήκουσα διεύθυνσις εις την εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδασκαλίαν, ουδέν άλλο συντελεί ει μη η εν Χριστιανική αρετή μόρφωσις των δημοδιδασκάλων”. Ο δημοδιδάσκαλος είναι το όργανο, με το οποίο η ηθοποιός μέριμνα της εξουσίας ενεργεί στην απαλή καρδιά των παιδιών. Αυτός με το παράδειγμά του και τη διδασκαλία του προετοιμάζει ενάρετους άνδρες και αγαθούς πολίτες εμπνέοντας την αφοσίωση στα θεία, την αγάπη στην πατρίδα και στον αρχηγό της, την υποταγή στους νόμους και στις αρχές, την ομόνοια με τους άλλους. Αυτός παρίσταται ως “εικών εμφαντική” δημοσίων και ιδιωτικών αρετών, ως δεσμός ηθικός μεταξύ των πολιτών και της κυβέρνησης. Οι αγώνες της κεντρικής εξουσίας υπέρ της δημοτικής εκπαίδευσης πρέπει να τείνουν στην απόκτηση τέλειων δημοδιδασκάλων. Μόνον έτσι θα προκύψει η “κατ’ είδος” πραγματική πρόοδος.

Ο Χ. Χριστόπουλος επισημαίνει επίσης ότι τα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια, όπως είναι οργανωμένα, αποβλέπουν στη γραμματολογία, κυρίως, δηλαδή στη σπουδή των αρχαίων γλωσσών. Οι κλασικές γνώσεις δεν είναι αναγκαίες, όμως, για αυτόν που θα γίνει γεωργός, βιομήχανος, τεχνίτης, ναύτης, έμπορος. Ένας τέτοιος μαθητής είναι προτιμότερο να γνωρίζει τη στοιχειώδη χημεία ή να έχει γνώσεις για την οικονομία των άλλων χωρών ή γνώσεις μηχανικής. Έτσι, όπως είναι οργανωμένη η μέση παιδεία, αυτοί που αποφοιτούν από τα δημοτικά ή θα πρέπει να περιοριστούν στις γνώσεις που διδάχτηκαν σε αυτά ή να αρχίσουν γραμματολογικές σπουδές. Υπάρχει έλλειψη σχολείων που μπορούν να καταστήσουν τους μαθητές σε σύντομο διάστημα άξιους στην επιτυχή εξάσκηση βιοποριστικών έργων ή να τους προετοιμάσουν για περαιτέρω σπουδές στα ειδικά εκπαιδευτήρια για τις τέχνες και το εμπόριο. Στη Γερμανία ευδοκίμούν τέτοια σχολεία με το

όνομα Realschulen και προετοιμάζουν πλήθος ωφέλιμων γεωργών, βιομηχάνων κλπ. Αλλά και στη Γαλλία υπάρχουν τέτοια σχολεία από το 1835. Ο Νόμος του 1836 για τα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια είχε σκοπό να δώσει κάποια πρακτική τάση στη διδασκαλία. Αλλά η ύπαρξη δύο διαφορετικών σκοπών ήταν επόμενο να φέρει την υπεροχή του ενός σε βάρος του άλλου. Έτσι παραγνωρίστηκε το πνεύμα της νομοθεσίας και τα Ελληνικά Σχολεία έγιναν ουσιαστικά κατώτερες τάξεις των Γυμνασίων. Είναι ανάγκη να δοθεί από την αρχή νέα πρακτική τάση σε μερικά από τα Ελληνικά Σχολεία ή κάποια από αυτά να μετασχηματιστούν σε “προτεχνολογικά“. Επειδή κάτι τέτοιο είναι, προς το παρόν, ακατόρθωτο για πολλές αιτίες και, κυρίως, για την έλλειψη κατάλληλων διδασκάλων, είναι ανάγκη να συσταθεί στην Αθήνα ένα τέτοιο πρότυπο σχολείο. Με τη σύσταση των “προτεχνολογικών“ σχολείων που θα συντελέσουν στην ανάπτυξη και στον πολλαπλασιασμό των ειδικών της γεωργίας, των τεχνών και του εμπορίου συμπληρώνεται επιτυχέστατα το εκπαιδευτικό σύστημα. Το μόνο πλήρες και αρμόζον σήμερα στην Ελλάδα εκπαιδευτικό σύστημα είναι η δημοτική εκπαίδευση να χορηγείται ανεξαιρέτα σε όλα τα τέκνα των Ελλήνων στα Δημοτικά Σχολεία. Μετά την αποφοίτηση τα παιδιά να μπορούν να στραφούν απ’ ευθείας στο βιοπορισμό ή να φοιτήσουν στα “προτεχνολογικά“ σχολεία από τα οποία αποφοιτώντας ή στρέφονται στο βιοπορισμό ή τελειοποιούνται σε ειδικά εκπαιδευτήρια των τεχνών και του εμπορίου. Τα υπόλοιπα που επιθυμούν κάποιο επιστημονικό επάγγελμα φοιτούν στο Ελληνικό Σχολείο και στη συνέχεια στο Γυμνάσιο. Το υπουργείο πρόκειται να συντάξει προγράμματα με τα κεφάλαια των μαθημάτων που θα διδαχθούν, ώστε να γίνει ευχερέστερη η σύνταξη διδακτικών βιβλίων, η επίτευξη της ομοιόμορφης διδασκαλίας, η εισαγωγή κανονισμού για τα καθήκοντα και την πειθαρχία των μαθητών, η διαίρεση πολυπληθών τάξεων σε τμήματα, η πρόσληψη προγυμναστών για την επικουρία της διδασκαλίας και την πληρέστερη επιτήρηση των μαθητών. Στο Πανεπιστήμιο θα δοθεί οριστικός κανονισμός και θα δοθεί βαρύτητα στο Φροντιστήριο. Αναγκαία είναι επίσης η ύπαρξη γνωμοδοτικού συμβουλίου από επιστήμονες και μάχιμους διδασκάλους, διότι η ηθική και διανοητική ανάπτυξη του έθνους παρουσιάζει πολύπλοκα και δυσχερή ζητήματα και απαιτείται ποικιλία γνώσεων<sup>572</sup>. Για να προσελκύσει επίσης διδακτικό

---

<sup>572</sup>24/3/1857, αρ. 203, σ. 21-24. Στον προϋπολογισμό των εξόδων για το έτος 1858 (31/12/1857) προβλέπεται δαπάνη για τα μέλη του γνωμοδοτικού συμβουλίου, που θα αποτελείται από ειδικούς. Το συμβούλιο αυτό θα μπορεί με τις θεωρητικές γνώσεις και την πείρα του να δίνει λύση στα αμφισβητούμενα, πολύπλοκα και σοβαρά ζητήματα, που αφορούν στη δημόσια ανατροφή και εκπαίδευση. Προβλέπονται επίσης δαπάνες για 18 προγυμναστές, που θεωρούνται απαραίτητοι για τα γυμνάσια. Αντιστοιχούν κατά ένα βαθμό στους Maitres d' études της Γαλλίας και κατά ένα βαθμό στους άλλοτε πρωτόσχολους. Όταν ο αριθμός των μαθητών σε μια τάξη υπερβαίνει τους πενήντα, είναι μεγαλύτερη η βλάβη, παρά η ωφέλεια που συντελείται. Με τους προγυμναστές καθίσταται εφικτή η ακατάπαυστη επιτήρηση των μαθητών του Γυμνασίου, που είναι αναγκαία για την ηθική τους μόρφωση και ευταξία και θα κατορθωθεί με την επιτήρησή τους η προμελέτη των μαθημάτων από τους μαθητές. Θα αναλάβουν την παράδοση μαθημάτων στις κατώτερες τάξεις και, τέλος,

προσωπικό στα Ελληνικά Σχολεία, είναι απαραίτητο να προβεί στην αύξηση του μισθού των ελληνοδιδασκάλων. Ενώ οι άλλες δημόσιες υπηρεσίες παρουσιάζουν κορεσμό σε προσωπικό, στα Ελληνικά Σχολεία παρατηρείται έλλειψη. Αυτό αποδεικνύει το ότι οι ηθικές και υλικές ωφέλειες του διδασκαλικού επαγγέλματος δεν είναι οι αντίστοιχες με αυτές των άλλων επαγγελμάτων. Η βελτίωση της τύχης των διδασκάλων θα προσελκύσει στο επάγγελμα την ελληνική νεολαία, η οποία το αποφεύγει. Η επιθεώρηση είναι απαραίτητη για την πρόοδο των σχολείων όλου του κράτους. Με την έκθεση, ο Χ. Χριστόπουλος, προβλέπει έξοδα για το “προτεχνολογικό” σχολείο στην Αθήνα. Είναι καιρός η κυβέρνηση και τα νομοθετικά σώματα να ασχοληθούν με τη θεραπεία αυτού του ελαττώματος της δημόσιας εκπαίδευσης, η οποία προνοεί για αυτούς που επιθυμούν και μπορούν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές, δε λαμβάνει, όμως, καμιά πρόνοια για όσους εγκαταλείπουν τις σπουδές, διότι δεν έχουν τα μέσα ή για άλλες αιτίες. Σε λίγο χρονικό διάστημα θα γίνει συνειδητό ότι τα παιδιά αυτά, που ξόδεψαν τον πολύτιμο χρόνο της παιδικής ηλικίας στη μάθηση ανώφελων γνώσεων, θα περιφρονήσουν τα βιοποριστικά επαγγέλματα, θα κυνηγούν τις δημόσιες υπηρεσίες και θα γίνουν όχι μόνο άχρηστα, αλλά και επικίνδυνα μέλη της κοινωνίας. Η φειδωλία χρημάτων για την κατεπείγουσα ανάγκη “τεχνοδιδασκικών” εκπαιδευτηρίων, ακόμη και εν μέσω οικονομικών δυσχερειών, θα ήταν εθνικό αμάρτημα.

Ο Χ. Χριστόπουλος θεωρεί ότι τα κίνητρα είναι σημαντικός παράγοντας για τη φιλοτιμία των διδασκάλων. Αλλά η δημόσια πενία δεν επιτρέπει γενναιόδωρες αμοιβές. Παρ’ όλα αυτά μπορούν να απονέμονται κάποια χαρακτηριστικά διάκρισης, κάποια βραβεία για τους δημοδιδασκάλους, που αγωνίζονται για την ηθικοποίηση και την εκπαίδευση του λαού. Κάτι ανάλογο γίνεται και στη Γαλλία. Η έλλειψη των υλικών μέσων εμποδίζει τον υπουργό ή το διευθυντή των δημοτικών σχολείων, που παρίστανται σε όλες σχεδόν τις εξετάσεις των σχολείων, να δώσουν κάποιο βραβείο σε μαθητές ή διδασκάλους που διαπρέπουν. Ανακεφαλαιώνοντας όλα τα έξοδα του προϋπολογισμού πιστεύει ότι το νομοθετικό σώμα θα τα εγκρίνει έχοντας υπόψη του ότι το υπουργείο της εκπαίδευσης μπορεί να εξασκήσει τη μέγιστη επιρροή για το μέλλον της πατρίδας. Είναι αληθές, κατά τον Άγγλο “Βρούγγαμ”, ότι την τύχη των λαών δε θα αποφασίζουν στο εξής τα όπλα, αλλά η ωφέλιμη ενέργεια του παιδαγωγού και ακόμη αληθέστερο είναι ότι από τον ευγενή συναγωνισμό των εθνικοτήτων νικητής αναδεικνύεται αυτός, που αγωνίστηκε

---

οι ίδιοι οι προγυμναστές θα αποκτήσουν εμπειρία, ώστε να αποτελέσουν το φυτώριο ανδρών ωφελιμότατων στη διδασκαλία.

“σπουδαιότερον, ευσκοπώτερον και ταχύτερον υπέρ της ηθικής αναπτύξεως και υπέρ της παιδείας”<sup>573</sup>.

Η έκθεση του υπουργού Δημοσίας εκπαιδεύσεως Ε. Δεληγεώργη προς την Εθνοσυνέλευση (21/1/1863), ίσως και λόγω της πολιτικής μεταβολής που πραγματοποιήθηκε μετά την απομάκρυνση του Όθωνα, παρουσιάζει την κατάσταση στην εκπαίδευση με τα μελανότερα χρώματα: Η παιδεία “επιπολάζει” μόνο, στερείται ρίζες και σπάνια βρίσκονται ειδικοί άνδρες. Μόνο μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα είναι δυνατόν να ανατραπεί η μακρόχρονη παραλυσία, η εκπαίδευση να “διοργανισθεί σκοπίμως” και να συμπεριλάβει τις νεότερες προόδους του φωτισμένου κόσμου. Ο οργανισμός της “προ πολλών ετών έξωθεν εισαχθείς ουδεμίαν σπουδαίαν και ριζικήν υπέστη έκτοτε μεταβολήν”. Ο υπουργός βρήκε τα Δημοτικά Σχολεία σε παρακμή. Ακόμη και πριν τη βασιλεία η κατάσταση ήταν καλύτερη. Και ενώ στην αρχή της βασιλείας το Διδασκαλείο παρήγαγε δασκάλους με ικανοποιητική κατάρτιση, τα Δημοτικά Σχολεία είχαν πολλαπλασιαστεί, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος ευδοκίμοι, μετά από λίγο χρόνο επήλθε παρακμή και παράλυση. Το Διδασκαλείο απέβη *“καταγώγιον των την υποτροφίαν ως χαμαίζηλον άθλον εφημέρου ευνοίας λαμβανόντων, ή των την στρατολογίαν φευγόντων... νέαι μέθοδοι ουδόλως εισήχθησαν, η δε υπάρχουσα ούτε την εν τη Εσπερία Ευρώπη πρόοδον ηκολούθησεν... δι’ έλλειψιν προτύπου η πρακτική διδασκαλία ολοτελώς ημελήθη”*, οι δάσκαλοι δε διακρίνονται για την ικανότητά τους να διαπλάθουν τα ήθη των παιδιών του λαού. Η ταπείνωση της εκπαίδευσης των δασκάλων και η ευκολία της λήψης του πτυχίου αύξησε υπερβολικά το αριθμό τους. Τα διδακτήρια είναι άθλια, πολλοί των θεσμών έμειναν ανεφάρμοστοι, η ηθοποιός άσκηση, τα άσματα, η γυμναστική με τα παιδαγωγικά παιχνίδια, οι γεωργικές και κηπουρικές εργασίες, η επιθεώρηση και επιτήρηση των σχολείων, οι εφορευτικές επιτροπές είναι ανύπαρκτες. Είναι φανερό ότι μαθητές που αποφοιτούν από τέτοια δημοτικά θα φέρουν δυσκολίες και η μέση εκπαίδευση και συγκεκριμένα τα Ελληνικά Σχολεία θα στηριχτούν σε σαθρές βάσεις. Τα προσόντα των διδασκάλων είναι ατελή, διορίστηκαν με αυθαίρετες αποφάσεις επιτροπών. Δε συστήθηκε “καθηγητείον” και παραμελήθηκε η επιτήρηση και ο έλεγχος των σχολείων. Η κερδοσκοπία στα βιβλία έβλαψε επίσης το ομοίομορφο της διδασκαλίας. Στα Γυμνάσια η κατάσταση είναι ανάλογη. Αυτά παρέχοντας γενική μόρφωση καθιστούν αισθητή την έλλειψη παροχής πρακτικών γνώσεων. Απαιτείται τα σχολεία να αποκτήσουν κατάλληλα οικοδομήματα, να υιοθετηθεί απλούστερη διδακτική μέθοδος, τα διδακτικά βιβλία να εγκρίνονται μετά από διαγωνισμό

---

<sup>573</sup> 2/4/1857, αρ. 204, σ. 27-31.



και να ανατεθεί στους δήμους η εκλογή των δασκάλων. Στη μέση εκπαίδευση είναι απαραίτητο το “καθηγητήριον” και μέχρι να γίνει αυτό, η ανάγκη θα καλυφθεί από το φιλολογικό φροντιστήριον, όχι μόνο για τα φιλολογικά μαθήματα αλλά και τα φυσικομαθηματικά. Να εισαχθούν ευμέθοδα βιβλία και να διδάσκονται τα μαθήματα που παραμελήθηκαν (φυσική, χημεία, ρητορική). Μερικά Γυμνάσια, και κυρίως αυτό του Πειραιά, πρέπει να ακολουθήσουν άλλη κατεύθυνση και ειδικότητες, όπως την κατάρτιση εμπόρων, τη διδασκαλία των γλωσσών, των φυσικομαθηματικών γνώσεων κλπ.<sup>574</sup>.

Όλοι οι υπουργοί συνειδητοποιούν τα κακώς κείμενα της δημοτικής εκπαίδευσης, θέλουν να επανορθώσουν τις πολυειδείς ατέλειες και ελλείψεις της και ζητούν τη συνδρομή των ανθρώπων που εμπλέκονται στα εκπαιδευτικά, όπως για παράδειγμα ο υπουργός Β. Κ. Νικολόπουλος, ο οποίος επισημαίνει ότι τα σχολεία της πρωτεύουσας, που θα έπρεπε να είναι το παράδειγμα όλων, είναι πολύ κατώτερα από τα σχολεία των άλλων πόλεων του κράτους. Τα κτίρια είναι ακατάλληλα, οι μαθητές είναι πολυάριθμοι και μάλιστα στο κεντρικό σχολείο 380 μαθητές *“εν τύρβη και ακαθαρσία διατρίβοντες, εν αιθούση ετοιμορρόπω, περιστοιχισμένη υπό περιτριμμάτων, και αγεληδόν πορευόμενοι μέχρι της κατά την πλατείαν του Νομισματοκοπείου κρήνης, όπως εν ώρα θέρους θεραπεύσωσι την δίψαν αυτών”*. Οι ελλείψεις προκύπτουν και από την ατελή γνώση και εφαρμογή των κατάλληλων διδακτικών και παιδαγωγικών μεθόδων και από τη μη ικανή επίβλεψη και μέριμνα στο σχολείο και έξω από αυτό<sup>575</sup>.

Ο ίδιος υπουργός σε εγκύκλιο “περί επανορθώσεως της δημοτικής εκπαιδεύσεως” προς τους νομάρχες του κράτους αναφέρει ότι οι δημοτικές αρχές δεν ενδιαφέρθηκαν για τη χορηγία του αναγκαίου υλικού στα σχολεία και τη μισθοδοσία των δημοδιδασκάλων, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι να φτάσουν σε τέτοιο σημείο αδιαφορίας, ώστε να παραμελήσουν τις διατάξεις για την ευμέθοδη διδασκαλία και τα δημοτικά σχολεία να μοιάζουν με “γραμματοδιδασκαλεία”. Καθώς πλησιάζει η έλευση του βασιλιά δεν πρέπει “να φανώμεν ελλιπείς και ασύντακτοι εις τ’ αναγκαιότατα και ουσιωδέστατα, όσα μάλιστα αφορώσι την του λαού ευημερίαν και πρόοδον”. Οι δημοτικές αρχές να φροντίσουν για τη

<sup>574</sup> Ιανουάριος 1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 476-477, σ. 1-5. “Καίτοι της παιδείας θαυμασίως αναπτυχθείσης διά την φιλομάθειαν του λαού και την ευφυΐαν της ελληνικής νεολαίας, ελλείψεις μυρία του όλου οργανισμού, το αμέθοδον, το άσκοπον, το ημελημένον, έτι δε της πολιτείας η καχεξία, το χαλαρόν των συνεχόντων την κοινωνίαν μετά της πολιτείας δεσμών, ο επεκταθείς παντού μαρασμός, κατέστησαν την εθνικήν εκπαίδευσιν πολλώ υποδεεστέραν του προορισμού αυτής εν τη ελευθέρα ημών πολιτεία”.

<sup>575</sup> 14/8/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 498, σ. 167-168. (Εγκύκλιος 8176, 26/7/1863). Ο υπουργός Β. Κ. Νικολόπουλος απευθύνεται στους Ιω. Κοκκώνη, σύμβουλο του υπουργείου, Ιερ. Καζάκο και Γ. Κωνσταντινίδη, καθηγητές του Διδασκαλείου, και ζητά να υποβάλουν προτάσεις για την εγκατάσταση δύο νέων αλληλοδιδασκτικών σχολείων με αυλές για τις τακτικές γυμναστικές ασκήσεις και τα παιγνίδια, τον αριθμό των παιδιών κάθε σχολείου, για την παιδαγωγική επίβλεψη των παιδιών μέσα και έξω από το σχολείο, την τακτικότερη επιθεώρηση και τις σχέσεις μεταξύ της προϊσταμένης αρχής, του σχολείου και των γονέων των μαθητών.

βελτίωση των δημοτικών σχολείων με επισκευές και τη χορήγηση των αναγκαίων υλικών για διδασκαλία. Ακόμη και οι αμελέστατοι των δασκάλων βρίσκουν πρόσχημα αυτές τις ελλείψεις, για να δικαιολογήσουν την αμέλειά τους. Να εκλεγούν οπωσδήποτε επιθεωρητικές επιτροπές από τους πιο φιλομαθείς, φιλότιμους και γραμματισμένους δημότες, να προτρέψουν αυτούς που αμελούν τα καθήκοντά τους και αυτούς που διδάσκουν “αμεθόδως και ανεπιτηδείως” σε τακτική διδασκαλία και, αν δε συμμορφωθούν, να προτείνουν την αντικατάστασή τους<sup>576</sup>.

Μία από τις αιτίες για την αρνητική εικόνα της εκπαίδευσης θεωρείται και το γεγονός ότι οι διδάσκοντες όλων των βαθμίδων δεν έχουν την απαραίτητη κατάρτιση για το γνωστικό τους αντικείμενο. Τονίζεται ότι, ενώ από τα γράμματα εξαρτάται η αποκατάσταση του ελληνικού έθνους και η επικράτησή του στα έθνη της Ανατολής, δυστυχώς, για τριάντα χρόνια το πρώτο παραγνωρίστηκε και το δεύτερο δεν πραγματοποιήθηκε ικανοποιητικά. Όταν η Ελλάδα απέκτησε την αυτονομία της, είχε άμεση ανάγκη διδακτηρίων και δασκάλων. Και, ενώ λίγοι ήταν αυτοί που επαξίως μπορούσαν να κατέχουν τη θέση του δασκάλου, όλοι έπαιρναν προαγωγή, διότι δεν υπήρχαν άλλοι ικανοί. Δεύτερο σφάλμα όλων των κυβερνήσεων σε όλη την τριακονταετία ήταν ότι καμιά δε φρόντισε σοβαρά και ειλικρινά να διορθώσει το κακό, ενώ έπρεπε με δημόσια δαπάνη να προπαρασκευάζονται οι δάσκαλοι, να αντικαθιστώνται οι ανίκανοι και να συμπληρώνονται οι κενές θέσεις. Την ανάγκη της μόρφωσης των δασκάλων και καθηγητών είχαν συνειδητοποιήσει και άλλοι υπουργοί, αλλά τα μέτρα ήταν αποσπασματικά. Δυστυχώς τον κλάδο της εκπαίδευσης ανέθεταν σε τελείως ακατάλληλους υπουργούς. Η απαξίωση των εκπαιδευτικών, οικονομική και κοινωνική, είχε ως αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικοί να μη φροντίζουν να βελτιώνονται, ώστε να προάγονται λόγω ικανότητας. Έβλεπαν ότι μπορούσαν να ζήσουν με άλλους πόρους και ήταν ευκολότερο να προαχθούν λόγω φιλίας και προστασίας από κάποιον ισχυρό, παρά με την ικανότητά τους. Στη χειρίστη κατάσταση και σε πραγματική παραλυσία βρίσκεται η μέση εκπαίδευση, διότι ο κλάδος αυτός παραμελήθηκε και ελάχιστη φροντίδα καταβλήθηκε για τη μόρφωση των διδασκόντων. Απόδειξη για αυτό είναι ότι λίγοι από τους διδάσκοντες στο γυμνάσιο έχουν πτυχίο πανεπιστημίου ή σπούδασαν στα πανεπιστήμια της φωτισμένης Ευρώπης. Οι περισσότεροι μόλις εκπαιδεύτηκαν στα γυμνάσια. Στα Ελληνικά Σχολεία είναι ακόμη πιο λίγοι όσοι σπούδασαν στο Πανεπιστήμιο ή ολοκλήρωσαν γυμνασιακές σπουδές. Οι πιο πολλοί προβιβάστηκαν από τα δημοτικά σχολεία. Αλλά και αυτοί ακόμη δεν είναι αρκετοί και για αυτό υπάρχουν περίπου εκατό

---

<sup>576</sup> 10/9/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 501, σ. 190-191. (εγκύκλιος9315, 30/8/1863).

βοηθοί. Αν συνεχιστεί αυτή η κατάσταση, η επερχόμενη γενιά θα είναι “καθ’ όλου ημιμαθής και επιπολαία και τότε άπασα η ελληνική κοινωνία θέλει μετ’ ου πολύ άρδην διαφθορή”. Ο ίδιος φρόντισε για την ταχεία επιθεώρηση και θα υποβάλει σύντομα βελτιωμένο τον οργανικό νόμο. Επειδή όμως οι νόμοι δεν είναι αρκετοί, θα υποβάλει και οργανικό διάταγμα για την κατάρτιση ικανού προσωπικού. Στο μεταξύ το πιο πρόσφορο θα ήταν να διατηρηθούν μόνο όσα Γυμνάσια και Ελληνικά Σχολεία έχουν ικανό προσωπικό και τα υπόλοιπα να διαλυθούν. Για αυτό προτείνει την προσωρινή κατάργηση των δύο ανώτερων τάξεων έξι Γυμνασίων του κράτους (Πειραιά, Σπάρτης, Καλαμάτας, Μεσολογγίου, Χαλκίδας και Λαμίας), που έχουν λίγους μαθητές, αλλά απασχολούν αρκετούς καθηγητές. Έτσι οι καθηγητές θα μπορέσουν να διδάξουν στις μικρότερες τάξεις αλλά και στα Ελληνικά Σχολεία. Εξάλλου η ίδρυση τόσων Γυμνασίων δεν υπαγορεύθηκε τόσο από τις πραγματικές ανάγκες, όσο από πολιτικούς λόγους, διότι πολλοί από τους πολιτικούς, για να εξασφαλίσουν την επιρροή τους, ευεργετούσαν, δήθεν, τον τόπο με την ίδρυση ανώτερων εκπαιδευτηρίων αδιαφορώντας, αν υπήρχαν οι πνευματικές δυνάμεις για τη διατήρησή τους. Επειδή μάλιστα τα τελευταία χρόνια υπήρχε συσσώρευση μαθητών από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό στην Αθήνα, η κυβέρνηση, για να αποφύγει αυτό το συγκεντρωτισμό ίδρυσε γυμνάσια, χωρίς να έχει έτοιμους καθηγητές<sup>577</sup>.

Το περιοδικό δημοσιεύει “κατά διαταγήν” σχέδιο κανονισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων από επιτροπή του υπουργείου. Όσοι επιθυμούν μπορούν μέσα σε ένα μήνα να στείλουν σύντομες, καλώς αιτιολογημένες και ευκρινώς γραμμένες προτάσεις. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του σχεδίου σκοπός των Ελληνικών Σχολείων είναι να προετοιμάζουν για τη σπουδή στο Γυμνάσιο και να καταρτίζουν όσους μεταβαίνουν στον πρακτικό βίο ή σε δημόσια υπηρεσία που δεν απαιτεί γυμνασιακή παιδεία. Σύμφωνα με αυτά ορίζονται και τα διδακτέα και η έκταση και ο τρόπος της διδασκαλίας. Στο άρθρο 2 αναφέρεται ότι το τέλειο Ελληνικό Σχολείο έχει τέσσερις τάξεις και τέσσερις δασκάλους, ενώ στο άρθρο 3 ότι στο τέλειο σχολείο προΐσταται τριτοβάθμιος διδάσκαλος “επί το παιδαγωγικώτερον”, ο σχολάρχης. Σκοπός των Γυμνασίων (άρθρο 50) είναι να προετοιμάζουν όσους θα σπουδάσουν επιστήμες στο Πανεπιστήμιο και να καταστήσουν ευπαίδευτους πολίτες αυτούς που μεταβαίνουν στον πρακτικό βίο αναπτύσσοντας και τελειοποιώντας την

<sup>577</sup> 1/1/1864, έτος ΙΒ΄, αρ. 512, σ. 273-275. Έκθεση του υπουργού Α. Πετσάλη (28/12/1863) για τη μέση εκπαίδευση. “ηθελήσαμεν ευθύς εξ αρχής να έχωμεν παντός βαθμού εκπαιδευτήρια, αντί να προχωρήσωμεν βαθμηδόν και βασίμως εκ των μικρών προς τα μεγάλα, εκ της μορφώσεως καλών και αρκετών δημοτικών σχολείων εφεξής κατά μικρόν μέχρι της ιδρύσεως πανεπιστημίου... το πρώτον λοιπόν μέγα και θεμελιώδες σφάλμα της κατά τα πρώτα έτη κυβερνήσεως, από του οποίου δεν απέκλιναν και αι λοιπαί εφεξής μέχρι της παρούσης, ήτο τούτο, ότι απεφάσιζε την ίδρυσιν εκπαιδευτηρίων, χωρίς πρότερον να εξετάζη πολύ αν είχε προς τούτο έτοιμα και τα αρμόδια πρόσωπα”. “Το δένδρον του ελληνισμού... αρδεύεται δι’ αφθόνων μεν αλλ’ ουχί υγιεινών ναμάτων”.

προκαταρκτική παιδεία των Ελληνικών Σχολείων και μάλιστα συμπληρώνοντάς την. Κάθε Γυμνάσιο (άρθρο 51) έχει τέσσερις τάξεις και έξι καθηγητές<sup>578</sup>.

Μια άλλη αιτία για την αρνητική κατάσταση στην ελληνική εκπαίδευση θεωρείται και το γεγονός ότι έγινε η εισαγωγή ξένου εκπαιδευτικού συστήματος. Αυτό, βέβαια, τουλάχιστον από υπουργούς επισημαίνεται μετά την απομάκρυνση του Όθωνα. Στην εποχή της βασιλείας εκδόθηκαν οι νόμοι για τα Δημοτικά Σχολεία (6/2/1834), τα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια (31/12/1836) και το Πανεπιστήμιο (14/4/1837). Αλλά οι κανονισμοί αυτοί “κατά το πλείστον εκ γερμανικών πρωτοτύπων μεταπεφρασμένοι, απεδείχθησαν ευθύς εξ αρχής κατά το μάλλον ή ήττον ακατάλληλοι, και πολυειδών και σπουδαίων μεταρρυθμίσεων δεόμενοι, όπως αποβώσι σκόπιμοι και λυσιτελείς κατά την εν Ελλάδι εφαρμογήν αυτών, καθόσον είναι ομολογούμενον, ότι και οι εις την διοίκησιν των της εκπαιδεύσεως πραγμάτων αφορώντες κανονισμοί, μέρος ουσιώδεις του εγχωρίου δημοσίου δικαίου αποτελούντες, πρέπει, ίνα έχωσιν αξίαν και χρησιμότητα, να φέρωσιν εν εαυτοίς τα γνωρίσματα της εν τόπω και χρόνω φύσεως και αναπτύξεως αυτών”. Για αυτό οι κανονισμοί έμειναν εν μέρει ανεκτέλεστοι και εν μέρει συμπληρώθηκαν με διατάγματα και εγκύκλιες διαταγές<sup>579</sup>.

<sup>578</sup> 10/5/1864, έτος ΙΒ΄, αρ. 525, σ. 377-384. Στα Ελληνικά Σχολεία τα μαθήματα που διδάσκονται (άρθρο 8) είναι “α) η αρχαία ελληνική μετά παραθέσεως προς την καθ’ ημάς και ασκήσεων β) ιερά ιστορία και κατήχησις γ) αριθμητική και γεωμετρία δ) γενική ιστορία ε) γεωγραφία στ) φυσιογραφία ζ) ιχνογραφία η) καλλιγραφία θ) γυμναστική ι) αρχαία της γαλλικής γλώσσης ει δυνατόν. Στο άρθρο 9 αναφέρεται ότι η έκταση της ύλης και πώς θα διδάσκειται αυτή θα οριστούν με βασιλικό διάταγμα. Τα προσόντα των ελληνοδιδασκάλων αναφέρονται στο άρθρο 36. Πρωτοβάθμιος ή δευτεροβάθμιος διδάσκαλος αναγνωρίζεται όποιος ακροάστηκε τουλάχιστον επί δύο έτη τα μαθήματα της Φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου και του Φροντιστηρίου και, αφού εξετάστηκε στις διδασκαλικές εξετάσεις του Πανεπιστημίου (ΒΔ 9/2/1851), πήρε πτυχίο καλώς ή άριστα και επί ένα έτος δοκιμάστηκε σε τέλειο ελληνικό σχολείο. Αν μετά τη δοκιμασία του εγκρίθηκε η παραμονή του στην εκπαίδευση ως πρωτοβαθμίου, αν έχει πτυχίο άριστα και ως δευτεροβαθμίου, αν έχει πτυχίο καλώς. Τριτοβάθμιος είναι ο τελειοδιδάκτος της Φιλοσοφικής μετά τη δοκιμασία. Η εποπτεία των Ελληνικών Σχολείων γίνεται από το υπουργικό συμβούλιο (άρθρο 47) (ΨΝΑ νόμος).

Στα γυμνάσια δύο καθηγητές διδάσκουν τα φυσικομαθηματικά, την ψυχολογία και τη λογική και οι άλλοι τέσσερις όλα τα άλλα μαθήματα εκτός από τα ιερά, που τα διδάσκει κληρικός επί αντιμισθία. Τη γυμναστική διδάσκει ο γυμναστής του σχολείου. Προϊστάται ο γυμνασιάρχης, δευτεροβάθμιος καθηγητής “εκ των παιδαγωγικωτέρων και αρχαιοτέρων”. Τα μαθήματα είναι (άρθρο 54): οι αρχαίες γλώσσες, ελληνική και λατινική, η γαλλική, στοιχειώδη μαθηματικά, στοιχεία φυσικών επιστημών, γενική ιστορία, ψυχολογία και λογική, ιερά μαθήματα, γυμναστική. Οι καθηγητές των γυμνασίων (αρ. 60) είναι διδάκτορες της Φιλοσοφικής Σχολής με ένα χρόνο πρακτική δοκιμασία. Ως δευτεροβάθμιοι αναγνωρίζονται όσοι έχουν βαθμό “άριστα” και ως πρωτοβάθμιοι όσοι έχουν βαθμό “καλώς”.

<sup>579</sup> 1/5/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 558, σ. 641-647. Επίσημη έκθεση του υπουργού Β. Κ. Νικολόπουλου για το έτος 1863 (23/10/1863). Σύμφωνα με την έκθεση το 1863 τα δημόσια δημοτικά ήταν 684 (579 αρρένων και 105 θηλέων) και τα ιδιωτικά 93. Διδάσκουν στα δημόσια 620 δάσκαλοι και 119 δασκάλες και το σύνολο των μαθητών στα δημόσια 40083 άρρενες και 8079 θήλεις. Όσον αφορά στα Ελληνικά Σχολεία δεν εφαρμόστηκαν ποτέ οι διατάξεις (άρθρα 33-40, 31/12/1836) του κανονισμού για το προσωπικό, αλλά ούτε και η διάταξη του Β. Διατάγματος (18/10/1850) που προέβλεπε ότι στη θέση αυτή δεν μπορούσε να διοριστεί κάποιος χωρίς διδασκαλικό πτυχίο από τη Φιλοσοφική Σχολή. Λόγω ελλείψεως ελληνοδιδασκάλων το υπουργείο αναγκάστηκε να χρησιμοποιήσει τους λεγόμενους βοηθούς. Με την παρέμβαση του Νικολόπουλου δύο θεσπίσματα δίνουν στους βοηθούς ετήσια προθεσμία, για να υποβληθούν σε εξετάσεις. Και στα γυμνάσια, σύμφωνα με το διάταγμα της 18/10/1850, οι καθηγητές πρέπει να έχουν δίπλωμα διδάκτορα ή τουλάχιστον τελειοδιδάκτου, αλλά ο νόμος δεν τηρήθηκε και προήχθησαν σε θέσεις καθηγητών παλιοί σχολάρχες και άλλοι με πολλά χρόνια υπηρεσίας σε θέσεις αναπληρωτών καθηγητών. Και οι αναπληρωτές καλούνται επίσης σε εξέταση. 8/5/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 559, σ. 649-651. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται ότι υπάρχουν 115 δημόσια εκπαιδευτήρια μέσης εκπαίδευσης, 12 γυμνάσια και 103 ελληνικά σχολεία με 87 καθηγητές και 231 δασκάλους όλων των τάξεων. 1775 μαθητές φοιτούν στα γυμνάσια και 6249 στα Ελληνικά σχολεία. Ιδιωτικά είναι 20, 11 αρρένων, 9 θηλέων με 370 άρρενες και 520 θήλεις. Στη Φιλοσοφική Σχολή πρόσκειται φιλολογικό φροντιστήριο, στο οποίο ασκούνται πρακτικώς οι μέλλοντες να επιδοθούν στο διδασκαλικό επάγγελμα. Στο Πανεπιστήμιο υπάρχουν 49 καθηγητές, 36 τακτικοί, 10 έκτακτοι και 3 επίτιμοι. Ο αριθμός των φοιτητών είναι περίπου 600. Οι απονεμόμενοι βαθμοί είναι δύο, του τελειοδιδάκτου και του διδάκτορα

Το περιοδικό δημοσιεύει επίσης και τις απόψεις του γενικού διευθυντή των Δημοτικών Σχολείων Σ. Δ. Βυζάντιου, ο οποίος περιγράφει την κατάσταση που επικρατεί. Η τελευταία πολιτική μεταβολή, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε βλάβη και στους διδάσκοντες και διδασκόμενους. Η μηχανή της "αλληλοδιδασκαλίας" παρέλυσε και έχει ανάγκη όλης της μέριμνας του υπουργείου. Ο νόμος της δημοδιδασκαλίας "ερανοσθείς" εδώ και τριάντα χρόνια από τους εν χρήσει στην Ευρώπη αποδείχτηκε, αμέσως μετά τη δημοσίευσή του, ανεφάρμοστος στην Ελλάδα στα περισσότερά του σημεία. Η εποπτεία των δασκάλων, για παράδειγμα, για την οποία υπάρχουν είκοσι άρθρα δε γίνεται ή γίνεται ελλιπώς. Οι εκθέσεις για την κατάσταση των σχολείων, συνήθως, συντάσσονται από τον ίδιο το δάσκαλο και τα μέλη των εφορευτικών επιτροπών απλώς υπογράφουν. Είναι ανάγκη το υπουργείο να προσέξει πολύ στην εκλογή και κατάλληλη τοποθέτηση των δημοδιδασκάλων. Είναι αλήθεια ότι από την αρχή δεν καταβλήθηκε προσπάθεια για την εκλογή αυτών που θα εκπαιδεύονταν στο Διδασκαλείο. Οι περισσότεροι ήταν ή υπηρέτες ή ιπποκόμοι ή μάγειροι ή προστατευόμενοι των ισχυρών ή όσοι απέφευγαν τη στρατολογία ή είχαν αποβληθεί για αφυΐα, αμέλεια ή κακοήθεια από τα Ελληνικά Σχολεία ή τα Γυμνάσια. Από τους 700 εν ενεργεία δημοδιδασκάλους άξιοι αυτού του ονόματος δεν είναι πάνω από πενήντα. Το γνωρίζει καλά ως διευθυντής του Διδασκαλείου. Πολύ λίγοι γράφουν σύμφωνα με τους κανόνες, κανείς τους δεν μελετά, για να αποκτήσει επί πλέον γνώσεις. Όλοι χαρτοπαίζουν, αρκετοί είναι μέθυστοι. Σε ένα μόνο τελειοποιούνται, στη ραδιουργία. Υπάρχει ανάγκη "τομής και καύσεως" όπως στις εγχειρήσεις. Ο υπουργός που θα αναλάβει, θα πρέπει να κλείσει τα αυτιά σε κάθε φωνή και να έχει στο νου τη σωτηρία και ευημερία της πατρίδας και να βαδίζει με επιμονή και ευτολμία στο έργο του. Και επειδή είναι αδύνατο να απολυθούν, τουλάχιστον, πεντακόσιοι δάσκαλοι, η "διαλίκμησίς" τους πρέπει να γίνει βαθμιαία. Αρχικά να συνταξιοδοτηθούν όσοι έχουν τα απαραίτητα έτη υπηρεσίας. Να κληθούν σε εξετάσεις, όσοι δεν έδωσαν μετά τη διετία, και, αν αποδειχτεί ότι δεν παρουσίασαν βελτίωση, να απολυθούν. Να παυτούν επίσης όσοι με την επιλήψιμη συμπεριφορά τους στιγματίστηκαν και παρέμειναν με ραδιουργίες. Αλλά συγχρόνως θα πρέπει να ληφθούν άμεσα μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασής τους, διότι οι μισθοί τους είναι εξευτελιστικοί. Οι δημοδιδασκάλισσες είναι δυσανάλογα πολλές σε αριθμό σε σχέση με τον αριθμό των μαθητριών. Τα τρία τελευταία χρόνια πήραν πτυχίο 200, ενώ τα σχολεία των κοριτσιών είναι εκατό. Θα πρέπει για το διορισμό τους να λαμβάνεται υπόψη η

---

Στο ίδιο τεύχος (σ. 652-653) δημοσιεύεται ότι ο υπουργός των Εκκλησιαστικών Κ. Λομβάρδος θέλοντας να φέρει ουσιώδεις βελτιώσεις ζήτησε τις γνώμες όχι μόνο επιτροπών, που συστάθηκαν για αυτό το λόγο αλλά και γνώμες λογίων. Ήδη ο καθηγητής Σαρίπολος έστειλε τις γνώμες του και για τον κλήρο και την εκπαίδευση. Αναφέρεται επίσης ότι το Πανεπιστήμιο είναι το μόνο κέντρο της επιστήμης "καθ' άπασαν την Ανατολήν".

ημερομηνία κτήσης του πτυχίου τους, ώστε να προτιμώνται οι αρχαιότερες. Σε διάστημα λιγότερο από δύο χρόνια έγιναν 562 μεταθέσεις, και μάλιστα χωρίς αιτία και για ζημιά του ταμείου με την καταβολή των οδοιπορικών, για αυτό θα πρέπει να μη γίνεται καμία μετάθεση στη διάρκεια του σχολικού έτους. Όσον αφορά στα διδακτικά βιβλία, για να περισταλθεί η καπηλεία, θα πρέπει το υπουργείο να απαγορεύσει το εμπόριό τους από τους δημοδιδασκάλους και να προκηρύξει βραβεία για τη σύνταξη κατάλληλων διδακτικών βιβλίων με πρώτο τον Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Ο Οδηγός έχει υποστεί τόσες τροποποιήσεις, φορτώθηκε με τόσο όγκο κανόνων και περιπτών παραγγελλμάτων, ώστε αμφιβάλλει κανείς αν πρέπει να το ονομάσει μέθοδο του “Σαραζίνου” ή θεωρία του μακαρίτη Ιωάννη Κοκκώνη. Αποδείχθηκε προ πολλού το αμέθοδο, το ασυνάρτητο, το ανεφάρμοστο του. Η απεραντολογία του είναι άκριτη, κάθε δάσκαλος μεταχειρίζεται δικό του σύστημα. Στα οκτώ χρόνια που προήδρευσε στις εξετάσεις των δημοδιδασκάλων ούτε ένας δεν κατόρθωσε να απαντήσει άπταιστα και με ακριβή γνώση στα ερωτώμενα. Είναι άμεση ανάγκη η σύνταξη νέου Οδηγού, σύντομου και σαφούς. Θα πρέπει να εγκριθεί, επιτέλους, και μία γραμματική από τις είκοσι και παραπάνω που κυκλοφορούν. Η ίδια αταξία υπάρχει και σε όλα τα διδακτικά βιβλία, τα οποία η κερδοσκοπία, η αγυρτεία, η ατιμωρησία πολλαπλασίασαν επ’ άπειρον. Αδιαφορία επικράτησε και στη σύσταση των ιδιωτικών σχολείων. Οποιοσδήποτε είχε πτυχίο, αδιάφορο αν είχε απολυθεί από την υπηρεσία για φαυλότητα ηθών, προχωρούσε στη σύσταση σχολείου και μάλιστα πολλές φορές και χωρίς άδεια. Είναι κατεπείγον οι νομάρχες να ελέγξουν το νομότυπο αυτών των σχολείων. Για το Παρθεναγωγείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας εκφράζει τις αμφιβολίες του για το αν είναι δημόσιο ή ιδιωτικό. Δεν υπάρχει καμία επιτήρηση από το υπουργείο και η επιτροπή του ενεργεί ανεξάρτητα. Η διάλυση του Διδασκαλείου έσωσε τη δημοδιδασκαλία από το σμήνος των αμαθών και ραδιούργων “ψευδοδιδασκάλων”. Πρέπει, όμως, να υπάρχει ένα πρότυπο διδακτήριο, όπου θα διδάσκονται για ένα εξάμηνο την αλληλοδιδασκτική οι μελλοντικοί δάσκαλοι και, ιδίως, αυτοί που θα διδάξουν στα Επτάνησα. Όλα μπορούν να θεραπευθούν με τη σύντομη ενέργεια, την ευθύνη στις αποφάσεις, την ανένδοτη επιμονή, την αδιαφορία και περιφρόνηση στις αγοραίες φωνασκίες και, εφόσον δε γίνει καμία υποχώρηση από το υπουργείο<sup>580</sup>.

<sup>580</sup> 4/6/1865, έτος ΙΓ’, αρ. 563, σ. 681-686. Στις 10/12/1864 υπέβαλε στο υπουργείο έκθεση για τη δημοτική εκπαίδευση. “Της κεντρικής υπηρεσίας εχαλαρώθη η ενέργεια· η πειθαρχία, χωρίς της οποίας δεν υπάρχει τάξις, έμεινεν όνομα κενόν· νέοι αδόκιμοι και ακατάρτιστοι, πολλοί δε και απόβλητοι διά φαυλότητα ηθών, παρεισέφρησαν εις την υπηρεσίαν δικαιώματι επαναστατικώ· οι αλλεπάλληλοι και ως επί το πλείστον αδικαιολόγητοι παύσεις και μεταθέσεις των δημοδιδασκάλων, τας οποίας επέβαλλεν εκάστοτε εις το υπουργείον η των πληρεξουσίων θέλησις, επέφερε το μεγαλύτερον εις την υπαλληλίαν σκάνδαλον”.

25/2/1866, έτος ΙΔ’, αρ. 589, σ. 892. Σύμφωνα με την έκθεση στα τέλη του 1865 στην Ελλάδα λειτουργούν 974 σχολεία, 894 δημόσια (770 αρρένων και 124 θηλέων) και 80 ιδιωτικά (39 αρρένων και 41 θηλέων) με 1060 διδάσκοντες (968 στα

Ορισμένοι υπουργοί έκαναν περιορισμούς στις δαπάνες για την εκπαίδευση και καταργούσαν τη διδασκαλία των ξένων γλωσσών και των πρακτικών μαθημάτων<sup>581</sup>. Ο υπουργός Δρόσος αναφέρει ότι τα Ελληνικά Σχολεία έφτασαν τα 107. Η ανάγκη ελληνοδιδασκάλων ώθησε το υπουργείο σε διορισμούς δημοδιδασκάλων και αποφοίτων των Ιερατικών σχολών, που δεν είχαν τα προσόντα. Κατά την εξέτασή τους τα έτη 1863-1866 ελάχιστοι βρέθηκαν άξιοι πτυχίου και έτσι παρέμειναν εκατό ως βοηθοί. Ο ίδιος ζήτησε την απόλυση των βοηθών και έτσι έγινε οικονομία από τους απολυμένους. Όσον αφορά στη δημοδιδασκαλία ο Νόμος του 1834 αποδείχτηκε δυσεφάρμοστος και οι οδηγίες του δυσεκτέλεστες, για αυτό δεν τηρείται. Το πλημμελές σύστημα της δημοδιδασκαλίας κατανόησαν κάποιοι από τους προκατόχους του και προσπάθησαν να το βελτιώσουν, αλλά οι περιστάσεις δε φάνηκαν ευνοϊκές και ακόμη δεν υπήρχε “ο υλικός καιρός προς ακριβή σκέψιν και ρύθμισιν των τοιούτων βελτιώσεων ένεκα της κατά τα τελευταία έτη διαβατικότητας των κυβερνήσεων”. Θεωρεί τη μεταρρύθμιση “ενεργητέα” Η διάλυση του Διδασκαλείου “ουδεμίαν επήνεγκε ζημίαν εις την δημοδιδασκαλίαν”. Η εκ νέου σύσταση Διδασκαλείου σε τελείως διαφορετικές βάσεις και η διοργάνωσή του σύμφωνα με τα συστήματα της Αμερικής και της Ευρώπης είναι ευεργέτημα στον τόπο, διότι έτσι θα είναι δυνατόν να υπάρχουν ικανοί δάσκαλοι για τη διάδοση υγιούς διδασκαλίας. Απαραίτητο είναι και το πρότυπο δημοτικό σχολείο για την εκμάθηση της μεθόδου.

Από τον πίνακα που παρουσιάζει η Ελλάδα το 1866 έχει 67873 μαθητές. *“Εκπαιδευτικώς η Ελλάς προέκοψεν αναλόγως των περιστάσεών της πλέον ή όσον ηδύνατό τις να προσδοκά λαμβάνων ως κανόνα και οδηγόν εις τας σκέψεις του την βιογραφίαν άλλων εθνών εις τας αυτάς ευρεθέντων περιστάσεις”*<sup>582</sup>.

---

δημόσια και 92 στα ιδιωτικά σχολεία). Σε σύνολο 56805 μαθητών 52583 (44102 άρρενες και 8481 θήλεις) φοιτούν σε δημόσια σχολεία και 4222 (1140 άρρενες και 3082 θήλεις) σε ιδιωτικά.

<sup>581</sup> Ο υπουργός Δ. Ν. Δρόσος (25/11/1866) στην έκθεσή του για την κατάσταση της Εκκλησίας και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως από το 1863 και μέχρι σήμερα αναφέρει ότι το 1866 στο Ελληνικό κράτος υπήρχαν δώδεκα Γυμνάσια. Λόγοι οικονομίας επέβαλαν την αφαίρεση οκτώ διδασκάλων της Ιχνογραφίας, διότι “το μάθημα τούτο και πρόσκομμα εις τα ουσιώδη των μαθημάτων παρενέβαλλε και αναλόγου ωφελείας πρόξενον δεν εγίνετο”. Καταργήθηκαν οι καθηγητές αγγλικής στα Γυμνάσια Αθηνών, Σύρου, Πατρών και Κερκύρας και της ιταλικής στην Κέρκυρα και Ζάκυνθο και διότι δεν αναφέρεται στον οργανικό νόμο ότι η διδασκαλία τους θα γίνεται δημοσία δαπάνη και διότι δεν υπήρχαν πολλοί μαθητές. Καταργήθηκαν τα εμπορικά μαθήματα στη Σύρο, Πάτρα και Κέρκυρα, διότι και “ανωμαλίαν επέφερον... και ωφέλειαν ουχί ανάλογον προς την προσδοκίαν του υπουργείου” και έτσι έπαυσε η “δυσκρασία” στα γυμνάσια και έγινε οικονομία στο Δημόσιο.

15/1/1866, έτος ΙΔ΄, αρ. 584, σ. 850. Σύμφωνα με το νόμο ΡΗ΄ (20/12/1865) “περί διοργανώσεως της εκπαιδεύσεως κατά την Επτάνησον” καταργούνται το Αρχοντείο της Παιδείας, η Ιόνιος Ακαδημία, το Ιεροσπουδαστήριον, το Γυμνάσιον Κερκύρας, τα Λύκεια Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Λευκάδας, Ιθάκης, Παξών και Κυθήρων (άρ. 1). Η κυβέρνηση θα συστήσει σταδιακά ή αμέσως 4 Γυμνάσια και 12 Ελληνικά Σχολεία. Στο Γυμνάσιο Κερκύρας θα διδάσκονται αγγλικά, ιταλικά και εμπορικό δίκαιο (άρθρο 4).

<sup>582</sup> 6/12/1866, έτος ΙΔ΄, αρ. 614-615, σ. 1088-1091

Ο υπουργός Α. Μαυρομιχάλης αναφέρεται, όμως, αρνητικά στη δημοτική εκπαίδευση<sup>583</sup>, η οποία φαίνεται “θάλλουσα και επιδεικτική αριθμητικώς αλλ’ ενδεής πολύ εις την προσδοκωμένην καρποφορίαν”, διότι δεν εξελίχθηκε, καθώς έμεινε προσκολλημένη στους τύπους, και διότι οι γονείς δεν κατανόησαν τη σημασία της μόρφωσης των παιδιών τους. Ο ίδιος ανέθεσε σε επιτροπή να υποβάλει προτάσεις για τελειότερο εκπαιδευτικό σύστημα και να υποδείξει τρόπους βελτίωσης και σε άλλη επιτροπή ανέθεσε να συντάξει Οδηγό “περικεκτικόν εν συνειρμώ ευσκόπω πάσης δυνατής να εφαρμοσθή ενταύθα βελτιώσεως κατά τας αρίστας αποδειχθείσας εν τοις άλλοις πεφωτισμένοις έθνεσι μεθόδους”<sup>584</sup>.

Ο Α. Μαυρομιχάλης επισημαίνει ότι ο σκοπός των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων είναι διπλός: *“Η αναγκαία προστοιχείωσις των μελλόντων να επιδοθώσι εις εκμάθησιν επιστήμης και η κατάρτισις των σκοπούντων να μετέλθωσι του πρακτικού βίου τοιαύτα επαγγέλματα, οία δεν απαιτούσιν επιστημονικήν εκπαίδευσιν”*. Ο πρώτος σκοπός εκπληρώνεται, αλλά ο δεύτερος δεν ικανοποιείται. Απαιτούνται νέα διδακτήρια και διδασκαλία πρακτικών γνώσεων. Θα προτείνει τη δημιουργία τμημάτων προσαρτημένων στα Γυμνάσια, όπου οι μαθητές, προσωρινά και μέχρι να συσταθούν πρακτικά σχολεία, θα διδάσκονται τις αναγκαίες γνώσεις για διάφορα επαγγέλματα. Δαπάνες δεν θα υπάρξουν, διότι ορισμένα από τα υπάρχοντα γυμνάσια θα μετατραπούν σε πρακτικά σχολεία. Είναι ανάγκη επίσης να καταρτιστούν ειδικοί διδάσκαλοι<sup>585</sup>.

<sup>583</sup> Έκθεση του Α. Μαυρομιχάλη (23/12/1868) για το διάστημα 1866-1868. 16/1/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 690-691, σ. 1700 κε: “διότι και η επικρατούσα εισέτι παρ’ ημίν αλληλοδιδασκτική μέθοδος δεν απηλευθερώθη των τύπων εις ους είναι από της εισαγωγής αυτής εις την Ελλάδα δεσμευμένη και μένει ούτω ξένη των βελτιώσεων ας φιλόσοφος μελέτη των νεωτέρων παιδαγωγών επήνεγκε εις αυτήν και την κατέστησε αληθή του πνεύματος τροφόν και παρασκευαστικήν επιδεκτικότητα της δι’ ανωτέρας διδασκαλίας αναπτύξεως αυτού, και διότι δεν κατεδείχθη προσηκόντως, τοις εν κώμαις και χωρίοις μάλιστα γονεύσι, ότι το σχολείον δεν είναι τόπος διατριβής των τέκνων των, αλλά τόπος εν ω παρασκευάζεται ο παις εις λογικόν βίον και διά της απαντήσεως στοιχείων κοινωφελών γνώσεων και διά μορφώσεως της καρδίας και του χαρακτήρος αυτού”.

<sup>584</sup> 16/1/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 690-691, σ. 1700 κε. Η έλλειψη προτύπου σχολείου συνέβαλε στην έκπτωση της διδασκαλίας. Οι υποψήφιοι δημοδιδάσκαλοι στο Πρότυπο θα διδάσκονται τη θεωρία της μεθόδου και την πρακτική άσκηση. Οι απόφοιτοι της Γ΄ Γυμνασίου θα είναι δημοδιδάσκαλοι α΄ τάξεως, της Β΄ Γυμνασίου β΄ τάξεως και της Α΄ γ΄ τάξεως. Όσον αφορά στη μόρφωση των θηλέων οι γονείς αδιαφορούν και το έργο της διαφώτισής τους έχουν αναλάβει ιερείς.

<sup>585</sup> στο ίδιο, σ. 1705. Στην ίδια έκθεση αναφέρεται ότι το 1867 υπήρχαν πέντε ναυτικά σχολεία, στη Σύρο, Ύδρα, Σπέτσες, Γαλαξίδι και Κεφαλληνία. Προβλέπεται και η ίδρυση ναυτικού σχολείου στην Κύμη: “η Ελλάς θέλει και τας Μούσας αθρόας ανακαλέσει εις το αρχαίον αυτών ενδιαίτημα και την εν τη Ανατολή εκπολιτιστικήν αποστολήν της φιλοτίμως εκπληρώσει”. Το σύνολο των μαθητών κατά το 1868 είναι 78637, σ. 1707.

17/4/1868, έτος ΙΣΤ΄, αρ. 665, σ.1504. Ο ίδιος υπουργός Α. Μαυρομιχάλης (αρ. Πρωτ. 2008, 13/3/1868) είχε ζητήσει τη βοήθεια επιτροπής “εις διόρθωσιν και εύσκοπον μεταρρύθμισιν του ειρημένου συστήματος”. Ο υπουργός είχε ζητήσει τη συμβολή των Κ. Δόσιου, Εμμ. Κόκκινου, Στ. Κουμανούδη, Σ. Φινικλή, Χ. Βάφα, Αν. Γεννάδιου, Γ. Κωνσταντινίδη, Ν. Περόγλου, Σ. Βυζάντιου: “το παρ’ ημίν επικρατούν σύστημα της προκαταρκτικής εκπαίδεύσεως εξελέγχεται οσημέραι, και διά το δυσεφάρμοστον εις την καθ’ ημάς βιοτήν και δι’ ιδίας αυτού πλημμελείας, λίαν ελλιπώς εκπληρούν και τον γραμματικόν και τον ηθοπλαστικόν αυτού σκοπόν. Δεν φαίνεται δε ούτε ευρύθμως σχετισμένον προς την μέσην εκπαίδευσιν, ούτε καθ’ εαυτο αυτοτελές και αύταρκες εις την του λαού διδασκαλίαν. Αι εις παρόμοιον σύστημα επενεχθείσαι αλλαχού της Ευρώπης αλλοιώσεις και επί το κρείττον μετατροπαί και μένουσιν αλλότριοι εις το παρ’ ημίν και εκ τούτου στερούμεθα της εκ τούτων βελτιώσεως”.



Από την έκθεση του Α. Δ. Αυγερινού πληροφορούμαστε ότι οι δεινές οικονομικές δυσχέρειες το 1868 υπαγόρευαν την ελάττωση του αριθμού των ελληνοδιδασκάλων και την προσωρινή αργία ορισμένων Ελληνικών Σχολείων που είχαν λίγους μαθητές. Επίσης με την αυστηρότητα στις εξετάσεις των μεταβαινόντων μαθητών από τα Δημοτικά στα Ελληνικά και από τα Ελληνικά στα Γυμνάσια, καθώς επίσης και με την επιστροφή των προσφυγικών οικογενειών στην Κρήτη ελαττώθηκε ο αριθμός των μαθητών στη μέση εκπαίδευση. Ένας άλλος παράγοντας της μείωσης του αριθμού ήταν και η ζωηρότερη ροπή στις πρακτικές τέχνες, μια που είναι πλεονάζοντες όσοι καταρτίστηκαν για επιστημονικά επαγγέλματα, αν και πολλοί από αυτούς καλούνται στο εξωτερικό, για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της Ανατολής κατά μεγάλο μέρος. Αυτές είναι οι αιτίες της ελάττωσης και όχι η παρακμή της φιλομάθειας. Επειδή δεν αποπερατώθηκε η απογραφή του πληθυσμού του ελληνικού βασιλείου, δεν μπορεί κάποιος με μαθηματική ακρίβεια να ορίσει την αναλογία των μαθητών σε σχέση με τον πληθυσμό, ώστε να εξαχθεί συμπέρασμα για την κλίση των Ελλήνων προς τη μάθηση σε σχέση με τα άλλα κράτη. Όσον αφορά στο προσωπικό της μέσης εκπαίδευσης τηρήθηκε αυστηρά η “σωστική” αρχή να μην επηρεάζουν την τύχη των διδασκάλων οι πολιτικές διαφορές και διενέξεις και η τύχη τους να καθορίζεται μόνο από το ζήλο, τη διαγωγή τους και το συμφέρον της υπηρεσίας. Έτσι ισχυροποιούνται στην εύορκη εκτέλεση των καθηκόντων τους και είναι απαλλαγμένοι από το φόβο της απόλυσης. Για αυτό οι μεταθέσεις όπως και οι απολύσεις τους ήταν σπάνιες. Δεν έγιναν επίσης προβιβασμοί και έτσι δεν υπήρξαν παράπονα και άλλες δυσάρεστες καταστάσεις, που αναφύονται από την ακανόνιστη χρήση της εξουσίας και των δικαιωμάτων της αρχής. Εξάλλου η αφοσίωση των διδασκόντων στο έργο τους είναι ακμαία, κινείται από την αγάπη στην πατρίδα και δεν επηρεάζεται από την ευτέλεια των υλικών αμοιβών. Η μέση εκπαίδευση στα Ιόνια νησιά αφομοιώθηκε ολοκληρωτικά με το ισχύον σύστημα του κράτους και φαίνονται πια οι καρποί της φιλομάθειας των κατοίκων<sup>586</sup>.

Όσον αφορά στην προκαταρκτική ή στοιχειώδη εκπαίδευση, αυτή είλκυσε από την αρχή όλη την προσοχή του, διότι αποτελεί τις πρώτες βάσεις της διανοητικής και ηθικής διαμόρφωσης του λαού. Κατά τη δεκαετία που πέρασε ο αριθμός των Δημοτικών Σχολείων

<sup>586</sup> 26/9/1870, έτος ΙΗ', αρ. 745, σ. 2137-2139. Στις 6/7/1870 ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός υπέβαλε απογραφική έκθεση για την ανώτατη και τη μέση εκπαίδευση για το έτος 1869. Ολοκληρώνοντας την έκθεσή του (σ. 2139) ομολογεί ότι “εν τω παρ' ημίν εισηγμένω συστήματι της δημοσίας παιδείσεως παντός βαθμού πολλά υπάρχουν τα εκ μακράς πείρας πλημμελή αποδειχθέντα. Πολλά διατάξεις εκ του δυσεφαρμόστου αυτών έμειναν εν αχρηστία, ουκ ολίγαι δε ελλείψεις ανεπληρώθησαν διά διαταγμάτων και υπουργικών διαταγών, κατά τας κρίσεις των εκάστοτε διοικούντων τα της παιδείας· ο τρόπος δ' ούτος της διορθώσεως έφευρεν εν μέρει ανωμαλίας τινάς, όθεν είναι ανάγκη συστηματικής αναθεωρήσεως των εκπαιδευτικών νόμων, αναπιθεμένης της σπουδαίας ταύτης εργασίας εις επιτροπέαν εκ των αρίστων παρ' ημίν κατά την παιδείαν και την περί την διδασκαλίαν εμπειρίαν, ίνα φερέγγυον ούτω υποβληθή εις την επιψήφισιν της Βουλής και περιβληθή νομοθετικόν κύρος το παρ' αυτής καταρτισθησόμενον προκείμενον σχεδιάσμα”.

από τα 498 έφτασε το 1869 τα 1230 από τα οποία 199 είναι θηλέων. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η “προς την παιδείαν και τα γράμματα ροπή του ελληνικού έθνους είναι πάτριος αυτού κληρονομία, της οποίας ουδεμία δύναμις ανθρωπίνη δύναται πλέον να το στερήσει”. Εκτός από τα Δημοτικά Σχολεία, στα οποία διδάσκουν δάσκαλοι που εξετάστηκαν και βαθμολογήθηκαν από επιτροπές “κατά το παραδεδεγμένον ανέκαθεν σύστημα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου”, μετά τη διάλυση του Διδασκαλείου το 1864, υπάρχουν στα μικρά χωριά και γραμματοδιδάσκαλοι που διδάσκουν περίπου δεκαπέντε χιλιάδες μαθητές. Αντίθετα για τα σχολεία θηλέων δε φαίνονται τόσο πρόθυμοι οι δήμοι, διότι *”αι πατροπαράδοτοι προλήψεις, παριστώσαι την εκπαίδευσιν του γυναικείου φύλου ασυμβίβαστον προς την αυστηρότητα των αρχαίων ηθών, αποτρέπουσι τους πλείστους των γονέων του ν’ απασχολώσι τα κοράσια αυτών... Είναι βέβαιον ότι αι τοιαύται ιδέαι εκλείπουσι βαθμηδόν ή μετριάζονται καθ’ ημέραν· αλλ’ ουχ ήττον καθ’ ην σήμερον ευρίσκεται μεταβατικήν κατάστασιν το έθνος, οι πλείστοι των ορεινών και απωκισμένων ιδίως δήμων, και ολόκληρος μάλιστα η Δωρίς δεν έχουσιν ούτε έν σχολείον κορασίων”*. Στα Ιόνια νησιά δεν είναι ευάρεστη η κατάσταση. Δεν έχουν εξοικειωθεί εντελώς με το σύστημα της διδασκαλίας του ελληνικού βασιλείου. Βαθμιαία, όμως, θα κατορθωθεί το “ομοιόμορφον και τελεσφόρον της διδασκαλίας”. Δεν υπάρχει επίσης δυνατότητα χρηματοδότησης από το δημόσιο, για αυτό και στη Ζάκυνθο, ενώ πριν την ένωση υπήρχαν 31 Δημοτικά Σχολεία, καταργήθηκαν τα 20 λόγω αδυναμίας μισθοδοτήσεως των δασκάλων. Η Πελοπόννησος υπερέρχει σε αριθμό σχολείων και μαθητών<sup>587</sup>.

Δύο περίπου χρόνια αργότερα ο υπουργός Δ. Σ. Μαυροκορδάτος δίνει μια πραγματικά αποκαρδιωτική εικόνα: *“η κατάπτωσης της δημοτικής εκπαίδεύσεως εφείλκυσεν εξ αφετηρίας την προσοχήν μου, ην και ιδιωτεύων έτι ου διέλειπον παρακολουθών, ως πεπεισμένος ότι χωρίς αυτής αδύνατον να μορφωθή και ορθοποδήσῃ παν έθνος”*. Ο αριθμός των δημοδιδασκάλων είναι υπερδιπλάσιος των Δημοτικών Σχολείων και τα δύο τρίτα από αυτούς είναι “λόγω ανικανότητος προς παν άλλο έργον αρμόδιοι παρά την ηθοποίησιν της νεολαίας”. Θεωρεί κατεπείγουσα την ανάγκη να τεθεί φραγμός τουλάχιστον στην αύξουσα “επισπώρευσιν αυτών”. Με την εκλογή αυτών, που αποδεδειγμένα είναι άριστοι, θα κατορθωθεί βαθμιαία η “διαρρύθμισις της στοιχειώδους εκπαίδεύσεως, ήτις

<sup>587</sup> 30/12/1870, έτος ΙΗ', αρ. 759, σ. 2250-2251. Ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός στην έκθεση του (14/5/1870) για τη δημοτική εκπαίδευση κατά το 1869:

1868 Στερεά 348 σχολεία 19031 μαθητές/1869 368 σχολεία 18967 μαθητές  
1868 Πελοπόννησος 488 σχολεία 29380 μαθητές/1869 507 σχολεία 28230 μαθητές  
1868 Νησιά Αιγαίου 107 σχολεία 6986 μαθητές/1869 117 σχολεία 7483 μαθητές  
1869 Νησιά Ιονίου 148 σχολεία 5944 μαθητές

σήμερον ομολογουμένως είναι παραλελυμένη, δι' έλλειψιν κυρίως των καταλλήλων οργάνων”<sup>588</sup>.

Η κατάσταση των σχολικών κτιρίων είναι επίσης άθλια. Ελάχιστα είναι κατάλληλα. Τα υπόλοιπα είναι “ή επαύλεις βωών και όνων, ή αχυρώνες, ή ληνοί, μεταμορφωθέντα δημαρχική εξουσία εις διδακτήρια”. Αυτή η αθλιότητα χειροτερεύει ακόμη περισσότερο κάθε χρόνο. Οι νομάρχες να φροντίσουν για το ερχόμενο έτος στους προϋπολογισμούς των δήμων να συμπεριληφθεί “ποσόν αύταρκες προς οικοδομήν σχολείων μονίμων, χωρίς περιπτών καλλωπισμών και εξωτερικής επιδείξεως, στερεών όμως και κανονικών”<sup>589</sup>.

Μια διαφορετική αντίληψη για την εκπαίδευση και τον κλήρο έχει ο υπουργός Βαλασόπουλος<sup>590</sup>, ο οποίος τονίζει ότι, ενώ ο κλήρος προσέφερε τόσα, δε λήφθηκε καμιά πρόνοια για την περίθαλψη, την εκπαίδευση και τη βελτίωσή του. “Ο κλήρος είναι αμαθέστατος σχεδόν ειπείν πάσης άλλης τάξεως... ουδέν επράχθη το συντελούν εις την ανύψωσιν του κλήρου”. Στις 16/1/1864 διατυπώθηκε η ιδέα να ανατεθεί η δημοτική εκπαίδευση στον κλήρο. Η πείρα όλων των εθνών και η αδυσώπητη στατιστική απέδειξαν ότι, όπου η διδασκαλία και η ανατροφή ελλείπουν, τα εγκλήματα και αμαρτήματα πολλαπλασιάζονται. Σύμφωνα με στοιχεία του Ε. Ρανδού, υπουργού εσωτερικών της Γαλλίας, μεγάλο μέρος των εγκλημάτων είχε διαπραχθεί από αναλφάβητους νέους. Παρόλο που αυξήθηκε ο αριθμός των Δημοτικών Σχολείων, η “εκπαίδευσις του λαού δεν εξετάθη, ως απαιτείται εις όλον το κράτος, η δε λειτουργούσα είναι φθίνουσα εις βεβαίαν και ταχείαν βαίνουσαν καταστροφήν”<sup>591</sup>. Σε αυτή την κατάσταση συνέβαλε η ανάμιξη των δημοδιδασκάλων στην πολιτική, που επέσυρε την καταδίωξή τους. Οι συχνές πολιτικές αντιδικίες έστρεψαν τους περισσότερους σε άλλο έργο και όσοι μένουν στην εκπαίδευση το κάνουν για τη σύνταξη, χωρίς να αναπτύσσουν ιδιαίτερο ζήλο “διά το εφήμερον και αβέβαιον της θέσεώς των”, και μάλιστα οι περισσότεροι είναι ανίκανοι να εκπληρώσουν το

<sup>588</sup>30/8/1872, έτος Κ', αρ. 798, σ. 2570 κε. (1/8/1872) προς το διευθυντή των δημοτικών σχολείων. Παρακαλεί την επιτροπή που είναι αρμόδια για την εξέταση των δημοδιδασκάλων να απορρίψει “αδυσωπήτως πάντα τινά, ον αν εκ των προσερχομένων προς εξέτασιν ήθελε κρίνη ανίκανον προς εκπλήρωσιν του ιερού σκοπού της δημοδιδασκαλίας, όστις, περιπτόν να υπομνήσω τούτο υμίν εγώ, δεν είναι μόνον η διάδοσις των κυριωτέρων γνώσεων, αλλά και πολλώ μάλλον ίσως, η μόρφωσις των ηθών και η διάπλασις της καρδίας των μαθητών/ιών διά των θρησκευτικών αρχών και του παραδείγματος”.

<sup>589</sup>23/10/1872, έτος Κ', αρ. 803, σ. 2597-98. Ο υπουργός Δ. Σ. Μαυροκορδάτος επισημαίνει στους νομάρχες (8/10/1872) ότι από τα 1085 δημόσια δημοτικά σχολεία (125 κορασίων και 965 αρρένων) μόνο τα 2/5 διαθέτουν κτίρια κατάλληλα για σχολεία.

<sup>590</sup>Εκθεση του Νομοσχεδίου του υπουργού Ι. Βαλασόπουλου “Περί των εφημερίων του κράτους και περί δημοδιδασκαλίας” (11/4/1874). 20/5/1874, έτος ΚΒ', αρ. 826-827, σ. 2765. “Την δ' Ελλάδα εξελέξατο το θεϊον, ίνα κτίση τον ναόν αυτού. Η δ' Εκκλησία υπήρξεν η κιβωτός, εν η η Ελλάς εναποταμίευσεν παν ό,τι είχε πολύτιμον τον νουν και την ελευθερίαν της... ο ελληνικός κλήρος ήτον ο ηγούμενος των αγαθών πράξεων και των ελευθέρων ιδεών... άνευ του κλήρου η ελευθερία των Ελλήνων ήτο προβληματική αν όχι ακατόρθωτος. Ενώ δε τοσαύτα διεπράξατο ο κλήρος, ενώ τοσοούτον αναγκαίον στοιχείον της κοινωνίας είναι, η επικράτεια τι υπέρ αυτού έπραξε;”.

<sup>591</sup>Υπάρχουν 991 δημοτικά σχολεία αρρένων με 1049 δασκάλους, από τους οποίους 80 ιερείς και 135 θηλέων με 164 δημοδιδασκάλισσες. 118 σχολεία δεν έχουν δασκάλους. Λειτουργούν 52 ιδιωτικά σχολεία αρρένων με 2958 μαθητές και 66 θηλέων με 1976 μαθήτριες. Το σύνολο των μαθητών είναι 48876 και των μαθητριών 8824.

καθήκον τους. Το “γλίσχρον της αντιμισθίας” δεν ελκύει δραστήριους και ευφυείς στην εκπαίδευση και επαυξάνει την αιτία της αβεβαιότητας. Οι διατάξεις για επιθεώρηση έχουν περιπέσει σε αχρηστία. Η έλλειψη προτύπου, το οποίο να αντικαθιστά ως ένα βαθμό το Διδασκαλείο είναι επίσης μια αιτία. Οι εξεταστικές επιτροπές δεν ήταν αρκετά αυστηρές. Με την ανάθεση της δημοτικής εκπαίδευσης στους εφημέριους αίρονται τα αίτια της καχεξίας και των δύο κλάδων. Λύνεται το πρόβλημα της μισθοδοσίας του κλήρου ανάλογα με το βαθμό των γνώσεών του και η “αποχρώσα” μισθοδοσία (τυχηρά) θα καλλιεργήσει την άμιλλα για καλύτερους καρπούς. Οι εφημέριοι είναι 3700 και 500 είναι υπεράριθμοι<sup>592</sup>. Η ανάθεση της δημοτικής εκπαίδευσης στους ιερείς “θέλει εκριζώσει την κακοήθειαν, και θέλει εμπνεύσει εις τους παίδας την ηθικήν, την ευσέβειαν, την φιλανθρωπίαν, τον πατριωτισμόν και τα προς τον πλησίον καθήκοντα”. Θα μπορούσαν να διατυπωθούν αντιρρήσεις, όπως ότι γίνεται επάνοδος στο μεσαίωνα, το ασυμβίβαστο των δύο επαγγελματιών, υπάρχει υποστήριξη της ιεροκρατίας κλπ. Η ανάθεση της δημοτικής εκπαίδευσης στον κλήρο δεν είναι κάτι καινοφανές, εξάλλου η Ευρώπη χρωστά στον κλήρο μεγάλο μέρος από την πρόοδό της. Όσον αφορά στην επιβολή της ιεροκρατίας η Ελληνική Εκκλησία “ουδέποτε παρέσχε πράγματα εις την πολιτείαν, πάντοτε δε υπήρξεν ο γραμματοφύλαξ και διδάσκαλος του έθνους”. Μέχρι να φτάσει το έθνος στην ακμή του, είναι ανάγκη να ανατεθεί η δημοτική εκπαίδευση στον κλήρο, για να βελτιωθούν έτσι και οι δύο κλάδοι. Ακόμη και αν συμβεί να διακοπεί το μάθημα εξαιτίας κάποιας ιεροπραξίας του ιερέα, αυτό είναι καλύτερο για τους μαθητές, παρά να γνωρίζουν ότι ο δάσκαλός τους κατατρίβει το χρόνο του στο καπηλειό ή στο καφενείο. Εξάλλου και οι ιερείς θα επανεξετάζονται μετά επταετία (5ετία για τους λαϊκούς) και θα προβλέπονται ποινές<sup>593</sup>.

<sup>592</sup>20/5/1874, έτος ΚΒ', αρ. 826-827, σ. 2768. “Η διδασκαλία λοιπόν των πρεσβυτέρων λύει το ζήτημα της μισθοδοσίας του κλήρου και της μονιμοποίησής του δημοδιδασκάλου, η δε σύστασις του προτύπου και αι περί της αυστηρότητος των εξετάσεων ληφθείσαι εγγυήσεις, θέλουν παράσχει όμιλον διδασκάλων γινωσκόντων το καθήκον. Τέλος η έμμισθος επιθεώρησις των σχολείων, θέλει δώσει πέρας εις την παρούσαν κακήν κατάστασιν, διά της αυστηράς τιμωρίας των παραβαινόντων τα νενομισμένα. Η έλλειψις επιθεωρήσεως και τους αγαθούς των ανθρώπων παρασύρει εις την ολιγωρίαν και την παράλειψιν του καθήκοντος”.

Στο ίδιο, σ. 2769. “Η ηθική κατάσταση της νεολαίας εκλύεται οσημέραι, διότι η οικιακή ανατροφή παρημελήθη ολοτελώς, ως μη ώφειλεν. Ό τε πατήρ και η μήτηρ περισπώμενοι εις τας βιωτικές φροντίδας, δεν επιλαμβάνεται ειμή παρέργως της καλής αγωγής των τέκνων του. Εν μέσω δε των εκλυομένων ηθών και της φθινούσης πίστεως, πόσαι μητέρες φέρουσι μόνον το όνομα, ματαίαν σκιάν μεγάλης λειτουργίας! Πόσαι συνεδέθησαν τοις ιεροίς δεσμοίς του γάμου, άνευ συνειδήσεως των υποχρεώσεων αυτού! Των δημοδιδασκάλων οι πλείστοι, στερούμενοι καλής αγωγής, γίνονται κακόν παράδειγμα εις τους μαθητάς, ενώ οι διδάσκοντες οφείλουσιν να ώσιν ο τύπος και ο υπογραμμός των αγαθών πράξεων και των καλών ηθών, διότι το μιμητικόν του ανθρώπου από της παιδικής ηλικίας άρχεται αναπτυσσόμενον. Ούτω το παράδειγμα του διδασκάλου έχει μεγάλην επιρροήν εις την μόρφωσιν των ηθών των παιδων”.

<sup>593</sup>20/5/1874, έτος ΚΒ', αρ. 826-827, σ. 2770 κε. Στο Νομοσχέδιο για τους εφημέριους και δημοδιδασκάλους (σ. 2771) κατά τη διδασκαλία στο Πρότυπο Σχολείο προβλέπονται η παιδαγωγία, η διδακτική, ο Οδηγός και ο Νόμος για τα Δημοτικά σχολεία. Να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι μετά την πτώση της κυβέρνησης Βούλγαρη ο Ι. Βαλασόπουλος και ο Β. Νικολόπουλος κατηγορήθηκαν και καταδικάστηκαν (31/3/1876) ως ενεχόμενοι στα Σιμωνιακά και ως δωροδοκούμενοι από τον επίσκοπο Πατρών.

Από την έκθεση του Ι. Βαλασόπουλου (Νοέμβριος 1874) πληροφορούμαστε τις ενέργειές του ως υπουργού. Κάλυψε τις κενές θέσεις, φρόντισε για το νόμο “περί αμεταθέτου των διδασκάλων” και για τα Δημοτικά Σχολεία προτίθεται να φροντίσει “περί βελτιώσεως της οργανώσεως αυτών, επιφερομένων τροπολογιών εις αυτά, όπως μακρά πείρα και παραδείγματα εν τη Εσπερία Ευρώπη υπαγορεύουσιν”. Στα σχολεία των ετεροδόξων εισήγαγε τη διδασκαλία των ιερών μαθημάτων μόνο από Ορθόδοξο κληρικό. Σχετικά με τη μέση εκπαίδευση ο Νόμος του 1836 υπέστη τόσες ερμηνείες και τροποποιήσεις<sup>594</sup>, ώστε να χάσει το πραγματικό του νόημα. Μια άλλη πληγή στη μέση εκπαίδευση είναι η “κατασπορά” και σύσταση μικρών Ελληνικών Σχολείων ακόμη και σε χωριά, όπου υπάρχουν μόλις πέντε ή επτά μαθητές, πράγμα που οφείλεται σε πολιτικούς λόγους<sup>595</sup>. Σύστησε ένα Ελληνικό Σχολείο στην πρωτεύουσα κάθε επαρχίας και κατήργησε τα υπόλοιπα που είναι ατελή και τα διευθύνουν ανεπιτήρητοι βοηθοί που δε διαθέτουν παρά μόνο απολυτήριο γυμνασίου. Σε αυτά τα Ελληνικά Σχολεία θα προΐστανται διδάκτορες ή τελειοδιδάκτοι με μισθό και βαθμό καθηγητή Γυμνασίου. Έτσι “εμψυχούται” και η Φιλοσοφική Σχολή. Εισήγαγε επίσης τη διδασκαλία των στοιχείων της φυσικής στην ανώτερη τάξη των Ελληνικών Σχολείων. Επισημαίνει την έλλειψη υποδομής στα Ελληνικά Σχολεία, (φτωχές βιβλιοθήκες, έλλειψη οργάνων φυσικής και χημείας). Παρευρισκόμενος στις εξετάσεις των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων, δημοσίων και ιδιωτικών και στο Γυμνάσιο Πειραιά “ουκ ολίγας ανεύρον τας εν τη διδασκαλία ελλείψεις και δεν απήντησα τα κατά προσδοκίαν αποτελέσματα”. Το γεγονός ότι υπηρετούν συνεχώς οι ίδιοι καθηγητές στα Γυμνάσια της Αθήνας είναι αδίκημα για τους καθηγητές των σχολείων της επαρχίας. Εφόσον δεν υπάρχουν εκεί βιβλιοθήκες, είναι δίκαιο να μετατίθενται και αυτοί στην Αθήνα, για να επωφελούνται. Φρόντισε και για τη διηνεκή επιθεώρηση με μονίμους επιθεωρητές που θα αποτελούν και το γνωμοδοτικό συμβούλιο<sup>596</sup>, εφόσον θα γνωρίζουν εξ ίδιας

<sup>594</sup>28/1/1875, έτος ΚΓ', αρ. 834, σ. 2829. Είναι “μεν ούτος καθόλου προσφυής εις την τοιαύτην παιδείουσιν, αλλ' αυτού διεστράφησαν όπου η έκφρασις ή διφορούμενη υπελήφθη ή λίαν συνεσταλμένη· η εν αυτώ δε σιωπή πολλών απαιτουμένων διατάξεων ανεπληρώθη διά διαταγμάτων και εγκυκλίων, ων τινα και αντιβαίνουσι εις το εν γένει πνεύμα αυτού, διά τούτο εν συνόλω ουκ ολίγα εισίν αι χασμωδίας και περιπλοκάς εις την διδασκαλίαν και την διοίκησιν επενεγκούσαι και επιφέρουσαι αντινομίαί, και ου μικρά η εντεύθεν βλάβη. Τούτου ένεκα εθεώρησα αναγκαίον να ενισχύσω τον ειρημένον κανονισμόν, αποκαθαίρων αυτόν των ειρημένων βλαπτικών της ουσίας αυτού παραφυάδων, και μάλιστα τα περι των εξετάσεων των μαθητών...”.

<sup>595</sup>28/1/1875, έτος ΚΓ', αρ. 834, σ. 2830. Για να “στοιχειωθή και παρασκευασθή ο μαθητής και εις επωφελή ακρόασιν της εν γυμνασίοις διδασκαλίας και εις εξάσκησιν βιοποριστικού επαγγέλματος, αν μη δύναται ή αν μη θέλη να παρατείνη τας σπουδάς του επέκεινα του Ελληνικού σχολείου... εθεωρήθη επάναγκες ν' αυξηθώσιν αι σχολειακάί τάξεις εις τέσσαρας, να ευρυνθή ο των διδασκάλων εν τοις Ελληνικοίς σχολείοις μαθημάτων κύκλος και ν' αυξηθώσι ταύτα, ίνα χρησιμεύσωσιν ευσκόπως και αποτελεσματικώς τα Ελληνικά σχολεία ως παρασκευαστήρια και της εις τας τέχνας και βιοποριστικάς υπηρεσίας μεταβάσεις των διδασκομένων”.

<sup>596</sup>31/3/1873, έτος ΚΑ', αρ. 809, σ. 2632 κε. Ο Δ. Πετρίδης, γυμνασιάρχης Ναυπλίου, καταρτίζει σχέδιο νόμου “περί εποπτείας και διευθύνσεως των δημοτικών σχολείων”. Συστήνεται εποπτικό και γνωμοδοτικό συμβούλιο με επτά μέλη. Δημιουργούνται στο κράτος επτά τμήματα που θα περιλαμβάνουν τα δημοτικά σχολεία. Από την 1η Απριλίου ως τα τέλη Αυγούστου κάθε χρόνο οι επόπτες θα επιθεωρούν τα σχολεία του τμήματός τους. Ο επόπτης να πληροφορείται: για την επιμελή, ευμέθοδη και καρποφόρα διδασκαλία των παιδιών και για την ηθική διαμόρφωσή τους, την τήρηση από το

αντιλήψεως τις ανάγκες και ελλείψεις. Προτείνει επίσης τη σύσταση "παιδαγωγείου" ως συμπλήρωμα των θεσμών της μέσης εκπαίδευσης, στο οποίο θα διδάσκονται τα μαθήματα του Ελληνικού Σχολείου και Γυμνασίου, κυρίως για τα παιδιά, που οι γονείς τους διαμένουν στο εξωτερικό. Θα εισαγάγει ακόμη και το μάθημα της στοιχειώδους χημείας στα Γυμνάσια<sup>597</sup>.

Ο ίδιος υπουργός (9/3/1875) παρουσιάζοντας τους απογραφικούς πίνακες της εκπαίδευσης σχολιάζει ότι "καταφαίνεται η πρόοδος της εθνικής παιδείσεως εκ της οσημέραι αυξανομένης φιλομαθείας του τόπου". Βέβαια η αναλογία των μαθητών προς τον πληθυσμό (6,5%) είναι μικρότερη των άλλων κρατών. Παρ' όλα αυτά "η άνευ καταναγκασμού της εξουσίας φοίτησις των παιδων εις τα σχολεία δεικνύει, ότι οι γονείς και κηδεμόνες αυτών αισθάνονται τα καλά της μαθήσεως" και αν μάλιστα τεκμήριο της ευεξίας των εθνών είναι και η πρόοδος της δημόσιας εκπαίδευσης "μετά χαράς έκαστος δύναται να παρατηρήση, ότι και η πραγματική αύτη μαρτυρία έρχεται ως συμβολή εις τα άλλα δείγματα της του έθνους ημών γενικής προκοπής, ήτις είναι αποτέλεσμα της υπό την αιγίδα της βασιλείας και της ισχύος των νόμων ησυχίας και της τάξεως"<sup>598</sup>.

Ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός απευθυνόμενος στους νομάρχες και επάρχους του κράτους, ζητά τη συνδρομή τους για τη βελτίωση της δημοτικής εκπαίδευσης<sup>599</sup>, διότι είναι γνωστό ότι τα περισσότερα δημοτικά σχολεία δεν ευρίσκονται σε ευάρεστη κατάσταση. Γνωρίζουν επίσης πόση ζημιά προκαλείται στη διανοητική ανάπτυξη και ηθική μόρφωση του λαού, ο οποίος, όπως έχει η κατάσταση στην ανατροφή στο σπίτι και στον κατώτερο

---

δάσκαλο της νομοθεσίας και της ευπρεπούς συμπεριφοράς. Θα επιβάλλει ποινές, θα υποβάλλει εκθέσεις, θα εξετάζει τους δημοδιδασκάλους, θα ασχολείται με τη σύνταξη των διδακτικών βιβλίων και θα μελετά τη βελτίωση των διδακτικών μεθόδων. Στο άρθρο 11 "ουδείς δημοδιδάσκαλος διορίζεται ή προβιβάζεται ή τιμωρείται πειθαρχικώς παρά του υπουργού ή άλλης αρχής, ει μη κατά γνωμοδότησιν του εποπτικού συμβουλίου υπό μόνου του επί των Εκκλησιαστικών υπουργού".

<sup>597</sup> 28/1/1875, έτος ΚΓ', αρ. 834, σ. 2829 κε. Φάνηκε αυστηρός με τη φοίτηση των μαθητών και διέταξε να μη γίνει δεκτός στις εξετάσεις κανείς μαθητής που έλειψε 25 ημέρες, όπως και να μη γίνει δεκτός κανείς από τους κατ' ιδίαν διδαχθέντες. Όλα αυτά έφεραν αίσιο αποτέλεσμα, γονείς και κηδεμόνες "κατενόησαν το ανύσιμον της διαταγής και οι αληθή φιλοσοργίαν προς τα ίδια τέκνα κεκτημένοι θεωρούσι εν αυτή επί της αληθούς και ουχί προσπεποιημένης προκοπής των τέκνων των κυβερνητική πρόνοια... αι καταστολαί και περιστολαί αύται, καθαρά και γνησία των κειμένων απόρροια, φέρουσι πάνυ ευχάριστα αποτελέσματα. Αι περί προβιβασμού ελπίδες του μαθητού θα ήναι τουντεύθεν δημιούργημα της ιδίας του επιμελείας· δεν θα περισπάται ο νους και η προσοχή τους εις ανεύρεσιν άλλων παρά την ιδίαν εις τα μαθήματα ικανότητα τρόπων εις επιτυχίαν προβιβασμών...". Φρόντισε ακόμη και για "εκτικούς τρόπους επί το ευσκοπώτερον προς τε την διδασκαλίαν και το αποτέλεσμα διά νομοσχεδίου... βελτιούνται πως τα κατ' αυτούς και ούτω ελλείπει εύλογον αυτών παράπνον, όπερ επηρεάζει αναντηρήτως και τον ζήλον αυτών και την υλικήν κατάστασιν".

<sup>598</sup> 10/4/1875, έτος ΚΓ', αρ. 837, σ. 2856 κε. Η αναλογία των φοιτώντων προς τον πληθυσμό είναι για τα Δημοτικά 5%, για τα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια 7%0 και για το πανεπιστήμιο 1 στους 1050. Το 1874 αυξήθηκαν οι μαθητές, διότι επαναλειτούργησαν 120 κλειστά δημοτικά. Αν μάλιστα "αποδεκτά γίνωσι τα συνταχθέντα νομοθετήματα περί βελτιώσεως όλων των κλάδων της δημοσίας παιδείσεως, ελπίζω ότι εντός ολίγου χρονικού διαστήματος θέλομεν υπερτερήσει κατά τον αριθμόν των παιδευομένων πολλά των της Ευρώπης εθνών". Ο πληθυσμός της Ελλάδας είναι 1437026. Η χώρα διαθέτει 18 Γυμνάσια με 120 καθηγητές και 2469 μαθητές, 136 Ελληνικά Σχολεία με 280 διδασκάλους και 7646 μαθητές, 989 δημοτικά αρρένων με 1040 δημοδιδασκάλους και 63156 μαθητές, 138 δημοτικά κορασίων με 165 δημοδιδασκάλισσες και 11405 μαθήτριες. Λειτουργούν ακόμη 18 ιδιωτικά Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια αρρένων με 748 μαθητές, 15 θηλέων με 1227 μαθήτριες, 41 δημοτικά σχολεία αρρένων με 3558 μαθητές και 26 κορασίων με 1355 μαθήτριες. Η έκθεση αποδεικνύει ότι αυξήθηκαν και τα ιδρύματα και οι μαθητές.

<sup>599</sup> Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/9/1879, αρ. 12, σ. 189-192.

κλήρο, δεν περιμένει από πουθενά αλλού επικουρία. Τα αίτια της δυστυχίας και ακαρπίας των δημοτικών σχολείων από τα οποία πηγάζουν άλλα δευτερεύοντα είναι δύο. Το πρώτο είναι το απaráσκευο των διδασκάλων, από τους οποίους οι περισσότεροι αναγνωρίστηκαν πρόχειρα από επιτροπές, χωρίς προηγούμενη προπαρασκευή, με θεωρητική διδασκαλία και πρακτική άσκηση σε ειδικά σχολεία. Από εδώ προέρχεται η έλλειψη μεθόδου στη διδασκαλία των μαθημάτων, η αμέλεια του καθήκοντος, η εκτροπή των περισσοτέρων σε αλλότρια με το επάγγελμά τους επιτηδεύματα, και, το πιο σημαντικό, η έλλειψη αγάπης και ενθουσιασμού για το έργο τους. Το δεύτερο αίτιο είναι η ασυγχώρητη αδιαφορία των κοινοτήτων με αποτέλεσμα την αθλιότητα των διδακτηρίων (μοιάζουν με ακάθαρτες τρώγλες και προκαλούν αποστροφή στα παιδιά), την παντελή έλλειψη των αναγκαίων για τη διδασκαλία (οργάνων, σκευών, πινάκων, θρανίων κλπ), το ανεξέλεγκτο των δασκάλων, την άτακτη φοίτηση των μαθητών, την επιμονή των γονέων να μη στέλλουν τα παιδιά στο σχολείο. Με τη σύσταση και άλλων διδασκαλείων οι μελλοντικοί δάσκαλοι θα διδάσκονται και θα ασκούνται στην εφαρμογή των νεότερων τρόπων της διδασκαλίας και με τον καιρό θα αποφοιτήσουν άξιοι δάσκαλοι, που σταδιακά θα αντικαταστήσουν τους ολότελα ανίκανους. Αλλά η απαλλαγή από το δεύτερο αίτιο είναι πάρα πολύ δύσκολη. Μόνο η δική τους στοργή, άγρυπνη επίβλεψη και μέριμνα μπορεί να συντελέσει στην περιστολή του κακού. Να ελεγχθεί η ορθή χρήση των δαπανών για τα σχολεία και να επισημανθεί κάθε κατάχρηση. Να υπάρχει επαγρύπνηση για την τακτική λειτουργία του σχολείου και την επιμέλεια των δασκάλων. Πολλοί από τους δημάρχους προσωποληπτούν και δεν επιτηρούν τους δασκάλους, τούς χορηγούν παρανόμως άδειες και αυτοί έρχονται στις πρωτεύουσες των νομών, για να εισπράξουν την αντιμισθία τους. Οι έπαρχοι να κάνουν μηνιαία αναφορά για τη λειτουργία των σχολείων της περιφέρειάς τους και να καταγγέλλουν τους αμελείς και όσους απουσιάζουν. Το μέτρο του πολιτισμού και της ευδαιμονίας των εθνών είναι το πλήθος και η τελειότητα των προκαταρκτικών σχολείων. Η μέριμνα των νομαρχών για την απρόσκοπτη λειτουργία τους είναι η πολυτιμότερη υπηρεσία στην κυβέρνηση και στην πατρίδα<sup>600</sup>.

Αυτές είναι μερικές από τις εκθέσεις των υπουργών παιδείας. Η παράθεσή τους κρίθηκε αναγκαία, για να διαφανεί πώς αυτοί κρίνουν την κατάσταση στις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Οι συχνές αλλαγές στις κυβερνήσεις, η ακαταλληλότητα κάποιων από τους υπουργούς, η έλλειψη οικονομικών πόρων και, επομένως, υλικοτεχνικής υποδομής, η ανυπαρξία επαγγελματικής εκπαίδευσης, ο ελλιπής έλεγχος των σχολείων, η έλλειψη

<sup>600</sup> Έτος ΚΕ', περίοδος Β', 1/12/1877, αρ. 17, σ. 277-283.

κατάρτισης του διδακτικού προσωπικού, η ανάμιξή του στα πολιτικά, η αλληλοδιδασκτική μέθοδος για τη δημοτική εκπαίδευση θεωρούνται κάποιες από τις αιτίες για την κακοδαιμονία που επικρατεί. Σανίδα σωτηρίας, διότι καμία βελτίωση από τις επαγγελλόμενες δεν πραγματοποιείται, είναι ο “πατριωτισμός” του διδάσκοντα, ο οποίος, μέσα σε αυτές τις πραγματικά “απαράδεκτες” συνθήκες, καλείται να διαδραματίσει το ρόλο του “αποστόλου” και να ξεπεράσει κάθε εξωτερικό παράγοντα με την αυτοθυσία και το ζήλο του, ανεχόμενος να υβρίζεται ως ανήθικος, ραδιούργος, ανίκανος, να μετατίθεται, να παύεται και να αμείβεται εξευτελιστικά. Μόνη “παρηγορία” για την εκπαίδευση παραμένει η αύξηση “κατ’ έκτασιν”, διότι η αύξηση “κατ’ είδος” παραπέμπεται στις “ελληνικές” καλένδες.



### 3.3.3. Εκπαίδευση θηλέων

Τρία είναι τα εκπαιδευτήρια θηλέων που πρωταγωνιστούν στην ειδησεογραφία για τη γυναικεία εκπαίδευση. Το Αρσάκειο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, το Εκπαιδευτήριο Χιλλ, και το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο. Πληροφορίες δίνονται επίσης και για το Παρθεναγωγείο της Σμύρνης, της Σύρου, όπως και για τα ιδιωτικά. Οι αναφορές στη γυναικεία εκπαίδευση, που γίνονται στις εκθέσεις για τα ελάχιστα εκπαιδευτήρια θηλέων, στους λόγους στις δημόσιες εξετάσεις και αλλού, δείχνουν το πρότυπο της γυναίκας που επιδιωκόταν εκείνη την εποχή, τις αρετές και τα χαρίσματα που προσδοκούσαν να μεταδώσουν μέσω αυτής της εκπαίδευσης.

Σε άρθρο με τον τίτλο "η γυνή" αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι μόνο στις πολιτισμένες χώρες της Χριστιανοσύνης η γυναίκα είναι ισότιμη με τον άνδρα. Μόνο στον οίκο του χριστιανού είναι δέσποινα, μητέρα, σύζυγος και φίλη. Η προκοπή κάθε έθνους καταμετρείται από την αποδιδόμενη στη γυναίκα υπόληψη, επιμέλεια και περιποίηση. Η δύναμη του Χριστιανισμού όρισε τη νέα θέση των γυναικών στην κοινωνία. Συνέτριψε τις αλυσίδες τους και τις απελευθέρωσε από τον επαχθή και αγενή περιορισμό. Με το Χριστιανισμό ο άνδρας έμαθε ότι είναι πολίτης του κόσμου και η γυναίκα απέκτησε τα ανθρώπινα δικαιώματα. Έτσι καθιερώθηκε η δίκαιη και αληθινή ισοτιμία μεταξύ των δύο φύλων. Η ελληνική κοινωνία βαδίζει τη μέση οδό. Περιποιείται τις γυναίκες, φροντίζει για την αγωγή και εκπαίδευσή τους και τις διακοσμεί με "ταις επιχαρίτοις εκείναις τελειότησιν, αίτινές εισι ωρισμένοι αυταίς"<sup>601</sup>.

Οι επιλογές για ένα εκπαιδευόμενο κορίτσι δεν ήταν πολλές. Μια δυνατότητα ήταν αυτή της δασκάλας, μια άλλη της καταρτισμένης στη διοίκηση του σπιτιού οικονόμου-υπηρέτριας και η πιο συνηθισμένη, για τα κορίτσια των εύπορων οικογενειών, της μητέρας και συζύγου που εκπληρώνει με ζήλο τα καθήκοντά της.

Μια εικόνα για το πρότυπο της δασκάλας μας δίνεται κατά τη νεκρολογία της Πολυτίμης Κουσκούρη. Τη διέκρινε η ακάματη σπουδή για τα γράμματα, η έφεση και η προθυμία για την εκπαίδευση του φύλου της, η ενάρετη συμπεριφορά, το μείλιχιο του τρόπου, η χρηστότητα των ηθών, η θρησκευτική εκπλήρωση των καθηκόντων<sup>602</sup>. Το διδακτήριο της Πολυτίμης Κουσκούρη διακρινόταν για το ζήλο των διδασκουσών και την επιμέλεια των μαθητριών του<sup>603</sup>.

<sup>601</sup> 11/4/1856, αρ. 158, σ. 641.

<sup>602</sup> Δ. Ιωαννόπουλος, Νεκρολογία, 12/3/1855, αρ. 109 σ. 436.

<sup>603</sup> 10/9/1853, αρ. 46, σ. 184.

Η ίδρυση σχολείων θηλέων ήταν πολύ σημαντικό γεγονός και ειδικά, όταν δινόταν η ευκαιρία να γίνει αναφορά στην αρχαιότητα, στην οποία θεωρούσαν την αρετή “ως το μέγιστον των γυναικών κόσμιον” και οι μητέρες στάλαζαν στις ψυχές των παιδιών τους τον έρωτα στην πατρίδα και την υπακοή στους νόμους. Η δασκάλα παραλαμβάνει ως παρακαταθήκη τις κοπέλες που θα γίνουν μητέρες και θα διδάξουν στους μελλοντικούς πολίτες το σεβασμό στη θρησκεία, την αγάπη στον πλησίον και την υπακοή στους νόμους. Το γεγονός ότι περισσότερα από πενήντα κορίτσια γράφηκαν στο εκπαιδευτήριο αποδεικνύει πόσο ζωηρός είναι ο ζήλος για την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου και στη Σπάρτη αλλά και σε όλη την Ελλάδα<sup>604</sup>.

Παρά τα μεγαλεπήβολα και στομφώδη λόγια για τη γυναικεία εκπαίδευση υπήρχε μεγάλη αδιαφορία και επιφυλακτικότητα για την ίδρυση σχολείων για κορίτσια. Ο Χ. Χριστόπουλος απευθυνόμενος προς τους νομάρχες (12/3/1856) τους καλεί να υποδείξουν την ανάγκη της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου “*παριστώντες εις τους πολίτας το ατελές άλλως της ορθής παιδαγωγίας των ιδίων αυτών τέκνων και πείθοντες αυτούς εκ των πραγμάτων, ότι η εκπαιδευθείσα κόρη και θυγάτηρ είναι φιλοστοργότερα και σύζυγος μάλλον περιζήτητος και μήτηρ αξιοτιμότερα και οικονόμος χρησιμότερα*”<sup>605</sup>.

Η αδιαφορία των δήμων για τη σύσταση σχολείων θηλέων συνέβαλε στην ίδρυση πολλών ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων. Στην αγγελία για τη σύσταση εκπαιδευτηρίου θηλέων από το Δ. Σουρμελή και την Α. Σουρμελή τονίζεται ότι ιδιαιτέρως θα δώσουν προσοχή: “*εις το θρησκευτικόν και ηθικόν των κορασιών, ειδότες ότι ουδεμία ωφέλεια, αείποτε δε βλάβη γίνεται εκ της διανοητικής αναπτύξεως, όταν αυτή δε συμβαδίζει παράλληλος προς την ηθικήν βασιζομένην επί της θρησκείας*”<sup>606</sup>.

Το περιοδικό αναφέρει ότι χάρη στις αξιέπαινες και επίμονες προσπάθειες του υπουργού της δημοσίας εκπαίδευσως οι διάφοροι δήμοι του κράτους άρχισαν να στέλνουν υπότροφα κορίτσια στο Παρθεναγωγείο, για να εκπαιδευθούν σε αυτό και να χρησιμεύσουν ως διδασκάλισσες<sup>607</sup>.

Η αγωγή η οποία παρέχεται στα εκπαιδευτήρια θηλέων βασίζεται στο ηθικό-θρησκευτικό και εθνικό ιδεώδες. Έχει σκοπό να χορηγήσει “*τη ημετέρα κοινωνία νεάνιδας ευσεβείς, ευπαιδευτούς και κατηρτισμένας εν πάσαις ταις αρεταίς*”<sup>608</sup>, “*ων η σεμνότης και η*

<sup>604</sup> 25/2/1856, αρ. 152, σ. 615. Από το λόγο του προέδρου του δημοτικού συμβουλίου κατά την τοποθέτηση της δασκάλας Μαριγώς Ι. Ευγενίδη στη Σπάρτη.

<sup>605</sup> 26/3/1856, αρ. 156, σ. 636.

<sup>606</sup> 7/12/1856, αρ. 190-191, σ 778.

<sup>607</sup> 30/5/1857, αρ. 210, σ. 80.

<sup>608</sup> 23/5/1859, αρ. 316, σ. 934. Στις εξετάσεις στο Εκπαιδευτήριο Χίλλ. Το εκπαιδευτήριο που θεμελιώθηκε το 1831 σαν “δενδρύλλιον... κατέστη τω χρόνω υψίκομον και εύκλαδον δένδρον, αγλαούς τους καρπούς αυτού απενεγκόν και κατ’ έτος αποφέρον”. Οι εξετάσεις ολοκληρώθηκαν στις 18/5/1859.

διαγωγή αποδεικνύει ότι παρά τα γράμματα κρατύνεται εν αυταίς και η προς τα θεία πατροπαράδοτος ευσέβεια και πάσα αρετή κοσμητική του φύλου αυτών, όπερ σπουδαιότερον των γραμμάτων τυγχάνει, άτε ούσα ως οίαξ διευθύνων τον άνθρωπον προς ον επλάσθη σκοπόν”<sup>609</sup>.

Στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο, στο οποίο φοιτούν 60 κορίτσια “η εις τα κοράσια διδομένη ανατροφή εστίν εξόχως θρησκευτική και πρακτική”. Τα ιδρύματα αυτά είναι σπουδαία έργα και σήμερα “αποκτώσι τόσω μείζονα σημασίαν, όσω πάσαι ήδη αι τάξεις της κοινωνίας αισθάνονται ζωηροτέραν την ανάγκην εθνικής αγωγής στηριζομένης επί στερεών, ηθικών, και επομένως θρησκευτικών βάσεων”<sup>610</sup>.

Το ενδιαφέρον για τη γυναικεία εκπαίδευση έχει διπτό σκοπό. Την εκπαίδευση των κοριτσιών του ελληνικού κράτους και αυτών που προορίζονται για την Ανατολή ή τα άλλα κράτη, όπου ζουν Έλληνες. Τονίζεται ότι η επιμέλεια της ανατροφής και εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου αποτελεί τη μεγαλύτερη απόδειξη και το πιο αλάνθαστο γνώρισμα της κοινωνίας που προχωρεί στον πολιτισμό. Οι αγωνιστές του 1821 εκτίμησαν την αξία της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου και την επιρροή της στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και του ήθους των παιδιών, για αυτό και συνέστησαν παρθεναγωγεία. Υπό την αιγίδα και την προστασία των βασιλέων η Ελλάδα “βρίθει παντός βαθμού σχολείων, ιδίως δε η πρωτεύουσα αύτη εκτήσατο τοιαύτα άξια της αρχαίας αυτής δόξης και εκ πολλού ήδη χρόνου εξαποστέλλοντα τας φωταυγείς αυτών ακτίνας καθ’ άπασαν την Ανατολήν και κατά πάσαν άλλην χώραν, όπου Έλληνες και χριστιανικάί κοινωνίαί υπάρχουν”<sup>611</sup>.

Στο Παρθεναγωγείο της Σμύρνης που διευθύνεται από τη Σ. Λεοντιάδα, οι δημόσιες εξετάσεις, που πραγματοποιήθηκαν με αυστηρότητα, αποδείχτηκαν επιτυχείς και αντάξιες της υπόληψης του εκπαιδευτικού καταστήματος. Δυστυχώς, όμως, κάποιοι ομογενείς στη Σμύρνη κάνουν αντίπραξη στα ορθόδοξα εκπαιδευτήρια και υποστηρίζουν “ετεροφύλων καταγωγή”. Δεν υπάρχει, βέβαια, φόβος “περί του όλου σώματος του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας, αλλ’ οπωσδήποτε προσβάλλεται το τέλειον της αυτού ωραιότητος”<sup>612</sup>.

<sup>609</sup>25/5/1860, έτος Η΄, αρ. 364, σ. 1318. Για τις επιτυχείς εξετάσεις στα σχολεία των Χιλλ: “καρποφορίαν καλήν και σύμμετρον προς τον ζήλον των διευθυνόντων αυτά, την φιλοτιμίαν των διδασκόντων και την επιμέλειαν των διδασκομένων”.

<sup>610</sup>28/11/1859, έτος Ζ΄, αρ. 341, σ. 1133.

24/6/1861, έτος Θ΄, αρ. 412, σ. 1701. Κύριος σκοπός του Αμαλίειου Ορφανοτροφείου είναι η εκπαίδευση και ανατροφή των ενδεών ορφανών κορασιών, “όπως διδαχθώσιν άπαντα εις τον οικιακόν βίον απαιτούμενα και γείνωσι καλάι και χρησταί επιμελήτριαι οικογενειών”. Το κατάστημα “δεν θέλει βραδύνει να φέρη αισίους καρπούς και μεταδώση εις μεν τας κατωτέρας τάξεις μητέρας χρηστάς και φωτισμένας, εις δε τας ανωτέρας επιμελητριάς οίκων οικονόμους και εμπείρους εις πάσας τας οικιακάς ανάγκας”.

<sup>611</sup>4/6/1860, έτος Η΄, αρ. 365, σ. 1325. Από το λόγο του δημάρχου Γ. Σκούφου στη θεμελίωση του διδακτηρίου των θηλέων στην Αθήνα.

<sup>612</sup>9/7/1860, έτος Η΄, αρ. 370, σ. 1365 (αναδημοσίευση από την Αμάλθεια).

Ειδικά στη Σμύρνη υπήρχε έντονος ανταγωνισμός των ελληνικών με τα καθολικά και προτεσταντικά παρθεναγωγεία, όπως πληροφορούμαστε από την ίδια τη Σαπφώ Λεοντιάδα, η οποία κάνει έκκληση στους γονείς να εκπαιδεύουν τις αγαπητές τους κόρες στην παιδεία πρώτα του ελληνικού έθνους και θρησκειύματος και στις πατροπαράδοτες αρχές, στις οποίες βασισμένοι οι πρόγονοι απέκτησαν δόξα. Να τις πολιτίσουν με την πνευματική και ηθική διαφώτιση και διάπλαση και “της ελευθέρας και πεφρονηματισμένης αγωγής και αναθρέψεως”. Να μην παίρνουν από τη φωτισμένη Ευρώπη οτιδήποτε τυχαίο, αυτό που αποδυναμώνει την εθνική τους ύπαρξη και αλλοιώνει και ασχημίζει τη μορφή τους, αλλά αυτό που ταιριάζει και χρησιμεύει στην ανάπτυξη, στη ζωογόνηση και στην καλλονή τους<sup>613</sup>.

Η Μαργαρώ Ψαλτοπούλου μίλησε στις εξετάσεις του ανώτερου σχολείου θηλέων στη Σύρο και απέδειξε την απόλυτη ανάγκη της ανώτερης εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου. Από τις εξετάσεις διαπιστώθηκε ότι οι δημοτικές δαπάνες δε γίνονται άσκοπα, διότι οι μαθήτριες “ευδοκίμησαν άριστα, ου μόνον περί τα γράμματα αλλά και εις τα χειροτεχνήματα”<sup>614</sup>.

Την αντίληψη ότι τα σχολικά εγχειρίδια πρέπει να είναι διαφορετικά για τα αγόρια και τα κορίτσια, διότι έχουν διαφορετική “φύσιν”, επιβεβαιώνει η αγγελία της έκδοσης συντακτικού της αρχαίας ελληνικής για κορίτσια από το Δ. Σουρμελή: “τί διά τα κοράσια συντέτακται οικείον τη φύσει αυτών; Πού η απλή, σαφής και σύντομος και επί το πρακτικώτερον γραμματική;”<sup>615</sup>.

Αντίθετα η Δώρα ντ’ Ίστρια υποστηρίζει ότι οι γυναίκες εξέχουν των ανδρών στην αγχίνια, τη φιλοκαλία και την ευαισθησία. Τα πολύτιμα αυτά πλεονεκτήματα *“αναπτυσσόμενα και τελειοποιούμενα διά της πεφρονηματισμένης ανατροφής και της παιδείας ήτο δίκαιον να εμψυχώσωσι τας αγγελικάς του σώματος αυτών χάριτας... η γυνή επί της*

<sup>613</sup> 16/7/1860, έτος Η΄, αρ. 371, σ. 1368, Από την επιστολή της Σ. Λεοντιάδος, που απευθύνει στους κατοίκους της Σμύρνης: “Τέκνα απόστητε διά την αγάπην του έθνους και της θρησκείας, απόστητε από των ολεθρίων ιδεών, ας ενέσπειραν εις το πνεύμα σας αι περί εκπαιδεύσεως και πολιτισμού και συμπεριφοράς, μάλιστα γυναικείου, ξενικαί κακόσκοποι εισηγήσεις”.

Για τον ανταγωνισμό με τα ετερόδοξα σχολεία υπάρχει και ένα άλλο δημοσίευμα στις 28/7/1871, έτος ΙΘ΄, αρ. 778, σ. 2415. Η βασίλισσα Όλγα ανέλαβε με δικές της δαπάνες την εκπαίδευση “των ορθοδόξων κορασιών όσα εξεδιώχθησαν εκ μνησικακίας υπό των Αδελφών του Ελέους” και τα έστειλε στο Αρσάκειο.

<sup>614</sup> 29/7/1861, έτος Θ΄, αρ. 417, σ. 1741

<sup>615</sup> 24/9/1860, έτος Η΄, αρ. 379, σ. 1438. “Πολλά μεν ήδη και καλά υπό πολλών διά τους παίδας συνετάχθησαν και οσημέραι τελειότερα συντάσσονται, διά δε τα κοράσια, την φαινήν ταύτην κρηπίδα της κοινωνίας, την πηγήν πάσης διά τας επερχόμενας γενεάς ηθικότητος και τελείας ανατροφής, ουδέν προνοήσαμεν, αλλ’ εκ του παραχρήμα ενεδώσαμεν αυτοίς τα αυτά μαθήματα, τα αυτά βιβλία, άπερ και τοις παισίν, εξομοιούντες παρά λόγον διά του έργου τα φύσει διαφέροντα και συγγέοντες τα φύσει διεσταλμένα”.

κοινωνίας ενεργούσα καθιστά τον πολιτισμόν ημερώτερον και χαριέστερον και το εν τοις γράμμασι αίσθημα λεπτότερον”<sup>616</sup>.

Υπέρμαχος της αγωγής του γυναικείου φύλου είναι ο Λ. Μελάς, ο οποίος θεωρεί ότι με τη διάπλαση χρηστών Ελληνίδων θα μεταδοθεί “καθ’ άπασαν την Ανατολήν το ηθικόν κάλλος του πολιτισμού, το ζωογόνον φως της ελληνικής παιδείας, το θείον άρωμα της χριστιανικής αρετής”. Η γυναίκα είναι ένας από τους ισχυρότερους μοχλούς για την ανύψωση του αληθινού πολιτισμού. Από την Ανατολή και από τη Δύση συρρέουν Έλληνες, για να λάβουν χρηστές διδασκάλισσες, οι πρώτοι, για να ενισχύσουν τον “καταπιεζόμενον ελληνισμόν των”, οι δεύτεροι, για να διατηρήσουν στην ξενιτιά “άσβεστον το ιερόν πυρ της πατρίδος”<sup>617</sup>.

Ο Λέων Μελάς εξαίρει την αναγκαιότητα της αγωγής του γυναικείου φύλου και τονίζει ότι, ενώ ο κύκλος της οικογένειας, μέσα στον οποίο “προώριστα η ενέργεια του γυναικείου φύλου”, φαίνεται μικρός και περιορισμένος, είναι πολύ μεγάλη η επιρροή την οποία ασκεί στις κοινωνίες το αδύνατο πλάσμα, το οποίο ονομάζεται γυναίκα. Με την ανατροφή μεταδίδει στα παιδιά αισθήματα, ιδέες, έξεις, ελαττώματα, κακίες, προτερήματα ή αρετές. Οι μητρικές εντυπώσεις της παιδικής ηλικίας είναι διαρκείς και ανεξάλειπτες και κάθε άνθρωπος φέρει στη ζωή του τη σφραγίδα της μητρικής αγωγής. Σύμφωνα με τον τύπο της μητρικής σφραγίδας διαμορφώνονται τα δημόσια και ιδιωτικά ήθη, τα φρονήματα και οι χαρακτήρες και, επομένως, η ευδαιμονία ή η κακοδαιμονία της πολιτείας. Ο σκοπός κάθε ορθής παιδαγωγίας πρέπει να είναι τριπλός, υγεία του σώματος, ενίσχυση του νου, διάπλαση της καρδιάς<sup>618</sup>. Ειδικά στο εκπαιδευτήριο του Αρσακείου η διανοητική πρόοδος οφείλεται όχι μόνο στην αγχίνια των Ελληνίδων διδασκαλισσών, στην αξιέπαινη φιλομάθειά τους και στην ευγενή άμιλλα, αλλά και στην ικανότητα και τον άοκνο ζήλο των επιμελητριών και των δασκάλων. Η διανοητική επίδοση των μαθητριών προοδεύει ταυτόχρονα με τη βελτίωση της ηθικής τους κατάστασης. Στη διάπλαση του πνεύματος πολύ μεγάλη επιρροή εξασκεί η διάπλαση της καρδιάς. Η εκπαίδευση κύριο σκοπό πρέπει να έχει την ενίσχυση της κρίσης, την ανάπτυξη του νου και ποτέ τη “διά του ψιττακισμού” μηχανική, σχολαστική και άγονη ευμάθεια, η οποία εξασκώντας αποκλειστικά τη μνήμη

<sup>616</sup> 9/12/1860, έτος Η΄, αρ. 389, σ. 1515. Από την αγγελία για την έκδοση του βιβλίου “Αι γυναίκες της Ανατολής” σε μετάφραση Αι. Γ. Σκουζέ της Δώρας ντ’ Ιστρια (ψευδώνυμο της Ελένης Γκίκα 1828-1888, γνωστής, εκτός από την εθνική της δράση, και για τις προσπάθειές της για την κοινωνική αναβάθμιση της γυναίκας).

<sup>617</sup> 25/6/1860, έτος Η΄, αρ. 368, σ. 1343. Λόγος του Λ. Μελά στις εξετάσεις των μαθητριών του Αρσακείου διδακτηρίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Το φως της παιδείας “μόνον υπό του αγνού ελαίου της αρετής ζωογονούμενον, δύναται ν’ αποπέμψη ακτίνας ιλαράς και ευφροσύνους, αλλέως τυφλώνει, κατακαίει και πυρπολεί”. Όχι τα γράμματα για τα γράμματα, αλλά η ηθική ανύψωση της ελληνικής φυλής με τα γράμματα και τη θρησκεία ως είναι το προσφιλέστερο μέλημα κάθε φιλόπατρη. Το θρησκευτικό αίσθημα του Χριστιανισμού είναι αναντίρρητα η πρώτη βάση κάθε ορθής αγωγής, η αληθινή πηγή κάθε κοινωνικής αρετής και ευδαιμονίας.

<sup>618</sup> Οι απόψεις αυτές παραπέμπουν στον Pestalozzi.

αφήνει την κρίση αγύμναστη, νωθρή και νηπιώδη. Αυτό επιδιώχθηκε στο Αρσάκειο, καθώς και η αυστηρότητα στην κατάταξη και τους προβιβασμούς, διότι η ορθή και βάσιμη παιδαγωγία δεν μπορεί να συμβαδίσει με την ημιμάθεια και την επιπολαιότητα. Ευχής έργο θα ήταν το ίδρυμα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας να μπορούσε να έχει περισσότερες μαθήτριες, αλλά ο αριθμός των αιθουσών και οι πόροι της Εταιρείας δεν το επιτρέπουν. Η ανέγερση κτιρίου για το αλληλοδιδασκτικό σχολείο θα έλυne αυτό το πρόβλημα. Το πιο ευχάριστο από όλα είναι η ηθική κατάσταση του Παρθεναγωγείου. Τα γράμματα δεν μπορούν να καρποφορήσουν και να είναι ωφέλιμα αν “η παιδαγωγία και η οικιακή ανατροφή δεν καλλιεργήσωσι προσηκόντως τας ψυχάς των νέων, και η αρετή δεν θερμάνη τας καρδίας αυτών”<sup>619</sup>.

Στις 4/7/1861, τελευταία ημέρα των εξετάσεων στο Αρσάκειο ο Λ. Μελάς, μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, εκφώνησε λόγο. Το περιοδικό σχολιάζει ότι, αν οι αρχές που διατυπώθηκαν σε αυτό το λόγο, τεθούν ως βάση της αγωγής και παιδείας σε όλα τα σχολεία, “αφεύκτως η διαδεξομένη ημάς γενεά θέλει πραγματώσει τας διακαείς ημών ευχάς και χρηστάς ελπίδας περί του μέλλοντος της πατρίδος”. Ο Λ. Μελάς τόνισε ότι η φυλή των Ελλήνων περιμένει ανακούφιση των πολυχρονίων δεινών της και βελτίωση της ηθικής και κοινωνικής κατάστασής της από τη χριστιανική εκπαίδευση του γυναικείου φύλου. Βάση της οικογενειακής ευδαιμονίας είναι η γυναίκα, η κορωνίδα της δημιουργίας. Στο Αρσάκειο καλλιεργήθηκαν όλες οι χριστιανικές αρετές, ενώ οι παιδαγωγικοί αγώνες διπλασιάστηκαν και αναπτύχθηκαν. Στις μαθήτριες απόκειται να μεταδώσουν το “ιερόν πυρ της χριστιανικής αρετής” και να φανούν άξιες της αποστολής τους, σεμνές σαν τα λουλούδια του αγρού, επιμελείς και φιλόπρονες σαν τις μέλισσες και σταθερές φίλες της λιτότητας<sup>620</sup>.

Πληροφορούμαστε ότι κατά το σχολικό έτος 1861-62 στο Αρσάκειο φοίτησαν 539 μαθήτριες. Εκτός από την Κωνσταντινούπολη, την Αγγλία και Γαλλία, ζήτησαν δασκάλες και από άλλα μέρη. Εκτός από τα άλλα μαθήματα, για τα οποία λήφθηκε φροντίδα να

<sup>619</sup>13/2/1861, έτος Θ', αρ. 397, σ. 1579 κε. Από την έκθεση του Λ. Μελά προς τη συνέλευση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Στο Αρσάκειο δόθηκε μεγάλη προσοχή στην υγεία των κοριτσιών με την πλήρη καθαριότητα του ιδρύματος, την επιμελημένη τροφή, τους περιπάτους και τη γυμναστική, καθώς και με την ιατρική φροντίδα του ιατρού κ. “Λινδεμάγιερ”. Η διανοητική πρόοδος αποδείχθηκε με τις εξετάσεις του Ιουνίου. Από τις 124 μαθήτριες 94 προβιβάστηκαν, μόνο 11 απέτυχαν και 18 αποπεράτωσαν τις σπουδές τους. Από τις εξωτερικές μαθήτριες απολύθηκαν 25, με αποτέλεσμα 43 να πάρουν το πτυχίο της δημοδιδασκάλας, αλλά με την επιείκεια της επιτροπής δόθηκε αυτό σε 58 μαθήτριες.

<sup>620</sup>22/7/1861, έτος Θ', αρ. 416, σ. 1727 κε. Μόνο με αυστηρούς προβιβασμούς “προάγεται και επιτυγχάνεται η βάσιμος και αληθής εκπαίδευσις, και μόνον διά ταύτης εκπαιδύσεως δύνανται αι χρησταί ημών Ελληνίδες και εαυτάς και τας οικογενείας των και τας πατρίδας των να ωφελήσωσιν επί αγαθώ της Ελλάδος... Ο θεός όμως της ανθρωπότητας διδάσκαλος ουχί ξηράν διδασκαλίαν, αλλ' έργα και πράξεις απήτησε παρ' ημών ότε επί του όρους ωμίλησε... Ψυχρά του νοός εκπαιδευσις μήτε την καρδίαν θερμαίνουσα, μήτε υπό της καρδίας θερμαινομένη, ουδέποτε ανυψοί, ουδέ μεγαλύνει τα έθνη”. Στο Αρσάκειο “ευάρεστος πρόοδος εκ των ενιαυσίων εξετάσεων ανεφάνη καθ' όλα εν γένει τα μαθήματα”. Δυσάρεστα φαινόμενα του παρελθόντος, όπως “ο ψιττακισμός ή η μηχανική αποστήθισις, η ανορθογραφία, η κακογραφία, και εκ των συγκαταβατικών προβιβασμών προκύπτουσα στασιμότης ουσιωδώς ήδη ηλαττώθησαν”.

διδαχθούν, και, επειδή σκοπός του παρθεναγωγείου δεν είναι μόνο η εκπαίδευση του νου αλλά και η διάπλαση της καρδιάς, όπως τονίζεται, προστέθηκαν δύο μαθήματα που έχουν μεγάλη επιρροή στην ηθική κατάσταση των κοινωνιών. Το ένα είναι το μάθημα της χριστιανικής ηθικής, αναγκαιότατο σε κάθε Χριστιανό και το άλλο, το μάθημα της παιδαγωγίας (διδάχτηκε από το Λ. Μελά), αναγκαιότατο όχι μόνο στις δασκάλες και παιδαγωγούς αλλά και σε κάθε μητέρα, διότι, αν οι Ελληνίδες δε διδαχθούν να ανατρέφουν “προσηκόντως εξ απαλών ονύχων το τε σώμα, την διάνοιαν και την καρδίαν των τέκνων αυτών, ουδέποτε η Πατρίς θέλει απολαύσει πολίτας κρείττονας ημών”. Η διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Αμεναΐς Καβανιάρη με τη συνάδελφό της Κ. Πατροκόκκινου συνέταξαν παιδαγωγικές οδηγίες, με τις οποίες καθορίστηκαν τα καθήκοντα των επιμελητριών και μαθητριών. Παράλληλα οι μαθήτριες εξασκούνται στο χριστιανικό έργο της περίθαλψης των ασθενών στο θεραπευτήριο του εκπαιδευτηρίου, ενώ μεταρρυθμίστηκαν οι διάφορες ποινές και προστέθηκαν διατάξεις που παρακινούν σε άμιλλα και φιλοτιμία. Καταρτίστηκε ελληνική χρηστομάθεια με κείμενα ελληνικά και κατάλληλα στην ύλη και στο ύφος για την ελληνική εκπαίδευση του γυναικείου φύλου. Οι μαθήτριες της 5ης και της ανώτατης τάξης εξασκούνται στη δύσκολη τέχνη της διδασκαλίας και μία φορά την εβδομάδα παραδίδουν με τη σειρά τα μαθήματα του αλληλοδιδακτικού, του συνδιδακτικού και των δύο κατώτερων ελληνικών τάξεων. Έτσι θα αποφοιτήσουν δασκάλες ασκημένες στη μετάδοση του “ιερού πυρός” της παιδείας. Το Παρθεναγωγείο αναγνωρίστηκε “επισήμως Διδασκαλείον προς μόρφωσιν και εξέτασιν των διδασκαλισσών”. Παράλληλα δόθηκε μεγάλη σημασία στην ηθική διάπλαση των μαθητριών, διότι η αποκλειστική επιμέλεια των “διανοητικών μόνον χορδών... κακοφωνίαν οικτράν εις τας κοινωνίας παρήγαγε... απαιτείται συγχρόνως φροντίς σπουδαιότατη και περί των ηθικών χορδών”. Οι δύο διευθύνουσες καθοδηγούν τις Ελληνίδες με τις παιδαγωγικές αρετές και το παράδειγμά τους στην οδό του καθήκοντος και της αρετής, για να προετοιμάσουν ευτυχέστερο το μέλλον της Ελλάδας, διότι όπως παραδεχόταν ο μέγας Ναπολέων “μόνον διά της μορφώσεως μητέρων αγαθών επιτυγχάνεται των κοινωνιών ευημερία”<sup>621</sup>.

<sup>621</sup>24/3/1862, έτος Ι΄, αρ. 445, σ. 1959 κε. Από την εισήγηση του Λ. Μελά στη γενική συνέλευση της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας στις 4/3/1862. Το πιο σπουδαίο επίτευγμα, σχολιάζει το περιοδικό, είναι η “περί παιδαγωγίας” διδασκαλία και μακάρι αυτή να επεκταθεί σε κάθε εκπαιδευτικό κατάστημα και να αποτελέσει αναπόσπαστο μέρος της διδασκαλίας. Η παιδαγωγία καλλιεργεί και κρατύνει τις φυσικές, διανοητικές και ηθικές δυνάμεις του ανθρώπου, εξασφαλίζει την αληθινή του ευδαιμονία και παρέχει στην πολιτεία ενάρετους και φωτισμένους πολίτες, στην οικογένεια χρηστούς πατέρες και μητέρες και στην Εκκλησία λειτουργούς οικοδομητικούς, ευσεβείς και ειρηνοποιούς. Η παιδαγωγία πρέπει να αρχίζει από το πρώτο χαμόγελο του παιδιού. Οι γονείς που φροντίζουν, ώστε τα παιδιά τους να διδαχθούν τον Όμηρο, τον Οράτιο κλπ, και δε φροντίζουν να τα διαμορφώσουν σε άτομα εγκρατή, ευγνώμονα, γενναίοφρονα, ευσεβή δεν είναι στην πραγματικότητα φιλόστοργοι. Παντού πρέπει να εισαχθεί η παιδαγωγία, ώστε να τελειοποιούμε με αυτήν ηθικά και σωματικά όλους τους ανθρώπους κάθε τάξης και επαγγέλματος και να βελτιώνουμε την κοινωνία μας. Αν ο Λ. Μελάς αποφασίσει να τυπώσει τα μαθήματα της παιδαγωγίας που διδάσκει στο Αρσάκειο, θα ευεργετήσει την Ελλάδα.

Στο Αρσάκειο το προσωπικό φρόντισε άγρυπνα την ηθική διάπλαση των κοριτσιών, δίδαξε με το παράδειγμά του την ευπροσηγορία και την ευγένεια της ψυχής, τη φιλοστοργία, το σεβασμό, τη φιλοπονία, τη λιτότητα την αυταπάρνηση και τη μετριοφροσύνη, καλλιέργησε άγρυπνα τη διάνοιά τους και ενίσχυσε τη φιλομάθειά τους, πράγμα που αποδείχτηκε από τα αποτελέσματα των εξετάσεων. Η υπηρεσία, την οποία περιμένει η ελληνική φυλή από τις μαθήτριες, είναι υψηλή, διότι αυτές θα αναθρέψουν τα παιδιά της, και στις καρδιές τους θα αναζωπυρώσουν το ιερό πυρ της θρησκείας, της αρετής και της φιλοπατρίας, χωρίς τις οποίες θα μείνει απραγματοποίητο το εθνικό μεγαλείο. Οι μαθήτριες καλούνται να βαδίσουν “ως άλλοι στρατιώται του πολιτισμού εν τη Ανατολή μετά θάρρους, και διά της παιδείας και των χριστιανικών αρετών” να παρηγορήσουν, να τιμήσουν και να ανυψώσουν τη φυλή τους<sup>622</sup>.

Διατυπώνονται, όμως, και κάποιες επιφυλάξεις για τις επιδιώξεις που πρέπει να έχει η γυναικεία αγωγή. Θεωρείται ότι έχει εκδηλωθεί υπερβολή και κατάχρηση και ότι ορισμένους τους καταλαμβάνει η μανία του νεωτερισμού και παραδέχονται κάθε νέο σύστημα απορρίπτοντας όλα τα αρχαία, μόνο και μόνο γιατί είναι αρχαία. Άλλοι, και αυτοί είναι οι πιο επιζήμιοι, αναλαμβάνουν, χωρίς την κατάλληλη προετοιμασία και τις απαραίτητες δυνάμεις, το σπουδαίο και δυσχερές έργο της δημόσιας εκπαίδευσης και αγωγής. Οι νόμοι και τα πολιτικά και αστικά κατασκευάσματα δεν μεταφυτεύονται, αλλά πρέπει να είναι απόρροια του παρελθόντος βίου και της παρούσας κατάστασης των λαών. Ο άνδρας έχει απόλυτη ανάγκη γυμνασμένης δύναμης του νου, ποικιλίας ικανοτήτων, πλούτου πολλών και πολυειδών γνώσεων, η γυναίκα μπορεί αβλαβώς να στερηθεί αυτών των πλεονεκτημάτων. Οι επιστήμες, η βιομηχανία, το εμπόριο απαιτούν περισσότερες ικανότητες από τον άνδρα. Αντίθετα η γυναίκα διατηρεί τις ίδιες σχέσεις με τον κόσμο και τη ζωή, όπως και στους προηγούμενους αιώνες. Παρόλο που θεωρήθηκε αναγκαίο να ληφθεί μέριμνα και να βελτιωθεί η εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, αυτή δεν πρέπει να ξεφύγει από τον προορισμό της. Η κλήση και η δόξα της γυναίκας είναι να είναι τρυφερή σύζυγος, θελκτική σύντροφος, επιμελής οικοδέσποινα, φιλόστοργη μητέρα. Ο υπερβολικός ζήλος, όμως, εισήγαγε όχι τη φυσική ανατροφή αλλά την επίπλαστη και περιττή<sup>623</sup>.

Η ευσέβεια είναι το σημαντικότερο και ισχυρότερο δίδαγμα και παράγγελμα, στο οποίο πρέπει να μνηθεί η γυναίκα. Η φύση και οι τελειότητες της γυναίκας σχηματίζουν λαμπρή αντίθεση με τη φύση και τις τελειότητες του άνδρα. Εκείνος πλάστηκε, για να

<sup>622</sup>26/6/1862, έτος Ι', αρ. 456, σ. 2047 κε, Από το λόγο του Λ. Μελά στο Αρσάκειο Παρθεναγωγείο.

<sup>623</sup>28/2/1863, έτος ΙΑ', αρ. 479, σ. 29 κε. Άρθρο “περί της ανατροφής του γυναικείου φύλου” από τις “Θρησκευτικές μελέτες” του Heinrich Zschokke (1771-1848), που μετέφρασε ο Δ. Μαυροκορδάτος.



ενεργεί και να πολιτεύεται, εκτός του σπιτιού, στην ταραχή του δημόσιου βίου. Εκείνη για την οικογενειακή ζωή, στην οποία βασιλεύει με τη χάρη και την πραότητα της. Η ανατροφή των γυναικών παραμελήθηκε, όμως, και παραφθάρηκε, διότι υπάρχει μεγαλύτερη φροντίδα για την τέχνη του "αρέσκειν" παρά για την ανάπτυξη των ιδιοτήτων της ψυχής. Το σπουδαιότερο αντικείμενο των καθηκόντων της γυναίκας είναι ο οίκος. Μόνο στις πολιτείες που απομακρύνθηκαν από τη φύση και έχει ανατραπεί η τάξη των πραγμάτων δε φαίνεται άτοπο η γυναίκα να καταλαμβάνει τη θέση του άνδρα, να καλλιεργεί τις επιστήμες και να φροντίζει περισσότερο για τα πλεονεκτήματα των συναναστροφών. Το κυριότερο σφάλμα της σημερινής αγωγής του γυναικείου φύλου είναι ότι τα κορίτσια ανατρέφονται με σκοπό το ψεύδος, τα φαινόμενα, την προσποίηση και καταστρέφεται η φυσική και αφελής απλότητά τους, το σεμνό κάλλος της αθωότητάς τους. Αν θέλουν οι γονείς να θεμελιώσουν σε σταθερή και διαρκή βάση την ανατροφή των θυγατέρων τους, ας καλλιεργήσουν στις ψυχές τους στη θρησκεία<sup>624</sup>.

Οι παριστάμενοι στις εξετάσεις του Αρσακείου αισθάνθηκαν παρηγοριά και ευφροσύνη, "διότι διά του παιδευτηρίου τούτου μεταδίδονται αι αναγκαίαι εις το γυναικείον φύλον γνώσεις μαθημάτων και εργοχείρων", αλλά και το δημοσυντήρητο Παρθεναγωγείο της Αθήνας "παρήγαγε την προσδοκωμένην καρποφορίαν" και τα ιδιοσυντήρητα εκπαιδευτήρια των κοριτσιών απέδειξαν ότι "αι διευθύνσεις αυτών φιλοτίμως εργάσθησαν, και οι εν αυτοίς διδάσκοντες μετά αξιοπαίνου ζήλου τα καθήκοντα αυτών εξεπλήρωσαν"<sup>625</sup>. Στο Αρσάκειο καταβάλλεται κάθε φροντίδα για την τέλεια ανατροφή των εκπαιδευομένων. Η περιποίηση του γυναικείου φύλου είναι το αλάνθαστο γνώρισμα του καλώς εννοούμενου πολιτισμού και αντίθετα η παραμέλησή της και η δουλικά θέση της γυναίκας απόδειξη της βαρβαρότητας. Η γυναίκα ασκεί μεγάλη επιρροή και στην οικογένεια αλλά και στα δημόσια πράγματα. Όταν δεν έχει χρηστή αγωγή και παιδεία, πηγάζουν από αυτήν συμφορές στην κοινωνία<sup>626</sup>.

Η *Εφημερίς* σχολιάζει ότι το εκπαιδευτήριο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας "εγένετο μεγίστης ωφελείας πρόξενον εις την εν Ελλάδι και τω εξωτερικώ εκπαίδευσιν του γυναικείου φύλου". Οι δασκάλες που αποφοιτούν από αυτό διακρίνονται για την παιδεία, τη σεμνότητα των ηθών, την ευσέβεια, την κοσμιότητα και κάθε άλλη πρέπουσα στη γυναίκα αρετή. Η αυστηρή διοίκηση, το άκαμπτο στις εξετάσεις, η αυστηρή και πατρική επιτήρηση

<sup>624</sup> 7/3/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 482, σ. 33 κε.

<sup>625</sup> 5/7/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 494, σ. 136

<sup>626</sup> 22/2/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 552, σ. 598-599. Στο Αρσάκειο δόθηκαν δύο παραστάσεις της τραγωδίας "Αθανάσιος Διάκος" με τη καθοδήγηση του Λ. Μελά. Τέτοιες διασκεδάσεις αθώες και διδακτικές είναι αναγκαίες και επιβάλλονται από τους κανόνες της ορθής και ευγενούς παιδαγωγίας και των παραγγελμάτων της υγιεινής.

στη δίαιτα και διαγωγή των μαθητριών έκαναν το Αρσάκειο το πιο περισπούδαστο ίδρυμα στην Ανατολή όχι μόνο για την αγωγή και την όσο το δυνατόν τελειότερη εκπαίδευση των Ελληνίδων αλλά και των σεμνών διδασκαλισσών, για τις οποίες υπάρχει μεγάλη ανάγκη στον πανελλήνιο κόσμο<sup>627</sup>.

Το περιοδικό δημοσιεύει την αγγελία της Χιλλ για την ανακαίνιση και μετατροπή του παρθεναγωγείου της. Λόγω προχωρημένης ηλικίας θα έπρεπε να αποχωρήσει, αλλά βλέπει πόση είναι η ανάγκη σε παρθεναγωγεία και για αυτό θα συνεχίσει τη λειτουργία του εκπαιδευτηρίου της με τη βοήθεια δύο ευπαίδευτων Ελληνίδων. Έτσι το εκπαιδευτήριο και θα εξακολουθήσει τις εργασίες του, αλλά και θα αναπτυχθεί ανάλογα με τις εύλογες απαιτήσεις της κοινωνικής κατάστασης του τόπου και τις αξιώσεις της εθνικής προόδου<sup>628</sup>.

Στις 6/7/1870 ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός υπέβαλε απογραφική έκθεση για την ανώτατη και τη μέση εκπαίδευση για το έτος 1869, στην οποία διαπιστώνει ότι δεν υπάρχουν δημόσια εκπαιδευτήρια μέσης εκπαίδευσης για τα κορίτσια. Την έλλειψη αυτή αναπλήρωσαν ιδιώτες από το 1832, όταν η φιλελληνίδα Φ. Χιλλ συνέστησε συστηματικό παρθεναγωγείο. Ο αριθμός των παρθεναγωγείων μέσης εκπαίδευσης πολλαπλασιάστηκε και όσα υπάρχουν αρκούν και για τις ανάγκες του κράτους και του εξωτερικού, μια που πολλοί ομογενείς στέλνουν τα κορίτσια τους για εκπαίδευση. Στα παρθεναγωγεία αυτά προετοιμάζονται δασκάλες, οι οποίες καλούνται και στο εξωτερικό. Το Αρσάκειο με ΒΔ ορίστηκε ως Διδασκαλείο. Με τις δαπάνες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας διατελεί σε ευάρεστη ακμή. Η ίδια η Εταιρεία συνέστησε σπουδαίο παρθεναγωγείο στην Κέρκυρα, το οποίο επιχορηγείται και από το δημόσιο (10000 δρχ ετησίως). Υπάρχουν επίσης και άλλα παρθεναγωγεία και στη Σύρο και στην Αθήνα, των οποίων οι διευθύνσεις εμφορούνται από ειλικρίνεια και φιλοτιμία<sup>629</sup>.

Οι συνθήκες ωριμάζουν, οι σπουδές στην Ευρώπη εξοικειώνουν τους άντρες διανοούμενους με πιο σύγχρονες αντιλήψεις και έτσι στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου

<sup>627</sup> 26/5/1865, έτος ΙΓ', αρ. 561, σ. 672. Από την αγγελία για την έναρξη των εξετάσεων, 21/6/1865, στο Αρσάκειο.

<sup>628</sup> 17/6/1865, έτος ΙΓ', αρ. 564, σ. 694-696. Το παρθεναγωγείο αποτελείται από τρία τμήματα: στο νηπιακό, που είναι "διοργανισμένο" σύμφωνα με τα πρότυπα της Αμερικής και της Ευρώπης, θα διδάσκονται οι αναγκαίες και οι πρόσφορες γνώσεις για την αντιληπτική ικανότητα των νηπίων. Στο προκαταρκτικό και ελληνικό θα διδάσκονται τα αντίστοιχα μαθήματα με τα δημόσια διδακτήρια. Θα καταβάλλεται κάθε μέριμνα για να ριζώνονται με το λόγο και το παράδειγμα οι χριστιανικές αρετές στην καρδιά των μαθητριών και να υπάρχει αρμονία της παιδείας και χρηστοθήειας. Θα μεταδίδονται επίσης οι αναγκαίες γνώσεις για την οικονομία του οικογενειακού βίου. Τα μαθήματα θα διδάσκονται από ικανούς δασκάλους και τα ιερά μαθήματα από ιερέα της Ορθόδοξης Εκκλησίας

21/5/1866, έτος ΙΔ', αρ. 597, σ. 959. Στις εξετάσεις του Παρθεναγωγείου της Χιλλ "αι μαθήτρια εν πάση σεμνότητι ήθους και κοσμιότητι περιβολής εφαινοντο απροσκόπτως αποκρινόμεναι εις τας ερωτήσεις... αι διευθύνουσαι κυρίαί... πολλήν ενεποίησαν εντύπωσιν εις το εκλεκτόν ακροατήριον διά την πραότητα του ήθους των, το αφελές και όλως απέριπτον του ακρινολινότου ιματισμού των και το σεμνόν και απροσποίητον των τρόπων των" και από το λόγο του Χιλλ: "παν ό,τι περιλαμβάνεται εν τη σπουδαία μεν, πολύ δε παρανενοημένη φράσει γυναικεία ανατροφή αποκτάται διά της πειρισκευμένης διευθύνσεως των διδασκάντων".

<sup>629</sup> 26/9/1870, έτος ΙΗ', αρ. 745, σ. 2137-2139.

αιώνα παρατηρείται μια διαφοροποίηση στις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη γυναικεία εκπαίδευση.

Ο Κ. Φρειδερίκος παρουσιάζει την ανώτερη εκπαίδευση του γυναικείου φύλου σε άλλες χώρες, τη συγκρίνει με την Ελλάδα και υποστηρίζει ότι η ρήση της Campan, σύμφωνα με την οποία “η σωτηρία της κοινωνίας έγκειται εις τας οικογενειακάς αρετάς των αγαθών μητέρων”, επιβεβαιώθηκε και από την πείρα και από τη γνώμη των εξοχότερων παιδαγωγών και πολιτειολόγων. Είναι αναντίρρητο ότι η ηθική διαγωγή των λαών εξαρτάται προπάντων από την οικογενειακή ανατροφή και, επομένως, η εκπαίδευση των γυναικών πρέπει να θεωρείται εθνικό πρόβλημα. Για αυτό τα περισσότερα κράτη της Ευρώπης και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής δε φείδονται κανενός μέσου και καταβάλλουν μεγάλες ενέργειες και δαπάνες για τη διάδοση της εκπαίδευσης στις γυναίκες. Σήμερα θεωρείται περισσότερο πολιτισμένο το έθνος αυτό, στο οποίο η εκπαίδευση του γυναικείου φύλου έχει διαδοθεί και αναπτυχθεί. Η ευδαιμονία της κοινωνίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επίδραση του χαρακτήρα και των αισθημάτων της γυναίκας και επομένως κάθε κοινωνία και η κυβέρνηση που διευθύνει τα της κοινωνίας έχουν καθήκον να μεριμνήσουν σοβαρά για την ηθική και διανοητική μόρφωσή τους, με την οποία συνδέονται πολύτιμα συμφέροντα. Στην Ελβετία η αγωγή και εκπαίδευση των νεανίδων βαδίζει παράλληλα με αυτή των αρρένων. Στην Πολυτεχνική Σχολή της Ζυρίχης γίνονται δεκτές και κοπέλες. Ακόμη και σε μικρά μέρη υπάρχουν εκπαιδευτήρια για τα κορίτσια. Ένας από τους ωραιότερους τύπους εκπαιδευτηρίων είναι το “Σχολείον των κορασίων της πόλεως”, που ιδρύθηκε στη Βέρνη το 1836 και του οποίου τη διεύθυνση ανέλαβε το 1840 ο παιδαγωγός Froelich. Αυτός συνέστησε έξι ανώτερες τάξεις και αργότερα νηπιαγωγείο και ένα είδος Διδασκαλείου που μόρφωνε και δασκάλες και οικοδέσποινες. Ο A. Rambaud (*Revue des deux Mondes* No du 15 Mars 1873) υποστηρίζει ότι ο σκοπός της γυναικείας αγωγής πρέπει να είναι ο ίδιος για όλες τις κοινωνικές τάξεις και θα πρέπει να καλλιεργούνται όλες οι διανοητικές δυνάμεις της γυναίκας, για να αναπτυχθούν ικανοποιητικά. Η αγωγή των κοριτσιών γίνεται και στο σπίτι και στο σχολείο. Στην οικογένεια απόκειται το χρέος να της διδάξει τα καθήκοντα στο σπίτι, ενώ το σχολείο θα καλλιεργήσει το πνεύμα της. Με αυτές τις αρχές είναι συστημένα τα σχολεία των θηλέων στην Ελβετία, αλλά και στη Γερμανία, διότι ο Froelich εκπαίδευσε αρκετές δασκάλες από τη Γερμανία που διέδωσαν τις αρχές του. Έτσι και στη Γερμανία αλλά και στη Σουηδία, Νορβηγία και Δανία, ακόμη και στη Ρωσία (A. Rambaud, *Les Gymnases des Femmes en Russie*) γίνονται προσπάθειες να διευρυνθούν τα όρια της εκπαίδευσης του γυναικείου φύλου. Γίνεται εμφανές ότι η εκπαίδευση του γυναικείου

φύλου δεν μπορεί να καθυστερεί και η μόρφωση των κοριτσιών τίθεται στην ίδια μοίρα με αυτή των αρρένων. Αντίθετα οι ελληνικές κυβερνήσεις μερίμνησαν μόνο για την εκπαίδευση των αρρένων ιδρύοντας Δημοτικά, Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια. Η εκπαίδευση που παρέχεται μπορεί να είναι πλήρης ελλείψεων και η διδασκαλία να είναι ατελής και να στερείται παιδαγωγικού πνεύματος, αλλά, τουλάχιστον, υπάρχει και αναπτύσσεται. Για τα θήλεα λήφθηκε, όμως, ελάχιστη και "εν παρόδω" κυβερνητική φροντίδα. Εκτός από 136 Δημοτικά Σχολεία, η μέση εκπαίδευση του γυναικείου φύλου εναποτίθεται σε ιδιωτικές ενέργειες στην πρωτεύουσα του κράτους και σε δύο ή τρεις πόλεις, ξένα σε κάθε κυβερνητική επήρεια και άμεση επίβλεψη και απρόσιτη στους πολλούς λόγω των υπέρογκων διδάκτρων. Αυτοί που θέλουν να δώσουν κάποια ανώτερη μόρφωση στα κορίτσια τους καταφεύγουν πολλές φορές στα σχολεία αλλοεθνών θρησκευτικών σωματείων με προφανή τον κίνδυνο να χάσουν τα παιδιά τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Οι αριθμοί δείχνουν πόσο καθυστερεί η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών. Ο Κ. Φρειδερίκος προτείνει, τουλάχιστον στις πρωτεύουσες των νομών, να συσταθούν σχολεία για τα κορίτσια, σύμφωνα με τις αρχές του Froelich και όχι σύμφωνα με το υπάρχον ελαττωματικό σύστημα της "γραμματοδιδασκαλίας". Αυτό μπορεί να γίνει χωρίς μεγάλες δαπάνες, αν οι δήμοι υποχρεωθούν στη δαπάνη για τα διδασκάλια και τη συντήρησή τους και οι καθηγητές γυμνασίου διδάσκουν με επιμίσθιο τα αρμόδια μαθήματα υπό τη διεύθυνση γυναίκας ώριμης, ευπαιδευτής και ικανής<sup>630</sup>.

Ο Κ. Φρειδερίκος παρουσιάζει την κατώτερη εκπαίδευση του γυναικείου φύλου σε άλλες χώρες και τη συγκρίνει με την Ελλάδα. Τα περισσότερα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης συμπεριέλαβαν στους νόμους τους το υποχρεωτικό της κατώτερης εκπαίδευσης. Και, όμως, ενώ στις άλλες χώρες υπάρχει φροντίδα για την εκπαίδευση και των δύο φύλων, στην Ελλάδα η φοίτηση των κοριτσιών στα δημοτικά σχολεία θηλέων (όπου αυτά υπάρχουν) θεωρείται προαιρετική και είδος πολυτέλειας. Είναι κατανοητό ότι οι πόροι των δήμων δεν επαρκούν, παρ' όλα αυτά, όμως, η Ελλάδα υπερτερεί σε σχέση με τη Γαλλία

---

<sup>630</sup> 15/9/1877, Β' περίοδος, έτος ΚΕ', αρ. 12, σ. 177-183. Δυστυχισμένες είναι οι χώρες και τα έθνη, στα οποία οι γυναίκες των κατώτερων τάξεων εκπαιδεύονται ανεπαρκώς και επιπόλαια, υποστηρίζει ο καθηγητής Vinet. Ο Laveleye πληροφορεί ότι οι Αμερικανοί κάνουν τα πάντα για την εμψύχωση της εκπαίδευσης των κοριτσιών και έχουν ιδρύσει πολλά εκπαιδευτήρια. Σε όλα τα γυμνάσια τα κορίτσια παρακολουθούν την ίδια σειρά μαθημάτων με τα αγόρια, είναι πολυαριθμότερα από αυτά και μερικές φορές με πολύ καλύτερες επιδόσεις. Ο Κ. Fraser αναφέρει ότι η επικρατούσα αντίληψη στην Αμερική είναι ότι πρέπει να δοθεί στις γυναίκες εκπαίδευση ίση με αυτή των ανδρών, εξάλλου το πνεύμα τους δεν υστερεί σε τίποτε. Ο Hirreau στο σύγγραμμά του "περί της δημοσίας εκπαίδευσως εν ταις Ηνωμέναις Πολιτείαις" διηγείται ότι είδε σε κάποιο δρόμο της Νέας Υόρκης μία γριούλα να διαβάζει ποιήματα του Longfellow. Ίσως θα μπορούσε κάποιος όλα αυτά να τα θεωρήσει λίγο υπερβολικά, αλλά υπάρχουν και στοιχεία από την Ευρώπη. Σύμφωνα με τον πίνακα του υπουργείου της Παιδείας το 1875 για την κατάσταση του έτους 1874 υπάρχουν 154 δημόσια εκπαιδευτήρια μέσης εκπαίδευσης αρρένων με 10106 μαθητές και 18 ιδιωτικά με 748 μαθητές. Απέναντι σε αυτά υπάρχουν 15 ιδιωτικά ή εταιρειών εκπαιδευτήρια θηλέων μέσης εκπαίδευσης με 1227 μαθήτριες. Η αναλογία του αριθμού των σχολείων των θηλέων προς των αρρένων είναι 1:11,5 και των μαθητριών στους μαθητές 1:9 σχεδόν.

στην οποία 423 δήμοι δεν είχαν ούτε ένα δημοτικό σχολείο (Journal officiel du 18 Decembre 1873). Αλλά γιατί να μην απολαμβάνουν και τα κορίτσια τα προνόμια των αρρένων; Άραγε δεν είναι δυνατόν τα δημοτικά σχολεία των αρρένων να χρησιμεύσουν και για την εκπαίδευση των κοριτσιών; Στη Γερμανία, Ελβετία, Αυστρία, Ολλανδία και στις Ηνωμένες Πολιτείες λειτουργεί στα χωριά με επιτυχία ένα είδος δημοτικών σχολείων, άγνωστο στην Ελλάδα, τα μικτά σχολεία (Ecoles mixtes). Στα σχολεία αυτά φοιτούν παιδιά και των δύο φύλων, σε κοινή αίθουσα με κιγκλίδωμα στη μέση και ο δάσκαλος διδάσκει σε όλους τα ίδια πράγματα. Ο ίδιος επισκέφτηκε τέτοια σχολεία σε χωριά της Ελβετίας. Τέτοιο ήταν και το πρότυπο δημοτικό σχολείο της Πρωσίας που βραβεύτηκε στην Παγκόσμια Έκθεση των Παρισίων το 1867 (L' Exposition universelle de 1867 illustree, Vol. II, p. 61), καθώς επίσης και το πρότυπο αγροτικό σχολείο που εκτέθηκε από τον παιδαγωγό Schwab στην έκθεση της Βιέννης το 1873 (Buisson, Rapport sur l'Instrunction Primaire a l' Exposition de Vienne, p. 15). Σε αυτό το είδος των σχολείων συμφοιτούν από το 6ο ως το 12ο έτος της ηλικίας τους μαθητές και μαθήτριες και με την ίδια δαπάνη και με τον ίδιο ευσυνείδητο και φωτισμένο δάσκαλο αποδίδουν τελειότερους καρπούς από τα αμιγή δημοτικά σχολεία. Αν σε περιοχές, όπου δεν υπάρχουν δημοτικά σχολεία θηλέων, μετασχηματιστούν τα σχολεία αρρένων, θα προκύψουν χωρίς καμιά δαπάνη 770 σχολεία θηλέων. Η πρόταση για συστέγαση αρρένων και θηλέων ας μην ανησυχήσει ή σκανδαλίσει κανέναν. Η πείρα απέδειξε αβάσιμους και φανταστικούς τους κινδύνους από μια τέτοια συνάθροιση. Το 1872, στην ετήσια συνέλευση των διδασκάλων του “Βερναίου Ιουράσου” στην Ελβετία, ψήφισαν παμψηφεί υπέρ αυτών των σχολείων. Κατά τον A. Gavard, γενικό γραμματέα της δημόσιας εκπαίδευσης στη Γενεύη (L' Education a l' Ecole, Geneve, 1877), με την κοινή αυτή συνδιαίτηση τα αγόρια αποκτούν αίσθημα κοινωνικό και έξεις αβρότητας και γλυκύτητας στο ήθος και στους τρόπους, που διαφορετικά δε θα αποκτούσαν, ενώ τα κορίτσια αρρενωπή ευστάθεια και διανοητική ανάπτυξη απαραίτητη για τον πρακτικό βίο. Ο E. Campessedes (De l' Education populaire, Geneve, 1865) υποστηρίζει ότι τα μικτά σχολεία διοικούνται ευκολότερα, διότι ο δάσκαλος μπορεί να ωφεληθεί από την παρουσία των κοριτσιών που έχουν πιο ευάγωγο χαρακτήρα και να μετριάσει το ήθος των αγοριών. Προτείνει την εισαγωγή τέτοιου είδους σχολείων, ώστε να απολαμβάνουν και τα δύο φύλα τα αγαθά της εκπαίδευσης. Είναι βέβαιο ότι θα ευδοκιμήσουν με τη διδασκαλία δασκάλων που είναι έγγαμοι, έμπειροι, σώφρονες, παρόλο που υπάρχει πολύ μεγάλη έλλειψη τέτοιων δασκάλων. Με τον τελευταίο, μάλιστα, τρόπο θα απορροφηθεί μεγάλος αριθμός δημοδιδασκαλισσών, διότι η παραγωγή τους είναι κατά πολύ μεγαλύτερη από τις ανάγκες

που υπάρχουν και μάλιστα, αν συνεχιστεί αυτή η κατάσταση, θα πρέπει να θεσπιστεί νόμος για το διορισμό τους, ανάλογα με την ημερομηνία κήσης του πτυχίου τους<sup>631</sup>.

---

<sup>631</sup> 1/10/1877, Β' περίοδος, έτος ΚΕ', αρ. 13, σ.193-196. Το αποδεικνύουν οι παρακάτω αριθμοί: στην ελεύθερη Ελλάδα υπάρχουν 351 δήμοι με 3155 χωριά. Έχουν 989 σχολεία αρρένων και 41 ιδιωτικά ή ετεροδόξων, συνολικά 1030 σχολεία και η αναλογία είναι τρία σχολεία σε κάθε δήμο και ένα για κάθε τρία χωριά. Αντίθετα μόνο 120 δήμοι έχουν 138 δημοτικά σχολεία θηλέων και 26 ιδιωτικά ή εταιρειών, συνολικά 164 σχολεία θηλέων κατώτερης εκπαίδευσης. Δηλαδή 231 δήμοι ή 2663 χωριά στερούνται σχολείων με αποτέλεσμα ο θήλυς πληθυσμός να μένει εντελώς στερημένος ακόμη και από τη στοιχειώδη εκπαίδευση.

### 3.3.4. Εξετάσεις-πρόοδος σχολείων

Οι δημόσιες εξετάσεις των σχολείων σε όλο το 19ο αιώνα αποτελούν πολύ σημαντικό γεγονός για τους μαθητές, τους δασκάλους, την τοπική κοινωνία. Με τις διενεργούμενες δημόσιες εξετάσεις οι καθηγητές δίνουν “έλεγχον οφειλομένης ευθύνης”, οι μαθητές “δείγματα ευφυΐας, φιλοπονίας και χρηστομαθείας” και έτσι γίνεται φανερό τι γίους θα έχει η πατρίδα να την υποστηρίξουν, τι πολίτες το έθνος, τι συνεργούς και συμπράκτορες η κυβέρνηση για την ευόδωση και πραγματοποίηση των αγαθών φροντίδων της<sup>632</sup>.

Σχεδόν πάντοτε στο περιοδικό εκφράζεται ευαρέσκεια και τονίζονται τα λαμπρά αποτελέσματα των δημοσίων εξετάσεων<sup>633</sup>, αν και ορισμένες φορές το υπουργείο θεωρεί απαράδεκτη την έκδοση, λόγω επιείκειας, απολυτηρίων με χαρακτηρισμό “μετρίως” και “μετριώτατα”, διότι με αυτό τον τρόπο “υποτρέφεται η ολεθρία εις την πολιτείαν επιπολαιότης και ημιμάθεια” και επιπλέον “επενεργείται αύτη εις το να αμβλύνη και τους ευφυεστέρους των μαθητών, ως μαραινόμενη της φιλοτιμίας τούτων, όταν προ οφθαλμών έχωσι το παράδειγμα, ότι και οι έσχατοι μαθηταί αξιούνται απολυτηρίου”<sup>634</sup>.

Το υπουργείο επισημαίνει ότι, αν η βράβευση δε γίνεται δίκαια, αντί για ωφέλεια προξενεί ζημιά και για αυτό εφιστά την προσοχή, “όπως η απονομή των βραβείων γίνηται μετ’ αυστηράς δικαιοσύνης και της αναγκαίας φειδούς”<sup>635</sup>. Για τους παραπάνω λόγους

<sup>632</sup> Ο Σχολάρχης Βακαλόπουλος στο Ελληνικό Σχολείο Ν. Πλευράς, ΕΦ, 21/6/1853, αρ. 35 σ. 139. Παραθέτουμε και άλλα ανάλογα περιεχομένου δημοσιεύματα:

24/7/1858, αρ. 268-269, σ. 544 κε. Αποσπάσματα από την ομιλία του διευθυντή της ιερατικής σχολής Χαλκίδας στις ετήσιες εξετάσεις (22/6/1858). Η ημέρα είναι χαρμόσυνη, διότι σήμερα “ο καρπός δρέπεται, και στέφανος δάφνης, ως πάλοι ποτέ εν Ολυμπία... εξ ανθέων αφθάρτων δόξης και τιμής”. “Ο διδάσκων και ο διδασκόμενος ιδιαίτεραν τινά ενδόμυχον χαράν αισθάνονται, ο μιν, ως προπαρασκευάζων, ο δε ως προπαρασκευαζόμενος, ως λειτουργός του Υψίστου, ως διδάσκαλος του λαού”.

24/7/1858, αρ. 268-269, σ. 549 κε. Από το λόγο του σχολάρχη Χαλκίδας Ι. Μερλή στις εξετάσεις του Ελληνικού Σχολείου Χαλκίδας. “Να δειξώμεν διά των εξετάσεων τους κατά τας περιστάσεις δυνατούς της διδασκαλίας ημών καρπούς και δώσωμεν ούτω λόγον των πράξεων ημών και της πνευματικής καλλιέργειας των εμπιστευθέντων ημίν παιδων... εκ των κρινόμενων νέων εξαρτώνται αι ελπίδες ουχί μόνον των οικογενειών αλλά και της πολιτείας ολοκλήρου, επομένως και εαυτού”.

<sup>633</sup> ΕΦ, 22/6/1857, αρ. 213, σ. 104. Ο τμηματάρχης Δ. Μαυροκορδάτος επέστρεψε από τη Σύρο με άριστες εντυπώσεις για τα εκπαιδευτήριά της, την καλή τους κατάσταση, τις προόδους τους καθώς και την ομοφωνία και αγάπη μεταξύ των προϊσταμένων τους. Παραθέτουμε και άλλα ανάλογα περιεχομένου δημοσιεύματα:

29/6/1857, αρ. 214, σ. 112. Ευχαριστημένος ο υπουργός από την πρόοδο των μαθητών του Ελληνικού Σχολείου Πειραιά, όπως και από τις εξετάσεις στο παρθεναγωγείο της Χίλλ.

18/9/1862, έτος Ι΄, αρ. 465, σ. 2126. Στο χωριό Λιόσια υπάρχει δημοτικό σχολείο, που ανεγέρθηκε με δαπάνες του φιλογενέστατου Α. Μανάκη και διευθύνεται από τον υπαίτερο εφημέριο του χωριού Δ. Κορίδη. Οι εξετάσεις που γίνονται εκεί κάθε χρόνο γεμίζουν με χαρά την καρδιά όλων των προσερχομένων.

26/6/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 439, σ. 128. Οι εξετάσεις στο ιδιωτικό σχολείο του Ι. Περίδη απέδειξαν ότι “και αυτοί και οι άλλοι εν αυτώ διδάσκοντες ειργάσθησαν ευσυνειδήτως και αξίως των ευχών και των προσδοκιών των γονέων των εις αυτό φοιτώντων μαθητών”.

<sup>634</sup> ΕΦ, 1/1/1856, αρ. 144, σ. 580 (29/12/1855, υπουργός Χ. Χριστόπουλος) σε εγκύκλιό του προς τους γυμνασιάρχες.

<sup>635</sup> 27/7/1874, έτος ΚΒ΄, αρ. 829, σ. 2795. Ο υπουργός Ι. Βαλασόπουλος (2/7/1874): και ο Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής (έκδοση 1850, σ. 71) και το υπουργείο με την εγκύκλιο της 20/5/1855 “ανεγνώρισαν ως συντελεστικώτατον προς την επιδιωκομένην πρόοδον των δημοτικών σχολείων την μετά τας εξετάσεις διανομήν βραβείων εις τους αριστεύσαντας των μαθητών”.

δίνεται έμφαση, όταν η επίδοση των μαθητών είναι πραγματικά καλή, όπως στην εξέταση στα δύο Γυμνάσια των Αθηνών, η οποία απέδειξε ότι η “γενομένη πρόοδος ην πραγματική όλως και παντάπασι ου κατασκευαστή...”<sup>636</sup>.

Στις δημόσιες εξετάσεις εκφωνούνται οι λόγοι των διευθυντών των σχολείων και στα σχολεία της Αθήνας και του Πειραιά παρίστανται και οι υπουργοί. Στους λόγους δικαιολογείται η αναγκαιότητα των εξετάσεων, οι οποίες παραλληλίζονται, συνήθως, με τους αθλητικούς αγώνες της αρχαιότητας. Τονίζεται ότι η διάταξη για τη διανομή των βραβείων στα Γυμνάσια και Ελληνικά Σχολεία σκοπό έχει να εξάψει τον έρωτα της νέας ελληνικής γενιάς προς τη μάθηση και την αληθινή αρετή<sup>637</sup>. Για να γίνουν οι νέοι άνθρωποι τέτοιοι, τους οποίους θέλει η κοινωνία και η πατρίδα, είναι αναγκαία, εκτός από τη μάθηση των γραμμάτων και την απόκτηση ποικίλων γνώσεων, και η χρηστή διαγωγή. Ο αγώνας στον οποίο έχουν επιδοθεί οι νέοι είναι αγώνας ευγενικός και ο νικητής δοξάζεται και στεφανώνεται. Στον αγώνα αυτόν χορηγός είναι η πολιτεία και οι ομογενείς που διαθέτουν την περιουσία τους για το μεγάλο έργο της εκπαίδευσης. Η κοινωνία απαιτεί από τα μέλη της “παν ό,τι συμβάλλει εις το ευ είναι αυτής” και η πατρίδα αναδεικνύεται στον κόσμο και είναι σεβαστή, όταν κάθε τέκνο της την υπηρετεί με αυταπάρνηση και θέτει σε δεύτερη θέση την ατομικότητά του. Οι πολιτείες γίνονται επιφανείς και περίδοξες με το φωτισμό και τη χρηστοθήθεια των πολιτών, την πρόοδο των επιστημών και τεχνών, την ευπείθεια στους νόμους, την υπακοή και το σεβασμό προς τους κυβερνήτες, την αδελφική αγάπη και γενικά την τήρηση των καθηκόντων που υπαγορεύει η συνειδηση και ορίζουν οι νόμοι. Οι νέοι έχουν καθήκοντα και προς τους γονείς και προς τον εαυτό τους. Να πορεύονται την οδό του καθήκοντος<sup>638</sup>.

Οι νέοι διαπαιδαγωγούνται με τα καθήκοντα του Έλληνα χριστιανού πολίτη και επωμίζονται βαριές ευθύνες: *“πρέπει να ελπίζωμεν, ότι καθ’ όσον αναπτύσσεται η διάνοια αυτών (των μαθητών) και η ηθική κρίσις, ώστε και να εννοώσι και να εκτιμώσι την αξίαν των μεγάλων καθηκόντων του νέου Έλληνος, και Χριστιανού μάλιστα Έλληνος, θέλουσι σπουδάζει εξ όλης ψυχής και καρδίας, θέλουσι διαγωνίζεσθαι παντί σθένει ίνα γίνωνται καθ’*

<sup>636</sup> 16/7/1860, έτος Η', αρ. 371, σ. 1372. “τα εκπαιδευτήρια προοδεύουσι, όταν δεν υπάρχει ανάγκη της διά συγκαταβάσεως και ψευδεπιδείξεως επαυξήσεως και προσελκύσεως μαθητών. Εδείχθη τί εστιν ανεξαρτησία, τί εστιν εύρκος της πατρίδος υπηρέτης, τί εστιν εκτίμησις της ιερωτέρας των διαπιστευομένων τοις διδασκάλοις εντολών, ήτις εστίν η ορθή και ουδόλως κατ’ επιφάνειαν παιδείσις της νεότητος, ης ουδέν πολυτιμότερον η πατρίς έχει χρήμα”.

<sup>637</sup> 6/7/1857, αρ. 215, σ. 113 κε. Από το λόγο του γυμνασιάρχου του Β. Γυμνασίου Αθηνών Χορτάκη κατά την τελετή απονομής των βραβείων στους αριστεύσαντες μαθητές των δύο βασιλικών Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων Αθηνών.

<sup>638</sup> 6/7/1857, αρ. 215, σ. 113 κε. Λόγος του υπουργού Χ. Χριστόπουλου κατά την τελετή απονομής των βραβείων στους αριστεύσαντες μαθητές των δύο βασιλικών Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων Αθηνών.

19/6/1858, αρ. 264, σ. 515. Από τις εξετάσεις του Β. Γυμνασίου. Ο Γυμνασιάρχης απήγγειλε “λόγον κατάλληλον μίαν ώραν διαρκέσαντα, και πραγματευόμενον περὶ ηθικής”. “Η επιτυχία των εξετασθέντων μαθητών υπήρξεν αξιέπαινος... πάντες... συνέχαιρον τω τε κ. Γυμνασιάρχη και τοις κυρίοις καθηγηταίς και διδασκάλοις διά το ευχάριστον αποτέλεσμα των αγώνων αυτών υπέρ της διανοητικής και ηθικής μορφώσεως των νέων”.



εκάστην κρείττονες εαυτών εις παν ό,τι καλόν και γενναίον και αληθώς ευκλεές, αξιώτεροι των φιλοστόργων φροντίδων των γονέων αυτών, αξιώτεροι της πατρικής κηδεμονίας της βασιλικής Κυβερνήσεως, και αξιώτεροι της υψηλής κλήσεως και των ευχών και των ελπίδων του Ελληνικού έθνους”<sup>639</sup>.

Οι δημόσιες εξετάσεις παρουσιάζονται ως θεσμός που καθιερώθηκε από τον Όθωνα, ο οποίος θεωρεί ότι η ευημερία ενός έθνους συνίσταται στην ηθική ανάπτυξη των κατοίκων του, πράγμα που κατορθώνεται μόνο με τη σπουδή των γραμμάτων. Η δημόσια ευδαιμονία “σύγκειται εκ της ευδαιμονίας ενός εκάστου των πολιτών... τα έθνη άνευ σπουδής των γραμμάτων ουδόλως δύνανται ακμάσαι”. Οι ευεργετικότεροι αυτοί αγώνες “προτίθενται προετοιμάσαι το ελληνικόν έθνος ακμαίον και εφάμιλλον της προγονικής ευκλείας”<sup>640</sup>.

Εκείνο που τονίζεται συνεχώς είναι η ποσοτική πρόοδος που πιστοποιεί και την ποιοτική πρόοδο στην παιδεία και κατ’ επέκταση την πρόοδο και ευημερία στο Ελληνικό κράτος<sup>641</sup>.

Παρά τα αρνητικά της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, όταν πρόκειται για αποτελέσματα εξετάσεων, τότε όλα βαίνουν καλώς, όπως στις εξετάσεις στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο του Δ. Πορφυρόπουλου, στη διάρκεια των οποίων η ελεύθερη κανονική και ζωηρή ανάγνωση εξέπληξε το ακροατήριο. “Αι λαμπραί αύται εξετάσεις πλην του καλού των παιδων πνεύματος και αγωγής, επιμαρτυρούσι και τους του διδασκαλικού ατρώτους πόνους και την εξαιρετικήν μέθοδον”<sup>642</sup>.

Στις εξετάσεις των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων της Αθήνας ο υπουργός έμεινε πολύ ευχαριστημένος “εκ των γενομένων προόδων, καρπού της επιμελείας και αξίας μαθητών διαγωγής ... και του ζήλου και της πατρικής προς τους μαθητάς αγάπης και στοργής των τε διδασκόντων”. Το περιοδικό δεν εκπλήσσεται για την πρόοδο, διότι γνωρίζει τους κόπους και τις δαπάνες που καταβάλλονται και έτσι “ανάλογος ήθελεν είναι ο εκ τοιαύτης καλλιεργείας θερισμός”<sup>643</sup>.

<sup>639</sup> 3/7/1858, αρ. 266, σ. 525 κε. Από το λόγο του γυμνασιάρχη του Α. Γυμνασίου Ι. Ψαρά κατά την τελετή της διανομής των βραβείων.

<sup>640</sup> 24/10/1859, έτος Ζ’, αρ. 336, σ. 1092 κε. Από το λόγο του γυμνασιάρχη του Γυμνασίου Τρίπολης Α. Γ. Καππώτου στην τελετή διανομής των βραβείων στις 27/9/1859.

<sup>641</sup> 14/8/1859, έτος Ζ’, αρ. 327, σ. 1016 κε. Για τις εξετάσεις της Σχολής της Χίου. Ο Κ. Κόντος εκφώνησε “πρέποντα λόγον, περί παιδείας και ελληνικής γραμματικής”. Το αποτέλεσμα των εξετάσεων “λίαν ευχάριστον υπήρξε και τους πάντας ανεπτέρωσε παρασχόν βεβαίως ελπίδας αρίστου μέλλοντος” (7 δάσκαλοι του Γυμνασίου και Ελληνικού Σχολείου και μαθητές 150). Και στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία (750 μαθητές, 600 μαθήτριες) “εγένοντο πρόοδοι ου σμικραί”. Μεγάλη είναι η συνδρομή των Χίων που ζουν στην Αγγλία. Οι φιλοπάτριδες άνδρες γνωρίζουν ότι “η παιδεία είνε ο κυριώτερος μοχλός, δι’ ου τα έθνη κινούμενα προβαίνουσιν εις ευημερίαν και ευδαιμονίαν”. Η παιδεία “φυτόν της Ελλάδος επιχώριον τυγχάνει”. “Η τλημονεστάτη ημών πατρίς Ελλάς... οργά δ’ αύθις διάπτυρος την παλαιάν περιβαλέσθαι δόξαν”.

<sup>642</sup> 15/8/1860, έτος Η, αρ. 374, σ. 1398, από την εφημερίδα “Φοίνιξ”.

<sup>643</sup> 24/6/1861, έτος Θ’, αρ. 412, σ. 1700 κε. Στο εκπαιδευτήριο του Λυκείου Βάφα παρέστη ο τμηματάρχης του υπουργείου Αλ. Κοντόσταυλος. Οι εξετάσεις έγιναν “μετά πάσης αυστηρότητος και ειλικρινείας” και απέδειξαν ότι το Λύκειο αποφέρει αγαλούς καρπούς. Το ιδιωτικό σχολείο του Π. Κωνσταντινίδη “χωρεί γιγαντιαίους τοις βήμασι εις ακμήν”. Στις εξετάσεις του Αρσακείου παρέστη η βασίλισσα και ο Λ. Μελάς εκφώνησε λόγο, με τον οποίο κατέδειξε την ανάγκη της εκπαίδευσης του

Αλλά τα παραπάνω “λαμπρά” αποτελέσματα τίθενται υπό αμφισβήτηση, καθώς στο ίδιο τεύχος, και μετά τη δημοσίευσή τους, υπάρχει εγκύκλιος του υπουργού Μ. Ποτλή (5/6/1861) “περί των καθηκόντων των εξεταστικών επιτροπών των δημοτικών σχολείων” και υπενθύμιση προγενέστερων εγκυκλίων για το ίδιο θέμα. Το υπουργείο αναφέρει ότι *“εν τοις πλείστοις των δημοτικών σχολείων τα διά των εγκυκλίων εκείνων προδιαταχθέντα δεν ετηρήθησαν είτε δι’ άγνοιαν των εξεταστικών επιτροπών είτε διά κενοσπουδίαν των διδασκάλων επιδεικτιώντων ακαίρως εν ταις ανωτέραις των δημοτικών σχολείων τάξεσιν είτε δι’ οποιαδήποτε άλλην επίσης αδικαιολόγητον αιτίαν”*<sup>644</sup>. Η πρώτη εγκύκλιος εστάλη πριν την έναρξη των εξετάσεων, αλλά φαίνεται δεν ελήφθη υπόψη. Ο υπουργός Μ. Ποτλής με νέα εγκύκλιο (21/6/1861) επισημαίνει τις ελλείψεις στις εξετάσεις στη μέση εκπαίδευση. Διαφάνηκε η άγνοια των νόμων και σημειώθηκαν ολιγωρία και ανευθυνότητα, ιδιαίτερα στις εξετάσεις των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, για τις οποίες φέρουν ευθύνη οι καθηγητές του δημοσίου<sup>645</sup>.

Ο μελετητής αυτών των δημοσιευμάτων βρίσκεται, πραγματικά σε δίλημμα. Οι δημόσιες εξετάσεις πιστοποιούν τελικά την πρόοδο της ελληνικής εκπαίδευσης ή αποτελούν μια πλασματική και κατασκευασμένη εικόνα με την οποία γίνεται προσπάθεια να εξωραϊστεί η κατάσταση, που είναι σημαντικά κατώτερη της πραγματικής;

Κάποιοι, βέβαια, διδάσκοντες είναι πιο ρεαλιστές και ειλικρινείς και παραδέχονται ότι, όταν οι εξετάσεις διενεργούνται, όπως πρέπει, υπάρχει μεγάλη ωφέλεια, ενώ αντίθετα, όλοι γνωρίζουν τα αρνητικά τους αποτελέσματα, όταν χάνουν την πραγματική τους σημασία. Οι εξετάσεις γίνονται για τους γονείς και κηδεμόνες των μαθητών, για να δουν την πραγματική κατάσταση των σχολείων και των εργαζομένων σε αυτά. Με τη δοκιμασία αυτή οι διδάσκαλοι δίνουν λόγο για την ακριβή εκπλήρωση των καθηκόντων τους και οι μαθητές για τη βελτίωση και πρόοδό τους. Οι εξετάσεις δε γίνονται “προς ματαίαν επίδειξιν ή κακόβουλον πλάνην... αλλά προς ακριβή εξέτασιν των έργων ενός εκάστου”. Ο νόμος, οι διατάξεις και το συμφέρον της πολιτείας απαιτούν *“να τελήται το πάνδημον τούτο των ηθικών ολυμπίων δράμα υπό μεν των αθλητών μεθ’ όλης της ειλικρινείας και σπουδαιότητος, υπό δε των κριτών μεθ’ όλης της υπομονής, σοβαρότητος και επιστασίας”*<sup>646</sup>.

---

γυναικείου φύλου. Στο Αμαλίειο Ορφανοτροφείο “αι εκπαιδευόμενοι ορφαναί απεκρίθησαν μετά πλείστης επιτυχίας εις τα διδασκόμενα μαθήματα και ευχαρίστησαν τα μέγιστα την Α. Μ την βασίλισσαν και το λοιπόν ακροατήριον”. Στις 11 του λήγοντος μηνός οι εξετάσεις της Α’ σχολής των κορασίων απέδειξαν “καταπληκτικώς και απροσδοκήτους των μαθητριών προόδους, σφειλομένας εις την επιμέλειαν και τον άοκνον ζήλον της κ. Διευθυντριάς”.

<sup>644</sup> 24/6/1861, έτος Θ’, αρ. 412, σ. 1700 κε.

<sup>645</sup> 5/7/1861, έτος Θ’, αρ. 413, σ. 1710.

<sup>646</sup> 14/8/1861, έτος Θ’, αρ. 419, σ. 1751. Από το λόγο του Γυμνασιάρχη Μεσολογγίου Ν. Γ. Νικοκλή στις εξετάσεις της 18ης Ιουνίου 1861.

Δεν είναι, βέβαια, πάντοτε εύκολο να κατανοήσει κάποιος αν πραγματικά οι μαθητές προόδευαν στα μαθήματα. Το πιο πιθανό είναι οι ερωτώμενοι, στις εξετάσεις, μαθητές να ήταν αυτοί των ανώτερων τμημάτων και, φυσικά, οι καλύτεροι. Στις δημόσιες εξετάσεις οι παρευρισκόμενοι υπουργοί έπαιρναν μια ιδέα για τα τεκταινόμενα και αποκόμιζαν πολιτικό όφελος από τα “λαμπρά” αποτελέσματα. Ο υπουργός Παιδείας Δ. Χατζίσκος προτιθέμενος να “επενέγκη σπουδαίας βελτιώσεις εις τε τα δημόσια εν γένει εκπαιδευτήρια και εις τα ιδιωτικά” παρευρέθηκε στις εξετάσεις των σπουδαιοτέρων από αυτά, για να πληροφορηθεί για την κατάστασή τους εξ ιδίας αντιλήψεως. Ο υπουργός ευχαριστήθηκε από τα δείγματα της προόδου των σχολείων, από την επιμέλεια και φιλοτιμία των διευθυντών και υποσχέθηκε κάθε προστασία και ηθική συνδρομή. Συνέστησε, ώστε με τη διδασκαλία των γραμμάτων *“εντείνωσιν εις τας απαλάς των νέων και νεανίδων καρδίας το αίσθημα της ευσεβείας, της χρηστότητος και εν γένει των καθηκόντων, όσα αποτελούσι αγαθούς τους πολίτας ευνομούμενης και πεπολιτισμένης κοινωνίας”*. Οι παραινέσεις του υπουργού ήταν σύμφωνες με τις αρχές που πρέπει να διέπουν κάθε σύστημα ορθής και οικοδομητικής εκπαιδεύσεως των κοινωνιών<sup>647</sup>.

Στις εγκυκλίους τους, όμως, οι υπουργοί είναι περισσότερο αυστηροί. Ο υπουργός Δ. Καλλιφρονάς σε εγκύκλιο (αρ. πρ. 6884, 30/5/1863) προς τους νομάρχες για τις εξετάσεις στα δημοτικά σχολεία εφιστά την προσοχή για τη σωστή διεξαγωγή των εξετάσεων<sup>648</sup>.

Τις υπερβολές κατά τη διενέργεια των εξετάσεων, ιδίως των δημοτικών σχολείων, επισημαίνει το υπουργείο προς τους νομάρχες (αρ. 2841): *“αι εξ έθους προσλαλιάι των διδασκάλων πρέπει να είναι συντομώταται, χωρίς πανηγυρικής και εκτός του προκειμένου επιδείξεως, να περιστρέφονται δε εις απλούν απολογισμόν των γεγονότων χωρίς*

---

Σε άλλο δημοσίευμα, 28/8/1861, έτος Θ', αρ. 420, σ. 1759 κε, εκφράζεται η ευχή το πνευματικό φυτώριο των τρυφερών και ευθαλών βλαστών της πατρίδας να στερεωθεί και να έχει “ανεπηρέαστον ευόδωσιν επί τα κρείττω και παραγωγίην πλουσίαν αείποτε των διανοητικών καρπών. Ίνα πληθυνθή η γνώσις και φωτισθώσι πολλοί προς δόξαν της ενδόξου ποτέ φίλης ημών πατρίδος, καύχημα των υπέρ αυτής εργαζομένων και προαγωγίην του έθνους εις την αρχαίαν εύκλειαν, τον πολιτισμόν και τα φώτα”.

<sup>647</sup> 17/6/1862, έτος Ι', αρ. 455, σ. 2045-2046.

<sup>648</sup> 5/7/1863, έτος ΙΑ', αρ. 494, σ. 134. “Να περιστέλλονται οι ανάξιοι προβιβασμοί, η μάστιξ αύτη της κατωτέρας και μέσης εκπαιδεύσεως. Καταβάλετε πάσαν σπουδην εις το να συγκρατώνται οι επιδεικτιώντες διδάσκαλοι, οίτινες, ή διά του ψιπτακισμού απαμβλύναντες τον νουν των παιδων φενακίζουσι τους γονείς, ή προώρως παρορμώντες και παροξύνοντες την παιδικήν διάνοιαν, αυτήν μεν αποτρίβουσιν εις τέλος, το δε σχολείον αυτών στερούσιν αξίων πρωτοσχόλων, οίτινες είναι αυτά τα νεύρα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Προσπαθήσατε να πείθητε τους πεπλανημένους γονείς ότι οι ανάξιοι προβιβασμοί ου μόνον το παρόν των αυτών παιδων παραβλάπτουσιν, αλλά και το μέλλον δεινώς επηρεάζουσι, διότι διδακτικά τινες και παιδαγωγικά ελλείψεις ή ουδόλως ή ατελώς ποτε αναπληρούνται εν τω μέλλοντι”.

Παραθέτουμε και άλλο δημοσίευμα σχετικό με το θέμα των προβιβασμών:

23/5/1864, έτος ΙΒ', αρ. 526, σ. 391. Ο υπουργός Ι. Κ. Παπαζαφειρόπουλος (αρ. Πρ. 3971, 30/4/1864) σε εγκύκλιο προς το προσωπικό των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων υπενθυμίζει το άρθρο 27 του κανονισμού, το οποίο απαγορεύει “μετά πάσης αυστηρότητος τον προβιβασμόν των μη εχόντων την ανήκουσαν ικανότητα μαθητών”. Γνωρίζουν από την πείρα τους ότι “ανεπανόρθωτος είναι η ακαταλόγιστος βλάβη εις την σπουδάζουσαν νεότητα, η προερχομένη εκ του παρ' αξίαν από τάξεως εις τάξιν προβιβασμού, όστις είναι και εν των μεγίστων αιτίων της παρ' ημίν επιπολάσης ημιμαθείας, ομολογουμένως πολύ ολεθριωτέρας της αμαθείας”.

περιαυτολογίας”, ο σκοπός των εξετάσεων αφορά όλους τους μαθητές και όχι μόνο αυτούς του ανώτερου ή συνδιδακτικού τμήματος, στους οποίους δαπανάται συνήθως η προσοχή των εξεταζόντων, οι ερωτήσεις να γίνονται από το δάσκαλο ή μέσω του δασκάλου, στη βαθμολογία να λαμβάνεται υπόψη η επίδοση όλου του χρόνου και όχι μόνο των τελικών εξετάσεων, να ελέγχεται επίσης αν, παράλληλα με τη διανοητική ανάπτυξη, διαμορφώθηκε συγχρόνως η καρδιά και το ήθος του νέου<sup>649</sup>.

Το υπουργείο βομβαρδιζόταν από τις εκτενείς γραπτές αναφορές για τα αποτελέσματα των εξετάσεων. Ο υπουργός Δ. Γ. Ράλλης στην εγκύκλιο (αρ. πρ. 5573, 24/7/1875) “περί αποστολής του αποτελέσματος των εξετάσεων των δημοτικών σχολείων αυτού και μόνου” ζητά από τους νομάρχες και επάρχους μόνο το γενικό εξαγόμενο αποτέλεσμα των εξετάσεων των δημοτικών σχολείων και “να εκλίπη η αποστολή εκτεταμένων ονομαστικών καταλόγων και σχοινοτενών εκθέσεων, περιστρεφόμενων, ως επί το πλείστον, εις εγκώμιον των διδασκάλων, ως εάν το υπουργείον δεν γνωρίζη το ποιόν ενός εκάστου εξ αυτών”<sup>650</sup>.

Πολύ σπάνια στους λόγους γίνεται αναφορά σε προβλήματα και τίγονται εκπαιδευτικά ζητήματα. Ο διευθυντής του Α. Γυμνασίου Αθηνών Γ. Παυλίδης στο λόγο του στις εξετάσεις (24/6/1865) αναφέρεται στις ανάγκες της εκπαίδευσης και τις βελτιώσεις που θα πρέπει να γίνουν. Ο σκοπός των Γυμνασίων δε θεωρείται απόλυτος, αλλά έχει αναφορά στο Πανεπιστήμιο. Τα Γυμνάσια είναι φυτώρια των νέων που θα φοιτήσουν στο Πανεπιστήμιο. Έργο του Πανεπιστημίου θεωρείται να εφοδιάσει τους νέους με τις απαιτούμενες ειδικές γνώσεις, για να γίνουν λειτουργοί στους διάφορους κλάδους της δημόσιας υπηρεσίας. Πρώτιστο απαιτούμενο των δημόσιων λειτουργών που μορφώνονται είναι να διαπλασθούν “γενικοί άνθρωποι κατά διάθεσιν και προαίρεσιν, όντως λογικοί, είτε όντως λογικούς, ήτοι γενικούς πόθους εν τη ψυχή φέροντες”. Η διάπλαση αυτή είναι έργο των Γυμνασίων. Η παλαιότερη παιδαγωγική αρχή ήταν ότι η παιδαγωγία γίνεται με τη διδασκαλία και τη μετάδοση των γνώσεων. Η νεότερη παιδαγωγική προέταξε την άσκηση των αγαθών δυνάμεων των νέων, οι οποίοι στη συνέχεια μπορούν να τις εφαρμόζουν στην πράξη και να είναι εργάτες του κοινού καλού. Δυστυχώς στην εποχή αυτή οι διδάσκαλοι δεν έχουν το κύρος που είχαν οι παλαιότεροι και αυτό, διότι, όπως φαίνεται, άλλαξε το μέτρο της αξίας των ανθρώπων. Ο λόγος για αυτή την αλλαγή είναι ότι το διδασκαλικό αξίωμα καταρρακώθηκε και πρέπει να εξυψωθεί στη θέση του. Η γενική καχεξία στην Ελλάδα επηρέασε το διδασκαλικό επάγγελμα και αυτό παραμελήθηκε, εξευτελίστηκε και έγινε

<sup>649</sup> 3/7/1864, έτος ΙΒ΄, αρ. 530, σ. 423-424.

<sup>650</sup> 25/8/1875, έτος ΚΓ΄, αρ. 841, σ. 2891-92

άσημο σχεδόν στην πολιτεία. Και ορισμένοι δάσκαλοι, όμως, συνέβαλαν με τη συμπεριφορά τους στην έκπτωση του διδασκαλικού επαγγέλματος, διότι αναμείχθηκαν σε άλλες καταστάσεις. Η κυβέρνηση οφείλει να εξυψώσει το διδασκαλικό επάγγελμα και να αποδώσει στους δασκάλους την πρέπουσα τιμή και τις αρμόζουσες ωφέλειες για την εμπύχωση της παιδείας<sup>651</sup>.

Ο κανονισμός των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων με τα άρθρα 93-95 δεν όριζε λεπτομέρειες για τον τρόπο διεξαγωγής των εξετάσεων. Το ακανόνιστο του τρόπου συνέβαλε στο να γίνονται προφορικές εξετάσεις περισσότερο για πανηγυρισμό και επίδειξη και εξαιτίας του αριθμού των μαθητών να διαρκούν αυτές πάνω από μία εβδομάδα. Σύμφωνα με το υπουργείο, αν ληφθεί υπόψη ότι υπάρχουν και οι εξετάσεις του Σεπτεμβρίου, τότε θα διαπιστώσει ότι χάνονται σχεδόν δύο ολόκληροι μήνες μαθημάτων. Με το Βασιλικό Διάταγμα (Θ. Π. Δηλιγιάννης 7/10/1877) θα γίνονται γραπτές εξετάσεις, οι χειμερινές την τελευταία εβδομάδα της εξαμηνίας και οι θερινές το τελευταίο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου. Οι προφορικές θα διαρκούν μία ημέρα με ορισμένους μαθητές, κυρίως αριστούχους. Οι εξετάσεις του Σεπτεμβρίου θα είναι γραπτές<sup>652</sup>.

Ο υπουργός Γ. Μπουμπούλης προς τους Νομάρχες και επάρχους για το διορισμό των εξεταστικών επιτροπών (εγκ. 3394/17-5-1866): *“εκλεγομένων και προτεινομένων υπό των κυρίων δημάρχων ειδότες κάλλιστα, κύριοι, ηλικίην ασκεί επίδρασιν επί τε της φιλοτιμίας και φιλοπονίας των παιδων η ακριβής και μετ’ ενδιαφέροντος εξέτασις αυτών εν τοις διδαχθείσι μαθήμασι και επ’ αυτού έτι του διδάσκοντος δημοσία διδόντος ευθύνας τη τε πολιτεία και τη κοινωνία περί της ευσυνειδήτου διαχειρίσεως του εμπιστευομένου αυτώ τιμαλφεστάτου πνευματικού θησαυρού, θέλετε παρακολουθήσει, ως δεν αμφιβάλλομεν, αγρύπνως την ενέργειαν των εξετάσεων κλπ”*<sup>653</sup>.

<sup>651</sup> 10/7/1865, έτος ΙΓ’, αρ. 566, σ. 709-711.

<sup>652</sup> Έτος ΚΕ’, περίοδος Β’, 15/11/1877, αρ. 16, σ. 260-264

<sup>653</sup> Έτος ΚΣΤ’, περίοδος Β’, 1/7/1878, αρ. 7, σ. 112.

### **3.3.5.Διδάσκοντες-η αποστολή τους-η θέση τους-οι απόψεις τους**

Ο διευθυντής του Διδασκαλείου Σ. Δ. Βυζάντιος σε έγγραφό του προς τους δημοδιδασκάλους (15/10/1866), με το οποίο θέλει να υπενθυμίσει την κλήση και την αποστολή τους, δίνει ταυτόχρονα την εικόνα του Έλληνα δημοδιδασκάλου και τις αδυναμίες του. Το έργο των δημοδιδασκάλων, όπως τονίζει, είναι έργο αυταπάρνησης, αποστολικό, δεν είναι εμπορική επιχείρηση ή κερδοσκοπία. Άραγε έχουν αναρωτηθεί οι δημοδιδάσκαλοι μήπως τελικά οι ίδιοι προκαλούν τις δυσχέρειες και τις τοπικές αντιδράσεις; Κατά τη γνώμη του ο δημοδιδάσκαλος που διατηρεί τον εαυτό του ανέγκλητο σε όλα, ίσο σε όλους, μετριοπαθή, κόσμιο, ανεκτικό είναι σχεδόν αδύνατο να κατηγορηθεί. Η ανάμιξή του στις τοπικές υποθέσεις είναι φυσικό να προκαλεί αντιδράσεις. Ενώ απαγορεύεται ρητά η σωματική ποινή, οι δημοδιδάσκαλοι τη χρησιμοποιούν. Απαιτείται να διορθώνουν τα παιδικά παραπτώματα μόνο με τα μέσα που επιτρέπονται και όχι με τον απάνθρωπο τρόπο δουλοπρεπών ηθών και να μη λησμονούν ότι παιδαγωγούν λογικά όντα, ως Έλληνες δάσκαλοι, τους Έλληνες μαθητές.

Ενώ υπάρχει εκπαιδευτική νομοθεσία και εκδίδεται πλήθος εγκυκλίων, οι δημοδιδάσκαλοι δεν ενημερώνονται και ακόμη και τα πτυχία τους τα έχουν “παρερριμμένα, διερωγότα και ρυπώντα”. Ο Νόμος περί δημοδιδασκαλίας απαιτεί από κάθε δημοδιδάσκαλο “να σπουδάζη ενδελεχώς διά την πρόσκτηση γνώσεων” (άρθρο 9) και μετά από δύο έτη από το διορισμό του να δίνει εξετάσεις και να μονιμοποιείται (άρθρο 72). Πόσοι, όμως, το κάνουν αυτό, πόσοι προσέρχονται στις εξετάσεις και πόσοι, προσερχόμενοι, αποδείχτηκαν κατώτεροι των απαιτήσεων του επαγγέλματός τους; Ένα άλλο αρνητικό φαινόμενο είναι αυτό της “γραμματοκαπηλείας”, δηλαδή της παραμέλησης των μαθημάτων της στοιχειώδους διδασκαλίας και της διδασκαλίας των Ελληνικών σε λίγους μαθητές. Ακόμη συντάσσουν οι ίδιοι τους τριμηνιαίους ελέγχους των εφορευτικών επιτροπών προς το υπουργείο καταχρώμενοι την άγνοια ή τη “δυσωπία” των μελών των επιτροπών και ουσιαστικά κατασκευάζουν οι ίδιοι τα εγκώμια για τους εαυτούς τους. Και αν εξαπατούν τις επιτροπές, δεν εξαπατούν, βέβαια, και το υπουργείο. Οι δημοδιδασκάλισσες, κυρίως, στις ετήσιες εξετάσεις, δείχνουν ρητορεία στις ομιλίες τους. Να προσέξουν να διδάξουν στις μαθήτριάς τους όχι μόνο τα μαθήματα και τα εργόχειρα αλλά και τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Στους δημοδιδασκάλους της Επτανήσου συνιστά μεγαλύτερη προσοχή, διότι ανέλαβαν για πρώτη φορά την εφαρμογή της αλληλοδιδασκτικής, η οποία στην Ελλάδα ισχύει εδώ και τριάντα χρόνια. Ιδιαίτερη προσοχή να δείξουν στη γλώσσα,

που είναι η απαραίτητη σφραγίδα του “εθνισμού” και να φροντίσουν να απομακρύνουν το “ιταλίζον του φθόγγου“. Οι Μούσες, τις οποίες προσπαθούν να επαναφέρουν, ξενοπαθούν “προς παν ετερόφωνον και δύσηχον”<sup>654</sup>.

Η αποστολή των διδασκόντων τονίζεται σε κάθε ευκαιρία από το υπουργείο και ιδιαίτερα σε κάθε υπουργική αλλαγή (φαινόμενο συχνότατο εκείνη την εποχή). Σε αυτούς έχουν εμπιστευθεί “την τιμαλφεστέραν των κοινωνικών λειτουργιών, την ηθικήν και διανοητικήν ανάπτυξιν της παιδικής ηλικίας”. Το καθήκον των δασκάλων δεν είναι απλό. Δεν αρκεί μόνο η μόρφωση του νου, απαιτείται και η διάπλαση της καρδιάς με πρώτο όργανο τη χριστιανική διδασκαλία. Η εκπαίδευση και η αγωγή είναι δύο όροι του ίδιου προβλήματος, του οποίου η λύση ανατέθηκε σε αυτούς. Να εργάζονται, για να κάνουν τους μαθητές τους ευπειθείς στους γονείς, στους νόμους, στον ηγεμόνα, ήπιους στα ήθη, σεμνούς και καθαρούς στις βιοτικές έξεις, αφοσιωμένους στο Θεό. Να ρίξουν σπέρματα ευσέβειας, των οποίων η βαθμιαία βλάστηση εγγυάται τη διαμόρφωση εργατικών, ευσεβών, φιλόνομων πολιτών. Το παράδειγμα του διδάσκοντα είναι σημαντικό και απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στη συμπεριφορά τους και ιδιαίτερα να μην αναμειγνύονται στα πολιτικά πάθη, διότι με την ανάμειξή τους θα φαίνονται ότι μεροληπτούν, ενώ το δημοτικό σχολείο είναι το άσυλο της ισότητας, δηλαδή της δικαιοσύνης. Να είναι ήπιοι και ανεκτικοί στους μαθητές τους και να καταστέλλουν τις κακές έξεις και ανόητες πράξεις με πατρικές τιμωρίες, με πραότητα και όχι εκδικητικά. Να είναι πατρικοί κηδεμόνες στα παιδιά που τους εμπιστεύθηκαν<sup>655</sup>.

Η λειτουργία των συλλόγων διδασκόντων, θεσμός και δημοκρατικός και εποικοδομητικός, ήταν και είναι ένα πλεονέκτημα, μοναδικό θα μπορούσαμε να πούμε. Ο Χ. Χριστόπουλος θεωρεί ότι η συζήτηση των διδασκόντων αλλά και οι συγκρούσεις στη διάρκειά της συντελούν στο να λάμψει η αλήθεια. Αυτή την ισχύ της διεπιστημονικής συζήτησης είχαν υπόψη τους αυτοί που θεσμοθέτησαν τα της παιδείας στα πολιτισμένα έθνη και για αυτό οργάνωσαν συμβούλια, γνωμοδοτικές επιτροπές, διδασκαλικές συνελεύσεις και περιοδικά. Αλλά και η ελληνική νομοθεσία με τα άρθρα 59 και 110 του οργανικού διατάγματος των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων, αντίστοιχα, θέσπισε τη σύσκεψη του συλλόγου των διδασκόντων, τουλάχιστον μια φορά το μήνα, για θέματα που

<sup>654</sup> 4/11/1866, έτος ΙΔ', αρ. 611, σ. 1069-1072.

<sup>655</sup> 25/6/1855, αρ. 121, σ. 487. Ο υπουργός Π. Αργυρόπουλος (4/6/1855) στους δημοδιδασκάλους και δημοδιδασκάλισσες. Η υψηλή αποστολή του δασκάλου τονίζεται συνεχώς: η διδασκαλική εργασία είναι ιερή πράξη, διότι “ουδέν άλλον ιερώτερον των ανθρωπίνων πραγμάτων, όσον η διανοητική ανάπτυξις και ηθική μόρφωσις της νεολαίας· η σπουδάζουσα νεολαία είναι ιερά ιδιοκτησία εκάστου πολίτου, η δε προαγωγή και ηθική μόρφωσις αυτής είναι το μόνον εχέγγυον προς την ευημερίαν της πολιτείας”. Από το λόγο του ελληνοδιδασκάλου Βυτίνας Σπ. Αναζηρόπουλου, 21/4/1856, αρ. 159, σ. 647.

αφορούν τη βελτίωση του εκπαιδευτηρίου και της διδασκαλίας. Το υπουργείο πιστεύοντας στην ωφέλεια τέτοιων διαδικασιών κρίνει σκόπιμο να χορηγεί μερικές φορές ύλη για συζήτηση<sup>656</sup>.

Ανάμεσα στα άλλα καθήκοντα του δασκάλου προβάλλεται και αυτό της προσωπικής του επιμόρφωσης, ιδιαίτερα σε περιόδους διακοπών των μαθημάτων, είτε με αναγνώσεις και μελέτες είτε με εκπαιδευτικά ταξίδια για σκοπούς αρχαιολογικούς και γλωσσικούς είτε με ταξίδια στη Δύση για νέες γνώσεις<sup>657</sup>. Μια από τις δραστηριότητες των δασκάλων όλων των βαθμίδων ήταν και η φροντίδα για τα αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής τους με ανασκαφές και έρευνες<sup>658</sup>.

Το περιοδικό περιγράφει τη θέση του διδακτικού προσωπικού σε όλες τις βαθμίδες των σχολείων και πάντα μετά τις εξετάσεις, οι οποίες γίνονταν τον Ιούνιο, στα καλοκαιρινά τεύχη, δημοσιεύει ανταποκρίσεις για τις εξετάσεις από διάφορα μέρη του ελληνικού κράτους και εκθέσεις, που στέλλονταν από τις σχολικές εφορείες<sup>659</sup>.

Οι δημόσιες εξετάσεις αποτελούσαν ένα είδος ελέγχου για το έργο των δημοδιδασκάλων, ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών στη διάρκεια του σχολικού έτους<sup>660</sup>.

---

<sup>656</sup>24/2/1857, αρ. 200, σ. 813. (εγκύκλιος 8/2/1857). Ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος θέτει στους συλλόγους διδασκόντων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων τα εξής ζητήματα για προβληματισμό και συζήτηση: προϋποθέσεις παραδοχής των μαθητών που αποφοίτησαν από τα δημοτικά, μετάβαση από το Ελληνικό στο Γυμνάσιο, ακροατές, νέα εξέταση για όσους δεν προβιβάστηκαν, προϋποθέσεις μετεγγραφών, πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της κλασματικής βαθμολογίας.

<sup>657</sup> 3/7/1855, αρ. 12, σ. 487, υπουργός Π. Αργυρόπουλος. Πολλές φορές, επίσης, καλούνται οι δάσκαλοι, και είχαν άλλωστε τη δυνατότητα, όσοι δίδασκαν στην ύπαιθρο, να συνδράμουν σε πνευματικές προσπάθειες, όπως γλωσσικές έρευνες για την εξέταση και συλλογή των σωζόμενων ιδιωμάτων και λέξεων. Βλέπε και υποκεφάλαιο Γλώσσα στην παρούσα εργασία.

<sup>658</sup>10/7/1870, έτος ΙΗ', αρ. 741, σ. 2112. Το επαρχιακό συμβούλιο Οιτύλου εκφράζει την ευαρέσκειά του για τον ελληνοδιδάσκαλο Αρεουπόλεως Α. Πετρίδη, διότι εκπληρώνει τα καθήκοντά του με επιμέλεια και διαρκή ζήλο και καταβάλλει κόπους για την ανεύρεση αρχαιοτήτων. Ανακάλυψε το Μαντείο της Ινούς στο Δήμο Λεύκτρου, απέδειξε ιστορικά το όνομα Μάνη και έκανε σχετικές δημοσιεύσεις. Πρόκειται, μάλιστα, να εκδώσει τοπογραφική γεωγραφία της επαρχίας.

<sup>659</sup>Παραθέτουμε ορισμένα από τα πάμπολλα σχετικά δημοσιεύματα: 30/7/1855, αρ. 126, σ. 506, Κρανίδι "αι εξετάσεις...απέβησαν λίαν ευάρεστοι και συστατικά και του αόκνου ζήλου του διδασκάλου και της παρ' αυτού τοις εαυτού μαθηταίς εμβληθείσης επιμελείας".

Στέμνισσα "ο κ. Βογάσαρης, ελληνοδιδάσκαλος, έδωκε τρανά δείγματα του ζήλου και της φιλοτιμίας αυτού διά της αληθούς επιδόσεως των μαθητών του".

11/2/1856, παράρτημα του 150, σ. 608. Από την Κυπαρισσία για το δάσκαλο Α. Κοτζάκη: "η πρόοδος των μαθητών σχετικώς προς την ηλικίαν και τον χρόνον της μαθητεύσεως των είναι αξία παντός επαίνου οφειλομένου εις τον διδάσκαλον, διότι εκπληροί μετά ζήλου και προθυμίας το καθήκον του καταβάλλον υπέρ της εκπαιδεύσεως των πάσαν δυνατήν προσπάθειαν μεταχειριζόμενος την καταλληλοτέραν μέθοδον εξ ης κατανοούσι το συντακτικόν και τεχνολογικόν μέρος ως και τα λοιπά παραδοθέντα αυτοίς μαθήματα".

13/2/1860, έτος Ζ', αρ. 351, σ. 1213. Για το δημοδιδάσκαλο Κυπαρισσίας Γ. Βελτίονα: "εξασκών το έργον του μετ' απαραδειγματίστου επιμελείας και ζήλου, εξοδεύει και αυτόν τον της αναπαύσεως του χρόνον εις τούτο, καθόσον εισερχόμενος εις το σχολείον την πρωίαν εξέρχεται το εσπέρας".

<sup>660</sup>Σε έγγραφο του υπουργού προς τον Γυμνασιάρχη του Β' εν Αθήναις Γυμνασίου Ν. Χορτάκη εκφράζεται η ευαρέσκεια του υπουργείου για την ευμέθοδη και με άοκνο ζήλο διδασκαλία, την άγρυπνη και συνετή διεύθυνση του γυμνασιάρχη (19 Ιουλίου 1853 αρ. 39 σ. 155).

Συγχαρητήρια στο ελληνοδιδάσκαλο Παν. Γεωργιάδη για την πρόοδο των μαθητών του (26/7/1853, αρ. 40, σ. 160).

22/6/1856, αρ. 166, σ. 674. Στις 14/6/1856 σε ομιλία του στο Ελληνικό Γυμνάσιο της Ν. Πλευράς ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος εκφράζει τη γενική ικανοποίησή του, διότι παρατήρησε οργανισμό των νέων για μάθηση. Αυτό μαρτυρεί το ζήλο του συλλόγου των διδασκάλων και την ενδελεχή μέριμνα του διευθυνόντος. Με το ζήλο τους οι διδάσκοντες συντελούν στο να γίνει η πατρίδα "ταμίον γενικής παιδείας" και οι απανταχού ομογενείς να λένε στα παιδιά τους "ίωμεν εις Αθήνας".



Τις πιο πολλές φορές αναφέρεται ότι οι δάσκαλοι εκπληρώνουν με ιδιαίτερο ζήλο την αποστολή τους που είναι η διανοητική και ηθική μόρφωση των μαθητών τους<sup>661</sup>. Συχνά οι διδάσκοντες προσπαθούσαν να αποδείξουν εικονικά την πρόοδο των μαθητών τους. Αν κάτι τέτοιο γινόταν αντιληπτό, υφίσταντο συνέπειες<sup>662</sup>. Μερικές φορές επίσης εκδηλώνονταν διαφωνίες ή αμφισβητήσεις για την πραγματική ή όχι πρόοδο των Σχολείων και αυτό ήταν πολύ βαρύ, ειδικά, όταν δημοσιευόταν στον τύπο<sup>663</sup>.

Οι δημοδιδάσκαλοι προσπαθούσαν να έχουν άριστες σχέσεις με τις σχολικές εφορείες της εποχής, για να αποσπάσουν επαινετικές εκθέσεις από αυτές, οι οποίες θα χρησίμευαν στην προαγωγή τους. Αυτό, βέβαια, πολλές φορές οδηγούσε σε σχέσεις εξάρτησης με την τοπική κοινωνία<sup>664</sup>. Συχνό ήταν επίσης το φαινόμενο οι ίδιοι οι διδάσκοντες να εκθειάζουν το έργο τους<sup>665</sup>.

Οι νομάρχες ήταν επιφορτισμένοι με τη λειτουργία των επιθεωρητικών επιτροπών και, όταν αυτές δε λειτουργούσαν, τότε οι δάσκαλοι έμεναν ανεπιτήρητοι και οι ανάγκες των σχολείων δεν ικανοποιούνταν<sup>666</sup>. Οι ποινές ήταν επίσης συχνές, όπως για παράδειγμα η επιβολή οκταήμερης παύσης και περικοπής μισθού σε δημοδιδάσκαλο, διότι δεν έστειλε εγκαίρως τους ελέγχους του σχολείου του στο “Διευθυντήριο” των δημοτικών σχολείων<sup>667</sup>.

---

<sup>661</sup>9/8/1858, αρ. 271, σ. 572 (αναδημοσίευση από Αστέρα Κυκλάδων). Για τις εξετάσεις στο Παρθεναγωγείο της Σύρου. “Ζήλος και ικανότητα των εν αυτώ διδασκόντων καθηγητών, διδασκάλων και διδασκαλισσών... προς τον κ. Εμμ. Μαγκάκη, δι’ ας κατέβαλε και οσημέραι καταβάλλει αόκνους προσπαθείας προς την εφικτήν βελτίωσιν του υπ’ αυτού διευθυνομένου Ελλ. Παρθεναγωγείου, μηδενός των προς την εσωτερικήν του εκπαιδευτηρίου διάταξιν και ηθικήν και πνευματικήν των εκπαιδευομένων ανάπλασιν και προαγωγήν φειδόμενος”.

13/9/1858, αρ. 277, σ. 619. “Άιαν ευχάριστος” η πρόοδος στα αλληλοδιδακτικά σχολεία αρρένων και κορασίων της Στυλίδας. Η επιτροπή επί των εξετάσεων, η εφορία και οι γονείς εξέφρασαν πολλούς επαίνους στο δημοδιδάσκαλο κ. Παππαγεωργόπουλο και τη διευθύντρια της σχολής κορασίων κ. Κ. Παίζη “δι’ ους κατέβαλον κόπους και επιμέλειαν εις τε την διανοητικήν εκπαίδευσιν της νεολαίας, και την ηθικήν μόρφωσιν αυτής”.

<sup>662</sup>18/11/1853, αρ. 55, σ. 220. Πειθαρχική δίωξη δύο δημοδιδασκάλων που επιχείρησαν να δείξουν εικονικά την πρόοδο των μαθητών τους.

<sup>663</sup>13/8/1855, αρ. 127, σ. 510. Η εφημερίδα “Αι Πάτραι” διαψεύδει την πρόοδο του Ελληνικού Σχολείου και του Γυμνασίου Πατρών και κατηγορεί τους καθηγητές ότι δεν είναι σε θέση να διδάξουν τον Πλάτωνα και τον Ευριπίδη. Η Ε. Φ. καταγγέλλει το δημοσίευμα.

<sup>664</sup>Παράρτημα του 124 της Εφημερίδας των Φιλομαθών (18/7/1855, σ. 497). Λαμπρά τα αποτελέσματα των εξετάσεων στο Ελληνικό Σχολείο Μεγαλοπόλεως. Αυτό οφείλεται “εις την ομολογουμένην ικανότητα, ηθικήν διαγωγήν και μοναδικήν σχεδόν επιμελείαν του κ. Πανάγου Δημητριάδου”. Και η επιτροπή του ίδιου σχολείου: “άπαντες των μαθητών απήντησαν εξεταζόμενοι άριστα... ευχόμεθα όπως η Σ. Κυβέρνησις αναγνωρίζουσα την εξύμνησιν του ελληνοδιδασκάλου Π. Δημητριάδου... διά του ανήκοντος προβιβασμού του”.

1/9/1855, αρ. 130, σ. 524. Συγχαρητήρια στο δάσκαλο Ιω. Λαουτάρη από το Δήμαρχο και την εξεταστική επιτροπή της Παμίσου για τον “ακριβή και ακάμαντον” ζήλο στην εκπλήρωση του διδασκαλικού του καθήκοντος. Στο δάσκαλο της Σπάρτης Κ. Τερζάκη για τη φιλοπονία του, την ορθή και εσκεμμένη διδασκαλία, την ικανότητα και την πολύχρονη πείρα του.

11/2/1856, παράρτημα του 150, σ. 606. Από την εξεταστική επιτροπή Αράχωβας για το δάσκαλο Αθ. Βίκο: “εξεπλήρωσε μετά μεγίστης ακριβείας και πλείστου ζήλου την τε διανοητικήν και την ηθικήν ανάπτυξιν των εαυτού μαθητών επενεγκών”.

<sup>665</sup>23/7/1855, αρ. 125, σ. 502 Ο διευθυντής του Ελληνικού Σχολείου του Άργους Π. Ρούσσοσ στις εξετάσεις θεωρεί “ως την μεγίστην των ηδονών την μετά ζήλου και επιμελείας εκπλήρωσιν των καθηκόντων αυτού”.

<sup>666</sup>30/5/1856, αρ. 163, σ. 663. 5/5/1856 ο Χ. Χριστόπουλος προς τους νομάρχες.

<sup>667</sup>8/12/1856, 192, σ. 779.

Και σε άλλο δημοσίευμα, 12/4/1858, αρ. 254, σ. 435: “Διά... πράξεων... επεβλήθησαν κατ’ επιείκειαν εις τους δημοδιδασκάλους... επανορθωτικά ποινάι, εις μεν τον πρώτον ως αμελούντα περί την εκπλήρωσιν των καθηκόντων αυτού πρόστιμον δέκα δραχμών, εισπρακτέον εις το υπέρ των δημοδιδασκάλων αποθεματικών ταμείον, παραγγελθέντα προσέτι ίνα καθυποβάλη εαυτόν τον ερχόμενον Σεπτέμβριον και εις δευτέρας εξετάσεις...”.

Πολλές φορές επίσης οι δάσκαλοι εξαπατούσαν τις επιθεωρητικές επιτροπές, ιδιαίτερα, όταν αυτές απαρτίζονταν από αμόρφωτους ανθρώπους, γράφοντας οι ίδιοι τις εκθέσεις, που θα έπρεπε να συνταχθούν μετά την επιθεώρηση<sup>668</sup>.

Παρατυπίες σημειώνονταν συχνά, καθώς δεν τηρούνταν τα απαραίτητα βιβλία. Ο υπουργός Δ. Σαράβας (αρ. πρ. 3541, 7/6/1869) επισημαίνει ότι σχεδόν όλοι οι, από σχολείο σε σχολείο, μετατιθέμενοι ή οι διοριζόμενοι για πρώτη φορά γνωστοποιούν ότι στο σχολείο που τοποθετούνται δεν βρίσκουν ούτε μαθητολόγιο ούτε καταλόγους προσκλήσεων από τους προηγούμενους. Αιτία η ανικανότητα, η αμέλεια ή η κακεντρέχεια των προηγούμενων που προσπαθούν από την αρχή να δυσκολέψουν την εργασία όσων τους διαδέχονται<sup>669</sup>.

Η ανάμειξη των δασκάλων στα ζητήματα της τοπικής κοινωνίας ή στην πολιτική ήταν επίσης λόγος ελέγχου και επιβολής ποινών. Οι διδάσκοντες όλων των βαθμίδων έπρεπε να απέχουν από τις τυχόν αναφυόμενες πολιτικές έριδες και διενέξεις και να εμβάλουν σε όλους πνεύμα διαλλαγής και αγάπης. Ένα από τα καθήκοντά τους ήταν να επεκτείνουν την αποστολή τους σε όλη την κοινωνία<sup>670</sup>.

Το υπουργείο φρόντισε (αρ. πρ. 254, 14/1/1857) οι δημοδιδάσκαλοι να τοποθετούνται είτε στις ιδιαίτερές τους πατρίδες είτε όσο πλησιέστερα γίνεται σε αυτές. Υπάρχουν, δυστυχώς, όμως, παραδείγματα, όχι σπάνια, πολλών δημοδιδασκάλων που απομακρύνονται από τον προορισμό τους και παρεμβαίνουν είτε αμέσως είτε εμμέσως στα επιτόπια πράγματα, με αποτέλεσμα να δίνουν αφορμές για αντιπάθειες και κατηγορίες. Το υπουργείο σε αυτές τις περιπτώσεις θα μεταθέτει ή θα υποβιβάζει ή θα διαγράφει τους δημοδιδασκάλους από τους καταλόγους<sup>671</sup>.

<sup>668</sup> 12/4/1858, αρ. 254, σ. 435. “Εις δε τον δεύτερον πρόστιμον δέκα δραχμών ωσαύτως, διότι... ου μόνον καθυπέβαλεν απευθείας εις το υπουργείον μη προσυπογεγραμμένον υπό του αρμοδίου δημάρχου τον τριμηνιαίον του σχολείου έλεγχον, αλλά συνέπεισε και τα μέλη της κατά τον δήμον επιθεωρητικής επιτροπής να υπογράψωσι την υπ’ αυτού συνταχθείσαν και ιδιοχείρως γεγραμμένην έκθεσιν, ίνα συγκαλύψη την αμέλειαν αυτού...”.

<sup>669</sup> 28/6/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 707, σ. 1840.

<sup>670</sup> 6/8/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 497, σ. 160. (Αρ. 8003, 18/7/1863, υπουργός Β. Κ. Νικολόπουλος).

Το ίδιο ζήτημα θίγεται και σε άλλα δημοσιεύματα:

31/12/1872, έτος Κ΄, αρ. 807, σ. 2620. Στις 19/12/1872 ο υπουργός Δ. Δρόσος στέλνει εγκύκλιο για την αποχή των διδασκάλων από τις βουλευτικές εκλογές: “είτε κατ’ ιδίαν ή δημοσίως μη παράσχητε ουδέ κατ’ ελάχιστον αφορμήν όπως επηρεασθή η απόλυτος θέλησις και ελευθερία της συνειδήσεως των πολιτών εις την άσκησιν του ιερωτάτου τούτου των δικαιωμάτων αυτών, της εκλογής δηλονότι των αντιπροσώπων των”.

7/12/1873, έτος ΚΑ΄, αρ. 821, σ. 2732. Ο υπουργός Δ. Καλλιφρονάς (27/11/1873) με εγκύκλιό του για αποχή από κάθε επέμβαση στις δημαιορεσίες: “όταν ο διδάσκαλος φατριάζη, όταν εμπλέκηται εις ραδιουργίας και αλλοτρίας της επαγγελίας του πραγματείας δεικνύει ότι, αντί μύστου των μουσών γνησίου, είναι παρέγγραπτος εις τα ονοματολογία των τροφίμων αυτών και επομένως οβελιστέος εξ αυτών, διότι η τοιαύτη διαγωγή του, αναιρούσα πράγματι την διά λόγων ηθικήν διδασκαλίαν του, καθίστησιν ταύτην μεν τοις διδασκομένοις ύποπτον, άπρακτον και τέλος απαράδεκτον, αυτόν δε αξιόμεινον”.

<sup>671</sup> 5/3/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 553, σ. 607. Ο υπουργός Α. Χ. Λόντος (αρ. 1135, 17/2/1865) προς τους δημοδιδασκάλους.

Και σε άλλα δημοσιεύματα:

4/6/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 563, σ. 688. Παύση δημοδιδασκάλων επί εξάμηνο λόγω ανάμειξής τους στις εκλογές και παύση δημοδιδασκάλου οριστικά και διαγραφή από τους δημοδιδασκαλικούς καταλόγους, για την ίδια αιτία με επιβαρυντικότερες συνέπειες.

Ακόμη παρουσιάζονται πράξεις και τεχνάσματα, τα οποία επινοούσαν και τα οποία δεν τιμούν καθόλου τους δασκάλους και δείχνουν το χαμηλό και αναξιοπρεπές επίπεδο, στο οποίο υπέπιπταν ορισμένοι, για να “σωθούν”<sup>672</sup>. Υπήρχαν και περιπτώσεις απείθειας και εγκατάλειψης θέσης. Ίσως, διότι και, αν ακόμη απολυόταν ένας δάσκαλος, θα μπορούσε να επανέλθει με την επόμενη κυβέρνηση<sup>673</sup>. Την κατάσταση περιγράφει ο υπουργός Λόντος στην εγκύκλιό του αναφέροντας ότι ορισμένοι, που δεν είναι ευχαριστημένοι με τα μέρη στα οποία διορίστηκαν ή βρίσκουν άλλους πόρους προς το ζην, εγκαταλείπουν τις θέσεις τους στη μέση του σχολικού έτους ή ζητούν μακρόχρονη άδεια ή αναχωρούν “αμεταστρεπτή”, χωρίς να ειδοποιήσουν κανένα. Όσοι προβαίνουν σε αυτές τις ενέργειες, θα υφίστανται τις συνέπειες<sup>674</sup>.

Οι παύσεις δημοδιδασκάλων “επανορθωτικώς”, διότι παραμελούν το καθήκον τους, επιδίδονται εις “ανοίκεια και αλλότρια του επαγγέλματός των έργα” και γίνονται αίτιοι διάλυσης των σχολείων, ήταν συχνό φαινόμενο<sup>675</sup>.

Μια ποινή επίσης ήταν παύση και περικοπή μισθού, ανάλογα με το παράπτωμα. Επιβλήθηκε παύση τριών μηνών και περικοπή μισθού στο δημοδιδάσκαλο Βοιών<sup>676</sup> Αλ. Ναούμ, διότι όχι μόνο το καθήκον του δεν εκπληρώνει, αλλ’ ούτε και παρευρίσκεται στο σχολείο, ασχολούμενος “το πλείστον διάστημα του χρόνου τούτου εις το χαρτοπαικτείν εντός των καπηλείων”. Εξάμηνη παύση στον Ι. Γκενεράλη, διότι “ερράβδισε κοράσιον εκ των φοιτώντων παρ’ αυτώ”<sup>677</sup>.

Η οικονομική θέση των διδασκόντων είναι δεινή και επισημαίνεται ότι δεν είναι δυνατόν με πεινασμένους, βασανισμένους δασκάλους, που καταφεύγουν ακόμη και στα δικαστήρια, να προοδεύσει η εκπαίδευση. Γεννάται το εύλογο ερώτημα ποια προθυμία,

---

7/3/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 731, σ. 2032. Ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός (αρ. 1267, 24/2/1870) απευθυνόμενος στο διευθυντικό και διδακτικό προσωπικό ζητά, εν όψει των δημοτικών αρχαιρεσιών, να απέχουν από οποιαδήποτε παρέμβαση καθώς και να μην απουσιάσουν από τις θέσεις τους: “οι την διδασκαλίαν και ανατροφήν της νεότητος διαπεπιστευμένοι, περιοριζόμενοι εις το εαυτών καθήκον δεν παρενοχλούσι δι’ απαδούσης προς την αποστολήν διαγωγής τας κοινωνίας παρ’ αϊς σταθμεύουσι”.

<sup>672</sup> 22/11/1858, αρ. 287, σ. 699 κε. Στο δημοδιδάσκαλο της Αιδηψού Π. Μανταλόπουλο επιβλήθηκε πρόστιμο δέκα δραχμών, διότι αναμείχθηκε στα πράγματα του δήμου και παραμέλησε το διδασκαλικό του καθήκον. Για να καλύψει την οπισθοδρόμηση του σχολείου, που προήλθε από την αμέλειά του, κατόρθωσε να διενεργηθούν οι φετινές εξετάσεις σε άλλη ημερομηνία από αυτήν κατά την οποία θα παρευρίσκονταν ο έπαρχος και οι δύο δημοδιδάσκαλοι, ο ένας του νομού και ο άλλος της επαρχίας.

<sup>673</sup> 22/11/1858, αρ. 287, σ. 699 κε. Ο δημοδιδάσκαλος Αυλώνας τιμωρήθηκε με πρόστιμο δέκα δραχμών, διότι, ενώ του παρήγγειλαν να περιμένει το νομαρχιακό δημοδιδάσκαλο, απείθησε και αναχώρησε για τη Σκιάθο.

5/12/1859, έτος Ζ΄, αρ. 342, σ. 1141. Σύμφωνα με την εγκύκλιο του υπ. Θ. Α. Ζαΐμη στους γυμνασιάρχες και σχολάρχες (25/11/1859) παρατηρούνται φαινόμενα ολιγωρίας των διδασκόντων στα καθήκοντά τους, αργοπορούν στις παραδόσεις και δεν παραδίδουν τακτικά ή δεν έρχονται καθόλου στα διδακτήρια.

<sup>674</sup> 5/3/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 553, σ. 608. Ο υπουργός Α. Χ. Λόντος (αρ. 729, 1/2/1865) προς τους δημοδιδασκάλους.

<sup>675</sup> 13/2/1862, έτος Ι΄, αρ. 440, σ. 1926.

<sup>676</sup> Βοιαί, αρχαία πόλη στη λακωνική χερσόνησο.

<sup>677</sup> 27/7/1862, έτος Ι΄, αρ. 459, σ. 2077-78.

επιμέλεια, φιλοτιμία, υπομονή να μείνει στους ταλαίπωρους δασκάλους με την πολύχρονη καθυστέρηση των μισθών τους<sup>678</sup>.

Το ίδιο το υπουργείο παραδέχεται ότι το πρώτο και μέγιστο πρόσκομμα που συνάντησε η πρόοδος της δημοτικής εκπαίδευσης υπήρξε από τον πρώτο χρόνο της έκδοσης του Νόμου (6/18-2-1834 περί Δημοτικών σχολείων) η καθυστέρηση των μισθών των δασκάλων στους περισσότερους δήμους. Αυτό είχε ως συνέπεια άλλοι από τους δασκάλους να “αποδυσπετήσωσι” και άλλοι να γίνουν απρόθυμοι ή να επιδοθούν σε άλλα επαγγέλματα. Η πολυετής πείρα απέδειξε ότι, αν δε βρεθεί ο τρόπος να εξασφαλιστεί η μισθοδοσία των δασκάλων από τους δήμους και να απαλλαγούν από την αθλιότητα και την ταπείνωση, είναι αδύνατο να ορθοποδήσει η δημοδιδασκαλία στην Ελλάδα. Για την τέλεια μόρφωση ικανού δημοδιδασκάλου απαιτείται η συνδρομή πολλών παραγόντων. Πρώτον θα πρέπει να γνωρίζει περισσότερα από όσα διδάσκει, διότι τότε η διδασκαλία του αποβαίνει καρποφόρα και το επάγγελμα ευάρεστο. Για να απολαμβάνει το σεβασμό και την εμπιστοσύνη της κοινωνίας, στην οποία ζει, είναι ανάγκη να έχει ευγένεια ψυχής και σεμνοπρέπεια βίου. Και είναι ανάγκη να χρησιμεύει ως παράδειγμα ηθικής. Αυτό το έργο είναι δυσχερές ούτως ή άλλως και γίνεται δυσχερέστερο, όταν η τάξη των δημοσίων αυτών λειτουργιών αναγκάζεται εξαιτίας του χαμηλού αντιμισθίου να τείνει χείρα επαίτη<sup>679</sup>.

Ο υπουργός Α. Γ. Πετμεζάς (4/2/1871) σχετικά με τη μισθοδοσία των δημοδιδασκάλων αναφέρει ότι παρά το γεγονός ότι με τον ΤΛΗ΄ Νόμο από το 1856 οι μισθοί προκαταβάλλονται από το δημόσιο ταμείο, το οποίο, με τη σειρά του, τους εισπράττει από τα δημοτικά έσοδα, “κατ’ ουδέν αλλοιοί την φύσιν της μισθοδοσίας των, ανατεθειμένης καθ’ ολοκληρίαν εις μόνους τους δήμους”. Αυτό συνεπάγεται ότι οι δήμοι στους προϋπολογισμούς τους θα πρέπει να περιλαμβάνουν τους μισθούς των δημοδιδασκάλων, αλλά και αυτοί να απευθύνονται στις δημοτικές αρχές<sup>680</sup>.

Μια άλλη πληγή του εκπαιδευτικού συστήματος αποτελούσαν οι μεταθέσεις, ακούσιες ή εκούσιες, των διδασκόντων. Πολλές φορές η τοπική κοινωνία ερχόταν σε σύγκρουση με το δάσκαλο και επιτύγχανε τη μετάθεσή του, ακόμη και στη διάρκεια του σχολικού έτους. Ορισμένοι υπουργοί προσπάθησαν να σταματήσουν αυτή τη μάστιγα. Ο Χ. Χριστόπουλος

<sup>678</sup> 11/2/1856, παράρτημα του 150, σ. 605. Δημοσιεύεται διατριβή του δημοδιδασκάλου Γόρτυνας Α. Κ. Νικολόπουλου σχετική με την «προεκπαίδευσιν». Σε όλα τα έθνη στα οποία επιτυγχάνεται ο σκοπός της «προεκπαίδευσως» βλαστάνουν άνδρες περικλεείς, αγαθοί, φιλότιμοι και φιλοπάτριδες. Δυστυχώς στην Ελλάδα η προεκπαίδευση οπισθοδρομεί και βρίσκεται σε οικτρή κατάσταση, λόγω της ελλείψεως των αναγκαίων και της μη τακτικής πληρωμής των δημοδιδασκάλων.

<sup>679</sup> 13/6/1856, αρ. 165, σ. 670. Έκθεσις αιτιολογική του υπό των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως υπουργείου επί του νομοσχεδίου περί της από του δημοσίου προκαταβολής της δημοτικής μισθοδοσίας των δημοδιδασκάλων.

<sup>680</sup> 10/4/1871, έτος ΙΘ΄, αρ. 769, σ. 2335-2336.

με εγκύκλιο στις 1/11/1856 προβλέπει ότι καμία μετάθεση δε θα διενεργείται εντός του διδακτικού έτους. Οι προτάσεις των δημοτικών και διοικητικών αρχών για μεταθέσεις κρίνονται στο εξής απαράδεκτες, αν δε συνοδεύονται με τις αποδείξεις για την ανικανότητα ή την αξιοτιμώρητη πράξη του δασκάλου. Ο αποδεδειγμένα αδόκιμος ή πλημμελής δάσκαλος δεν πρέπει να μετατεθεί, διότι όλα τα σχολεία του κράτους έχουν τα ίδια δικαιώματα. Αν ο δάσκαλος είναι αξιόποινος, να τιμωρηθεί, αν είναι αδόκιμος να επανέλθει στο διδασκαλείο, για να τελειοποιηθεί. Να σταματήσει η μη τακτική φοίτηση στα σχολεία ή οι ελλείψεις σε απαιτούμενα υλικά. Αυτά επικαλούνται οι δάσκαλοι για τη μη πρόοδο των δημοτικών σχολείων. Αν θέλουν οι νομάρχες να αποδεικνύουν την ανικανότητα των δασκάλων, θα πρέπει να εξαλείψουν αυτές τις αιτίες<sup>681</sup>. Έτσι οι τοπικές κοινωνίες με τις παρεμβάσεις τους είτε δικαιολογημένες είτε αδικαιολόγητες γίνονταν η αιτία για την έλλειψη κάθε τάξης στη διοίκηση αλλά και την εξάρτηση και ταπείνωση του δασκάλου.

Ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος επανέρχεται στο παραπάνω θέμα απευθυνόμενος προς τους νομάρχες (10/3/1859), υπενθυμίζει την προηγούμενη εγκύκλιό του (1/11/1856) και συνιστά επί πλέον να μην υποβάλλονται προτάσεις για μετάθεση “πριν εξαντληθώσιν όσα προς επανόρθωσιν αυτών ανέθηκε ο νομοθέτης εις τας επιτοπίους εφορευτικές επιτροπές”<sup>682</sup>.

Το πρόβλημα των μεταθέσεων, ακόμη και στη διάρκεια του σχολικού έτους ήταν μόνιμη κατάσταση. Ο υπουργός Α. Γ. Πετμεζάς (27/5/1871) σχετικά με τις μεταθέσεις καθηγητών ή διδασκάλων στη διάρκεια του σχολικού έτους επισημαίνει ότι απαγορεύεται οποιαδήποτε μετάθεση εκτός από περιπτώσεις ασθένειας, αμοιβαίας αίτησης, διαμονής ασυμβίβαστης προς τις εύλογες αξιώσεις της κοινότητας. Όλες οι μεταθέσεις πρέπει να είναι αιτιολογημένες<sup>683</sup>.

Λίγα χρόνια αργότερα η *Εφημερίς των Φιλομαθών* αναγγέλλει την παύση του κακού που λυμαίνεται τη δημοδιδασκαλία και έβλαψε την πρόοδό της “εις τα καίρια” και απείλησε την ύπαρξή της. Ο Νόμος του 1836 απαγόρευε τις αυθαίρετες και χωρίς δικαιολογημένη αιτία παύσεις των δημοδιδασκάλων. Βαθμιαία, όμως, οι διατάξεις του νόμου περιέπεσαν σε αχρηστία και λησμονήθηκαν. Καθιερώθηκε το αυθαίρετο της απόλυσης, του διορισμού, της μετάθεσης στη διάρκεια του σχολικού έτους “προς βλάβην και της μαθητιώσης νεολαίας και των αξίων της κλήσεώς των δημοδιδασκάλων”. Ο νόμος του 1871 απαγόρευσε τη μετάθεση στη διάρκεια του σχολικού έτους, εκτός από ειδικές περιπτώσεις. Αυτό, όμως, δε

<sup>681</sup> 2/12/1856, αρ. 189, σ. 769.

<sup>682</sup> 21/3/1859, αρ. 308, σ. 866.

<sup>683</sup> 3/7/1871, έτος ΙΘ΄, αρ. 776, σ. 2339.

διόρθωσε το κακό, διότι, αντί της μετάθεσης, γινόταν απόλυση και διορισμός σε άλλη θέση<sup>684</sup>.

Ο υπουργός Θ. Κανακάρης απευθυνόμενος με εγκύκλιο στις 2/5/1877 στους Νομάρχες και επάρχους επισημαίνει ότι σωρεία αναφορών και εκθέσεων επιθεωρητικών επιτροπών εναντίον δημοδιδασκάλων έχει κατακλύσει το υπουργείο, ενώ δεν τηρείται η νομοθεσία με την επιθεώρηση των σχολείων μια φορά το μήνα. Οι έφοροι φαίνονται πρόθυμοι μόνο να υπογράψουν εκθέσεις εναντίον των δημοδιδασκάλων για παύσεις και μεταθέσεις και πολλές φορές τους παύουν οι ίδιοι, χωρίς να ζητήσουν καν την απολογία τους. Το υπουργείο δε θα ανεχτεί άλλο αυτή την κατάσταση. Στο εξής οι νομάρχες να δείξουν ενδιαφέρον, ώστε οι εφορευτικές επιτροπές να εννοήσουν τα καθήκοντά τους και να καταστούν άξιες της εντολής τους. Να μη ζητούν παύσεις και μεταθέσεις, χωρίς να εξαντληθούν όλα τα άλλα μέσα και χωρίς φυσικά την απολογία του κατηγορουμένου<sup>685</sup>.

Όσον αφορά στο επίπεδο των δασκάλων και την παιδαγωγική και διδακτική τους κατάρτιση δίνονται αφορμές, για να καταλάβει κανείς ότι δεν είναι και ιδιαίτερα υψηλά. Υπάρχουν πληροφορίες ότι σε διάφορα διδακτήρια οι διδάσκοντες δεν χρησιμοποιούσαν στις παραδόσεις τους διδακτικά βιβλία και υποχρέωναν τους μαθητές τους να αντιγράφουν διάφορα μαθήματα, όπως το συντακτικό, τη γεωγραφία, την ιστορία και, το χειρότερο, τα υπαγόρευαν, κατά το χρόνο, κατά τον οποίο θα έπρεπε να τα διδάσκουν<sup>686</sup>.

Συμβαίνει, μάλιστα, να υπάρχουν και δημοδιδάσκαλοι, οι οποίοι δεν γνώριζαν ούτε τα στοιχειώδη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στους δημοδιδασκάλους Καρύστου, Αν. Ιωάννου και Χ. Δημητριάδη επιβλήθηκε πρόστιμο στον πρώτο δεκαπέντε δραχμών και στον δεύτερο δέκα δραχμών, διότι, σύμφωνα με την έκθεση του περιοδεύοντα νομαρχιακού δημοδιδασκάλου, το σχολείο τους *“ευρέθη το χειρότερον όλων των εν τω νομώ, οι δε εν αυτώ διδασκόμενοι 183 μαθηταί δεν εγνώριζον ούτε ανάγνωσιν· αυτός δε ο διδάσκαλος δεν ήξευρεν ούτε να υπαγορεύση τοις υπ’ αυτόν υπαγορευταίς”*<sup>687</sup>.

Οι προϋποθέσεις, για να διοριστεί κάποιος εκπαιδευτικός, δεν υπήρχαν πάντοτε. Έτσι το ίδιο το υπουργείο, λόγω έλλειψης προσωπικού, έκανε “έκπτωση” στα προσόντα, τα οποία απαιτούσε. Σύμφωνα με το Β.Δ. της 18/10/1850 οι ελληνοδιδάσκαλοι θα έπρεπε να έχουν παρακολουθήσει τα μαθήματα του φιλολογικού τμήματος και τις ασκήσεις του φιλολογικού φροντιστηρίου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί έλλειψη

<sup>684</sup> 1/4/1877, έτος ΚΕ', Β' περίοδος, Παράρτημα του αρ. 1, σ. 1. Ο υπουργός Θ. Κανακάρης με συμβούλιο νομομαθών και ανωτέρων υπαλλήλων αποφαίνεται ότι ο δημοδιδάσκαλος παύεται μόνο στις περιπτώσεις των άρθρων 41, π. 2, 42, π. 3, 54 και 55 του νόμου για τη δημοδιδασκαλία.

<sup>685</sup> 1/5/1877, έτος ΚΕ', περ. Β'. Παράρτημα του 4, σ. 1.

<sup>686</sup> 8/12/1856, 192, σ. 779.

<sup>687</sup> 22/11/1858, αρ. 287, σ. 699 κε.

ελληνοδιδασκάλων και να προσληφθούν βοηθοί, οι οποίοι με εξετάσεις μπορούσαν να προαχθούν σε ελληνοδιδασκάλους<sup>688</sup>.

Με εγκύκλιο του υπουργού Β. Κ. Νικολόπουλου (Αρ. 8217, 1/8/1863) συγκροτήθηκε επιτροπή για την εξέταση των βοηθών των Ελληνικών Σχολείων, προκειμένου να τους χορηγηθεί η άδεια για διδασκαλία στο δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα. *“Η προσωρινή Κυβέρνησις έχουσα υπ’ όψιν ότι το από 18 Οκτωβρίου 1850 περί διδασκάλων και καθηγητών Γυμνασίου διάταγμα παρεβάθη πολλάκις μέχρι τούδε επί βλάβη της μέσης εκπαιδεύσεως”* θεωρεί ότι *“είναι αναποφεύκτως αναγκαία η διάκρισις των υπαρχόντων ήδη βοηθών... Οι υπό της επιτροπής μη κριθέντες άξιοί τινος των ορισθέντων τριών βαθμών, ως και οι μη προσελευσόμενοι εις εξέτασιν εντός της ταχθείσης προθεσμίας θέλουσιν απολυθή αμέσως της υπηρεσίας ή θέλουσιν απολέσει το δικαίωμα της ιδιωτικής διδασκαλίας”*<sup>689</sup>. Στα πλαίσια εφαρμογής της εγκυκλίου ο Κ. Ασώπιος, πρόεδρος της επιτροπής, καλεί τους βοηθούς σε εξετάσεις από 19/8 έως 3/9/1863<sup>690</sup>. Επειδή, όμως, ορισμένοι ζήτησαν τον προβιβασμό τους χωρίς εξετάσεις, ο υπουργός Β. Κ. Νικολόπουλος (αρ. 8265, 3/8/1863) καλεί όσους επιθυμούν προαγωγή να προσέλθουν στο Διδασκαλείο για εξετάσεις τον προσεχή Σεπτέμβριο<sup>691</sup>.

Πολλοί ασχολούνταν με τις παραδόσεις σε ιδιωτικά διδακτήρια ή οικογένειες και σε προγυμνάσεις, επί πληρωμή, ακόμη και των μαθητών τους, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται στην κύρια δουλειά τους “κεκμηκότες και απηυδησμένοι”<sup>692</sup>. Φαίνεται, όμως, ότι δεν υπήρξε βελτίωση και έτσι ο υπουργός Π. Καλλιγιάς με εγκύκλιο (αρ. Πρωτ. 8346) συνέστησε στους διδάσκοντες των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων να μην προπαιδεύουν μαθητές που ανήκουν στις τάξεις τους (Β. Δ. 18/8/1856), διαφορετικά θα τιμωρηθούν με απόλυση<sup>693</sup>.

Η θέση των δασκάλων δε συμβαδίζει με την υψηλή τους αποστολή. Το χαμηλό τους μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο, η εξάρτησή τους οικονομική, πολιτική, κοινωνική από τους δήμους και τις τοπικές φατρίες, το άγχος της απόλυσης ή της μετάθεσης δημιουργούν ένα κοινωνικό στρώμα που αποβλέπει στο διδασκαλικό επάγγελμα, για να εξυπηρετηθεί,

<sup>688</sup> Εγκύκλιος, 11/12/1859 υπουργός Θ. Α. Ζαΐμης. ΕΦ, 13/1/1860, έτος Η΄, αρ. 346, σ. 1171 κ.ε.

<sup>689</sup> 6/8/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 497, σ. 159-160.

<sup>690</sup> 14/8/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 498, σ. 166.

<sup>691</sup> 14/8/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 498, σ. 167.

<sup>692</sup> 24/11/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 508, σ. 247. Εγκύκλιος (αρ. 559, 6/11/1863) του υπουργού Α. Πετσάλη προς τους γυμνασιάρχες, σχολάρχες και διδασκάλους των Ελληνικών Σχολείων για παράβαση των διατάξεων για τις ιδιωτικές παραδόσεις.

<sup>693</sup> 20/10/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 575, σ. 784.

30/9/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 746, σ. 2152. Ο υπουργός Μ. Γ. Αντωνόπουλος (αρ. 6105, 10/9/1870) απευθυνόμενος προς τους διευθυντές των σχολείων όλων των βαθμίδων επισημαίνει ότι ορισμένοι παραβαίνουν το ΒΔ της 18/8/1856 “περί διδασκαλίας εν ιδιωτικοίς εκπαιδευτηρίοις”. Να υποβληθούν πίνακες με τα ονόματα όλων των ιδιωτικώς διδασκόντων καθηγητών ή διδασκάλων, ο τόπος διδασκαλίας, οι ώρες και αν έλαβαν άδεια από το υπουργείο.

όσο το επιτρέπουν οι συνθήκες θεωρώντας το ως πάρεργο, ενώ ταυτόχρονα βρίσκει άλλες προσόδους, για να συντηρηθεί. Διδασκαλία στην ιδιωτική εκπαίδευση, ιδιαίτερα μαθήματα, άλλες εργασίες περισσότερο στην ύπαιθρο. Εξάλλου το διδακτικό ωράριο δίνει τέτοιες δυνατότητες<sup>694</sup>. Ενώ δίνεται η εντύπωση ότι υπάρχει ασφυκτικός έλεγχος των δασκάλων, αυταρχικό πλαίσιο με αυστηρές ποινές, από την άλλη οι παρατυπίες και τα πειθαρχικά παραπτώματα που σημειώνονται, και κάποιες φορές είναι πάρα πολύ σοβαρά, ανατρέπουν αυτή την εντύπωση και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η διοίκηση ουσιαστικά δεν μπορεί να επέμβει.

Τη δεινή θέση των δημοδιδασκάλων, το ότι αυτοί είναι έρμαιο των διαθέσεων των γονέων, αλλά και τις ευθύνες των ιδίων δίνει η μαρτυρία ενός δημοδιδασκάλου, ο οποίος με παρρησία επισημαίνει ότι υπάρχει στην εκπαίδευση μια πληγή που την προκαλούν οι τριβές και οι αντιθέσεις μεταξύ γονέων και δημοδιδασκάλων, που έχουν ως αποτέλεσμα τη μετάθεση των δευτέρων. Οι γονείς έχουν αποβάλει κάθε αιδώ και συστολή και οι δάσκαλοι κάθε μέριμνα για τα καθήκοντά τους. Οι μαθητές είναι εκείνοι που υφίστανται τις πιο βαριές συνέπειες με τις αλλεπάλληλες μεταθέσεις των δασκάλων τους. Οι άρχοντες πρέπει να καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια να εξομαλύνουν τις διαφορές και να διατηρούν το κύρος των δασκάλων και οι δημοδιδάσκαλοι να συναισθάνονται τα σφάλματά τους. Ο δημοδιδάσκαλος που διορίζεται κάπου να έχει υπόψη του ότι πρέπει να αποδίδει την προσήκουσα τιμή στις αρχές, να έχει ηθική συμπεριφορά και να τηρεί τα καθήκοντά του. Οι πολίτες ωθούνται, όμως, από αδικαιολόγητες αφορμές σε κατηγορίες και θεωρούν το δάσκαλο αμόρφωτο, αδίδακτο, μηδαμινό. Οι συνέπειες είναι μεταθέσεις, αντιπάθεια, κατηγορίες και τύφλωση της νεολαίας. Όσοι ικανοποιούνται με αυτές τις καταστάσεις βρίσκονται σε “άνοια” και δεν είναι ικανοί να διακρίνουν τις αρνητικές συνέπειες για την εκπαίδευση της νεολαίας. Αυτό είναι και η αιτία, για την οποία πολλά παιδιά για επτά και οκτώ χρόνια είναι μαθητές του αλληλοδιδασκτικού τμήματος. Είναι δεινές οι ευθύνες των γονέων και πρέπει να συγκρατούν το θυμό και τα πάθη τους, διότι δημιουργούν εμπόδια στην παιδεία των τέκνων τους, με την οποία εμφυτεύεται η καλοκαγαθία, η αγάπη, η δικαιοσύνη, ξεριζώνεται ο φθόνος, η αδικία, η αρπαγή<sup>695</sup>.

Αλλά και η οικονομική κατάσταση των διδασκόντων είναι άθλια<sup>696</sup> και τους καθιστά περισσότερο ευάλωτους στις πιέσεις των τοπικών παραγόντων. Οι μισθοί τους παρέμειναν

<sup>694</sup> Το ωράριο των καθηγητών Γυμνασίου ορίζεται σε 21 ώρες και των γυμνασιάρχων σε 18 (υπουργός Δ. Ν. Δρόσος) 30/9/1866, έτος ΙΔ', αρ. 608, σ. 1048.

<sup>695</sup> 11/2/1856, παράρτημα του 150, σ. 606. Κατά το λόγο του Αθ. Βίκου, δημοδιδασκάλου Αραχώβης.

<sup>696</sup> Έτος ΚΣΤ' (περίοδος Β') Εν Αθήναις 15 Μαρτίου 1879 αρ. 24 σ. 381. Ο Δ. Πατσόπουλος στο άρθρο σε συνέχειες “Η ανατροφή και παιδείσις παρά τοις Ρωμαίοις. Εκ των Bilder aus dem altoemischen Leben του Stoll”: “εκπληττόμεθα τη αληθεία μανθάνοντες ότι και παρά τοις Ρωμαίοις η οικονομική του διδασκάλου αθλιότης ήτο οία και παρ' ημίν σήμερον”.



οι ίδιοι από το 1836<sup>697</sup>. Μάλιστα οι επιθεωρητές ανέφεραν ότι οι περισσότεροι από τους δημοδιδασκάλους που δεν υπηρετούν στις πρωτεύουσες των επαρχιών είτε “*εξ αιτίας αναποδράστου, είτε επί απλή προφάσει πληρωμής των μισθών των καταλιμπάνουσι τα σχολεία των κατά το τέλος του μηνός, και προσερχόμενοι εις την πρωτεύουσαν της επαρχίας διατρίβουσι ουκ ολίγας ημέρας, μέχρις ου λάβωσι τους μισθούς προς μεγίστην ζημίαν των υπ’ αυτών διδασκομένων*”. Για να σταματήσει αυτή η κατάσταση με την οποία παραβλάπτονται “*τιμαφή κοινωνικά συμφέροντα*”, οι έπαρχοι, αμέσως μόλις υπογράψουν τα εντάλματα πληρωμής των μισθών, να τα στέλνουν στους ταμίες για έλεγχο (για ενδεχόμενη πειθαρχική τιμωρία με περικοπή ή κώλυμα από δικαστική κατάσχεση). Οι ταμίες να τα επιστρέφουν στους επάρχους και εκείνοι στους δικαιούχους. Οι ταμίες να παραγγείλουν στους δημόσιους εισπράκτορες να εξοφλούν “*εκ των ενόντων, αλλ’ άνευ προφάσεως, τα ούτω τεθεωρημένα υπό των ταμιών εντάλματα των δημοδιδασκάλων και να παραδίδωσιν αυτά μετά των αποδείξεων της πληρωμής αντί μετρητών εις τα ταμεία*”<sup>698</sup>.

Όταν το 1859, σύμφωνα με το νόμο ΦΛΣΤ΄, έγινε αύξηση του μισθού των δημοσίων υπαλλήλων, δε λήφθηκε υπόψη και το ευτελές του μισθού των καθηγητών των γυμνασίων. Η έλλειψη αυτή δημιούργησε προβλήματα και για αυτό καταφεύγουν σε ιδιαίτερες παραδόσεις που τους εμποδίζουν στην ακριβή εκπλήρωση των καθηκόντων τους εξαντλώντας τους σωματικά και πνευματικά. Η δικαιοσύνη αλλά και η ευγνωμοσύνη “*προς τους μαραινόμενους εκ των ατρύτων της διδασκαλίας κόπων καθηγητάς*” υπαγορεύουν μια δεύτερη αύξηση κατά το πεμπτημόριο μετά τη συμπλήρωση δεκαετούς υπηρεσίας και πέντε χρόνια μετά τη δημοσίευση του νόμου<sup>699</sup>.

---

<sup>697</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/11/1879, αρ. 15, σ. 235-36. Ο Δ. Η. Κυριακόπουλος παρουσιάζει στατιστική των εκπαιδευτηρίων για τη Μέση εκπαίδευση στην Ελλάδα. Το Ελληνικό Βασίλειο έχει 22 Γυμνάσια, 167 Ελληνικά Σχολεία και 5 ναυτικές σχολές (Υδρα, Σπέτσες, Σύρο, Γαλαξίδι, Αργοστόλι). 525 είναι οι διδάσκοντες, 162 στα γυμνάσια (21 γυμνασιάρχες και 141 καθηγητές), 358 ελληνοδιδάσκαλοι και βοηθοί (76 σχολάρχες), 5 ναυτοδιδάσκαλοι. Οι μισθοί των καθηγητών είναι 250 δραχμές το μήνα και αυξάνονται κατά 50 μετά την πενταετία. 50 δραχμές επιπλέον παίρνουν οι γυμνασιάρχες. Το 10% των αποδοχών τους κατατίθεται στο ταμείο των πολιτικών συντάξεων. Επίσης χρήματα κατατίθενται και στο μετοχικό ταμείο. Οι σχολάρχες παίρνουν 200 δραχμές το μήνα που αυξάνονται μετά από πενταετία κατά το πεμπτημόριο μέχρι 250. Από τους ελληνοδιδασκάλους οι πρωτοβάθμιοι παίρνουν 100, οι δευτεροβάθμιοι 130 και οι τριτοβάθμιοι 160. Και αυτών ο μισθός αυξάνεται μετά από πενταετία κατά το πεμπτημόριο μέχρι 250. Οι βοηθοί παίρνουν 80 δραχμές το μήνα. Οι μισθοί αυτοί έμειναν, όπως ορίστηκαν από το 1836 ,και μάλιστα των βοηθών ελαττώθηκαν.

<sup>698</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/12/1879, αρ. 17, σ. 272. Ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός (5/11/1879) στους νομάρχες και επάρχους “*περί πληρωμής των μισθών των δημοδιδασκάλων υπό των δημοσίων εισπρακτόρων*”.

<sup>699</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 15/1/1880, αρ. 20, σ. 316-318. Ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός για το Νομοσχέδιο “*Περί αυξήσεως μισθού καθηγητών μετά πενταετίαν*” (22/1/1880).

### 3.4. Παιδαγωγικές απόψεις

#### 3.4.1. Παιδαγωγικά άρθρα

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, κατά την πρώτη περίοδο της έκδοσης της *Εφημερίδος των Μαθητών* και των *Φιλομαθών*, τα άρθρα με παιδαγωγικό περιεχόμενο δεν είναι πολλά σε αριθμό και οι παιδαγωγικές απόψεις διαφαίνονται μέσα από τα άλλα δημοσιεύματα και τα σχόλια του εκδότη ή των άλλων αρθρογράφων. Τα άρθρα αναφέρονται στην ιστορία της εκπαίδευσης, στο δάσκαλο, στην αγωγή στην οικογένεια και ορισμένα στην επιστήμη της Παιδαγωγικής-παιδαγωγίας.

Ένα από τα άρθρα της πρώτης περιόδου αφορά στην ιστορία της εκπαίδευσης, έχει τον τίτλο “Περί σχολείων” και είναι μετάφραση από έργο του Fr. Lieber<sup>700</sup>. Η πρώτη δημοσίευση γίνεται στο τεύχος αρ. 87 (4/7/1854, σ. 347) και αναφέρεται στην εκπαίδευση στην αρχαιότητα. Ο Χριστιανισμός έφερε αλλαγές. Από τον 5ο αιώνα ιδρύθηκαν τα Επισκοπικά ή Καθεδρικά σχολεία, όπου, εκτός από τη θεολογία, διδάσκονταν οι επτά ελευθέριες τέχνες: γραμματική, λογική, ρητορική, αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία, μουσική από την εγκυκλοπαίδεια του Μαρκιανού Καπέλλα, ένα άθλιο εγχειρίδιο που διδασκόταν από το 470 ως το 1000 μ. Χ. Από τον 6ο αιώνα και ως τον 11ο λειτουργούσαν τα Μοναστηριακά σχολεία των Βενεδικτίνων στην Ιρλανδία, Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία και συναγωνίζονταν με τα Επισκοπικά. Ο Καρλομάγνος συνέλαβε την ιδέα της δημόσιας εκπαίδευσης<sup>701</sup>. Τον 9ο αιώνα ιδρύθηκαν Μητροπολιτικά σχολεία όμοια με τα Κοινά και τα Επισκοπικά διατηρήθηκαν για τους κληρικούς. Η αδράνεια του κλήρου οδήγησε στην παρακμή τους.

Βαθμιαία στα ανώτερα σχολεία αντικαταστάθηκε η διά λόγου διδασκαλία από την υπαγόρευση και την αντιγραφή. Στα κατώτερα ενοριακά σχολεία δε δίδασκαν τη γραφή, για να έχουν λίγοι το προνόμιο αυτό. Αργότερα έγιναν σχολεία από τους πολίτες και τους άρχοντες και διδάσκονταν η γραφή, η ανάγνωση, η αριθμητική και άλλα μαθήματα<sup>702</sup>.

Στο άρθρο του Π. Π.<sup>703</sup> “Ιδέαι διαφόρων περί του σκοπού της αγωγής” αναφέρονται διάφοροι ορισμοί για το σκοπό της αγωγής. Περιλαμβάνεται αρχικά απόσπασμα από την έκθεση “επί της γενικής διοργανώσεως της δημοσίου εκπαιδεύσεως γενομένη εν τη νομοθετική συνελεύσει της Γαλλίας τη 20 Απριλίου 1792”, η οποία ορίζει το σκοπό της αγωγής. Ακολουθούν οι σκέψεις του Βονιφάτιου, του Βορρέλη, Βουρδάν, Διδερότου,

<sup>700</sup> Ίσως πρόκειται για τον Φραγκίσκο Λίμπερ (1800-1872), Γερμανό συγγραφέα, ο οποίος ήρθε στην Ελλάδα το 1821 ως εθελοντής. Το 1827 εγκαταστάθηκε στην Αμερική. Εκεί έγραψε την “Αμερικανική Εγκυκλοπαίδεια” και άλλα έργα. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν “Ηλιος”, τ. 12, σ. 413.

<sup>701</sup> Fr. Lieber, ΕΦ., Περί σχολείων 18/7/1854, αρ. 89, σ. 355.

<sup>702</sup> στο ίδιο, 2/8/1854 αρ. 91 σ. 362.

<sup>703</sup> Αναφέρονται μόνο τα αρχικά του συντάκτη.

Δουπαιλούπου, Γωθέυ, κας Δεζενλίζ, κας Δεγραφινύ, Ιουβέρτου, Καντίου, Λεβή, Μιραβώ, κας Νέκκερ Δεσωσούρ, Ρίχαρσον, Ρουσσώ<sup>704</sup>.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πρώτα άρθρα έχουν επίκεντρο το δάσκαλο, του δίνουν οδηγίες, συμβουλές εξαρτούν τα πάντα από αυτόν, ενώ, σχεδόν, παραβλέπουν άλλους παράγοντες μάθησης, όπως είναι η υποδομή του σχολείου ή το παιδαγωγικό-εκπαιδευτικό σύστημα. Ένα άρθρο που δημοσιεύεται σε συνέχειες είναι του Henry Dunn, γραμματέα της British and Foreign School Society, το οποίο μετέφρασε από τα αγγλικά ο Γ. Κωνσταντινίδης<sup>705</sup> και έχει τον τίτλο “Προς νεανίαν τινά διδάσκαλον περί των της διδασκαλίας ηδονών”<sup>706</sup>. Το άρθρο απευθύνεται στο νεαρό δάσκαλο που καταπιέζεται από τους θορυβώδεις μαθητές του και ανακουφίζεται μετά την αποχώρησή τους από το μάθημα. Υπάρχουν, όμως, τρόποι να αποφύγει την τυραννία, τα δάκρυα, την ανία και να απολαύσει μαζί με τους μαθητές του υπέρτατες και αγνότατες ηδονές. Υπάρχουν όροι ευδαιμονίας στο σχολείο: η ικανότητα του “διοικείν” με ηθικά μέσα και χωρίς τη χρήση θηριώδους βίας, η ευμένεια με χαρακτηριστικό το λόγο του Dwight: “ο καθιστών το παιδίον ευθυμότερον επί ημίσειαν ώραν είναι συνεργός του Θεού” και η απαρέγκλιτη πίστη στο τελεσφόρο της διδασκαλίας, η οποία θεωρείται μέσο ηθικής ανάπτυξης. Κάθε μεγάλη ηθική μεταβολή στην κοινωνία γίνεται μέσω των σχολείων. Το σχολείο είναι το όργανο με το οποίο διαδίδονται ιερές και υγιείς επιρροές. Ο δάσκαλος είναι σε θέση να ωφελήσει την κοινωνία και είναι ο ποδηγέτης των μικρών παιδιών. Θα πρέπει, όμως, να κινεί το ενδιαφέρον των παιδιών με τη διδακτική, να έχει την αναγκαία μάθηση και να είναι κάτοχος των όσων πρέπει να διδάξει. Είναι βασικό να προετοιμάζεται καλά, πριν αναλάβει την εκπαίδευση άλλων. Είναι λογικό, βέβαια, να μην τα γνωρίζει όλα<sup>707</sup>. Ακόμη ο δάσκαλος θα πρέπει να διατηρεί την ευταξία, την καθαριότητα και τον καλό αερισμό του σχολείου και να προσπαθεί οι μαθητές του να έχουν εύθυμη διάθεση. Όποιος από τους δασκάλους δεν είναι έτοιμος να αφιερώσει όλες του τις δυνάμεις στην εκπλήρωση των καθηκόντων του, δεν μπορεί να αισθάνεται ηδονή από το επάγγελμά του. Ο Φέλλενμπεργκ απαιτεί από το δάσκαλο “εγρηγορότητα αδιάλειπτον και επιμονήν ακάματον”. Όσοι δεν μπορούν να

<sup>704</sup> ΕΦ, 14/3/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 483, σ. 43-45. Τα ονόματα παρατίθενται, όπως αποδίδονται στο άρθρο.

<sup>705</sup> Ο Γ. Κωνσταντινίδης είναι από τα παιδιά εκείνα που κλήθηκαν να σπουδάσουν στην Αγγλία. Βλέπε Α., Dimaras, *Foreign and particularly English, influences on educational policies in Greece during the War of Independence and their development under Capodistrias, 1821-1831*, Διδακτορική διατριβή, University of London, 1973.

<sup>706</sup> ΕΦ, 11/7/1854, αρ. 88, σ. 351.

<sup>707</sup> Η. Dunn (Μετάφρ. εκ του αγγλικού Γ. Κωνσταντινίδης), “Προς νεανίαν τινά διδάσκαλον περί των της διδασκαλίας ηδονών”, ΕΦ, 18/7/1854, αρ. 89, σ. 355 κε.

πραγματοποιήσουν αυτά, είναι ακατάλληλοι για δάσκαλοι και δε θα αισθανθούν ποτέ “ηδονήν”<sup>708</sup>.

Ο Σ. Μ. Σαλουμίδης αντλώντας από γαλλική πηγή, την οποία δεν αναφέρει, παρουσιάζει τον προορισμό και το χαρακτήρα του χρηστού παιδαγωγού. Όλοι οι νόμοι, οι κανονισμοί, οι μέθοδοι μένουν ατελέσφορα, αν δεν υπάρχει φάλαγγα χρηστών δασκάλων. Η συνειδητοποίηση του προορισμού οδηγεί στον ιερό ενθουσιασμό, που εμπνέει την καρδιά και εκβλαστάνει όλες τις αρετές. Ο προορισμός είναι ιερό πυρ, που δεν το σβήνει καμιά δυσκολία, είναι ακάματος ζήλος. Αυτοί που θα επιλέξουν να ενδυθούν το κόσμιο ένδυμα του παιδαγωγού πρέπει να λάβουν υπόψη τους τι δυσπάτητη οδό θα διατρέξουν, να αναλογιστούν τις δυσκολίες, τον τρόπο διαβίωσης κοντά σε απλοϊκούς ανθρώπους και αν αγαπούν τόσο τα παιδιά, ώστε να υποβληθούν σε τόσες θυσίες. Ο αληθινός δάσκαλος διακρίνεται από όλους. Όταν είναι άγαμος έχει άμεμπτη διαγωγή και ως έγγαμος αποτελεί παράδειγμα για όλους. Διαθέτει υπομονή, υπερβολική αγάπη για τα παιδιά, αμεροληψία, εχεμύθεια, είναι απλός, λιτός, χρηστός, ευσεβής, φρόνιμος, αβρός, ευπροσήγορος, αξιοπρεπής. Διαχέει “ως θυμίαμα την πέριξ αυτού σοφίαν και αρετήν”. Διδάσκει επιμελώς και τακτικώς και εργάζεται για την τελειοποίησή του, διότι η στασιμότητα ισοδυναμεί με οπισθοδρόμηση. Σπουδάζει με ακάματο ζήλο τα πονήματα των σπουδαιότερων παιδαγωγών, σημειώνει τις ουσιώδεις ιδέες τους και τις παραβάλλει. Εμπλουτίζει τη βιβλιοθήκη του. Δεν περιορίζεται στις, κυρίως, παιδαγωγικές σπουδές, αλλά και με ευγενείς διασκεδάσεις, την κλασική φιλολογία, τις επιστήμες, τις τέχνες, τη μουσική, την ανθοκομία κλπ, καλλιεργεί το πνεύμα του<sup>709</sup>.

Από το Bulletin de l' Instruction Primaire ο μεταφραστής Π. Π. ερανίζεται αποσπάσματα από το δεύτερο τόμο του συγγράμματος του K. Gauthiey, διευθυντή του Προτύπου σχολείου του Courbevoie. Τα αποσπάσματα αφορούν τη διδασκαλία “διά παραδειγμάτων”, πώς αναπτύσσονται στους νέους αισθήματα φιλοφροσύνης και αγάπης. Αναφέρονται τρεις περιπτώσεις, κατά τις οποίες ο παιδαγωγός με το προσωπικό του παράδειγμα εμπνέει στα παιδιά τα παραπάνω αισθήματα<sup>710</sup>.

Το περιοδικό δημοσιεύει σε τριάντα δύο συνέχειες τις οδηγίες του Th. H. Barrau στους δασκάλους. Ο Th. H. Barrau ασχολείται χρόνια με παιδαγωγικά συγγράμματα. Οι οδηγίες εκδόθηκαν σε βιβλίο που βραβεύτηκε από τη Γαλλική Ακαδημία και εγκρίθηκε από το συμβούλιο της δημόσιας εκπαίδευσης στη Γαλλία. Το περιοδικό μεταφράζει από την

<sup>708</sup> Συνέχεια του άρθρου, 25/7/1854, αρ. 90, σ. 360 κε.

<sup>709</sup> ΕΦ, 30/10/1856, αρ. 182, 183, 184, 185, σ. 751 κε.

<sup>710</sup> 16/5/1857, αρ. 209, σ. 70.

πέμπτη έκδοση του συγγράμματος “Ηθική Οδηγία προς τους διδασκάλους” και πραγματεύεται όλα τα ζητήματα που αναφέρονται στο δάσκαλο, από τις σπουδές του έως τη συνταξιοδότησή του. Αποτελείται από δύο μέρη. Το ένα έχει τον τίτλο “ο Διδάσκαλος” και το άλλο “το Σχολείο”. Το πρώτο κεφάλαιο έχει τίτλο “Η κλήσις”. Η πρώτη συμβουλή στο μελλοντικό δάσκαλο είναι να σκεφτεί και να εξετάσει καλά το επάγγελμα που θα ακολουθήσει. Να έχει επίγνωση των δυσκολιών, των υποχρεώσεων, των κινδύνων, των θυσιών που αυτό επιβάλλει. Να διερευνήσει αν οι κλίσεις του συμβιβάζονται με τα καθήκοντα του επαγγέλματος. Να έχει υπόψη του ότι δεν έχει δικαίωμα να είναι κακός ή μέτριος, χωρίς να επηρεάσει την ανατροφή των μαθητών του. Αν, λοιπόν, όλες οι παραπάνω προϋποθέσεις είναι σύμφωνες με τις διαθέσεις του, τότε η “κλήσις” του είναι ειλικρινής και η επιτυχία του βέβαιη<sup>711</sup>. Στο κεφάλαιο Β΄, που έχει τον τίτλο “Προκατάρτισις” γίνεται λόγος για τις προπαρασκευαστικές σπουδές του δασκάλου. Στο μελλοντικό δάσκαλο δεν αρκεί η έμφυτη προαίρεση. Η τέχνη να καθοδηγεί κανείς τη νεότητα υπάρχει “φύσει”, μόνο, όμως, με τη μελέτη και την πείρα αναπτύσσεται και προκόβει. Ακόμη πρέπει να έχει υπόψη του την κατάσταση που επικρατεί. Τα παιδιά, επηρεασμένα από το πνεύμα της ανεξαρτησίας, δεν πειθαρχούν εύκολα, οι οικογένειές τους τα υπερασπίζονται, ακόμη και όταν έχουν άδικο, και ο κάθε δημότης θεωρεί ότι έχει δικαιώματα στο σχολείο. Ο δάσκαλος θα πρέπει να ισορροπεί αυτά τα συμφέροντα, να αντιστέκεται στις προσπάθειες για τη δέσμευση της θέλησής του και να διατηρεί την εύνοια όλων<sup>712</sup>.

Το Κεφάλαιο Γ΄ έχει τον τίτλο “Αρεταί των διδασκαλείων και των λοιπών προτύπων σχολών” και σε αυτό τονίζεται ότι στα διδασκαλεία η σπουδή είναι υγιέστερη και η εργασία γίνεται με περισσότερη “νοημοσύνη” και αποφέρει περισσότερους καρπούς. Οι ευφυείς μέθοδοι, τις οποίες μεταχειρίζονται οι διευθύνοντες αυτά τα ιδρύματα, αναπτύσσουν στο μελλοντικό δάσκαλο τα αναγκαία προσόντα. Καθώς εργάζεται για την απόκτηση γνώσεων, μαθαίνει συγχρόνως και την τέχνη να τις μεταδίδει. Οι δυνάμεις της ψυχής ισχυροποιούνται και αποκτά αξιοθαύμαστη ευστροφία και δραστηριότητα. Στο διδασκαλείο διευκολύνεται ο υποψήφιος δάσκαλος στην απόκτηση των απαραίτητων προσόντων για το επάγγελμά του και προετοιμάζεται, για να αντιμετωπίσει τις μετέπειτα δοκιμασίες. Με τους συμμαθητές του έπειτα θα καλλιεργήσει την άμιλλα<sup>713</sup>. Στο Κεφάλαιο Δ΄ ο συγγραφέας πραγματεύεται το θέμα “Διαγωγή εν τοις διδασκαλείοις και ταις λοιπαίς προτύποις σχολαίς”. Τη διαγωγή

<sup>711</sup> 7/9/1857, αρ. 224, σ. 186-87.

<sup>712</sup> 17/9/1857, αρ. 225, σ. 196 κε.

<sup>713</sup> 12/10/1857, αρ. 229, σ. 227 κε.

πρέπει να τη χαρακτηρίζουν “υπακοή εις τα νενομισμένα, πίστις εις τον διευθυντήν και ευμένεια προς τους εναμίλλους”<sup>714</sup>.

Το Κεφάλαιο Ε΄ έχει τον τίτλο “Μαθητεία και έναρξις της διδασκαλίας”. Είναι ευτύχημα, πριν αναλάβει ο νέος δάσκαλος εξολοκλήρου την ευθύνη ενός σχολείου, να διατελέσει υπό την εποπτεία ικανού δασκάλου και να ασκηθεί ως υποδιδάσκαλος. Αν, όμως, δε συμβεί κάτι τέτοιο, να μην παραλείψει να συμβουλευέται τον εφημέριο, να αλληλογραφεί με τον άλλοτε διευθυντή του και να επιλέξει έναν παλιό δάσκαλο, του οποίου εμπιστεύεται την πείρα. Οι συμβουλές πρέπει να αναφέρονται όχι μόνο στην εκπλήρωση των καθηκόντων του, αλλά και στη ρύθμιση του ιδιωτικού του βίου. Έπεται το Κεφάλαιο ΣΤ΄ “Εκλογή σχολείου. Μονιμότης”. Η εκλογή του σχολείου δεν πρέπει να γίνει με την προκατάληψη ότι η αξία του σχολείου είναι ανάλογη με το μέγεθος του σχολείου. Να λάβει, μάλιστα, υπόψη του ότι στα χωριά ο δάσκαλος θεωρείται “θησαυρός” και οι κάτοικοι τον υπολήπτονται περισσότερο<sup>715</sup>. Να μην περιφρονήσει το αφανές σχολείο ενός χωριού, διότι εκεί ίσως βρει καρδιές ευγνώμονες και πνεύματα ευάγωγα. Να αγαπήσει το επάγγελμά του, διότι “όστις δεν αγαπά το επάγγελμά του το μετέρχεται ακουσίως, και επομένως κακώς”. Αν δεν του αρέσει το επάγγελμα, είναι καλύτερα να το εγκαταλείψει. Δεν υπάρχει δυστυχέστερος άνθρωπος από διδάσκαλο, ο οποίος νιώθει για το έργο του απαρέσκεια και πλήξη<sup>716</sup>.

Για τη διατήρηση της αξιοπρέπειάς του πρέπει η συμπεριφορά του να είναι άμεμπτη. Η οικογένειά του δεν πρέπει να δίνει κανένα δικαίωμα μομφής<sup>717</sup>. Να αποφεύγει την πολυτέλεια και να επιδιώκει τον απλό βίο<sup>718</sup>.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που αναφέρεται στο Κεφάλαιο Ι΄ είναι οι “Σχέσεις των διδασκάλων προς τας εφορώσας τα σχολεία αρχάς”. Συστήνονται σεβασμός και πίστη στους σκοπούς και στις γνώσεις αυτών των αρχών. Αν ο δάσκαλος εκπληρώνει την αποστολή του, θα έχει την εύνοιά τους. Να μην αναμειγνύεται στις διαφωνίες και έριδες τους. Στις επισκέψεις ή στις επιθεωρήσεις τους να εκτελεί το καθήκον του, χωρίς φόβο. Ακόμη και όταν γνωρίζει την επίσκεψη του επιθεωρητή, να μην πιέζεται προετοιμάζοντας τους μαθητές του, για να δώσει ψευδή εικόνα, αλλά να εργάζεται κάθε μέρα με ευσυνειδησία<sup>719</sup>.

<sup>714</sup> 12/10/1857, αρ. 229, σ. 228.

<sup>715</sup> 20/10/1857, αρ. 230, σ. 234 κε.

<sup>716</sup> Κεφάλαιο Ζ΄. “Ο προς το έργον του έρωσ του διδασκάλου και το πρώτον αυτού προσόν”. 26/10/1857, αρ. 231, σ. 244

κε.

<sup>717</sup> Κεφάλαιο Η΄ “Συμπεριφορά και ιδιωτικός βίος”. 3/11/1857, αρ. 232, σ. 250.

<sup>718</sup> 10/11/1857, αρ. 233, σ. 260 κε. Κεφ. Θ΄. “Ο εις διδάσκαλον αρμόδιος βίος”.

<sup>719</sup> 17/11/1857, αρ. 234, σ. 269.

Το κεφάλαιο ΙΑ΄ αναφέρεται στις “Σχέσεις του δασκάλου προς τας επιτοπίους αρχάς” και συστήνεται στο δάσκαλο να υιοθετήσει τη στάση της σύμπνοιας, ιδιαίτερα με τον ιερέα της ενορίας, και να μην αναμειγνύεται στις πολιτικές διενέξεις, διότι όλοι κατακρίνουν το δάσκαλο που μετέχει σε αυτές. Στο κεφάλαιο ΙΒ΄ τίθεται το ζήτημα “Σχέσις του δασκάλου προς τους γονείς”. Οι γονείς είναι ίσοι στα μάτια του δασκάλου και δεν πρέπει να γίνονται διακρίσεις για το επάγγελμά τους ή τη θέση τους. Να μην υποδουλωθεί σε αυτούς που παρεμβαίνουν. Να είναι προσηνής με όλους και να διατηρεί την ηρεμία του ακόμη και στην οργή τους. Να τους ενημερώνει για τη διαγωγή και πρόοδο των παιδιών τους. Οι έπαινοί του να είναι φειδωλοί και προσεκτικοί, όπως και οι δυσάρεστες πληροφορίες για τα παιδιά τους. Σε περίπτωση, όμως, που οι γονείς δείχνουν αδικαιολόγητη επιείκεια για τα σφάλματα των παιδιών τους, να μη διστάζει να εκφράζει την απαρέσκειά του<sup>720</sup>.

Στο κεφάλαιο ΙΓ΄ “Σχέσις του δασκάλου προς το κοινόν” συστήνεται στο δάσκαλο να είναι φειδωλός στα λόγια του, να κρατά εχεμύθεια για τους μαθητές του, να μην καυχάται και να δίνει το παράδειγμα με την προσήνεια και τη σοβαρότητά του σε όλους τους κατοίκους<sup>721</sup>. Στο κεφάλαιο ΙΔ΄ “Σχέσεις του δασκάλου προς τους μαθητάς” παρέχονται συμβουλές, όπως να μη δέχεται δώρα από τους μαθητές του, για να αποφεύγει την ταπεινωτική αυτή δουλεία και τις διάφορες υπόνοιες. Στους μαθητές να φέρεται σαν φίλος και εχέφρων. Να αποφεύγει την οικειότητα, αλλά να είναι μαζί τους φιλόφρων, αγαθός, πρᾶος και να δείχνει το ενδιαφέρον του για αυτούς, να τους φέρεται με την ίδια συμπεριφορά, να εκπληρώνει με φιλοστοργία και σταθερότητα το καθήκον του<sup>722</sup>.

Το σύγγραμμα αναφέρεται ακόμη και στην ιδιωτική ζωή του δασκάλου στο κεφάλαιο ΙΕ΄ “Ο διδάσκαλος εν τη οικογενεία αυτού”. Ο οίκος του δασκάλου πρέπει να είναι το δεύτερο σχολείο, που θα διδάσκει με το παράδειγμά του όλο το δήμο. Αν ζουν οι γονείς του δασκάλου, να τους περιβάλλει με τη μέριμνά του. Ο δήμος πρέπει να θαυμάζει και να μιμείται τη συζυγική ενότητα του σπιτιού του δασκάλου και, αν κάποιος τον επισκεφτεί στο σπίτι του, φεύγοντας να αποκομίζει την εντύπωση της ήσυχης και ειρηνικής ευδαιμονίας. Για αυτό κατά την εκλογή της συζύγου του πρέπει να λάβει υπόψη του κριτήρια, όπως τη χρηστότητα των ηθών, την ιλαρότητα του χαρακτήρα. Η γυναίκα του να είναι συνετή και αφοσιωμένη. Αν έχει παιδιά, αυτά πρέπει να είναι “τα καλλίτερον ανατεθραμμένα και τα πλειοτέρας έχοντα γνώσεις”. Πώς οι γονείς θα πιστέψουν ότι φροντίζει για τα παιδιά τους,

<sup>720</sup> 25/11/1857, αρ. 235, σ. 276 κε.

<sup>721</sup> 8/12/1857, αρ. 236, σ. 290 κε.

<sup>722</sup> 16/12/1857, αρ. 237, σ. 297 κε.

όταν παραμελεί τα δικά του; Αν, όμως, η διδασκαλία στα παιδιά του θα αφαιρέσει μέρος από το σεβασμό στο αξίωμά του και η πατρική επιείκεια θα αμβλύνει την αυστηρότητά του ως δασκάλου, τότε είναι ωφέλιμο να αποχωρισθεί τα παιδιά του και να τα αναθέσει σε συνάδελφό του. Αν αυτό δεν είναι δυνατόν, να κρατήσει τα παιδιά του στο σχολείο, αλλά να διπλασιάσει τις φροντίδες και τις προφυλάξεις. Να μην παραμελεί και τη δική του σπουδή, διότι οι διανοητικές του δυνάμεις θα ατονήσουν χωρίς πνευματική τροφή<sup>723</sup>. Είναι αναμφισβήτητη η επιρροή του δασκάλου στην κοινωνία, την οποία διαπραγματεύεται το κεφάλαιο ΙΣΤ΄ “Επιρροή του δασκάλου. Χρήσις αυτής”. Το κεφάλαιο αυτό ο μεταφραστής το διασκευάζει κατάλληλα για την ελληνική πραγματικότητα. Ο δάσκαλος θεωρείται σημαντικό μέλος της τοπικής κοινωνίας και η γνώμη του βαρύνει ιδιαίτερα, καθώς μπορεί να επηρεάσει θετικά τους κατοίκους με τις συμβουλές, τις ομιλίες και το παράδειγμά του. Να τους παροτρύνει να διαβάζουν βιβλία, να εφιστά την προσοχή τους στη σωστή γλώσσα και να εξαλείψει την “αηδή αλβανικήν” γλώσσα, την οποία μιλούν πολλοί κάτοικοι χωριών αλλά και πόλεων. Μπορεί να τους μεταδώσει τις γνώσεις της κηπουρικής που διδάχτηκε στο διδασκαλείο, να τους διδάξει την αξία της καθαριότητας και να τους δώσει συμβουλές για την υγεία τους και, κυρίως, την υγεία των παιδιών τους. Όλα αυτά να τα κάνει με απλότητα, χωρίς βαρύγδουπες διαλέξεις και διδασκαλίες. Και επειδή ο αιώνας υποφέρει από το ολέθριο νόσημα, το μίσος προς τους υπερέχοντες, να υπενθυμίζει το σεβασμό και την υπακοή σε αυτούς<sup>724</sup>.

Οι πράξεις του δασκάλου, ανάλογα με την περίπτωση, προκαλούν “Εύνοια και δυσμένεια” (Κεφ. ΙΖ΄). Να μην παρασύρεται και να μην επαναπαύεται ο δάσκαλος από την επιτυχία, αλλά να διπλασιάζει το ζήλο και την προθυμία του, ιδιαίτερα μάλιστα, όταν του αποδίδονται εύφημες μνείες και μετάλλια. Όταν πάλι παρουσιάζονται προβλήματα από την κακεντρέχεια κάποιων, να δείχνει υπομονή και πραότητα. Σε ορισμένες περιπτώσεις και, όταν είναι απαραίτητο, για να ηρεμήσουν τα πνεύματα, καλύτερα να αποχωρεί<sup>725</sup>.

Στο κεφάλαιο ΙΗ΄ αντικείμενο διαπραγμάτευσης είναι “Η εν καιρώ παραίτησις” τονίζεται ότι το διδασκαλικό επάγγελμα είναι επίτιμο και πολλές φορές φθείρει και τα πιο ρωμαλέα σώματα, για αυτό και οι δάσκαλοι γερνούν πιο γρήγορα από τους άλλους ανθρώπους. Όταν συνειδητοποιήσει ο δάσκαλος ότι δεν μπορεί να ασκεί το επάγγελμά του με αξιοπρέπεια και χάνει τις πνευματικές και σωματικές του δυνάμεις, καλύτερα να αποσυρθεί, όσο είναι ακόμη αξιοπρεπής<sup>726</sup>.

---

<sup>723</sup> 23/12/1857, αρ. 238, σ. 306 κε.

<sup>724</sup> 1/1/1858, αρ. 239, σ. 310.

<sup>725</sup> 19/1/1858, αρ. 241, σ. 327 κε.

<sup>726</sup> 24/1/1858, αρ. 242, σ. 237.



Ο δάσκαλος πρέπει να διακρίνεται για ορισμένες αρετές, για να παράγει καρπούς. Να διέπεται από ζήλο (αφοσίωση στο καθήκον και αγάπη στους μαθητές), υπομονή<sup>727</sup> και να χαρακτηρίζεται από “Ακρίβεια” (Κεφ. Κ΄). Είναι ακριβής, όταν τηρεί το χρόνο και για τους μαθητές του και για τον εαυτό του στην εκτέλεση των διάφορων καθηκόντων. Η προπαρασκευή, το έγκαιρο, το ενδεδειγμένο και το συνεπές είναι προϋποθέσεις της ακρίβειας<sup>728</sup>. Η “Αγαθότης-αυστηρότης” (Κεφ. ΚΑ΄) είναι επίσης διδασκαλικές αρετές. Την υπακοή των παιδιών εμπνέουν ο φόβος και η αγάπη. Το δεύτερο συναίσθημα πρέπει να επικρατεί στην ανατροφή, αλλά και η αυστηρότητα είναι απαραίτητη. Εξάλλου η επιείκεια δεν έχει αξία, αν δε συνδέεται με δίκαιη και εύλογη αυστηρότητα. Τα παιδιά δεν είναι τέλεια λογικά όντα. Πολλοί είπαν ότι τα παιδιά πρέπει να παιδεύονται και να ανατρέφονται με τα αισθήματα της καρδιάς. Αυτό, όμως, μέχρι μια ορισμένη ηλικία. Από τη στιγμή που τα παιδιά θα σχηματίσουν τάξη, μόνο η αυθεντία του δασκάλου μπορεί να τα συγκρατήσει από την τάση τους για παραπτώματα<sup>729</sup>. Σε αυτή την προσπάθεια του δασκάλου θα συντελέσει η “Σπουδή του χαρακτήρος των παιδων”(Κεφ. ΚΒ΄). Αν γνωρίσει καλά το χαρακτήρα τους, θα μεταχειρίζεται με επιτυχία τα ελατήρια του φόβου και της αγάπης. Κανένα παιδί δεν είναι όμοιο με τα άλλα και υπάρχουν διάφοροι χαρακτήρες. Με τη σπουδή αυτή θα μπορέσει να βρει τα προσφορότερα μέσα στην ανατροφή του καθένα. Ο δάσκαλος μοιάζει με το γιατρό. Ο γιατρός δεν ακολουθεί την ίδια θεραπευτική μέθοδο για όλους τους ασθενείς<sup>730</sup>. Για κάθε προσπάθειά του απαραίτητη προϋπόθεση είναι το “Εμπνέειν πίστιν εις τους παίδας” (Κεφ. ΚΓ΄), να κερδίσει την εμπιστοσύνη των μαθητών του με την αγάπη και το σεβασμό. Οι μαθητές διακρίνουν με την εξυπνάδα τους και τα πιο κρυφά αισθήματα του δασκάλου. Δε χρειάζεται να λέει στους μαθητές του ότι τους αγαπά. Την αγάπη θα τους τη δείξει με την αφοσίωσή του. Σε περίπτωση που δε γνωρίζει ένα ζήτημα, είναι καλύτερα να μην απαντήσει, διότι η άγνοια δε συγχωρείται στο δάσκαλο. Ας το μελετήσει πρώτα<sup>731</sup>.

Τα μέσα με τα οποία μπορεί να επενεργήσει ο δάσκαλος στους χαρακτήρες των μαθητών του είναι διεγερτικά (Μέσα προτρεπτικά, Κεφ. ΚΔ΄) και ανασταλτικά (Μέσα κολαστικά, Κεφ. ΚΕ΄). Στα πρώτα ανήκουν ο λόγος, το θρησκευτικό συναίσθημα, η στοργή, τα εγκώμια, η άμιλλα και οι αμοιβές. Στα τρία τελευταία χρειάζεται προσοχή, διότι τα πολλά και συνεχή εγκώμια δεν ωφελούν και υπάρχει κίνδυνος να χάσουν την υπομονή τους οι μαθητές που δεν τα απολαμβάνουν και να σταματήσουν να καταβάλουν οποιαδήποτε

<sup>727</sup> 8/2/1858, αρ. 244, σ. 353, Κεφ. ΙΘ΄ “Ζήλος-υπομονή”.

<sup>728</sup> 15/2/1858, αρ. 245, σ. 358 κε.

<sup>729</sup> 22/2/1858, αρ. 246, σ. 376 κε.

<sup>730</sup> 1/3/1858, αρ. 246, σ. 367 κε.

<sup>731</sup> 1/3/1858, αρ. 248, σ. 381 κε.

προσπάθεια<sup>732</sup>. Στα ανασταλτικά μέσα ανήκουν οι επιτιμήσεις και οι ποινές. Αυτές πρέπει να μην αποδίδονται, όταν ο δάσκαλος είναι οργισμένος ή όταν το παιδί είναι παραγμένο ακόμη. Ο Ρολλίνος πιστεύει ότι δεν πρέπει να τιμωρείται ένα παιδί αμέσως, αλλά πρέπει να του αφήνουμε αρκετό χρόνο, για να μεταμεληθεί και να συναισθανθεί το σφάλμα του. Ακόμη οι μαθητές δεν πρέπει να συνηθίζουν στις επιτιμήσεις και τιμωρίες, διότι αυτές, όταν είναι συχνές, χάνουν την αποτελεσματικότητά τους<sup>733</sup>.

Ο δάσκαλος πρέπει να είναι δίκαιος και “Εν ίση φροντίδι έχειν τους μαθητάς πάντας” (Κεφ. ΚΣΤ’). Πολλές φορές ο διδάσκαλος παρασύρεται, ευχαριστημένος να ασχολείται με νοήμονες και υπάκουους χαρακτήρες, και λησμονεί τους οκνηρούς και ανυπάκουους. Οι φροντίδες ενός αγαθού δασκάλου μοιάζουν με τη δροσιά, που καλύπτει όλα τα φυτά χωρίς διάκριση. Όλοι οι μαθητές είναι εξίσου περισπούδαστοι και στα μάτια του Υψίστου και στα μάτια της πατρίδας<sup>734</sup>.

“Οποία αισθήματα πρέπει να εμπνέωνται εις τους παίδας” (Κεφ. ΚΖ’) από το δάσκαλο; Με τη διδασκαλία, το παράδειγμα και άλλους ποικίλους τρόπους ο δάσκαλος θα εμπνεύσει στους μαθητές ζήλο για την αρετή και αποστροφή στην κακία. Θα δυναμώσει τον έρωτα για την τάξη, την οικονομία, την εργασία και όλα τα αγαθά και ακόμη τους ευγενικούς τρόπους ως εκδήλωση των αισθημάτων της ευμείνειας. Να εμπνεύσει αποστροφή για τη βία, το σαρκασμό και την ειρωνεία, να μην ανέχεται την έπαρση, ιδιαίτερα, όταν κάποιοι μαθητές αποκτούν περισσότερες γνώσεις από τους γονείς τους, αντίθετα να ενθαρρύνει το σεβασμό και την αφοσίωση στους γονείς<sup>735</sup>.

Τι πιο σημαντικό από το να αγαπά το παιδί τη μάθηση! Καθήκον, λοιπόν, του δασκάλου είναι “Αγαπητήν καθιστάναι την σπουδήν” στους μαθητές του (Κεφ. ΚΗ’). Σύμφωνα με το Ρολλίνο λίγοι δάσκαλοι κατορθώνουν να νιώσουν την ευτυχία να κάνουν τους μαθητές τους να αγαπήσουν τη σπουδή. Καθοριστικός είναι ο ρόλος του δασκάλου που θα διδάξει τα πρώτα στοιχεία της μάθησης, διότι μπορεί να προκαλέσει την αποστροφή τους. Η σπουδή πρέπει να θεωρείται ως παιγνίδι. Ο δάσκαλος πρέπει να γίνεται προσφιλής στους μαθητές, να κινεί και να επαινεί την περιέργεια και φιλοπραγμοσύνη τους, και με την επιδεξιότητά του να τους διδάξει να αντλούν από τη σπουδή ηδονή και ευχαρίστηση<sup>736</sup>.

---

<sup>732</sup> 7/3/1858, αρ. 249, σ. 390.

<sup>733</sup> 14/3/1858, αρ. 250, σ. 402 κε.

<sup>734</sup> 20/3/1858, αρ. 251, σ. 407 κε.

<sup>735</sup> 1/4/1858, αρ. 252, σ. 416 κε.

<sup>736</sup> 6/4/1858, αρ. 253, σ. 424 κε.

Είναι σημαντικό ο δάσκαλος να έχει “Διδασκαλία-σύστημα” (Κεφ. ΚΘ΄). Ο δάσκαλος να ακολουθεί τον τρόπο των δικών του δασκάλων και να αποφεύγει τα συστήματα εκείνα, τα οποία δεν έχουν διάρκεια. Ακόμη και αν ένα σύστημα είναι ελκυστικό, μόνο και μόνο το αμφίβολο της επιτυχίας του πρέπει να τον αποτρέπει να το ακολουθήσει. Πολλά καινούρια συστήματα μπορεί να του φαίνονται αξιόλογα, αλλά θεωρεί τον εαυτό του ικανό να τα εφαρμόσει; Είτε ταυτόχρονη είτε αλληλοδιδασκτική είτε μικτή είναι η μέθοδος, ο δρόμος, τον οποίο θα ακολουθήσει, είναι ο ίδιος. Να αρχίσει από τις ευκολονόητες γνώσεις, να μη λείπει τίποτε χωρίς σαφή και καθαρή εξήγηση, να είναι σίγουρος ότι ο μαθητής κατανόησε τα διδαγμένα και μετά να προχωρεί στις συνθετότερες γνώσεις, να επανέρχεται στα προηγούμενα μαθήματα και να τα επανεξετάζει, να ασκεί ακατάπαυστα τη μνήμη, να έχει ως μέτρο της εργασίας που αναθέτει τη φυσική ικανότητα των παιδιών και σε όλη τη διαδικασία να είναι υπομονετικός, δραστήριος, προσηνής, ακάματος. Αυτή είναι η μέθοδος, την οποία ακολούθησαν οι δάσκαλοί του και αυτή οφείλει να ακολουθήσει. Τους βραδύτερους νοητικά μαθητές να τους ενθαρρύνει. Να ομιλεί με χαμηλούς τόνους και ήρεμα. Έτσι και οι μαθητές θα είναι ήσυχoi. Πολλοί θεωρούν ότι αξιόλογος δάσκαλος είναι εκείνος που ομιλεί με βροντώδη φωνή, ενώ συμβαίνει το αντίθετο, διότι ούτε η ευταξία εξασφαλίζεται, αλλά και ο δάσκαλος καταπονεί τον εαυτό του. Φυσικά θα υπάρξουν και στιγμές συγκίνησης και τότε ο δάσκαλος θα δυναμώσει τη φωνή του<sup>737</sup>.

Ο δάσκαλος πρέπει να έχει ως πρότυπα αξιομίμητους δασκάλους “Υπογραμμός. Γέρσων και Ρολλίνος” (Κεφ. Λ΄). Ο Γέρσων που έζησε πριν τέσσερις αιώνες συνέγραψε τη “Μίμησιν του Ιησού Χριστού”. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του έγινε διευθυντής και δάσκαλος σε ένα σχολείο φτωχών παιδιών στο Λούγδουνο εγκαταλείποντας τα αξιώματά του. Ο Ρολλίνος γεννήθηκε στη βασιλεία του Λουδοβίκου του ΙΔ΄ και δόξασε την Ακαδημία του Παρισιού. Έγινε διευθυντής ενός εκπαιδευτηρίου και από εκείνη την ημέρα δεν απομακρύνθηκε καθόλου από αυτό και φρόντιζε για την ανατροφή των εκπαιδευόμενων παιδιών. Ήταν αφοσιωμένος ψυχή τε και σώματι στην αγωγή των μαθητών του και φρόντιζε για τον καθένα σαν να ήταν ο μοναδικός του μαθητής. Αγαπούσε τους μαθητές του και χαιρόταν με τις επιτυχίες τους. Ακόμη και όταν παύτηκε από τη θέση του, αφοσιώθηκε στη συγγραφή του για τη δημόσια εκπαίδευση με τον τίτλο “Πραγματεία περί σπουδής”<sup>738</sup>.

Ανάμεσα στα κεφάλαια παρεμβάλλεται και το “Παράρτημα. Συμβουλαί περί των παραδόσεων καθόσον έχουσι αναφοράν εις την ανατροφήν”. Η υπακοή είναι η πρώτιστη

<sup>737</sup> 12/4/1858, αρ. 254, σ. 430 κε.

<sup>738</sup> 19/4/1858, αρ. 255, σ. 448 κε.

αρετή των παιδιών. Υπακοή πρέπει να απαιτείται για ζητήματα λογικά και ωφέλιμα και οι προσταγές πρέπει να είναι απλές. Η πολλαπλότητα των προσταγών δημιουργεί σύγχυση. Να ζητάει ο δάσκαλος πράγματα που μπορούν να τηρηθούν από τους μαθητές και είναι ωφέλιμα. Οι εντολές να δίνονται με ηρεμία και ευγένεια στους μαθητές. Η ευταξία και σιγή είναι επίσης απαραίτητες για την καλή διεξαγωγή του μαθήματος. Καλό είναι ο δάσκαλος να βρίσκεται στην αίθουσα πριν την έναρξη του μαθήματος, ώστε να προλαβαίνει κάθε είδους αταξία. Η καθαριότητα και των μαθητών και του διδακτηρίου είναι πολύ σημαντική, κυρίως για την υγεία αλλά και για την ευκοσμία<sup>739</sup>. Η σεμνότητα που είναι ο φρουρός της αθωότητας, η φιλοφροσύνη, η ευγένεια των τρόπων πρέπει να καλλιεργηθούν στους μαθητές, κυρίως, με το παράδειγμα του δασκάλου<sup>740</sup>, όπως και η ειλικρίνεια, ενώ το ψεύδος να αποκαλύπτεται και να τιμωρείται<sup>741</sup>. Η πειθαρχία πρέπει επίσης να τηρείται και ποτέ ο δάσκαλος να μην αναθέτει σε μαθητές να επιτηρούν συμμαθητές τους<sup>742</sup>.

Η δημοσίευση του συγγράμματος ολοκληρώνεται με την “Τελευταία συμβουλή” (Κεφ. ΛΑ΄). Κάθε πρωί να προσεύχεται ο δάσκαλος και κάθε βράδυ να αναλογίζεται τις πράξεις της ημέρας. Πριν ξεκινήσει για το σχολείο, να συνειδητοποιεί ότι πρόκειται να συναναστραφεί με παιδιά και, επομένως, δεν θα πρέπει να εκπλήσσει με τις κακίες και τα ελαττώματά τους<sup>743</sup>.

Ο Ν. Ι. Σαρίπολος μεταφράζει “πονημάτιον” του Κ. Κορμενέν, αντιπροσώπου στην Εθνική Συνέλευση της Γαλλίας, με τίτλο “Ο Διδάσκαλος”, προσθέτει τις δικές του σκέψεις και προσαρμόζει το κείμενο στην ελληνική πραγματικότητα. Σύμφωνα με το κείμενο ο δάσκαλος θα έπρεπε να εκτιμά το επάγγελμά του και να το θεωρεί ανώτερο από όλα τα άλλα. Οφείλει να μελετά το χαρακτήρα των μαθητών του, τις κλίσεις τους, τα παιγνίδια, τις συμπάθειες, τις αντιζηλίες και τις συμφιλιώσεις τους. Στις συμβουλές του να συμπεριλαμβάνει τη λατρεία στο Θεό, διότι η θρησκεία είναι το πιο σεβαστό για τον Έλληνα. Αυτή τον παρηγορούσε στη διάρκεια της τυραννίας, μαζί με τη γλώσσα συνέβαλε στο να διατηρηθεί η ελληνική εθνικότητα, και υπόσχεται τη μελλοντική πολιτική ενότητα. Ο δάσκαλος οφείλει επίσης να μεταδίδει στο μελλοντικό στρατιώτη εγκράτεια, σωφροσύνη και πειθαρχία, στον υπηρέτη υπομονή και φιλεργία, στον πλούσιο ταπεινοφροσύνη και ενδιαφέρον για το συνάνθρωπο, αγάπη στους γονείς, σεβασμό στους γείτονες, φιλία στους συνομηλίκους. Η φύση έπλασε όλους τους ανθρώπους ίσους και το σύνταγμα τους θεωρεί

---

<sup>739</sup> 3/5/1858, αρ. 257, σ. 455 κε.

<sup>740</sup> 8/5/1858, αρ. 258, σ. 464 κε.

<sup>741</sup> 17/5/1858, αρ. 259, σ. 473 κε.

<sup>742</sup> 24/5/1858, αρ. 260, σ. 481.

<sup>743</sup> 31/5/1858, αρ. 261, σ. 486 κε.

ελεύθερους. Είναι όλοι Έλληνες και μπορούν να γίνουν δεκτοί σε όλα τα επαγγέλματα. Να αγαπούν την πατρίδα τους, που είναι η “κοινότης του ελληνικού ονόματος”, το βασιλέα “ως κοινόν του κράτους πατέρα και φρουρόν”, τους γονείς τους, τους πτωχούς, να είναι σεμνοί στις γυναίκες, να αγαπούν τα ζώα, να είναι ευγνώμονες, να μην υποβλέπουν τους ανωτέρους τους, να μιλούν “καλώς” την ελληνική γλώσσα, να φροντίζουν για την καθαριότητα του σώματος, διότι αυτή αντανακλά την κοσμιότητα της ψυχής. Να μην υποτιμούν τους εαυτούς τους σε περίπτωση που είναι φτωχοί, διότι και οι πλούσιοι γνωρίζουν δυστυχίες. Όλες αυτές τις αξίες θα έπρεπε ένας δάσκαλος να εγχαράξει στις ψυχές των μαθητών του κι ακόμη να τους προετοιμάζει για το δυσχερές στάδιο της ζωής, για να είναι σίγουρος ότι υπηρέτησε το Θεό και ωφέλησε την πατρίδα<sup>744</sup>.

Τα παιδιά είναι πολύ παρατηρητικά και προσπαθούν να ανακαλύψουν τα αδύνατα σημεία του δασκάλου. Ένας σκαιός και οργισμένος δάσκαλος εμπνέει φόβο και σε καμιά περίπτωση αγάπη και σεβασμό. Αλλά και ένας πολύ επιεικής δάσκαλος δεν απολαμβάνει σεβασμό από τους μαθητές του. Ο σωστός δάσκαλος δεν είναι υπερβολικά αυστηρός, δείχνει στοργή στους μαθητές του, αλλά απαιτεί και από αυτούς αγάπη και σεβασμό. Οι επιτιμήσεις του είναι σύντομες και οι διαταγές του δίνονται με τόνο επιτακτικό, σοβαρό και είναι επίσης σύντομες<sup>745</sup>.

Ο δάσκαλος πρέπει να δίνει στους μαθητές την αίσθηση ότι είναι παρών σε όλα τα μέρη της αίθουσας, βλέπει και ακούει τα πάντα, ακόμη και, όταν στρέφει τα νώτα του. Η πανταχού παρουσία του εμπνέει σεβασμό και με αυτήν προλαμβάνονται αταξίες και συχνές τιμωρίες και κατορθώνεται η γενικότερη ευταξία που είναι απαραίτητη για την καρποφόρα διδασκαλία<sup>746</sup>.

Ένα από τα καίρια ζητήματα της ελληνικής εκπαίδευσης, κυρίως, λόγω της οικονομικής ανέχειας και του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των γονέων, ήταν η εγκατάλειψη του σχολείου από τα παιδιά ή η ελλιπής φοίτησή τους σε αυτό και η έλλειψη κάθε φροντίδας για την επίδοσή τους. Οι περισσότεροι γονείς νομίζουν ότι είναι αρκετό να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο και να αναθέσουν εξολοκλήρου στο δάσκαλο την ανατροφή τους. Μερικοί είτε από ανάγκη είτε από φιλαργυρία τα απασχολούν σε εργασίες που παρακωλύουν τη φυσική τους ανάπτυξη. Για την επίτευξη, όμως, του σκοπού της δημοτικής εκπαίδευσης απαραίτητη είναι η συνδρομή και του σχολείου και της οικογένειας. Στο Παρίσι έγινε διαγωνισμός με το παραπάνω θέμα και οι διαγωνιζόμενοι διατύπωσαν

<sup>744</sup> 1/1/1861, έτος Θ', αρ. 391, σ. 1529 κε.

<sup>745</sup> Έτος ΚΕ', περίοδος Β', 15/10/1877, σ. 224-225. Παιδαγωγικές σκέψεις από το σύγγραμμα “Ευφροσύνη και παθήματα διδασκάλου” (Από το ελβετικό Educateur)..

<sup>746</sup> Έτος ΚΕ', περίοδος Β', 15/11/1877, σ. 257-258. Συνέχεια του ίδιου άρθρου.

κάποιες προτάσεις. Ο δάσκαλος με την ανεπίληπτη διαγωγή και ενδεδειγμένη αφοσίωση στο έργο του θα πρέπει να φροντίζει να αποκτήσει την υπόληψη και εμπιστοσύνη των γονέων, να επισκέπτεται τους γονείς και να τους δείχνει τη δύναμη της οικογένειας στην ανατροφή του παιδιού. Να έχει βιβλίο ανταποκρίσεως, με το οποίο θα κάνει γνωστά στους γονείς ζητήματα διαγωγής, φοίτησης, επίδοσης. Να ιδρυθεί ταμείο στο σχολείο για τις άπορες οικογένειες, για να παρέχονται στους άπορους μαθητές τα αναγκαία. Να φροντίζει για την ηθική αγωγή των μαθητών του, για να πείθονται οι γονείς ότι το σχολείο ασκεί θετική επίδραση στο χαρακτήρα των παιδιών τους. Η διδασκαλία να προσαρμόζεται στις ανάγκες του τόπου. Οι γονείς, όταν δουν ότι τα μαθήματα προετοιμάζουν τα παιδιά για το μελλοντικό επάγγελμά τους, θα δείξουν ενδιαφέρον. Να δίνονται βραβεία, να προκηρύσσονται διαγωνισμοί, ετήσιες εκθέσεις με τα έργα των μαθητών. Να ιδρυθούν σχολικές και δημοτικές βιβλιοθήκες, ταμειυτήρια σχολικά για τη χρηματική βράβευση των άριστων και χρηστών μαθητών. Να προσπαθήσει ο δάσκαλος να κάνει ελκυστικό το μάθημα. Αν το παιδί αγαπήσει το σχολείο, θα παρακαλεί τους γονείς του να το αφήσουν να φοιτά<sup>747</sup>. Ο μαθητής πρέπει να αποκομίζει από το σχολείο εκτός από τις πρακτικές γνώσεις, για να αποδίδει καλύτερα στο μελλοντικό του επάγγελμα, όλες τις νοητικές του δυνάμεις ασκημένες “νουν ορθόν, καρδίαν αγαθήν”<sup>748</sup>.

Εκτός από τα άρθρα με ειδικότερο περιεχόμενο δημοσιεύονται και άρθρα με γενικότερες απόψεις, όπως αυτό με τον τίτλο “Η καθολική εκπαίδευσις” μεταφρασμένο από τα γαλλικά, στο οποίο εξαιρείται η ωφέλεια της παιδείας. Με την παιδεία μορφώνονται οι ελεύθερες και πολιτισμένες κοινωνίες και “υπό το θάλπος αυτής ωριμάζουσιν οι αγλαοί του πολιτισμού καρποί”. Για αυτό οι πολιτείες, στις οποίες υπάρχουν ελεύθεροι και δούλοι, ακόμη και αυτές οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, “αποτροπιάζονται την καθολικήν εκπαίδευσιν”. Ο δούλος είναι αμαθής, σκνηρός, φαυλόβιος και χαμερπής. Ο ελεύθερος δραστήριος, ενάρετος και μεγαλόφρων. Η αμάθεια του πλήθους προστατεύει τις καταχρήσεις και γεννά τη δυστυχία. Η καθολική εκπαίδευση πρέπει να γίνει η βασική επιδίωξη. Με την ανατροφή και τη μάθηση ο άνθρωπος πλησιάζει στη θεότητα, δηλαδή στο τέλειο. Ο πολιτισμός φροντίζει για τα ήθη, καθώς και την αστική και πολιτική κατάσταση του ανθρώπου. Με τη διδασκαλία ο λαός γίνεται καλύτερος, φωτίζεται ο νους του και “πολιτίζεται”<sup>749</sup>.

<sup>747</sup> Ο Δ. Η. Κυριακόπουλος μεταφράζει από τη *Revue pedagogique* (αρ. 11, Νοέμβριος 1878, Παρίσι) άρθρο με θέμα πώς μπορούν οι δάσκαλοι να προκαλούν το ενδιαφέρον των γονέων για το σχολείο. Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 1/2/1879, αρ. 21, σ. 334-335.

<sup>748</sup> Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 15/2/1879, αρ. 22, σ. 346, Παρατίθεται μικρό απόσπασμα από το βιβλίο *Memoire sur l'enseignement primaire* του Greard, Paris, 1875.

<sup>749</sup> 1/4/1858, αρ. 252, σ. 417.

Ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο με τον τίτλο “Περί αγωγής εν γένει” (μεταφρασμένο από τα γαλλικά, από τον Μ. Α.), πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα, καθώς είναι το μοναδικό, το οποίο και εντοπίστηκε, το οποίο δεν κάνει τη διάκριση, που επισημαίνεται σε κάθε ευκαιρία, όταν γίνεται λόγος για διανοητική και ηθική αγωγή του παιδιού, ότι έχει δοθεί προτεραιότητα στη διανοητική ανάπτυξη του παιδιού σε βάρος της ηθικής. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η ανεπτυγμένη διάνοια είναι το καθρέφτισμα της καλλιεργημένης ψυχής. Συγκεκριμένα η δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να λαμβάνει και να μεταδίδει την αγωγή είναι “μεγαλείον ισοσταθμίζον καλώς τας δυστυχίας”. Ο άνθρωπος μαθαίνει και μεταδίδει σε άλλον τον καρπό της πείρας του. Το παιδί είναι κληρονόμος όχι μόνο της περιουσίας του πατέρα του αλλά και της ψυχής του και κάθε στοιχείου, το οποίο αυτός συγκέντρωσε στη διάρκεια της ζωής του. Η καλλιέργεια του πνεύματος του παιδιού δεν είναι ολοκληρωμένη, παρά μόνον, όταν αυτό αισθάνεται την ανάγκη να εξακολουθεί να μαθαίνει. Η νοητική αγωγή δεν πρέπει να έχει άλλα όρια “ή την χωρητικότητα νέου νοός... το μη επιβαρύνειν το πνεύμα του παιδίου, κυρίως το μη εκφοβίζειν, το μείσθαι βαθμηδόν τα θέλητρα του μανθάνειν και την υπερτάτην ευχαρίστησιν του γινώσκειν”, τα οποία είναι ενδιαφέροντα στοιχεία της τέχνης της “διανοητικής καλλιέργειας”. Πολλοί εκφράζουν την άποψη ότι η ηθική αγωγή είναι υπεράνω της διανοητικής. Στην πραγματικότητα όμως “διάνοια εντελώς πεφωτισμένη ήθελεν είσθαι πρόσοψις ψυχής υγιούς”<sup>750</sup>.

Στο ίδιο άρθρο γίνεται λόγος για μια αγωγή, που θα πρέπει να βρίσκεται σε συνάφεια με τη σύγχρονη κοινωνία. Η διανοητική, ηθική και θρησκευτική αγωγή οφείλει να βρίσκεται σε αρμονία με τον τόπο και το χρόνο, στους οποίους συντελείται. Το παιδί δε θα ζήσει μόνο του στον κόσμο και ούτε θα ζήσει επίσης με ανθρώπους προγενέστερους ή και με τους γονείς του ακόμη, αλλά με τους συγχρόνους του. Για αυτό το λόγο “δι’ αποκλειστικής λατρείας του παρελθόντος ή δι’ απερισκέπτου προκαταλήψεως περί αμφιβόλου μέλλοντος μη μεταβάλητε αυτό εις άνθρωπον άλλης εποχής εν τω μέσω του αιώτός του, και εις ξένον εντός της πατρίδος του...”. Όλα αυτά θα μείνουν άγονα, αν δε μεταδοθεί στο παιδί η δύναμη να τα καταστήσει ωφέλιμα και στους άλλους και στον εαυτό του. Η αγωγή του χαρακτήρα είναι ένδοξο μυστήριο. Πρέπει να προηγείται και να έπεται όλων των άλλων. Αυτή είναι το υποστήριγμα και η εγγύησή τους που θα προσδιορίσει την αξία τους και θα εξασφαλίσει τη χρήση τους. Ο Rousseau απαγορεύει το να ενδίδει κανείς στις ιδιοτροπίες του παιδιού. Το παιδί πρέπει να συνηθίζει στα προσκόμματα, για να μπορεί να αγωνίζεται και να μην απελπίζεται. Ενδιαφέρον πρέπει να υπάρχει και για τη σωματική αγωγή, η οποία

<sup>750</sup>27/9/1858, αρ. 279, σ. 630 κε.

περιφρονήθηκε από τα νεότερα έθνη και ειδικά στην Ελλάδα. Δεν έχουν γίνει κατανοητές οι αληθινές ανάγκες του σώματος. Η καλή σωματική αγωγή δεν εξασφαλίζει μόνο την υγεία, αλλά και την ευκινησία, τη χάρη, την αξιοπρέπεια. Με την αγωγή, και ας μην τρέφουμε αυταπάτες, δεν εξασφαλίζουμε τέλειους ανθρώπους, αλλά υποβοηθούμε την ελευθεριότητα της φύσης και γονιμοποιούμε τα δώρα του Θεού<sup>751</sup>.

Στην αγωγή του παιδιού σημαντικός είναι και ο ρόλος της οικογένειας. Στο άρθρο “Η εν τω οίκω ειρήνη”<sup>752</sup> εκθειάζεται η οικογένεια και η ευδαιμονία, την οποία μπορεί να απολαύσει κανείς σε αυτήν. Για να γίνει, όμως, κατορθωτό αυτό, θα πρέπει οι μελλοντικοί σύζυγοι να συνειδητοποιήσουν τη σημασία του γάμου. Θα πρέπει ακόμη να μην ενδιαφέρονται για τις απολαύσεις εκτός του σπιτιού, να τηρούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και να δίνουν στα παιδιά τους το παράδειγμα της χριστιανικής διαγωγής. Ο αμοιβαίος σεβασμός είναι απαραίτητος για την ειρήνη και ομόνοια. Ουδέποτε οι γονείς δεν πρέπει να διαφωνούν μπροστά στα παιδιά, αλλά ούτε και να τα προσβάλλουν σε τρίτους. Πρέπει ακόμη να καλλιεργείται η εμπιστοσύνη μεταξύ όλων των μελών της οικογένειας, να υπάρχει εχεμύθεια και να επικρατούν η αγάπη και η αφοσίωση, διότι ο οίκος είναι ο επίγειος παράδεισος<sup>753</sup>.

Η ανατροφή πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις φυσικές τάσεις και κλίσεις του παιδιού. Για να ανακαλυφθούν, όμως, αυτές, θα πρέπει να δοθεί η δυνατότητα να εκδηλωθούν και αυτό θα γίνει με την ελευθερία στο παιδί, χωρίς κανένα νόμο και απαγόρευση, παρά μόνο, αν είναι απολύτως αναγκαίο. Αν το παιδί έχει για όλα ορισμένο πρόγραμμα και δεν έχει το δικαίωμα της εκλογής, θα γίνει ένας τυπικός άνθρωπος, ένας έμπορος, πιθανόν, που εργάζεται με τιμιότητα και επιμέλεια, αλλά όχι και καλός σύζυγος ή πατέρας ή πολίτης. Η γυναίκα μπορεί να γίνει τυπική οικοδέσποινα, αλλά όχι και σύζυγος που θα προσφέρει ευτυχία στο σύζυγό της ή καλή μητέρα, που θα ανυψώσει τα παιδιά της στα ύψιστα και ευγενέστατα. Είναι αναγκαιότατο, επομένως, να προσφερθεί ελευθερία στα παιδιά, διότι “μόνον εν τη ελευθερία αναπτύσσεται ηθικώς ο χαρακτήρ”. Αναφέρονται παραδείγματα ανατροφής παιδιών από τα οποία προκύπτει ότι οι γονείς έχουν την αντίληψη “ειμί κύριος του τέκνου μου και δύναμαι να επιτρέψω και αποτρέψω ό,τι θέλω”. Ο γονέας έχει λάβει αυτό το δικαίωμα από την πολιτεία, αλλά δεν το έχει λάβει από την παιδαγωγική. Κανείς

<sup>751</sup> 4/10/1858, αρ. 280, σ. 637 κε. “δώσατε εις τον μαθητήν σας φώτα, αρετήν και ευσπλαγγνίαν, των οποίων να δυνηθή να κάμη αρμοδιαν χρήσιν άνευ κινδύνου και χλεύης. Ας μη εξέλθη εκ της δημοκρατίας του Σαλέντου, διά να παραφερθή αποτόμως εις τας πολιτικές ημών έριδας, από της σκηνης του Αβραάμ, διά να εγκатаσταθή εις τα συμβούλια λαού ελευθέρου, ή εκ της σχολής Γρηγορίου του Ζ΄ διά να υπηρετήση την θρησκείαν παρά τοις νεωτέροις χρόνοις”.

<sup>752</sup> 25/1/1862, έτος Ι΄, αρ. 438, σ. 1906 κε (Θρησκευτικά μελέται, μετάφρ. Δ. Μαυροκορδάτου [Heinrich Tschokke (1771-1848)] 1861-1865, 5 τόμοι)].

<sup>753</sup> 5/2/1862, έτος Ι΄, αρ. 439, σ. 1912 κε.



δεν έχει το δικαίωμα να περιορίζει αυθαίρετα την προσωπική ελευθερία οποιουδήποτε ανθρώπου ούτε ακόμη και του παιδιού του περισσότερο από το αναγκαίο. Κάθε διαταγή και απαγόρευση στο παιδί πρέπει να είναι απόλυτα δικαιολογημένη. Το παιδί έχει δικαιώματα και ανθρώπινη αξία που δεν πρέπει να προσβάλλεται. Αν τα παιδιά δεν κάνουν κάτι ανάρμοστο, δεν υπάρχει κανένας λόγος να επέμβει ο γονέας. Ας αφήσει τα παιδιά του να χαίρονται την ελευθερία και ας ενθαρρύνει τον ελεύθερο λόγο, χωρίς να απαιτεί να μιλούν όπως οι μεγάλοι. Οι τυχόν διδαχές να γίνονται με ησυχία και ηπιότητα και ποτέ να μη χρησιμοποιούνται επιτιμητικές λέξεις<sup>754</sup>.

Πολύ προσεκτικοί στην τελευταία περίπτωση πρέπει να είναι οι δάσκαλοι, οι οποίοι πάνω στην οργή τους μπορεί να χρησιμοποιήσουν υβριστικές εκφράσεις για τους μαθητές τους. Και είναι βασικό να διατηρείται το αξίωμα του δασκάλου σπουδαίο και υψηλό, αλλά σημαντικότερο είναι να διατηρείται υψηλότερο το αξίωμα της ηθικής και η πεποίθηση ότι ακόμη και ένα παιδί δεν πρέπει να αδικείται ή να γίνεται αντικείμενο κακής συμπεριφοράς<sup>755</sup>.

Σημαντική είναι η συμβολή του Λέοντος Μελά στη διδασκαλία του μαθήματος της “Παιδαγωγίας”. Η εφημερίδα δημοσιεύει το πρώτο και εισαγωγικό από τα παιδαγωγικά μαθήματα του Λ. Μελά στο Αρσάκειο παρθεναγωγείο. Σύμφωνα με το δημοσίευμα ο Νόμος για τα Δημοτικά Σχολεία, εκτός από τις άλλες γνώσεις για τη χορήγηση διδασκαλικού πτυχίου, απαιτεί και τη γνώση της παιδαγωγίας, διότι το καθήκον των δασκάλων και διδασκαλισσών δεν είναι μόνο η διδασκαλία των γραμμάτων αλλά και η φροντίδα να αναπτύξουν, να μορφώσουν και να τελειοποιήσουν τους μαθητές, για να τους κάνουν ευτυχείς και για την παρούσα και για τη μελλοντική ζωή. Δάσκαλος χωρίς παιδαγωγικές γνώσεις, χωρίς παιδαγωγική ικανότητα είναι δάσκαλος ατελής και ημιμαθής, ο οποίος, αντί να ωφελήσει, βλάπτει. Με την ορθή και βάσιμη παιδαγωγία “πολιτίζεται ο βάρβαρος, εξημερώνεται ο άγριος, και ο άνθρωπος, αναγεννώμενος“, γίνεται ουράνιο πλάσμα, μορφώνονται οι ηθικοί χαρακτήρες και αναπτύσσονται οι αρχές της δικαιοσύνης, της τάξης, της ευσέβειας και κάθε αρετής, τα έθνη καθοδηγούνται στον αληθινό πολιτισμό και στην αληθινή ευδαιμονία. Για αυτό και η παιδαγωγία ονομάστηκε “επιστήμη διευθύνουσα τον ανθρώπινον βίον, και επιστήμη αληθούς ευδαιμονίας”. Ο βίος του ανθρώπου είναι διπλός: ο επίγειος, προσωρινός και διαβατικός, με κινδύνους, ανάγκες, δυσκολίες και ο αιώνιος και ουράνιος. Καθήκον της παιδαγωγίας είναι να προετοιμάσει τον άνθρωπο και για την

---

<sup>754</sup> Ο καθηγητής Χαρίσης Πούλιος μετέφρασε από τα γερμανικά το “Βιβλίο των γονέων” του Karl Oppel και δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο “Ελευθερία και αξία του ανθρώπου”. Το άρθρο προέρχεται από το διάλογο του συγγραφέα με το δικαστή Γουλιέλμο. Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 1/11/1878, αρ. 15, σ. 229-237.

<sup>755</sup> Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 15/11/1878, αρ. 16, σ. 254-256. Συνέχεια του ίδιου άρθρου.

παρούσα και την ουράνια ζωή. Ο άνθρωπος είναι προικισμένος με σωματικές, διανοητικές και ηθικές δυνάμεις, για αυτό και η παιδαγωγία διαιρείται σε σωματική, διανοητική και ηθική. Η σωματική προτίθεται να καταστήσει το σώμα ισχυρό, ευχάριστο και ικανό να εκτελεί τις ενέργειες και τις βουλήσεις της ψυχής, η διανοητική διδάσκει τους τρόπους και τα μέσα, με τα οποία μπορούμε να καλλιεργήσουμε, να ενισχύσουμε, να αναπτύξουμε και να ρυθμίσουμε τις διανοητικές δυνάμεις, την προσοχή, τη μνήμη, τη φαντασία και την κρίση, η ηθική συμβάλλει στη διάπλαση της καρδιάς, δηλαδή στην καλλιέργεια και στην τελειοποίηση των ηθικών δυνάμεων, ώστε να αναπτύξουμε τα αγαθά και να εξαφανίσουμε τα πονηρά σπέρματα από τα παιδιά και να τους διεγείρουμε ευγενικά αισθήματα και ιδιαίτερα το αίσθημα της θρησκείας. Άλλο εκπαίδευση και άλλο παιδαγωγία, άλλο “πεπαιδευμένος και άλλο καλώς ανατεθραμμένος”. Η εκπαίδευση συντελεί στην πρόοδο και στην ευδαιμονία των παιδιών, αλλά μόνο τα γράμματα δεν μπορούν να εξασφαλίσουν κάτι τέτοιο. Αν η εκπαίδευση δεν καθοδηγείται από τις σωτήριες αρχές της παιδαγωγίας, αντί να ωφελήσει, μπορεί να βλάψει, να καταστρέψει την υγεία, να μαράνει τις διανοητικές δυνάμεις, να δημιουργήσει ανθρώπους οηηματίες και αυθάδεις και να τους απομακρύνει από τη θρησκεία. Για να εκπληρώσουν επομένως οι εκπαιδευτικοί τη μεγάλη κοινωνική αποστολή τους, πρέπει να συμπληρώσουν τις σπουδές τους με το αναγκαιότατο μάθημα της παιδαγωγίας, διότι τα παιδιά, για να γίνουν άξια πλάσματα του Θεού, ωφέλιμα και στους εαυτούς τους και στις οικογένειες και στην πατρίδα πρέπει όχι μόνο να εκπαιδεύονται αλλά και να παιδαγωγούνται. Απατώνται όσοι νομίζουν ότι φροντίζοντας να διδαχθούν τα παιδιά τους γραμματική, μουσική, γαλλικά, χορό τους δίνουν ανατροφή άριστη και υψηλή. Ας αποστραφούν οι δάσκαλοι την ξηρή και άγονη εκπαίδευση και ας ακολουθήσουν την παιδαγωγική εκπαίδευση. Ορισμένοι κάκισαν την παιδαγωγία ως μη αποτελεσματική και είναι γεγονός ότι ένα εσφαλμένο παιδαγωγικό σύστημα μπορεί να βλάψει, ενώ πολλές φορές οι αγώνες της παιδαγωγίας ματαιώνονται από την κακή επιρροή των ηθών μιας διεφθαρμένης οικογένειας ή και της κοινωνίας. Αυτά όμως είναι εξαιρέσεις και δεν αποδεικνύουν ανώφελη την παιδαγωγία. Άλλοι τη θεώρησαν περιττή, διότι ισχυρίστηκαν ότι υπάρχουν άνθρωποι, που, αν και δεν έλαβαν παιδαγωγία, έχουν χρηστά ήθη. Αλλά και οι πιο αγαθές φύσεις με την παιδαγωγία γίνονται αγαθότερες. Και τέλος άλλοι πιστεύουν ότι πρέπει τα παιδιά να οδηγηθούν από τη φύση και τον προορισμό τους. Αλλά με την “αυτοπαιδαγωγία” δεν είναι εξασφαλισμένο ότι όλα τα παιδιά θα βρουν το δρόμο τους και επίσης η ανάπτυξη γίνεται με βραδύ ρυθμό<sup>756</sup>.

<sup>756</sup> 24/11/1863, έτος ΙΑ΄, αρ. 508, σ. 241-245.

Βαθμιαία ωριμάζει η νεοελληνική σκέψη και στρέφεται στην επιστημονική τεκμηρίωση της Παιδαγωγίας-Παιδαγωγικής. Μεγάλη είναι η συμβολή του Λέοντος Μελά, ο οποίος εξέδωσε το “Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον”. Ο Λ. Μελάς επί οκταετία και δωρεάν παρέδωσε στις μαθήτριες του Αρσακείου το μάθημα της παιδαγωγίας. Τα παιδαγωγικά αυτά μαθήματα εξέδωσε με τον παραπάνω τίτλο. Στα προλεγόμενά του θεωρεί ως κύρια και ριζική αιτία όλων των καχεκτικών φαινομένων της ελληνικής κοινωνίας την “ελλειψιν της εξ απαλών ονύχων προσηκούσης παιδαγωγίας” και με παρρησία υποδεικνύει τα μέσα, με τα οποία “φρονεί ότι η εξ απαλών ονύχων υγιής παιδαγωγία των τέκνων του λαού δύναται να πραγματοποιηθή επ’ αγαθώ της πατρίδος”. Διαπραγματεύεται ακόμη τη μόρφωση του γυναικείου φύλου, τη βελτίωση του κλήρου, την κατάρτιση δασκάλων “συνενούντων την παιδείαν μετά της παιδαγωγίας”, την ανάγκη ίδρυσης Νηπιαγωγείων και Κυριακών σχολείων, την άμεση μεταρρύθμιση των Δημοτικών Σχολείων και την οριστική τους αναδιοργάνωση, τα αναγκαία διδακτικά βιβλία και εύχεται την “δια της εγκαίρου υγιούς παιδαγωγίας αναγέννησιν της πατρίδος”. Με το έργο του οι “παιδαγωγούντες υποβοηθούνται εις την αναβίβασιν των ελληνοπαίδων επί της σωτηρίου κλίμακος της παιδαγωγίας”<sup>757</sup>.

---

<sup>757</sup> 6/10/1871, έτος ΙΘ', αρ. 782, σ. 2445 κε. Το έργο περιλαμβάνει εισαγωγή και πέντε μέρη: Εισαγωγή 1. Παιδαγωγία εν γένει 2. Πρόσωπα παιδαγωγούντων 3. Παιδαγωγικές αρχές 4. Παιδαγωγικά μέσα (διεύθυνση, άσκηση, έξη) Α. Σωματική παιδαγωγία α. Υγιεινά παραγγέλματα β. Πρόχειρα θεραπευτικά μέσα γ. Προσόντα και καθήκοντα νοσηλευόντων Β. Ηθική παιδαγωγία α. Περί της θελήσεως β. Περί της καλλιέργειας των αγαθών αισθημάτων γ. Περί της προλήψεως και θεραπείας των ηθικών νοσημάτων δ. Περί των διαφόρων καθηκόντων των παίδων Γ. Διανοητική παιδαγωγία με καλλιέργεια και ενίσχυση της προσοχής, της μνήμης, της φαντασίας και της κρίσης Δ. Πειθαρχία Ε. Περί ποινών και αμοιβών.

### 3.4.2. Παιδαγωγικά συστήματα

Ένα από τα ζητήματα που εξετάζονται κατά καιρούς και γίνονται αντικείμενο διατύπωσης κρίσεων είναι η “ταυτότητα” του ελληνικού συστήματος αγωγής. Στα αδιέξοδα της ελληνικής εκπαίδευσης αντιπαραβάλλεται η πρόταση, που διατυπώνεται από το Γ. Παπασλιώτη στο λόγο του “περί των παρά τοις αρχαίοις Έλλησι παιδικών παιγνίων”<sup>758</sup>.

Ενώ η ιστορία με ευγλωττία γράφει για μάχες, βουλές βασιλέων και συνελεύσεις λαών, σπάνια, και μόνον εν παρόδω, ασχολείται με το να παρουσιάσει πώς γεννήθηκαν, ανατράφηκαν και παιδαγωγήθηκαν στην παιδική τους ηλικία αυτοί που κατόρθωσαν ή σκέφτηκαν όλα αυτά. Ο Άγγλος ιστοριογράφος Macaulay άρχισε στην ιστορία του αγγλικού έθνους να ασχολείται και με τον ιδιωτικό βίο πιστεύοντας ότι αυτός παράγει και το πολιτικό μεγαλείο αλλά και την πτώση. Το κακό σύστημα αγωγής κάνει τα παιδιά ανίκανα να εννοήσουν και να σεβαστούν τις αντιθέσεις που υπάρχουν “εις τα εν τοις διδασκαλείοις απαγγελλόμενα”. Ο λαός που δεν έχει εθνικό και δικό του σύστημα παιδοτροφίας και παιδαγωγίας ταλαντεύεται και κινδυνεύει να γίνει έρμαιο ξενικών και πολύμορφων “δελεασμάτων“, με τα οποία δεν μπορεί να κρατήσει τους υπάρχοντες πολιτικούς και θρησκευτικούς δεσμούς, αλλά κινδυνεύει από διαιρέσεις. Μέχρι πρόσφατα το ελληνικό έθνος ήταν “δορυάλωτον έθνος βαρβάρου και αναγώγου”. Η πολυετής δουλεία όχι μόνο έσβησε κάθε μνήμη πατρικής αρετής και παιδείας, αλλά και τα λεγόμενα Ελληνικά Σχολεία, αν υπήρχαν κάποια, ήταν ανίκανα να αναγεννήσουν το “απολεσθέν καλόν”. Γιατί τα ελληνικά μαθήματα πήγαιναν σαν άψυχες και ανόητες λέξεις από το στόμα του δασκάλου στα αυτιά του ανάγωγου μαθητή. Με την απόκτηση της ελευθερίας όλοι οι Έλληνες αποδέχθηκαν κατά κοινή ομολογία την παιδεία των Ελλήνων πατέρων ως εθνικό παιδαγωγικό σύστημα. Πώς θα μπορέσουν, όμως, τα παιδιά που ακόμη ζουν με τουρκικές ή ξένες συνήθειες να μνηθούν στην αρχαιότητα, να γίνουν εφάμιλλα των σπουδαίων ανδρών, αφού ούτε όμοια με εκείνους ανατρέφονται ούτε γνωρίζουν πώς εκείνοι (Θουκυδίδης, Δημοσθένης, Θεμιστοκλής και άλλοι) ανατράφηκαν και έγιναν σπουδαίοι; Η ανατροφή και η παιδεία αρχίζουν από τη γέννηση. Τα πάντα ασκούν επιρροή στο παιδί, η τροφή, το τι βλέπει, τι ακούει αλλά και το παιχνίδι. Αυτοί που ανέλαβαν να προβάλουν ως παράδειγμα του πολιτικού και κοινωνικού βίου τους αρχαίους Έλληνες είναι ανάγκη να φέρουν στο φως όλα όσα οι αρχαίοι ως νήπια και παιδιά αισθάνονταν και έπρατταν. Η εξέταση αυτή και η συγκομιδή γνώσεων από τα αρχαία συγγράμματα και τα μνημεία της

<sup>758</sup> 29/8/1854, αρ. 92, σ. 364 κε.

τέχνης μπορούν να συναρτήσουν παιδαγωγικό σύστημα που μπορεί να εφαρμοστεί. Οι παιδαγωγοί παραμέλησαν τις αρχαίες παιδιές, με αποτέλεσμα να αδυνατούν να παραγάγουν σωματικά και ηθικά προτερήματα, όπως αυτά των αρχαίων. Οι αρχαίες παιδιές είχαν ιδιαίτερη σημασία για την αγωγή. Μάλιστα ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι “και η του ελευθέρου παιδιά διαφέρει της του ανδραπώδους, και αυ του πεπαιδευμένου και απαιδευτού”. Το κατόρθωμα του παιδιού στο παιγνίδι προκαλεί χαρά στην ψυχή του όμοια με εκείνη του στρατηγού στη νίκη. Το παιδί, όταν παίζει, βάζει σε ενέργεια τις ψυχικές και νοητικές του δυνάμεις. Τα παιγνίδια είναι γνήσιες εικόνες του αληθινού. Οι παιδιές θεωρούνταν σπουδαίες για την υγεία, την ευρυθμία και τη νοητική ανάπτυξη από τους αρχαίους. Πρέπει να γίνει ένα “αρχαϊκόν παιδαγωγικόν σύστημα”. Θα είναι μεγάλο το μέλλον της πατρίδας μας *“αν δυνηθώμεν να απομιμηθώμεν τα των προγόνων με σύνεσιν και προθυμίαν αρχόμενοι από των ελαχίστων περί ων ας μην αμφιβάλωμεν ότι θα ανακαλέσωσί ποτε εις την Ελλάδα πράξεις και διανοήματα, ων ουδεμία άλλη χώρα επειράθη επί τοσούτον, ως η καλουμένη Ελλάς”*.

### 3.4.3. Διδασκαλία- Μέθοδος

Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε προσπάθειες ανθρώπων, όπως του υπουργού Χριστόπουλου, του μακροβιότερου στο υπουργείο Παιδείας, για τη βελτίωση της διδασκαλίας, σύμφωνα με εγκύκλιο του οποίου η διδασκαλία έχει τόσο μεγάλη ποικιλία στις μεθόδους, ώστε η επιτυχημένη εκλογή τους και η κατάλληλη χρήση τους είναι έργο που απαιτεί και τη γνώση της θεωρίας, κυρίως, όμως, πολύχρονη πείρα. Ο διδάσκων τα διάφορα μαθήματα συγκεντρώνει παρατηρήσεις, τις οποίες δεν μπορεί να προβλέψει ούτε και η πιο λεπτολόγος θεωρία. Οι ατομικές, όμως, παρατηρήσεις, που σημειώνονται, μετά από πολύ χρόνο και μόχθο χάνονται. Αν υπήρχε η δυνατότητα οι διδάσκοντες να ανακοίνωναν τα πορίσματα της εμπειρίας τους, αυτά με τη συζήτηση και τη σύγκριση θα ήταν πάρα πολύ ωφέλιμα για την πρόοδο της παιδαγωγικής, “ήτις παρ’ ημίν εισέτι εν σπαργάνοις κείται”. Για αυτό το λόγο το υπουργείο σκέπτεται τη δημιουργία ενός κέντρου, στο οποίο θα συγκεντρώνονται και θα μεταδίδονται σε όλο το διδασκαλικό σύλλογο τέτοιου είδους παρατηρήσεις. Προς το παρόν το κέντρο θα είναι το υπουργείο και η ανακοίνωση θα γίνεται με τη δημοσίευση στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*. Προσκαλούνται όλοι οι διδάσκοντες να αποστέλλουν σύντομες εκθέσεις με τα πορίσματά τους σχετικά με τρόπους αποτελεσματικότερης και ταχύτερης εκμάθησης των διδασκομένων μαθημάτων, τρόπους προσέλευσης της προσοχής των μαθητών, της δημιουργίας ευγενούς άμιλλας, τρόπους διάπλασης χρηστών ανδρών και αγαθών πολιτών. Εκτός, όμως, από τη διδασκαλία μπορούν οι διδάσκαλοι κατά τις ώρες της ανάπαυλάς τους να στραφούν σε φιλόπονες έρευνες. Να συγκεντρώσουν τα ζωντανά ιστορικά μνημεία, δηλαδή λέξεις, φράσεις, παροιμίες, τραγούδια, διηγήματα, παραδόσεις. Κανείς δε θα εκπληρώσει καλύτερα την εθνική αυτή υποχρέωση από τον ευπαιδευτο διδάσκαλο, που ζει ανάμεσα στο λαό<sup>759</sup>.

“Αμ’ έπος, άμ’ έργον”: στην εγκύκλιο του υπουργείου 1837 απαντά ο ελληνοδιδάσκαλος Κύμης Δ. Βρανάς, ο οποίος παραθέτει λέξεις από την Αγίασσο της Λέσβου και κάνει ως προς τη διδασκαλία τις εξής παρατηρήσεις: οι αρχάριοι μαθητές να αποστηθίζουν μόνο τα συνηρημένα ρήματα και ονόματα. Να επαυξηθεί ο κατάλογος των ανωμάτων ρημάτων στη Γραμματική του Γενναδίου και να προστεθεί αλφαβητικός πίνακας των δασυνόμενων λέξεων. Ωφέλιμη είναι επίσης και η αποστήθιση αξιομνημόνευτων, κυρίως, ηθικών χωρίων των συγγραφέων<sup>760</sup>. Παρακολουθώντας στη συνέχεια τη σχετική αλληλογραφία διαπιστώνουμε ότι όλες οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών προς την

<sup>759</sup> 13/4/1857, αρ. 205, σ. 38 (αρ. πρωτ. 1837, 22/3/1857, Χ. Χριστόπουλος).

<sup>760</sup> 27/4/1857, αρ. 207, σ. 52.

*Εφημερίδα των Φιλομαθών* αφορούν στο “λαογραφικό” μέρος της εγκυκλίου και σπανιότατα στα πορίσματα της διδασκαλίας τους.

Μία από τις πληγές, πραγματικά, της διδασκαλίας ήταν η αποστήθιση, στην οποία υποχρέωναν οι διδάσκοντες σε όλες τις βαθμίδες τους μαθητές τους, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό υπερβολής, ώστε οι υπουργοί παιδείας να παρεμβαίνουν με σχετικές εγκυκλίους, όπως ο Χ. Χριστόπουλος, ο οποίος τονίζει ότι οι μέθοδοι διδασκαλίας, που διαφέρουν ανάλογα με το μάθημα και τη βαθμίδα εκπαίδευσης, είναι το δυσχερέστερό της μέρος και δέχονται συνεχώς βελτιώσεις. Υπάρχουν, όμως, και κάποιες αρχές για τις μεθόδους, οι οποίες στηρίζονται στην ίδια τη φύση του ανθρώπινου νου και αποδείχτηκαν αναμφισβήτητες από την ανθρώπινη πείρα. Μια από αυτές τις αρχές είναι και αυτή που θεωρεί επιβλαβή τη μέθοδο της “κατά λέξιν αποστηθίσεως” του μαθήματος, η οποία, παρά τις προειδοποιήσεις του υπουργείου, εξακολουθεί να εφαρμόζεται. Είναι γεγονός, βέβαια, ότι η μνήμη στην παιδική ηλικία είναι η επικρατέστερη όλων των δυνάμεων. Αλλά είναι επίσης αποδεδειγμένο ότι η “υπέρ το μέτρον” ανάπτυξη μιας δύναμης επιφέρει την εξασθένηση ή και την καταστροφή των άλλων. Η διαρκής εξάσκηση της μνήμης θα καταστρέψει τις υπόλοιπες δυνάμεις του παιδιού και θα κάνει το νου του αληθινή μηχανή που δέχεται αυτόματα και χωρίς επίγνωση τα πάντα ή τα απορρίπτει με τον ίδιο τρόπο. Η αποστήθιση είναι ολέθρια για την πρόοδο του παιδιού και πρέπει να “αποσκορακισθή εκ της διδασκαλίας εκείνων μάλιστα των μαθημάτων, άτινα, ως φερ’ ειπείν η ιστορία και η γεωγραφία, ανήκουσιν εις την κλάσιν των λεγομένων μνημονικών επιστημών”. Βέβαια η αποστήθιση δεν απορρίπτεται εξολοκλήρου. Η μέτρια εξάσκηση της μνήμης τη διατηρεί ζωηρή και συντελεί και στην ανάπτυξη των λοιπών δυνάμεων. Όταν γίνεται εύσκοπη χρήση της αποστήθισης, αυτή δεν είναι επιβλαβής, το αντίθετο μάλιστα. Και συγκεκριμένα η από στήθους εκμάθηση των *“προγονικών αριστουργημάτων θέλει μορφώσει κατά μικρόν την ομιλουμένην και γραφομένην υπό του μαθητού γλώσσαν επί το καθαρώτερον και ελληνικώτερον και θέλει είσθαι, εν τη ανδρική αυτού ηλικία, ανεξάντλητος και πολύτιμος πηγή ωραίων φράσεων, σοφωτάτων σκέψεων και ηθικών αξιολόγων παραγγελημάτων”*<sup>761</sup>.

Η αδυναμία των δημοδιδασκάλων, κυρίως, να επιτελέσουν ικανοποιητικά το εκπαιδευτικό τους έργο αποδίδεται στην άγνοια του Οδηγού της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και της άλλης εκπαιδευτικής νομοθεσίας, για αυτό και ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος

<sup>761</sup> 5/8/1857, αρ. 219, σ. 150. (αρ. πρωτ. 4408, 17/7/1857, Χ. Χριστόπουλος).

Δέκα χρόνια αργότερα, όταν ο Χ. Χριστόπουλος ξαναγίνεται υπουργός επανέρχεται στο θέμα (εγκύκλιος αρ. Πρ. 8741, 6/10/1867) και επικρίνει τον επιπόλαιο τρόπο διδασκαλίας της ιερής κατήχησης, με τον οποίο καλλιεργείται ο ψιττακισμός. Η διδασκαλία της κατήχησης είναι η διδασκαλία της Ορθόδοξης πίστης και απαιτείται μεγαλύτερη προσοχή. 30/10/1867, έτος ΙΕ΄, αρ. 649, σ. 1376.

απευθυνόμενος προς τους δημοδιδασκάλους (18/2/1859) τους υπενθυμίζει τα καθήκοντά τους, που είναι η μελέτη του Οδηγού και των άλλων δημοσίων εγγράφων, που αφορούν στη διδασκαλία<sup>762</sup>.

Εκφράζεται η ελπίδα ότι η νέα έκδοση του Οδηγού της αλληλοδιδασκτικής, επί υπουργίας Μ. Ποτλή, θα βελτιώσει τις συνθήκες στη δημοτική εκπαίδευση. Ο Ιωάννης Π. Κοκκώνης εξέδωσε εκ νέου τον Οδηγό για την αναπλήρωση της “υφισταμένης ελλείψεώς του”. Οι δημοδιδάσκαλοι να τον μελετήσουν και να εκφέρουν τη γνώμη τους. Πρόκειται να συνταχθεί νέος Οδηγός, που θα περιλαμβάνει και τις βελτιώσεις της μεθόδου στη σοφή Ευρώπη. Το περιοδικό σχολιάζει ότι επειδή ο εν χρήσει οδηγός είχε “όλως εκλείψει” και, επειδή δε συμπληρώθηκε μέχρι τώρα η αναγκαία ύλη για τη σύνταξη άλλου περισσότερο κατάλληλου και ανάλογου “προς την σημερινήν επί το βέλτιον μεταρρύθμισιν κατά την σοφήν Ευρώπην και Αμερικήν της τε αλληλοδιδασκτικής και συνδιδασκτικής μεθόδου”, επιτράπηκε η νέα έκδοση του Οδηγού. Το περιοδικό πιστεύει ότι οι δημοδιδάσκαλοι θα γνωστοποιήσουν τις γνώμες τους, για να αποκτηθεί έτσι τελειότερος Οδηγός και θα βοηθήσουν στην προετοιμασία της ύλης το γενικό διευθυντή των δημοτικών σχολείων Στέφανο Βυζάντιο<sup>763</sup>.

Στο διάστημα της μεταπολίτευσης δίνεται η δυνατότητα να ασκηθεί κριτική από τους υπουργούς παιδείας και να αποδοθούν ευθύνες για την άσχημη κατάσταση στην εκπαίδευση στη διάρκεια των “οθωνικών” κυβερνήσεων. Όσον αφορά στο ρόλο του δημοδιδασκάλου στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο ζητείται αυτός να είναι περισσότερο ενεργητικός. Ο υπουργός Β. Κ. Νικολόπουλος σε εγκύκλιό του (αρ. πρ. 9315, 3/9/1863) “περί επανορθώσεως της δημοτικής διδασκαλίας προς τους και τας δημοδιδασκάλους” ασκεί έντονη κριτική επισημαίνοντας ότι η δημοτική εκπαίδευση περιήλθε σε δυσάρεστη κατάσταση και τα δημοτικά σχολεία παραμελήθηκαν, για αυτό η κυβέρνηση θα λάβει τα κατάλληλα μέτρα με τη μεταρρύθμιση του Διδασκαλείου, την επανόρθωση των σχολείων και την αποφυγή κάθε παρεκτροπής από το Νόμο της 6/18-2-1834. Οι δάσκαλοι να συμμορφωθούν με το Νόμο και τον ισχύοντα Οδηγό της μεθόδου όχι μόνο στις διατάξεις για τη διδασκαλία αλλά και στα μέσα για την τήρηση της πειθαρχίας και ευταξίας. Να

<sup>762</sup> 14/3/1859, αρ. 307, σ. 859: “οφείλετε να γνωρίζετε ακριβώς και να τηρείτε απαρασαλεύτως, ως εμπειροχόμενα, κατά το πλείστον, εν τω της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου Οδηγώ, όστις είναι το εγκόλπιον του δημοδιδασκάλου, και ηλπίζομεν ότι τοσοῦτω μάλλον ηθέλετε συμμορφωθή κατά γράμμα προς αυτήν, όσω αφορά το υμῶν αυτών συμφέρον, και μάλιστα καθ’ όσον τούτο εξήρηται από της ενδελεχούς εκμελετήσεως των περί δημοδιδασκαλίας νόμων και διαταγμάτων... συνιστώμεν επανειλημένως εις υμάς την μελέτην των αφορώντων την διδασκαλίαν, απ’ αυτού πρώτον του της Μεθόδου Οδηγού, και παραγγέλλομεν υμίν να προμηθευθήτε όθεν δέον όσας τυχόν εγκυκλίους δεν εύρετε εν τοις αρχείοις του σχολείου... εν απάση παραβάσει, η πρόφασις αγνοίας εκ μέρους του ολιγωρήσαντος, έσται τουντεῦθεν ανίσχυρος και απαράδεκτος”.

<sup>763</sup> 15/8/1860, έτος Η’, αρ. 374, σ. 1397, από την εγκύκλιο του υπουργού Μ. Ποτλή για τη νέα έκδοση του Οδηγού της αλληλοδιδασκτικής (26/7/1860).



διδάσκουν τα κύρια μαθήματα σύμφωνα με τις διατάξεις του Οδηγού κάνοντας οι ίδιοι απ' ευθείας σε όλους τους μαθητές τις προασκήσεις και επαναλήψεις και ιδίως στην ανάγνωση, τις ασκήσεις προς ανάπτυξη ιδεών, να κάνουν "ακριβώς και ανελλιπώς" το μάθημα της χριστιανικής διδασκαλίας και στο αλληλοδιδασκτικό και στο συνδιδασκτικό τμήμα με ηθικές εφαρμογές για την ηθικοποίηση των μαθητών, να τους οδηγούν στην εκκλησία, να τους εξηγούν το ευαγγέλιο και να επιτηρούν τη διαγωγή τους μέσα και έξω από το σχολείο. Κάθε μήνα να στέλνουν έλεγχο για τη κατάσταση του σχολείου καθώς και τριμηνιαίο και εξαμηνιαίο έλεγχο για την πρόοδο των μαθητών. Να υποβάλουν αναφορά για την κατάσταση του σχολείου (οικοδομή, υλικά, μαθητές) και για την κατάσταση των ίδιων (σπουδές, πτυχίο, βαθμός, μισθός, εξετάσεις για προαγωγή)<sup>764</sup>.

Όσες προσπάθειες και να καταβληθούν, όμως, για τη βελτίωση της δημοδιδασκαλίας, αυτές περιστρέφονται γύρω από τη βελτίωση της αλληλοδιδασκτικής και κανείς δεν τολμά ή και δε διανοείται να προτείνει την κατάργησή της. Ο υπουργός Μ. Ρούφος (24/2/1866) για τη σύνταξη νέου Οδηγού της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου αναφέρει ότι ο Οδηγός θα πρέπει να έχει βάση τη σημερινή εν χρήσει στην Ελλάδα αλληλοδιδασκτική μέθοδο χωρίς συστηματικές και αυθαίρετες καινοτομίες, εκτός μόνο από εκείνες τις βελτιώσεις που υπαγόρευσε η πείρα ή παραδέχτηκαν ήδη τα περισσότερα προχωρημένα στον πολιτισμό έθνη. Επειδή ο μέχρι τώρα Οδηγός αποδείχτηκε ανεφάρμοστος, και για την έκτασή του και για το πλήθος των παραγγελμάτων του, ο νέος Οδηγός πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο απλός και σύντομος, να περιέχει "εν είδει κανόνων μόνα τα αναγκαϊότερα και αυτά με τρόπον σαφή, ευσύνοπτον και ευμνημόνευτον"<sup>765</sup>.

Η εποπτική διδασκαλία παραμένει "άπιαστο όνειρο". Ο υπουργός Δ. Σ. Μαυροκορδάτος (8/10/1872) επισημαίνει τα θετικά της παράδοσης με εικόνες στα διάφορα μαθήματα, που εφαρμόστηκε από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αυτά "εντυπώνονται ευχερέστερον εις την μνήμην των τε νηπίων και των παιδών". Η Εταιρεία διαθέτει εικόνες για τα μαθήματα καθώς και ένα χρήσιμο βιβλίο "Συμβουλαί και οδηγίαί περί διευθύνσεως σχολείων"<sup>766</sup>.

Βαθμιαία φαίνεται ότι ωριμάζει στη σκέψη των ανθρώπων που ασχολούνται με την εκπαίδευση το γεγονός ότι η αλληλοδιδασκτική μέθοδος είναι πλέον παρωχημένη και αναποτελεσματική, όπως δείχνει και η εκπαιδευτική πείρα που αντλείται από τις άλλες χώρες. Παράλληλα οι Έλληνες παιδαγωγοί παρακολουθούν, όπως αποδεικνύεται συνεχώς

<sup>764</sup> 10/9/1863, έτος ΙΑ', αρ. 501, σ. 191-192.

<sup>765</sup> 10/3/1866, έτος ΙΔ', αρ. 590, σ. 903.

<sup>766</sup> 16/10/1872, έτος Κ', αρ. 802, σ. 2595.

από τα σχετικά δημοσιεύματα, όλες τις εξελίξεις στις ευρωπαϊκές χώρες σε όλους τους τομείς, καθώς και την εκδοτική παραγωγή στην Ευρώπη και Αμερική.

Ο προβληματισμός αυτός διοχετεύεται στην ίδρυση Συλλόγων, όπως του “προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Συλλόγου”, το 1869. Στο περιοδικό δημοσιεύεται ο “Διοργανισμός” του: *“Συνιστάται σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων. Βαθμηδόν και αναλόγως προς τους πόρους αυτού ο σύλλογος θέλει τείνει εις επίτευξιν του σκοπού αυτού διά της συστάσεως σχολείων αρρένων και θηλέων και διά της εν αυτοίς εισαγωγής και διαδόσεως της στοιχειώδους παιδείας και των καταλληλοτέρων μεθόδων διδασκαλίας, διά της παρασκευής και διαδόσεως χρησίμων συγγραμμάτων και δι’ άλλων προσφόρων μέσων”*<sup>767</sup>.

Ο Σύλλογος δηλώνει εμπράκτως το ενδιαφέρον του προκηρύσσοντας διαγωνισμό με θέμα: *“Ποίαι αι ελλείψεις της κατωτέρας και μέσης παιδείας εν Ελλάδι; Πόθεν εκάστη αυτών προέρχεται, αν εκ των νόμων, αν εκ της εφαρμογής ή εξ άλλων λόγων; Ποία τα άμεσα και έμμεσα αποτελέσματα των ελλείψεων τούτων εις την διανοητικήν ανάπτυξιν και ηθικήν διάπλασιν της νεολαίας; Και τις η επιρροή αμφοτέρων επί της καταστάσεως της κοινωνίας; Τέλος ποία τα καταλληλότερα θεραπευτικά μέσα;”* Οι πραγματείες θα πρέπει να δώσουν ιδιαίτερη προσοχή στα “ηθοποιά” μέσα της εκπαίδευσης, διότι σκοπός δεν είναι μόνο να μαθαίνουν οι μαθητές ταχύτερα και τελειότερα τα μαθήματα, αλλά και να γίνονται τελειότεροι στην αγωγή<sup>768</sup>.

Δυστυχώς ο διαγωνισμός δεν είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα και απέβη άκαρπος. Υποβλήθηκαν μόνο πέντε χειρόγραφα και κανένα από αυτά δεν ήταν σύμφωνο με τις προσδοκίες της επιτροπής. Η επιτροπή πίστευε ότι *“η κακή των δημοτικών μας σχολείων κατάσταση οφείλεται εν μέρει και εις την εν ισχύι μέθοδον, και ότι συμφέρει και εύκολον είνε να εγκαταλειφθή μεν όσον τάχος η αλληλοδιδασκτική... να εισαχθή δε αντ’ αυτής η μετά της κατ’ άτομον διδασκαλίας συνδυαζομένη συνδιδασκτική”*<sup>769</sup>.

<sup>767</sup>28/6/1869, έτος ΙΖ’, αρ. 707, σ. 1839 κε. Στις 3/4/1869 υπογράφουν οι Μ. Ρενιέρης, Γ. Γ. Παπαδόπουλος, Κ. Ν. Δόσιος, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Π. Ρομπότης, Γ. Α. Βασιλείου, Κ. Ν. Κωστής, Α. Γ. Σούτσος, Π. Ζάνος, Ιω. Πανατζίδης, Κ. Λαμπρύλος, Α. Αθ. Γεράκης, Γ. Κωνσταντινίδης, Λ. Δόσιος, Π. Λάμπρου, Αλ. Α. Σούτσος, Π. Λογοθέτης, Κ. Δ. Μυλωνάς, Δ. Ορφανίδης, Π. Θεολόγος, Π. Εμ. Γιαννόπουλος, Π. Διομήδης, Ε. Κεχαγιάς, Χαρ. Τρικούπης, Κ. Κ. Μουρούζης, Λ. Μελάς, Μ. Βενιζέλος, Π. Παπαρρηγόπουλος, Ι. Σκαλτσούνης, Μ. Γ. Αντωνόπουλος. 13/4/1869 εκλέγονται μέλη του Συμβουλίου οι: Κ. Ν. Δόσιος, Γ. Γ. Παπαδόπουλος, Α. Γ. Σούτσος, Γ. Α. Βασιλείου, Π. Ρομπότης, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Κ. Ν. Κωστής, Π. Λάμπρου. 18/4/1869. Πρόεδρος ο Α. Γ. Σούτσος, Αντιπρόεδρος ο Γ. Α. Βασιλείου, ταμίας ο Π. Λάμπρου και γραμματέας ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος.

<sup>768</sup>24/10/1869, έτος ΙΖ’, αρ. 716, σ. 1908 κε. 5/9/1869 προκήρυξη του γνωστού διαγωνισμού περί της εν Ελλάδι παιδείας. Ημερομηνία λήξης ορίζεται η 15/10/1871 και η βράβευση θα γίνει το Φεβρουάριο του 1872. 30/5/1872, έτος Κ’. Αρ. 793, σ. 2551. Καμιά από τις υποβληθείσες διατριβές στο διαγωνισμό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων δε βραβεύεται.

<sup>769</sup>Παπαδάκη, ο. π., σ. 158 κε. Τα αίτια του κακού σύμφωνα με τους πέντε διαγωνιζομένους είναι τα εξής: α) στο Νόμο του 1834 που δεν εφαρμόστηκε πλήρως ποτέ στην πραγματικότητα β) στη μείωση του ποσοστού φοίτησης των μαθητών γ) στη μονοσήμαντη κατεύθυνση των σπουδών με τελικό προορισμό το Πανεπιστήμιο δ) στους δήμους που δεν ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους ε) στην εμπλοκή της πολιτικής και των παραγόντων της στην εκπαίδευση. Ο

Στο μεταξύ δραστηριότητα είχε αναπτύξει και ο Ελληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος<sup>770</sup>, ο οποίος ιδρύθηκε το 1873 με σκοπό τη βελτίωση της κατώτερης και μέσης εκπαίδευσης, την ίδρυση διδασκαλείου, την οικονομική ενίσχυση των δασκάλων που αποχωρούσαν λόγω γήρατος ή ασθένειας. Ανάμεσα στους επιμέρους στόχους του ήταν η προκήρυξη διαγωνισμών, οι μεταφράσεις παιδαγωγικών και σχολικών βιβλίων, η έκδοση φιλολογικού περιοδικού, η διαφύλαξη των αρχαίων μνημείων και της παράδοσης, η σύναψη σχέσεων με όλους τους συλλόγους της Ανατολής<sup>771</sup>. Ο Σύλλογος ανέπτυξε πλούσιους προβληματισμούς και έθετε στα μέλη του ζητήματα για μελέτη και συζήτηση<sup>772</sup>.

Έτσι στη δεκαετία του 1880 υπάρχει έντονη εκπαιδευτική κινητικότητα και η αμφισβήτηση για την αλληλοδιδασκτική κορυφώνεται, ενώ ευθαρσώς πλέον οι εκπαιδευτικοί-παιδαγωγοί υποστηρίζουν την κατάργησή της και στο περιοδικό περιέχονται δημοσιεύματα που αναφέρονται στις νέες μεθόδους διδασκαλίας.

Ο Κ. Φρειδερίκος παρουσιάζει την ιστορία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και επισημαίνει την ανεπάρκειά της. Από το 1814 συστήθηκαν σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη αλλά και σε πολλά άλλα μέρη του κόσμου “λαγκαστριανά” σχολεία. Στη Γερμανία αυτά τα σχολεία δεν ευδοκίμησαν, όμως, πολύ, διότι εκεί η δημοτική εκπαίδευση ήταν ήδη ανεπτυγμένη. Είναι φανερό ότι ο πρωτόσχολος δεν μπορεί να αντικαταστήσει εξολοκλήρου

---

Σύλλογος είχε να προβάλει πλούσιες προτάσεις: κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής και αντικατάστασή της από τη συνδιδασκτική, διδασκαλία της καθαρεύουσας, εισαγωγή της διδασκαλίας παιδαγωγικών μαθημάτων, φωνητικής μουσικής, γυμναστικής, ανέγερση νέων σχολικών κτιρίων, οργάνωση των δημοτικών σχολείων σύμφωνα με το γερμανικό σύστημα εκπαίδευσης, σύσταση ειδικής επιτροπής για τα διδακτικά βιβλία, ίδρυση εκπαιδευτηρίων για τη μετάδοση γεωργικών και βιομηχανικών γνώσεων.

<sup>770</sup>Ο Σύλλογος εξέδωσε το περιοδικό Πλάτων (31/10/1878 έως και το Δεκέμβριο του 1892) με σκοπό να καλύψει την έλλειψη παιδαγωγικού συγγράμματος στην Ελλάδα. Πλ. 31/10/1878, αρ. 1., σ. 12 κε. Ο Αριστείδης Κ. Σπαθάκης αιτιολογεί την έκδοση ως εξής: η ηθική κατάπτωση του έθνους που προέρχεται από την έλλειψη ορθής κατ' οίκον αγωγής και πλημμελούς διδασκαλίας στα σχολεία παρακίνησε μερικούς από τους φρόνιμους και φιλοπάτριδες άνδρες να υψώσουν φωνή υπέρ της διαπαιδαγώγησης του έθνους. Τη φωνή αυτή ανέλαβε να εντείνει ο Διδασκαλικός εν Αθήναις Σύλλογος, του οποίου τα μέλη συζητούν για διάφορα παιδαγωγικά αντικείμενα αλλά και δημοσιεύουν στο περιοδικό Πλάτων τις παιδαγωγικές τους θεωρίες. Τις παιδαγωγικές θεωρίες δεν διστάζουν να ομολογήσουν ότι τις αντλούν κατά το πλείστον από τον πολυχεύμονα παιδαγωγικό κρατήρα των Γερμανών, από τον οποίο αντλούν και τα υπόλοιπα έθνη της γης που προάγονται πολιτισμικώς.

Το πιο πιθανό είναι αυτή η έκδοση να οδήγησε και στη διακοπή της έκδοσης της Εφημερίδος των Φιλομαθών, εφόσον και οι συντάκτες των δύο περιοδικών είναι σχεδόν τα ίδια πρόσωπα, αλλά και το αναγνωστικό κοινό είναι εκπαιδευτικοί.

<sup>771</sup> Παπαδάκη, ο. π., σ. 169 κε.

<sup>772</sup>ΕΦ, παράρτημα του τεύχους 1, έτος ΚΕ', περίοδος Β', 1/4/1877, σ. 2 κε. Δημοσιεύονται τα θέματα του Συλλόγου του έτους 1876-77.

Ζήτημα πρώτο: σχέση δημοτικού σχολείου με Ελληνικό α. Ποιες γνώσεις πρέπει να απαιτούνται για την κατάταξη μαθητή στην κατώτατη τάξη του Ελληνικού β. Οι απαραίτητες γνώσεις για την παραδοχή σε Ελληνικό Σχολείο πρέπει να διδάσκονται σε κάθε δημοτικό σχολείο; γ. Ό,τι απαιτείται για την είσοδο στο Ελληνικό Σχολείο πρέπει να το διδάσκονται και αυτοί που θα εισέλθουν αμέσως “εις τον βίον” ή μήπως δεν είναι αναγκαίο και τι θα πρέπει να γίνει για τη συμπλήρωση της εκπαίδευσής τους.

Ζήτημα δεύτερο: πώς πρέπει να διδάσκεται η ομιλούμενη γλώσσα στο δημοτικό σχολείο και πώς στο Ελληνικό και στο γυμνάσιο. Η αρχαία ελληνική πρέπει να διδάσκεται και στο δημοτικό και ποια σχέση πρέπει να τηρείται στη διδασκαλία της αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας στο Ελληνικό και στο γυμνάσιο;

Ζήτημα τρίτο: ποια τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα της συνδιδασκτικής και αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα δημοτικά σχολεία.

Ζήτημα τέταρτο: Γιατί ενώ ζητούνται με επιμονή διδασκαλεία για τη μόρφωση δημοδιδασκάλων, δε ζητούνται για ελληνοδιδασκάλους και καθηγητές; Από πού προέρχεται η έλλειψη ελληνοδιδασκάλων και η “καταφυγή” σε έκτακτες εξεταστικές επιτροπές ή στο διορισμό βοηθών;

το διδάσκαλο. Όλοι οι σύγχρονοι παιδαγωγοί κατακρίνουν τη μέθοδο και τη δέχονται μόνο σε περιστάσεις, όπου για οικονομικούς λόγους ή έλλειψη δασκάλων για τη διδασκαλία μεγάλου αριθμού παιδιών, δεν είναι δυνατόν να εφαρμοστεί η συνδιδακτική μέθοδος που επικρατεί σήμερα στη Γερμανία και Ελβετία. Η “λαγκαστριανή” μέθοδος που καθιστά δυνατή τη διδασκαλία εκατοντάδων παιδιών από ένα μόνο δάσκαλο είναι ευεργέτημα σε τόπους με έλλειψη χρημάτων ή διδασκάλων. Αλλά όσο είναι βέβαιο ότι σε αυτές τις περιστάσεις η μέθοδος ευεργετεί την ανθρωπότητα άλλο τόσο είναι κατακριτέο, όταν αυτή χρησιμοποιείται σε μέρη, όπου ο αριθμός των μαθητών δεν υπερβαίνει τους 60 και η ευπορία των κατοίκων επιτρέπει τη διατήρηση αναλόγου αριθμού διδασκάλων. Ενώ η αλληλοδιδακτική μέθοδος αντικαθίσταται στα διάφορα ευνομούμενα κράτη με την κατά πολύ υπέρτερή της συνδιδακτική, αντίθετα επικρατεί στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Αγγλία. Μέχρι σήμερα, όπως αναφέρει ο Jules Paroz στην *Παγκόσμια Ιστορία της Παιδαγωγίας*, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα από το δημοτικό έως το γυμνάσιο έχουν μια αίθουσα διδασκαλίας για όλες τις τάξεις, με τη διαφορά ότι οι πρωτόσχολοι αντικαταστάθηκαν, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, από διδασκάλους ή υποδιδασκάλους. Η βάση της διδασκαλίας μένει η ίδια, οι πίνακες και όλα τα απαραίτητα παραμένουν ο ακρογωνιαίος λίθος της μεθόδου, ο δάσκαλος παίζει δευτερεύοντα ρόλο και περιορίζεται στην προάσκηση και διδασκαλία των πρωτοσχόλων. Για αυτό και η αντικατάστασή του δεν επιφέρει μεγάλη σύγχυση στην πορεία του σχολείου, πράγμα που επιτρέπει στις αρμόδιες υπηρεσίες των Ηνωμένων πολιτειών να προβαίνουν σε διαγωνισμό για τις διδασκαλικές θέσεις κάθε εξάμηνο ή έτος. Στην Ελλάδα, μετά από την εισαγωγή της μεθόδου από τον Κλεόβουλο το 1819 και τον Α. Πολίτη, ο Κοκκώνης σύστησε την εισαγωγή του Οδηγού του Σαραζίνου. Το 1842, επειδή από την πείρα αποδείχτηκε αναγκαίος ο συνδυασμός συνδιδακτικής και αλληλοδιδακτικής, διότι η δεύτερη γίνεται μηχανική και ανεπιτήδεια για την τελειότερη ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων του ανθρώπου, διασκευάστηκε και εκδόθηκε νέος Οδηγός μεθοδικότερος (ΒΔ 24/7/1841). Το 1850 έγινε άλλη έκδοση επηυξημένη, που τροποποιήθηκε με το ΒΔ (23/7/1856) και αυτή την ακολούθησε νέα έκδοση το 1864 που ισχύει μέχρι σήμερα για τα δημοτικά σχολεία. Οι επανειλημμένες προσπάθειες του υπουργείου για τη σύνταξη καταλληλότερου οδηγού απέτυχαν και ο οδηγός του Γ. Κωνσταντινίδη κρίθηκε ανεφάρμοστος και δεν ευκολύνει σε τίποτε τη χρήση της μεθόδου<sup>773</sup>.

---

<sup>773</sup> 1/5/1877, Β' περίοδος, έτος ΚΕ', αρ. 3, σ. 38-42.

Το περιοδικό παρουσιάζει τις νέες μεθόδους ανάγνωσης και γραφής σύμφωνα με τον F. Buisson. Ο παλιός τρόπος της διδασκαλίας και της ανάγνωσης, με τον οποίο πρώτα διδάσκονται, αντί να προφέρονται, τα ονόματα των γραμμάτων και έπειτα ο σχηματισμός των συλλαβών έχει κατακριθεί στα περισσότερα κράτη. Ο λόγος είναι ότι παρουσιάζει δυσκολίες και είναι θαύμα το γεγονός ότι οι μαθητές καταφέρνουν τελικά να μάθουν ανάγνωση με αυτή τη μέθοδο. Όποιος γνωρίζει την ανάγνωση, γνωρίζει τη δυσκολότερη από τις τέχνες, έλεγε ο Duclos. Παρ' όλα αυτά η παλιά μέθοδος χρησιμοποιείται στη Γαλλία, στην Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα. Αντίθετα στην Ελβετία, Αυστρία, Γερμανία, στις Ηνωμένες Πολιτείες προσπάθησαν να απλοποιήσουν τη διδασκαλία της ανάγνωσης. Για το σκοπό αυτό δημιούργησαν διάφορες μεθόδους, τις λεγόμενες έναρθρες (lautiermethode) ή φωνητικές, για να μάθει το παιδί να προφέρει τους ήχους και όχι τα γραπτά σημεία που τους παριστούν. Αυτές ονομάστηκαν και μέθοδοι συλλαβισμού, διότι διδάσκουν την ανάγνωση με τις συλλαβές. Η εισαγωγή του συστήματος αυτού στη γερμανική γλώσσα έγινε από το Βαυαρό Stefani. Η πρώτη αυτή μέθοδος που εφαρμόστηκε, κυρίως, στην αγγλική και γερμανική γλώσσα, τροποποιήθηκε με νέες βελτιώσεις. Στις αρχές του 18ου αιώνα προσπάθησαν στη Γαλλία και Γερμανία να συνδυάσουν τη διδασκαλία της γραφής με τη διδασκαλία της ανάγνωσης και να διευκολύνουν τη μία με τη βοήθεια της άλλης. Έτσι δημιουργήθηκε νέα μέθοδος, την οποία ο P. De Launay ονόμασε γραπτολογία ή γραφανάγνωση και οι Γερμανοί ονόμασαν Schreib-Lese-Methode, και η οποία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η συνδυασμένη μέθοδος γραφής και ανάγνωσης. Η μέθοδος αυτή εισήχθη στη Βαυαρία με τις ενέργειες του καθηγητή I. B. Graser και ονομάστηκε συνθετική, διότι το παιδί αρχίζει από τους ήχους και σχηματίζει με τη σύνθεση συλλαβές, λέξεις ή φράσεις. Από τον Jacotot, μάλιστα, θεωρήθηκε ιδιαίτερα επιτυχής. Ο Jacotot έδινε στους μαθητές του τον "Τηλέμαχο", τους μάθαινε την πρώτη φράση από στήθους και τους οδηγούσε να την αναλύσουν σε λέξεις, συλλαβές και γράμματα, έπειτα να τη διαβάσουν ξανά μεγαλόφωνα και να τη γράψουν. Αυτή η μέθοδος, ανάλογα με τον τρόπο που θα εφαρμοστεί, μπορεί να γίνει ή η πιο μηχανική ή η πιο παιδαγωγική. Οι Γερμανοί αμέσως αντιλήφθηκαν τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσαν να αποκομίσουν. Διάφοροι παιδαγωγοί, όπως ο Seltzam στη Βρεσλαβία, ο Graffunder στην Ερφούρτη και, προπάντων, ο Vogel στη Λειψία, παρέλαβαν από τον Jacotot τη βάση της μεθόδου και την εφάρμοσαν στην ανάγνωση με το όνομα "αναλυτικοσυνθετική". Με τη μέθοδο αυτή το παιδί εξασκεί τη διάνοιά του και αναλυτικώς και συνθετικώς, έχει συνεχώς την προσοχή του σε εγρήγορση, αναπτύσσει πρωτοβουλία. Έτσι κατορθώνεται, ώστε η στοιχειώδης διδασκαλία, αντί να είναι ξηρή και μηχανική

προγύμναση, να καταστεί εξαιρετο μέσο γενικής μόρφωσης. Η μέθοδος εφαρμόστηκε και στην ανάγνωση και στη γραφή. Η γραφή, όμως, είναι κατά κάποιο τρόπο εξακολούθηση των ιχνογραφικών ασκήσεων, τις οποίες ο Froebel, ο διαμορφωτής της επώνυμης νηπιαγωγικής μεθόδου, ευφυώς συστηματοποίησε. Επίσης η ανάγνωση δεν πρέπει να περιορίζεται στην ακριβή προφορά των ήχων και στην εκμάθηση των σημείων, αλλά να χρησιμεύει στη γνώση των πραγμάτων και στην κατανόηση εννοιών, δηλαδή στη διδασκαλία της γλώσσας. Αυτή η νέα μέθοδος δεν πήρε ακόμη οριστικό όνομα. Προτάθηκε να ονομαστεί “πραγματική” (real) ή “συγκεκριμένη” (Anschauungs- Sprech- Schreib- Lesenunterricht). Και να πώς εφαρμόζεται η μέθοδος: αφού το παιδί φοίτησε στο νηπιαγωγείο ή στον παιδικό κήπο, σύμφωνα με το σύστημα του Froebel, έρχεται καλά προετοιμασμένο στο δημοτικό. Στο νηπιαγωγείο είδε τα γράμματα, τα άκουσε να προφέρονται, έμαθε να κρατά το κοντύλι, να σύρει ευθείες και καμπύλες γραμμές, να μιμείται τα κανονικά σχήματα, απέκτησε ανεπτυγμένο και παρατηρητικό πνεύμα. Στο δημοτικό, σύμφωνα με την παλιά μέθοδο, ο μαθητής θα ετίθετο υπό την ευθύνη του πρωτοσχόλου ή του δασκάλου μπροστά στον πίνακα ανάγνωσης, όπου θα μάθαινε τα γράμματα. Αντίθετα με τη νέα μέθοδο του δίνουν το πρώτο του βιβλίο, που είναι εικονογραφημένο. Δεν αρχίζει με το αλφάβητο αλλά με εικόνες. Του δείχνουν την εικόνα του αντικείμενου και από πάνω υπάρχει η λέξη. Οι λέξεις είναι απλές, σύντομες και εύκολες και ο Vogel τις ονομάζει πρότυπα. Ο δάσκαλος συζητά με τους μαθητές για το αντικείμενο, τους δείχνει τα στοιχεία του ονόματός του, γράφει στον πίνακα τη λέξη, την αναλύει, προφέρονται τα φωνήεντα μεμονωμένα και έπειτα με τα σύμφωνα. Έτσι τα παιδιά εξασκούν την όραση και ακοή τους, ταυτόχρονα μαθαίνουν τη γραφή με ευθείες, οριζόντιες και κάθετες γραμμές διάφορων μεγεθών εξακολουθώντας ουσιαστικά την ιχνογραφία, όπως στον παιδικό κήπο. Στην Ελλάδα ταλαιπωρούνται και ο δάσκαλος και ο μαθητής με την άπειρη επανάληψη ήχων και συναρμογών ήχων, χωρίς σημασία και με τις δύσκολες ασκήσεις στην πλάκα. Ακολουθείται η λογική μέθοδος, από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο, αντί της φυσικής από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Η εισαγωγή της νέας μεθόδου θα καθυστερήσει στην Ελλάδα, διότι προαπαιτεί τη “Φροιβέλαιο” νηπιαγωγική μέθοδο και την “παραστατική” (Intuition), στις οποίες στηρίζεται και των οποίων είναι απόρροια<sup>774</sup>.

---

<sup>774</sup> Έτος ΚΕ', περίοδος Β', 1/1/1878, σ. 308-313. Το άρθρο υπογράφει ο Κ. Φρειδερίκος. Η λέξη Intuition αποδίδεται στα ελληνικά με τη λέξη παραστατική.

Ο Δ. Η. Κυριακόπουλος μετέφρασε την εισαγωγή από το βιβλίο *Enseignement simultane de la lecture et de l'écriture* (συνδιδασκτική<sup>775</sup> διδασκαλία της αναγνώσεως και γραφής), που αναφέρεται στη μέθοδο της διδασκαλίας, για να ενημερωθούν οι Έλληνες δάσκαλοι, να ωφεληθούν οι ίδιοι και να ωφελήσουν τους μαθητές τους. Στο άρθρο τονίζεται ότι δεν αρκεί πια να πλουτίζεται η μνήμη του παιδιού, αλλά είναι ανάγκη να αναπτυχθούν οι νοητικές του δυνάμεις και να εθίζεται να διανοείται και να εκθέτει ό,τι πράττει. Η αύξηση της διδακτέας ύλης στα δημοτικά αναγκάζει τους δασκάλους να ζητούν προσφορότερα μέσα στη διδασκαλία των πρώτων στοιχείων, τα οποία είναι δύσκολο να μεταδοθούν στα παιδιά. Το ενδιαφέρον να γίνει πιο λογική και πρόσφορη η διδασκαλία μετέβαλε διαδοχικά όλες τις μεθόδους. Μόνο η διδασκαλία της ανάγνωσης φαινόταν να υπολείπεται και, παρόλο που βελτιώθηκε, δεν προόδευσε όσο οι άλλες μέθοδοι. Με την παλιά μέθοδο καταβαλλόταν πολύς κόπος και χρειαζόταν πολύς χρόνος. Σήμερα, όμως, υπάρχει και συντομότερη και πιο φυσική οδός, η οποία βασίζεται στο να κατανοήσει το παιδί από τα πρώτα μαθήματα ότι η γραφή είναι η “ομιλία” των ματιών. Η ανάγνωση και η γραφή είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Τα παιδιά πρέπει να ασκούνται να μιλούν καθαρά, με ευκρίνεια και προσοχή, για να διακρίνουν κάθε φθόγγο και κάθε συλλαβή και να συνηθίζουν να διαβάζουν τα όσα έγραψαν. Η διδασκαλία να βαίνει από το ευκολότερο στο δυσκολότερο. Το παιδί, όταν έρχεται στο σχολείο, γνωρίζει να μιλά, αλλά δε μιλά σωστά, περισσότερο μιλά “ασυνειδήτως και εξ εμφύτου, μάλλον δε καθ’ ἑξίν”, για αυτό πρέπει να γυμναστεί στην ομιλία και οι ασκήσεις πρέπει να προσαρμόζονται σε πράγματα που το ενδιαφέρουν. Ο δάσκαλος πρέπει να το συνηθίσει να εκφράζεται καθαρά και χωρίς σφάλματα στην προφορά. Οι ασκήσεις στη γραφή διεγείρουν τη διανοητική ενέργεια του παιδιού και χαράσσουν βαθύτερα στη μνήμη του το σχήμα των γραμμάτων. Οι ασκήσεις της ανάγνωσης γίνονται πάντοτε με λέξεις που είναι γνωστές από τις ασκήσεις της προφοράς και έτσι το παιδί ευχαριστείται μαθαίνοντας να διαβάζει ό,τι έμαθε να γράφει. Η μέθοδος της διδασκαλίας της ανάγνωσης διά της γραφής κινεί την αυτενέργεια του παιδιού και του γυμνάζει το νου. Ακόμη παριστάνει τα γράμματα συνειδητά και η εκμάθηση της ανάγνωσης γίνεται με φυσική ακολουθία. Ο P. De Launay ήταν ο πρώτος που έκανε με επιτυχία τη δοκιμή της μεθόδου στη Γαλλία κατά το 18ο αιώνα και την ονόμασε “γραφανάγνωση” (*Scriptologie*), αλλά η μέθοδος δεν υποστηρίχτηκε είτε λόγω των ελλείψεων αυτής της πρώτης εφαρμογής είτε διότι αντέδρασαν οι προκατειλημμένοι εμπειρικοί. Καλύτερη τύχη είχε στη Γερμανία, όπου κρίθηκε ιδιαίτερα θετική ως μέθοδος. Οι Olivier, Pestalozzi

---

<sup>775</sup> Η λέξη *simultane* αποδίδεται με τη λέξη συνδιδασκτική.

(συμπεριλαμβάνεται και το όνομά του, αν και η αναφορά γίνεται στη Γερμανία), Grazer, Schulz, Harnisch την υποστήριξαν. Τώρα μόνο αυτή χρησιμοποιείται στα διδασκαλεία της Γερμανίας και Αυστρίας, επεκτείνεται στην Ελβετία, Ολλανδία και στις Σκανδιναβικές Χώρες. Ακόμη και στη Ρωσία χρησιμοποιείται. Άριστη εφαρμογή της μεθόδου γίνεται και στα δημοτικά σχολεία των μεγάλων πόλεων του Βελγίου<sup>776</sup>.

Δεν είναι δυνατόν όλος αυτός ο προβληματισμός στους εκπαιδευτικούς κύκλους, οι εξελίξεις στην Ευρώπη, οι επιθεωρήσεις των δημοτικών σχολείων, που έχουν διενεργηθεί στο μεταξύ, να αφήσουν αδιάφορο το υπουργείο, και μάλιστα έναν υπουργό όπως τον Α. Δ. Αυγερινό, ο οποίος εντόπισε πολλά από τα αρνητικά της εκπαίδευσης και προσπάθησε να τα επανορθώσει. Σε μια πολυσέλιδη εγκύκλιο “περί διορθώσεως πλημμελειών εν τη διδασκαλία” ο υπουργός Α. Δ. Αυγερινός θίγει τα κακώς κείμενα και καλεί τους δημοδιδασκάλους σε συμμόρφωση: Όλοι οι επιθεωρητές αποφάνθηκαν ότι το μεγαλύτερο από τα δεινά που κατατρύχουν τα δημοτικά σχολεία και από το οποίο απορρέουν η παντελής ακαρπία των πάντων, η απονάρκωση του θρησκευτικού αισθήματος, η κατάπτωση του εθνικού φρονήματος είναι η ολέθρια έξη των περισσότερων δημοδιδασκάλων, η οποία προέρχεται από φυγοπονία, να εξαναγκάζουν τα παιδιά σε ανάγνωση, χωρίς προηγούμενη ανάπτυξη και εξήγηση, και στην απομνημόνευση ολόκληρων διδακτικών βιβλίων, από τα οποία δεν κατανοούν τίποτε σχεδόν. Ούτε ο εν χρήσει Οδηγός ούτε καμία άλλη διδακτική μέθοδος δικαιολογούν τη διδασκαλία αυτή, που επινοήθηκε ενάντια σε κάθε ψυχολογικό και παιδαγωγικό νόμο, και από την οποία προέρχεται η στείρωση του νου, η πώρωση της καρδιάς, η απόσβεση του έμφυτου έρωτα της μάθησης, και το πιο σημαντικό, η αποστροφή στο βιβλίο και την πνευματική ενασχόληση εξαιτίας της ακινησίας του πνεύματος και της έλλειψης κάθε ψυχαγωγίας. Για αυτό τα παιδιά ατακτούν, παίζουν και παρεκτρέπονται. Ασυγχώρητη ολιγωρία καταγγέλθηκε επίσης και στην εκλογή των αναγνωστικών και διδακτικών βιβλίων, αφού χρησιμοποιήθηκαν μυθιστορήματα ή επιστημονικά βιβλία ακατανόητα και για την ύλη και για τη γλώσσα. Αλλά μήπως οι δάσκαλοι ενδιαφέρονται για το αν οι μαθητές κατανοούν τα όσα διαβάζουν; Τα αναγνωστικά βιβλία δεν είναι βιβλία ασκήσεων στην απαγγελία λέξεων, αλλά πρέπει να υπηρετούν την όλη πνευματική ανάπτυξη και ηθική μόρφωση με ύλη ακριβή και εύληπτη, θρησκευτική ή ιστορική ή κοσμογονιστική και πάντοτε με χρώμα χριστιανικό, με γλώσσα σωστή και καθαρή, ώστε το παιδί κατανοώντας άνετα τα όσα διαβάζει να ευχαριστείται, διότι κατορθώνει κάτι με τις δικές του δυνάμεις. Με τη συνειδητή

<sup>776</sup> Έτος ΚΣΤ΄, περίοδος Β΄, 15/1/1879, αρ. 20, σ. 313-316.



ανάγνωση οξύνεται η παρατηρητικότητα, η σκέψη (διασκεπτικός νους), ρυθμίζεται το συναισθηματικό και η βούληση και διαπλάθεται έτσι ο χαρακτήρας του, ώστε να μπορεί να μαθαίνει από το μεγάλο σχολείο της φύσης και του βίου. Αντίθετα με τη μηχανική ανάγνωση και αποστήθιση το παιδί βασανίζεται, μισεί το βιβλίο και σιγά-σιγά ξεχνά ακόμη και την ανάγνωση. Επιθυμώντας να περικόψει αυτή τη ζημιά στην πνευματική ανάπτυξη και στην ηθική μόρφωση του λαού, και μέχρι να ορισθούν με νόμο τα σχετικά με τα διδακτικά και αναγνωστικά βιβλία, καθώς και τα σχετικά με τη διδασκαλία των μαθημάτων σύμφωνα με τις αξιώσεις της παιδαγωγικής, ο υπουργός εντέλλεται τα εξής: α) αμέσως μόλις τα παιδιά ασκηθούν στην ανάγνωση λέξεων με τους τρόπους που ορίζει ο Οδηγός, να τους εξηγούν όλες τις δυσνόητες λέξεις και να αναπτύσσουν επιμελώς και ευμεθόδως τις έννοιες. Αυτό μπορεί να γίνει με τη λογική εκλογή των βιβλίων, την προμελέτη των διδακτών μαθημάτων, την επιμελή καθοδήγηση των ερμηνευτών, όταν τα σχολεία έχουν πάνω από πενήντα μαθητές β) στα τμήματα που διδάσκονται συνδιδακτικώς να εξηγούν το οριζόμενο προς απομνημόνευση καθημερινό μάθημα και τις άγνωστες λέξεις αναπτύσσοντας τις ιδέες με γλώσσα απλή, ομαλή και προσαρμοσμένη στην πνευματική ανάπτυξη των παιδιών, ασκώντας την παρατηρητικότητα, την αυτενέργεια και κρατώντας αμείωτο το ενδιαφέρον με κατάλληλες ερωτήσεις γ) να προτιμήσουν βιβλία με ύλη διαυγή, επιστημονικά διατεταγμένα, με μετάβαση από τα γνωστά και αντιληπτά στα άγνωστα και στις “νοοθεώρητες” έννοιες δ) να αποκλείσουν τα βιβλία τα γραμμένα στην αρχαία ελληνική και μάλιστα τις χρηστομάθειες που περιέχουν ακατανόητα αποσπάσματα αρχαίων Ελλήνων ή εκκλησιαστικών συγγραφέων ε) στα συνδιδακτικά τμήματα ως αναγνωστικό της αρχαίας γλώσσας να χρησιμοποιούν μόνο το Ευαγγέλιο στ) να αποκλείσουν κάθε μη εγκεκριμένο από το υπουργείο βιβλίο ζ) “προς επίρρωσιν” του θρησκευτικού αισθήματος των παιδιών να διδάσκουν τα ιερά μαθήματα με προσοχή, ευλάβεια, με γλώσσα θερμή που μιλά στην καρδιά και εμπνέει το φόβο του Θεού και την αγάπη στον πλησίον. Κάθε μέρα μετά την πρωινή προσευχή να διδάσκουν για μισή ώρα τα κυριότερα από την Παλαιά και κυρίως τη Νέα Διαθήκη και την επομένη να κάνουν ερωτήσεις η) σύμφωνα με την εγκύκλιο 347/17-4-1853 να συνοδεύουν τους μαθητές στον εσπερινό του Σαββάτου και στη λειτουργία της Κυριακής. Οι παραβάτες της διάταξης θα τιμωρηθούν “αδυσωπήτως” θ) “προς επίρρωσιν” του αισθήματος της φιλοπατρίας και για την ανύψωση του εθνικού φρονήματος να διδάσκεται η ιστορία της νεότερης Ελλάδας και κυρίως η επανάσταση με την ανάγνωση και απαγγελία ποιημάτων. Όλοι πρέπει να εκτελέσουν με ακρίβεια και χωρίς προφάσεις τις εντολές αυτές. Οι κείμενοι νόμοι θα πρέπει να εφαρμοστούν. Οι έκτακτοι κάθε χρόνο επιθεωρητές και οι επιτόπιες επιθεωρητικές επιτροπές, που θα συγκροτηθούν

από πολίτες και υπαλλήλους, θα επαγρυπνούν. Δε θα διστάσει να τιμωρήσει “*αδυσωπήτως, ή και να εκδιώξη της υπηρεσίας αμετακλήτως, ως και κατά το εφεστώς έτος έπραξε συμφώνως προς τας εκθέσεις των επιθεωρητών, τους αβελτέρους και εις την οκνηρίαν και τα παρομαρτούντα αυτή ελαττώματα εμμένοντας, να βραβεύση δε τους μετ’ επιμελείας και ζήλου καλλιεργούντας την εθνικήν άρουραν*”<sup>777</sup>.

Όλα αυτά οδηγούν τελικά μετά από εξήντα χρόνια εφαρμογής (αν ληφθούν υπόψη και τα έτη πριν τη δημιουργία του ελληνικού κράτους) στην οριστική κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και γίνεται παραδεκτό ότι υπήρξε εποχή, κατά την οποία η μετάδοση με μηχανική άσκηση με ένα δάσκαλο για πολλούς μαθητές των εμπειριών της ασυνείδητης ανάγνωσης, της γραφής, των τεσσάρων πράξεων της αριθμητικής και μερικών στοιχείων θρησκευτικών και ιστορικών γνώσεων κρινόταν ικανή εκπαίδευση και εφόδιο για τα παιδιά του λαού τα προορισμένα να ασκήσουν πρακτικά επαγγέλματα. Στη σύγχρονη εποχή η εφαρμογή των πορισμάτων των φυσικών επιστημών στη γεωργία, στη βιομηχανία, στο εμπόριο, ο παγκόσμιος ανταγωνισμός καθιστά δυστυχείς τους λαούς που δεν μπορούν να βαδίσουν στην οδό του νεότερου πολιτισμού, διότι δεν έχουν τα ηθικά και πνευματικά εφόδια, που είναι πολύ απαραίτητα για την ορθή χρήση της πολιτικής ελευθερίας και της συμμετοχής στα κοινά με την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Στις νεότερες πολιτικές κοινωνίες, που εδραιώνονται στον ελεύθερο συναγωνισμό και στην ισότητα των δικαιωμάτων των πολιτών, χωρίς διάκριση τάξεων, η λειτουργία του σχολείου είναι όρος της ύπαρξης των εθνών και σκοπός του τίθεται η μετάδοση των στοιχειωδών γνώσεων από τη φύση και την ιστορία με ευμέθοδη διδασκαλία “ενδελεχώς του ήθους στοχαστικής”. Με αυτές τις γνώσεις μπορεί να διαμορφωθεί ο νέος πολίτης σε χρηστό μέλος της εκκλησίας και της πολιτείας, μπολιασμένο με τους εθνικούς χαρακτήρες, αλλά και σε εργάτη επιδέξιο και φωτισμένο σε κάθε βιοτικό επάγγελμα, για του οποίου την άσκηση χρειάζονται κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις. Ο Οδηγός του Σαραζίνου που μεταφράστηκε το 1830 ελάχιστα μπορεί να συντελέσει σε αυτό το σκοπό της διάπλασης του ήθους και του χαρακτήρα<sup>778</sup>.

<sup>777</sup>Έτος ΚΖ’, περίοδος Β’, 15/8/1879, αρ. 10, σ. 155-160. “Αποσκορακίσατε κατά μικρόν την άψυχον μηχανικήν διδασκαλίαν, την αποναρκούσαν το πνεύμα και καταψύχουσαν και καταπικραίνουσαν την καρδίαν των παιδων, και αντ’ αυτής εγκολπώθητε την απλήν και φυσικήν διδασκαλίαν, δι’ ης αι γνώσεις και εμπειρία μεταδίδονται τοις παισίν χαίρουσιν, ου μόνον σαφείς και ευκατάληπτοι δι’ απλής και ευμηχάνου αναπτύξεως των εννοιών, αλλά και μετά κέντρου κινητικού της βουλήσεως αυτών προς το αγαθόν. Ανακύψατε οι αποπεθαρρημένοι εξ υμών από της νάρκης, αναλογιζόμενοι το μέγεθος της βλάβης, ης ούτω γίνεσθε αίτιοι. Πάντες δ’ αντλούντες καρτερίαν εν τω έργω, και φρόνημα εκ της συναισθήσεως ότι κοπιάτε εκ της ευδαιμονίας των νέων συμπολιτών σας, των υπό της πολιτείας εμπειπιστευμένων υμίν, και υπέρ του μεγαλείου του έθνους, ου θα ήσθε οι αληθείς εργάται, επιδοθήτε μετά ζήλου και ενθουσιασμού εις το ιερόν υμών καθήκον, βελτιούντες οσημέραι εαυτούς διά μελέτης και ασκήσεως εν τη διδασκαλία. Ούτω δε πράττοντες και των κοινοτήτων την αγάπην και την υπόληψιν εφελκύνοντες, θέλετε και τας υλικάς υμών αποδοχάς, δι’ ας πάντοτε παραπονείσθε, επαυξήσει, ως η πείρα μαρτυρεί”.

<sup>778</sup>Εγκύκλιος αρ. πρ. 7876/4-9-1880 του Ν. Μαυροκορδάτου προς τους νομάρχες “περί εκτελέσεως του από 3/9/1880 Β. Διατάγματος. Πλάτων, Έτος Β’, Οκτώβριος 1880, τεύχος ΙΒ’, σ. 517 κε.

Για αυτό “και επιθυμούμεντες, το μεν να κανονίσωμεν την διδασκαλίαν των μαθημάτων εν τοις ολιγοπληθέσι δημοτικοίς σχολείοις του κράτους, εν οίς κατά την § 3 του Α΄ κεφαλαίου του δευτέρου τμήματος του Οδηγού επικρατεί οριστικώς η μικτή συνδιδασκτική μέθοδος, διά λεπτομερούς προγράμματος, καθ’ ο η διδασκαλία έσται ακριβεστέρα και καρποφορωτέρα, το δε να συντελέσωμεν εις την κατά μικρόν και σύν τω χρόνω προϊόντι επικράτησιν της συνδιδασκτικής μεθόδου, δι’ ης ευσκοπώτερον η τε ηθική μόρφωσις και η των ψυχικών δυνάμεων των παιδων εναρμόνιος ανάπτυξις επιτυγχάνεται, ενεργουμένης της διδασκαλίας εκάστου μαθήματος μετά λόγου κατά τας νεωτέρας διδακτικάς μεθόδους, ας πεφωτισμένη πείρα εκύρωσε, και να απαλλάξωμεν τα ημέτερα σχολεία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, ην ως πάντη μηχανικήν και της του πνεύματος αναπτύξεως κωλυτικήν κατεδίκασεν η επιστήμη... απεφασίσαμεν και διατάσσομεν...”<sup>779</sup>.

Παράλληλα με τις θεσμικές αλλαγές που ανακοινώνονται το περιοδικό φροντίζει να διαχυθούν στο εκπαιδευτικό κοινό οι αλλαγές στις μεθόδους διδασκαλίας, όπως για παράδειγμα της ανάγνωσης. Η ανάγνωση στα σχολεία δε γίνεται ορθώς, διότι είναι μονότονη και ανυπόφορη. Οι δάσκαλοι πρέπει να δείχνουν μεγάλη προσοχή και επιμέλεια, για να ασκούν τους μαθητές σε ορθή και λογική ανάγνωση. Στην ένσταση που υπάρχει περίπτωση να διατυπώσει κάποιος ότι για την ορθή ανάγνωση χρειάζονται φυσικά χαρίσματα, μπορεί να δοθεί η απάντηση ότι πολλές φορές άνθρωποι με ατελή φυσικά όργανα διαβάζουν με χάρη και έχουν πολυπληθείς ακροατές. Η ανάγνωση είναι τέχνη με κανόνες και αρχές και χρειάζεται επίμονη και μεθοδική άσκηση. Για τη σωστή ανάγνωση απαιτείται ορθή προφορά των γραμμάτων, έκφραση των ιδεών και αισθημάτων με ορθές και ποικίλες κλάσεις της φωνής, πρόσφορος σχηματισμός του προσώπου καθώς και χειρονομίες. Οι γονείς και οι πρώτοι δάσκαλοι των παιδιών πρέπει να προσέξουν την ορθή προφορά των γραμμάτων και των λέξεων και να μην επιτρέπουν το ψεύδισμα ή τις παραλλαγές τους. Προσοχή χρειάζεται να δείξουν οι δάσκαλοι των επαρχιών στην προφορά των μαθητών τους, διότι μπορεί σε αυτή να “λανθάνει ίχνος τουλάχιστον της αρχαίας και κατά προσωδίαν προφοράς”. Και επειδή “τις δύναται να βεβαιώση ότι η τοιαύτη προφορά είναι οθνεία και αποβλητέα και ουχί η εν ταις πόλεσιν, ένθα η επιμιξία μετά ξένων και αλλοθρόων στοιχείων ην μείζων και κατ’ ακολουθίαν και η διαφθορά της γλώσσης και της προφοράς αυτής;” καλύτερα να μην υπάρχει επέμβαση παρά μόνο σε μερικές εμφανείς

---

<sup>779</sup>3/9/1880, Ν. Μαυροκορδάτος “Διάταγμα περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις”, *Πλάτων*, ο.π., σ. 521 κε.

περιπτώσεις, όπως στο “και”, που προφέρεται ως “τσαι” κλπ. Ελαττώματα προφοράς είναι ο ψελλισμός, η τραυλότητα<sup>780</sup>.

Ο αναγνώστης πρέπει να μπορεί να χρησιμοποιεί την υψηλή, τη μέση και τη χαμηλή φωνή, κατάλληλα, για να αποφεύγει τη μονοτονία. Η ανάγνωση πρέπει να γίνεται με την ταχύτητα της ομιλίας. Κατά την ανάγνωση χρειάζεται προσοχή στη στίξη. Ο αναγνώστης πρέπει να μεταδίδει τα αισθήματα του συγγραφέα και για αυτό πρέπει να εννοεί τι διαβάζει. Ο τονισμός πρέπει να είναι ανάλογος του ουσιαστικού, του ρήματος, των επιφωνημάτων κλπ.<sup>781</sup>.

Ως παράδειγμα για άσκηση στην ανάγνωση δίνεται ο μύθος του La Fontaine “Ο λύκος και το αρνίον”. Ο μύθος είναι ένα μικρό δράμα και ο αναγνώστης πρέπει να είναι και αφηγητής και υποκριτής, καθώς, με τις διάφορες μεταβολές της φωνής του, θα πρέπει να παραστήσει τα πρόσωπα με το χαρακτήρα τους. Ο αναγνώστης δεν πρέπει να μιλά μόνο στα αυτιά αλλά και στα μάτια των ακροατών του. Αυτό θα το κατορθώσει, αν συναισθάνεται το κείμενο που διαβάζει και μπορεί να εκφράζεται με το κατάλληλο βλέμμα, που δείχνει ικεσία, απειλή, χαρά, λύπη κλπ. Και το στόμα με τις κατάλληλες εκφράσεις δείχνει αυτές τις διαθέσεις. Οι κινήσεις του σώματος συνοδεύουν επίσης το λόγο. Ο αναγνώστης, καθώς είναι καθισμένος, μόνο χειρονομίες μπορεί να κάνει. Οι χειρονομίες προκαλούν την προσοχή, αλλά δεν πρέπει να γίνεται κατάχρησή τους<sup>782</sup>.

Το περιοδικό δημοσιεύει και στοιχεία από την εκπαίδευση στις ευρωπαϊκές χώρες και στην Αμερική και δίνει ιδέες από τη λειτουργία των σχολείων, τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται, καθώς και για τα μαθήματα. Ο Δ. Η. Κυριακόπουλος αναφερόμενος στην εκπαίδευση στην Αμερική, όπου είναι διαδεδομένη σε όλες τις πολιτείες η έκθεση ιδεών, παίρνει αφορμή, για να εκθέσει τις απόψεις του για την έκθεση ιδεών και τα γραπτά γυμνάσματα. Με τις γραπτές ασκήσεις σε διάφορα καθημερινά θέματα, ανάλογα με την ηλικία των μαθητών, γίνεται πρακτική και θετική παιδεία και οι μαθητές και μαθήτριες αποκτούν κάποια γνώση του πρακτικού βίου, για τον οποίο προετοιμάζονται και, όταν αποφοιτήσουν, δε θα είναι όπως οι Έλληνες μαθητές, οι οποίοι *“θέλουσιν ευρεθή παντάπασιν ξένοι και εκπεπληγμένοι μη γινώσκοντες τα τρία κακά της μοίρας των, ως συμβαίνει παρ’ ημίν. Δηλαδή παρ’ ημίν οι παίδες διαμένουσι παίδες πλέον του δέοντος, ει*

<sup>780</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/4/1879, αρ. 2, σ. 29-32. Δ. Η. Κ., (E. Mennehand. Revue Pédagogique 1879), Πρακτικά μαθήματα. Ανάγνωση μεγάλη τη φωνή. Α. Περί του μηχανισμού του λόγου.

<sup>781</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/5/1879, αρ. 3, σ. 41-46. Δ. Η. Κ., (E. Mennehand. Revue Pédagogique 1879) Πρακτικά μαθήματα. Ανάγνωση μεγάλη τη φωνή. Β΄. Περί απαγγελίας. Πώς ο λόγος μπορεί να γίνεται ο θαυμαστός ερμηνευτής της διάνοιας. Περί της φωνής. Περί της αφηγήσεως. Περί της φρασσεοτομίας. Περί του ήθους. Περί των μερών του λόγου. Περί των σχημάτων της διανοίας, ερώτηση, αποστροφή, εκφώνηση, αντίθεση, απσιώπηση.

<sup>782</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/6/1879, αρ. 5, σ. 73-78, Περί της φυσιογνωμίας.

μη διά παντός, ενώ παρά τοις Αμερικανοίς οι παίδες γίνονται άνδρες ταχύτερον του δέοντος”<sup>783</sup>.

Ο Σ.Κ.Σ. παραθέτει την άποψη του χημικού Liebig στις Naturwissenschaftlichen Briefen (14η επιστολή, σ. 236, έκδ. 1859) ότι όλοι οι νέοι πρέπει να προπαιδεύονται στις κλασικές γλώσσες, Ελληνικά και Λατινικά, ανεξάρτητα από τη σταδιοδρομία που θα ακολουθήσουν. Παρατηρήθηκε ότι μαθητές από κλασικά γυμνάσια έχουν καλύτερες επιδόσεις στις φυσικές επιστήμες από αυτούς που σπούδασαν στα τεχνικά σχολεία ή πολυτεχνεία<sup>784</sup>.

Στη Γερμανία από το 1870 παρέχεται η δημοτική παιδεία δωρεάν. Στα ανώτερα δημοτικά σχολεία Fortbildungsschulen της Έσσης έγινε η εισαγωγή του μαθήματος του συνταγματικού δικαίου ή αλλιώς της πολιτικής παιδείας. Το Βασίλειο της Βυρτεμβέργης έχει την πρώτη θέση στη Γερμανία ως προς την εξάπλωση της εκπαίδευσης. Το 1877 κανείς από τους νεοσύλλεκτους δε βρέθηκε αγράμματος. Όλοι στη μικρή αυτή χώρα ενδιαφέρονται για τα σχολικά πράγματα και εκδίδονται πέντε παιδαγωγικές εφημερίδες με μεγάλο αριθμό αναγνωστών. Στη Βαυαρία οι δημοδιδάσκαλοι πληρώνονται και από τις κοινότητες των πόλεων και από το κράτος<sup>785</sup>.

Η Αγγλία πραγματοποίησε πολύ μεγάλη πρόοδο από το 1870 και μετά. Αυξήθηκαν τα σχολεία από 7006 το 1870 σε 15287 το 1878, οι μαθητές από 1574834 σε 3453418, η φοίτηση κατά μέσο όρο από 998294 σε 2150638, ο αριθμός των πτυχιούχων δασκάλων από 12374 σε 24841, των υποδιδασκάλων από 2759 σε 4021, των πρωτοσχόλων (Pupil teachers) από 19704 σε 34008, των μαθητών των διδασκαλείων από 930 σε 3027, αυξήθηκε ο προϋπολογισμός και υπάρχει ο σύλλογος National Union of Elementary Teachers, που έχει αποκτήσει μεγάλη δύναμη και εκδίδει περιοδικό σύγγραμμα, το Διδάσκαλο, “Schoolmaster”<sup>786</sup>.

Ο Δ. Η. Κυριακόπουλος ερανίζεται από τη Revue Pédagogique άρθρο σχετικό με την επιρροή που ασκούν οι εφημερίδες στους μαθητές. Αυτοί που διαβάζουν υπερτερούν έναντι των άλλων συμμαθητών τους στο ότι έχουν μεγαλύτερη ευχέρεια στην ανάγνωση, ορθογραφούν και ερμηνεύουν σωστότερα τις λέξεις, μαθαίνουν γρηγορότερα τη γεωγραφία, κατανοούν καλύτερα τα κείμενα, κάνουν καλύτερες και πλουσιότερες σε ιδέες

<sup>783</sup> Έτος ΚΕ΄, περίοδος Β΄, 15/8/1877, αρ. 10, σ. 151-152.

<sup>784</sup> Έτος ΚΕ΄, περίοδος Β΄, 15/11/1877, σ. 259.

<sup>785</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/4/1879, αρ. 1, σ. 16. Η εν Γερμανία παιδεία.

<sup>786</sup> Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 15/4/1879, αρ. 2, σ. 29-32. Η εν Αγγλία παιδεία.

συνθέσεις και γίνονται δραστηριότερα μέλη στους διάφορους συλλόγους, διότι έχουν περισσότερες γνώσεις και ευχέρεια στο λόγο<sup>787</sup>.

Αναδημοσιεύεται από την “*Εστία*” άρθρο για τις εορτές των σχολείων στη Γερμανία. Το Μάιο γίνονται γιορτές στα σχολεία με περιπάτους στους αγρούς και στα χωριά. Όποιος ακούσει τις εντυπώσεις των παιδιών και τους διαλόγους τους, θα κατανοήσει την τεράστια επενέργεια που εξασκεί στη βελτίωση του χαρακτήρα και της καθόλου μορφώσεως του έθνους “εκπαίδευσις αγαθή και ευμέθοδος”. Σε εκπαίδευση που σκοπεύει πρωτίστως στη μετάδοση στο μαθητή όσο το δυνατόν περισσότερων θετικών γνώσεων θεωρείται σπουδαιότατο στοιχείο η στενότερη συνάφεια και γνωριμία με τη φύση, την οποία τα παιδιά, ιδίως των πόλεων, γνωρίζουν ατελώς. Ενώ ο καθαρός αέρας και τα υπαίθρια παιχνίδια ζωογονούν το πνεύμα, ο δάσκαλος εκμεταλλεύεται κάθε ευκαιρία να εξασκήσει τους μαθητές του με κατάλληλες ερωτήσεις και συζητήσεις. Ο δάσκαλος έχει για τους μαθητές του την ιδιότητα του πατέρα και φίλου και οι μαθητές τον αντιμετωπίζουν με εγκάρδια αγάπη και σεβασμό<sup>788</sup>.

#### 3.4.4. Παιδαγωγικά-Διδακτικά και άλλα βιβλία

Στο περιοδικό διατυπώνονται παιδαγωγικές απόψεις και κατά την παρουσίαση και βιβλιοκρισία παιδαγωγικών και άλλων βιβλίων. Συγκεκριμένα το έτος 1854 είναι, σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, πλούσιο σε παραγωγή συγγραφών για την παιδαγωγική και τη μέθοδο της διδακτικής. Χαρακτηριστικό είναι το βιβλίο που έγραψε ο Γ. Θ. Παγών *Περίληψις διδακτικής και παιδαγωγικής από Νειμειέρον*<sup>789</sup>.

Αλλά και το 1855 εκδίδονται βιβλία ανάλογου περιεχομένου, όπως του Κ. Σ. Ξανθόπουλου *Επιστολαί περί διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσης*, του Δ. Σ. Στρούμπου<sup>790</sup>, του Αδ. Ιωαννίδη<sup>791</sup>, του Ιω. Δραϊκή<sup>792</sup>. Η *Εφημερίς* αποδίδει την πλούσια έκδοση παιδαγωγικών συγγραμμάτων στην ακάματη προθυμία και ενέργεια της αρμόδιας αρχής

<sup>787</sup> Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 1/8/1879, αρ. 9, σ. 143.

<sup>788</sup> Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 1/11/1879, αρ. 15, σ. 240.

<sup>789</sup> Γ., Θ., Παγών, “Περίληψις διδακτικής και παιδαγωγικής από Νειμειέρον”, 2/8/1854 αρ. 91 σ. 364.

Το περιοδικό επανέρχεται στο ίδιο βιβλίο (1/9/1855, αρ. 130, σ. 521) δίνοντας στοιχεία για το περιεχόμενό του. Ασχολείται με τη σωματική ανατροφή, την ψυχική, τις νοητικές λειτουργίες, τα κύρια αξιώματα της αγωγής, τη διδακτική, τις μεθόδους, τα μαθήματα, τις ασκήσεις, τη μελέτη κλπ.

<sup>790</sup> 16/2/1855 αρ. 106 σ. 426, Δ. Σ. Στρούμπος, “Πραγματεία περί ανατροφής και παιδείσεως”. Α. Περί των γενικών αποτελεσμάτων της ανατροφής και παιδείσεως. Β. Περί ανατροφής. Γ. Περί παιδείσεως. Δ. Περί τέχνης και βιομηχανίας.

<sup>791</sup> 16/2/1855 αρ. 106 σ. 426, Αδ. Ιωαννίδη, “Περί επενεκτών τροποποιήσεων τη καθεστώση δημοδιδασκαλία”. Το περιοδικό επανέρχεται με Αγγελία για το βιβλίο του Αδ. Ιωαννίδη, (22/2/1855, αρ. 107, σ. 430). Το βιβλίο περιέχει προτάσεις για τη βελτίωση της δημοδιδασκαλίας. Η πραγματεία ασχολείται με την ανώτερη και κατώτερη παιδεία, τα καθήκοντα και τα δικαιώματα των δασκάλων, τη μισθοδοσία, τη συνταξιοδότηση, τα δημοτικά σχολεία, τους επιθεωρητές, τις ποινές, τις εξετάσεις, τα κατάστιχα, τις διδακτικές μεθόδους και την απλοποίηση της αλληλοδιδασκαλίας, το ανώτερο και κατώτερο τμήμα, τους δασκάλους, υποδιδασκάλους, πρωτοσχόλους, τα βιβλία, τα σχολεία των θηλέων.

<sup>792</sup> Το περιοδικό δεν αναφέρει σε αυτό το σημείο για ποιο σύγγραμμά του Ιω. Δραϊκή πρόκειται, αλλά στις 19/9/1854 αρ. 95 σ. 380 πληροφορεί ότι έχει συσταθεί επιτροπή από τους Ιω. Κοκκώνη, Γ. Κωνσταντινίδη, Μ. Καραμάνο, η οποία θα μελετήσει την πραγματεία του Δραϊκή με προτάσεις για βελτίωση της δημοδιδασκαλίας.

υπέρ της παιδείας. Αυτή συντελεί στην εκπόνηση και δημοσίευση συγγραμμάτων, στα οποία εκφέρουν τη γνώμη τους άνδρες με πείρα, οι οποίοι μελέτησαν τη διδασκαλία και τις μεθόδους της. Παράλληλα στους συλλόγους των καθηγητών και ελληνοδιδασκάλων γίνονται συζητήσεις για τη βελτίωση της διάταξης των μαθημάτων στα Ελληνικά Σχολεία και Γυμνάσια<sup>793</sup>.

Οι νεοέλληνες διανοούμενοι μελετούν και αντλούν στοιχεία από την ευρωπαϊκή σκέψη<sup>794</sup>, ενώ παράλληλα στρέφονται και στην αρχαιοελληνική παράδοση, ανάλογα με τις περιστάσεις. Στην αγγελία για τη μετάφραση του βιβλίου του Fenelon *Περί ανατροφής των κορασίων* σχολιάζεται ότι, παρόλο που το γυναικείο φύλο αποτελεί το ήμισυ του ανθρωπίνου γένους και παρόλο που από την καλή του ανατροφή εξαρτάται η ευδαιμονία και της οικογένειας και των εθνών, και οι οικογένειες και οι πολιτείες ολιγώρησαν στην ανατροφή του και την άφησαν έρμαιο των περιστάσεων. Ο Fenelon σε αυτό το δοκίμιο εκθέτει τις αρχές και τους κανόνες της ανατροφής και των δύο φύλων, αλλά, κυρίως, ασχολείται με τη γυναίκα, για να μεταδώσει μέσω αυτής την τελειότητα, σύμφωνα με τις αρχές της θρησκείας και της ηθικής, σε όλο το ανθρώπινο γένος. Ο μεταφραστής Δ. Αποστολίδης έκανε όλες τις αναγκαίες διασκευές στα σημεία, όπου το δόγμα του Fenelon ήταν διαφορετικό από τα πάτρια δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η μετάφραση έγινε, για να χρησιμεύσει το βιβλίο ως άριστος οδηγός στους γονείς εκείνους που εκτιμούν την αποστολή τους και την ευθύνη στο Θεό<sup>795</sup>.

Στην αρχαιοελληνική παράδοση στρέφεται ο Αρ. Τσάτσος, σχολάρχης Σύρου, ο οποίος θα εκδώσει βιβλίο με τον τίτλο *Τέχνη του βίου ή Η αληθής οδός προς την ευδαιμονίαν*. Η κατάσταση, την οποία διαπίστωσε ο συγγραφέας τον οδήγησε στη δημιουργία αυτού του πονήματος. Οι περισσότεροι από τους γονείς δίνουν στα παιδιά τους ατελέστατη αγωγή, άλλοτε από ασυγχώρητη αμέλεια, άλλοτε από άγνοια, απειρία και αβελτηρία και τα εκπαιδεύουν κακώς, ενώ άλλοτε τα διαπαιδαγωγούν με τρόπο ξένο με το χαρακτήρα του Έλληνα και τις περιστάσεις της πατρίδας. Βλέποντας ότι η ελληνική νεότητα αποκλίνει από τον ελληνικό στον “κακώς εννοούμενο” ευρωπαϊκό πολιτισμό έλαβε το κείμενο “Περί παιδων αγωγής” του Πλουτάρχου και το εξήγησε με κατάλληλες σημειώσεις. Σκοπός του να εκδώσει διδασκαλία και υπόδειγμα προσφυέστερης αγωγής στο νέο Έλληνα. Συμπεριέλαβε ακόμη τον παραινετικό λόγο του Ισοκράτη προς τους νέους, τον

<sup>793</sup> 1/9/1855, αρ. 130, σ. 522.

<sup>794</sup> 19/6/1858, αρ. 264, σ. 515. “Καθήκοντα των τέκνων προς τους γονείς αυτών, κατά το γαλλικόν του Θ. Η. Βαρρώ προς χρήσιν των δημοτικών σχολείων” από το Δ. Πανατζή και αγγελία για το ίδιο βιβλίο 31/7/1859, έτος Ζ', αρ. 325, σ. 1005 κε.

<sup>795</sup> 5/5/1857, αρ. 208, σ. 64.

Οικονομικό του Ξενοφώντα και τα δύο κεφάλαια, τα σχετικά με τα συζυγικά καθήκοντα, από τα Ηθικά του Αριστοτέλη<sup>796</sup>.

Το βιβλίο, όμως, που έκανε πραγματικό πάταγο και είχε τρομερή επιτυχία και στο Ελληνικό κράτος και στις περιοχές του έξω Ελληνισμού ήταν *Ο Γεροστάθης ή αναμνήσεις της παιδικής μου ηλικίας, μετά εικονογραφιών του Λέοντος Μελά*<sup>797</sup>. Την αγγελία του βιβλίου, που συνδυάζει την παιδαγωγική θεωρία με την παιδαγωγική πράξη κάνει η *Εφημερίς των Φιλομαθών* επισημαίνοντας ότι η παιδαγωγία στην Ευρώπη και στην Αμερική έχει φτάσει στον ύψιστο βαθμό προαγωγής. Συνειδητοποιώντας την επιρροή της στη διάπλαση της κοινωνίας πολλοί άνδρες, που διαπρέπουν, άρχισαν να ασχολούνται με τη μελέτη της και να εκδίδουν συγγράμματα άξια λόγου, στα οποία συζητούνται και προβάλλονται διάφορες μέθοδοι για το πώς μπορεί πιο αποτελεσματικά να παιδαγωγείται και να εκπαιδεύεται “η απαλή νεότης”. Η παιδαγωγία διαπλάθοντας το χαρακτήρα και τα ήθη κάθε κοινωνίας είναι ένα από τα σπουδαιότερα μελήματα κάθε χρηστού πολίτη. Τα θεωρητικά συγγράμματα που καθοδηγούν το γονέα ή το δάσκαλο ωφελούν, αλλά οι θεωρίες χωρίς παράλληλη πρακτική διδασκαλία αποβαίνουν ματαιοδοξίες. Ο Λ. Μελάς εξέδωσε “πλείστου λόγου άξιον παιδαγωγικόν πόνημα πρακτικώτατον, επί τη βάσει των άριστων περί παιδαγωγίας θεωριών και συστημάτων συντεταγμένον, και αναντιρρήτως το άριστον από της αναγεννήσεως του έθνους ημών δημοσιευθέντων τοιούτων”. Στο βιβλίο αναπτύσσονται με σωκρατική μέθοδο και υποστηρίζονται με ιστορικά παραδείγματα από την προγονική ιστορία και την Αγία Γραφή όλες οι χριστιανικές και ηθικές αρετές και γίνονται καταληπτές και αγαπητές στα παιδιά. Οι αρχές αυτές εκτίθενται με επαγωγικό τρόπο. Η “φράσις” του κ. Μελά είναι γλαφυρότατη και καταλληλότατη για τα παιδιά. Το σύγγραμμα είναι πολύτιμος θησαυρός της νεότητας σαν “φαεινότατος αστήρ εν τω ορίζοντι της προκαταρκτικής εκπαιδεύσεως”<sup>798</sup>.

<sup>796</sup>22/6/1857, αρ. 213, σ. 102-103 και 5/10/1859, έτος Ζ', αρ. 333, σ. 1070. “Τέχνη του βίου ή η αληθής οδός προς την ευδαιμονίαν” σε μετάφραση Αρ. Χ. Τσάτσου. Ο συγγραφέας “καθίσταται άξιος και πάλιν της αγάπης της κοινής ηθικής... οι ήρωες ουν της ηθικής εισιν οι φέροντες αμαράντους στεφάνους απ' αιώνας και εις αιώνας... η ηθική ίνα ακράδαντος διαμένη, και ασάλευτος διατελή... ανάγκη να στηρίζηται επί των θρησκευτικών αρχών”. Τα παραπάνω μέρη μεταφράστηκαν, σύμφωνα με σημείωση της Ε. Φ. από το Δ. Δάρβαρη το 1807 και εκδόθηκαν στη Βιέννη.

<sup>797</sup>24/1/1867, έτος ΙΕ', αρ. 621, σ. 1152. Ο Φ. Αριστόβουλος, ελληνοδιδάσκαλος στη Νεάπολη της Καππαδοκίας, μεταφράζει στην τουρκική το Γεροστάθη “προς χρήσιν των Μικρασιατών”.

<sup>798</sup>7/2/1859, αρ. 302, σ. 818 κε.

25/4/1859, αρ. 312, σ. 898. Ο ίδιος ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος (29/1/1859) συγχαίρει με επιστολή του το Λέοντα Μελά για το βιβλίο “ο Γεροστάθης”. “Τω άριστω των εν τη νεωτέρα των Ελλήνων γλώσση συνταχθησομένων (το σωστό συνταχθέντων) ηθικών συγγραμμάτων. Είθε τοιαύτα βιβλία, οίον το υμέτερον, να πολλαπλασιασθώσι παρ' ημίν εν μυριαρίθμοις αντιτύποις και να εισδώσωσι μέχρι των εσχαιών του ελληνισμού, εις τε την καλύβην του γεωργού και επί της τραπέζης των του πλουσίου δωμάτων. Τούτό εστιν η άριστη του ελληνικού γένους παρασκευή... δύναται να χρησιμεύση εν τοις δημοτικοίς σχολείοις εις ανάπτυξιν της αρετής και φιλοπατρίας”. Το περιοδικό συμφωνεί και επαυξάνει την κρίση του υπουργού: “το αληθές παντός έθνους αγλαίσμα υπάρχει η αρετή των πολιτών, η ορθή διαφώτισις της διανοίας και ο πλούσιος των καλών έργων θερσιμός· ο Γεροστάθης διδάσκει ημάς επαγωγικώτατα την αγάπην της τοιαύτης αρετής, ευεργέται δε της ελληνικής νεότητος λογισθήσονται πάντες όσοι συντελέσωσι, ίνα έκαστος ελληνόπαις φέρει αυτόν ως εγκόλπιον και οίον συνέκδημον εις το στάδιον της αγωγής και παιδεύσεως αυτού”.



Σιγά-σιγά διαμορφώνονται τα ιδεώδη, σύμφωνα με τα οποία θα πρέπει να διαπαιδαγωγηθεί η ελληνική νεολαία, δηλαδή ο Χριστιανισμός και η αρχαιότητα. Ο Γ. Θ. Παγών στην αγγελία του για την έκδοση του βιβλίου *Ομηρόκεντρα, α και Κέντρωνες*<sup>799</sup>, που αποδίδονται στην αυτοκράτειρα Ευδοκία, δικαιολογεί την έκδοση του πονήματός του ως εξής: *“την της παρούσης γενεάς νεότητα οφείλομεν διδάσκειν, παιδαγωγείν και ποδηγετείν αυτήν εις παν ό,τι αφορά την ευσέβειαν της ημετέρας θρησκείας και την δόξαν των ημετέρων προγόνων, όπως και αυτή λαμβάνουσα εντεύθεν το ενδόσιμον αναπτύσση τας εαυτής λογικάς δυνάμεις και εμπεδοί τα γενναία αυτής αισθήματα και φρονήματα προς την αυτονομίαν, ισονομίαν και ισοπολιτείαν του ημετέρου χριστιανικού και ελληνικού πληρώματος και πολιτεύματος, και όπως εξ απαλών ονύχων άρχηται μανθάνειν τα ιερά γράμματα, τα δυνάμενα αυτήν σοφίσαι, επίστασθαι τα φυσικά αυτής δικαιώματα και τα πολιτικά καθήκοντα”*<sup>800</sup>.

Στη διαπαιδαγώγηση αυτή πρωτεύοντα ρόλο διαδραματίζουν οι εντυπώσεις της νηπιακής ηλικίας. Στον πρόλογο εγχειριδίου<sup>801</sup> για τα νηπιακά σχολεία τονίζεται ότι οι εντυπώσεις, τις οποίες λαμβάνουμε στην παιδική ηλικία είναι “αι βαθύτερον ριζούμεναι και αι μάλιστα ανεξάλειπτοι”. Το γεγονός αυτό δείχνει πόσο σπουδαίο είναι η “νεατή αύτη γη δεχθή τον αγαθόν σπόρον”. Το κυριότερο έργο του δασκάλου είναι η σπουδή της παιδικής καρδιάς, στην οποία πρέπει να μεταδώσει τα ευγενικά αισθήματα. Τα διδάγματα του βιβλίου είναι σχέδια ή πρότυπα, τα οποία μπορούν να διαφοροποιούνται ανάλογα με την πείρα και ικανότητα του δασκάλου. Ένα από τα πιο σημαντικά που πρέπει να διδαχθεί το παιδί είναι για τον πλάστη του και το σώμα του. Οι ιστορίες της Αγίας Γραφής είναι ανεξάντλητο μεταλλείο, από το οποίο είναι δυνατόν να αντληθούν ηθικές και πνευματικές διδασκαλίες κατάλληλες για την αντιληπτική ικανότητα του παιδιού. Στο βιβλίο τέθηκαν μαθήματα *“εις βελτίωσιν του ευ έχειν του νοός και του σώματος. Το χρέος της υπακοής, η σπουδαιότης της αληθείας, η ανυσιμότης της φιλοπατρίας, η ανάγκη και η ωφέλεια της τάξεως και καθαριότητος, καθήκοντα και έξεις, άτινα δέον ν’ αποτελώσιν αεί ουσιώδες μέρος της αγωγής του παιδιού”*<sup>802</sup>.

Συχνές είναι και οι εκδόσεις βιβλίων ηθικού περιεχομένου. Ο Α. Κ. Παππαζαφειρόπουλος, δικηγόρος, αναγγέλλει την έκδοση της *Παιδικής Αποθήκης*. Ο

<sup>799</sup> Ομηρόκεντρον ή Ομηροκέντρων (κέντρων=ύφασμα ραμμένο από πολλά κομμάτια) είναι η συρραφή στίχων από τα ομηρικά έπη, ώστε να αποτελούν ένα κατανοητό σύνολο. Στα λατινικά έγινε το αντίστοιχο με την Αινειάδα.

<sup>800</sup> 7/3/1859, αρ. 306, σ. 851 κε.

<sup>801</sup> 24/7/1859, έτος Ζ΄, αρ. 324, σ. 997. “Εγχειρίδιον Διδασκαλίας προς χρήσιν των Νηπιακών Σχολείων (εις τμήματα δύο)”, όπως διδάσκεται στο εκπαιδευτήριο των Χιλ. Τα νηπιακά σχολεία, που πρωτοσυστάθηκαν στην Αμερική, αποδείχθηκαν “μεγίστης ηθικής και διανοητικής ωφελείας πρόξενα και οίον ευλογία της νηπιακής ηλικίας”.

<sup>802</sup> 31/7/1859, έτος Ζ΄, αρ. 325, σ. 1003 κε.

συγγραφέας ορμήθηκε από την αρχή: “ο παις πρέπει, όσον ένεστι δυνατόν, να γνωρίση παιδιόθεν, πανθ’ όσα ανδρωθείς θέλει γνωρίσει διά της σπουδής”. Η παιδική αποθήκη πραγματεύεται θέματα για το Θεό, τον άνθρωπο, για τις επιστήμες και τις τέχνες. Το βιβλίο είναι χρήσιμο για τη σπουδάζουσα νεολαία, τους γονείς αλλά και τους λογίους<sup>803</sup>.

Στην προσπάθεια να μεταδοθούν στα παιδιά ηθικές αρχές εκδίδονται βιβλία αναγνωστικά με διδακτικές ιστορίες<sup>804</sup>: ο Γ. Κωνσταντινίδης, μετά την έκδοση του *Αλφαβηταρίου* του “κατά νέαν μέθοδον”, το οποίο εκδόθηκε το περασμένο έτος και εγκρίθηκε στις 15/3/1861 από το υπουργείο, για να εισαχθεί στα δημοτικά σχολεία, ενθαρρύνθηκε, για να προετοιμάσει βιβλίο ανάγνωσης που είναι συνέχεια του αλφαβηταρίου. Αναζήτησε βιβλίο εύληπτο, ψυχαγωγικό, ηθικό, με εικόνες όχι ξένες με τον ελληνικό βίο και κατέληξε στα *Δώδεκα παιδικά διηγήματα*, τα οποία συνέγραψε μια Γαλλίδα μητέρα. Ο Κωνσταντινίδης επέλεξε 13 εικόνες οι οποίες “ου μόνον εναργέστερον παριστάνουσιν εις τους παίδας το αναγινωσκόμενον, αλλά και την προσοχήν εφελκύνουσιν και την φαντασίαν διεγείρουσι και την εντύπωσιν μονιμωτέραν καθιστώσι”<sup>805</sup>.

Ο ίδιος συγγραφέας μετέφρασε από τα αγγλικά το βιβλίο *Ο άποικος παις*, μια εξιστόρηση των περιπετειών και του βίου του Α. Lincoln. Το βιβλίο καταδεικνύει “ιστορικότητα” ότι ο “*τυχών παιδαγωγίας επί των αρχών του Ευαγγελίου τεθεμελιωμένης, και ταύτα πιστώως ακολουθών εις πάσας του βίου τας περιστάσεις, και αυτὰς τας ήκιστα σπουδαίας, δύναται ου μόνον ασφαλώς την επουράνιον μακαριότητα να προμνηστευθή, αλλά, εν ευνομουμένη κοινωνία, και εις τα ύψιστα των αξιωμάτων αθηρευτώς να προσκληθή...*”<sup>806</sup>.

Αλλά και το βιβλίο *Δημοτική εκπαίδευσις ή παιδικά μαθήματα διά τα δημοτικά σχολεία κατ’ επιτομήν* (εκ του γαλλικού και μετά βελτιώσεων προσθέτων υπό Ι. Ε. Γιαννοπούλου ή Ηπειρώτου) εγκρίθηκε από το συμβούλιο της δημόσιας εκπαίδευσης ως αξιόλογο για τα δημοτικά σχολεία. “Μεταδίδονται γνώσεις ουχί φορτικώς και αηδώς, αλλ’ ευαρέστως και τερπνώς, όπως πρέπει να ώσι τα διά μικράν ηλικίαν οριζόμενα διδακτικά βιβλία”<sup>807</sup>.

<sup>803</sup> 30/12/1858, αρ. 296, σ. 770.

<sup>804</sup> 24/7/1859, έτος Ζ’, αρ. 324, σ. 998. “Ιστορία του Μικρού Ιωάννου υπό Θωμά Δάου”, σε μετάφραση Γ. Κωνσταντινίδη, τρίτη έκδοση. Ανήκει στα βιβλία τα “δυνάμενα συν τη τέρψει και ηθικής αρχάς επαγωγικώς να ενσπεύρωσι και κρατύνωσι εις τας νεαράς αυτών καρδίας”.

7/8/1859, έτος Ζ’, αρ. 326, σ. 1013. “Βιβλιοθήκη των παιδων” του Ν. Δραγούμη. “Πάντες ομολογούσιν ότι απόλυτον ήδη ανάγκην έχομεν βιβλίων, άπια συν τη αναγνώσει διδάσκουσι τους παίδας και γνώσεις χρήσιμους, μάλιστα δε ηθικός αρχάς”.

<sup>805</sup> 8/7/1861, έτος Θ’, αρ. 414, σ. 1718. Το βιβλίο επαναπροβάλλεται 1/5/1862, έτος Ι’, αρ. 449, σ. 1997. *Δώδεκα παιδικά διηγήματα* του Γ. Κωνσταντινίδη. Από τον πρόλογο της μητέρας που έγραψε το βιβλίο: στην αποτυχημένη προσπάθειά της να βρει για τα παιδιά της κατάλληλο βιβλίο, αφού είχαν μάθει να διαβάζουν, σκέφτηκε να γράψει αυτά τα διηγήματα, για να ευχαριστήσει τα παιδιά, ώστε να αγαπήσουν την ανάγνωση και να διευκολύνει έτσι το επίτιμο έργο των μητέρων.

<sup>806</sup> 1/4/1865, έτος ΙΓ’, αρ. 556, σ. 630.

<sup>807</sup> 13/6/1864, έτος ΙΒ’, αρ. 528, σ. 408.

Αξιόλογο είναι και το πόνημα *Η Χρυσάλλις των παιδων* του Κ. Ιω. Μαρουδή. Το περιοδικό σχολιάζει ότι οι δάσκαλοι γνωρίζουν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον να γράφουν ανάλογα με την ηλικία και την αντίληψη των μαθητών. Το βιβλίο περιέχει σε απλή και καταληπτή για τα παιδιά γλώσσα ηθικά αναγνώσματα τερπνά και επαγωγικά που δεν κουράζουν στην ανάγνωση. Ένα άλλο χρήσιμο βιβλίο είναι *Το υπόγειον ή αι δύο αδελφαί* σε μετάφραση από τα γαλλικά από τους Κ. Φρειδερίκο και Α. Μερτρούδ. Το γεγονός ότι το βιβλίο εκτιμήθηκε στη Γαλλία είναι εγγύηση, διότι εκεί τα βιβλία που εισάγονται στα σχολεία είναι “καλώς προεξεταζόμενα και βασανιζόμενα” και εφοδιάζουν τις απαλές καρδιές των παιδιών με ηθικά όπλα, για να αντέξουν στις πολλές και δηλητηριώδεις βολές που ρίχνονται πάνω τους από παντού<sup>808</sup>.

Ο Λ. Μελάς με το βιβλίο του *Ο Χριστόφορος ή το ναυάγιον και η διάσωσης* συμβάλλει στη χριστιανική ανατροφή της νεότητας που είναι η αληθινή ηθική ανατροφή. Η ανάγνωση του έργου και η ανάπτυξη και ερμηνεία του από τους γονείς και δασκάλους συμπληρώνουν το έργο της παιδαγωγίας, της δημιουργίας και ηθικής πλάσεως του ανθρώπου. Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο ΣΤ΄ συνεχάρη το Λ. Μελά, διότι η διδαχή αυτή εκτίθεται ως “έπος αφελές ιστορικής και δραματικής διηγήσεως αυτομάτως και απόνως θελγούσης και νυτπούσης τον αναγνώστην, ώστε μηδαμώς προσκορή γίνεσθαι την ανάγνωσιν”<sup>809</sup>.

Ο ίδιος συγγραφέας με το νέο του έργο *Χριστιανικαί δεήσεις μετά ασμάτων προς οικοδομήν των Ελληνοπαίδων*, που εγκρίθηκε από την Ιερά Σύνοδο ευεργέτησε και πάλι την κοινωνία, που τον ευγνωμονεί ακόμη περισσότερο. “*Διά του Γεροστάθη του διέγραψε τη ημετέρα νεολαία τον τύπον του καλού πατριώτου, διά του Νικηφόρου του υπέδειξε το παράδειγμα του καλού χριστιανού, διά δε των Δεήσεών του προσέφερεν εις τας οικογενείας πολύτιμον θησαυρόν... Αι Δεήσεις του κ. Μελά δεικνύουσιν, ότι ο χριστιανισμός εν Ελλάδι δεν εξέλιπε, δεν είναι μόνο εξωτερικός τις μηχανισμός, αλλά κτήμα καρδιών, ζωή*”. Σύμφωνα με το περιοδικό ο Μελάς είναι άξιος πολλών επαίνων, διότι εργάζεται με ζήλο για τη θρησκευτική και ηθική μόρφωση της κοινωνίας. Δεν είναι δυνατόν μια κοινωνία να προκόψει, αν δε στηριχτεί στην ηθική και στη θρησκεία, που είναι τα ισχυρότερα νεύρα των κοινωνιών και τα πρώτα στοιχεία της υγείας τους<sup>810</sup>.

Εκτός από τα ηθικοδιδασκτικά βιβλία που απευθύνονται σε παιδιά υπάρχουν και εκδόσεις βιβλίων ανάλογου περιεχομένου για ενηλίκους, όπως το *Κάτοπτρον της κοινωνίας*

<sup>808</sup> 20/7/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 567, σ. 720.

<sup>809</sup> 24/10/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 716, σ. 1911.

<sup>810</sup> 14/11/1870, έτος ΙΗ΄, αρ. 751, σ. 2188-2189.

του Ι. Νικολαΐδη Λεβαδέως<sup>811</sup>. Με το έργο αυτό αποδεικνύεται ότι δεν εξέλιπταν εντελώς αυτοί που φροντίζουν για την ηθική ανάπτυξη της κοινωνίας. Το βιβλίο “απεικάζει τα κάλλη της αρετής και την αποτρόπαιον όψιν της πονηρίας”<sup>812</sup>. Ο ίδιος συγγραφέας (Ι. Ν. Λεβαδέυς) εκδίδει το *Πνεύμα της Θρησκείας*: “Κατά δυστυχίαν εν τη Ελλάδι, όθεν προήλθον υπέρ των άλλων εθνών πάντων τσαούτα καλά, διά την πλεονάζουσαν αμάθειαν του κλήρου, την αδιαφορίαν των αρχόντων και τον δοκησίσοφον πυρρωνισμόν πολλών διδασκάλων, η χριστιανική θρησκεία προ πολλού ήδη επαπειλείται και αληθώς νοσεί, εκτός και ότι και έξωθεν επιβουλεύεται<sup>813</sup>... βάλλομεν υποκάτω τα ψυχικά, επάνω δε τα σωματικά συμφέροντα, υποκάτω την χριστιανικήν, επάνω δε την εθνικήν παιδείαν... τι άλλο αναγινώσκειται παρ’ ημίν σήμερον, ειμή αισχραί μυθιστορίαί, σκανδαλώδεις αντιπολιτεύσεως δημηγορίαί και διηγήσεις λυπηραί κοινωνικών αναστατώσεων”. Για αυτό συνέγραψε το “άθροισμα” των θρησκευτικών ιδεών, για να πείσει το νου και να συγκινήσει την καρδιά με τρόπο καθαρό και εύκολο στην κατανόηση<sup>814</sup>.

Μία σπουδαία παράμετρο για ένα αποτελεσματικό εκπαιδευτικό σύστημα αποτελούν τα διδακτικά βιβλία. Κατά την περίοδο, η οποία μελετάται, εκδόθηκαν πάρα πολλά, άλλα πρωτότυπα και άλλα μεταφρασμένα από τα γαλλικά ή τα γερμανικά, κυρίως. Σε όλες τις βιβλιοκρισίες που δημοσιεύονται στο περιοδικό γίνεται παραδεκτό ότι τα διδακτικά βιβλία θα πρέπει να έχουν προσφυή διάταξη της ύλης, ακρίβεια στους όρους, σαφήνεια, και να διακρίνονται για το ευμέθοδο, ευσύνοπτο, περιεκτικό, φαινόμενα που σπανίως απαντώνται στα διδακτικά βιβλία, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Ορισμένοι συγγραφείς δείχνουν τυφλή εμπιστοσύνη στα ξένα βιβλία και τα μεταφράζουν χωρίς να ελέγξουν την ορθότητα του περιεχομένου τους<sup>815</sup>.

Γίνονται πολλές μεταφράσεις βιβλίων, κυρίως των θετικών επιστημών, και οι συγγραφείς υπόσχονται άριστα αποτελέσματα στη μάθηση, διότι τα συγγράμματά τους θα

<sup>811</sup>“ου μόνον επιστήμονος και πολυμαθούς, αλλά και πάνυ εγκρατούς (όπερ σπάνιον δυστυχώς εν τω νυν χρόνω της δεσποτείας της επιπολαιότητος) της αρχαίας γλώσσης και των σχέσεων αυτής προς την νυν εν χρήσει διάλεκτον αυτής”.

<sup>812</sup> 1/4/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 556, σ. 629-630. Επίσης από το τεύχος 396 στις 4/2/1861 του Θ΄ έτους και σε περίπου τριάντα τεύχη δημοσιεύεται σε συνέχειες το σύγγραμμα “Οδός προς την ευδαιμονίαν, ήτοι συλλογή γνώμων και παραγγεμάτων εκ διαφόρων συγγραφέων” του Δ. Ιωαννίδη. (Τεύχη 397, 398, 399, 400, 401, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 414, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 431, 432, 433, 434, 435).

<sup>813</sup> Ο γράφων δεν χρησιμοποιεί το επιβουλεύεται ως αποθετικό αλλά ως παθητικό.

<sup>814</sup> 1/4/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 556, σ. 630-632.

<sup>815</sup> Με αφορμή τη θετική βιβλιοκρισία για το βιβλίο “Μαθηματική και Φυσική Γεωγραφία” του Ν. Χορτάκη. Πολλοί γράφουν κατ’ εργολαβία και έχουν λάθη και ανακρίβειες στα βιβλία τους. Οι συγγραφείς τους παίρνουν το υλικό τους αβασάνιστα εντυπωσιαζόμενοι από τους τίτλους και πιστεύουν ότι “παν φράγκικον βιβλίον είναι ορθόν και αναμάρτητον”. Κάνουν λάθη αναφέροντας ανύπαρκτα ιστορικά γεγονότα, ανακρίβειες χρονολογίες κλπ (15/11/1853, αρ. 5, σ. 19).

“Μικρά Στοιχειώδης Γεωμετρία προς χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων” υπό Γ. Α. Γεράκη, γυμνασιάρχου. Η γεωμετρία αυτή έχει εγκριθεί από το 1845 και αποδείχθηκε χρήσιμη για το ευσύνοπτο και ευμέθοδο της. Η δεύτερη έκδοση φέρει πολλές βελτιώσεις, τις οποίες υπέδειξε στο συγγραφέα η πολύχρονη πείρα. 2/8/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 568, σ. 728.

εξομαλύνουν τη σπουδή των επιστημών και θα την καταστήσουν βατή και εύκολη σε όλους τους διδασκόμενους, ακόμη και στους “αφυστέρους”<sup>816</sup>.

Το περιοδικό καταδικάζει το φαινόμενο των μεταφραστών εκείνων, που άκριτα και χωρίς να ελέγχουν τα ξένα συγγράμματα, προχωρούν στη μετάφραση δίνοντας έτσι ανακριβή και λανθασμένα επιστημονικά στοιχεία<sup>817</sup>. Μεγάλες διαστάσεις είχε πάρει επίσης και το φαινόμενο των κλεψίτυπων βιβλίων ή άλλων βιβλίων, που δεν είχαν εγκριθεί, όπως αποδεικνύεται από σειρά εγκυκλίων του υπουργείου. Ο υπουργός Μ. Γ. Αντωνόπουλος (αρ. πρ. 601, 4/9/1870) εφιστά την προσοχή για τα κλεψίτυπα βιβλία που κυκλοφορούν και καθιστά υπεύθυνους τους διδάσκοντες: “*θεωρούμεν ως υπόθαλψιν ληστείας των κόππων και της ιδιοκτησίας των συγγραφέων και εκδοτών των διδακτικών βιβλίων πάσαν ανοχήν ή παράβλεψιν των απαγορευτικών ημών διαταγών*”<sup>818</sup>.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι το σχολικό αναλυτικό πρόγραμμα, συνεπές στις αρχές της αρχαιομάθειας και της αρχαιολατρίας, περιλαμβάνει στο μεγαλύτερο μέρος του (σχεδόν 55% των ωρών διδασκαλίας) τη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών (τα Νέα Ελληνικά, δηλαδή η καθαρεύουσα, διδάσκονται μόλις από το 1884 και μετά και σε ελάχιστες διδακτικές ώρες), για τα μαθήματα των θετικών επιστημών διατίθενται λιγότερες από το 20% του διδακτικού χρόνου ώρες, ενώ απουσιάζει σχεδόν οποιαδήποτε πρακτική διδασκαλία<sup>819</sup>. Είναι φυσικό, επομένως, τη “μερίδα του λέοντος” στις εκδόσεις διδακτικών βιβλίων να καταλαμβάνουν αυτά της γραμματικής και κυρίως της γραμματικής της αρχαίας

<sup>816</sup>Ο γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Πατρών Γ. Α. Γεράκης μεταφράζει το βιβλίο του Κ. Κόππη, καθηγητή του Βασιλικού Πρωσοικού Γυμνασίου “Στοιχεία της καθαρής μαθηματικής”. Ο Κ. Κόππη από πολλών ήδη ετών απέκτησε όνομα λαμπρό στον παιδαγωγικό κόσμο και τα συγγράμματά του διαπρέπουν “κατά το σκόπιμον της μεθόδου, ιδ. Diesterweg Wegweiser, εκδ. 4, τόμ. Β’, σ. 386 και 432”. Τα συγγράμματά του διδάσκονται από το 1853 σε 110 πόλεις της Γερμανίας. 14/5/1855, αρ. 116, σ. 467.

Στοιχεία Αριθμητικής προς χρήση των Γυμνασίων “κατά τα δοκιμώτατα των γαλλικών συγγραμμάτων, και συμφώνως τω περί διδασκαλίας των μαθηματικών προγράμματι του Υπουργείου, συνταχθέντα υπό Β. Λάκωνος... η Αριθμητική αυτή ηρανισμένη εκ νεωτάτων και δοκιμωτάτων γαλλικών αριθμητικών και ιδίως της του Γάλλου ακαδημαϊκού Bertrand, εστίν ευμεθόδως συντεταγμένη και τυπογραφικώς λίαν επιμελελημένη”. 30/9/1857, αρ. 227, σ. 216.

Μαθήματα περί φυσικών και τεχνητών ιδιοτήτων των σωμάτων ως αντικειμένων εις ανάπτυξιν ιδεών, κατά την μέθοδον του Πεσταλότζη, μεταφρασθέντα εκ του αγγλικού υπό Γ. Κωνσταντινίδου κατ’ έγκρισιν του επί Διδασκαλείου και των Δημοτικών Σχολείων Διευθυντηρίου, έκδοσις τετάρτη επιδιωρθωμένη. 15/11/1858, αρ. 286, σ. 692.

<sup>817</sup>Ο Ηρ. Λαζαρίδης εξέδωσε σχολικό άτλαντα. Έχοντας την πίστη ότι “πάντα τα εις ξένην γλώσσαν πονήματα αναμάρτητα τυγχάνουσιν, έλαβεν ειρήως πρωτότυπον Κύριος οίδε ποίους άτλαντας γαλλικούς και εξ αυτών ερανισάμενος εξέδωκεν αυτός άρτι ίδιον”. Δεν κατακρίνεται διότι χρησιμοποίησε ξένα πρωτότυπα, αλλά για το ποια επέλεξε. 16/10/1859, έτος Ζ’, αρ. 335, σ. 1086.

<sup>818</sup>30/9/1870, έτος ΙΗ’, αρ. 746, σ. 2151 κε.

Αναφέρονται και άλλες περιπτώσεις:

Ο υπουργός Δ. Καλλιφρονάς (10/10/1873) ζητά την απομάκρυνση όσων διδακτικών βιβλίων δε φέρουν ολογράφως την άδεια του υπουργείου (30/10/1873, έτος ΚΑ’, αρ. 819, σ. 2716).

ΚΖ’, περίοδος Β’, 1/8/1879, αρ. 9, σ. 144. Ο υπουργός Ανδρέας Α. Αυγερινός (αρ. 5795, 28/7/1879) απευθυνόμενος στους προϊσταμένους των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων επισημαίνει για άλλη μία φορά το πρόβλημα της τυποκλοπίας διδακτικών βιβλίων.

Έτος ΚΖ’, περίοδος Β’, 1/3/1880, αρ. 23, σ. 367 κε. “Νομοσχέδιον κατά της τυποκλοπίας και απομιμήσεως έργων τέχνης και νοός” (20/1/1880, οι βουλευτές Π. Καλλιγιάς και Δ. Σαράβας).

<sup>819</sup>Κ., Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Μετ. Ιω. Πετροπούλου-Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1987, σ. 555 κε.

ελληνικής<sup>820</sup>. Ακόμη και όταν υπάρχει κάποια έκδοση γραμματικής της ομιλούμενης, αυτή γίνεται, για να κατανοήσουν καλύτερα οι μαθητές την αρχαία ελληνική<sup>821</sup>. Εκδόσεις γραμματικής της νέας ελληνικής γλώσσας (καθαρεύουσας) θα συναντήσουμε στο τέλος της δεκαετίας του 1870, παράλληλα με τη συνδιδασκτική μέθοδο<sup>822</sup>. Πολυάριθμες είναι επίσης οι εκδόσεις συντακτικού και καταλόγων ανωμάτων ρημάτων<sup>823</sup>, καθώς και των έργων των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων<sup>824</sup>. Οι μεταφράσεις των τελευταίων είναι

<sup>820</sup>20/9/1863, έτος ΙΑ', αρ. 502, σ. 197. Αγγελία του Ιωάννη Δραϊκή για την έκδοση γραμματικής: δεν εκπληρώθηκε μέχρι τώρα ο κοινός πόθος να συνταχθεί γραμματική της ελληνικής γλώσσας για αρχάριους. Η τριαντάχρονη πείρα του στη διδασκαλία πρωτοπείρων και η μελέτη των πιο αξιόλογων γραμματικών τον ώθησαν στη σύνταξη γραμματικής (με βάση τη γραμματική του Θειρσίου αλλά με πρακτική μέθοδο), στην οποία επιδίωξε να υπάρχει καθαρότητα, σαφήνεια, μέθοδος, ανάπτυξη και διασκευή των πιο δύσκολων φαινομένων, προσθήκη αναγκαίων ορθογραφικών κανόνων, υποσημειώσεις, πίνακες με ρήματα.

Αθ. Α. Σακελλάριου, Ελληνική Γραμματική προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων, Α. Α. Κωτσάκη, Γραμματική Ελληνική προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων, Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 15/6/1878, αρ. 6, σ. 96.

Αντ. Ι. Αντωνιάδη "Γραμματική της ελληνικής γλώσσας μετά πρακτικών γυμνασμάτων προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων", Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 15/7/1878, αρ. 8, σ. 128

Γραμματική της αρχαίας ελληνικής γλώσσας προς χρήση των μαθητών των Ελληνικών Σχολείων υπό Λουκά Χριστοδούλου, σχολάρχου, Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 15/12/1878, αρ. 18, σ. 288.

Μεγάλη γραμματική της ελληνικής γλώσσας υπό του διδάκτορος Ραφαήλ Κυνέρου, έκδοσις δευτέρα εντελής διασκευασθείσα, εκδίδεται νυν εκ του γερμανικού μεταγλωττισθείσα υπό Ευστ. Γ. Σταθάκη, καθηγητού του Β' γυμνασίου. Μέρος δεύτερον, τμήμα πρώτον, Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 1/7/1879, αρ. 7, σ. 112.

Γραμματική της ελληνικής γλώσσας κατά Γ. Κούρτιον και Ερνέστον Κοχ συνταχθείσα υπό Π. Π. Ιασεμίδου προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων, Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 15/3/1881, αρ. 24, σ. 283.

<sup>821</sup>Αναφέρεται ότι από τον εκδοτικό οίκο Α. Κορομηλά πραγματοποιήθηκε η έκδοση πινάκων γραμματικής της "ομιλουμένης ελληνικής γλώσσας προς διδασκαλίαν των εις τα δημοτικά σχολεία φοιτώντων μαθητών". Οι πίνακες "ούτοι είναι μεθοδικοί και ευκρινείς και πολύ δύνανται να χρησιμεύσωσιν εις το συνδιδασκτικόν τμήμα των δημοτικών σχολείων. Εκμανθάνοντες τα εν αυτοίς περιεχόμενα οι παίδες, θέλουν ευκοπώτερον κατανοεί, εις τα Ελληνικά σχολεία προβιβαζόμενοι, την γραμματικήν της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και ταχύτερον προκόπτει εις αυτήν". 28/2/1853, αρ. 19, σ. 76.

<sup>822</sup>Γραμματική μεγάλη της νέας ελληνικής γλώσσας κατά την νέαν παιδαγωγικήν μέθοδον προς χρήση των νέων δημοτικών σχολείων και των παρθεναγωγείων υπό Π. Ιασεμίδου, Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 15/3/1881, αρ. 24, σ. 283.

Γραμματική μικρά της νέας ελληνικής γλώσσας κατά την νέαν παιδαγωγικήν μέθοδον την εποπτικήν προς χρήση των νέων και παλαιών δημοτικών σχολείων υπό Π. Ιασεμίδου, Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 15/3/1881, αρ. 24, σ. 283.

<sup>823</sup>Η έλλειψη των αναγκαίων και επιστημονικώς συντεταγμένων βιβλίων είναι το μεγαλύτερο κώλυμα για την πρόοδο της σπουδάζουσας νεολαίας. Επιθυμώντας ο Αθαν. Α. Σακελλάριος να συντελέσει στην πρόοδο της νεολαίας ασχολήθηκε με τη σύνταξη εγχειριδίου των ανωμάτων και ελλিপών ρημάτων και ονομάτων της ελληνικής γλώσσας. Συμπεριέλαβε μόνο τους τύπους που συναντώνται στους Έλληνες συγγραφείς και δεν παραγέμισε το βιβλίο με ανύπαρκτους χρόνους και αμφιβολίες γνωρίζοντας ότι αυτό απευθύνεται σε μαθητές. 9/9/1859, έτος Ζ', αρ. 331, σ. 1054

Της ελληνικής γλώσσας συντακτικόν συνταχθέν υπό Π. Ιασεμίδου καθηγητού του Α' εν Αθήναις γυμνασίου και εγκριθέν υπό της επί των βιβλίων εξεταστικής επιτροπής και του υπουργείου δημοσίας εκπαιδεύσεως προς χρήση των μαθητευομένων εν τοις Ελληνικοίς Σχολείοις και τοις Γυμνασίοις. Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/5/1879, αρ. 4, σ. 64 και επανάληψη της αγγελίας στο 15/7/1879, αρ. 8, σ. 128.

Αντ. Ιω. Αντωνιάδου γυμνασιάρχου του Β' εν Αθήναις Γυμνασίου, Συντακτικόν της ελληνικής γλώσσας μετά πρακτικών γυμνασμάτων και επιμέτρου περί της ομηρικής διαλέκτου. Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/5/1879, αρ. 4, σ. 64.

Της ελληνικής γλώσσας συντακτικόν υπό Π. Ιασεμίδου προς χρήση των Ελληνικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων, Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 15/3/1881, αρ. 24, σ. 283.

<sup>824</sup>Πλάτωνος Κρίτων: κείμενον, σχόλια και σημειώσεις χάριν των εις τα Γυμνάσια φοιτώντων νέων υπό Π. Δ. Κουπιπώρη, καθηγητού εν τω Αθήνησι Α' Γυμνασίω, Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 1/4/1879, αρ. 1, σ. 16.

Μ. Γκιόλμας. Μ. Τυλλίου Κικέρωνος λόγοι, ο υπέρ του Μανιλιείου νόμου και ο υπέρ Αρχίου του ποιητού μετά σημειώσεων. Ευ. Κοφινιώτης Ελληνική εγκυκλοπαιδεία των εν τοις Γυμνασίοις διδασκόμενων Ελλήνων συγγραφέων μετά σημειώσεων, του ίδιου λατινική εγκυκλοπαιδεία Γ. Ιουλίου Καίσαρος Απομνημονεύματα του γαλατικού πολέμου, τα εν τοις Γυμνασίοις διδασκόμενα βιβλία μετά σημειώσεων, Έτος ΚΣΤ', περίοδος Β', 15/2/1879, αρ. 22, σ. 352.

Γ. Ιουλίου Καίσαρος Απομνημονεύματα του γαλατικού πολέμου τα εν τοις γυμνασίοις διδασκόμενα βιβλία μετά σημειώσεων, γεωγραφικού χάρτου και πίνακος ονομάτων υπό Ευ. Κ. Κοφινιώτου καθηγητού, Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/5/1879, αρ. 4, σ. 64.

Κορνηλίου Νέπωτος Βίοι εξόχων στρατηγών, εν τη Α' τάξει του γυμνασίου διδασκόμενοι μετά σημειώσεων υπό Ευ. Κοφινιώτου καθηγητού. Τόμος Α', Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 1/7/1879, αρ. 7, σ. 112.

αντιθέτως σπάνιες<sup>825</sup>. Ειδικά με τις μεταφράσεις φαίνεται να υπάρχει δισταγμός από τους συγγραφείς για τη γλώσσα της μετάφρασης<sup>826</sup>.

Μεγάλο αριθμό στις εκδόσεις καταλαμβάνουν τα πολλά υποσχόμενα για ταχεία εκμάθηση της ανάγνωσης αλφαβητάρια και αναγνωσματάρια<sup>827</sup>. Θα πρέπει, επίσης να τονιστεί ότι η “νέα” μέθοδος, μέχρι περίπου το 1878, είναι η αλληλοδιδασκτική, ενώ από το 1880 και μετά η μέθοδος, που υιοθετήθηκε με το διάταγμα της 3ης Σεπτεμβρίου, δηλαδή η συνδιδασκτική<sup>828</sup>. Εκδίδονται επίσης πολλές χρηστομάθειες<sup>829</sup> και γενικά κείμενα που συντελούν στη χριστιανική και ηθική αγωγή των μαθητών<sup>830</sup>.

Από τον υπουργό Χ. Χριστόπουλο (10/2/1856), μέσω του εγγράφου του στην αρμόδια επιτροπή για την κρίση των διδακτικών βιβλίων, πληροφορούμαστε την κατάσταση που επικρατούσε στη συγγραφή τους<sup>831</sup>. Στο έγγραφο αυτό ο υπουργός αναφέρεται διεξοδικότατα στο θέμα και θεωρεί ότι είναι απαραίτητα τα κατάλληλα διδακτικά βιβλία, τα οποία με το ευμέθοδο κείμενο συντελούν πολύ στη ρύθμιση των παραδόσεων του διδάσκοντα και χειραγωγούν το διδασκόμενο στην ολοκληρωμένη μάθηση των μαθημάτων.

<sup>825</sup> Ο Γ. Λασσάνης, εκτός από άλλα διδακτικά βιβλία που εξέδωσε για τα Ελληνόπουλα με σκοπό να εμπνεύσει ευγενή και αγνά αισθήματα φιλοπατρίας, εξέδωσε και τη μετάφραση του έργου Αριστομένης και Γόργος. 21/11/1859, έτος Ζ΄, αρ. 340, σ. 1126.

Ομήρου Ιλιάς μετενεχθείσα εις την καθωμιλημένην προς κοινήν χρήσιν υπό Αντ. Παππαδάκη, μέρος Β΄ ραψωδία Ν-Ω. Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/7/1879, αρ. 7, σ. 112.

<sup>826</sup> Έκδοση σε μετάφραση των λόγων “περί Στεφάνου” του Δημοσθένη και “κατά Κτησιφώντος” του Αισχίνη από τον Χ. Παμπούκη. Πλεονεκτήματα του έργου: η γραφόμενη γλώσσα πλησιάζει την αρχαία ανεκτός και μη αηδώς, γίνεται γύμναση στην ορθοέπεια και τα σχόλια συντελούν στην κατανόηση του πρωτοτύπου. 18/5/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 560, σ. 664.

<sup>827</sup> Νέον Αναγνωσματάριον ερανισθέν υπό Α. Α. Σακελλαρίου. Με το αναγνωσματάριο αυτό το παιδί παράλληλα με την ανάγνωση μαθαίνει και πράγματα χρήσιμα και αναπτύσσει το πνεύμα του. 5/6/1861, έτος Θ΄, αρ. 410, σ. 1685.

<sup>828</sup> Βιβλιοθήκη προς Εθνικήν παιδείου των Ελληνοπαίδων τη συμπράξει πολλών παιδαγωγών υπό Π. Π. Οικονόμου και Βλ. Σκορδέλη. Αρ. 1. Αλφαβητάριον, δι’ ου εν ολίγοις μαθήμασι διδάσκονται χαίροντες οι μαθηταί την ανάγνωσιν συνδεομένην μετά της γραφής, υπό Π. Π. Οικονόμου καθηγητού της Παιδαγωγίας και διευθυντού του προτύπου σχολείου εν τω Διδασκαλείω Αθηνών. Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 1/1/1880, αρ. 19, σ. 304.

<sup>829</sup> 7/8/1859, έτος Ζ΄, αρ. 326, σ. 1013. Ελληνική Χρηστομάθεια του Κ. Ξανθόπουλου σε τρεις τόμους για τα Ελληνικά Σχολεία.

Αναδημοσίευση από την *Αμάθεια*. Εκδόθηκε ο δεύτερος τόμος της Χρηστομάθειας του Λαιλίου και περιέχει τα μαθήματα του δεύτερου έτους. Ο πρώτος τόμος, που εφαρμόστηκε στην κατώτερη τάξη της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης, αποδείχτηκε “συντελεστικώτατος” στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Οι μαθητές μέσα σε λίγο χρονικό διάστημα απέκτησαν μεγάλη ευχέρεια να γράφουν και να διαβάζουν ελληνικά θέματα. Ο β΄ τόμος διαιρείται στη Μυθολογία και στη Γεωγραφία. Ως βάση των “στάδων αναγνώσεων ελήφθη η του Jacobs μετά προσθηκών εκ της του Rost και της του Renier “. Κατά τη γνώμη του Λαιλίου η αιτία για την οποία χωλαίνουν οι μαθητές στη θεματογραφία είναι η έλλειψη της άσκησης. Η εξήγηση και η θεματογραφία πρέπει να βαίνουν παράλληλα “αν θέλωμεν να μη χωλαίνη εις αυτά η διδασκαλία της προγονικής και μητρικής ημών γλώσσης”. 8/10/1860, έτος Η΄, αρ. 381, σ. 1452.

Γαλλική Χρηστομάθεια εις τόμους πέντε μετά γραμματικών, ερμηνευτικών, ιστορικών σημειώσεων υπό Φωκ. Δημακοπούλου, τόμος Α΄ προς χρήσιν των σχολείων μετά ονοματολογίου, διαλόγων και λεξιλογίου. Γαλλική Χρηστομάθεια εις τόμους πέντε μετά γραμματικών, ερμηνευτικών, ιστορικών σημειώσεων υπό Φωκ. Δημακοπούλου, τόμος Β΄ προς χρήσιν της Α΄ τάξεως του γυμνασίου. Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 15/3/1881, αρ. 24, σ. 283.

<sup>830</sup> Από την εγκύκλιο του Θ. Α. Ζαΐμη (22/1/1860) για τα διδακτικά βιβλία: “προς γύμνασιν δε των μαθητών εις την ανάγνωσιν να παραδέχθησθε πάνθ’ όσα συντελούντα προς τον σκοπόν τούτον διά γλώσσης ομαλής και καθαρευούσης, ουδέν συγχρόνως περιέχουσιν αντιβαίνον εις τας αρχάς της ευαγούς ημών θρησκείας και της ηθικής εν γένει”. 6/2/1860, έτος Η΄, αρ. 350, σ. 1204.

<sup>831</sup> αρ. 795 έγγραφο του υπουργείου “Προς την επιτροπήν την κρίνουσαν τα διδακτικά βιβλία των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων”. Η επιτροπή αποτελείται από τους: Φ. Ιωάννου, Θ. Μανούση, Κ. Ασωπίο, Κ. Κοντογόννη, Ηρ. Μητσόπουλο, Ιω. Ψαρά, Στ. Κουμανούδη, Ευθ. Καστόρχη, Ιω. Γ. Παπαδάκη. Η επιτροπή παρακαλείται να φωτίσει με τις ειδικές γνώσεις της πώς είναι δυνατόν με αποτελεσματικό τρόπο να αποκτηθούν ικανοποιητικά διδακτικά βιβλία. 20/2/1856, αρ. 151, σ. 610.

Το σφάλμα για τα μέχρι τώρα εγκεκριμένα διδακτικά βιβλία ήταν ότι ποτέ δεν απαιτήθηκε να συγγράφονται σύμφωνα με τις διατάξεις του κανονισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων για την έκταση του μαθήματος και για τη μέθοδο ή σύμφωνα με κάποιο πρόγραμμα που δημοσίευε το υπουργείο για αυτό το σκοπό. Την έκταση και τη μέθοδο του βιβλίου προσδιόριζε ο συγγραφέας, όπως νόμιζε εκείνος ή ανάλογα με το ξένο βιβλίο, το οποίο μετέφραζε. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ορισμένα διδακτικά βιβλία να είναι συντομότερα από όσο πρέπει και άλλα εκτενέστερα, ώστε να μην επαρκεί ο χρόνος για τη διδασκαλία τους. Μερικά γυμνασιακά μαθήματα, και μάλιστα τα πιο ουσιώδη, όπως η φυσική πειραματική, η φιλοσοφία, η μετρική, η γενική ιστορία στερούνται βιβλίων με αποτέλεσμα να διδάσκονται από χειρόγραφα και οι μαθητές να αντιγράφουν τις σημειώσεις των δασκάλων τους. Η ρητορική και η φυσική ιστορία δε διδάσκονται καθόλου. Σε πρόγραμμα του υπουργείου θα καταγραφούν όλα τα μαθήματα καθώς και ό,τι είναι αναγκαίο να έχουν υπόψη τους αυτοί που θα συντάξουν βιβλία για την εκλογή και διάταξη της ύλης που θα διαπραγματευτούν, την έκταση, το λεκτικό. Ο υπουργός ρωτά την επιτροπή αν θα πρέπει να διενεργήσει διαγωνισμό συγγραφής ή να προβεί σε ανάθεση καθώς και για άλλα ζητήματα που αφορούν τα διδακτικά βιβλία, όπως την αμοιβή του συντάκτη κλπ. Αν επίσης υπάρχει βιβλίο παρεμφερές με το εγκεκριμένο, θα μπορεί ο διδάσκων να το χρησιμοποιεί; Η νομοθεσία επιτρέπει τα εντελώς ομοιόμορφα βιβλία και όχι τα “αυτά”. Αν δοθεί η ελευθερία επιλογής, αυτή θα πρέπει να δοθεί μόνο στα Γυμνάσια και όχι στα Ελληνικά Σχολεία, διότι στα δεύτερα είναι ανάγκη οι διδάσκαλοι να χειραγωγηθούν στη διδασκαλία με ευμέθοδα βιβλία και να μην αφεθούν ελεύθεροι στην εκλογή δικής τους μεθόδου. Υπάρχει επίσης η ανάγκη για τη σύνταξη μεθοδικότερης ελληνικής γραμματικής που να συνοδεύεται με την κατάλληλη χρηστομάθεια. Η επιτροπή να αποφανθεί πώς θα πρέπει να συνταχθούν τα βιβλία αυτά που αποτελούν τον “κώδικα” της αρχαίας νεολαίας, ώστε να μαθαίνει τη γλώσσα με λιγότερες δυσκολίες και τι πρέπει να γίνει με τις χρηστομάθειες που αποκλείονται από τα Γυμνάσια. Να υπάρξει πρόνοια και για τα βοηθήματα των διδασκόντων. Σκοπός είναι να “πλουτίσωμεν την ημετέραν γλώσσαν” και για αυτό θα πρέπει οι διδάσκοντες να μπορούν να συμβουλευονται πλήρες σύστημα γραμματικών, ιστορία ελληνικών και λατινικών γραμμάτων, πραγματεία για την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιολογία, τη μυθολογία, την ιστορία της αρχαίας Ελλάδας και Ρώμης, τη μετρική. Ούτε λόγος ότι μπορούν να καταφεύγουν οι διδάσκοντες σε ξένα βιβλία, όχι μόνο, διότι δε γνωρίζουν ξένες γλώσσες, αλλά και διότι “ούτω σκεπτόμενοι ουδέποτε θέλομεν πλουτίσει την ημετέραν γλώσσα, προς μέγιστον αναμφιβόλως πρόσκομμα της εθνικής προόδου”.



Η εξεταστική επιτροπή στην απάντησή της θεωρεί το Γυμνάσιο προπαρασκευαστικό στάδιο του Πανεπιστημίου, δίνει βαρύτητα στη διδασκαλία των κλασικών μαθημάτων και προτείνει περιορισμό των φιλοσοφικών και φυσικών μαθημάτων<sup>832</sup>.

Α. Η επιτροπή ποτέ δεν έκρινε όλα τα βιβλία των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων απρόσφορα και ούτε τα συνέστησε αναγκαστικά (ελλείψει άλλων, όπως θεωρεί το υπουργείο). Ορισμένα τα κρίνει πρόσφορα. Είναι βέβαια δυνατόν να συνταχθούν και τελειότερα από αυτά. Μέχρις ότου γίνει αυτό τα εγκριθέντα βιβλία είναι επαρκέστατα για διδασκαλία.

Β. Επειδή ο κυριότερος σκοπός του Γυμνασίου είναι να προετοιμάσει τους νέους στην ανώτερη διδασκαλία του Πανεπιστημίου και, επειδή εκεί θα διδαχθούν πληρέστερα τα φιλοσοφικά και φυσικά μαθήματα, η επιτροπή κρίνει αναγκαία τη σύντμηση των φιλοσοφικών και φυσικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο, για να μείνει περισσότερος χρόνος για τη διδασκαλία και άσκηση των κλασικών γλωσσών και της αρχαίας ελληνικής, ώστε οι μελλοντικοί φοιτητές να μη χωλαίνουν στις πανεπιστημιακές παραδόσεις. Γνωμοδοτεί να συνταχθούν επίτομα βιβλία φιλοσοφίας, ρητορικής και φυσικής, δηλαδή μια "προπαιδεία" φιλοσοφική, που θα περιέχει τα στοιχειωδέστερα της ψυχολογίας, λογικής ή και ηθικής, ρητορική σύντομη με τα πιο κεφαλαιώδη, πειραματική φυσική σύντομη με τα κυριότερα των φαινομένων και των νόμων της φύσεως. Η φυσική ιστορία δεν μπορεί να διδαχθεί στα γυμνάσια και για την έλλειψη συλλογών αλλά και ειδικών δασκάλων ούτε είναι αναγκαία η διδασκαλία της. Εξάλλου δε διδάσκεται ούτε στα γερμανικά γυμνάσια. Απαραίτητη επίσης δεν είναι και η μετρική.

Γ. Η επιτροπή προτείνει να οριστούν τα μαθήματα, για τα οποία δεν υπάρχουν βιβλία με ευμέθοδη σύνταξη και ικανοποιητική ακρίβεια. Το υπουργείο να ορίσει συντάκτες εκπαιδευτικούς που διδάσκουν ικανοποιητικά αυτά τα μαθήματα. Τα βιβλία που θα συνταχθούν και θα εκδοθούν να εισάγονται στα Ελληνικά Σχολεία για τετραετία και στα Γυμνάσια για εξαετία. Αν δεν εκπονηθεί, στο μεταξύ, άλλο τελειότερο διδακτικό βιβλίο, να διατηρηθούν σε χρήση τα ήδη υπάρχοντα με διορθώσεις και αλλαγές από το συγγραφέα τους.

Δ. Αν για το ίδιο μάθημα υπάρχουν περισσότερα εγκεκριμένα βιβλία, να συμφωνούν οι διδάσκαλοι ή οι καθηγητές στη διδασκαλία του ενός. Όσον αφορά στη γραμματική των αρχαίων γλωσσών, γνώμη της επιτροπής είναι να διδάσκεται μία γραμματική σε όλα τα

---

<sup>832</sup> 14/7/1856, αρ. 169, σ. 687 κε.

σχολεία και μία σε όλα τα γυμνάσια, για να μη δημιουργείται σύγχυση των γραμματικών κανόνων.

Ε. Θεωρεί ότι και το τεχνολογικό και το συντακτικό μέρος της γραμματικής πρέπει να είναι συνταγμένα από ένα πρόσωπο, αλλά δεν το κρίνει αναγκαίο, διότι, όταν και τα δύο μέρη της γραμματικής είναι καλώς συνταγμένα και σύμφωνα με τις ίδιες αρχές, δε δημιουργείται βλάβη στη διδασκαλία.

ΣΤ. Δεν πρέπει να αποκλείονται από τα γυμνάσια οι γαλλικές και γενικά οι χρηστομάθειες των νεότερων γλωσσών. Η λατινική χρηστοθήεια να περιοριστεί στο Ελληνικό Σχολείο και στην κατώτερη τάξη του Γυμνασίου. Η ελληνική να αποκλειστεί από το Γυμνάσιο, διότι οι μαθητές που αποφοίτησαν από το Ελληνικό Σχολείο έχουν ήδη ενδυναμωθεί και έχουν ανάγκη αδρότερης τροφής.

Ζ. Η επιτροπή βρίσκει ορθότατη τη γνώμη του υπουργείου για διεξοδικότερα διδακτικά βιβλία, που θα χρησιμεύσουν στη μελέτη των δασκάλων και καθηγητών.

Στην παραπάνω έκθεση, η οποία έχει συνταχθεί από ανθρώπους των γραμμάτων, ορισμένοι από τους οποίους συγκαταλέγονται στους οπαδούς του Διαφωτισμού<sup>833</sup> παρατηρούμε την εμμονή στην αντίληψη ότι το Γυμνάσιο δεν αποτελεί ανεξάρτητη βαθμίδα εκπαίδευσης αλλά “ουδός” του Πανεπιστημίου και ότι η σπουδή των κλασικών γραμμάτων είναι σε άμεση προτεραιότητα. Το υπουργείο διά φωνής του υπουργού Χριστοπούλου έχει εντοπίσει το πρόβλημα που υπάρχει με τα διδακτικά βιβλία, αλλά ο πνευματικός κόσμος ακόμη “βραδυπορεί”<sup>834</sup>.

Όσον αφορά στα βιβλία για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση το υπουργείο στα πλαίσια των τροποποιήσεων στον Οδηγό της αλληλοδιδασκαλίας προκηρύσσει διαγωνισμό για τη σύνταξη γραμματικής για τα δημοτικά σχολεία<sup>835</sup>, καθώς και για τη συγγραφή νέων βιβλίων<sup>836</sup>. Και πραγματικά έγιναν τροπολογίες στον Οδηγό. Μία από αυτές ήταν η εισαγωγή της γραμματικής της αρχαίας ελληνικής, και επιλέχτηκε η κατάλληλη γραμματική για αυτό το σκοπό<sup>837</sup>.

<sup>833</sup> Για τους Ανώγειο, Καστόρη, Μανούση, Κουμανούδη βλέπε Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος*. Μάλιστα αναφέρεται χαρακτηριστικά γι' αυτούς ότι είναι “η φατρία των κοκκίνων”, σ. 254.

<sup>834</sup> Βλέπε Ν., Π., Τερζής, “*Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα-Πράγματα και πρόσωπα*”, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 54 κε.

<sup>835</sup> 5/9/1856, αρ. 176, σ. 716.

<sup>836</sup> 13/9/1856, αρ. 177, σ. 721 (1/9/1856 Χ. Χριστόπουλος “περί διαγωνίσματος προς συγγραφήν προσφορωτέρων βιβλίων διά τα δημοτικά σχολεία”) και 21/9/1856, αρ. 178, σ. 725, Β. Δ. για διαγωνισμό σύνταξης ελληνικής γραμματικής (1/9/1856, Χ. Χριστόπουλος).

<sup>837</sup> 30/10/1856, αρ. 182, 183, 184, 185, σ. 754. “Κατά τας γνώμας της επί της βελτιώσεως της δημοδιδασκαλίας επιτροπής επηρέχθησαν εις τον οδηγόν της αλληλοδιδασκαλικής τροπολογίας τινές, ων εστι και η εις τα δημοτικά σχολεία εισαγωγή της αρχαίας ελληνικής γραμματικής. Τοιαύτην λίαν κατάλληλον και μεθοδικήν είχε ήδη συντεταγμένην και εκδεδομένην ο καθηγητής κ. Ηλ. Σταθόπουλος... ενετείλατο τοις κατά το κράτος δημοδιδασκάλοις ινα μόνην αυτήν μεταχειρίζωνται εις διδασκαλίαν των μαθητών αυτών πάντες διά το ομοίμορφον, μέχρις ου εγκριθή η διά του προκηρυχθέντος διαγωνίσματος αναδειχθησομένη αρίστη” (30/9/1856 Χ. Χριστόπουλος).

Η ιστορία είναι ένα άλλο μάθημα, για το οποίο επισημαίνεται η έλλειψη κατάλληλου βιβλίου για τη διδασκαλία της, πράγμα που καθιστά το τερπνό αυτό μάθημα δυσχερές και επίπονο. Αν οι διδάσκοντες στο Γυμνάσιο υπαγορεύουν στους μαθητές τους το κείμενο της ιστορίας, χάνεται πολύτιμος χρόνος για την ανάπτυξη του μαθήματος. Αν πάλι χρησιμοποιήσουν ένα από τα υπάρχοντα εγχειρίδια, φτάνουν σε αδιέξοδο και λαβύρινθο. Αυτή την έλλειψη προτίθεται να θεραπεύσει ο Α. Ι. Αντωνιάδης, καθηγητής του Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου Ερμούπολεως με τη μεταγλώττιση της εν συνοπτική αφηγήσει παγκοσμίου ιστορίας του σοφού Ουιβέρου (Weber)<sup>838</sup>. Γίνονται, όμως, προσπάθειες και για την καταγραφή της ελληνικής ιστορίας από τα αρχαία χρόνια έως και τη σύγχρονη εποχή, καθώς και της ρωμαϊκής<sup>839</sup>.

Η συγγραφή της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας, όχι μόνο ως διδακτικού βιβλίου, αλλά ως βιβλίου ωφέλιμου για το σύγχρονο Έλληνα εντάσσεται στα ενδιαφέροντα της εποχής, που είναι ο ιστορισμός και ο ρομαντισμός<sup>840</sup>. Από το περιοδικό επαινείται ιδιαιτέρως η έκδοση του πρώτου τόμου των *Ελληνικών* του Ιακ. Ρ. Ραγκαβή, βιβλίου που αποτελεί γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική περιγραφή της νέας Ελλάδας και διακρίνεται για τον πλούτο των αρχαιολογικών και ιστορικών γνώσεων, σύμφωνα με το περιοδικό. Είναι “βιβλίον χρησιμώτατον εις πάντα Έλληνα θέλοντα να γνωρίση οποία ην ποτε η γεννήσασα αυτόν και θρεψαμένη πατρίς και εις πόσας περιέπεσεν αυτή τε και τα εν αυτή αλληλοδιαδόχους περιπετείας”<sup>841</sup>.

Υπάρχουν και συγγραφείς που με το συγγραφικό τους έργο διαιωνίζουν “την ελληνικήν απαράμιλλον δόξαν” και είναι άξιοι της συνδρομής “παντός τω ελληνικώ εγκαλλωπιζομένου ονόματι”. Τέτοιος συγγραφέας είναι ο Αναργ. Χ. Αναργύρου, ο οποίος συνέγραψε τα “*Σπετσιωτικά*”. Ο ίδιος ο συγγραφέας στην αγγελία για το βιβλίο του αναφέρει ότι διαπραγματεύεται “τα κατά την αιματηράν και πολυώδυνον εκείνην πάλην, ην υπέστη η

<sup>838</sup> 26/4/1858, αρ. 256, σ. 451 κε.

<sup>839</sup> “Ιστορία ελληνική από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι Καποδιστρίου προς διδασκαλίαν εν τοις γυμνασίοις ερανισθείσα υπό\*\* και εκδοθείσα υπό Δ. Η. Κυριακοπούλου καθηγητού του Γ΄ εν Αθήναις Γυμνασίου”. Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 15/5/1879, αρ. 4, σ. 64.

“Επίτομος ελληνική ιστορία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν προς διδασκαλίαν εν τοις δημοτικοίς σχολείοις υπό Δ. Η. Κυριακοπούλου καθηγητού του Γ΄ εν Αθήναις Γυμνασίου”, στο ίδιο.

Αγγελίες για έκδοση Δ. Πατσοπούλου καθηγητού του Γ΄ εν Αθήναις Γυμνασίου “Ιστορία των ανατολικών εθνών και της Ελλάδος προς διδασκαλίαν εν τη Α΄ τάξει του γυμνασίου” και Σ. Κ. Σακελλαροπούλου καθηγητού του αυτού γυμνασίου “Ιστορία ρωμαϊκή”, Έτος ΚΖ΄, περίοδος Β΄, 15/7/1879, αρ. 8, σ. 128.

Ιακ. Χ. Δραγάτση καθηγητού εν Πειραιεί “Ρωμαϊκή ιστορία και του Μεσαίωπος τα κυριώτατα προς διδασκαλίαν εν γυμνασίοις, μετά δύο γεωγραφικών πινάκων”, Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 15/3/1881, αρ. 24, σ. 283.

<sup>840</sup> Δημαράς, Κ. Παπαρηγόπουλος, ο.π., σ. 46 κε.

<sup>841</sup> 7/2/1853, αρ. 16, σ. 63.

ελληνική φυλή, μαχόμενη υπέρ της ανακτήσεως της ελευθερίας την επταετίαν ολόκληρον μετά ζήλου διακαούς και θυσιών ακαταλογίστων”<sup>842</sup>.

Ένας άλλος αξιέπαινος συγγραφέας είναι ο Α. Σακελλαρίου για το έργο του *Κυπριακά*. Είναι ο πρώτος από τους δασκάλους που επιχείρησε να περιγράψει ελληνική χώρα “επόμενος τη εθνωφελεί παραινέσει του Κοραή λέγοντος, ότι η συγγραφή μερικών χωρογραφιών πρέπει να είναι εν των κυριωτέρων καθηκόντων των Ελλήνων λογίων οφειλόμενος εις τας μερικάς πατρίδας των· διότι εκ τούτων δύναται να καταδειχθή η μεταξύ της αρχαίας και νέας Ελλάδος συνάφεια, περί ης σιωπά η ιστορία καθ’ όλας τας χιλιετηρίδας”<sup>843</sup>.

Μέσα στα πλαίσια της συγγραφής και έκδοσης ιστορικών βιβλίων εντάσσονται και αυτά της μυθολογίας, αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής<sup>844</sup>.

Η προσκόλληση στη γραμματική και στο συντακτικό, στην οποία εμμένουν πολλοί διδάσκοντες στο Ελληνικό σχολείο και στο Γυμνάσιο είναι η συνήθεια που καυτηριάζεται από τους νεοανθρωπιστές φιλόλογους, οι οποίοι διατείνονται ότι, χωρίς τη γνώση της αρχαίας μυθολογίας, της ιστορίας και γενικά του βίου των αρχαίων, τα αθάνατά τους συγγράμματα δεν μπορούν να διδάξουν τίποτε άλλο, παρά μόνο σημασίες λέξεων, τύπους ομαλών και ανωμάτων ρημάτων, σχήματα λόγου, συντακτικές ιδιοτροπίες και όλα τα “καυχήματα και εντρυφήματα των ακράτων σχολαστικών πάντα ψυχρά και ανωφελή καθ’ εαυτά, αν ένεκα ελλείψεως των οικείων βοηθημάτων το πραγματικόν μέρος των ειρημένων συγγραμμάτων μένη ανόητον τω μαθητή και εν γένει τω αναγνώστη”<sup>845</sup>

Το περιοδικό σχολιάζει ότι ο πνευματικός θησαυρός της κλασικής αρχαιότητας, χωρίς βοηθήματα που συντελούν στην κατανόησή του, δεν μπορεί να χρησιμεύσει παρά μόνο στην εκμάθηση λέξεων, που δεν χρησιμοποιούνται στη γλώσσα, και στη διδασκαλία του τεχνολογικού και συντακτικού, στα οποία κυρίως περιστρέφεται η εργασία πολλών δασκάλων, που νομίζουν ότι “προς τούτο μόνον κέκληνται”<sup>846</sup>.

<sup>842</sup>“Επαινετοί δε και αξιαγάπητοι οι ούτω υπέρ της ευκλείας του έθνους αγωνιζόμενοι, ως ο ζηλωτής αυτής κ. Αναργ. Χ. Αναργύρου”, 21/2/1853, αρ. 18, σ. 72.

<sup>843</sup>Η σύνδεση μεταξύ αρχαίας και νεότερης Ελλάδας αποτελεί έναν από τους κοινούς τόπους αυτή την περίοδο, 13/8/1855, αρ. 127, σ. 509.

<sup>844</sup>Βλέπε ενότητα Ιστορία της παρούσας εργασίας.

<sup>845</sup> Από την αγγελία του βιβλίου “Μυθολογία Ελλήνων, Ρωμαίων” του Stoll σε μετάφραση Π. Ιασεμίδη, 20/4/1866, έτος ΙΔ’, αρ. 594, σ. 936.

<sup>846</sup> “Ελληνική μυθολογία μετά συνόψεως ρωμαϊκής μυθολογίας και εικονογραφιών υπό Δ. Πανταζή” Έτος ΚΖ’, περίοδος Β’, 15/7/1879, αρ. 8, σ. 128.

W. Stoll “Handbuch der Religion und Mythologie der Griechen und Römer”, μετάφραση Π. Ιασεμίδης, Το βιβλίο είναι κατάλληλο και για τους μαθητές των Γυμνασίων και τους φοιτητές. Ο συγγραφέας εκτός από τη σαφή, ευκρινή και τερπνή διήγηση που αρμόζει στα διδακτικά βιβλία έχει και όλες τις πηγές που μπορούν να χρησιμεύσουν σε εκτενέστερη μελέτη. 1/2/1865, έτος ΙΓ’, αρ. 550, σ. 584.

Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζεται και για τα θρησκευτικά, όπως και για τα ιερά εκκλησιαστικά κείμενα, διότι δίνεται μεγάλη βαρύτητα στην χριστιανική και ηθική αγωγή των μαθητών<sup>847</sup>. Πολλοί καταγγέλλουν πόσο ακατανόητα είναι τα διδακτικά βιβλία, πόσο οι συντάκτες τους αγνοούν την παιδαγωγική και τις πραγματικές δυνατότητες των παιδιών, πόσο επιπόλαια κάνουν τις μεταφράσεις ξένων βιβλίων, και ιδιαίτερα, όταν πρόκειται για θρησκευτικά βιβλία, υπάρχει ο κίνδυνος να παρεισφρήσουν στο κείμενο ακόμη και ξένα, προς την Ορθόδοξη θρησκεία, δόγματα<sup>848</sup>. Από τα μαθήματα που διδάσκονται το πιο σπουδαίο είναι αυτό της χριστιανικής διδασκαλίας, διότι η χριστιανική πίστη είναι ταυτόχρονα και η εθνικότητα<sup>849</sup>. Οι δάσκαλοι με την εύσκοπο διδασκαλία μπορούν να μεταδώσουν στα παιδιά σωτήριες ηθικές αρχές. Ο διδάσκων δεν πρέπει να περιορίζεται μόνον στην απλή ερμηνεία και ξηρή ανάλυση του μαθήματος, αλλά σαν ηθικός πατέρας του μαθητή οφείλει να φροντίζει και για την ηθική του διάπλαση<sup>850</sup>.

<sup>847</sup> Ο Ιω. Π. Ζέπος, δημοδιδάσκαλος Θουρίας, εξέδωσε τροπάρια και άλλα ιερά κείμενα, που ψάλλονται ή διαβάζονται στις διάφορες άγιες εορτές, διότι δεν υπήρχε σχετικό βιβλίο για τους μαθητές. Τα κείμενα αυτά ωφελούν τους μαθητές και στην ανάγνωση της αρχαίας γλώσσας αλλά και “διά το επαγωγόν της συνθέσεως και του ανθηρού ύφους αυτών εξυψούσι την φαντασίαν αυτών προς τας ιεράς αληθείας και παιδιόθεν εντυπούσι εις τας τρυφεράς καρδίας αυτών τας θεοπνεύστους διδασκαλίας”, 21/11/1859, έτος Ζ’, αρ. 340, σ. 1124 κε.

“Ορθόδοξος κατήχησις εις χρήσιν της εν τοις σχολείοις σπουδαζούσης νεότητος” υπό Δαμασκηνού Χριστοπούλου, Έτος ΚΗ’, περίοδος Β’, 15/3/1881, αρ. 24, σ. 283,

<sup>848</sup> Ο Δ. Πανταζής για το έργο του Διομήδη Κυριακού “Απάνθισμα εκ της Αγίας Γραφής, ήτοι εκλογή των εκλεκτοτέρων χωρίων της παλαιάς και καινής Διαθήκης μετά συντόμων σημειώσεων προς ανάγνωσιν εν τοις σχολείοις και προς ιδιαίτερον μελέτην” σχολιάζει ότι από τα βιβλία που προορίζονται για παιδιά δεν είναι λίγα τα ανόητα. Οι συγγραφείς τους δεν έχουν σκεφτεί τι χρειάζεται να εννοήσει το παιδί και τι μπορεί να εννοήσει. Δεν έμαθαν ακόμη ποια είναι η διαφορά της ανατροφής και προπαιδείας στη δυτική Ευρώπη και στην Ελλάδα. “Και ιδού οι πολυχεύμονες καταρράκται αλφαβηταρίων, αναγνωσματαρίων κλπ πολυειδών και ποικίλων τερατουργημάτων, φωνολογίας ανοήτου δείκται και κελευσταί”. Το χειρότερο όλων είναι ότι ακόμη και οι μεταφραστές των θρησκευτικών βιβλίων που περιέχουν θρησκευτικές γνώσεις αγνοώντας τα καθεστώτα της Ορθόδοξης εκκλησίας δε συμμορφώνουν με αυτά τις μεταφράσεις τους και έτσι “εισφορούσιν εις ημάς αλλοτριών θρησκευμάτων δημιουργήματα και ιδέας πολεμίας των ημετέρων πρεσβευμάτων”. Μερικές φορές, όμως, παρουσιάζονται και ορισμένα βιβλία καλά για ανάγνωση και διδασκαλία “ευσκόπως συντεταγμένα και ανάλογα προς την αντιληπτικήν δύναμιν των παιδιών υπολελογισμένα, και προς τας χρείας της θέσεως, ηλικίας και παιδαγωγίας αυτών ευ πεφυκότα”. Ένα από αυτά είναι και το βιβλίο του Δ. Κυριακού. “Η Αγία Γραφή πρέπει να χρησιμεύη ολόκληρος, ως είναι και εκδίδεται, ως αναγνωστικόν βιβλίον εις πάσαν αδιακρίτως ηλικίαν και εν αυτοίς τοις ημικυκλίοις των αλληλοδιδασκτικών σχολείων”. Από το θεοφύτευτο κήπο της Αγίας Γραφής ο συγγραφέας ανθολόγησε και συνήγαγε πνευματική τροφή κατάλληλη για την τάξη και την ηλικία των παιδιών. Έτος ΚΣΤ’, περίοδος Β’, 1/4/1878, αρ. 1, σ. 14 κε.

<sup>849</sup> 3/7/1858, αρ. 266, σ. 525 κε. Από την ομιλία του υπουργού Χριστόπουλου στην τελετή αποφοίτησης στο Α. Γυμνάσιο Αθηνών προς τους μαθητές: “η οκνηρία εστίν η τροφός της αμαρτίας· καρποί αυτής εισι πάντα τα εγκλήματα, και πάντες οι πειρασμοί εξ αυτής εκπηγάζουσιν... προς τους καρπούς του ιδρώτος αυτού αισθάνεται αγάπην εγκάρδιον και σκιρτά η καρδιά αυτού όταν οι κόπτοι αυτού αποφέρωσι το προσδοκώμενον προϊόν. Σεις οι νυν βραβευθέντες επιμαρτυρείτε μου τον λόγον... εδιδάχθητε όσα μαθήματα απήτει η κατά σκοπόν διενεργουμένη εκπαίδευσις υμών... και των μεν άλλων μαθημάτων την χρήσιν εις τον πρακτικόν βίον θέλουσιν εν καιρώ υποδεικνύει υμίν αι διάφοροι του βίου φάσεις... ενός δε μαθήματος η εφαρμογή άρχεται αμέσως και ουχί εν ωρισμένω χρόνω και εν ειδικαίς περιστάσεσιν, αλλ’ εν πάσαις του βίου ταις στιγμήαις και εν παντί έργω· τούτό εστιν η θρησκευτική διδασκαλία... η διδασκαλία αυτών (των ιερών μαθημάτων) θέλει μάλλον κρατύνει υμάς εις την πίστιν της μιας, αγίας, καθολικής και αποστολικής του Χριστού Εκκλησίας. Η πίστις αύτη εστίν η εθνικότης ημών”.

<sup>850</sup> 3/7/1858, αρ. 266, σ. 525 κε. Στην ίδια ομιλία: “Το ευ είναι της πολιτείας δεν εξήρηται μόνον εκ της δαφιλείας των προσόδων, της στερεότητος των οχυρωμάτων, της ωραιότητος των οικοδομών· Έχειν πολίτας χρηστοήθεις, πεπαιδευμένους, τιμίους, πεφωτισμένους την διάνοιαν, ιδού το κράτιστον αυτής συμφέρον, η σωτηρία και η ισχύς αυτής. Εις τούτο λοιπόν ας εξακολουθώμεν εργαζόμενοι ανενδότως πάντες, κατά το ενόν εκάστω, και ούτως αποδοθήσεται, συν τω χρόνω, τη πατριδι ημών το αρχαίον αυτής παγκόσμιον κλέος και η ισχύς, ούτω καθέξει αύτη εν τω κόσμω την παλαιάν θέσιν αυτής”.

Ενδιαφέρον υπάρχει και για πιο σύγχρονα βιβλία, κατάλληλα και για το νηπιαγωγείο, και δίνεται βαρύτητα στο να γίνονται κατανοητά στα παιδιά τα περιεχόμενα με τη βοήθεια των εικόνων και της εποπτικής διδασκαλίας. Ο Λ. Ράλλης, δήμαρχος Πειραιά, χρηματοδότησε την έκδοση του βιβλίου του Ι. Α. Γιαννόπουλου *Δημοτική εκπαίδευσις ή παιδικά μαθήματα διά τα δημοτικά σχολεία*. Το αξιόλογο αυτό βιβλίο περιλαμβάνει “ευσυνόπτως, ευκρινώς και ευκαταλήπτως προς ην ώριστην ηλικίαν τα στοιχεία πρακτικών και πάνυ χρησίμων τω βίω γνώσεων”. Είναι από τα άριστα στο είδος του και κατάλληλο για διδασκαλία και στα νηπιακά και δημοτικά σχολεία. Πολλοί γράφουν βιβλία διδακτικά ή αναγνωστικά, αλλά άλλοι σωρεύουν “ακρίτως συνειλεγμένας περικοπές και αποσπάσματα εξ άλλων συγγραμμάτων” και άλλοι “συνεξυφαίνουσι... δέλτους πλήρεις ακαταλήπτου τοις εις δημοδιδασκαλεία φοιτώνιν ύλης”. Ο Λ. Ράλλης, για να εντυπωθούν καλύτερα τα μαθήματα του βιβλίου, ανήρτησε στο νηπιακό σχολείο τις εικόνες των διδασκομένων πραγμάτων, όπως κάνουν στη φωτισμένη Ευρώπη, όπου η διδασκαλία δεν είναι “πτερόεσσα, αλλ’ εδραία και μόνιμος και πραγματική, και διά τούτο οι εκεί άνθρωποι κάπως διαφέρουσιν ημών εις πολλά, και δη και εις τας πρακτικάς γνώσεις μάλιστα”. Ο δήμαρχος ίδρυσε στον Πειραιά δημοτικά και νηπιακά σχολεία και των δύο φύλων “ουδόλως κατώτερα των αρίστων τοιούτων παρά τοις μέλλον πεφωτισμένοις έθνεσι της Ευρώπης και Αμερικής”. Πρώτος και μόνος από τους Έλληνες δημάρχους ίδρυσε νηπιαγωγείο “κατά τον τύπον και τους κανόνας των εν Αγγλία και Αμερική τοιούτων”<sup>851</sup>.

Εκδίδονται επίσης βιβλία και για τα άλλα μαθήματα, όπως της γεωγραφίας<sup>852</sup>, αλλά και ζωολογίας, ορυκτολογίας κλπ.<sup>853</sup>.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1880 θα συναντήσουμε και βιβλία για την ανατροφή και αγωγή των παιδιών, όπως *Το βιβλίον των γονέων* του Χ. Πούλιου<sup>854</sup>.

Το περιοδικό σε κάθε ευκαιρία επαινεί τους συγγραφείς που ασχολούνται με έργα που ωφελούν και δεν σκοπεύουν στην ελαφρά ψυχαγωγία<sup>855</sup>. Είναι γεγονός πάντως ότι και στην

<sup>851</sup> 9/5/1862, έτος Ι', αρ. 450, σ. 2005 κε.

<sup>852</sup> “Πολιτική γεωγραφία προς χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων συνταχθείσα υπό Μ. Γ. Δήμισσα διευθυντού ελληνικού εκπαιδευτηρίου και καθηγητού της γεωγραφίας εν τω Αρσακείω. Μέρος δεύτερον. Γεωγραφία της Ευρώπης πλην της ελληνικής χερσονήσου”. Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/5/1879, αρ. 4, σ. 64.

“Πολιτική γεωγραφία προς χρήσιν των γυμνασίων συνταχθείσα υπό Μ. Γ. Δήμισσα διευθυντού ελληνικού εκπαιδευτηρίου και καθηγητού της γεωγραφίας εν τω Αρσακείω. Μέρος Β' περιλαμβάνον πάσαν την γεωγραφίαν πλην της ελληνικής χερσονήσου. Τεύχος Α' περιλαμβάνον την Ευρώπην πλην της ελληνικής χερσονήσου προς χρήσιν της β' τάξεως των Ελληνικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων. Τεύχος Β' περιλαμβάνον την Ασίαν, την Αφρικήν, Αμερικήν και Ωκεανίαν προς χρήσιν της γ' τάξεως των Ελληνικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων”, Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 1/7/1879, αρ. 7, σ. 112.

<sup>853</sup> “Επιτομή φυσικής ιστορίας ήτοι Ζωολογία, Βοτανική, γεωλογία και Ορυκτολογία ηυξημένη και διορθωμένη υπό Δ. Η. Κυριακοπούλου καθηγητού του Γ' εν Αθήναις γυμνασίου”, Έτος ΚΗ', περίοδος Β', 15/6/1880, αρ. 6, σ. 96.

<sup>854</sup> “Το βιβλίον των γονέων. Πρακτικός οδηγός προς την κατ' οίκον ανατροφήν των παιδων αμφοτέρων των φύλων από της πρώτης ηλικίας μέχρι της ενηλικιότητος εκ του γερμανικού” υπό Χ. Πούλιου καθηγητού εν τω Α' γυμνασίω Αθηνών και τω Αρσακείω παρθεναγωγείω. Έτος ΚΖ', περίοδος Β', 15/7/1879, αρ. 8, σ. 128.

*Εφημερίδα των Φιλομαθών*, όπως και σε άλλα περιοδικά της εποχής κατακρίνονται έντονα όσοι συγγράφουν ή μεταφράζουν, κυρίως, μυθιστορήματα και αντιθέτως εκθειάζονται οι συγγραφείς επωφελών βιβλίων, και ιδιαίτερος αυτών που αποσκοπούν στην ηθική αποκατάσταση της κοινωνίας<sup>856</sup>. Μάλιστα τα συγγράμματα που εκδόθηκαν στην Ελλάδα, μετά την αναγέννηση της αυτονομίας της, κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες: άλλα αποσκοπούν στην τέρψη και ψυχαγωγία και άλλα στη διδασκαλία. “Διά κλιματικούς και νηπιαζούσης μέχρι τινός αγωγής λόγους” το πρώτο είδος των βιβλίων αναπτύχθηκε πολύ, σε αντίθεση με το δεύτερο, με αποτέλεσμα να εκδοθούν μέχρι στιγμής λίγα σπουδαία συγγράμματα<sup>857</sup>.

Ο Π. Γ. Σκούφος εξέδωσε σε μετάφραση το βιβλίο του Ι. Σίμωνος *Το Καθήκον*. Το βιβλίο είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο “εν μέσω της πλημμύρας των μυθιστορημάτων, α κατέκλυσαν όλα σχεδόν τα βιβλιοπωλεία και τας βιβλιοθήκας των ευτραπέλων και ευαγώνων, ευρισκόντων εις αυτά καταφύγιον εν τη ακηδία του όλως ανειμένως διερχομένου βίου αυτών”<sup>858</sup>.

Έντονη ανησυχία εκφράζεται για τα μυθιστορήματα, τα οποία χαρακτηρίζονται “καλώς και επιχαρίτως συνειρμολογημένα ψεύδη, δολίως διαφθείροντα τας αθάνας καρδίας” και καλούνται όσοι επιθυμούν να εκδώσουν βιβλία για ψυχαγωγία, να φροντίζουν να συγγράφουν ή να μεταφράζουν βιβλία τέτοιου περιεχομένου, ώστε αυτά να “ηδύνουσι και διδάσκουσιν άμα τον αναγνώστην και εισαγώγιμα δύνανται να ώσιν εις τας οικογενείας, ων οι αρχηγέται κήδονται της χρηστοηθείας και καλής αγωγής των οικείων αυτών”<sup>859</sup>.

Στις περισσότερες βιβλιοκρισίες γίνεται, παράλληλα με την παρουσίαση του έργου, και μία κριτική στην κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική κοινωνία, εκφράζονται ανησυχίες για την ηθική κατάπτωση του έθνους και διαπιστώνεται ότι, ενώ εκδηλώθηκε μεγάλη επιμέλεια για το πνεύμα, παραμελήθηκε η καρδιά. Σε αυτή την άσχημη κατάσταση αντιδιαστέλλεται η φιλοτιμία και φιλοπονία πολλών λογίων και φιλογενών ανδρών που

---

<sup>855</sup>“πολύς δε οφείλεται και έπαινος εις τους πλουτίζοντας την καθ’ ημάς φιλολογίαν σπουδαίους και επιστημονικούς συγγράμμασιν, ων έχομεν πλείονα ανάγκην ή των εφημέρου χρήσεως και ακάρπων ψυχαγωγικών βιβλίων”, 25/4/1859, αρ. 312, σ. 899 κ.ε

<sup>856</sup>Έκδοση του βιβλίου του Γ. Παυλιδή “Φιλοσοφική πραγματεία περί αληθινής θρησκευτικής ζωής ως της πρωτίστης πηγής και βάσεως πάσης ποθητής τελειώσεως και ακμής του ελληνικού γένους”. Το περιεχόμενο του βιβλίου είναι “αρίστη χειραγωγία εις βελτίωσιν της ηθικής και εν γένει της κοινωνικής καταστάσεως ημών”, 21/4/1861, έτος Θ’, αρ. 405, σ. 1643 κ.ε.

<sup>857</sup>Από τη βιβλιοκρισία για το βιβλίο του Ι. Ναύτη “Γενικά αρχαία του Εμπορίου και Ιστορία αυτού παρά τοις Αρχαίοις και τοις Βυζαντινοίς”, 14/5/1861, έτος Θ’, αρ. 407, σ. 1660 κ.ε.

“Επιστημονικά παράδοξα” του Δ. Σ. Στρούμπου Με το βιβλίο αυτό ο αναγνώστης “είναι δυνατόν να δώση εις το πνεύμα αυτού τροφήν λυσιτελή, αντί της ψυχοφθόρου τέρψεως των μυθιστορημάτων της εποχής”, 20/5/1863, έτος ΙΑ’, αρ. 490, σ. 104.

<sup>858</sup> 10/1/1861, έτος Θ’, αρ. 392, σ. 1541 κ.ε.

<sup>859</sup>Και πάλι από τη βιβλιοκρισία για τα “Επιστημονικά παράδοξα” του Δ. Σ. Στρούμπου, 14/9/1864, έτος ΙΒ’, αρ. 537, σ. 477.

παρέχουν βοηθήματα προς “αποσόβησιν της αμαθείας και εγκαταστάσεως εις τα πάτρια της κλασικής παιδείας και των επιστημών”<sup>860</sup>.

Είναι δύσκολο, όμως, να αμειφθούν οι προσπάθειες και οι κόποι των φιλότιμων και ευσυνείδητων συγγραφέων και μεταφραστών σοβαρών έργων εξαιτίας της πλημμύρας των μυθιστορημάτων που βρίσκουν πρόθυμους αγοραστές “*προτιμώντας μάλλον την μέθην του πνεύματος και την απάτην της καρδιάς παρά την υγιειά αυτών τροφήν και ηθικοποίησιν. Πλειότεροί εισιν οι φοιτώντες εις του Έρωτος τα τεμένη, ή εις τα ιερά της Θεάς της γνώσεως και της σοφίας*”<sup>861</sup>.

Κάποιες φορές η προτίμηση του αναγνωστικού κοινού στο μυθιστόρημα καυτηριάζεται με ακόμη βαρύτερους χαρακτηρισμούς και η ελληνική κοινωνία χαρακτηρίζεται με τα μελανότερα χρώματα. Η εκτίμηση των καλών βιβλίων και η εμπύχωση των συγγραφέων τους είναι ένα από τα γνωρίσματα της κοινωνίας που λειτουργεί σωστά. Αντίθετα η σπουδή “*περί τας φλυαρίας, η προθυμία προς την απόκτησιν και ανάγνωσιν των κατ’ ευφημισμόν λεγομένων ψυχαγωγικών, πράγματι δε ψυχοφθόρων έργων, τεκμηριοί ασφάλτως έκλυσιν των ηθών, παρακμήν των εθνών εν αυτή τη εφηβική των ηλικία και κοινωνικήν φρενοβλάβειαν, ως η αηδία προς την υγιεινήν και ρωστήριον τροφήν, η απληστία δε περί την μετάληψιν πεμμάτων, μελιππωμάτων και νωγάλων είναι ένδειξις ότι φθινάδι νόσω είληπται ο ούτω διακείμενος άνθρωπος. Της λυπηράς και απελπιστικής ταύτης καταστάσεως πασιφανή δείγματα ευρίσκομεν παρ’ ημίν, υπέρ πάσαν προσδοκίαν πλεονάζοντα*”. Τα καλά βιβλία δεν έχουν ανταπόκριση, για αυτό και οι συγγραφείς τους δεν τα εκδίδουν. “*Ο καιρός των ανθεστηρίων παρήλθε, και αν μη ασπασθώμεν σπουδαίον και ελευθέροις πρόποντα βίον εν γράμμασι και σοφία και συνέσει και σωφροσύνη και πάση Έλλησιν αρμοζούση αρετή, θα παράσχωμεν αφορμήν να είπωσιν ημίν οι ατενές προς την διαγωγήν και τον βίον ημών το βλέμμα έχοντες προσηλωμένον “θύραζε Κάρες” και θα διατελώμεν ονόματι μεν και αληθεία απόγονοι των ενδόξων προπατόρων ημών, τρόποις δε και νω -άλλως ειπάτω*”<sup>862</sup>.

Μια άλλη κατηγορία εκδιδόμενων έργων είναι οι διάφορες συλλογές λαϊκών μύθων, παροιμιών, ασμάτων και άλλου λαογραφικού υλικού, οι οποίες αποδεικνύουν την

<sup>860</sup>Ένα από τα λίγα συγγράμματα που αναφέρεται στην καρδιά είναι και το έργο του Δ. Στ. Μαυροκορδάτου “Θρησκευτικά μελέται προς μόρφωσιν χριστιανικών αρετών, ήτοι ομιλίας περί πάσης περιστάσεως και περιπετείας του ανθρωπίνου βίου κατά τας θείας και ιεράς γραφάς”, το οποίο μετέφρασε κατ’ εκλογήν από την 25η έκδοση του γερμανικού πρωτοτύπου (πρόκειται για το πεντάτομο έργο του Heinrich Zschokke 1771-1848, εκδόθηκε 1861-1865). Έχει ήδη εκδοθεί ο πρώτος τόμος και διανέμεται δωρεάν, 5/6/1861, έτος Θ’, αρ. 410, σ. 1684 κε.

<sup>861</sup>Στη βιβλιοκρισία για το βιβλίο του Κ. Λ. Ρεφενέλ “Ιστορία των νεωτέρων Ελλήνων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως υπό Μωάμεθ του Β’ μέχρι του 1825”, το οποίο μετέφρασε ο Κ. Κοκκίδης, 10/10/1861, έτος Θ’, αρ. 425, σ. 1806.

<sup>862</sup>8/5/1865, έτος ΙΓ’, αρ. 559, σ. 655 κε, από τη βιβλιοκρισία για τον Α’ τόμο της Αρχαίας καλλιτεχνίας του Α. Ρ. Ραγκαβή.



αδιάσπαστη συνέχεια μεταξύ του αρχαίου και νέου ελληνικού πολιτισμού, σύνδρομο που ταλάνιζε τους Έλληνες διαφωτιστές και απασχολεί τους διανοούμενους σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα<sup>863</sup>.

Η συλλογή ασμάτων, παροιμιών, θρηνωδιών, μύθων, αινιγμάτων κλπ δεν είναι μόνο καθήκον εντεταλμένο από τον υπουργό<sup>864</sup> αλλά και “ανάγκη εθνική και εθνολογική εστι, τούτο ουδείς ως πιστεύω δύναται να αμφισβητήσει· διότι εν τω συνόλω της δημώδους γλώσσης και ποιήσεως πρώτιστα και μάλιστα περιέχεται και διά της κριτικής θα εξετασθή ο καθόλου του ημετέρου έθνους βίος και αι πολλάί και ποικίλαι αυτού περιπέτειαι από των χρόνων της υποδουλώσεώς του... Διότι εις την δημώδη ταύτην, την μητρικήν ημών γλώσσαν, εποιήθησαν, εψάλησαν και τας θερμάς καρδίας των ημετέρων πατέρων ηλέκτρισαν τα αθάνατα εκείνα λόγια, οία του Ρήγα... ή του Ψάλτου Σολωμού...εις την ανάγκην ταύτην, της διά του τύπου διαφυλάξεως της δημώδους γλώσσης και ποιήσεως”<sup>865</sup>.

Εκδίδονται ακόμη και βιβλία των θετικών επιστημών, οι οποίες, όπως σχολιάζεται στις βιβλιοκρισίες του περιοδικού, παραμελούνται στην Ελλάδα, για αυτό, και, επειδή δεν υπάρχουν εφαρμογές τους, θεωρούνται δυσνόητες. Οι συγγραφείς τέτοιων βιβλίων, που είναι, κυρίως, μεταφράσεις επαγγέλλονται ότι τα συγγράμματά τους καθιστούν εύληπτα τα πορίσματα αυτών των επιστημών<sup>866</sup>, όπως για παράδειγμα το βιβλίο του Μ. Α. Λεβή *Τα διατί και διότι*, σε μετάφραση Μ. Ν. Βελονάκη, μια απλοποιημένη φυσική, ένα βιβλίο χρήσιμο για όλους. Με απλούστατο και καταληπτό τρόπο ο συγγραφέας ερμηνεύει τα φυσικά φαινόμενα και μεταδίδει “επαγωγώς και τερψινώς ιδέας φυσικής”<sup>867</sup>.

<sup>863</sup>“Συλλογή παροιμιών των νεωτέρων Ελλήνων μετά παραλληλισμού προς τας των αρχαίων, υπό Ιω. Φ. Βερέττα”. Αν μιμηθεί κανείς το κοινωφελές παράδειγμα του συγγραφέα, θα γίνει μια πλήρης συλλογή παροιμιών “αποδεικνυουσών ότι το αυτό επικρατεί πνεύμα εις την δημώδη φιλοσοφίαν καθ’ όλον τον ανέκαθεν και μέχρι τούδε ελληνικόν βίον”. 5/6/1861, έτος Θ’, αρ. 410, σ. 1685.

<sup>864</sup>Βλέπε παραπάνω τις σχετικές εγκυκλίους των υπουργών Π. Αργυρόπουλου, Χ. Χριστόπουλου, Α. Μαυροκορδάτου.

<sup>865</sup>Αγγελία του Ι. Γ. Θεοδώροπουλου για το έργο “Δημώδη Σύλλεκτα” (ο Παρνασσός ανέλαβε την έκδοση περιοδικού για την αποθησαύριση αυτής της πολύτιμης ύλης), 8/6/1871, έτος ΙΘ’, αρ. 775, σ. 2383.

“Ηπειρωτικά μελέται” του Ζώτου Βασιλείου, Μολοσσού, με την ιστορία, γεωγραφία, αρχαιολογία, δρομολόγιο, αναφορά στις επίσημες οικογένειες και στις τέσσερις διαλέκτους της αλβανικής που συγγενεύουν με τις τέσσερις της ελληνικής λόγω συγγένειας του ελληνικού με το αλβανικό έθνος, 8/6/1871, έτος ΙΘ’, αρ. 775, σ. 2383.

<sup>866</sup>Αγγελία του Αν. Κωνσταντινίδη για τη μετάφραση του γαλλικού βιβλίου του Α. Ganot “Φυσική όλως πειραματική”. Οι φυσικές γνώσεις πρέπει να θεωρούνται κυριότατο μέλημα της πνευματικής ανάπτυξης από την προκαταρκτική ακόμη εκπαίδευση. Αλλά μέχρι τώρα λόγω της έλλειψης θεωρίας και εμπειρίας “ατελώς άχρι τούδε παρ’ ημίν εισάγονται”. Στη μέση εκπαίδευση υπάρχουν πολλές ατέλειες και μάλιστα κατάλληλων διδακτικών βιβλίων. “Αλλ’ επειδή παρ’ ημίν έτι το στάδιον της εφαρμογής των φυσικών και μαθηματικών γνώσεων δεν κατεσκευάσθη, διότι αι φυσικά και χημικά τέχνη και αι πολυπληθείς των μαθηματικών γνώσεων εις τον πρακτικόν βίον εφαρμογαί μόλις είναι καταληπταί, διά ταύτα αι φυσικάί γνώσεις, ως εικός, δεν έχουσιν έτι καθ’ εαυτάς παρ’ ημίν ενδόσιμον· ώστε, διά να κατασταθώσι προσίταί και κοινότεραι, πρέπει προ πάντων να εκτεθώσιν όσον ένεστιν εύληπτοι, σκόπιμοι εν γένει και επομένως απηλλαγμένοι της μαθηματικής θεωρίας, ήτις ολίγοις ούσα βατή, αποτρέπει τους πολλούς”. 25/4/1859, αρ. 312, σ. 899 κε.

“Επιστημονικά παράδοξα” από το Δ. Σ. Στρούμπο, καθηγητή της Φυσικής, 20/5/1863, έτος ΙΑ’, αρ. 490, σ. 104.

<sup>867</sup> 5/6/1861, έτος Θ’, αρ. 410, σ. 1685.

Αναφέρουμε και άλλα βιβλία όπως:

“Εγχειρίδιον οργανικής Χημείας” από τον Γ. Ν. Ζαβιτσάνο. Δεν τολμά να παρουσιάσει πρωτότυπη συγγραφή αλλά απάνθισμα από τα εξοχότερα ευρωπαϊκά συγγράμματα, 24/10/1864, έτος ΙΒ’, αρ. 541, σ. 512.

Υπάρχουν και εκδόσεις βιβλίων για πιο σύγχρονες επιστήμες, όπως για την πολιτική οικονομία. Τα σχόλια στις εκδόσεις, μερικές φορές, αποτελούν καταπέλτη, καθώς δίνουν όλο το φάσμα των προβλημάτων που βάζουν τροχοπέδη στην ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας και περιγράφουν πολύ εύστοχα ιδεολογίες και νοοτροπίες, που έχουν διαμορφωθεί στο ελληνικό κράτος. Η πολιτική οικονομία είναι η επιστήμη των επιστημών του πρακτικού βίου των εθνών και χρησιμεύει στην ανάπτυξη των υλικών τους πόρων, στους οποίους και θεμελιώνεται η ηθική τους ευδαιμονία. Στην Ελλάδα η επιστήμη αυτή περιορίζεται σε λίγους και η παραμέλησή της είναι αξιοκατάκριτη, διότι η Ελλάδα έχει πολλούς απόκρυφους και ακαλλιέργητους πόρους, από τους οποίους μπορεί να αντλήσει πλούτο. Το βιβλίο είναι ευνόητο, κατάλληλο και χρήσιμο για το βιομήχανο, το γεωργό, τον έμπορο και κάθε ελεύθερο πολίτη που ζει με τη δραστηριότητά του, δεν εξευτελίζεται σε θεσιθηρίες, δεν καταφεύγει σε ανάρμοστα μέσα, που ζητά με την εθνική αναγέννηση να απομακρύνει τις παλιές έξεις και να αναπτύξει τη δραστηριότητα, την πρακτική ενέργεια και την ιδιωτική ευζωία, στις οποίες στηρίζεται το φρόνημα, η αξιοπρέπεια του ελεύθερου πολίτη και το μεγαλείο του έθνους<sup>868</sup>.

Μια παρόμοια εικόνα για την οικονομική στασιμότητα του ελληνικού κράτους και τη στροφή στο δημόσιο, όπου αναζητείται η επαγγελματική αποκατάσταση, δίνει και η αγγελία του Δ. Αποστολίδη για την έκδοση βιβλίου με τίτλο *Τεχνολογία, ήτοι στοιχειώδεις γνώσεις περί των εν χρήσει μεθόδων και υλών εις κατασκευήν όλων των αναγκαιοούντων εις τον κοινωνικόν άνθρωπον αντικειμένων*. Κρίνεται περιττό να σχολιαστεί η ωφελιμότητα του βιβλίου για την Ελλάδα “παντός βιομηχανικού καταστήματος εστερημένη μετά τριακονταετή βασιλείαν, εξωθήσασαν χωλούς και αναπήρους επί τον εξευτελιστικόν και πτωχαλέον υπαλληλικόν βίον, και προγράψασαν την βιομηχανίαν και τας τέχνας, τας καθιστώσας τους λαούς ευδαίμονας και ανεξαρτήτους”<sup>869</sup>.

Ειδικά για τις πρακτικές τέχνες φαίνεται να εκδηλώνεται κάποια επιφυλακτικότητα και δισταγμός: Ο Α. Πανδής, ιερέας και διευθυντής του Λυκείου της Κέρκυρας, εκδίδει βιβλίο

---

Ο Π. Ψαράς εκδίδει σε μετάφραση το έργο “Αστερόεις Ουρανός”, ένα εγχειρίδιο φυσικής ιστορίας πολύ ωφέλιμο στα Ελληνόπουλα “διά το ευμέθοδον περί την ταξινόμησιν των ζωϊκών πλασμάτων, το τερπνόν και αφελές της ύλης και προπάντων την επιστημονικήν αξίαν του συγγραφέως”, 22/2/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 552, σ. 600.

<sup>868</sup> Από τη βιβλιοκρισία για το βιβλίο του Ι. Ραπέτ “Εγχειρίδιον Ηθικής και Πολιτικής Οικονομίας προς χρήσιν των εργατικών τάξεων”, το οποίο μετέφρασαν από τα γαλλικά οι Μ. Κανελλόπουλος και Α. Σκαλίδης, 23/5/1864, έτος ΙΒ΄, αρ. 526, σ. 392.

<sup>869</sup> 21/9/1864, έτος ΙΒ΄, αρ. 538, σ. 487.

Ανάλογο είναι και το βιβλίο “Πραγματεία περί του καταλληλοτέρου διά την Ελλάδα οικονομικοπολιτικού οργανισμού” του Στάμου Τρικκαλιώτη. Ο συγγραφέας σπούδασε πολλά χρόνια στην Αμερική και είδε εκπαιδευτικές, οικονομολογικές και άλλες θεωρίες στην εφαρμογή τους. Το έργο του αυτό αλλά και διάφορα άρθρα του συντελούν “εις διαφωτισμόν και οδηγίαν των προαιρουμένων και δυναμένων να ωφεληθώσιν εξ αυτών και των κεκλημένων εις αρχάς, αφ’ ων δέον να εκπορεύωνται αι πρωτοβουλίαί και ενέργειαι των ποικίλων βελτιώσεων, ων χρείαν έχουσι πάντες σχεδόν οι κλάδοι της εθνικής ημών αναπτύξεως”. 8/5/1865, έτος ΙΓ΄, αρ. 559, σ. 654 κε.

Αγρονομίας. Η μάθησή της στην αρχή θεωρούνταν, όπως σχολιάζεται, βάνουση τέχνη, στη συνέχεια, όμως, αναγνωρίστηκε ως ευγενής και τέλεια σπουδή και διδάσκεται στα πανεπιστήμια της φωτισμένης δυτικής Ευρώπης μαζί με τις άλλες επιστήμες<sup>870</sup>.

Συχνές είναι οι αναφορές στους Νεοέλληνες διαφωτιστές. Οι Κοραΐς, Βάμβας και άλλοι είτε με τις συμβουλές τους είτε με το ίδιο τους το έργο αποτελούν εγγύηση για την ποιότητα των εκδιδόμενων συγγραμμάτων. Πέρασε ο καιρός που θεωρούσαν υπερβολές τις συμβουλές του αιδίου Κοραή, διότι προσπαθούσε να αποδείξει απαραίτητη τη σπουδή της λατινικής γλώσσας στους Έλληνες. Σήμερα οι συνθήκες αποδεικνύουν ότι και ο φιλόλογος και αυτός που ασχολείται με τις νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες και ο ιατρός και ο νομικός και ο θεολόγος δεν μπορούν να προοδεύσουν χωρίς τη λατινική. Ο καθηγητής Κ. Σ. Κουμανούδης επεξεργάστηκε και τελειοποίησε το λεξικό του Ουλερίχου. Δεν μπορεί, όμως, να καλύψει την ανάγκη των αρχαίων, ευθύνη που ανέλαβαν οι δύο φοιτητές της Φιλοσοφικής Ιω. Μπουρτσελάς και Ευσ. Δ. Τσακαλώτος, οι οποίοι, βασιζόμενοι στο λεξικό του καθηγητή τους, εκδίδουν ευμέθοδο και απλούστερο βιβλίο για τους άπειρους στη λατινική γλώσσα το *Επίτομον λεξικόν της λατινικής γλώσσης*<sup>871</sup>.

Ο υπουργός Α. Χ. Λόντος συστήνει το βιβλίο *Έκδοση των σημειώσεων του Ν. Βάμβα* σε εκλεκτούς λόγους του Δημοσθένη και στον κατά Κτησιφώντα του Αισχίνη: *“οι παλαιοί του γένους διδάσκαλοι, οι υπέρ πάσαν άλλην μέριμναν την προς ωφέλειαν της πατρίδος και φωτισμόν του γένους πρωτίστην τιθέμενοι και πάντα τον ιερόν βίον αυτών εις τούτο ανηλωκότες, εθνωφελώς ούτω και θεαρέστως τον βίον μετελθόντες, αφήκαν ημίν πολύτιμον κληροδοσίαν ου μόνον της εαυτών πολιτείας το αξιομίμητον παράδειγμα, αλλά και τα φιλοπονηθέντα παρ’ αυτών σοφά έργα, και διατελούσιν ούτω οίον εσαεί τω γένει χρήσιμοι”*<sup>872</sup>.

Υπάρχουν επίσης εκδόσεις και άλλων βιβλίων, που δεν είναι δυνατόν να μνημονευθούν στην παρούσα εργασία. Φτάνοντας στο τέλος αυτής της ενότητας θα πρέπει να σημειώσουμε την αναφορά του περιοδικού στην έμμετρη μετάφραση της *Οδύσσειας* του Ομήρου από τον Ιάκωβο Πολυλά (Τεύχος τρίτον περιέχον τας ραψωδίας Ν-Σ.), η οποία φιλοπονήθηκε σε γλώσσα δημοτική. Τις προηγούμενες ραψωδίες της μετάφρασης έκρινε ευνοϊκά ο αλλοδαπός τύπος. Το περιοδικό πληροφορεί ότι θα εκδοθούν και μακρά προλεγόμενα. Η έκδοση των προλεγόμενων θα είναι ωφέλιμη και θα χρησιμεύσει στην ορθή εκτίμηση του έργου της μετάφρασης. Τα σχόλια του περιοδικού δείχνουν ότι,

<sup>870</sup> 2/6/1865, έτος ΙΓ', αρ. 562, σ. 680.

<sup>871</sup> 26/6/1864, έτος ΙΒ', αρ. 529, σ. 415 κε.

<sup>872</sup> 8/5/1865, έτος ΙΓ', αρ. 559, σ. 653.

τουλάχιστον για τον ποιητικό λόγο, δημιουργείται κάποια εξοικείωση με τη δημοτική γλώσσα<sup>873</sup>.

Αξίζει επίσης να μνημονευθεί και το *Εγχειρίδιον εμπειρικής ψυχολογίας κατά την μέθοδον της επαγωγής υπό του Γ. Α. Λίνδνερ εξελληνισθέν εκ της Ε΄ γερμανικής εκδόσεως προς χρήσιν των γυμνασίων και διδασκαλείων* από το Δημήτριο Ιωαννίδη Ολύμπιο, διδάκτορα της φιλοσοφίας<sup>874</sup>.

Βαθμιαία αρχίζουν να εκδίδονται και βιβλία σύμφωνα με τη νέα διδακτική μέθοδο<sup>875</sup>, μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών κειμένων<sup>876</sup>, και ποιήματα στη νεοελληνική γλώσσα<sup>877</sup>, καθώς και βραβευμένα έργα στα διάφορα διαγωνίσματα<sup>878</sup>. Πολύ νωρίτερα, όμως, ήδη από το 1859, αναγνωρίζεται η αναμφισβήτητη αξία του εθνικού μας ποιητή Διονύσιου Σολωμού με τα επαινετικά λόγια του περιοδικού<sup>879</sup>.

---

<sup>873</sup> Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 1/6/1880, αρ. 5, σ. 80.

<sup>874</sup> Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 1/8/1880, αρ. 9, σ. 144.

<sup>875</sup> Πραγματεία αναγνωσθείσα εν τω Ελληνικώ Διδασκαλικώ Συλλόγω υπό Χ. Πουλίου καθηγητού “Περί της εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδασκαλίας της ιεράς ιστορίας”.

“Μέγα αλφαβητάριον κατά νέαν μέθοδον” συντεταγμένον υπό Χ. Πουλίου καθηγητού.

“Νέον αναγνωσματάριον κατά το πρόγραμμα των εν τω προτύπω δημοτικώ σχολείω του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης διδασκομένων μαθημάτων” υπό Χ. Πουλίου καθηγητού. Τεύχος πρώτον, δευτέρα έκδοσις επηυξημένη και βελτιωμένη, Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 1/8/1880, αρ. 9, σ. 144.

“Επίτομος Ελληνική Ιστορία από των αρχαίων χρόνων μέχρι του νυν προς διδασκαλίαν εν τοις δημοτικοίς σχολείοις” υπό Δ. Η. Κυριακοπούλου καθηγητού. Έκδοσις νέα βελτιών μετά εικόνων, Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 1/10/1880, αρ. 13, σ. 206..

<sup>876</sup> “Σοφοκλέους τραγωδία μετενεχθείσα εκ της αρχαίας εις την νεωτέραν ελληνικήν” υπό Γ. Π. Κορωναίου φοιτητού, Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 15/1/1881, αρ. 20, σ. 320.

<sup>877</sup> Ανδρ. Μαρτζώκη, “Φλοίσβοι. Ποιήματα”, Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 15/2/1881, αρ. 22, σ. 352.

<sup>878</sup> Αντ. Ι. Αντωνιάδη “Η μάνα του γενίτσαρου”, βραβευθείσα εις τον ποιητικόν διαγωνισμόν του φιλογενούς Ι. Γ. Βουτσινά (5/6/1877), Έτος ΚΗ΄, περίοδος Β΄, 1/3/1881, αρ. 23, σ. 368.

<sup>879</sup> “Διονυσίου Σολωμού τα ευρισκόμενα”, εκδοθέντα υπό Αντ. Τερζάκη, στην Κέρκυρα. “Ουδόλως πειρώμεθα ίνα μνήσωμεν την αξίαν του μουσοστεφούς ποιητού... στιχουργοί ψυχροί και σχολαστικοί γενώνται καθ’ ημέραν, ποιηταί όμως, ως ο Σολωμός, σπανιώτατα αναφαίνονται”, 28/11/1859, έτος Ζ΄, αρ. 341, σ. 1134.

### 3.4.5.Θρησκευτική-ηθική -εθνική αγωγή

Σε όλα τα δημοσιευμένα, στο περιοδικό, κείμενα και, όταν δίνεται σχετικό έναυσμα, θα υπάρχει οπωσδήποτε αναφορά στη θρησκευτική και ηθική αγωγή των μαθητών και δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στον τακτικό εκκλησιασμό των μαθητών και στη μελέτη του Ευαγγελίου. Υπεύθυνοι για αυτό είναι οι διδάσκοντες και οι νομάρχες οφείλουν να τους ελέγχουν<sup>880</sup>.

Σε προτρεπτικό-ημιεπίσημο γράμμα του ο υπουργός Χ. Χριστόπουλος προς τους γυμνασιάρχες, σχολάρχες και ελληνοδιδασκάλους υπενθυμίζει την εκτέλεση των άρθρων 14 και 76 του κανονισμού των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων “περί προσευχής και εκκλησιάσεως των μαθητών”. Η *Εφημερίς των Φιλομαθών* σχολιάζει το γεγονός ότι η κυβέρνηση φροντίζει, ώστε τα φίλτατα τέκνα να διδάσκονται όχι μόνο γράμματα, αλλά και να καθοδηγούνται δεόντως στα θρησκευτικά τους καθήκοντα και γενικά καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια για την ηθική τους μόρφωση<sup>881</sup>.

Στις ετήσιες εξετάσεις οι νομάρχες, οι έπαρχοι και τα μέλη των εξεταστικών επιτροπών έχουν καθήκον να ερευνούν αν μαζί με τη διανοητική ανάπτυξη διαμορφώθηκαν επίσης η καρδιά και το ήθος των νέων<sup>882</sup>. Η φοίτηση στο σχολείο θα συντελέσει, ώστε τα παιδιά, που θα αποφοιτούν να έχουν μόρφωση, να είναι καλοί χριστιανοί και καλοί πολίτες, οι οποίοι θα σκέπτονται πώς θα βελτιώσουν την ιδιοκτησία που θα τους αφήσουν οι γονείς τους, πώς θα απολαύσουν τα αγαθά της ειρήνης, της ησυχίας, της αγάπης, που τους δώρισε ο δημιουργός. Ακόμη θα αποφοιτήσουν μαθητές που θα συνεχίσουν στα ανώτερα εκπαιδευτήρια και θα χρησιμεύσουν είτε ως κληρικοί είτε ως πρόξενοι άλλων ωφελειών<sup>883</sup>.

<sup>880</sup>“πάσης πολιτείας και κοινωνίας η διάπλασις και ο καταρτισμός δεν ευοδούται, εάν μη φέρη εν εαυτή της θρησκευτικής προπαρασκευής την ζύμην... ίνα εξ απαλών ονύχων εμβάλλωνται εις τας τρυφεράς της ομοεθνούς νεότητος ψυχάς τα θρησκευτικά σπέρματα των οποίων οι ευθαλείς και αγλαοί καρποί και αυτούς και την κοινωνίαν ευφραίνουσι διατάττομεν” ανάγνωση και ερμηνεία του Ευαγγελίου κάθε Σάββατο στο σχολείο. Συνοδεία των μαθητών στον εσπερινό του Σαββάτου και στη λειτουργία της Κυριακής. Μετά τη θεία λειτουργία ανάπτυξη του αναγνωσθέντος ευαγγελίου. Έλεγχος των απουσιών των μαθητών και επίδοση βραβείων ή απόδοση τιμηριών. “Ανατίθεμεν εις τον υπέρ της αληθούς δόξης και ευημερίας του ημετέρου έθνους ζήλου υμών την επιβολήν της πιστής εκπληρώσεως των ειρημένων εις τους δημοδιδασκάλους” (εγκύκλιος του υπ. Στ. Βλάχου, στους νομάρχες 31/1/1853, αρ. 15, σ. 60).

Επίσης δημοσιεύεται στο περιοδικό, 17/3/1856, αρ. 155, σ. 627, απόσπασμα επιστολής του Χ. Χριστόπουλου (29/2/1856) προς το Γυμνασιάρχη του Γυμνασίου του Ναυπλίου “συστηματικώτερον και δραστηριώτερον επεστήθη ήδη η προσοχή ως προς την θρησκευτικήν και ηθικήν της φοιτώσης νεολαίας μόρφωσιν. Κάλιστα γινώσκετε ότι η νοητική πρόοδος ηνωμένη ούσα μετ’ ευσεβείας και χρηστότητος εγγυάται εις την πολιτείαν την ευημερίαν”.

<sup>881</sup> 17/3/1856, αρ. 155, σ. 628

και σε άλλο δημοσίευμα 20/5/1874, έτος ΚΒ΄, αρ. 826-827, σ. 2780. “Περίληψις της περί της εις τους ιερούς ναούς φοιτήσεως”(24/5/1874). Ο υπ. Ι. Βαλασόπουλος: “Πόσον συντελεί προς την Χριστιανικήν διδασκαλίαν των παιδων, ήτις είναι ομολογουμένως η βάσις και το θεμέλιον της ηθικής αυτών αγωγής η εις τους ιερούς ναούς φοίτησις”. Το σωτήριο αυτό καθήκον έχει παραμεληθεί. Οι δημοδιδασκαλοι να συνοδεύουν τα παιδιά στις ιερές ακολουθίες της Κυριακής και των κυριότερων εορτών.

<sup>882</sup> 7/7/1856, αρ. 168, σ. 684.

<sup>883</sup> 7/7/1856, αρ. 168, σ. 683. Κατά το λόγο του ο επίσκοπος Οιτύλου (20/6/1856) για το νεόδμητο δημοτικό σχολείο Καρδαμύλης.

Ο ιεράρχης Θηβών και Λεβαδείας επισκεπτόμενος τα εκπαιδευτικά διδακτήρια εκφώνησε λόγο παραινετικό στους μαθητές περιστρεφόμενος σε τρία ζητήματα, στη λατρεία στο Θεό, στην πίστη και υπακοή στον πολυαγάπητο και φιλόμουσο βασιλέα, στην ευπείθεια και στο σεβασμό στους γονείς και διδασκάλους, καθώς και στη σεμνότητα και επιμέλεια στα μαθήματά τους<sup>884</sup>.

Σε κάθε ευκαιρία τονίζεται ο διπλός σκοπός της εκπαίδευσης και επαινούνται οι διδάσκοντες των σχολείων εκείνων, στα οποία οι μαθητές *“ουχί μόνον προκόπτουσιν εις την εκμάθησιν των γραμμάτων, αλλά κοσμούνται και με το περικόσμημα εκείνο των ηθικών αρετών, αι οποίαι μόναι δύνανται να καταστήσωσι τούτους καλούς καγαθούς πολίτας”*<sup>885</sup>.

Ο υπερβολικός ζήλος για τον εκκλησιασμό φαίνεται ότι είχε οδηγήσει στην τιμωρία των απόντων μαθητών από τις ιερές ακολουθίες. Ο υπουργός Α. Μαυρομιχάλης (21/2/1868) σχετικά με τις ποινές που επιβάλλονται, όταν οι μαθητές δεν εκκλησιάζονται, υποστηρίζει ότι σε αυτή την περίπτωση *“αντί να συγκινήται και παρορμάται το πνεύμα και η καρδιά των μαθητών διά νουθεσιών και διδασκαλίας του καθήκοντος προς τον Θεόν και την αγίαν αυτού Εκκλησίαν, ίνα εκόντες έρχωνται εις την εκπλήρωσιν τούτων, επιβάλλει αυτοίς το ύψιστον πνευματικόν καθήκον της ποινής το φόβητρον”*<sup>886</sup>.

Εκτός από τη θρησκευτική και ηθική αγωγή, σπανιότερα, τονίζεται και η εθνική, αυτό συμβαίνει, όταν η είδηση ή το κείμενο έχουν δέκτες στον έξω ελληνισμό. Όπως στο σχολείο του Γ. Παπαδόπουλου, όπου φοιτούν και ομογενείς από τον έξω ελληνισμό: *“η διεύθυνσις του ελληνικού εκπαιδευτηρίου κατήρτισε σύστημα εθνικής παιδείσεως, ης η βάση είναι το φιλογενές και θρησκευτικόν αίσθημα. Τούτο δε το σύστημα διά πολυετούς εμπειρίας τελειοποιηθέν, παρήγαγεν ήδη αγλαούς καρπούς· όθεν οι του εκπαιδευτηρίου τούτου μαθηταί διακρίνονται και εν Αθήναις και εν ταις κυριωτάταις του ελληνισμού εστίαις διά θερμής φιλοπατρίας, δι’ ευπαιδευσίας και διά συνετής τινος τάξεως εν τοις βιωτικοίς πράγμασι”*<sup>887</sup>.

Η διαγωγή των μαθητών παρακολουθείται στενά και έξω από το σχολείο και υπεύθυνοι για αυτήν είναι οι διδάσκοντες<sup>888</sup>.

<sup>884</sup> 27/4/1857, αρ. 207, σ. 54.

<sup>885</sup> 13/2/1860, έτος Ζ΄, αρ. 351, σ. 1214. Αναδημοσίευση από τα *Ελληνικά Χρονικά* για το Γυμνάσιο και Σχολαρχείο του Μεσολογγίου.

<sup>886</sup> 8/3/1868, έτος ΙΣΤ΄, αρ. 661, σ. 1471.

<sup>887</sup> 3/9/1869, έτος ΙΖ΄, αρ. 711-712, σ. 1866-1867. Από το λόγο (28/6/1869) “περί του γαλλικού μυθιστορήματος και της επιρροής αυτού εις τα εν Ελλάδι ήθη” του Α. Ζανετάκη Στεφανόπουλου, καθηγητή της γαλλικής στο εκπαιδευτήριο του Γ. Γ. Παπαδόπουλου.

<sup>888</sup> 30/5/1872, έτος Κ΄, αρ. 793, σ. 2536. Ο υπουργός Α. Νοταράς (12/5/1872) απευθυνόμενος στους γυμνασιάρχες των γυμνασίων της Αθήνας: “αί τε νουθεσίαι και αυστηραί διαταγαί υμών προς τους μαθητάς των καθ’ υμάς γυμνασίων, απαγορευτικάί της φοιτήσεως αυτών εις τα λεγόμενα ωδικά καφφενεία και άλλα εκλυτικά της κοσμιότητος του μαθητικού βίου μέρη, είναι πρόσθετοι βεβαιώσεις της επιγνώσεως των υμετέρων καθηκόντων, εφ’ ω και επαινούμεν υμάς. Επειδή δε είναι πιθανόν κατά τας επιούσας αναπαύλας να νομίσωσιν οι μαθηταί ότι μένουσιν ανεπιτήρητοι και οίον αυτοδέσποτοι και

Προσοχή δίνεται επίσης και στον επαπειλούμενο κίνδυνο από τα ξένα θρησκευτικά δόγματα μέσω των αναγνωσμάτων που κυκλοφορούν. Ο υπουργός Γ. Μίλησης (19/6/1876) κάνει αναφορά σε κατάλογο βιβλίων *“ων η ανάγνωση και χρήση απαγορεύεται εν τοις σχολείοις, άτε δυναμένων να εμποιήσωσιν εν τω πνεύματι της ευσεβούς νεολαίας εντυπώσεις εναντίας προς τα δόγματα, τα μυστήρια, τους κανόνες, την διδασκαλίαν, τας παραδόσεις, τας τελετάς και τα έθιμα της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας”*<sup>889</sup>.

Υπάρχει, όμως, και ο αντίλογος, διότι σε μέρη, όπου υπήρχε μεγάλος αριθμός ετερόδοξων Ελλήνων, όπως στις Κυκλάδες, το πρόβλημα ήταν μεγάλο, ιδιαίτερα, όταν δεν υπήρχε θρησκευτική ανοχή. Δημοσιεύεται σχετικό άρθρο για το ευαίσθητο αυτό θέμα, στο οποίο τονίζεται ότι μια μεγάλη αρχή απαραίτητη για την ηθική και διανοητική ανάπτυξη και πρόοδο, που επικυρώθηκε το 1789 με τη Γαλλική Επανάσταση είναι η ελευθερία της συνειδήσεως. Η διδασκαλία του λαού που θα ήταν άμοιρη της θρησκείας και του πατριωτισμού θα ήταν άγονη και φθοροποιά. Η αρχή του δημοσίου δικαίου είναι η ελευθερία της συνείδησης. Σε αυτήν υπόκειται και η διδασκαλία και το κράτος και η κοινωνία. Η θρησκεία δεν επιβάλλεται, αλλά διδάσκεται και ο καθένας είναι ελεύθερος να ενστερνίζεται το δόγμα των πεποιθήσεών του. Η εφαρμογή της ελευθερίας της συνειδήσεως στη διδασκαλία κάθε βαθμού επιτάσσεται από το κοινωνικό συμφέρον και το νόμιμο δίκαιο. Επιβάλλεται η θρησκευτική εκπαίδευση και ανάλογα με το θρήσκευμα υπάρχει τροποποίηση στο πρόγραμμα<sup>890</sup>.

Η φροντίδα της ηθικής αγωγής επεκτείνεται σε όλη την κοινωνία και στις 10/1/1856 ο Χ. Χριστόπουλος αποστέλλει εγκύκλιο *“περί μέτρων τεινόντων εις την βελτίωσιν της δημοσίας ηθικής”*, σύμφωνα με την οποία οι διοικούντες πρέπει να φροντίζουν, ώστε η προσήκουσα θρησκευτική και ηθική ανάπτυξη να παρακολουθεί τη διανοητική ανάπτυξη του τόπου. Με τα χρηστά ήθη συντηρείται η ευημερία της πολιτείας, ενώ χωρίς αυτά εγείρεται οικοδομή επί της άμμου. Για αυτό το σκοπό δεν επαρκεί η απειλή των νόμων. Ο λαός πρέπει να ανατραφεί έτσι, ώστε να αποφεύγει και να μισεί το κακό και να πράττει το καλό, σύμφωνα με τις εντολές της πίστεως. Μόνο έτσι η αρτισύστατη ελληνική κοινωνία θα μπορέσει να τελειοποιηθεί και να τεθεί στον ίδιο παράλληλο με τα έθνη της Εσπερίας. Οι νομάρχες να φροντίσουν σε συνεννόηση με τον κλήρο να γίνεται

---

αυτοτελείς, επιθυμούμεν ίνα εννοήσωσιν ούτοι ότι δεν θέλει λείπει η επιπήρησις υμών, ως και δεν πρέπει να λείψη κατά το ειρημένον διάστημα... η ηθική δύναμις είναι απροσμάχητος και ότι εις την φωνήν ταύτης θυσιάζει έκαστος πάσαν κακήν προαίρεσιν ή έξιν ποιήσατε ταύτης πρώτον χρήσιν, εν αποτυχία δε, όπερ δύναται να συμβή παρά τισι μόνον, ελθέτω η επίσης πατρική τιμωρία αδυσώπητος”.

<sup>889</sup> 14/8/1876, έτος ΚΔ', αρ. 853-54, σ. 2992.

<sup>890</sup> 20/10/1869, έτος ΙΖ', αρ. 715, σ. 1900 κε. Αναδημοσίευση από την Εφημερίδα *“Ερμούπολις”*. Το σχετικό απόσπασμα από το λόγο του Γάλλου γερουσιαστή *“Λαχερονιέρου”* απευθύνεται στους διευθύνοντες τη διανοητική εκπαίδευση των παιδιών. Αυτοί είναι υπεύθυνοι για τη διανοητική και ηθική μόρφωση των παιδιών που είναι η γενιά του μέλλοντος.

διδασκαλία όχι μόνο για τα καθήκοντα στο Θεό αλλά και στον πλησίον, καθώς και ότι ο άνθρωπος ως μέλος κοινωνικό πρέπει να ενεργεί για χάρη της ολομέλειας. Οι ιεροκήρυκες να περιοδεύουν για αυτό το σκοπό.

Όσον αφορά στη διδασκαλία στο σχολείο αυτή δεν πρέπει να μεταδίδει μόνο γνώσεις, αλλά και να εμπνέει στη νεολαία έρωτα προς το αγαθό και το αληθές, να τρέφει την κλίση στην αρετή και να εγείρει την αποστροφή στο κακό. Οι νομάρχες να επισκοπούν τα εκπαιδευτήρια, για να διαπιστώνουν αν οι δάσκαλοι εργάζονται για αυτό το σκοπό και να υποβάλουν λεπτομερείς εκθέσεις.

Αν υπάρχει ανάγκη, να ανεγερθούν νέα διδακτήρια, διότι *“τα δημοτικά γράμματα, η πρώτη και απαραίτητος αυτή τροφή του λαού, ανάγκη να λάβωσι την δυνατήν εξάπλωσιν καθ’ όλα του κράτους τα μέρη, ίνα διά της εκτάσεως επιλυθώσι τα ευεργετικά αποτελέσματα της πρώτης ταύτης του πολιτισμού δόσεως άχρι της εσχάτης χωρικής καλύβης”*. Θα πρέπει επίσης να προσεχθεί ο τρόπος της διαχείρισης της εξουσίας από τους διοικούντες. Να επαγρυπνούν, ώστε η ευθυδικία, η ειλικρίνεια, η ακεραιότητα του χαρακτήρα να διέπει την ενέργεια των αρχών, διότι το ευγενές τους παράδειγμα επενεργεί θετικότερα στην ηθική βελτίωση των διοικουμένων<sup>891</sup>.

Στα πλαίσια της ηθικής προαγωγής του λαού ζητείται η βοήθεια της Εκκλησίας με τη συνδρομή ιεροκλήρυκων. Η κυβέρνηση με την αποστολή ιεροκήρυκα στο νομό Φθιώτιδας ανοίγει δίοδο, που θα φέρει “ευκαταία αποτελέσματα”. Η ηθική αυτή διδασκαλία είναι αναγκαία από τότε που οι άνθρωποι παρεξέκλιναν και “πολλαχού ανεφάνη κακοήθης τις ροπή εις την ψευδορκίαν, και εις άλλας αντιχριστιανικάς πράξεις”. Μακάρι τα λόγια του ιεροκήρυκα Αγ. Λεκόπουλου να “διέλθωσιν ως ακτίνες φωτοβόλοι εις την καρδίαν του χριστεπωνύμου πληρώματος, προς σωτηρίαν ηθικήν και ψυχικήν της ανθρωπότητας”<sup>892</sup>.

Ο πρύτανης Κ. Ασωπίος κάνει γνωστή (5/1/1857) την προκήρυξη διαγωνίσματος κατάλληλου για τη χριστιανική ηθικοποίηση των ελληνοπαίδων και του ελληνικού λαού. Ο βραβευμένος συγγραφέας θα βραβευθεί από τη χρηματική χορηγία του Γ. Μελά. Η συγγραφή πρέπει να “διαλαμβάνη περί όλων των χριστιανικών αρετών των στηριζομένων επί των θείων λόγων του θεανθρώπου Ιησού και των Αποστόλων αυτού”. Η γλώσσα του συγγράμματος απαιτείται να είναι καθαρότατη, απλούστατη και σε όλους εύληπτη χωρίς μακρές περιόδους, δύσκολες φράσεις, δυσνόητες λέξεις ή έννοιες ή χυδαϊσμούς, να είναι η καθομιλουμένη “ορθώς και καθαρώς έχουσα”. Ο τρόπος έκθεσης να είναι τέτοιος, ώστε η ανάγνωση του βιβλίου να έλκει και να κρατά ζωηρή την προσοχή του αναγνώστη. Να

<sup>891</sup> 15/1/1856, αρ. 146, σ. 588.

<sup>892</sup> 22/12/1858, αρ. 295, σ. 763.



αποφευχθεί το σχολαστικό, διδακτικό και μονότονο ύφος που κουράζει και αποκρούει. Σκοπός του συγγράμματος να είναι όχι η γνωστοποίηση των χριστιανικών αρετών αλλά η έμπνευση σε αυτές και η διευκόλυνση στην απόκτησή τους και στην εξάσκηση στον πρακτικό βίο<sup>893</sup>.

Επιγραμματικά θα μπορούσαμε να πούμε για την *Εφημερίδα των Μαθητών και των Φιλομαθών* ότι πρόκειται για ένα πραγματικά πλουσιότατο σε ύλη περιοδικό, από το οποίο ο μελετητής μπορεί να αντλήσει στοιχεία όχι μόνο για την ιστορία της εκπαίδευσης αλλά και για άλλες επιστήμες, ανάλογα, βέβαια, με τα ενδιαφέροντά του. Η μακρόχρονη και συχνή έκδοσή του μας έδωσε τη δυνατότητα, κατά τη μελέτη του, να παρακολουθήσουμε τις εξελίξεις στη διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης στην Ελλάδα, η οποία φάνηκε στενά εξαρτημένη από το ιδεολογικό-πολιτικό-οικονομικό πλαίσιο της εποχής, και ακόμη την αργή διαδικασία στις αλλαγές που έγιναν στο εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς και τη νοοτροπία που επικρατούσε στον εκπαιδευτικό κόσμο κατά το 19<sup>ο</sup> αιώνα. Η πορεία, την οποία ακολούθησε η σκέψη των λογίων της εποχής με την απομάκρυνση από το Διαφωτισμό, τη στροφή στο Νεοανθρωπισμό και στη συνέχεια την εμμονή στην αρχαία εύκλεια και στην Ορθόδοξη θρησκεία, διαφαίνεται αρκετά καθαρά στη διάρκεια των τριάντα χρόνων της έκδοσης του περιοδικού.

---

<sup>893</sup> 27/1/1857, αρ. 198, σ. 805.

#### 4. ΦΙΛΙΣΤΩΡ

ΤΙΤΛΟΣ: Φιλίστωρ

ΥΠΟΤΙΤΛΟΣ: Σύγγραμμα Φιλολογικόν και παιδαγωγικόν

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Σ. Κουμανούδης, Κ. Ξανθόπουλος, Δ. Ι. Μαυροφρύδης

ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: Αθήναι

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ: Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφως

ΔΙΑΡΚΕΙΑ: Ιανουάριος 1861-Δεκέμβριος 1862

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: Σχήμα 4ου μεγέθους

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΤΗΣ: Εκδίδεται δις του μηνός και  
(από τον Ιανουάριο του 1862) κατά μήνα

ΤΙΜΗ:

Συνδρομή ετησία προπληρωτέα εν Αθήναις δραχμαί 16, εν ταις επαρχίαις και τη  
Επτανήσω 18, Τουρκία 20

Αυστρία 4 γερμανικά τάληρα, Γαλλία 20 φράγκα, Αγγλία 15 σελίνια, Ρωσσία 8 αργυρά  
ρούβλια

#### 4. 1. Οι συντάκτες του Φιλίστορα

Ο Κουμανούδης Στέφανος (Αδριανούπολη 1818-Αθήνα 1899) μετά από σπουδές στη Γερμανία (στο Μόναχο με καθηγητές το φιλόλογο και φιλέλληνα Fr. Thiersch, το φιλόλογο Sprengler, το φιλόσοφο Schelling, στο Βερολίνο με καθηγητή Aug. Boeckh) και στη Γαλλία (Πανεπιστήμιο Σορβόνης και College de France) διετέλεσε για σαράντα χρόνια καθηγητής της Ρωμαϊκής Γραμματολογίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παρά τις μακρόχρονες σπουδές του δεν είχε φροντίσει να εφοδιαστεί με τους τυπικούς τίτλους για μια άνετη πρόσβαση σε πανεπιστημιακές θέσεις. Πριν από την οριστική του εγκατάσταση στην Αθήνα δημοσίευσε μελέτη με θέμα *“Πού σπεύδει η τέχνη των Ελλήνων την σήμερον”* (Βελιγράδι 1845) και ασχολήθηκε με μεταφράσεις πεζών και έμμετρων έργων από τα γαλλικά και γερμανικά, καθώς και με τη σύνθεση δικών του στίχων. Το 1845 ήρθε στην Αθήνα και προωθήθηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη, ο οποίος έκρινε ότι δεν έπρεπε, λόγω έλλειψης τυπικών προσόντων, να στερηθεί το Πανεπιστήμιο μια τέτοια προσωπικότητα, και ανέλαβε τη θέση του υφηγητή της Λατινικής Φιλολογίας έως το 1887. Οργάνωσε την “Αρχαιολογική Εταιρεία της Ελλάδος” ως γραμματέας της (24/5/1859-20/12/1895) και συνέβαλε σημαντικά στην επέκταση των αρχαιολογικών ανασκαφών στην Αθήνα, καθώς και στην ίδρυση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Είχε αναλάβει επίσης τη σύνταξη των Πρακτικών της Αρχαιολογικής Εταιρείας και τη μέριμνα για την έκδοση της Αρχαιολογικής Εφημερίδος, ιδίως από το 1883 και μετά. Υπήρξε αντεπιστέλλον μέλος του Institute de France, της Πρωσικής Ακαδημίας των Επιστημών, της Επιστημονικής Εταιρείας του Goettingen, τακτικός Εταίρος της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής. Συνεκδότης ήταν μαζί με τον Ευθύμιο Καστόρχη και στο περιοδικό *Αθήναιον*, για το οποίο βραβεύτηκαν και οι δύο το 1873 από την Association pour l’ Encouragement des Etudes Greques, ενώ από την ίδια Εταιρεία βραβεύτηκε στο Παρίσι για το έργο του *“Απτικής Επιγραφαί Επιτύμβιοι”* το 1871. Μια από τις πιο σημαντικές εργασίες του ήταν η αποθησαύριση του λεξιλογικού πλούτου της νέας ελληνικής γλώσσας με πρώτη τη *“Συναγωγή λέξεων αθησαυρίστων εν τοις ελληνικοίς λεξικοίς”* (Αθήναι 1883, σύνολο 7506 λέξεων) και στη συνέχεια τη *“Συναγωγή Νέων λέξεων υπό λογίων πλασθαισίων από της Αλώσεως μέχρι των καθ’ ημάς χρόνων”* (Αθήναι 1900, δύο τόμοι, 60000 λέξεις, πρόσφατη επανέκδοση από τον Κ. Θ. Δημαρά 1980). Η βιβλιογραφική του απασχόληση με λήμματα από το 1821 έως το 1880 συγκεντρώθηκε σε τρεις ανέκδοτους τόμους στη βιβλιοθήκη της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας. Ασχολήθηκε επίσης με την ποίηση με κυριότερο έργο

το “*Στράτη Καλοπίχειρο*“, ένα μακρό ποίημα σε επική μορφή, το οποίο χαρακτηρίζει “εθνικόν”. Ο Στ. Α. Κουμανούδης “εκπροσωπεί τον άνθρωπο του Διαφωτισμού στην ύστατη φάση του, ελεύθερο να χαράζει την πορεία του στον κόσμο σύμφωνα με τη δική του θέληση και επιθυμία ανεπηρέαστος από σκοπιμότητες και συμφέροντα”. Η προσωπικότητά του αναδύεται ανάγλυφη μέσα από το έργο “*Τα κατορθώματά μου εν τω βίω*”. Άλλα έργα: “*Τελειοποιήσεις του λατινοελληνικού λεξικού του Ουλερίχου*”, “*Συγγραφή πραγματειών προς επίρρωσιν του εθνικού αισθήματος ήτοι της περί πολιτικής ενότητος των Ελλήνων και της περί Φιλελληνισμού*”. Στο περιοδικό δημοσιεύει, κυρίως, αρχαιολογικά άρθρα και ανέκδοτες επιγραφές, καθώς και βιβλιοκρισίες, στις οποίες σχολιάζει τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και τα νεοελληνικά ήθη<sup>894</sup>.

Ο *Μαυροφρύδης Δημήτριος* (Ανδρονίκιο Καππαδοκίας 1828-Μεσολόγγι 1866) σπούδασε, αλλά και δίδαξε (1846-1848) στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Δίδαξε επίσης στη Ζωσιμαία Σχολή των Ιωαννίνων (1848-1850). Σπούδασε στην Αθήνα (1850-1855) και στη Γερμανία με κρατική υποτροφία Γλωσσολογία (Βερολίνο 1855-1859) και διετέλεσε καθηγητής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών (1861-1866). Το 1860 βραβεύτηκε στο διαγωνισμό του Κ. Τσόκανου για τη μελέτη του στην ιστορία της νεότερης ελληνικής γλώσσας. Έγραψε φιλολογικά και ιστορικά έργα και δημοσίευσε μελέτες του σε γερμανικά και ελληνικά περιοδικά. Είναι ο πρώτος μετά τον Κοραή που ασχολήθηκε συστηματικά με τη μελέτη της μεσαιωνικής γλώσσας. Στο περιοδικό δημοσιεύει άρθρα για την ιστορία, τη γλώσσα, καθώς και βιβλιοκρισίες. Έργα του: “*Περί της ελεγειακής ποιήσεως των αρχαίων Ελλήνων*” (διδακτορική διατριβή 1854), “*Εκλογή μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσης*”, (τόμος Α΄, Αθήναι 1866, έκδοση κειμένων της υστεροβυζαντινής περιόδου), “*Δοκίμιον ιστορίας της ελληνικής γλώσσης*” (εκδόθηκε μετά το θάνατό του από την Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης το 1871)<sup>895</sup>.

Οι Κουμανούδης Στέφανος και Μαυροφρύδης Δημήτριος ανήκουν στους “περί τον Ασώπιον” και μέχρι την τελευταία τους πνοή υπηρετούν το Διαφωτισμό, σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά<sup>896</sup>.

Ο Ξανθόπουλος Κωνσταντίνος (1822-1889), εκπαιδευτικός και συντάκτης των παιδαγωγικών άρθρων του περιοδικού, γεννήθηκε στην Τραπεζούντα, σπούδασε Φιλολογία στην Αθήνα (1840-1844) και από το 1844-1849 διετέλεσε διευθυντής στο Τραπεζούντιο Φροντιστήριο. Στη συνέχεια σπούδασε στη Γερμανία (Φιλολογία και

<sup>894</sup> Για τη βιογραφία και το έργο του Κουμανούδη βλέπε Κ., Θ., Δημαράς στα Προλεγόμενα: *Λεξικογραφία και Ιδεολογία*, στην επανέκδοση της Συναγωγής, Αθήνα 1980 και *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος*, τ. 35, σ. 370-71.

<sup>895</sup> *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος*, τ. 41, σ. 65.

<sup>896</sup> Κ. Θ. Δημαράς, ο. π., σ. XXIV.

Παιδαγωγικά 1849-1853), δίδαξε στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης (1853-1857), στη συνέχεια στην Αθήνα (Ιδιωτικό Σχολείο 1857-1861) και στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, της οποίας διετέλεσε και διευθυντής<sup>897</sup>. Έγινε ακόμη διευθυντής στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης (1876-1884) και διευθυντής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας (1884-1889). Εκτός από τη συμμετοχή του στο *Φιλίστωρ*, συνεργάστηκε και με το περιοδικό *Όμηρος* της Σμύρνης καθώς και με την *Επετηρίδα* του “εν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικού Συλλόγου”. Έργα του, εκτός από τις μεταφράσεις αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων, “*Παιδαγωγική Διδασκαλία*” 1854, “*Παιδαγωγικαί επιστολαί*” 1855, “*Ποίος ο διδάσκαλος*” 1867, “*Πρώτη και Μέση Εκπαίδευσις και περί Ανατροφής και Εκπαιδεύσεως Κορασίων*” 1873, “*Πώς πρέπει να διδάσκηται η ελληνική γλώσσα εν τοις δημοτικοίς σχολείοις και γυμνασίοις*” 1875, “*Συνοπτική έκθεσις της πνευματικής αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*” 1880.

Βασική παιδαγωγική του αρχή είναι ότι η αγωγή επιτάσσει να ανατρέφονται τα παιδιά όχι μόνο για την οικογένεια και τα ατομικά συμφέροντα αλλά προπάντων για το γενικό και απόλυτο καλό, για την πατρίδα, το έθνος, την ανθρωπότητα. Η αγωγή, για να πραγματοποιήσει το σκοπό της, οφείλει να σεβαστεί την παιδική ψυχοσύνθεση, γνωρίσματα της οποίας είναι η ανάπτυξη των αισθήσεων και οι ορμές για την κίνηση και το παιχνίδι. Είναι θιασώτης της παιδοκεντρικής αρχής και εχθρός της “λογοκοπίας” και υποστηρίζει την αρμονική ανάπτυξη όλων των ενεργειών του πνεύματος, χωρίς την υπερτροφία κάποιας από αυτές. Κατά την άποψή του η ηθική δε διδάσκεται με λέξεις αλλά με καλά παραδείγματα και με την άσκηση στον ενάρετο βίο και την ευσέβεια. Κατακρίνει τη χρήση της αρχαίας ελληνικής στο δημοτικό και μάλιστα στη Σμύρνη καθιέρωσε δύο κύκλους εκπαίδευσης, τη δημοτική με έξι χρόνια φοίτησης και με διδασκαλία της ομιλούμενης γλώσσας και τη γυμνασιακή με πέντε χρόνια και διδασκαλία της αρχαίας. Τονίζει ακόμη την ανάγκη της παιδαγωγικής μόρφωσης των εκπαιδευτικών<sup>898</sup>.

Ο *Φιλίστωρ* περιέχει φιλολογικά-γλωσσολογικά, ιστορικά, αρχαιολογικά άρθρα, πλούσια βιβλιογραφία και βιβλιοκρισία, ενημερώνει για τις αρχαιολογικές ανασκαφές, δημοσιεύει ανέκδοτες επιγραφές και στρέφεται επίσης στη συλλογή “ιδιωτικών”-ιδιωματικών- λέξεων από διάφορες περιοχές του ελληνισμού.

<sup>897</sup> *Φιλίστωρ*, τεύχος 2ο, 31/10/1861 (από το 1861-1876).

<sup>898</sup> *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 4ος, σ. 159 και Αντ. Ισηγόνη, *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήναι 1964, σ. 242-244.

Σε κάθε τεύχος δημοσιεύεται ένα παιδαγωγικό άρθρο, που συνήθως υπογράφεται από τον Ξανθόπουλο Κ. Οι ειδήσεις για την εκπαιδευτική κίνηση σε άλλες χώρες, η αναφορά σε μεγάλους Ευρωπαίους παιδαγωγούς και σε έργα τους και ακόμη η συνειδητοποίηση, με σχετικά άρθρα, της βαρύτητας που έχει η αγωγή στη νηπιακή ηλικία του ανθρώπου, το ενδιαφέρον για την αγωγή των κοριτσιών και την εκπαίδευσή τους με γνωστικά αντικείμενα, που μέχρι τότε αφορούσαν μόνο στα αγόρια, δείχνουν την επικοινωνία του περιοδικού με τα τεκταινόμενα στην Ευρώπη, αλλά και την ευρεία παιδαγωγική αντίληψη, η οποία χαρακτηρίζει τους εκδότες του.

Ακόμη το περιοδικό παρουσιάζει τα εκπαιδευτικά στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό, δείχνει την τάση για την απλούστερη γλώσσα στη διδασκαλία και τονίζει την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στην οργάνωση των σχολείων.

## 4. 2. Το πρόγραμμα του περιοδικού

Ιανουάριος του 1861. Μέσα στη δίνη του αντιδυναστικού αγώνα εναντίον του Όθωνα εκδίδεται στην Αθήνα, στο τυπογραφείο του Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, ο *Φιλίστωρ*, “σύγγραμμα φιλολογικόν και παιδαγωγικόν” από τους Κουμανούδη Στέφανο, Μαυροφρύδη Δημήτριο, Ξανθόπουλο Κωνσταντίνο. Η έκδοση διήρκεσε έως και το Δεκέμβριο του 1862 με συχνότητα κυκλοφορίας δύο τεύχη το μήνα για τον πρώτο και ένα τεύχος το μήνα για το δεύτερο χρόνο<sup>899</sup>.

Το περιοδικό κυκλοφόρησε, εκτός από την Αθήνα, και σε άλλες πόλεις του ελληνικού βασιλείου, σε πόλεις του υπόδουλου ελληνισμού, της ανατολικής Μεσογείου, καθώς και της ανατολικής, κεντρικής και δυτικής Ευρώπης<sup>900</sup>. Εκτός από τους Κουμανούδη, Μαυροφρύδη, Ξανθόπουλο, δημοσιεύουν άρθρα τους και άλλοι λόγιοι, εκπαιδευτικοί στην πλειοψηφία τους, με σπουδές στη Γερμανία, καθώς και ακαδημαϊκοί<sup>901</sup>.

Το περιοδικό εκδίδεται σε μια εποχή έντονης πολιτικής αναστάτωσης. Από το 1859 και μέχρι την έξωση του Όθωνα, τον Οκτώβριο του 1862, υπάρχει πολιτικός αναβρασμός λόγω σοβαρών εσωτερικών και εξωτερικών πολιτικών γεγονότων. Η καταδίκη του Αλέξανδρου Σούτσου για τον “*Περιπλανώμενο*”, η δημιουργία πολιτικής κίνησης στην Αθήνα με πρωταρχικό σκοπό “την διαμόρφωσιν των κακώς κειμένων και κυρίως την ελευθερίαν των βουλευτικών εκλογών”, στην οποία συμμετείχαν βουλευτές, φοιτητές, μαθητές, αξιωματικοί, ιερείς, δημοσιογράφοι, όπως ο Ιωάννης Φιλήμων του *Αιώνος* και ο Εμμανουήλ Αντωνιάδης της *Αθηνάς*, εξωτερικά γεγονότα, όπως ο αγώνας των Ιταλών και των Γάλλων εναντίον των Αυστριακών, που είχε συγκινήσει την κοινή γνώμη, αλλά και φήμες ότι το βασιλικό ζεύγος

<sup>899</sup> Στην αρχή κυκλοφόρησε δύο φορές το μήνα και από τον Ιανουάριο του 1862 κάθε μήνα. Το πρώτο έτος εκδόθηκαν 2 τόμοι με 12 τεύχη ο κάθε τόμος και με 56 σελίδες το κάθε τεύχος. Το δεύτερο έτος εκδόθηκαν επίσης δύο τόμοι με 6 τεύχη ο κάθε τόμος και με 90 σελίδες το κάθε τεύχος. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τον αριθμό των συνδρομητών ή των αντιτύπων των τευχών του περιοδικού.

<sup>900</sup> Πόλεις κυκλοφορίας και ανταποκριτές: Σύρος: Στ. Παγίδας. Τρίπολη: Π. Κουπιτόρης, γυμνασιάρχης. Λαμία: Ι. Μοσχονήσιος. Καλαμάτα: Α. Κυπριανός, γυμνασιάρχης. Κέρκυρα: Γ. Α. Παραμυθιώτης. Κεφαλληνία: Θ. Καρούσος. Ζάκυνθος: Π. Χιώτης. Ιωάννινα: Α. Σακελλάριος, Στ. Ράδος. Σέρρες: Ιω. Πανταζίδης. Θεσσαλονίκη: Ναούμ, πρόξενος. Κωνσταντινούπολη: Β. Δ. Καλλίφρων, Μεγάλη του Γένους Σχολή. Καππαδοκία: Σεραπίων Ιωαννίδης. Λέσβος: Γ. Α. Αριστείδης. Κυδωνίες: Ανδ. Τόμπρας. Σμύρνη: Αθ. Ζαχαρίου, βιβλιοπώλης. Κύπρος: Φ. Βάρδας, πρόξενος. Βηρυτός: Κ. Πετρίτσας. Ιόππη: Κ. Κουτσουρέλης. Ιερουσαλήμ: Ι. Πρωτόδικος, καθηγητής. Αλεξάνδρεια: Γ. Φραντζής, σχολάρχης. Μασσαλία: Ιω. Βελισσάριος και Ν. Περδικίδης. Παρίσι: Τ. Βάρτας. Λονδίνο: Σπ. Γλαυκωπίδης και Π. Ψαράς. Λειψία: Δ. Μ. Πόλυβος Καισαρεύς. Τεργέστη: Δ. Α. Σαλβάρης. Γενεύη: J. Du villard. Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και Ρωσία (δεν αναφέρεται ανταποκριτής).

<sup>901</sup> Εκτός από τους Κουμανούδη Στ., Μαυροφρύδη Δ., Ξανθόπουλο Κ. αρθρογραφούν και οι εξής συνεργάτες: Αντωνιάδης Π., Βάρτας Τ., Βέλλιος Γ, συντάκτης Ευρωπαϊκού Ερασιστή, Ευαγγελικού Κήρυκος., Δουβιλλιάρδ Ιωσ., Ιωάννου Φ., καθηγητής ελληνικής φιλολογίας, Κόκκινος Εμμ., καθηγητής ποινικού δικαίου, Κόντος Κ. Σ., γυμνασιακός καθηγητής και από το 1868 πανεπιστημιακός, Κυπριανός Α., Κωστής Κ. Ν., υφηγητής ποινικού δικαίου, Κωστόπουλος Αθ., Λιβαδάς Θ. (εκδίδει Κλειώ. 1870 διεύθυνση Ελληνικής Σχολής Βιέννης), Μάρκος Ανδρεάδης, Μοσχονήσιος Ι., Μυριανθεύς Ι., Νικολαΐδης Χ., Πανταζίδης Ι. (γυμνασιακός καθηγητής και από το 1875 πανεπιστημιακός), Περβάνογλους Ι., καθηγητής Πανεπιστημίου, Περβάνογλους Π., αρχαιολόγος, Πετρής Ν., Πολυζωΐδης Δ., Πρωτόδικος Ι., Πατριαρχική Σχολή Ιεροσολύμων, Ράδος Στ. Α., καθηγητής στη Ζωσιμαία Σχολή, Ρουσόπουλος Αθ. Στ., Χιώτης Π., ιστοριογράφος.

και η κυβέρνηση Μιαούλη ευνοούσαν τους Αυστριακούς και θα επέτρεπαν την ανάρτηση της ελληνικής σημαίας σε αυστριακά πλοία, επίσης η φήμη ότι υπήρχε μυστική συμφωνία Αυστρίας-Τουρκίας για την εξουδετέρωση τυχόν κινημάτων στη Βαλκανική, τα Σκιαδικά, οι αλλαγές στις κυβερνήσεις, που δεν εξομάλυναν την κατάσταση, η παύση της Βουλής (16/11/1860) και οι εκλογές που ακολούθησαν (Δεκέμβριος 1860-Μάρτιος 1861) με καλπονοθεύσεις, φυλακίσεις, φοβία μεγάλωναν συνέχεια το αντιπολιτευτικό και αντιδυναστικό πνεύμα<sup>902</sup>.

Η χρονική σύμπτωση της έκδοσης του περιοδικού με την κορύφωση του αντιδυναστικού αγώνα και της αμφισβήτησης του Όθωνα δεν πρέπει να θεωρηθεί τυχαία, όπως διαφαίνεται από το πρόγραμμα του περιοδικού. Μέσα στη δίνη και την πολιτική σύγχυση ο *Φιλίστωρ* τονίζει με νηφαλιότητα και ψυχραιμία στο “πρόγραμμά” του<sup>903</sup>, το οποίο υπογράφουν και οι τρεις συντάκτες του, πόσο σημαντικό είναι για ένα έθνος να αναζητήσει τις ρίζες του, να χαράξει την πορεία που θα ακολουθήσει και να βρει τους τρόπους εκείνους που θα συμβάλουν στην ασφαλέστερη και σκοπιμότερη αυτή πορεία. Η ιστορία και η παιδαγωγία ανάγονται στα πιο σημαντικά εργαλεία για την πραγμάτωση αυτών των σκοπών. Η εμβριθής μελέτη του παρελθόντος, η επιμελής εξέταση του παρόντος και η διαρκής φροντίδα για το μέλλον είναι οι τρεις κινητήριοι άξονες, που, θα μπορούσε κάποιος να συμπληρώσει, θα οδηγούσαν την Ελλάδα στη λύση του αδιεξόδου. Οι συντάκτες αναφέρουν ότι στην Ελλάδα δεν προέκυψε κανένα συστηματικό ούτε ιστορικό ούτε παιδαγωγικό σύγγραμμα, μέχρι στιγμής και ότι τέτοια συγγράμματα είναι αποτέλεσμα πείρας, άσκησης και συζήτησης. Επισημαίνουν ότι θα πρέπει τα ελάχιστα γνωστά μέρη της τρισχιλιετούς ιστορίας να γίνουν γνωστότερα και τα σκοτεινά να φωτιστούν, στη συνέχεια να εκτεθεί η τωρινή κατάσταση από κάθε άποψη και τέλος να τεθούν κάποιες ψυχολογικές και παιδαγωγικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες να γίνουν απόπειρες και δοκιμές για την αγωγή των παιδιών στο σπίτι, στη σχολική εκπαίδευση και διδασκαλία και τα πορίσματα να γίνουν γνωστά στο έθνος. Παρελθόν, παρόν και μέλλον, επομένως, πρέπει να είναι αντικείμενα βαθιάς προσοχής και μελέτης. Για αυτό το σκοπό χρειάζεται κάποιο πρόχειρο και εύχρηστο όργανο, για να διοχετεύσει αυτό το διανοητικό ρεύμα σε όλο το έθνος, μια

<sup>902</sup> *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', σ. 186 κε. Το ιστορικό πλαίσιο πραγματεύεται ο Ο. Δημητρακόπουλος.

<sup>903</sup> Ιανουάριος 1861, Τόμος Α', σ. 1 κ ε. “Πόθεν ήλθε και πού υπάγει έθνος τι και πώς ασφαλέστερον και σκοπιμώτερον έχει να οδεύση την οδόν ταύτην, είνε ουσιωδέστατα και λίαν αξιοσπουδάστα ζητήματα και προς πάντα μεν φιλίστορα, μάλιστα δε προς αυτό έκαστον έθνος. Η λύσις των ζητημάτων τούτων διευκολύνεται και δη και εντελώς κατορθώνεται διά της ακριβούς εξιστορήσεως του παρελθόντος βίου του περί ο η ζήτησις έθνους, της επιμελούς ερεύνης και περιγραφής του παρόντος και της διηγετούς μερίμνης και προνοίας του μέλλοντος. Ιστορία λοιπόν εν γένει και παιδαγωγία είνε οι δύο απλανείς αστέρες οι φωταγωγούντες τα έθνη εν τη διακοσμίω πορεία των”.



πανελλήνια εφημερίδα ή ένα περιοδικό σύγγραμμα. Αυτή την αποστολή αναλαμβάνουν οι υπογραφομένοι. Τα όρια, εντός των οποίων θα κινείται το περιοδικό είναι:

A) Η ιστορία του ελληνικού και του ρωμαϊκού έθνους, που είναι το πιο συγγενές στο ελληνικό, και πιο συγκεκριμένα:

1. Η γεωγραφία και τοπογραφία της ελληνικής χώρας
2. Η ιστορία της γλώσσας
3. Η ιστορία της θρησκείας και η μυθολογία
4. Η πολιτική ιστορία με την ιστορία του αττικού και ρωμαϊκού δικαίου
5. Η ιστορία των γραμμάτων και της επιγραφικής
6. Η ιστορία των τεχνών και της νομισματικής
7. Η ιστορία της φιλοσοφίας και των επιστημών,
8. Η ιστορία της αγωγής και παιδείσεως
9. Η ιστορία της εμπορίας και ναυτιλίας
10. Η ιστορία του λοιπού ιδιωτικού βίου και

B) Η παιδαγωγία γενικά και πιο συγκεκριμένα

1. Η αγωγή στην οικογένεια από τους γονείς
2. Η παιδεία στα σχολεία
3. Η κρίση διδακτικών βιβλίων
4. Η ερμηνεία δυσλήπτων χωρίων ή λέξεων στα κείμενα των αρχαίων ποιητών και συγγραφέων
5. Η καταστατική των σχολείων (στοιχεία για τα σχολεία, τους διδάσκοντες, τους μαθητές, την πρόοδο ή οπισθοδρόμηση ή στασιμότητα των σχολείων)

Αυτά είναι τα πιο ουσιαστικά ζητήματα, με τα οποία θα ασχολείται ο *Φιλίστωρ*, ενώ παράλληλα θα ενημερώνει για οτιδήποτε στην Ευρώπη παρουσιάζει ενδιαφέρον για τον ελληνισμό, κρίσεις και περιλήψεις σπουδαίων συγγραμμάτων, όπως και θέματα από την ιστορία και γραμματολογία των νεότερων εθνών της Ευρώπης. Η ίδρυση και συντήρηση ενός τέτοιου περιοδικού είναι κατεπείγουσα ανάγκη για όσους ενδιαφέρονται για τον ελληνισμό και την ελληνική παιδεία. Οι εκδότες θα συντελέσουν στη θεραπεία αυτής της ανάγκης, διότι γνωρίζουν καλά ότι τότε μόνο αναπτύσσεται και προοδεύει με ασφάλεια ένα έθνος, όταν κάθε τάξη και κάθε μέλος του συμβάλλει στον κοινό σκοπό με τις δυνάμεις που διαθέτει.

## 4. 3. Ιστορία

### 4.3.1. Ο ρόλος της Ιστορίας και του Ιστορικού

Η βαρύτητα που αποδίδεται στη σημασία της ιστορίας καταφαίνεται από το πρώτο άρθρο που ακολουθεί το “πρόγραμμα” του περιοδικού. Πρόκειται για τη διατριβή του Δ. Μαυροφρύδη “*Περί της αρχής και εθνικής ενότητας του ελληνικού*”<sup>904</sup>, η οποία δημοσιεύεται σε δύο συνέχειες. Σε αυτή τη διατριβή προβάλλεται ο παραινετικός και διδακτικός χαρακτήρας της ιστορίας και τονίζεται ότι είναι ανάγκη να μην επαναληφθούν τα λάθη του παρελθόντος. Είναι επιτακτική η ανάγκη της μελέτης της ιστορίας, διότι με αυτήν αποκτάται η αυτογνωσία ενός έθνους, το οποίο συνειδητοποιεί τις αρετές και τα ελαττώματά του. Ειδικά για το ελληνικό έθνος το πιο ολέθριο ελάττωμα είναι η διχόνοια, η οποία εκδηλώνεται και στην παρούσα κατάσταση. Επισημαίνεται επίσης ότι κάθε απόπειρα για αναβίωση του παρελθόντος, όπως στην περίπτωση της γλώσσας, αποτελεί ανατροπή της ιστορίας<sup>905</sup>. Η διατριβή ασχολείται με την ιστορία του ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη με το περιοδικό εποχή, με τα στοιχεία της εθνικής του ενότητας, μέσα στην ποικιλομορφία του, αλλά και τους λόγους της πολιτικής του διαίρεσης, που οδήγησαν στην υποδούλωσή του. Η Ελλάδα δεν περιορίζεται στο ελληνικό βασίλειο. Ο ορισμός της Ελλάδας<sup>906</sup>, που παρατίθεται στην αρχή της διατριβής, δίνει το στίγμα για το πώς πρέπει να αντιλαμβάνονται την Ελλάδα, όχι περιορισμένη μέσα στα στενά όρια του ελληνικού βασιλείου με την αντίθεση ανάμεσα σε αυτόχθονες-ετερόχθονες, Ελλαδίτες-αλύτρωτους Έλληνες, αλλά γενικά το χώρο, όπου ζουν και δραστηριοποιούνται οι Έλληνες. Στην αρχαιότητα οι Έλληνες θεωρούσαν για τους εαυτούς τους ότι όλοι είχαν προέλθει από τους κόλπους μιας ενιαίας φυλής και είχαν εθνική ενότητα, που εκφραζόταν μέσα από τη γλώσσα, τη θρησκεία, τη λατρεία, τα ήθη, τον τρόπο ζωής<sup>907</sup>, αλλά δεν πέτυχαν την πολιτική ενότητα και δεν συνασπίστηκαν στους εξωτερικούς κινδύνους, με αποτέλεσμα να υποδουλωθούν στους Ρωμαίους και αργότερα στους Τούρκους.

<sup>904</sup> Ιανουάριος 1861, τόμος Α΄, σ. 5 κ ε.

<sup>905</sup> Φεβρουάριος 1861, τόμος Α΄, τεύχος 3, σ. 60. “μόνον τύπους τινάς μεταβαλούσαι και τινας, διάφορους κατά τόπους ξένους όρους εξ επιπολής προσλαβούσαι κοινή δε τις λογία υπέρ τας ποικίλας ταύτας τοπικάς διαλέκτους μορφώνεται μεν και σήμερον κατ’ ολίγον· αλλ’ η σπουδή τινων να εκριζώσωσι απ’ αυτής τύπους τινάς αναλυτικούς και αλλοίους, οι οποίοι υπό αυτομάτου κατά το κοινόν πάσαις ταις αδελφαίς γλώσσαις πνεύμα μεταμορφώσεως εν χιλιετεί και μακροτέρω βίω ενεφυτεύθησαν, και να εμφυλίσωσιν αντ’ αυτών πάλιν τους ήδη από πολλούς κατηρημένους αρχαίους, είνε ανατροπή της ιστορίας και διά τούτο μας φαίνεται άπρακτος κενοσπουδία, άλλως τε και επιβλαβής, ως ευρύνουσα το μεταξύ των καθομιλουμένων διαλέκτων και της λογίας γλώσσης χάσμα”.

<sup>906</sup> Ιανουάριος 1861, τόμος Α΄, σ. 5. “Ελλάς μεν κατά την ευρυτάτην του ονόματος σημασίαν καλείται πάσα υπό Ελλήνων οικουμένη χώρα, ιδίως δ’ υπό ελληνικών λαών ανέκαθεν μέχρι σήμερον διαρκώς και μονίμως οικούνται αι δύο ανατολικώταται χερσόνησοι αι εις την μεσόγειον θάλασσαν προανέχουσαι... η ελάσσων ή μικρά επονομαζομένη Ασία... η δε... η ιδίως Ελλάς των μετ’ Αλέξανδρον χρόνων”.

<sup>907</sup> Φεβρουάριος 1861, τόμος Α΄, τεύχος 3, σ. 57. Η πορεία της ιστορίας είναι ότι “αι μεγάλοι φυλαί ή ομοφυλίας διά τοπικάς διαστάσεις και άλλας κλιματικές επιρροάς εις μερικωτέρας φυλάς διακλαδίζονται, αύται δ’ ύστερον με τον καιρόν, αφ’ ου εξεγερθή η συνειδησις της κοινής αρχής και γένους, δι’ εκουσίων δεσμών εις εθνικήν ενότητα συνέρχονται”.

Η γλώσσα ήταν διαιρεμένη σε ποικίλες και πολύμορφες διαλέκτους, που, όμως, μέσα στην ποικιλία τους, παρουσίαζαν ενότητα και ήταν κατανοητές από όλους. Η νεότερη “Ατθίς” διαμορφώθηκε στους μακεδονικούς χρόνους και στη συνέχεια, παρόλο που απέβαλε την αρχαία καθαρότητα, έγινε όργανο της πεζογραφίας. Οι τοπικές διάλεκτοι δεν καταργήθηκαν τελείως, αλλά υπάρχουν και σήμερα, παρά τις προσπάθειες πολλών, που επιχειρούν την ανατροπή της ιστορίας, να τις εξαφανίσουν μεγαλώνοντας το χάσμα με τη λόγια γλώσσα<sup>908</sup>. Με όλους τους δεσμούς γλωσσικούς, θρησκευτικούς, της κοινής αγωγής “συνεκρατείτο η εθνική ενότης” των Ελλήνων. Αλλά, ενώ υπήρχε εθνική ενότητα, ο καρπός της πολιτικής ένωσης ποτέ δεν ωρίμασε στην Ελλάδα πριν τον Αλέξανδρο. Αν οι Έλληνες κατόρθωναν να ενωθούν μέσα στους κόλπους της δελφικής αμφικτιονίας, η ελληνική ιστορία θα είχε λάβει διαφορετική τροπή, και η Ελλάδα, ενωμένη σε ένα συμπαγές σώμα, αφού θα εκπολίτιζε τους απομονωμένους Μακεδόνες και Ηπειρώτες και θα υπέτασσε τα άτακτα φύλα των Θρακών και Ιλλυριών, θα μπορούσε να αντισταθεί πιο σθεναρά στις λεγεώνες της Ρώμης. Δεν επικράτησε, όμως, η ενότητα, αλλά ακόμη και απέναντι στους φοβερούς εξωτερικούς κινδύνους Πέρσες, Μακεδόνες, Ρωμαίους δεν “συνεφρόνησαν και δεν συνησπίσθησαν οι Έλληνες άπαντες”<sup>909</sup>.

Ο Μαυροφρύδης αναφέρει επίσης ότι το ελληνικό έθνος, αφού ξύπνησε από τη χειμερία νάρκη του, φέρει “αναπαλλοτρίωτα κληρονομήματα” τη γλώσσα, το σεπτό του όνομα και πολλές αρετές αλλά και όχι λίγες κακίες, την πιο μεγάλη από όλες την ολέθρια διχόνοια, η οποία απaráλλακτα, όπως παλιά παρουσιαζόταν ως αντίθεση της Πελοποννήσου με την εκτός Ισθμού Ελλάδα, στην εποχή του εμφανίζεται ως αντίθεση ανάμεσα στους λεγόμενους αυτόχθονες Έλληνες με τους ετερόχθονες. Και ενώ το ελληνικό έθνος δεν σηκώθηκε ακόμη σύσσωμο, ενώ φυλές και λαοί, συγγενείς του καθαρού ελληνισμού, αλλά απομονωμένοι, πρόκειται να εξελληνισθούν, ενώ θα πρέπει να σχηματιστεί κραταιά εθνική δύναμη, για να διασώσει τα διασπασμένα μέλη της πατρικής κληρονομιάς και να τα συνενώσει σε εθνική και πολιτική ολομέλεια και η εθνική αλλά και η ξένη ιστορία απευθύνουν ισχυρές νουθεσίες και αποτρέπουν από όμοια σφάλματα, το να υπάρχουν παιδαριώδεις έριδες και μικροφιλοτιμίες όχι μόνο είναι ασυγχώρητο, αλλά και αξιοκατάκριτο και κατάπτυστο γεγονός, όταν μάλιστα έχουν μόνο σκοπό την ιδιοτέλεια.

<sup>908</sup> βλέπε σημείωση αριθμός 12.

<sup>909</sup> Φεβρουάριος 1861, τόμος Α', τεύχος 3, σ. 65. “Μόνον εις τον διπλούν ζυγόν της ρωμαϊκής και της τουρκικής δουλείας απέκειτο να προσεγγίση τα διεστώτα μέλη του πανελληνίου, αφ' ου η τελευταία μάλιστα πολλαχώς το απεδεκάτισε, και εις την Θρησκείαν του Χριστού να συνάψη τας καρδίας αγάπης δεσμών, αφ' ου δήλον ότι και αύτη άλλως την διχόνοιαν ικανόν χρόνον διετήρησε και ποταμούς αιμάτων εκατέρωθεν έχυσε και λαμπρά μνημεία της αρχαιότητος κατέστρεψεν, εν τέλει δε και το λαμπρόν και μέγα και προσφιλέσ όνομα Έλλην προς αυτούς τους Έλληνας επί μακρόν μισητόν και αποτρόπαιον κατέστησεν, ως αποβάν συνώνυμον μεν τω ειδωλολάτρης, τω εθνικός, αντίθετον δε τω Χριστιανός”.

Πρέπει να υπάρξει φροντίδα για τα συμφέροντα της πατρίδας και, αφού παύσουν οι μάταιοι λόγοι, οι μωρολογίες και λοιδορίες, να πράξει ο καθένας το χρέος του, για να μη βρεθούν οι σύγχρονοι Έλληνες στην ίδια κατάσταση με τους Αθηναίους την εποχή του Δημοσθένη (Ολυθιακός Β΄, 25-26)<sup>910</sup>.

Μεγάλη είναι η ευθύνη του ιστορικού, ο οποίος θα πρέπει να εκθέσει πιστά την ιστορία του ελληνικού έθνους προς το ελληνικό έθνος και να αποφύγει “το εγκωμιαστικόν εκείνο, όπερ επικρατεί εν τη μονοτόμω εκείνη ελληνική ιστορία”<sup>911</sup>, όπου οι Έλληνες παρουσιάζονται σαν άγγελοι, “αππαίστως και αναμαρτήτως διανύσαντες τρισχιλιετή βίον”. Η ιστορία, για να είναι άξια του ονόματος και της σημασίας της, πρέπει να εκθέτει με πιστότητα και ακρίβεια τα πράγματα, όπως έγιναν, χωρίς να επαινεί ή να ψέγει από πρόθεση, χωρίς να δικαιολογεί τα κακώς κείμενα, αλλά μόνο να αιτιολογεί και τα άσχημα και τα καλά. Ο ιστοριογράφος πάντοτε να έχει υπόψη του το “sine ira et studio”, να επιδιώκει πάντα την αλήθεια “μήτε κρύπτων μήτε σμικρύνων μήτε μεγαλύνων τας αρετάς ή τας κακίας του ιστορουμένου έθνους”. Το ελληνικό έθνος έχει μια ξεχωριστή θέση στην ιστορία, πολλές φορές οδήγησε την ανθρωπότητα στην ευθεία οδό, αλλά είχε επίσης ελαττώματα και κακίες, και ιδιαίτερα κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και μετά από αυτόν, όταν είχε διαστραφεί η αρχαία ακεραιότητα των ηθών και συρόταν ταπεινά από δεσπότη σε δεσπότη. Αυτά και άλλα όμοια ελαττώματα δεν πρέπει να αποσιωπηθούν σε ένα ιστορικό βιβλίο<sup>912</sup>.

<sup>910</sup> Φεβρουάριος 1861, τόμος Α΄, τεύχος 3, σ. 70.

<sup>911</sup> Φεβρουάριος 1861, τόμος Α΄, αρ. 3, σ. 101-104. Εννοεί την “Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών επεξεργασθείσα υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου. Τόμος πρώτος-Βιβλίον πρώτον, Χρόνοι μυθικοί”. Το περιοδικό επικροτεί αυτή την έκδοση, “διότι τω όντι έθνος, θεόθεν τε προωρισμένον και καθ’ εαυτό άξιον να ζήση αληθώς εθνικόν βίον και να σημαίνη τι εν τω κόσμω χωρίς ιστορίας του παρελθόντος βίου του ομοιάζει με ναυτίλον άνευ πυξίδος αχανή πελάγη να διαπλεύση τολμώντα...”. Σύμφωνα με τη σοφή γνώμη του Γκιζώτου, την οποία σωστά προέταξε ο Παπαρρηγόπουλος: “ο λαός ο μελετών και γινώσκων την ιστορίαν αυτού κρίνει σχεδόν πάντοτε ασφαλέστερον και ορθότερον περί τε των παρόντων αυτού πραγμάτων και περί των όρων της προόδου και της μελλούσης αυτού τύχης”. Παρ’ όλα αυτά η ιστορία του Παπαρρηγόπουλου ελέγχεται για ορισμένες ατέλειες. Υπενθυμίζουμε την αντίθεση Παπαρρηγόπουλου-Κουμανούδη, βλέπε ενότητα Ιστορία στην παρούσα εργασία. Το περιοδικό επανέρχεται στο θέμα τον Απρίλιο του 1862, (τόμος Γ΄, αρ. 4, σ. 375.) “Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάριν των πολλών εξεργασθείσα υπό Κ. Παπαρρηγοπούλου. Τόμος πρώτος. Βιβλίον δ΄ και ε΄“. Ο Μαυροφύδης: “αφ’ ου τόσαι εφημερίδες εξ ενός στόματος ενεκωμίασαν ήδη και τα δύο προκείμενα βιβλία της ιστορίας ταύτης, ουδέν άλλο υπολείπεται εις τον Φιλίστορα παρά το ν΄ αναγγείλη και αυτός την έκδοσίν του”.

<sup>912</sup> Φεβρουάριος 1861, Τόμος Α΄, Τεύχος 4, σ. 150 κε. “Η ιστορία, διά να είνε αξία του ονόματος και της σημασίας της, πρέπει να εκθέτη πιστώσ και ακριβώς αυτά τα πράγματα καθώς έγιναν, μήτε επαινούσα μήτε ψέγουσα εκ προθέσεως, μη δικαιολογούσα τα κακώς έχοντα, αλλά μόνον αιτιολογούσα και ταύτα και τα καλά... Το ελληνικόν έθνος, αν και προεξάρχον του ευρωπαϊκού πολιτισμού θαυμασίως ανεπτύχθη και έφερεν αγλαούς καρπούς εν πάση τέχνη και επιστήμη, και αφ’ ου απέδειξε, πόσον το πνεύμα ευκόσμως αναπτυχθέν κατισχύει υπερόγκου σωρού ασυντάκτου ύλης και το ευάριθμον πλήθος σωφρόνως ελευθέρων πολιτών συντρίβει πολλάς μυριάδας δουλικών βραχιόνων, πολλάκις ωδήγησε την ανθρωπότητα εις την ευθείαν οδό, ώστε δικαιότερον παρά πάντα άλλον λαόν να ονομασθή ο περιούσιος, ο εκλεκτός λαός του Θεού (πρβλ Theodore Jouffroy, Melanges philosophiques, Du role de la Grece dans le developpement de l’ humanite. Ο Jouffroy, 1796-1842, δίδαξε στην Ecole Normale και μετέφρασε έργα της σκωτικής φιλοσοφίας, συνδυάζει την ευρεία ιστορική κατάρτιση και τη βαθιά ψυχολογική γνώση), ουδέν ήττον είχε και από τα ελαττώματα και τας κακίας του, μάλιστα ότε κατά τον πελοποννησιακόν πόλεμον και μετ’ αυτόν, της αρχαίας των ηθών ακεραιότητος διαστραφείσης, από δεσπότην εις δεσπότην παρεφέρετο και μέχρις εσχάτων χαμαιζήλως προ αυτών ειρπε. Ταύτα και άλλα όμοια ελαττώματα δεν πρέπει να κρυφθώσιν εν βιβλίω χάριν των πολλών Ελλήνων υπ’ Έλληνος γραφομένω· διότι αν πολύ

Υπάρχει, όμως, και η αντίθετη αντιμετώπιση, η υπερβολική αυστηρότητα στην ιστορία, η οποία επίσης κατακρίνεται από το Μαυροφρύδη στη βιβλιοκρισία του για το έργο *“Ιστορία της ελληνικής επανάστασης”* του Finley. Ο Finley δεν αφήνει κανέναν από τους αγωνιστές “ανύβριστον ή ανεπηρέαστον” και μεγαλοποιεί “πέρα του δέοντος τα λάθη των, σμικρύνων δε τα κατορθώματά των” και εκτοξεύει “που και που αφειδώς πικρότατα βέλη και κατά τινων φιλελλήνων”. Μέμφεται τα πρόσωπα, αλλά ανυψώνει τις αρχές. Φαίνεται ήθελε η ελληνική επανάσταση να αναδείξει κάποιον Ουάσιγκτον ή Κρόμβελ και να μη μολυνθεί η αγνότητα του αγώνα *“υπό ελεεινών επιτοπίων ανταγωνισμών και υπό της έτι ελεεινοτέρας ατομικής απληστίας· ήθελε να εκλείψει εξ ολοκλήρου η ταπεινή κονίστρα των παθών, α τινα συμπαρομαρτούσιν εις πάσαν ελληνικήν αναστάτωσην. Αλλ’ οι πολιτικοί χαρακτήρες δεν σχηματίζονται εκ του παραχρήμα, πολύ δ’ ήττον εν καιρώ επαναστατικού κινήματος. Τα προσφάτως δε εν Αθήναις συμβάντα είναι λυπηροτάτη απόδειξις του ότι, και μετά τριακονταετή ελεύθερον πολιτικόν βίον, πολυς πέπρωται να παρέλθη χρόνος, μέχρις ότου η Ελλάς ευτυχήση ν’ αποκτήση πολιτικούς άνδρας, αν μη ανταξίους της αποστολής των, τουλάχιστον συνειδότας οπωσδήποτε αυτήν”*<sup>913</sup>.

Μια διαφορετική ιστορική προσέγγιση έχει το έργο *“Σπετσιωτικά”* του Αν. Αναργύρου, για αυτό και επαινείται από το περιοδικό. Οι αγώνες στην Πελοπόννησο και Στερεά, οι μάχες και νίκες εναντίον των εχθρών, οι διχοστασίες των κυβερνώντων, οι αλληλομαχίες των στρατιωτικών μεταξύ τους και με την κυβέρνηση, οι αμοιβαίες αντεγκλήσεις Στερεοελλαδιτών και Πελοποννησίων εκτίθενται *“διά ζωηράς και ενεργούς παραστάσεως και με ύφος τόσον απέριπτον και αφελές εν τοις προκειμένοις εγγράφοις, ώστε οι μέλλοντες να συγγράψωσι την αληθινήν του εθνικού αγώνος ιστορίαν θέλουσιν έχει την συλλογήν ταύτην ως μίαν των γνησιωτέρων πηγών διά τον έλεγχον των ιστορικών γεγονότων, και ιδίως προς διάγνωσιν και αποφυγήν των αμαρτημάτων, εις τα οποία περιπεσόντες οι μέχρι τούδε επιχειρήσαντες την συγγραφήν της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας ηστόχησαν περί την εύρεσιν και αφήγησιν της αληθείας”*. Ο συγγραφέας αποκαθιστά την αλήθεια και επανορθώνει τα σφάλματα των Ιάκ. Ρ. Ραγκαβή και Σπ. Τρικούπη. Το έργο του Αναργύρου

---

εγκωμιάζομεν εν μη δέοντι τους πατέρας ημών είνε φόβος μή τις των ευφυών επιλέξη ημίν εκείνο το λόγιον· τις πατέρα αιnéσει ει μη κακοδαίμονες υιοί;”.

Ο ιστορικός Παπαρρηγόπουλος κατακρίνεται επίσης, διότι παρομοιάζει τους μύθους με “πομφόλυγες”. Οι μύθοι είναι μια πρώτη μορφή ιστορίας και δεν πρέπει να περιφρονούνται. “Οι μύθοι και η γλώσσα είνε τα δύο ταμεία, ένθα εναποθέτουσιν οι λαοί τας πρώτας περί των όντων παραστάσεις και εννοίας και γνώσεις και εμπειρίας των, τας περί του Θεού, του κόσμου και των εν αυτώ ενεργουσών φυσικών και πνευματικών δυνάμεων δόξας και πίστεις των... οι μύθοι... είνε τα πρώτόπλαστα ποιητικά δημιουργήματα των εθνών παντοίας, φυσικάς, ηθικάς, θεολογικάς, ιστορικάς και άλλας αληθείας φέροντα”. Φεβρουάριος 1861, τόμος Α’, αρ. 4, σ. 140.

<sup>913</sup> Φεβρουάριος 1862, τόμος Γ’, αρ. 2, σ. 156.

θα μένει “ως εν των αξιολογωτέρων μνημείων διά την ιστορίαν της εθνικής ημών επαναστάσεως”<sup>914</sup>.

Επισημαίνεται επίσης ότι είναι καιρός οι Έλληνες λόγιοι να επιδοθούν περισσότερο σε φιλολογικές και ιστορικές μελέτες και να μην περιμένουν από τους Ευρωπαίους ομολόγους τους να ασχοληθούν με ζητήματα, για τα οποία οι Έλληνες είναι πιο αρμόδιοι να διαφωτίσουν<sup>915</sup>.

#### 4. 3. 2. Αυτόχθονες-Ετερόχθονες

Η διαμάχη και οι αντιθέσεις μεταξύ “αυτοχθόνων” και “ετεροχθόνων” διατηρήθηκαν σχεδόν σε ολόκληρο το 19ο αιώνα και εκδηλώνονταν σε κάθε ευκαιρία. Το περιοδικό δίνει μια εικόνα αυτής της σκληρής διαπάλης και της ανταλλαγής φραστικών “πυρών” μεταξύ των αντιπάλων. Εξαιτίας μιας πολύ αυστηρής βιβλιοκρισίας του Δ. Μαυροφρύδη για το “*Εγχειρίδιον ανωμάτων ρημάτων και ονομάτων πεζών συγγραφέων και ποιητών της ελληνικής γλώσσης συνταχθέν υπό Αθ. Α. Σακελλαρίου, έκδοσις δευτέρα όλως μετερρυθμημένη, Αθήνησι 1862*”, ο οποίος το ελέγχει για ορθογραφικά και άλλα λάθη και το χαρακτηρίζει “*άχρηστον, διά να μη είπωμεν βλαβερόν εις τους μαθητάς των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων και εις αυτούς πολλάκις τους φοιτητάς του Πανεπιστημίου προς ους είνε προωρισμένον*”<sup>916</sup> διατυπώνεται μια επίσης σκληρή απάντηση από τον Αθ. Α. Σακελλαρίου<sup>917</sup>.

<sup>914</sup> Οκτωβρίου 15 και 31, 1861, τόμος Β΄, αρ. 19-20, σ. 360-367. Ο Εμμ. Κόκκινος παρουσιάζει τα Σπετσιωτικά του Αν. Χ. Αναργύρου, μια συλλογή ιστορικών εγγράφων και υπομνημάτων για την ελληνική επανάσταση με βάση τα αρχεία των Σπετσών, τα αρχεία του Κράτους και άλλες πηγές. Η συλλογή θα αποτελείται από τρεις τόμους. Ο πρώτος τόμος που δημοσιεύεται περιλαμβάνει πολύτιμα έγγραφα. “Αληθώς της Ελλάδος όλης ο ενεργητικός βίος ενοππρίζεται εις την προκειμένην συλλογήν”. “Και αυτά αι πολιτικά διχοστασία, και αυτά τα εμπύλια πάθη, τα οποία επήλθον εν καιρώ του αγώνος, απεκδύονται τον απότομον και τραχύν εκείνον χαρακτήρα, με τον οποίον τα επροίκισε πολλάκις η φαντασία ή η διάθεσις των ιστοριογράφων της επαναστάσεώς μας, διά να παρουσιασθώσιν εις τας όψεις του αδεκάστου εταστού της αληθείας με ήθος ομαλότερον και ηπιώτερον, αποδεικνύον ότι ήσαν προϊόν των περιστάσεων μάλλον, παρά της κακίας των ατόμων”.

<sup>915</sup> Νοέμβριος 1862, τόμος Δ΄, τεύχος 5, σ. 477-78. Ο Ιω. Σακελλίων (Νάξος 1815-Αθήνα 1891. 1833-1839 γραμματέας στο υπ. Στρατιωτικών, 1850 Σχολάρχης Πάτμου. 1883 προϊστάμενος τμήματος χειρογράφων Εθνικής Βιβλιοθήκης. Μελέτες για βυζαντινή περίοδο και Τουρκοκρατία. Ζ. Βιρβίλλης περ. Κυκλαδικά τ. 2, 1958, σ. 115-128) φιλοπόνησε εκτενή και λεπτομερή κατάλογο της πλουσιότατης σε χειρόγραφα βιβλιοθήκης της Πάτμου: “η κυβέρνησις ημών εθνικών έργων ήθελε κάμει, αν διέταπτε την δημοσία δαπάνη εκτύπωσιν των χειρογράφων του κ. Σακελλίωτος, εξ ων πολύ και ποικίλον όφελος προσδοκάται. Ας αρχίσωμεν τέλος πάντων και ημείς οι Έλληνες να ενδεικνυώμεθα εν τοιαύταις φιλολογικαίς και ιστορικαίς μελέταις, και ας μη αφίνωμεν τα πάντα εις τους εκ Δυσμών Ευρωπαίους. Ημείς διά πολλούς λόγους είμεθα καταλληλότεροι εκείνων διά την μελέτην των μεσαιωνικών ημών πραγμάτων των περιμενόντων διαφώτισιν”.

<sup>916</sup> Ιανουάριος 1862, τόμος Γ΄, τεύχος 1, σ. 82-90. Φαίνεται ότι ίσως υπήρχαν προσωπικές αντιθέσεις μεταξύ τους, πιθανόν ο Σακελλαρίου να είχε την εύνοια του υπουργείου, διότι ο Μαυροφρύδης ολοκληρώνει τη βιβλιοκρισία του ως εξής, σ. 90: “ας ρηθή άπαξ διά παντός προς τους κατά του Φιλίστορος και των συντακτών του, μάλιστα δημοσία φωνασκούντας, ότι οι συντάκται του Φιλίστορος έφθασαν εκεί, όπου ευρίσκονται, όχι διά πλαγίων οδών και ραδιουργιών, αλλά διά της ευθείας οδού και δι’ απαύστων εκ παιδών πόνων και σπουδής. Αυτάρκη δε την θέσιν των ταύτην εις τας χρείας των έχοντες, ούτε κολακεύουσι τινα χαμερπώς, ούτε κατηγορούσι και συκοφαντούσι δωρεάν, αλλ’ αδιστάκτως πιστεύουσιν, ότι αν έκαστος, όπου εκουσίως και κατά κλίσιν και αίρεσιν εαυτόν έταξεν, ευσυνειδήτως και άνευ αγυρτείας και γοητείας και κρότων και θορύβων εκπληρώνη τα καθήκοντά του, τότε μόνον δύναται και αυτός το καθ’ εαυτόν να συντελέση εις προκοπήν των όλων πραγμάτων της πατρίδος”.

<sup>917</sup> Μάρτιος 1862, τόμος Γ΄, τεύχος 3, σ. 227-252. Απάντηση του Μαυροφρύδη στον Αθ. Α. Σακελλαρίου. Μετά τη βιβλιοκρισία που έγινε από το *Φιλίστορα* στον κατάλογο των ανωμάτων ρημάτων ο Σακελλάριος επιτέθηκε “προς τον

Ο Σακελλαρίου επιτίθεται στο Μαυροφρύδη και για την καταγωγή του και ο Μαυροφρύδης ανταπαντά τονίζοντας τη σημασία του ελληνισμού και τη “σημαία” του<sup>918</sup>, την οποία “ανεστήλωσεν” στο Φάρο της Αλεξάνδρειας, στις Πυραμίδες της Αιγύπτου, στον Πύργο της Βαβέλ, στα μνημεία των Πασαργάδων ο Μακεδών, ο “υπό του κατά γε τούτο στενοκεφάλου, ώσπερ συ και οι του κόμματός σου, Δημοσθένους βάρβαρος (!) ονειδιζόμενος”. Του Δημοσθένη ο, τότε, περιορισμένος ελληνισμός δικαιολογείται. Πώς, όμως, δικαιολογείται σήμερα ο “στενοκέφαλος” ελληνισμός, όταν και προς τα έξω εις τον ελληνισμόν, τον πανελλήνιον μάλιστα συντελούσι και προς τα έξω το ελληνικόν όνομα εξαιρέτως τιμώσιν Αλβανοί και Βλάχοι εξ Ηπείρου και Μακεδονίας, ημιέλληνες (κατά σε, Σακελλάριε) εκ της Μικράς Ασίας· ότε η βασιλεία του ελληνισμού βιάζεται και βιασταί αρπάζουσιν αυτήν.”<sup>919</sup>.

Ο Σακελλαρίου ονειδίζει το Μαυροφρύδη “ανέλληνα και βάρβαρον και αγενή” και τον κατηγορεί ότι κινήθηκε όχι από φιλαλήθεια αλλά από κενοδοξία και επίδειξη σοφίας, για να τον καταστρέψει ηθικά και υλικά. Ο Μαυροφρύδης υποστηρίζει ότι με τον έλεγχό του εκτέλεσε το καθήκον του και δε θα παύσει “υπέρ του αληθούς και του δικαίου αγωνιζόμενος, ουκ οθόμενος ούτ’ αλεγίζων, αν συ και οι του κόμματός σου με μισείτε και με αποστρέψετε διά την του δικαίου και αληθούς φιλίαν... Εγώ πιστεύω εις ένα πανελλήνιον ελληνισμόν του Ομήρου, του Πινδάρου, του Αισχύλου, του Σόλωνος, του Χαρώνδα, του Πυθαγόρου, του Περικλέους, του Μ. Αλεξάνδρου, του θεηγόρου Παύλου, του Αθανασίου, του Μ. Βασιλείου, των Γρηγορίων, του Χρυσοστόμου, του Φωτίου, του Ρήγα του Φεραίου, του Κοραή και προσδοκώ την ανάστασιν αυτού...”<sup>920</sup>.

---

(μάλιστα εκ της βαρβάρου Ασίας αππροσδοκήτως ερχόμενον ανέλληνα πολέμιον) τον τείναντα να τον καταστρέψη και ηθικώς και υλικώς”.

<sup>918</sup> Στο ίδιο, σ. 228. “τα υπερβολικά ταύτα χοροπηδήματα και τα άγαν άλματα είνε ίδια εσάς των ευτραπέλων απογόνων Δαναού και Κέκροπος των Αιγυπτίων, Κάδμου του Φοίνικος, Πέλοπος του Λυδού ή Φρυγός, των εκ Σκυθών και σαρματών, Αβάριδος και Βογόριος και τοσούτων άλλων ευγενών προγόνων. Μη θαύμαζε δ’ ακούων πάντας τους επισήμους προγόνους σου βαρβάρους εκ βαρβάρων... εγώ δεν σε ονειδίζω διά τους βαρβάρους προγόνους σου· δεν είμαι ούτε τόσο μικρόψυχος ούτε τόσο στενοκάρδιος, ως συ ώστε να περιορίζω τον ελληνισμόν εντός των στενοτάτων ορίων της Κυνουρίας, ουδ’ αυτού του μικρού βασιλείου, το οποίον εν τούτοις αίμασι τοσούτων μαρτύρων εξ Ανατολών και Δυσμών, και Βορρά και Νότου, ουδ’ αυτών των κατά σε βαρβάρων εξαιρουμένων καθιδρύθη. Την σημαίαν του αληθούς ελληνισμού, του ελληνισμού των γενναίων φρονημάτων, όχι του σου τε και του κόμματός σου ψευδελληνισμού των κενών κομπασμάτων, ανεξαλείπτους γράμμασιν εχάραξεν ο μεγαλοφυής Αθηναίος Ισοκράτης: και το των Ελλήνων όνομα πεπτοίηκε μηκέτι του γένους, αλλά και της διανοίας δοκείν είναι, και μάλλον Έλληνας καλείσθαι τους της παιδεύσεως της ημετέρας ή τους της κοινής φύσεως μετέχοντας”.

<sup>919</sup> Στο ίδιο, σ. 250. “Ω της στενότητος μώραι κεφαλαί!”. Το στενοκέφαλος “αρμόζει εις όλους σήμεραν εν τηλικαύτη μεν επιμιξία γενών και φυλών, εν τηλικαύτη δε διαδόσει της ελληνοευρωπαϊκής παιδείας αντί μεν της αληθούς ευγενείας της ψυχής αμυδρούς και μουχλιασμένους τίτλους ευγενείας, επιζητούντας αντί δε ανδραγαθιών πατραγαθίας και προγόνων κόμπους προβαλλομένους. Αν δε πάντως και προγόνων δόξαν και πατρίδος επισημότητα επιζητείς, άκουσον, σοφέ μου δάσκαλε και γεωγράφε και εθνολόγε με όλους τους τίτλους. Η Καππαδοκία, η από του Γ΄ πΧ αιώνος (διά να μη ανέλθωμεν εις τους αβεβαιότερους χρόνους) μέχρι σήμεραν βασιλείς και δυνάστας, υπάτους και υπουργούς, φιλοσόφους και σοφιστάς, γεωγράφους και αρχαιολόγους, μάρτυρας και ομολογητάς της πίστεως και κήρυκας του θείου λόγου, επί πάσι δε τους τρεις στύλους της Ορθοδοξίας, τους οικουμενικούς διδασκάλους, γεννήσασα και θρέψασα είνε πολλών ασυγκρίτως ευγενεστέρα της Κυνουρίας της κατά πάντα ασήμου και πάλαι και νυν και αεί και εις τους αιώνας των αιώνων· εκτός αν τη δοξάσης ΣΥ η σεπητή κεφαλή”.

<sup>920</sup> Στο ίδιο, σ. 251.

### 4. 3. 3. Φιλολογία-Μυθολογία

Κλασικοί φιλόλογοι οι εμπνευστές του περιοδικού, καθώς και οι περισσότεροι αρθρογράφοι, τονίζουν ιδιαίτερα τη χρησιμότητα της φιλολογικής επιστήμης για τη σύγχρονη νεοελληνική κοινωνία. Η φιλολογική επιστήμη, κατά την άποψή τους, συμβάλλει στην αποκάλυψη του θαυμάσιου πανοράματος του βίου των δύο εθνών των Ελλήνων και των Ρωμαίων, οι οποίοι από τις πιο απλές αρχές της κοινωνικής ύπαρξης φυσικότητα, ομαλότητα, αρμονικότητα έφτασαν στον τέλειο ανθρωπισμό, πρώτευσαν στον αρχαίο κόσμο, οδήγησαν και αδιαλείπτως οδηγούν τη νεότερη ανθρωπότητα στην οδό του γνήσιου πολιτισμού. Η συμβολή της φιλολογίας στη γνώση της ιστορίας των δύο εθνών Ελλήνων και Ρωμαίων είναι μεγάλη και η ωφέλεια που προκύπτει από την ιστορία τους είναι ακόμη μεγαλύτερη. Αρκεί το ελληνικό έθνος να μιμηθεί τις αρετές τους και να αποφύγει τις κακίες και τα λάθη τους<sup>921</sup>.

Οι συγγραφείς αυτών των άρθρων αποδεικνύουν τη βαθιά τους γνώση για τη φιλολογία, την επαφή με τα επιστημονικά δρώμενα της Ευρώπης αλλά και την πλατιά αντίληψη που τους διακρίνει για τη μελέτη της αρχαιότητας<sup>922</sup>.

Στόχος των φιλολόγων, όπως επισημαίνεται στο περιοδικό, είναι να ανασυνθέσουν το ιστορικό παρελθόν με τη βοήθεια της μνημειογνωσίας (γραμματολογίας, μουσειογραφίας, νομισματικής, βιβλιογραφίας) και της φιλολογικής ερμηνευτικής κριτικής. Από τις γνώσεις που προήλθαν από την ερμηνεία των μνημείων και είναι ασυνάρτητες και μεμονωμένες πρέπει να οικοδομηθεί το συμπαγές και τέλειο οικοδόμημα του αρχαίου βίου. Αυτό είναι το

---

<sup>921</sup>30 Μαρτίου και 15 Απριλίου, τόμος Α', τ. 6-7, σ. 201 κε. Η φιλολογία ωφελεί, διότι "τι άλλο ωφελιμώτερον παρά την επιστήμην την αποκαλύπτουσαν το θαυμάσιον πανόραμα του βίου δύο εθνών εκ των απλουστάτων αρχών της κοινωνικής υπάρξεως φυσικώτατα, ομαλώτατα, αρμονικώτατα εις τέλειον ανθρωπισμόν προαχθέντων, και πρωτευσάντων μεν του αρχαίου κόσμου, οδηγησάντων δε και αδιαλείπτως οδηγούντων την νεωτέραν ανθρωπότητα εις την οδόν του γνήσιου πολιτισμού; Πόσω δε μεγαλειτέρα αποβαίνει η εκ της ιστορίας του βίου των δύο τούτων εθνών ωφέλεια προς ημάς οίπερ των μεν απόγονοι ευχόμεθα είναι, των δ' εγγύτατοι συγγενείς και δούλοι ποτε γενόμενοι, εάν αποστρέψαντες τα βλέμματα από της ατερπούς συγκρούσεως των αγενών συμφερόντων και του αποτροπαίου σάλου των ελεεινών παθών του παρόντος, ατάραχοι εμβλέψωμεν εις την ιστορίαν του παρελθόντος και μαθόντες πόθεν και πώς και διά τίνων αρετών εκείνοι εις ούτω περιφανή περιωπήν ήρθησαν, διά τίνων δε κακιών αθρόως απ' αυτής κατεφέρθησαν και οι πρότερον κατά βαρβάρων λαών και δεσποτών λαμπρά τρόπαια εγείραντες, ύστερον δούλοι των ιδίων παθών γενόμενοι επί τέλους και εις αλλόφυλον ζυγόν τον αυχένα υπέκρυσαν, τας μεν αρετάς των φιλοτιμηθώμεν να μιμώμεθα, τας δε κακίας και αμαρτίας ν' αποφεύγωμεν, όπως ποτέ αξιωθώμεν να καταφθάσωμεν τον σκοπόν, εις τον ο Θεός των πατέρων ημών το ελληνικόν έθνος προώρισται! Γένοιτο!"

Τα ωφελήματα της φιλολογίας και μάλιστα της ρωμαϊκής εξέθεσε ο Στ. Κουμανούδης στη διατριβή του "περί φιλολογίας εν γένει και ιδίως της λατινικής", στο *Φιλολογικό Συνέκδημο* της 31/3/1849, αρ. 7-8. (Στη διατριβή αυτή αναφέρεται ο ορισμός και η διαίρεση της φιλολογίας κατά τον Boeckh). Στο ίδιο, σ. 236.

<sup>922</sup>30 Μαρτίου και 15 Απριλίου 1861, τόμος Α', τ. 6-7, σ. 201-236. Από το λόγο του Δ. Μαυροφρύδη κατά την έναρξη της υφηγεσίας του στο Οθώνιο Πανεπιστήμιο 8/3/1861. "Περί της φιλολογίας και των μερών αυτής". Φιλολογία είναι: "η επιστημονική αναπαράστασις ή ανοικοδόμησις του βίου της προκρίτου ή κλασικής λεγομένης αρχαιότητος κατά πάσας τας σχέσεις της ανθρωπίνης ενεργείας. Είνε λοιπόν η φιλολογία η βιογραφία των δύο εκείνων αδελφών εθνών, των Ελλήνων και των Ιταλών, ή ως μερικώτερον λέγονται Ρωμαίων". Ο Mommsen (Ρωμαϊκή ιστορία, τόμος Α', σ. 29) αναφέρει: "οι μεν Έλληνες πλεονεκτούσι των Ιταλών διά της καθολικότητος και λαμπρότητος του πνεύματος, οι δ' Ιταλοί των Ελλήνων διά του βάθους του προς το γενικόν εν τω ιδίω αισθήματος, διά της αφοσιώσεως και αυταπαρνήσεως του απόμου υπέρ του όλου και της εμβριθούς πίστεως εις τους ιδίους θεούς".



τρίτο, τελευταίο και “κράτιστον” μέρος της φιλολογίας, η αρχαιογνωσία. Η άριστη μέθοδος για την ανοικοδόμηση του αρχαίου βίου είναι η γενετική ή ιστορική<sup>923</sup>.

Μεγάλη είναι και η αξία της μυθολογίας<sup>924</sup>, η οποία, δυστυχώς, όπως επισημαίνεται, είναι το πιο παραμελημένο μάθημα της φιλολογίας στην Ελλάδα και η αμέλεια οφείλεται σε δύο λόγους: οι μυθολογικές σπουδές θεωρούνται ακόμη πολυτέλεια για την Ελλάδα, από την οποία λείπουν άλλες γνώσεις πιο χρήσιμες. Το δεύτερο κώλυμα είναι η αντίληψη ότι ο Χριστιανισμός “εξερρίζωσεν από της ελληνικής γης εντελώς την αρχαίαν θεολογίαν και δεν διεσώθη μέχρις ημών ουδέν ανάλογον προς την ελληνικήν μυθολογίαν, ως διεσώθησαν πλείστα όμοια περί την γλώσσαν, τα ήθη και τον λοιπόν βίον. Διά δε την απουσίαν πάσης αναλογίας θεωρούνται αι μυθολογικαί σπουδαί ξένα και αηδεΐς, εν ω αι περί την γραμματικήν και τον βίον του του έθνους φαίνονται οικειότεραι, διότι εν τούτοις η ομοιότης και αναλογία των παλαιών προς τα νέα είναι μεγάλη και καταφανής”. Στην πραγματικότητα έχουν διασωθεί τόσα “όμοια και ανάλογα” της αρχαίας μυθολογίας, ώστε, αν πολλοί λόγιοι στραφούν με αγάπη στη συλλογή των ομοιοτήτων, θα διαφωτιστεί η αρχαία μυθολογία. Κάθε έθνος στην πρώτη του ηλικία έχει ισχυρή μυθοποιό και γλωσσοπλαστική δύναμη, διότι μυθολογία και γλώσσα είναι σύγχρονες και αποτελούν τα πρώτα πονήματα ενός έθνους. Η πρωτογενής μυθοποιία κάθε έθνους δεν είναι τίποτε άλλο παρά η προσωποποίηση των φυσικών όντων ή φαινομένων και έχει μεγάλη ομοιότητα με τις ποιητικές παραβολές και εικόνες. Οι “Γριμμ” (Γερμανική μυθολογία), “Φόρχαμερ” (Ελληνικά) και “Χαν” (Mythologische Parallelen, Jena 1856) βρήκαν πολλές ομοιότητες στη γερμανική και αρχαία ελληνική μυθολογία. Και αν σε βόρεια έθνη βρέθηκαν ομοιότητες, πόσες περισσότερες θα εντοπιστούν, αν παραλληλιστούν οι σύγχρονοι ελληνικοί μύθοι με τους αρχαίους<sup>925</sup>. Αν οι λόγιοι παρατηρήσουν τα συμβαίνοντα στο ελληνικό κλίμα ή

<sup>923</sup> Στο ίδιο, σ. 233. “Καθώς δήλον ότι ο αρχαίος βίος εν πραγματικότητι υπ’ απλών αρχών ορμηθείς συνεχώς και αδιαλείπτως και κατά πάσας τας δυνατάς σχέσεις ομαλώς και εναρμονίως ανεπτύχθη, ήκμασε και παρήκμασεν, ούτως απαραλλάκτως πρέπει να αναπαρασταθή και νοερώς εν τη επιστήμη. Αλλά δεν κατωρθώθη ακόμη να υφανθή ούτως ολοσχερής ο πέπλος της αρχαιότητος διά την ατέλειαν των τε μνημείων και της ερμηνείας των”.

Για αυτό διαιρούν το βίο στα στοιχεία ή μέρη του, γλώσσα, πολιτεία “καθ’ όλην την κατά τους αρχαίους περιοχόν της”, θρησκεία, τέχνη, επιστήμη και τη γνώση του βίου σε ισάριθμες μερικότερες ιστορικές μαθήσεις: 1. Την ιστορίαν της γλώσσης 2. Την της πολιτείας καθ’ όλου ή του πρακτικού βίου 3. Την της θρησκείας ένθα και η μυθολογία 4. Την της τέχνης 5. Την της επιστήμης (Αυτή η διαίρεση συμφωνεί περισσότερο με τη διαίρεση του Dr Hans Reichardt “Gliederung der Philologie”, Tübingen 1846 και του Haase “Allgemeine Encyclopadie der Wissenschaften und Kunst III, 23, σ. 392 κε. Ο Α. Wolf αριθμησε 24 μέρη και αυτό μπορεί να μελετηθεί στο έργο του Κ. Ασώπιου “Ιστορία των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων”).

<sup>924</sup> 30 Μαρτίου και 15 Απριλίου 1861, τόμος Α’, τ. 6-7, σ. 236-248. Ο Α. Κυπριανός διαπραγματεύεται το θέμα της μυθολογίας στο άρθρο “Μυθολογικά”.

<sup>925</sup> Στο ίδιο, σ. 236. Στο άρθρο ερμηνεύονται μύθοι και παραλληλίζονται με σύγχρονες αντιλήψεις, και επισημαίνεται ότι η ερμηνεία πρέπει να γίνεται μόνο στην παρομοίωση και όχι σε όλο το μύθο. Αν παραβληθεί η γέννηση της Αθηνάς από το κεφάλι του Δία, τότε οι εικόνες, που είναι τα στοιχεία του μύθου, αντιστοιχούν θαυμάσια με την αντίληψη για το χειμώνα. Τα στάδια πριν τη γέννηση: ο Δίας συλλογισμένος, εκαταίβασε τα μούτρα του λέει ο λαός, σημαίνει τα σύννεφα στον ουρανό. Η ταραχή του Δία, ο καιρός κοιλοπονει, θε να γεννήσει, οι βροντές. Το άνοιγμα του κεφαλιού του με τσεκούρι από τον Ήφαιστο, έσπασεν ο καιρός ή εξέσπασε, η βροχή. Η γλαυκώπις Αθηνά, ο καιρός έκαμε μάτι, το άνοιγμα του καιρού, η καλοκαιρία.

συγκεντρώσουν με προσοχή τις εκφράσεις του λαού που εικονίζουν την αντίληψη για τη φύση, είναι βέβαιο ότι θα εξηγηθούν πολλοί αρχαίοι μύθοι. Αν διακριθούν τα είδη των μύθων “φυσικόν, αστρονομικόν, τοπικόν κλπ” θα απομείνει μεγάλο πλήθος μύθων, που είναι καθαρά ιστορικοί και οι οποίοι, αν ερμηνευθούν σωστά, θα διαφωτίσουν την αρχαία ιστορία του ελληνικού έθνους.

#### 4. 3. 4. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας

Μέσα στα ενδιαφέροντα των αρθρογράφων του περιοδικού είναι και η ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Μεγάλη σημασία δίνεται στη διάσωση λέξεων, αλλά και λαογραφικού υλικού. Είναι μια προσπάθεια, που σχολιάστηκε και στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, αλλά που στο *Φιλίστορα* παρουσιάζεται εντελώς διαφορετικά. Όχι δηλαδή στα πλαίσια των αποδείξεων για τη συνέχεια της ελληνικής φυλής από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη με το περιοδικό εποχή, αλλά ως απόδειξη για την ομαλή μετάβαση από την αρχαία ελληνική γλώσσα στη νεοελληνική, στην οποία οι συντάκτες του άρθρου αποδίδουν ιδιαίτερο σεβασμό. Πολύ χρήσιμη για το σκοπό αυτό είναι η μελέτη της πλούσιας βιβλιοκρισίας του περιοδικού.

Επισημαίνεται η κατεπείγουσα ανάγκη να “συλλεχθώσι και διά του τύπου ασφαλισθώσι από του χειμάρρου του νεωτερισμού” τα δημοτικά άσματα και οι δημώδεις παροιμίες της νεότερης Ελλάδας<sup>926</sup>. Πριν λίγα χρόνια πάρα πολλοί διδάσκαλοι ανταποκρίθηκαν στην εγκύκλιο του υπουργείου για τη συγκέντρωση ιδιωμάτων και λέξεων από διάφορα μέρη και έστειλαν το υλικό αυτό στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*. Αλλά εδώ και καιρό η *Εφημερίς* έπαυσε αυτές τις δημοσιεύσεις, παρόλο που η ύλη δεν εξαντλήθηκε. Μάλιστα σε αυτές τις δημοσιεύσεις εύρισκαν ενδιαφέρον και πολλοί φιλόλογοι από τη Γερμανία. Όταν σταμάτησε αυτή η προσπάθεια, άρχισαν να μέμφονται τους Έλληνες για την αμέλεια και το προγονικό αμάρτημα “το αψίκορον” και να λένε ότι στην αρχή οι Έλληνες αναλαμβάνουν κάτι με μεγάλη προθυμία, αλλά στη συνέχεια το εγκαταλείπουν. Είναι κρίμα τόση ύλη να μένει σχεδόν ανέγγιχτη “περιμένουσα τους καρπολογήσοντας”. Υπάρχουν πηγές από τις οποίες είναι δυνατόν να αντληθεί “πολύ και παρθένον ύδωρ”. Για αυτή την προσπάθεια δεν πρέπει να αποτελούν κριτήριο οι γνώμες των ξένων, διότι είναι μεγάλη μικροψυχία “να μη σκοπώμεν και κρίνωμεν τα ίδια πράγματα ημείς αυτοί, αλλά ν’ αποβλέπωμεν πάντοτε προς ό,τι θα είπη ο εις και ο άλλος”.

<sup>926</sup> Μαΐου 31, 1861, Τόμος Α΄, Τεύχος 10, σ. 411-412. Με αφορμή την έκδοση του βιβλίου “Αναμνήσεις Φιλοπάτριδος ήτοι ποιήσεις εις άσματα τρία μετά διαφόρων άλλων ποιημάτων και συλλογής τινος δημοτικών ασμάτων ανεκδότων” του Τρ. Μπάρτα που εκδόθηκε στο Παρίσι (Ad. Laine et. S. Havard, 1861). Στον πρόλογο του βιβλίου υπενθυμίζεται πόσο θαυμάστηκαν μέχρι τώρα από τους σοφούς της φωτισμένης Ευρώπης τα δημοτικά άσματα και ότι είναι καθήκον κάθε Έλληνα να τα συλλέγει με επιμέλεια, όπως άλλωστε και τις παροιμίες, διότι διαφορετικά θα χαθούν.

Γνώμονας πρέπει να είναι το συμφέρον. Η συναγωγή λέξεων και ιδιωμάτων και η σύνταξη ιδιωτικών της γλώσσας είναι έργο “πολυωφελέστατον”. Είναι ανάγκη να συγκεντρωθεί η εθνική περιουσία της γλώσσας, διότι ένα έθνος, για να γνωρίσει το είναι του, πρέπει να κοιτάξει, κυρίως, στη γλώσσα του. Η σύνταξη των ιδιωτικών της νέας γλώσσας θα διαφωτίσει πολύ την παλιά. Πολλές εκατοντάδες άγνωστες λέξεις θα καταχωριστούν στο θησαυρό του “Ερρίκου Στεφάνου”, λέξεις που άντεξαν επί τρεις χιλιάδες χρόνια και διασώθηκαν ακέραιες στο στόμα του λαού. Έτσι οι δάσκαλοι από την επαρχία θα έχουν την καλή τύχη να πλουτίσουν το λεξικό της παλιάς γλώσσας<sup>927</sup>. Οι εκδότες των μνημείων της νεοελληνικής γλώσσας Γ. Τερτσέτης, Χ. Ν. Φιλαδελφεύς και Δ. Ι. Μαυροφρύδης είναι πρόθυμοι να καταχωρίσουν στη συλλογή τους όσα εθνικά παραμύθια βρεθούν. Η πιο καλή μέθοδος για αυτή τη συναγωγή είναι η ακριβής καταγραφή της λέξης και ως προς την προφορά και τον τονισμό, χωρίς ετυμολογία και παρεμβάσεις<sup>928</sup>. Οι Ευρωπαίοι φιλόλογοι έχουν προκατάληψη για τη νέα ελληνική γλώσσα και εκνευρίζονται, όταν οι απλοί άνθρωποι δεν τους μιλούν, όπως ο Θουκυδίδης ή ο Πλάτων και έχουν την απαίτηση να μιλήσουν αρχαία ελληνικά και μάλιστα με την ερασμιακή προφορά. Οι περιηγητές είναι οργισμένοι με τη νέα γλώσσα και για αυτό με ευχαρίστηση λαμβάνουν υπόψη τους τις θεωρίες ότι οι Έλληνες δεν είναι Έλληνες. Αυτή η περιφρόνηση της νέας ελληνικής δεν είναι σωστή στάση. Δε λαμβάνεται υπόψη ότι και στους χρόνους των μεγάλων συγγραφέων οι απλοί άνθρωποι δεν μιλούσαν, όπως έγραφαν ο Θουκυδίδης, ο Ξενοφών κλπ., όπως άλλωστε και οι σύγχρονοι Γερμανοί δε μιλούν όπως ο Γκαίτε. Η αττική διάλεκτος δεν ήταν η γενική και πανελλήνια γλώσσα του έθνους, αλλά η γλώσσα, την οποία μεταχειρίζονταν οι ανεπτυγμένες τάξεις της αθηναϊκής κοινωνίας και οι συγγραφείς. Για ποιο λόγο λοιπόν “ν’ απαιτώμεν να έχωσι σήμερον τα πράγματα άλλως ή ως το αρχαίον;”. Η προφορά είναι η ίδια με αυτή των αρχαίων Ελλήνων με ελάχιστες διαφορές. Στο ερώτημα πώς θα δικαιολογηθούν οι Έλληνες ότι αντικατέστησαν πολλές αρχαίες λέξεις και φράσεις με άλλες που φαίνονται στους Ευρωπαίους λογίους βάρβαρες, η απάντηση θα μπορούσε να δοθεί μόνο με λεξικό πόνημα, το οποίο θα περιελάμβανε την αρχαία γραπτή γλώσσα και

<sup>927</sup> Ιανουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 1, σ. 1 κε. Από το άρθρο του Α. Κυπριανού. Οι πηγές που έμειναν έως τώρα απαραίτητες είναι τα ονόματα των χωριών και κυρίως οι τοποθεσίες. Σύμφωνα με τους μελετητές τα ονόματα των πόλεων, κωμών, ποταμών, ορέων του ελευθέρου βασιλείου είναι στην πλειοψηφία τους σλαβικά. Το αντίθετο, όμως, συμβαίνει με τις τοποθεσίες από τις οποίες οι περισσότερες φέρουν ωραία ελληνικά ονόματα, τα οποία διατηρήθηκαν και μπορούν να φωτίσουν την αρχαία γεωγραφία και τοπογραφία. Άλλη πηγή είναι τα κύρια ονόματα των γυναικών και τα οικογενειακά των ανδρών. Ανάμεσα στα άσχημα και βαρβαρόφωνα ονόματα υπάρχουν πολλά καλλιφωνότατα. Τα ονόματα των ψαριών, των οστράκων, των φυτών προσφέρουν πλουσιότατο υλικό. Εκτός από τα ονόματα, θα πρέπει να συλλεχθούν φράσεις, κυρίως από τις ηλικιωμένες γυναίκες, που διηγούνται το χειμώνα ιστορίες και παραμύθια, που είναι εθνικά και ελληνικά τα περισσότερα. Ο πρόξενος της Αυστρίας κ. Χαν συγκέντρωσε περίπου εκατό παραμύθια από τα οποία πάνω από ενενήντα είναι εθνικά είτε πρωτότυπα είτε διασκευές αρχαίων μύθων.

<sup>928</sup> Ιανουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 1, σ. 7 κε.

τη σημερινή και θα διαπραγματευόταν την ιστορία κάθε λέξης από την αρχαιότητα έως σήμερα<sup>929</sup>. Στην καθομιλούμενη ελληνική γλώσσα δεν υπάρχει καμία διάκριση των παλαιών φυλετικών διαλέκτων. Συναντώνται πολλοί τύποι διαλέκτων, αλλά είναι κοινοί όλης της γλώσσας. Αν σκεφτεί πάλι κάποιος πόσες δοκιμασίες πέρασε το ελληνικό έθνος από την εποχή των Ρωμαίων έως σήμερα, θα πρέπει να θαυμάσει τη δύναμη, την εγκαρτέρηση και επιμονή του “ν’ αποχωρίζη παν οθνείον και να διατηρήση μέχρι της σήμερον την γλώσσαν του ζωντανήν”. Η σύνταξη των ιδιωτικών της νέας ελληνικής γλώσσας είναι χρησιμώτατο έργο, διότι έτσι θα αποθησαυρίσουν στο λεξικό πολλές λέξεις<sup>930</sup>.

Στην προσπάθεια για τη συλλογή του λαϊκού γλωσσικού πλούτου καθοριστική είναι η επιρροή του Αδαμάντιου Κοραή, στις παραινήσεις του οποίου παραπέμπουν οι συλλέγοντες<sup>931</sup>. Συγκεκριμένα προτείνεται οι Έλληνες φιλόλογοι να έχουν μια διαφορετική προσέγγιση των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων σε σχέση με τους ξένους μελετητές, καθόσον θα πρέπει να έχουν υπόψη κατά τη μελέτη τους και τη νεότερη γλώσσα και να ακολουθούν τη συγκριτική μέθοδο<sup>932</sup>.

Όλοι οι δάσκαλοι στις ελληνικές επαρχίες όχι μόνο του ελληνικού βασιλείου, που γνωρίζουν τη χρησιμότητα ενός τέτοιου έργου, αν έχουν κάποια εθνική φιλοτιμία, θα

<sup>929</sup> Ιανουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 1, σ. 15 κε. Μερικές από τις αφορμές που οδήγησαν στην αντικατάσταση αρχαίων λέξεων και φράσεων είναι οι εξής: ορισμένες λέξεις χρησιμοποιήθηκαν από την Εκκλησία (πχ άρτος, οίνος κλπ) και από ευλάβεια σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται στην καθημερινή ζωή. Με την πάροδο του χρόνου έγιναν πολλές μεταβολές με μεταθέσεις συμφώνων, μεταβολές συγγενών συμφώνων, αποβολή φωνηέντων κλπ, αλλά αν είναι κανείς προσεκτικός θα διαπιστώσει ότι λέξεις που θεωρούνται βάρβαρες είναι στη ρίζα τους ελληνικές. Η νέα ελληνική διέσωσε επίσης παλαιότερους τύπους και μάλιστα πελασγικούς.

<sup>930</sup> Ιανουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 1, σ. 1-28. Ο Α. Κυπριανός υπογράφει το άρθρο “Προτροπή εις σύνταξιν ιδιωτικών της Νέας Ελληνικής γλώσσης”.

Ο Σ. Α. Κουμανούδης σχολιάζει θετικά το άρθρο του Α. Κυπριανού για τη συναγωγή των ιδιαζουσών λέξεων της ομιλουμένης και διατυπώνει ορισμένες προτάσεις, για να προχωρήσει το ωφέλιμο αυτό έργο. Κατ' αρχήν να επισημαίνονται οι περιεργές λέξεις από τους δασκάλους, αλλά να ελέγχεται ταυτόχρονα μήπως οι λέξεις έχουν ήδη δημοσιευτεί είτε στα *Άτακτα* του Κοραή ή στο *Λεξικό* της καθομιλουμένης του Σκαρλάτου ή στη *Νέα Πανδώρα* ή στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*. Η λέξη να αναγραφεί μόνο στην περίπτωση που να προφέρεται διαφορετικά ή έχει κάποια άλλη σημασία. Μια άλλη πηγή ιδιωτικών λέξεων, κατά τον Κουμανούδη, είναι και οι εκθέσεις κατασχέσεως ελληνικών κτημάτων στις εφημερίδες, οι οποίες προσφέρουν υλικό, αρκεί οι εφημεριδογράφοι να είναι ακριβείς στην απόδοση των τοποθεσιών. Αλλά και αυτοί που θα επεξεργαστούν και θα ελέγξουν τη συγκεντρωμένη ύλη θα πρέπει να γνωρίζουν και άλλες γλώσσες, αλβανικά, σλαβωνικά. Μάλιστα χρειάζεται και στο Πανεπιστήμιο δάσκαλος της σλαβωνικής, όπως υπάρχει και της τουρκικής. Πιθανόν ο διορισμός τέτοιου δασκάλου να κολακέψει και τη φιλοτιμία των Σλάβων, τους οποίους θα έπρεπε οι Έλληνες να έχουν φίλους και να τους προκαλέσουν να στέλνουν τα παιδιά τους για σπουδές στην Ελλάδα. Φεβρουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 2, σ. 135-139.

<sup>931</sup> Φεβρουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 2, σ. 118-135. “Λέξεις μακεδονικά συλλεγείσαι υπό Ιω. Πανταζίδου”.

<sup>932</sup> Φεβρουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 2, σ. 118. “Αφ' ου ο αιδίμος Κοραής πρώτος υπέδειξεν εις τους Έλληνας φιλόλογους οποίον πρέπει να ήναι αυτών το έργον, ότι πρέπει να σπουδάσωσι τους Έλληνας συγγραφείς ουχί όπως οι ξένοι, αλλ' ωφελοόμενοι εκ των κόπων εκείνων να προσλαμβάνωσιν εις την μελέτην των αρχαίων και το πολύτιμον βοήθημα της νεωτέρας γλώσσης, ήρχισε μεν αύτη να σπουδάζεται επιμελέστερον, και τα ήθη και έθιμα, τα οποία ο ευρωπαϊκός πολιτισμός κινδυνεύει να εξαφανίση, μετά τινος προσοχής να παρατηρώνται, ήρχισαν δε και οι ξένοι, όσοι διατρίψαντες εν Ελλάδι εγνώρισαν εξ ιδίας πείρας το χρήσιμον της κοραϊκής μεθόδου, να συνιστώσιν εις τους ομογενείς αυτών φιλόλογους την σπουδήν της νέας ταύτης φάσεως του ελληνικού έθνους (σημείωση: ο καθηγητής της Γοτίγγης Ερν. Κούρτιος σε διατριβή του στις *Nachrichten von der Konigl. Gesellschaft zu Goettingen* No 22. December 1857, η οποία μεταφράστηκε από την *Ημέρα* της Τεργέστης (Ιούλιος 1860) “ου μόνον την αξιολογότητα της νέας ελληνικής εις τε την σπουδήν της αρχαίας και εις την συγκριτικήν των γλωσσών επιστήμην αποδεικνύει, αλλά και αυτός προβλέπων τον παραγκωνισμόν της χυδαίας γλώσσης οσημέραι αυξάνοντα και τα εν αυτή αξιοσπουδάστα κινδυνεύοντα, αν όχι ν' αφανισθώσιν, αλλά τουλάχιστον να εξορισθώσιν υπό του νεωτερισμού μακράν των πόλεων εις τας μάλιστα αποκεντρους κώμας και τας φάραγγας των ορέων, συμβουλεύει όσον τάχιιστα να γείνη φροντίς περί συλλογής του εν τη χυδαία γλώσση πλούτου”).

συντελέσουν κάνοντας το μικρό και διασκεδαστικό κότπο να σημειώνουν ό,τι νομίζουν ότι δεν απαντά στην “κοινότερον λαλουμένην και γραφομένην γλώσσαν”. Αυτά που επισημαίνονται, θα μπορούν να καταγράφονται αλφαβητικά στο *Φιλίστορα*, αφού αφαιρούνται τυχόν επαναλήψεις<sup>933</sup>.

Οι Έλληνες μιλούν διαλέκτους, οι οποίες διακρίνονται μεταξύ τους<sup>934</sup>. Στις σημερινές συνθήκες είναι αδύνατη η εξακρίβωση και η εύρεση της σχέσης τους με τις αρχαίες διαλέκτους. Αυτό θα καταστεί δυνατό μόνο, όταν η ύλη της γλώσσας γραπτή και προφορική “σκοπίμως και ακριβώς συλλεχθή”<sup>935</sup>. Από τη στιγμή που υπάρχουν τόσες τοπικές διάλεκτοι τίθεται το εύλογο ερώτημα “τις και ποία είνε η κοινή ελληνική γλώσσα”. Ο Δ. Μαυροφρύδης υποστηρίζει ότι ποτέ δεν υπήρξε κοινή ελληνική γλώσσα ούτε ακόμη και κατά τους ιστορικούς χρόνους, στην πραγματικότητα ήταν ένα σύστημα των κοινών χαρακτήρων όλων των διαλέκτων. Είναι επίσης γεγονός ότι “η λογία και εντέχνως ειδοποιημένη και γραπτή γλώσσα παντού και πάντοτε διέφερε και διαφέρει της καθομιλουμένης και δημώδους”. Η δημώδης γλώσσα είναι “αφελεστέρα, οικειότερα, κοινοτέρα, εναργεστέρα” και εμφανίζει αρχαϊσμό, διότι ο απαίδευτος λαός μένει αναλλοίωτος στα ήθη και στους τρόπους, καθώς δέχεται συνεχώς τα ίδια ερεθίσματα. Η “επεξεργασμένη” λογία και γραπτή γλώσσα έχει πλουσιότερο λεξικό, “πνευματικότερον“, “νεωτερικότερον“, διότι συμβαδίζει με την εκλεκτότερη μερίδα του έθνους που παρακολουθεί την πρόοδο των τεχνών και επιστημών και είναι “ψυχροτέρα, τεχνικωτέρα, μάλλον επιτηδευμένη, συμβολικωτέρα, ατομικωτέρα”<sup>936</sup>. Μεταξύ της δημώδους και λογίας υπάρχει χάσμα, το οποίο πρέπει να καλύπτεται και από τις δύο πλευρές. Ο Μαυροφρύδης παραπέμπει στον W. Von Humboldt, ο οποίος υποστηρίζει ότι πρέπει να υπάρχει συνεχής και αμφίδρομη ροή από τους

<sup>933</sup> Στο ίδιο, σ. 119. “Αλλ’ αι σπουδαί αύται ούτε έκτασιν την πρέπουσαν έλαβαν μέχρι τούδε, ούτε κατά σύστημα το προσήκον γίνονται, αλλά κατά τύχην και σποραδικώς δημοσιεύονται τοιαύται παρατηρήσεις εκεί πολλάκις όπου πολλά ολίγον ήλπιζε κανείς να τα εύρη. Και ενθυμούμαι μεν του μακαρίτου Θ. Μανούσου γνώμην καλήν περί τούτου να μετατυπωθώσι του Κοραή τα *Άτακτα* υπό της ελληνικής κυβερνήσεως, να διανεμηθώσιν εις τους εντός και εκτός της Ελλάδος διδασκάλους δωρεάν ή επ’ ευτελεί τιμή με την ηθικήν υποχρέωσιν του να αποστείλωσιν ούτοι μετά τινα έτη εις το ελληνικόν υπουργείον της εκπαιδεύσεως ό,τι έκαστος ήθελε παρατηρήση εν τω ιδίω κύκλω νέον ελληνικόν μη υπάρχον εν τοις Ατάκτοις· τας δε διαφόρους ταύτας αποστολάς αρμοδια επιτροπή να ελέγξη, να καθαρίση, να επεξεργασθή και να εκδώση υπό οιανδήποτε μορφήν”. Αλλά γιατί να τα περιμένει όλα κάποιος από την ελληνική κυβέρνηση; Δεν είναι δυνατόν και χωρίς τη σύμπραξή της να γίνει κάτι πιο ωφέλιμο “παρά την εκ τοιαύτης προσδοκίας αδράνειαν και ακηδίαν;”

<sup>934</sup> 15 Μαρτίου 1861, τόμος Α’, αρ. 5, σ. 166-182. Ο Δ. Μαυροφρύδης στο άρθρο “Σύνοψις της εξωτερικής ιστορίας της ελληνικής γλώσσας”. Οι διαφορές είναι κυρίως “φθογγικάί, έπειτα λεξικάί, τε χρήσεις διαφόρων λέξεων ή των αυτών επί διαφόρου σημασίας, ολίγαί δε τινες συντακτικάί και τυπικάί”.

<sup>935</sup> Στο ίδιο, σ. 166.

<sup>936</sup> Στο ίδιο, σ. 168. Στη δημώδη επικρατεί ο δημώδης και εθνικός χαρακτήρας, στη λογία ο ατομικός και “εσοππρίζεται η εκάστοτε παιδεία του έθνους” (Κ. W. L. Heyse. System der Sprachwissenschaft, σ. 229 κε). Τα κυριότερα γνωρίσματα της καθομιλουμένης: ιωτακισμός, η προφορά του ι πριν από φωνήεν ως j, η επικράτηση του τόνου στο χρόνο των συλλαβών, η απλότητα στη σύνταξη, η ανάλυση των χρόνων, η κατάργηση της ευκτικής, οι αλλόφυλες λέξεις.

διανοούμενους προς το λαό και τανάπαλιν<sup>937</sup>. Η διάσταση λόγιας και δημώδους δεν δικαιώνει τους “*ατόπως διατεινομένους ν’ αναστήσωσι εν τινι γλώσση τύπους απ’ αιώνων ήδη κατηγορημένους, νεκρούς και ψυχρούς αντί των επ’ ίσης απ’ αιώνων κατ’ ουσιώδη της γλώσσης αλλοίωσιν καθιερωμένων... ικανά έπαθεν η γλώσσα εκ του άκρου ζήλου των επί οκτωκαίδεκα αιώνας αττικιστών. Ας μη την ασχημίσουν περισσότερον νέοι σπαραγμοί. Ας μη προχωρήση ο ζήλος των νέων διορθωτών και αυτολεγομένων καθαρτών της γλώσσης, ίνα μη κατανήσωσί ποτε αυτοί να λέγωσι και αυτοί ν’ ακούωσιν*”. Η πρόσληψη “οθνείων” όρων στη γλώσσα έθνους, που βρίσκεται σε τέτοια γεωγραφική θέση και είχε πάντοτε ποικίλες σχέσεις και επιμιξία με όλους τους λαούς, βάρβαρους και πολιτισμένους, είναι αναπόφευκτη<sup>938</sup>. Η επαφή με τους Ρωμαίους έφερε τους λατινισμούς στη γλώσσα και ιδιαίτερα, όταν ο θρόνος μετατέθηκε στην Ανατολή και πλήθος Ρωμαίων εγκαταστάθηκε στο Βυζάντιο. Η γλώσσα ονομάστηκε ρωμαϊκή και οι Έλληνες Ρωμαίοι, διότι το “Έλλην” ήταν αντίπαλο του “Χριστιανός”. Παρ’ όλες τις μεταβολές η νεοελληνική “δεν απώλεσεν ούτε την πλαστικότητα ούτε την λοιπήν ζωτικότητα της αρχαίας, είναι η νεωτάτη φάσις του ελληνισμού”. Η νεοελληνική γλώσσα δεν είναι ούτε μπορεί να ονομαστεί θυγατέρα της αρχαίας ελληνικής, όπως οι ρωμανικές της λατινικής. Οι ρωμανικές είναι νέες γλώσσες, ενώ η νεοελληνική είναι εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής<sup>939</sup>. Ο Fauriel λέει χαρακτηριστικά ότι οι Έλληνες πρέπει να συνειδητοποιήσουν ότι η δόξα και η ευδαιμονία της πατρίδος τους “*είνε του λοιπού έμπροσθεν των και όχι όπισθεν, εν τη παρούση πορεία των πραγμάτων και όχι εν ματαίαις αποπείραις επιστροφής εις το παρελθόν, και η νεωτέρα ελληνική θα γείνη μετ’ ολίγον μία γλώσσα, η οποία, χωρίς να ομοιάζη με την αρχαίαν περισσότερον παρ’ όσον τώρα, δεν θα έχη τίποτε να ζηλεύση από ταύτην*”<sup>940</sup>.

Ο Α. Κυπριανός στο άρθρο με τίτλο “Περί αναλογίας και ανωμαλίας”<sup>941</sup> διαπραγματεύεται το γλωσσικό αυτό πρόβλημα που ξεκίνησε από την αρχαιότητα και

<sup>937</sup> Στο ίδιο, σ. 168. Αναφέρεται απόσπασμα από το Einleit., σ. CCXI. “εάν η γλώσσα μέλλει να διαμένη δημώδης άμα και πεπαιδευμένη, πρέπει να γίνηται ακατάπαυστον ρεύμα εκ του έθνους προς τους συγγραφείς γραμματικούς και εκ τούτων πάλιν προς το έθνος”.

<sup>938</sup> Απριλίου 30, 1861, τόμος Α΄, τεύχος 8, σ. 289-295.

<sup>939</sup> Στο ίδιο, σ. 292. πρβλ. Α. Giese ueber den aeol. Dial., σ. 135, “όπου κατά της λεγομένης παντελούς αποσβέσεως των αρχαίων διαλέκτων λαλών, τάδε λέγει: ναί, κυρίως δεν δύνатаί τις να είπη, ότι έπαυσαν, αφ’ ου εν τη νεοελληνική γλώσση ακόμη αρχαία διαλεκτικά διαφοραί ευρίσκονται, επειδή το κράτος της κοινής ουδόλως ήτο τόσον μέγα, ώστε πανταχού ν’ αποσβέση τας ατομικότητας του ελληνισμού, και η ζωή μας αξιοθαύμαστον δραστηκήν δύναμιν, δι’ ης πανάρχαιοι μεν τύποι διατηρούνται και ανακαινίζονται, νέα δε περικαλλή άνθη και καρποί εκ του παλαιού ωραίου ζώντος κορμού αναβλασάνουσι και φέρονται”.

<sup>940</sup> Στο ίδιο, σ. 292. Στον πρόλογο της συλλογής των δημοτικών ασμάτων της νεότερης Ελλάδας, σ. CXXIII: “η αρχαία ελληνική υπέστη εν τη πορεία της και κατά τους τύπους της πάσας τας τροπάς, πάσας τας συγκοπτάς, δι’ ων μετέβη τις εις την νεωτέραν οία παρίσταται εν τη παρούση συλλογή (των δημοτικών ασμάτων) όργανον καθαρόν και απλούν του πνεύματος του λαού, απηλλαγμένη πασών των συστηματικών αξιώσεων των συγγραφέων να την ομαλύνωσιν ή να την πλουτίσωσιν, η νεωτέρα ελληνική είναι γλώσσα κατά πάντα λόγον αξία...”.

<sup>941</sup> 15/7/1861, τόμος Β΄, τεύχος 13, σ. 1-12. Ο συγγραφέας αντιλεί το υλικό του από τα βιβλία “Die Sprachphilosophie der Alten” του L. Lersch, “Συναγωγή τεχνών” του L. Spengel και “Grundriss der Roemischen Litteratur” του G. Bernhardt, γ’ έκδοση. Οι όροι είναι τεχνικοί και εκφράζουν διαφορετικές γνώμες για την αρχή και τη φύση της γλώσσας: αυτών που

ταλανίζει τους λογίους ακόμη και στην εποχή του. Σύμφωνα με τον Κυπριανό οι φιλόσοφοι της αναλογίας, κυρίως οι σοφιστές, βρίσκουν κανονικότητα και αναλογία στη γλώσσα και θεωρούν ότι οι λέξεις εικονίζουν την ουσία των πραγμάτων, ενώ αντίθετα οι υποστηρικτές της ανωμαλίας δεν αντιλαμβάνονται το κανονικό και ανάλογο της γλώσσας και διαπιστώνουν ακαταστασία και σύγχυση. Στον Πλάτωνα ο *Κρατύλος* εκπροσωπώντας τους αναλογικούς μεταχειρίζεται τους όρους “ορθότης, όμοιον, τύπος”, που αντιστοιχούν στην αναλογία. Ο αντίπαλός του Ερμογένης μεταχειρίζεται τους όρους “κατά ξυνθήκην, το έθος, το τυχόν, το αυτόματον”.

Η διαμάχη των δύο μερίδων εντάθηκε περισσότερο στα τέλη του 18ου αιώνα, διότι σχετιζόταν με το πρόβλημα ποια θα πρέπει να είναι η γλώσσα, στην οποία πρέπει να γράφουν οι Έλληνες. Υπήρξαν λόγιοι, οι οποίοι γνωμάτευσαν ότι η γλώσσα στην οποία πρέπει να γράφουν δεν είναι άλλη “ή αυτή η υπό του πλήθους εκασταχού λαλουμένη οία και όπως λαλείται”. Έφτασαν μάλιστα στο σημείο να καταργήσουν και την ορθογραφία. Αυτοί ήταν κυρίως Επτανήσιοι. Η γνώμη τους ταυτίζεται με τους υποστηρικτές της ανωμαλίας. Αυτό είναι άσχημο και ολέθριο, διότι η ανωμαλία στη γλώσσα είναι το ίδιο όπως και στον πολιτικό βίο, ανομία, σύγχυση και ακαταστασία. Για αυτό και οι οπαδοί αυτής της “αιρέσεως” άρχισαν να λιγοστεύουν.

Οι περισσότεροι λόγιοι γνωμάτευσαν ότι η γραπτή γλώσσα είναι η αττική. Αν εξεταστεί επιπόλαια το ζήτημα, θα φανεί ότι οι αττικιστές τάσσονται με την αναλογία, γιατί τι πιο ανάλογο και κανονικό από την αττική γλώσσα; Σε μια πιο βαθιά εξέταση θα διαφανεί ότι στην πραγματικότητα είναι οπαδοί της “γυμνής ανωμαλίας”, διότι αυτός που μεταχειρίζεται μέτρα που δεν υπάρχουν στην κοινή συνήθεια επιδιώκει την ανωμαλία και όχι την αναλογία<sup>942</sup>. Ένα άλλο ζήτημα είναι αν το δόγμα να γράφουν οι σύγχρονοι Έλληνες, όπως οι Αττικοί, είναι δυνατό και κατορθωτό. Αν ληφθεί υπόψη πώς το έθνος μαθαίνει τις διάφορες λέξεις και πώς παραδέχεται τους διάφορους τύπους, όπως για παράδειγμα τις λέξεις με κατάληξη σε -εως -ωρ που τις προφέρει -ας (εισαγγελεύς, εισπράκτωρ), τι ελπίδα υπάρχει να πει ευκτικές και απαρέμφατα, τύπους “ους, ίνα εισβιάσωμεν εις την διάνοιαν είναι χρεία να μεταστρέψωμεν τας βίδας της κεφαλής όλου του έθνους”. Αλλά και, αν πάλι ήταν δυνατόν να αναστηθεί η αττική, θα συνέφερε κάτι τέτοιο; Υπάρχει ώριμη σκέψη για

---

υποστήριζαν και υποστηρίζουν “τον του πλήθους τρόπον του λέγειν, ήτοι την συνήθειαν” και αυτών που απέβλεπαν και αποβλέπουν “προς τι ομαλώτερον και κανονικώτερον”.

<sup>942</sup> 15/7/1861, τόμος Β', τεύχος 17, σ. 193-207. Ο Α. Κυπριανός στο άρθρο “Περί αναλογίας και ανωμαλίας κατά τους καθ' ημάς χρόνους”.

“η αναλογία ομολογουμένως εκ της συνηθείας ορμάται· έστι γαρ ομοίου τε και ανομοίου θεωρία· το δ' όμοιον και ανόμοιον εκ της δεδοκιμασμένης λαμβάνεται συνηθείας”. Αναλογία είναι όσα εξάγονται από τη σύγκριση της λαλουμένης γλώσσας, διότι “η αναλογία εκ της συνηθείας ορμάται”. Στον Όμηρο και Ηρόδοτο ανάλογο ήταν τα ρήματα να λήγουν σε -μι. Στα αττικά χρόνια ανάλογα ήταν τα ρήματα σε -ω και ανώματα σε -μι.

αυτό το ζήτημα ή “εσκοτισμένοι εκ των πολλών επαίνων, ους καθ’ εκάστην ημέραν υπέρ της αρχαίας γλώσσης ακούομεν και αναγινώσκομεν, ουδέ θέλομεν να προσβλέψωμεν προς την αλήθειαν με νουν καθαρόν;”<sup>943</sup>. Θα πρέπει να δοξάζεται ο Θεός, διότι η γλώσσα του έθνους μεταβλήθηκε και έγινε διαφορετική από την παλιά. Αν το έθνος επιδείξει ποιητές και συγγραφείς ισάξιους των κλασικών, τότε θα έχει διπλούς κλασικούς με προτερήματα και αρετές ανάλογες της ηλικίας και της γλώσσας του. Τι λένε οι αττικιστές για την ποίηση; Να γράφεται και αυτή στην αττική; Αυτό είναι αδύνατο, διότι η αρχαία ποίηση έχει το χρόνο των συλλαβών και διαφορετική διάλεκτο για κάθε είδος της. Και αν γινόταν αυτό, ο λαός θα έπρεπε να είναι τόσο σοφός, ώστε εκτός από την αττική, να γνωρίζει και την ιωνική και τη δωρική και την αιολική. Με την αττική δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν εθνικοί ποιητές. Ένα άλλο πρόβλημα είναι ότι η αττική γλώσσα δεν αντέχει στην έκφραση όλων των επιστημονικών αναφορών. Το πρόβλημα αυτό εντοπίζεται στον Αριστοτέλη και στους Στωικούς, στους οποίους φαίνεται η δυσκολία απόδοσης επιστημονικών όρων. “Ωστε πρέπει να μακαρίσωμεν την τύχην ότι η γλώσσα εκ του μακρού βίου κατήντησεν σήμερον κατά θεϊαν μοίραν να έχη προτερήματα ταις των νεωτέρων εθνών, ων μάλιστα δεόμεθα και είναι ανάγκη ως τάχιστα να πήξωμεν και καλλιεργήσωμεν παραιτούντες πλέον τον άνω ποταμόν πλουν”. Οι οπαδοί της αττικής είναι οπαδοί της ανωμαλίας<sup>944</sup>. Τη γνώμη του αείμνηστου Κοραή παρέθεσε ο καθηγητής Φ. Ιωάννου στην επιστολή στο Μαρίνο Βρετό, που την καταχώρισε στο *Ημερολόγιον* και ανατυπώθηκε στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*: “έκαστος οφείλει γράφων να γράφη ούτως, ώστε εκ των υπ’ αυτού γραφομένων να ήναι δυνατόν να εξαχθή Γραμματική τις της γλώσσης”. Αυτή είναι η αναλογία, για την οποία και πολέμησε ο Κοραής, και αν κάποτε το έθνος αναδείξει αξιόλογους ποιητές και συγγραφείς, όλοι θα αναγνωρίζουν ως πατέρα και οδηγό εκείνο τον αείμνηστο άνδρα. Ο Φ. Ιωάννου παραδέχεται τον κανόνα που έθεσε ο Κοραής και επεξηγεί ότι “οφείλει ο γράφων να ήναι

<sup>943</sup> Αν εξεταστούν τα έργα που γράφτηκαν από τα αλεξανδρινά χρόνια ως σήμερα, είναι ελάχιστα τα αξιόλογα (Απολλώνιος, Πλούταρχος, Δίων Χρυσόστομος, Λουκιανός) και “αίτια δε της ολιγότητος και μετριότητος των έργων δεν είναι μεν μόνον η δυναστεία της αττικής γλώσσης, αλλ’ ομολογουμένως είναι η πρώτη και κυριωτάτη”.

<sup>944</sup> Το επισημαίνει ο Κοραής στο β’ τόμο των Επιστολών, σ. 225: “από την γλώσσαν του κωφού και χυδαίου γεροντίου (εννοεί τον όχλον) συντίθεται γραμματική· από δε την γλώσσαν των σπουδαίων μητ’ αυτός ο Ερμής δεν εμπορεί να συντάξη γραμματικήν. Αν δε τις παραβάλη τα κατορθώματα των δύο κομμάτων, θα εύρη ότι πολύ μάλλον προέχουσι τα έργα των ασπασζομένων την κοινήν συμπλήρωσιν· παραναγιγνώσκων τις τα έργα των Επτανησίων παρά τα των μάλιστα ευδοκιμησάντων κατά τους νυν χρόνους Αττικιστών αισθάνεται κίνησιν εις την ψυχήν εν τοις Επτανησίσις προερχομένην από το χλωρόν και ζωντανόν της γλώσσης και των εικόνων, εν ω τα των Αττικιζόντων ή διότι οι άνδρες κατεγίνοντο και περί την εκκλησιαστικήν σοφίαν ή διότι το έχει φυσικά η γλώσσα δεν καταλαμβάνω πώς μυρίζουσι νεκρολίβανα. Τουλάχιστον ούτω πως εγώ αισθάνομαι και συγγνώμη αν έχω την αίσθησιν χωρικήν”.

Στον αγώνα για τη γλώσσα πρώτος ο ασίδιμος Κοραής “εύρε την ορθήν οδόν και φαίνεται εν τοις αγωνιζομένοις οίον νήφων μεταξύ μεθύοντων· ο ανήρ εκείνος πολλά και μεγάλα ευηργέτησε το έθνος, αλλ’ εκείνα άλλης θεωρίας· ως δε λόγιος, ειργάσθη όσον δέκα ισχυροί άνδρες, και όλα αι εργασίαι του, μεγάλαι και μικραί, έχουσιν αξίαν όχι κοινήν. Μεταξύ των πολλών α κατόρθωσεν εν τη τάξει των λογίων οι περί της γλώσσης αγώνες αυτού και τα έργα είναι τα μάλιστα άξια θαυμασμού· αυτός πρώτος έκοψε την οδόν, αυτός την έστρωσε και αυτός ανέβη και εβάδισε γενναίως, αγωνιζόμενος σύναμα προς τους διαφθειρόντας το έργον”.



τουλάχιστον σύμφωνος προς εαυτόν, ήτοι ν' ακολουθή σταθερώς κανόνας τινάς, επομένως να μη μεταχειρίζεται άλλοτε άλλους τύπους και άλλοτε άλλον τρόπον συντάξεως". Σύμφωνα, επομένως, με τη γνώμη των σοφών ανδρών, ο ορθός δρόμος είναι η αναλογία "εξαγομένη εκ της κοινής συνηθείας". Εκείνο που θα πρέπει να γίνει είναι να αρχίσει μία έρευνα, για να διαφανεί τι θα πρέπει να διατηρηθεί και τι να μετασχηματιστεί στη γλώσσα και σύμφωνα με ποια μέτρα αναλογίας. Ο Φ. Ιωάννου είναι πρόθυμος να εισαγάγει το ζήτημα, να υποδείξει τη μέθοδο της έρευνας και να καταλείψει την εργασία, που και ποικίλη θα είναι και πολλούς θα χρειαστεί. Είναι μεγάλη ανάγκη να γίνει αυτό, διότι όλοι αισθάνονται *"την χρείαν να πήξωμεν τέλος πάντων γλώσσαν τινα, και όλοι θλίβονται και βασανίζονται ότι η ακαταστασία και ακοσμία ήτις παρατηρείται κατά τον πολιτικόν μας βίον, κατά τα ήθη, κατά τον χαρακτήρα επικρατεί και κατά την γλώσσαν, το πράγμα εκείνο ο χαρακτηρίζει ιδίως τον λογικόν άνθρωπον και δείται υπέρ παν άλλο κανόνος και μέτρων"*.

Ο Δ. Μαυροφρύδης σε άρθρο με τίτλο *"Γλωσσικαί παρατηρήσεις"*<sup>945</sup> ψέγει τις προσπάθειες ετυμολογίας των λέξεων από ανίδεους δασκάλους και τα λάθη των δημοσιογράφων και εκφράζει και πάλι με αυτή την ευκαιρία τις απόψεις του για τις προσπάθειες των αττικιστών να αναβιώσουν την αρχαία γλώσσα. Οι απόψεις του, όπως φαίνεται, ευσταθούν και σήμερα.

Η ετυμολογία, κατά το Μαυροφρύδη, είναι και τερπνή και ωφέλιμη, αλλά απαιτεί γνώση και προσοχή. Αν πραγματικά οι δάσκαλοι γνώριζαν να ετυμολογούν, θα γλίτωναν την απώλεια χρόνου, την ανακρίβεια, τη σύγχυση. Αλλά και οι δημοσιογράφοι έχουν πέσει στην ίδια παγίδα και δε χρησιμοποιούν μια απλή λέξη που είναι ακριβής, διότι τη θεωρούν χυδαία, ταπεινή και κάθε τέτοιος τύπος ή όρος, κατά τη γνώμη τους, είναι *"εξοστρακιστέος, αποσκυβαλιστέος κατά την νέαν και καινοφανή θεωρίαν των θαυμασίων καθαριστών της γλώσσης"*. Τι θα πρέπει να γίνει μέσα σε αυτή την ακριβία και σύγχυση των πραγμάτων:

α. Κανείς ας μη τολμήσει να γράφει *"εις το δημόσιον, πριν στοιχειωθή αρκούντως εις τε την νεωτέραν και εις την αρχαίαν γλώσσαν, πριν μάθη τας δυνάμεις και σημασίας των τε τύπων και των λέξεων και των συντάξεων της τε αρχαίας και της νεωτέρας γλώσσης. Τούτων δε το μεν κατορθώνεται διά της επιμελούς σπουδής των προκρίτων μνημείων της αρχαίας, το δε διά της επιστασίας και προσοχής εις την καθομιλουμένην γλώσσαν του έθνους"*

β. *"Ας παύση η άκαιρος αύτη σπουδή του αρχαίζεин και διορθώνειν την γλώσσαν... οι πλείστοι των υπό των καθαριστών προπηλακιζομένων τύπων της καθομιλουμένης είνε και*

<sup>945</sup> 30/9/1861, τόμος Β', τεύχος 18, σ. 249-259.

σαφέστεροι και εναργέστεροι και ζωηρότεροι των αντιστοίχων αρχαίων, πάντες δε φέρουσι το κύρος ολοκλήρου του έθνους του ζώντος και ηλικίαν χιλίων και διασχιλίων και που και πλειοτέρων ετών. Πώς τολμάς να περιφρονήσῃς ὦ ἄνθρωπε και πώς θα δυνηθῆς να καταστρέψῃς ὅ,τι ολόκληρον έθνος επί μακρούς αιώνας ενομοθέτησε και επεκύρωσε; Φωνή λαού φωνή Κυρίου. Ο άκαιρος και, ὄς ειπεῖν, αγράμματος ζήλος περί το αρχαίζεῖν, το αττικίζεῖν, μας εγέννησε τους οὔτε αρχαίους οὔτε νέους, αλλά νόθους και κιβδήλους αορίστους (έκρινον, δένειμον, έγγραφον)". Αυτοί οι τύποι γράφτηκαν όχι μόνο από εφημεριδογράφους αλλά ακόμη και από καθηγητές του φιλολογικού τμήματος. Ο αγράμματος αρχαϊσμός τόλμησε να γράφει "βαρβαρίζουσας και σολοικίζουσας" φράσεις και πλήθος από γλωσσικά άτοπα.

Για να αποφευχθούν οι ετυμολογικές πλάνες και μάταιες ασχολίες, οι διδάσκοντες θα κάνουν καλά να περιοριστούν στα ασφαλέστερα, διότι η ετυμολογία είναι "παγχάλεπρον χρήμα, προϊόν πολυγλωσσίας και πολυμαθίας και υγιούς κρίσεως". Επομένως, καλύτερα θα ήταν αν στα σχολεία το χρόνο, τον οποίο δαπανούν οι δάσκαλοι σε αβέβαιες και σκοτεινές ετυμολογικές επιδείξεις, να τον αξιοποιούσαν στην ανάγνωση και απλή ερμηνεία των αμίμητων καλλιτεχνημάτων της προγονικής κληρονομιάς και στη μόρφωση της διάνοιας και της καρδιάς των μαθητών τους. Για να διαμορφωθεί η ελληνική γλώσσα, αυτό θα πρέπει να γίνει αβίαστα και "να παύση επί τέλους ο άκαιρος ζήλος του άνω ποταμόν χωρεῖν, του περιφρονεῖν τους νεοπλάστους τύπους και αντεισάγειν τους αχρήστους παλαιούς· πρέπει να παύση ο τυχών να την υβρίζη και να την ασχημίζη. Ας μη πετιέται εις το μέσον ως διορθωτής της γλώσσης ο τε γραμματισμένος και ο αγράμματος, ο τε έμπειρος αμφοτέρων, της τ' αρχαίας και της νεωτέρας, και ο άκροισ χείλεσι και μόλις γευσάμενος του αττικού νόματος. Έκαστος εν ὦ εκλήθη εκεί και μενέτω· ας μη περιεργάζηται υπέρ τας δυνάμεις του".

#### 4. 3. 5. Μετάφραση

Το περιοδικό στέκεται θετικά στις μεταφράσεις των αρχαίων ελληνικών συγγραμμάτων<sup>946</sup>. Ο Σ. Κουμανούδης υποστηρίζει ότι τα αθάνατα αριστουργήματα των προγόνων πρέπει σταδιακά να μεταφερθούν στην ομιλουμένη, για να γίνουν κοινό ανάγνωσμα του λαού. Έχουν γίνει πολλές μεταφράσεις και αυτό είναι ένδειξη ότι πολλοί σκέπτονται σωστά για αυτό το ζήτημα. Αυτοί που νομίζουν ότι προχωρεί η γλώσσα "γιγαντιαίοις βήμασι προς την παλαιάν μορφήν" και, επομένως, είναι μάταιο να γίνονται

<sup>946</sup> Δεκέμβριος 1862, τόμος Δ', τεύχος 6, σ. 551-558. "Ο Βασιλεύς Οιδίπους", έμμετρη μετάφραση από το Ν. Κοντόπουλο.

μεταφράσεις, ας αναγνωρίσουν ότι η πλειοψηφία του έθνους φρονεί διαφορετικά, και δεν δείχνει φόβο, μήπως, εξαιτίας των μεταφράσεων ψυχρανθεί η κλίση στα πρωτότυπα και παραμεληθεί η σπουδή της αρχαίας γλώσσας. Τέτοιους φόβους δεν είχαν ούτε ο Δούκας, όταν μετέφραζε το Θουκυδίδη ούτε ο Χριστόπουλος και ο Ρουσιάδης, όταν μετέφραζαν τον Όμηρο ούτε ο Κοραΐς, όταν μετέφραζε τον Τυρταίο, λόγιοι που είχαν εντελώς αντίθετες απόψεις στα φιλολογικά. Όσο και αν προχωρήσει στην Ελλάδα η γνώση των αρχαίων γλωσσικών τύπων, δεν υπάρχει πιθανότητα η πλειοψηφία του ελληνικού λαού να φτάσει στο σημείο να κατανοεί ικανοποιητικά τα αρχαία συγγράμματα και, επομένως, δεν θα μπορεί ο λαός να είναι μέτοχος των καλών της αρχαίας προγονικής Μούσας. Καθημερινά το αναγνωστικό κοινό στρέφεται στα ξένα μυθιστορήματα, διότι είναι πιο κατανοητά. Για αυτό οφείλεται μεγάλη ευγνωμοσύνη σε αυτούς που προσφέρουν μεταφράσεις αρχαίων πρωτοτύπων στην κοινή. Αυτές οι μεταφράσεις, βέβαια, δεν είναι δυνατόν να είναι άριστες, διότι θα πρέπει να περάσει πολύς χρόνος, μέχρις ότου με την τριβή και την πείρα κατανοηθεί ο πιο κατάλληλος τρόπος της μετάφρασης. Πολλοί θα σφάλουν, άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο, μερικοί θα αποτύχουν, άλλοι θα σημειώσουν μέτρια επιτυχία, αλλά, πράγμα που συνέβη και σε άλλες χώρες “ο μπροσθινός γενόμενος του΄πισινού γεφύρι” θα συντελέσουν στην πρόοδο της μεταφραστικής τέχνης που είναι πολύ επίπονη και καθόλου ευχάριστη<sup>947</sup>. Για αυτό πρέπει να γίνονται δεκτά τέτοια βιβλία με επιείκεια, να επαινούνται τα εγχειρήματα και να εγκαρδιώνονται όσοι τα αναλαμβάνουν<sup>948</sup>, ενώ αντίθετα θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με αυστηρότητα, όταν μεταφραστές εντελώς ακατάρτιστοι στον ελληνικό λόγο ή αμελείς και υπερβολικά απρόσεκτοι παρουσιάζονται “προπετώς και καταφρονητικώς προς το κοινόν”, το οποίο προτίθενται να διδάξουν ή να ευχαριστήσουν<sup>949</sup>. Είναι μακάρια τα έθνη εκείνα, τα οποία

<sup>947</sup> Απρίλιος 1862, τόμος Γ΄, τεύχος 4, σ. 372-374. Το περιοδικό δείχνει κατανόηση για τις πρώτες δοκιμές μεταφράσεων, όπως στη βιβλιοκρισία του έργου “Βιογραφία μετ’ εικόνων των μεγάλων καλλιτεχνών της Ιταλίας, μεταφρασθείσαι εκ του γαλλικού υπό Γ. Ε. Μαυρογιάννη, εν Αθήναις 1862”. Ο Κουμανούδης σχολιάζει ότι είναι σπάνια η έκδοση βιβλίου στην Ελλάδα για την τέχνη. Όσον αφορά στη μετάφραση “ηδύνατο μεν η εκλογή του μεταφραστέου πρωτοτύπου να γίνη επιτυχεστέρα, ηδύνατο δε και η μετάφρασις να γίνη ορθοτέρα κατά την γλώσσαν· αλλ’ ας είμεθα συγγνωμονικοί εις τα πρώτα δοκίμια. Έρχεται και των ακριβεστέρων και τελειοτέρων ο καιρός· φθάνει μόνον να κινώνται τινές, και τους κινουμένους να προτρέψωσιν άλλοι επί τα πρόσωπ”.

<sup>948</sup> Μαΐου 15 1861, τόμος Α΄, τεύχος 9, σ. 377. Με αφορμή τη δημοσίευση μύθων του La Fontaine γίνονται τα εξής σχόλια για τις μεταφράσεις: “αι μεταφράσεις, αι ακριβείς και δεξιάι, αρχαίων τε και νέων καλλιτεχνημάτων πολλαπλήν παρέχουσι την ωφέλειαν, και γνώσεις πολλάς και ποικίλας μεταδίδουσι και την των καλών αίσθησιν εξεγείρουσι και προς την ανάπτυξιν και ρύθμισιν της εις ην γίνονται γλώσσης τα μάλιστα συντελούσι. Τιοιούτων μεταφράσεων χρήζει η νεωτέρα ημών γλώσσα, αναπτύξεως ακόμη και ρυθμίσεως δεομένη και καλών ποιημάτων και συγγραμμάτων ένδειαν έχουσα”.

<sup>949</sup> “εν τοις τελευταίοις χρόνοις η γλώσσα των λογίων μας εχώρησεν εκ διαμέτρου αντιθέτως προς την γλώσσαν των πατέρων ημών, να στήσωμεν το ζήτημα, αν καλώς ή κακώς επράξαμεν, και αν συμφέρει ή όχι να αλλάξωμεν δρόμον. Το ζήτημα έχον πολλήν, ως ημείς πειθόμεθα πρακτικήν σημασίαν, δεν είναι δυνατόν να μη κινηθή ποτε πάλιν προσεχώς, και τότε θέλει δοθή ευκαιρία εις τους επαΐοντας και τους μεριμνώντας περί των τοιούτων, να το διαφωτίσωσι και να προπαρασκευάσωσι λύσιν τινά αυτού επ’ ωφέλεια της τε γλώσσης και της νεαρής ημών φιλολογίας. Ίσως δε ίσως επιπαχυνθή η συζητήσις, όταν, ως ελπίζομεν, γινομένης της ενώσεως της Επτανήσου μετά του βασιλείου, πλείονες των προς τους λόγους ασχολουμένων έλθωσι εις πλείονα προς αλλήλους επαφήν και ανταλλάξωσι τας γνώμας των καθώς και

*“ευμοίρησαν ανδρών, οίος ο Βοκκάκιος και ο Δάντης, οίπινες συν τη λογιότητι ενώσαντες το θυμόσοφον, το παν κατώρθωσαν, αιρόμενοι επί πτερύγων ολοκλήρου λαού, βραχέα δε τινα μόνον του έργου και επουσιώδη κατέλιπον εις τας μετά ταύτα Ακαδημίας”.*

---

περί άλλων κοινών της πατρίδος πραγμάτων, ούτω και περί τούτων των γλωσσών, τα οποία βεβαίως δεν είναι ζητήματα παρωννυχίδος”.

## 4. 4. Παιδαγωγία

### 4. 4. 1. Ο Ρόλος της Παιδαγωγίας και του Παιδαγωγού

Ο δεύτερος βασικός άξονας του περιοδικού είναι η “Παιδαγωγία”, η επιστήμη που βελτιώνεται, προάγεται και συμβαδίζει με την ιστορία και τη φιλοσοφία των διαφόρων εθνών, συμφωνεί με τη θρησκεία και παρακολουθεί το πολίτευμα κάθε λαού, και στην προκείμενη περίπτωση βρίσκεται σε σύνδεση με τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού έθνους. Στη σύγχρονη εποχή είναι ανάγκη να αρθεί το χάος από την ποικιλία των ατομικών “παιδαγωγιών” και να σχηματιστεί μια συνεκτική ενότητα της κοινωνίας. Ο Κ. Ξανθόπουλος είναι, κυρίως, ο συντάκτης των παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών πραγματειών του περιοδικού.

Στις τοποθετήσεις του Ξανθόπουλου μπορούμε να επισημάνουμε ότι σε γενικές γραμμές τίθεται υπέρ μιας “παιδαγωγίας”, που θα συντελέσει, ώστε ο άνθρωπος να στρέψει την ατομικότητά του συνειδητά υπέρ του γενικού καλού, να τη θέσει στις υπηρεσίες της οικογένειας, της πατρίδας, του έθνους, ενώ δεν αναφέρει τίποτε για την προσωπική ευτυχία, την οποία είδαμε ότι δεν παραβλέπει ο *Παιδαγωγός*. Στο άρθρο με τον τίτλο “Περί Παιδαγωγίας εν γένει” τονίζει αρχικά ότι ο άνθρωπος ανατράφηκε από το Θεό “κατά το όλον και την γενικήν ιδέαν, όπερ πρότερον του μέρους και του ατόμου” και έμαθε τη διάκριση ανάμεσα στο καλό και στο κακό, απέκτησε τη γνώση, τη βούληση, αλλά και κινείται με την αρχή της ελευθερίας και της αυτενέργειας. Η ύψιστη παιδαγωγική αρχή είναι ότι ο άνθρωπος χρειάζεται να υποβοηθείται “εις το αυτενεργείν κατά το θέλημα του Θεού, δηλονότι κατά το καλόν, το αληθές, το αγαθόν αυτό”. Αυτός είναι ο ύψιστος σκοπός της παιδαγωγίας, προς τον οποίο ο άνθρωπος οφείλει να τείνει και να προσεγγίζει. Τα μέλη της κοινωνίας που έφτασαν στην τέλεια γνώση και βούληση θα πρέπει να διαγράψουν για την πολιτεία και κοινωνία κανόνες που θα οδηγούν όλους στο ιδεατό τέλος του ανθρωπισμού.

Η ψυχή του νηπίου μοιάζει με άγραφο χαρτί και ο οργανισμός λειτουργεί σύμφωνα με τους δικούς του νόμους, αλλά, καθώς δέχεται διάφορες εντυπώσεις, διεγείρεται στην ψυχή του αυτενέργεια και δυνατότητα εκλογής μεταξύ διάφορων και αντίθετων πραγμάτων. Αυτός που ορίζεται να επενεργεί “παιδαγωγικώς” πρέπει να μελετά και να προσέχει τους ψυχολογικούς νόμους, σύμφωνα με τους οποίους πλάθεται ο άνθρωπος, να φιλοσοφεί και, προ πάντων, να παιδαγωγεί τον εαυτό του έχοντας αυτοσυνείδηση και πόθο τελειότητας. Το έργο της παιδαγωγίας είναι δύσκολο και ο παιδαγωγός πρέπει να μελετά αδιάκοπα και να παρατηρεί τον άνθρωπο. Και γίνεται ακόμη πιο δύσκολο, επειδή η παιδαγωγία μελετά

τον αφανή και “δυσεξερευνητό“ εσωτερικό άνθρωπο, η θεωρία της προσπαθεί να διεισδύσει με τη βοήθεια της φιλοσοφίας στα άδυτα του όντος και η πράξη της στρέφεται γύρω από ένα κύκλο απέραντης ποικιλίας. Για να πραγματοποιηθεί η ανάσταση και αληθινή αναγέννηση του ελληνικού έθνους, είναι ανάγκη, έστω κάποιοι, από τους γονείς, δασκάλους και νομοθέτες να εννοήσουν πρώτα τις αρχές και τον ύψιστο σκοπό της παιδαγωγίας, δεύτερον τη θρησκεία, τρίτον την εθνική ιστορία και τους σημερινούς καιρούς και χρόνους και τελευταίο τον άνθρωπο και να έχουν υγιή θεωρία για τα φαινόμενα της ανθρώπινης ψυχής και φύσης. Η παιδεία και αγωγή των παιδιών δεν είναι πάρεργο. Το μεγάλο έργο της ανατροφής του έθνους, αν και είναι δυσχερέστατο και πολυπλοκότατο, είναι κατορθωτό, αρκεί να κατανοηθεί η μεγάλη του σημασία και να αυξηθούν οι αληθινοί παιδαγωγοί (δάσκαλοι, γονείς, νομοθέτες) που θα μπορέσουν να προφυλάξουν τους νέους, να ορίσουν τις επικρατούσες ιδέες και να διευρύνουν τον κύκλο των αληθινών γνώσεων και των ελατηρίων που υποτάσσονται στα κοινά συμφέροντα<sup>950</sup>.

Αφού όρισε την παιδαγωγική-παιδαγωγία και τις προϋποθέσεις που πρέπει να συγκεντρώνουν όσοι την αναλάβουν, ο Κ. Ξανθόπουλος ασχολείται με το χαρακτήρα και τη διαμόρφωσή του<sup>951</sup>. Ο χαρακτήρας είναι “ηθικός βίος“ που υπάρχει στον καθένα σε ιδιαίτερη μορφή και τύπο. Η ατομικότητα του χαρακτήρα, παρόλο που δε θυσιάζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της στο νόμο και στη γενικότητα, διότι έτσι τα πάντα θα γίνονταν στερεότυπα, δεν είναι ιδιοτελής και εγωκεντρική. Ο χαρακτήρας είναι η ένωση της μερικότητας του εγώ και του αμετάβλητου ηθικού νόμου. Αυτή η φαινομενική αντίθεση τον υψώνει και τον καθιστά άξιο σπουδής. Στο χαρακτήρα η ίδια η κίνηση της καρδιάς υποτάσσεται στην ανάγκη του νόμου, επιλέγει το αγαθό με τη θέλησή της και το πράττει, όχι μόνο διότι θέλει, αλλά αδυνατεί και να μη το θέλει. Ο χαρακτήρας είναι όλος ο εσωτερικός βίος του ανθρώπου και όχι το άθροισμα κάποιων αρετών αριθμητικά προσδιορισμένων. Πρέπει, όμως, να διακριθεί ο χαρακτήρας από εκείνο το είδος των ηθικών ανθρώπων, οι οποίοι πειθαρχούν στους νόμους και διάγουν τη ζωή τους με τάξη και νομιμότητα, όχι διότι οι ίδιοι το αισθάνονται, αλλά σαν κάτι που τους επιβάλλεται, διακρίνονται δηλαδή για

<sup>950</sup> Ιανουάριος 1861, Τόμος Α΄, Τεύχος 1-2, σ. 30-40.

<sup>951</sup> Φεβρουάριος 1861, τ. Γ΄, σ. 78. Η ανθρώπινη ζωή έχει ανάγκη από πρόσωπα που να διακρίνονται από σταθερότητα και φλογερή ενέργεια, ώστε να είναι κατορθωτά τα μεγάλα έργα, για τα οποία είναι προορισμένος ο άνθρωπος. Απαιτείται σταθερή δύναμη που να αντιμετωπίζει τα εμπόδια και να κατανικά τις δυσκολίες που συνοδεύουν την ολοκλήρωση των έργων. Αυτή η δύναμη είναι ο καλούμενος χαρακτήρας. Για να ορίσουμε τι είναι χαρακτήρας, θα πρέπει να εξετάσουμε από πού δημιουργείται και πού έγκειται αυτή η ηθική δύναμη και στη συνέχεια πώς μπορεί η παιδαγωγία να συνεργήσει στη διαμόρφωσή του. Το παιδί δεν έχει σταθερότητα γνώμης και θέλησης και επομένως δεν έχει δύναμη. Βαθμιαία με τη διευκρίνιση των ιδεών, τη διάκριση και ένταξή τους σε συστήματα, γίνονται γνωστές οι αξίες των πραγμάτων και γεννάται το ενδιαφέρον, ώστε τα συμφέροντα που κινούν την καρδιά και τη θέληση συνυποτάσσονται μεταξύ τους, υπάρχει σταθερότητα και ακολουθία στις κρίσεις και αποφάσεις και η αστάθεια και αδυναμία στην πραγματοποίηση ενεργειών περιορίζεται.

“αρετοφροσύνη” και ονομάζονται “αχαρακτήριστοι”. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί η διαφορά με την *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, στην οποία δε γίνεται λόγος για τη συνειδητή υποταγή της καρδιάς στο νόμο, αλλά και η ομοιότητα με τον *Παιδαγωγό*, στον οποίο γίνεται επίσης αναφορά στην αυτοπροαίρετη θετική βούληση.

Η ρίζα του χαρακτήρα είναι το “*φυσικόν, και τούτου αφαιρουμένου ουδέν άλλο υπολείπεται εν αυτώ ή η ιδέα. Η δε ιδέα τύπον και ατομικότητα δεν έχει, αλλ’ είν[ε] νοητόν όλον και γενικόν άνευ παραστάσεως*”. Η φύση έχει δικούς της νόμους, τους νόμους της ανάγκης. Ο φυσικός άνθρωπος ορμά στο συμφέρον του, ενδιαφέρεται για τα ευχάριστα και ωφέλιμα, αποφεύγει τα αηδή και βλαβερά, θέτει τον εαυτό του κέντρο και σκοπό όλων των ενεργειών. Πάνω από το φυσικό πρέπει να υπερισχύσει η “*θεία δύναμις και χάρις*”, διότι αυτή καθαρίζει τη φύση του ανθρώπου από την έμφυτη αμαρτία, τον αναγεννά και τον δια φωτίζει, χωρίς, όμως, να καταστρέφει τη φύση του. Το φυσικό, από το οποίο βλαστάνει ο χαρακτήρας, είναι στον καθένα διαφορετικό και κάθε σώμα έχει τη δική του φυσιογνωμία και το δικό του ηθικό “*διοργανισμό*”, για αυτό και υπάρχει τόση ποικιλία στις διαθέσεις, ηθικές κλίσεις ή αποστροφές στα διάφορα πράγματα. Ό,τι υπάρχει στον οργανισμό και κινείται χωρίς συνείδηση, αυτό πρέπει να δια φωτίζεται με συνειδητή θέληση και είναι ανάγκη το “*εξ αντικειμένου της βουλήσεως να υψωθή εις το υποκειμένου*”.

Είναι ανάγκη ο άνθρωπος να ανυψωθεί πάνω από τη φυσική του ύπαρξη, να υπερβεί κάθε μερικότητα και να εκπαιδευθεί με παιδεία, για να διαμορφωθεί σε χαρακτήρα. Παιδεία ονομάζεται η ορθή ανατροφή και εξευγένιση του ήθους του ίδιου του εσωτερικού ανθρώπου και εκείνη η διανοητική ανάπτυξη, με την οποία θα απαλλαγεί από κάθε μερικότητα και πολυειδή απάτη μέσω των γραμμάτων, με νουθεσία, με φόβο Θεού και με καλά παραδείγματα. Χαρακτήρα έχει ο “*αληθώς πεπαιδευμένος, και τανάπαλιν αληθώς πεπαιδευμένος είνε ο έχων χαρακτήρα, και ουχί ο πολλά και ποικίλα ειδώς ή και επιστήμην τινά επαγγελλόμενος*”<sup>952</sup>.

Από το ζήτημα “*ποια είναι η ανθρώπινη φύση*” εξαρτώνται, όχι μόνο η ενέργεια κάθε γονέα, παιδαγωγού, δασκάλου για την παιδεία και αγωγή, αλλά και η πρώτη φροντίδα και μέριμνα της πολιτείας. Από αυτό ορίζεται η διδασκαλία “*κατ’ είδος και καθ’ ύλην*”, δηλαδή τι να διδάσκεται και πώς, και γενικά οτιδήποτε αφορά στην κατώτατη και ανώτατη εκπαίδευση<sup>953</sup>. Η επίγνωση “*της ηθικής ημών αδυναμίας*” προτρέπει “*ανοικοδομήσωμεν εκ*

<sup>952</sup> Φεβρουάριος 1861, τ. 3, σ. 78-89.

<sup>953</sup> Ο Ξανθόπουλος παραπέμπει στον Guizot (*Sur la democratie en France*, Μετάφραση από τα γερμανικά, Βερολίνο 1849, σ. 12), ο οποίος αναφέρει για την ανθρώπινη φύση: αν προσέξει κάποιος τους εσωτερικούς κλονισμούς και τις κινήσεις της ανθρώπινης ψυχής, θα δει πόσοι κίνδυνοι και επιβουλές, πόσοι εχθροί και μάχες, νίκες και ήττες είναι δυνατόν να γίνουν σε μια μέρα. Πρέπει πάντα κάποιος να έχει καθαρή εικόνα και γνώση και βαθύ αίσθημα του κινδύνου και της ασθένειάς του και ποια βοήθεια έχει ανάγκη. Μόνο τότε μπορεί να νικήσει στην εσωτερική πάλη. Ο Γουλ. Ουίλβερφορκ,

μικρών αρχόμενοι ηθικήν την κοινωνίαν ημών, ορθόδοξον αληθώς, χριστιανικήν λόγω και έργω, ελληνικήν κατά φύσιν, την φύσιν ημών την εθνικήν και ιστορικήν”, διαφορετικά “η πατρίς κινδυνεύει... εάν δεν εκριζωθή άρδην η θεοκατάρατος ιδιοτέλεια”. Για την αναμόρφωση και ανάπλαση και του κάθε ατόμου και του κοινωνικού συνόλου ο πιο σπουδαίος παράγων ή καλύτερα το παν είναι η αγωγή και εκπαίδευση. Ποια είναι, όμως, η ελληνική αγωγή και εκπαίδευση; Παρόλο που στη δυτική Ευρώπη έχει σημειωθεί τέτοια πρόοδος στις παιδαγωγικές σπουδές, στις μελέτες και στα συγγράμματα και η παιδαγωγία προάγεται σε επιστήμη, στην Ελλάδα δεν είναι γνωστό ούτε το “α” της Παιδαγωγίας και δεν υπάρχει καμία μέριμνα για αυτή τη σπουδαία επιστήμη. Και ενώ το “σμήνος” των δικηγόρων και των ιατρών αυξάνεται καθημερινά και έχουν δημιουργηθεί και ειδικότητες σε αυτές τις επιστήμες, για την αγωγή και εκπαίδευση “φέρονται τα σπουδαιότατα ταύτα τυχαίως εις των τυχόντων τας φροντίδας και επινοίας”<sup>954</sup>.

Αυτός που θα κάνει πράξη την παιδαγωγία και θα επενεργήσει “παιδαγωγικώς” είναι ο δάσκαλος<sup>955</sup>, του οποίου κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει την υψηλή αποστολή, και ιδιαίτερα στην εποχή της υποκρισίας και του ψεύδους. Η οικογένεια συντρίβεται “ηθικώς και πνευματικώς”, δαπανά χρόνο και χρήματα σε ματαιότητες, δεν ανατρέφει παιδιά για το Θεό και την πατρίδα και εκδηλώνεται “άφροντις” στην ανατροφή των παιδιών. Αυτή η κατάσταση επεκτείνεται και στον κοινωνικό βίο. Παντού επικρατεί υποκρισία, επίδειξη, απομάκρυνση από το Χριστιανισμό.

Ποιος πρέπει λοιπόν να είναι ο δάσκαλος σε τέτοιους καιρούς; Είναι φανερό ότι πρέπει να είναι “εξόχου αρετής και αυτόχρημα απόστολος της ζωής και της πίστεως· αληθής Έλλην και αληθής χριστιανός μετά της άλλης παιδείας και ικανότητος”. Ο δάσκαλος θα πρέπει να είναι προσηλωμένος σαν απόστολος στην προκοπή τη δική του και του σχολείου του. Υπάρχει απαίτηση από το δάσκαλο να υπερβαίνει το πλήθος των αναγκών της καθημερινής ζωής και να μοιάζει με μοναχό και ασκητή, να έχει θερμή πίστη, να είναι φαινός στη γνώση και να ακολουθεί με αυταπάρνηση τον “καθηγητήν του ανθρωπίνου γένους τον Ιησούν Χριστόν”. Η αναγεννώμενη πατρίδα δε θέλει έτσι μόνο το δάσκαλο της ανάγνωσης αλλά και τον καθηγητή του γυμνασίου και του πανεπιστημίου, καθώς και κάθε πολίτη στην αποστολή που έχει αναλάβει. Πώς θα γίνει, όμως, αυτό πράξη; Η ηθικοποίηση και η πρόοδος του λαού δεν έχουν άλλα δραστικότερα όργανα παρά τους ιερείς και τους δασκάλους. Επειδή, όμως, τέτοιοι ιερείς και δάσκαλοι δε βρίσκονται τυχαία, είναι ανάγκη οι

---

μέλος του αγγλικού βουλευτηρίου, υποστηρίζει ότι σε όλους τους λαούς προοδευμένους και μη, χριστιανούς και ειδωλολάτρες, υπάρχει η διαφθορά και γενικά η ηθική του ανθρώπου χαρακτηρίζεται από ατέλειες.

<sup>954</sup> Ιουλίου 31 1861, τόμος Β', τεύχος 14, σ. 80-88. Άρθρο του Κ. Σ. Ξανθόπουλου “το γνώθι σαυτόν πάσιν εστι χρήσιμον”.

<sup>955</sup> Άρθρο του Κ. Σ. Ξανθόπουλου με τίτλο “Οποίος πρέπει να είνε ο διδάσκαλος”.



συνετοί άνθρωποι, που συνειδητοποιούν ότι χωρίς ηθική και θρησκεία δεν προάγονται τα έθνη και δεν υπάρχει υλική ευημερία, να συνενωθούν και να συστήσουν στις πιο σημαντικές πόλεις του γένους διδασκαλεία αρρένων και θηλέων, στα οποία να φοιτούν, μετά από επιλογή, νέοι με χρηστά ήθη, που έχουν ήδη μερικές γνώσεις και προ πάντων κλίση στο επάγγελμα, και εκεί να μορφώνονται όχι μόνον διδάσκαλοι της αναγνώσεως, αλλά και για τα Ελληνικά<sup>956</sup>.

Δημοσιεύονται επίσης και πρακτικές οδηγίες, για να τις ακολουθήσουν οι δάσκαλοι<sup>957</sup>, διότι, κατά τον Ξανθόπουλο, δεν αρκούν μόνο η καλή θέληση και οι γνώσεις ούτε και η εμπειρία, η επιμέλεια και η φιλοπονία, για να γίνει κάποιος χρήσιμος και ωφέλιμος στους μαθητές του και στην πατρίδα, αλλά χρειάζονται κάποιοι ιδιαίτεροι όροι και οδηγίες, οι οποίες προέρχονται από πείρα πολλών ετών και τις οποίες πρέπει να μελετήσει ο δάσκαλος<sup>958</sup> :

A. *“Δίδασκε κατά φύσιν”*: η πρώτη και πιο περιεκτική αρχή κάθε υγιούς διδακτικής είναι το να διδάσκει κανείς, όπως απαιτεί η φύση. Επειδή, όμως, οι νόμοι της φύσεως είναι αφανείς, μόνο με την επιστήμη γίνονται γνωστοί. Αν αυτοί οι νόμοι αθετούνται, τα άτομα καταστρέφονται<sup>959</sup>. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι *“η παραγνωρισθείσα και περιυβρισθείσα παρ’ ημίν από πολλών ήδη χρόνων φυσική του εσωτερικού ανθρώπου ανάπτυξις, απ’ αρχής μέχρι τέλους της διδακτικής κλίμακος, από του αλφαβηταρίου μέχρι της πανεπιστημιακής έδρας. Διότι πάντες απλώς ουδέν θεωρούντες την θεόθεν κλήσιν της παιδείας και ανατροφής και ουδέν πλέον νομίσαντες τον άνθρωπον ή έμψυχον μηχανήν, κατεκαλύψαμεν το ελληνικόν έδαφος, την χώραν άλλοτε του πνεύματος και της ζωής, με τον φρικτότερον μηχανισμόν και την παρά φύσιν μεθοδικήν<sup>960</sup>. διά τούτο και δρέπομεν ήδη πικρούς καρπούς μετά τριακονταετίαν ελευθέρων γραμμάτων εν τω αιώνι τούτω των φώτων αντί γενεάς θαλλούσης και αρμονικώς προς το μόνον τεινούσης του ανθρώπου τέλος, το αγαθόν, την αλήθειαν και το καλόν...”*.

B. *“Δίδασκε κατά τους βαθμούς της εσωτερικής αναπτύξεως (μνήμην, φαντασίαν, νόησιν, διάνοιαν)”*<sup>961</sup>. Η ανάπτυξη του ανθρώπου αρχίζει με την αίσθηση στους διάφορους

<sup>956</sup> Απρίλιος 1862, τόμος Γ', αρ. 4, σ. 310-324.

<sup>957</sup> Ο Κ. Σ. Ξανθόπουλος είναι ο συντάκτης του άρθρου “Οδηγία τινές τοις διδασκάλοις”.

<sup>958</sup> Αύγουστος 1862, τόμος Δ', τεύχος 2, σ. 128-129. “Απαιτείται εξ ανάγκης και υπερτέρα τις ικανότης και αρμοδία μέθοδος προς παιδαγωγήσιν και διδασκαλίαν. Δεύτερον χρειάζεται να έχη τις την επίγνωσιν και συνείδησιν της αληθείας ταύτης, ότι ένδοθεν αναπτύσσεται ο παις και οίκοθεν κατά νόμους ψυχολογικούς, έξωθεν χρειάν έχων οδηγίας, αλλ' ότι ουδεμία επιβάλλεται εις την ψυχήν μόρφωσις ουδέ γνώσις, διεγείρεται δε εκ των εκτός εις αυτενέργειαν και ανάπτυξιν, ως εις τα φυσικά εκ του ετέρου πόλου ο θετικός”.

<sup>959</sup> Στο ίδιο, σ. 130.

<sup>960</sup> Υπαινίσσεται την αλληλοδιδακτική μέθοδο.

<sup>961</sup> Στο ίδιο, σ. 131. Χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει ότι κάποια από αυτές τις εμφανίσεις του πνεύματος αποκλείει την άλλη, δηλαδή η μνήμη δεν αποκλείει τη νόηση ή το αντίθετο, αλλά επικρατεί η μνήμη στην πρόσληψη εξωτερικών παραστάσεων, όπως και η νόηση στην επεξεργασία και εύρεση των αιτίων και σχέσεων.

εξωτερικούς ερεθισμούς. Ο άνθρωπος “φύσει του ειδέναι ορέγεται” και παρατηρεί. Στην επανάληψη του εξωτερικού ερεθισμού (αντικειμένου) κινείται η ψυχή από αίσθημα ηδονής ή άλγους και διεγείρεται η προσοχή, με την οποία “θεάται αυτό ακορεστότερον” και ταυτόχρονα αποτυπώνει “άμεσον εικόνα” του αντικειμένου, την οποία διατηρεί και όταν αυτό απουσιάζει. Αυτός είναι ο πρώτος βαθμός εσωτερικής ανάπτυξης και για αυτό ως πρώτη βαθμίδα των γνώσεων και της εσωτερικής ανάπτυξης πρέπει να τεθεί η κατάλληλη άσκηση των αισθήσεων. Αυτό είναι το θεμέλιο της καλής αγωγής. Αφού λοιπόν η ψυχή προσλάβει τις παραστάσεις, αυτενεργεί ήδη *“επ’ αυτών και δι’ αυτών και αυτενεργεί ελευθέρως, ώστε γίνεται ήδη ως ειπείν η παράστασις ιδιοκτησία αληθής της ψυχής, αφ’ ης αύτη διακρίνει εαυτήν”*. Έτσι η ψυχή ελεύθερα και ενεργώντας σύμφωνα με τη φύση μπορεί να αφαιρέσει κάποια χαρακτηριστικά, να βρει καινούρια και να πλάσει τις έννοιες. Παρατηρείται ότι “είδος” του πνεύματος είναι η αυτενέργεια και η ελεύθερη εργασία *“επί των δεδομένων παραστάσεων και οιωνδήποτε εννοιών”*, ενώ “ύλη” και περιεχόμενο του πνεύματος οι άμεσες παραστάσεις ή εικόνες και οι έννοιες που απορρέουν από αυτές. Η “κατόπτεισις” της σχέσεως των εννοιών είναι το *“νοείν και κρίνειν”*. Ο δάσκαλος θα πρέπει, έχοντας υπόψη του τους βαθμούς της εσωτερικής ανάπτυξης, *“να ενώνη την δι’ εικόνων παραστατικήν μέθοδον, την συγκεκριμένην μετά της υποκειμένης”* και παρέχοντας στο μαθητή ζωηρές παραστάσεις και εικόνες (ύλη) να κινεί το παρατηρητικό και την προσοχή του (είδος). Αυτή είναι η γενικότερη διδακτική αρχή. Γονείς και δάσκαλοι καταβάλλουν έντονες προσπάθειες, για να αναπτύξουν το νου και την κρίση των παιδιών, με αποτέλεσμα να τα επιβαρύνουν με τη σπουδή ξένων γλωσσών, πριν συνειδητοποιήσουν και διαμορφώσουν τη μητρική τους γλώσσα, αλλά και με άλλες γνώσεις και ερωτήσεις, που δεν είναι για την ηλικία τους. Έτσι *“ο κυριεύων πλανήτης της σημερινής διδασκαλίας είναι το σοφόν διά τι. Το δε πώς και τι, τα φυσικώτερα και περιγραφικώτερα και δη προς την ηλικίαν και τον βαθμόν της αναπτύξεως των παιδων μας αρμόδια, ταύτα φαίνονται πολλάκις παραδόξως ανεπαρκή”*. Αγνοούν ότι η πρώτη ηλικία των παιδιών είναι η ηλικία του παρατηρητικού, της μνήμης και φαντασίας και τα συνηθίζουν στην πρόωρη κρίση και γενίκευση με τη φιλοδοξία να γίνουν νοήμονα και οξύνοα, αλλά το μόνο που κατορθώνεται είναι οι μαθητές να *“απομωραίνονται, αποπλανώμενοι και κενοσπουδούντες με τας ματαίας και ανεμώδεις κρίσεις και συλλογισμούς των”*. Έτσι η γραμματική της αρχαίας διδάσκεται *“ή μηχανικώς ή φιλοσοφικώς”*, χωρίς να προηγείται η σπουδή της σημερινής γλώσσας. Το παιδί μαθαίνει μηχανικά τους τύπους και τους κανόνες, χωρίς να έχει συνείδηση του οργανισμού της γλώσσας και χωρίς εφαρμογές, ενώ η *“λογικευομένη”* παράδοση της γραμματικής συνδέεται στενά με την πρακτική γνώση. Ο κανόνας σχηματίστηκε από τα

μερικά φαινόμενα της γλώσσας, για αυτό και πρέπει να προηγείται η παρατήρηση του μαθητή πχ στα ονόματα της πρώτης κλίσης και μετά να σχηματίζεται και να διατυπώνεται ο κανόνας. Ή με την αναλυτική μέθοδο να διατυπωθεί ένας πρώτος και σύντομος κανόνας, να γίνουν εφαρμογές και μετά να συνεχιστεί η διδασκαλία σε άλλον κανόνα. Ο δάσκαλος πρώτα πρέπει να στοχεύει στο παρατηρητικό του μαθητή και μετά, ανάλογα με την αντίληψη των μαθητών, να μεταβαίνει σε συνθετότερα ζητήματα, όπως στην παραγωγή των λέξεων και πολλές φορές να υποβοηθείται και από την ομιλούμενη γλώσσα ή καλύτερα να δείξει το φαινόμενο, το οποίο παρατηρείται και σε αυτήν. Οι δάσκαλοι των ξένων γλωσσών ακολουθούν αυτή τη μέθοδο, δηλαδή παραβάλλουν την ξένη γλώσσα με τη μητρική, που είναι ήδη γνωστή. Κάτι ανάλογο πρέπει να γίνει και με τη διδασκαλία της γεωγραφίας και των άλλων μαθημάτων, να ακολουθείται δηλαδή ο φυσικός δρόμος της ανάπτυξης των γνώσεων με την εικονική παράσταση των λεγομένων, διότι διαφορετικά θα γίνεται “εκστήθις απλών λέξεων”.

Γ. *“Αρχίζε την διδασκαλίαν σου εκείθεν, όπου δυνάμεως ευρίσκεται ο μαθητής και οδηγεί αυτόν βαθμηδόν εντεύθεν εις τα πρόσω άνευ διακοπής και χασμάτων, βασίμως δε”*. Αυτό που διδάσκεται πρέπει να αναφέρεται σε κάτι ήδη γνωστό και σε διαμορφωμένες έννοιες, ώστε η νέα έννοια να γίνει γνώση και από το άθροισμα των γνώσεων να σχηματιστεί ένα όλο με αρχή και μέρη. Ο δάσκαλος, που θα αναλάβει μία νέα τάξη, οφείλει να διερευνήσει τι γνωρίζουν οι μαθητές του, ούτως ώστε να μην κάνει κουραστικές επαναλήψεις ούτε και να έχει απαιτήσεις για εντελώς άγνωστα πράγματα. Ακόμη θα πρέπει να ορίσει αυτά που θα διδάξει, αλλά και τη σειρά που θα ακολουθήσει στη διδασκαλία και να προσδιορίσει τα όρια, στα οποία θα πρέπει να κινείται ένας μαθητής, για να μπορεί να προβιβαστεί σε ανώτερη τάξη. Μόνο όταν οι μαθητές κατέχουν πραγματικά αυτά που πρέπει, *“θα εκλείψη εκ του μέσου ημών η επιπολαιότης, η πολυκέφαλος αύτη ύδρα της δυστυχούς μας κοινωνίας, και κατά τοσούτον δύναται τις να ελπίζη ότι θ’ αναφθή ποτε το ιερόν πυρ της αληθούς και υγιούς παιδείας εις τας καρδίας των σπουδαζόντων αντί της νυν ημιμαθείας, της αρτίποδος ταύτης άτης, η πάντας άάται”*. Με αυτόν τον τρόπο θα αποκλειστούν οι μη εκλεκτοί και θα τραπούν σε έργα που θα ωφελήσουν το έθνος. Αν υπάρχει η αγάπη για την πατρίδα, δεν πρέπει να επιτρέπονται η επιπολαιότητα και η ημιμάθεια.

Δ. *“Δίδασκε όσον δυνατόν ολίγον”*. Αυτό δε σημαίνει μικρή ποσότητα ύλης. Το “ολίγον” αναφέρεται στην ερμηνεία του δασκάλου. Πολλοί δάσκαλοι συνηθίζουν να λένε πάρα πολλά πράγματα στην παράδοση, διότι, τάχα, επιδιώκουν τη βασιμότητα και την ακρίβεια. Αυτός που λέει πολλά στην παράδοση φαίνεται ότι δεν γνωρίζει ψυχολογία και ότι, για να

εντυπωθούν μονίμως έννοιες και γνώσεις, απαιτείται να αυτενεργεί η ψυχή και να υποβοηθηθεί από την αίσθηση και απαιτούνται μετρημένες λέξεις να “κατεισδύσωσιν εις την ψυχήν;” Η παράδοση πρέπει να είναι λιτή και σύντομη<sup>962</sup>.

Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας δεν είναι δυνατόν να μην απασχολήσει το περιοδικό. Ο Δ. Μαυροφρύδης αναφέρεται στο θέμα “περί της των συγγραφέων αναγνώσεως εν γένει”, το οποίο αντλεί από το σύγγραμμα του Κ. Φ. “Ναίγελσβαχ”<sup>963</sup>. Στο ερώτημα αν πρέπει να μελετώνται στα Σχολεία και Γυμνάσια χρηστομάθειες, ο “Ναίγελσβαχ” είναι της άποψης ότι οι χρηστομάθειες αποσπούν το μαθητή από τον πραγματικό σκοπό της ανάγνωσης που είναι να διαβάζονται συνολικά οι συγγραφείς και όχι τμηματικά. Διαφορετικά το πνεύμα των μαθητών εθίζεται “εις ψυχοφθόρον λιχνείαν”, διότι οι χρηστομάθειες στερούνται το “όλον”. Ο μαθητής ευχαριστείται αν διαβάσει όλη την Ανάβαση και όχι κάποια μεμονωμένα αποσπάσματα. Οι χρηστομάθειες αντιβαίνουν “τη εκ των συγγραφέων παιδεύσει”. Πριν από 50 ή 60 χρόνια ήταν δικαιολογημένη η ύπαρξη χρηστομαθειών, διότι ήταν αδύνατο να διαβάζονται, λόγω του υψηλού κόστους, εκτενή συγγράμματα, για αυτό και ο Jacobs συνέταξε τα “Αττικά” του. Ένα άλλο ζήτημα είναι αν οι συγγραφείς είναι το μέσο για την εκμάθηση της γλώσσας ή ο σκοπός της γλώσσας. Αν δηλαδή, σημειώνει ο Μαυροφρύδης, τα χωρία που προορίζονται για ανάγνωση ή εξήγηση πρέπει να χρησιμεύουν ως κείμενο ή ως θέματα, στα οποία θα επισωρεύονται γραμματικές (τεχνολογικές και συντακτικές) και πραγματικές σημειώσεις και παρατηρήσεις. Στη δεύτερη περίπτωση η έννοια του χωρίου θα καταπνιγεί από το βάρος αυτών των σχολιασμών, όπως γινόταν κάποτε στη Γερμανία κατά τη “στατική ή επιστατική”

<sup>962</sup>Οι οδηγίες δημοσιεύονται τον Αύγουστο του 1862 (τόμος Δ', τεύχος 2, σ. 128-143). Στη σελίδα 143 ο Ξανθόπουλος παραθέτει το εξής απόσπασμα από το “Wegweiser zur Bildung für deutsche Lehrer, 1835, σ. 217, του Diesterweg: “διδάσκαλοι ευφυείς διά του χρόνου και της πείρας ασκηθέντες περιορίζουσι πάντοτε την της διδασκαλίας ύλην και έκτασιν έως αναγκαιότατου ελαχίστου όρου· ευτυχές το σχολείον όπερ έχει τοιούτον διδάσκαλον, πχ εις την ελληνικήν· ούτοι είνε οι αληθείς της διδασκαλικής τέχνης κάτοχοι” και αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι αφορισμοί “ελήφθησαν” από τον Diesterweg, αλλ' ανεπιτύχησαν άλλως και καθ' ημάς”. Το άρθρο σταματά εδώ και, παρόλο που αναφέρεται ότι έπεται η συνέχεια, δε συνεχίζεται σε κανένα άλλο τεύχος του Φιλίστορα.

<sup>963</sup>Μάιος 1862, τόμος Γ', αρ. 5, σ. 468-474. “Gymnasialpädagogik”, Ερλάγγη 186.)

Σε άλλο τεύχος (Οκτωβρίου 15 και 31, 1861, τόμος Β', αρ. 19-20, σ. 376-381) υπάρχει αφιέρωμα στο Γερμανό Φιλολόγο. “Περί Ναίγελσβαχ υπό φιλολογικήν και παιδαγωγικήν έποψιν”. Ο Ν. Πετρήσ από την Ερμούπολη αφιερώνει το άρθρο στο λόγιο Ναίγελσβαχ, ο οποίος πέθανε πριν τρία χρόνια. Ο Ναίγελσβαχ χρημάτισε γυμνασιακός καθηγητής. Το 1834 δημοσίευσε σημειώσεις στην Ιλιάδα (Anmerkungen zur Ilias). Το 1840 εξέδωσε το έργο “Η Ομηρική Θεολογία” (Die Homerische Theologie). Το 1843 έγινε καθηγητής κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου της Ερλάγγης. Το 1857 εξέδωσε το έργο “Η μεθ' Όμηρον θεολογία της πίστεως του ελληνικού έθνους”. Εκτός από τη γενικότερη προσφορά του στην αρχαία κλασική φιλολογία σημαντικό στοιχείο αποτέλεσαν οι παραδόσεις του για τη γυμνασιακή παιδαγωγία. Ως γυμνασιακός καθηγητής ήταν αγαπητός στους μαθητές του, οι οποίοι τον θυμούνταν με ευγνωμοσύνη για την προσφορά του. Πραγματευόταν συχνά το θέμα “περί των αναγκαίων ιδιοτήτων του διδασκάλου και δεικνύοντα εν ταυτώ εκ τίνος πηγήσ πρέπει να αρύωνται την αυταπάρνησιν εις εκπλήρωσιν του καθήκοντος”. Αλλά “την στρόφιγγα, ούτως ειπείν, της δραστηριότητός του απετέλει το φιλολογικόν φροντιστήριον, εν ω δι' ατρύτων αγώνων εμόρφωεν επιστημονικώς ικανούς διδασκάλους” και τους εξασκούσε στο να γράφουν αρχαία ελληνικά και λατινικά. Το 1846 εξέδωσε το Die Lateinische Stylistik, που επανεκδόθηκε το 1852 και το 1858. Τους φοιτητές του φιλολογικού φροντιστηρίου τους βελτίωνε και στο λεκτικό και τους καθοδηγούσε στη σύνταξη δικών τους γυμνασμάτων και στην εισαγωγή ασκήσεων στα γυμνάσια.

(statarisch) ανάγνωση και στην Ελλάδα ακόμη και σήμερα. Αν υπάρχει πάλι περιορισμός μόνο στις αναγκαίες παρατηρήσεις για την κατανόηση του χωρίου, τότε έχουμε τη λεγόμενη “επιπροχάδην” (cursorish) ανάγνωση, που πολλές φορές μπορεί να μην εμβαθύνει στις υπολανθάνουσες έννοιες του κειμένου. Κατά την άποψή του η ακριβέστερη άσκηση της γραμματικής πρέπει να γίνεται σε άλλες ώρες και όχι σε αυτές που χρησιμεύουν για την ερμηνεία των κειμένων. Οι συγγραφείς είναι ο σκοπός, αλλά δεν είναι τόσο “αγέρωχοι, ώστε να μη στέργωσι να χρησιμεύσωσιν ως μέσον”. Στην πράξη πρέπει να συνάπτονται ανάγνωση και γραμματική διδασκαλία, αλλά θα πρέπει να διατηρείται το μέτρο, διαφορετικά ο συγγραφέας θα είναι το απλό μέσο για το σκοπό. Και η “επιπροχάδην” και η “επιστατική” ανάγνωση είναι μονομερείς. Ο μαθητής πρέπει να καταλάβει το πνεύμα του συγγραφέα, δηλαδή να καταλάβει το “γενικόν, το ίδιον, το καθ’ έκαστον”. Το “γενικόν” σημαίνει ότι πρέπει να εξεταστεί η εποχή του συγγραφέα και πώς αυτός συνδέεται με αυτή την εποχή, της οποίας είναι καρπός. Κατά το “ίδιον” πρέπει να εξεταστεί το σύγγραμμα και να γίνεται μια ιστορική, γεωγραφική και πολιτική σύνοψη. Στο “καθ’ έκαστον” θα πρέπει να γίνει η διείσδυση στο πνεύμα του συγγραφέα με κριτική, εξήγηση ή ερμηνεία και μετάφραση. Η χρήση της κριτικής χρειάζεται προσοχή και απαιτεί πολλές γνώσεις. Το κύριο έργο του σχολείου είναι η εξήγηση κατά το λεκτικό και πραγματικό, η εξέταση του νοήματος και της μορφής του κειμένου (είδους). Η ερμηνεία, δηλαδή η έκθεση του συγγραφέα είναι ή ρητορική (έντεχνη) ή αφελής. Η πρώτη σκοπεύει να δημιουργήσει εντύπωση στους αναγνώστες, ενώ η αφελής θέλει μόνο την εξήγηση. Η ρητορική είναι ευγενής ή αγενής (όταν γίνεται κομπορρημοσύνη), υπάρχει επίσης και η τεχνητή αφέλεια. Αυτά όλα πρέπει να τα γνωρίζει ο δάσκαλος που θέλει να δώσει κάτι από το ύφος του συγγραφέα στους μαθητές του και επίσης θα πρέπει να προσέξει και την ηλικία των μαθητών στους οποίους απευθύνεται. Το άθος όμως της κατανόησης είναι η μετάφραση. Κατά το Μαυροφρύδη η ορθή μετάφραση είναι αυτή που ακολουθεί το μέσο, δηλαδή ούτε κατά λέξη ούτε εντελώς ελεύθερη. Ο Ναίγκελσβαχ είναι κατηγορηματικός, δε δέχεται τον αυτοσχεδιασμό. Ο δάσκαλος πρέπει να κάνει γραπτή επεξεργασία της μετάφρασης και να την παραβάλλει με άλλες μεταφράσεις. Αν, όμως, μεταχειριστεί ως “τυφλοσύρτην” μια μετάφραση, θα το αντιληφθούν οι μαθητές του και θα χάσει το κύρος του.

#### **4. 4. 2. Θρησκευτική-ηθική-εθνική αγωγή**

Η μελέτη της Αγίας Γραφής και των προγονικών συγγραμμάτων μαζί με το ζωντανό παράδειγμα δασκάλων και μεγαλύτερων θεωρούνται οι πηγές από τις οποίες η ελληνική νεότητα θα αντλήσει αξίες και ιδανικά.

Η θρησκευτική αγωγή των παιδιών θεωρείται σπουδαιότατο ζήτημα από τον Κ. Ξανθόπουλο, ο οποίος πιστεύει ότι η απομάκρυνση από τις πατροπαράδοτες αξίες του ελληνισμού και η υιοθέτηση, ειδικά στο εκπαιδευτικό σύστημα, ξένων προτύπων, έχουν οδηγήσει στην αδιαφορία και ψυχρότητα<sup>964</sup>. Κάποτε η εκκλησία ήταν η ακρόπολη της εν Χριστώ πίστεως και ενότητας του έθνους, τροφός, παιδαγωγός και δάσκαλος όλου του λαού και στα σχολεία τα θρησκευτικά βιβλία ήταν το άλφα και το ωμέγα της διδασκαλίας και παιδείσεως. Από τότε, όμως, που το έθνος περιήλθε σε απαιδευσιά και αμάθεια και επήλθε διαφθορά στη γλώσσα και στα ήθη του, η Γραφή έμεινε απλός τύπος. Στα σχολεία περιορίστηκε η θρησκευτική διδασκαλία στην ιερή κατήχηση και στη σύνοψη της ιερής ιστορίας. Στο σπίτι μεταδόθηκε επίσης η ψυχρότητα και η αδιαφορία για το θείο λόγο. Παρ' όλα αυτά η Ορθόδοξη Εκκλησία πάντοτε πρότρεπε στην ανάγνωση της Γραφής, σε αντίθεση με τη δυτική Εκκλησία. Οι διαμαρτυρόμενοι κράτησαν άλλη στάση. Στη Γερμανία η ανάγνωση της Γραφής και στο σπίτι και στο σχολείο θεωρήθηκε η πιο σημαντική πνευματική τροφή και η πιο ασφαλής άγκυρα της πίστης και ευσέβειας. Πρόσφατα μάλιστα ξαναήλθε στο προσκήνιο η μεγάλη παιδαγωγική σπουδαιότητα της. Στα σχολεία αλλά και στο σπίτι συνηθίζεται η ανάγνωση της Γραφής παράλληλα με την άλλη θρησκευτική διδασκαλία. Στην Αγγλία δίνεται επίσης μεγάλη βαρύτητα. Ο Ξανθόπουλος παραπέμπει στον Eugene Rendu<sup>965</sup>, ο οποίος αναφέρει ότι, σύμφωνα με το πρόγραμμα της Αγγλίας, η χριστιανική πίστη βρίσκεται στην πρώτη θέση των σπουδών. Αλλά και στη Γαλλία γίνονται μεταρρυθμίσεις για τη βελτίωση της θρησκευτικής διδασκαλίας. Θα πρέπει να καταδειχτεί ότι η ανάγνωση και μελέτη της Γραφής είναι σωτήρια και για την ανάπτυξη του ατόμου αλλά και της κοινωνίας και σύμφωνη με την παράδοση και το έθος της εκκλησίας, είναι το ταμείο για τις αλήθειες, τις οποίες δεν ανακαλύπτει καμιά επιστήμη. Ο λόγος του Θεού, που ενυπάρχει σε αυτήν, παιδαγωγεί τον άνθρωπο και τον οδηγεί από μικρή ηλικία στην αληθινή ευδαιμονία. Τα κηρύγματα της Γραφής δεν είναι απλά παραγγέλματα και διανοήματα ανθρώπων ούτε κάποια νεκρή ηθικολογία, αλλά υψηλές αρχές ηθικής αναγέννησης. Από την τέταρτη εκατονταετηρίδα οι Έλληνες απέκτησαν νέα πολιτεία στο Βυζάντιο και αντιτάχτηκαν για χίλια χρόνια στους χειμάρρους της βαρβαρότητας και διατήρησαν όλα τα θεμέλια του ανθρωπισμού που παρέλαβαν από τον αρχαίο κόσμο. Στη συνέχεια και, επειδή έγιναν πάλι δούλοι των παθών, υπέκυψαν στο βάρβαρο ζυγό της Ασίας, αλλά, αφού μετάνιωσαν “εκινήθησαν ήδη το δεύτερον”. Αλλά και ο αρχαίος κόσμος

<sup>964</sup> 30 Μαρτίου και 15 Απριλίου 1861, τόμος Α', τεύχος 6-7, σ. 273-283.

<sup>965</sup> Στο ίδιο, σ. 276. Άνδρας δεινός στα παιδαγωγικά, σύμφωνα με το περιοδικό, ο οποίος στάλθηκε από τη γαλλική κυβέρνηση στη Γερμανία και Αγγλία και συνέγραψε για την πρωτοβάθμια παιδεία στο Λονδίνο, στο έργο του “De l' Instruction primaire a Londres dans ses rapports avec l' etat social” (Sec. Edition, Paris, 1853)

της Ρώμης αφού έπαθε τα ίδια, αναστήθηκε και έφερε στη δυτική Ευρώπη νέα τάξη πραγμάτων. Ανέτειλε νέα ζωή που δημιουργήσε μαζί με το αειθαλές πνεύμα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού τον τωρινό εκπληκτικό πολιτισμό της Ευρώπης και την κίνηση προς τα πρόσω. Για να διατηρηθεί η συνέχεια των εθνικών παραδόσεων και για να αναπλαστεί νέα πολιτεία, οφείλει το ελληνικό έθνος να επανέλθει στον εθνικό δρόμο της εν Χριστώ ζωής. Αλίμονο στο λαό εκείνο που θα διασπάσει το νήμα των παραδόσεων και την αλυσίδα που τον συνδέει με το παρελθόν, διότι τότε αυτός ο λαός δε θα έχει μέλλον ούτε και ηθική δύναμη, από την οποία πηγάζουν η φυσική και υλική. Οι πρόγονοι και πατέρες είναι οι Μαραθωνομάχοι και Σαλαμινομάχοι, για τους οποίους καυχώνται οι σύγχρονοι Έλληνες και τους προβάλλουν ως παράδειγμα. Η μελέτη του πνεύματός τους όχι μόνο δεν κωλύει, αλλά και συντελεί και απαιτεί την αληθινή θρησκευτική αγωγή και διδασκαλία. Αλλά και ο νέος που δε διακρίνεται για τη θρησκευτική αγωγή και αρετή είναι αδύνατον να εξοικειωθεί με την πραγματική παιδεία. Και επειδή εδώ και τριάντα χρόνια οι Έλληνες θέλησαν να ακολουθήσουν ξένη οδό και να αποσπασθούν από τα πατροπαράδοτα και επί πλέον να συντάξουν πρόγραμμα διδασκαλίας ασύμφορο και αντεθνικό και μάλιστα άσοφο, ίσως επηρεασμένοι από το πνεύμα του καιρού και από τις ιδέες της Ευρώπης του περασμένου αιώνα ή και απλώς αντιγράφοντας με επιπολαιότητα τα προγράμματα και τους διοργανισμούς των ευρωπαϊκών σχολείων, είναι ανάγκη, αφού χαρακτηρίσουν αυτή την περίοδο περίοδο “συγχύσεως ενιαυτόν”, να συσκεφτούν για νέα διάταξη, διοργάνωση και πραγματική βελτίωση των σχολείων. Σε αυτή την αναμόρφωση η ανάγνωση της Αγίας Γραφής και η άλλη θρησκευτική διδασκαλία και αγωγή του λαού είναι ο ακρογωνιαίος λίθος.

Ο Δ. Μαυροφρύδης σχολιάζει το λόγο που εκφώνησε στις 21/7/1861 στις δημόσιες εξετάσεις ο Π. Αντωνιάδης, διευθυντής του εμπορικού εκπαιδευτηρίου της Σύρου, σύμφωνα με τον οποίο η διδασκαλία οφείλει να αποβλέπει και να επιδιώκει πολύ περισσότερο στη μόρφωση της καρδιάς από ό,τι του νου. Ο ίδιος ανέλαβε την ηθικοποίηση των παιδιών της πρώτης τάξης του Ελληνικού Σχολείου με την προσήκουσα ερμηνεία των ηθικότερων προγονικών συγγραμμάτων βαδίζοντας παράλληλα με την ηλικία των παιδιών και έχοντας υπόψη του τη μακρά πείρα που διδάσκει ότι, αν αποκαλυφτούν στα παιδιά με κατάλληλο τρόπο οι πολύτιμοι θησαυροί των προγόνων και, αν εξηγηθεί, όπως πρέπει, η ιερή ιστορία, τότε είναι δυνατόν να εκπληρωθεί σε μεγάλο βαθμό ο υψηλός αυτός σκοπός. Για αυτό και έδωσε βαρύτητα σε αυτά τα δύο μαθήματα. Το περιοδικό προσυπογράφει αυτές τις απόψεις και τονίζει ότι η άριστη μέθοδος, για να εμπνέονται ευγενή αισθήματα και να εμφυτεύονται χρηστά ήθη στα παιδιά, είναι τα ζωντανά και εναργή παραδείγματα από

την ιερή και την πάτριο ιστορία και όχι οι ξηρές, αφηρημένες νουθεσίες, υποθήκες, εντολές και παραγγελίες<sup>966</sup>.

Στην προσπάθεια διαπαιδαγώγησης των παιδιών μεγάλη είναι η συμβολή της οικογένειας αλλά και της ελληνικής κοινωνίας. Και ο Κ. Ξανθόπουλος, αλλά και ο Σ. Κουμανούδης σκιαγραφούν με τα σχόλιά τους τα ήθη της νεοελληνικής οικογένειας και της κοινωνίας και τονίζουν πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος των μεγαλύτερων στη διαμόρφωση του ήθους των νέων.

Ο Κ. Ξανθόπουλος ασχολείται με τα ήθη της εποχής του<sup>967</sup> και παραδέχεται ότι το πιο δύσκολο έργο είναι η αγωγή και παιδεία των παιδιών. Η πείρα επιβεβαιώνει ότι και οι φροντίδες και οι νουθεσίες γονέων και δασκάλων πολλές φορές ματαιώθηκαν, με αποτέλεσμα τα παιδιά να γίνουν ανωφελή και για τον εαυτό τους και την πατρίδα. Πάντοτε σε αυτές τις περιπτώσεις αποδίδονται ευθύνες στις κακές συναναστροφές, στους δασκάλους, ακόμη και στην κοινωνία ολόκληρη. Πριν εξεταστούν τα αληθινά αίτια αυτής της καχεκτικής κατάστασης, θα πρέπει να υπάρχει σαφής έννοια για την ορθή αγωγή. Διότι δεν είναι παράξενο οι γονείς από άγνοια να συντελούν στην κακή ανατροφή των παιδιών τους, οι δάσκαλοι είτε διδάσκοντας είτε παιδαγωγώντας να συμβάλλουν στην κακή διάπλαση του χαρακτήρα των μαθητών τους και η κοινωνία να συμπράττει και αυτή στο κακό. Ποια είναι λοιπόν η ορθή αγωγή και παιδεία, την οποία όλοι ποθούν<sup>968</sup>; Σύμφωνα με τους νεότερους, αναφέρει ο Ξανθόπουλος, σκοπός της παιδείας και αγωγής τίθεται η *“τάσις προς την τελειότητα, ο έρως του αληθούς, του αγαθού, του καλού· ή άλλως η εσωτερική πνευματική αναγέννησις και κατά χάριν τελειοποίησις του ανθρώπου... η εσωτερική ελευθερία του ατόμου και η καλοκαγαθία και φιλανθρωπία και φιλοπατρία”*. Και ενώ οι σοφοί όρισαν έτσι το σκοπό της ανατροφής, η κοινή γνώμη εννοεί διαφορετικά την ανατροφή και παιδεία. Οι γονείς θέλουν τα παιδιά τους να είναι ηθικά, να έχουν γνώσεις και εμπειρίες χρήσιμες για τον πρακτικό βίο, τον ποριστικό, δηλαδή απαιτούν *“ηθικήν και γράμματα χρήσιμα”*. Και επειδή το εμπόριο στην Ελλάδα είναι το επικρατέστερο, επιθυμούν εκτός από την ηθική, πρώτα την εμπορική μόρφωση και *“μερικώτερον κάμποσα μεν Ελληνικά”*, πολλές ζωντανές γλώσσες και κάποια άλλα χρήσιμα. Από αυτή την κατηγορία εξαιρούνται λίγοι, οι οποίοι λαμβάνουν υψηλότερη ανατροφή και προορίζονται για κάποια επιστήμη, που δεν

<sup>966</sup> Σεπτεμβρίου 30, 1861, τόμος Β', τεύχος 18, σ. 276-279.

<sup>967</sup> Μαΐου 15 1861, τόμος Α', τεύχος 9, σ. 356-363.

<sup>968</sup> Στο ίδιο, σ. 357. Οι κορυφαίοι από τους Έλληνες φιλοσόφους την όρισαν ως εξής: ο Πλάτωνας (Νόμοι, 659) *“παιδεία μεν εσθ' η παιδων ολκή (έλξη) τε και αγωγή προς τον υπό του νόμου λόγον ορθόν ειρημένον και τοις επεικειστάτοις και πρεσβυτάτοις δι' εμπειρίαν ξυνδεδογμένον, ως όντως ορθός εστίν”*.

Ο Αριστοτέλης (Πολιτικά Η', κεφ. Α): *“την παιδείαν μίαν και την αυτήν αναγκαίον είναι πάντων· και ταύτης την επιμέλειαν είναι κοινήν και μη κατ' ιδίαν... μόριον γαρ έκαστος της πόλεως· η δ' επιμέλεια πέφυκεν έκαστου μορίου βλέπειν προς την του όλου επιμέλειαν”*.



απαλλάσσεται, βέβαια, εντελώς από την κερδοσκοπία. Μερικοί, όμως, αποδέχονται, εκτός από την προαναφερόμενη, και ένα άλλο είδος μόρφωσης, ιδιαίτερα για τα κορίτσια, δηλαδή την απόκτηση κάποιων γνώσεων και τρόπων που χρησιμεύουν στις συναναστροφές και στην επίδειξη και όπως “κοινώς λέγεται προς στολισμόν”. Η έννοια των πολλών για την παιδεία εκφράζεται και στο εξής “όπως έγεινεν ο κόσμος σήμερα, δεν εμπορεί τις να ζήσει χωρίς γράμματα”<sup>969</sup>. Έτσι υπάρχει αντίθεση ανάμεσα σε δύο αντιλήψεις:

α) ο λόγος και η αλήθεια, και ο ίδιος μάλιστα ο Χριστιανισμός, επιδιώκει με την ανατροφή την αναγέννηση του ανθρώπου και επιτάσσει τα παιδιά να ανατρέφονται όχι μόνο για την οικογένεια και τα ατομικά συμφέροντα, αλλά κυρίως και προ πάντων για το γενικό, το απόλυτο αγαθό, την πατρίδα, το έθνος και το άτομο να γίνεται ελεύθερο από τα ατομικά πάθη, από τον εγωισμό, να έχει αγαθή θέληση και να επιδιώκει εκτός από το ιδιαίτερο και το κοινό συμφέρον, στο οποίο εντάσσεται το ιδιαίτερο.

β) *“το κοινόν μαντείον έργω και λόγω σχεδόν θεωρεί μεν τον άνθρωπον πάντων των ζώων ευφυσέστατον και κερδαλεοφρονέστατον, τον θέλει αυτόν δι’ εαυτόν, εγωιστήν, φρόνιμον, διό και γραμματισμένον, όπως ωφελήται και μη βλάπτηταί πως εν τω βίω τούτω, όσπερ φαίνεται πόλεμος πάντων κατά πάντων”*. Και παρόλο που δεν το παραδέχονται φανερά, η δεύτερη αυτή αντίληψη κυριαρχεί.

Είναι εύκολο μετά την αντιπαράθεση αυτών των αρχών να κατανοήσει κάποιος ποια είναι η αιτία της ηθικής κατάστασης που επικρατεί και καταδικάζεται από όλους. Όλα τα ελαττώματα της αγωγής και παιδείας, για τα οποία κατηγορείται η παρούσα γενεά, έχουν την πηγή τους στους πρεσβύτερους που έχουν αυτές τις αντιλήψεις. Αν οι γονείς και οι πρεσβύτεροι δεν έχουν την “αληθή εκείνην και ζώσαν πίστιν, και την ανυπόκριτον και κατ’ επίγνωσιν ευσέβειαν”, πώς θα την εμπνεύσουν στα παιδιά και πώς θα τα στρέψουν στο φόβο του Θεού και στη βάση κάθε καλής αγωγής και παιδείας; Όταν οι δάσκαλοι δεν εμπνέονται οι ίδιοι από πραγματικό θρησκευτικό ζήλο και δε θεωρούν το έργο τους ιερό και την αποστολή τους υψηλή, πώς θα διδάξουν στις καρδιές των παιδιών τη χριστιανική ηθική, την αγάπη, την αρετή και θα συνεργήσουν στην πνευματική τους αναγέννηση; Όταν τα παιδιά έχουν ως καθημερινά παραδείγματα ανθρώπους ψυχρούς, ανευλαβείς, αδιάφορους στη θρησκεία, χωρίς πίστη, αγάπη, πραότητα, αθωότητα, χωρίς προσήλωση στην προσευχή, οι οποίοι θέτουν τα πάντα μετά το υλικό συμφέρον και την ιδιοτέλεια, πώς θα ακούσουν λόγια για ηθική, πώς θα καρπωθούν κάτι υγιές και σωτήριο και θα πλασθούν

<sup>969</sup> Στο ίδιο, σ. 359. Αυτή η γνώμη ενισχύεται και “εσωτερικώς παρ’ εκάστω διά την ατέλειαν των εκάστου εννοιών και το αμυδρόν αυτών, έχουσα δε και επίκουρον και σύμμαχον ισχυρόν το παράδειγμα των πολλών, οσημέραι κραταιούται και περιφρονεί πάσαν θεωρίαν και μελέτην είτε περί παιδείας είτε περί πολιτείας”.

θηρσκευτικώς. Το παράδειγμα έχει τη μεγαλύτερη ισχύ στις ψυχές των νέων και είναι το πιο παιδαγωγικό από όλα τα μαθήματα, είναι σαν την εικόνα που δημιουργεί πιο ισχυρή εντύπωση από το λόγο. Αλλά όταν γονείς και πρεσβύτεροι διακηρύσσουν μπροστά στα παιδιά ότι “το ψεύδος είναι το άλας της αληθείας και χωρίς αυτού δεν είναι δυνατόν να ζήση τις” και χαίρονται, όταν το παιδί ψεύδεται, πώς θα επηρεαστούν τα παιδιά, ακόμη και αν αποστηθίσουν το “κράτιστόν εστι ταληθή λέγων”; Ή, όταν οι γονείς λένε ότι τα πάντα αγοράζονται με το χρυσό, τι φρόνημα θα έχει ο νέος, ποια ελληνική αρετή και ποια ηθική; Αν επικρατήσει αυτή η αντίληψη, τότε θα καταστραφεί ο ηθικός κόσμος<sup>970</sup>. Επομένως τα κύρια αίτια της διαφθοράς είναι οι ίδιοι οι πρεσβύτεροι. Αν θέλουν λοιπόν να συνεργήσουν στην καλή ανατροφή των παιδιών, αν θέλουν να κάνουν ηθικούς και κόσμιους τους νέους, θα πρέπει να βελτιώνουν τους εαυτούς τους. Η κυβέρνηση, οι άρχοντες, οι γέροντες οφείλουν να δίνουν καλά παραδείγματα, αν επιθυμούν τη σωτηρία και πρόοδο της κοινωνίας και της πατρίδας.

Ο Σ. Κουμανούδης υπογράφει το άρθρο με τον τίτλο “Παιδαγωγία των μεγάλων”<sup>971</sup>, σύμφωνα με το οποίο αποδίδονται ευθύνες στους πρεσβύτερους για την άσχημη κατάσταση, στην οποία έχει περιέλθει η νεολαία. Η πολιτεία, μόνον όταν ευνομείται, γίνεται άριστη παιδαγωγός και των μικρών και των μεγάλων. Το ελληνικό έθνος δεν πρέπει να μιμείται μόνο τα νομοθετήματα των μεγάλων και ανεπτυγμένων λαών, αλλά, καθώς είναι αδύναμο και νεαρό, διότι έχει ζωή μόλις τριών δεκαετιών, θα ήταν συνετό να προσέξει ορισμένα αξιόμιμητα στοιχεία αρχαίων εθνών και προπάντων τη λιτότητα της καθημερινής ζωής. Η λιτότητα και ολιγάρκεια έσωσαν πάντοτε τα έθνη, διότι ανέθρεψαν άνδρες ανεξάρτητους και γενναίους. Επειδή, όμως, το καλό παράδειγμα δεν είναι αρκετό, για να καταργηθούν οι κακές έξεις, πρέπει να υπάρξουν νόμοι περιοριστικοί της “κατ’ οίκον και κατά δήμον ακολασίας”. Όντας Έλληνες ας μιμηθούν τους παλαιούς Έλληνες και τους Ρωμαίους. Η μίμηση αυτή δεν πρέπει, όμως, να είναι δουλική, διότι μια τέτοια μίμηση δεν θα αποφέρει τίποτε καλό. Για οποιαδήποτε μεταρρύθμιση είναι αναγκαίο να ληφθούν υπόψη και άλλοι παράγοντες, όπως ο χρόνος, ο τόπος, η θρησκεία. Αυτό το εγχείρημα είναι πολύ πιθανό να στεφθεί με επιτυχία. Αλλά και αποτυχία να υπάρξει, είναι σπουδαίο, διότι “και εν τη μικρότητι ημών και εν τη αδυναμία εσκέφθημέν τι οίκοθεν σοφόν και γενναίον επί σωτηρία της φιλάτης πατρίδος, εσκέφθημεν δε τούτο, μη δυσωπηθέντες το απέναντι ημών πελώριον ανάστημα της Ευρώπης ανανεούσης”. Και αν η Ευρώπη κοιτάξει τους

<sup>970</sup> Στο ίδιο, σ. 362. Τις συνέπειες της επικράτησης του οικονομικού συμφέροντος δείχνει ο Σοφοκλής στην Αντιγόνη (στ. 284 κε): “εκδιδάσκει και παραλλάσσει φρένας χρηστάς προς αισχρά πράγμαθ’ ίστασθαι βρωτών, πανουργίας δ’ έδειξεν ανθρώποις έχειν και παντός έργου δυσσέβειαν ειδήναι”.

<sup>971</sup> Μάρτιος 1862, τόμος Γ’, αρ. 3, σ. 261-268.

Έλληνες με οίκτο, διότι επιχειρούν έργο άξιο των προγόνων τους, ας μην ταραχτούν. Εξάλλου οικτίζουν, κυρίως, για “το αιώνιον ημών όνειρον της ολοσχερούς ημών εθνικής αποκαταστάσεως” σαν να μην είναι φυσικό να ονειρεύεται κάθε Έλληνας αυτό το πράγμα. Όταν όμως πραγματοποιηθούν όλα αυτά, θα σταματήσει ο “εκ δυσμών οίκτος και έλεος” και θα αρχίσει “κρείσσων ελέου φθόνος”.

#### 4.4.3. Εκπαιδευτικό σύστημα

Το περιοδικό παρακολουθεί τις εξελίξεις στην Ευρώπη και σε άρθρο του Κ. Ξανθόπουλου παρουσιάζει ένα νέο παιδαγωγικό “θέαμα”, ιδιαίτερα διδακτικό και τερπνό, τους λεγόμενους “κήπους των παιδών”, ένα σύστημα ανατροφής και διδασκαλίας των νηπίων του έξοχου Γερμανού παιδαγωγού “Φρ. Φραιβέλου”<sup>972</sup>. Η μελέτη αυτού του υλικού προκάλεσε θαυμασμό, διότι διαπιστώθηκε ότι ο θείος Πλάτων πριν από χιλιάδες χρόνια διαπίστωσε πόσο αναγκαία είναι η ανάπλαση του ανθρώπου από τη νηπιακή του ηλικία. Η παιδαγωγία αυτών των κήπων χρησιμοποιεί ως μέσο για την προκαταρκτική ανατροφή και παιδείυση το παιχνίδι<sup>973</sup>. Και πραγματικά, αν ασχοληθεί κάποιος με την παιδαγωγία του “Φραιβέλου”, θα κατανοήσει ότι αυτή δεν είναι τίποτε άλλο, παρά περαιτέρω ερμηνεία και σχόλια των απόψεων του Πλάτωνα. Το μυστηριώδες του παιχνιδιού, το οποίο πρώτος όρισε ο Πλάτωνας, κατανόησε ο “Φραιβέλος” και, ακολουθώντας τους ψυχολογικούς νόμους, τακτοποίησε το άτακτο και άνομο του παιχνιδιού και ανήγειρε πραγματικά θαυμάσιο παιδαγωγικό οικοδόμημα. Μέσω του παιχνιδιού το παιδί συνηθίζει από νωρίς στην εργασία, αποκτά αυτενέργεια, αγαπά τα άλλα παιδιά, εκπληρώνει το χρέος του, αποβάλλει τη φιλαυτία και την ιδιοτέλεια. Όλες οι δραστηριότητες έχουν ως αποτέλεσμα την εξύμνηση του Θεού, τον οποίο αντικρίζουν στα θαυμαστά έργα της φύσης και με τις κατάλληλες αφηγήσεις των επιμελητριών. Οι παιδικόι κήποι έχουν επιτυχία στην Ευρώπη και έχουν συσταθεί ήδη εβδομήντα (7 στο Βέλγιο, 5 στη Γαλλία, 4 στην Αγγλία, 2 στην Ολλανδία, 2 στην Αμερική και 50 στη Γερμανία). Στην Ελλάδα είναι αμφίβολο αν δίνει κανείς προσοχή σε τέτοια πράγματα, με εξαίρεση τον εξαίρετο δήμαρχο Πειραιά, Α. Ράλλη που διατηρεί νηπιακό σχολείο. Ενώ η αλληλοδιδασκτική μέθοδος “*δένδρον όχι αγλαόκαρπον αποδειχθείσα, ως μυρία τούτο στόματα καταβούσι, και, όμως, στέκει εις τα πόδια της ακόμη,*

<sup>972</sup> Αυγούστου 31, 1861, τόμος Β', αρ. 16, σ. 159-168.

<sup>973</sup> Αυγούστου 31, 1861, τόμος Β', αρ. 16, σ. 160. Και ο Πλάτων στους Νόμους του (βιβλίο VII. 797) λέει: “φημί κατά πάσας πόλεις το των παιδών γένος ηγνοήσθαι ξύμπασιν ότι κυριώτατόν εστι περί θέσεως νόμων, ή μονίμους είναι τους τεθέντας ή μη· ταχθέν μεν γαρ αυτό (δηλαδή το των παιδιών γένος) και μετασχόν του τα αυτά κατά τα αυτά και ωσαύτως αεί τους αυτούς παίζειν τε και ευθυμείσθαι τοις αυτοίς παιγνίοις, εά και τα σπουδή κείμενα νόμιμα μένειν ησυχή”. Και στην Πολιτεία (βιβλίο IV. 425) λέει: “ουκούν ο εξ αρχής ελέγομεν τοις ημετέροις παισίν εννομητέρου ευθύς παιδιός μεθεκτέον, ως παρανόμου γιγνομένης αυτής και παιδών τοιούτων εννόμους τε και σπουδαίους εξ αυτών άνδρας αυξάνεσθαι αδύνατον ον; Πώς δ' ουχί έφη· όταν δη άρα καλώς αρξάμενοι παίδες παίζειν ευνομίαν διά της μουσικής εισδέξωνται”.

*και τα σχολεία τα δημοτικά και οι δημοτικοί διδάσκαλοι με τα διπλώματά των οσημέραι αυξάνουσιν επ' ολέθρω της Ελλάδος, (εν συνειδήσει λέγω τούτο), και ολέθρω αφανεί τοις μη βλέπουσιν*<sup>974</sup>.

Η οποιαδήποτε μεταρρύθμιση στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να γίνει με στοιχεία που δεν προέρχονται από αντιγραφή, αλλά είναι “εξηγμένα από της φύσεως αυτής της κοινωνίας”, τονίζεται στην ομιλία του Σ. Ράδου, καθηγητή της Ζωσιμαίας Σχολής των Ιωαννίνων, η οποία δημοσιεύεται και προσυπογράφεται από το περιοδικό<sup>975</sup>. Ο Ράδος εκθέτει τις απόψεις, για τις οποίες έγινε λόγος και στα άλλα περιοδικά, δηλαδή εκπαίδευση με βάση την κοινωνική τάξη και ακόμη δίνει την εικόνα που επικρατεί στις βαθμίδες του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, τις προσδοκίες που έχουν οι Έλληνες από αυτό και παρουσιάζει τις προτάσεις του. Επισημαίνει ότι οι Έλληνες αντλούν τη σοφία από τα βιβλία, και, ενώ είναι πλούσιοι σε θεωρίες, είναι φτωχοί σε εμπειρικές και πρακτικές γνώσεις και ακολουθούν τον έτοιμο δρόμο άλλων εθνών, χωρίς να αναρωτηθούν αν μπορούν να τον ακολουθήσουν. Αρχικά είναι ανάγκη να προσδιοριστεί με σαφήνεια ο σκοπός της εκπαίδευσης γενικά, αλλά και ειδικά για κάθε βαθμίδα της, Δημοτικό, Σχολείο, Γυμνάσιο. Αν δεν υπάρξει συμφωνία σε αυτό, δεν είναι δυνατόν να γίνει καμία μεταρρύθμιση. Σκοπός των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι να συνεχίσουν και να ολοκληρώσουν την κατ' οίκον ανατροφή. Η ανατροφή γενικά προσπαθεί να διαμορφώσει ηθικό χαρακτήρα και να κάνει κυρίαρχη τη θέληση του αγαθού. Τα στοιχεία της ανατροφής είναι ανάπτυξη του νου και μόρφωση της καρδιάς. Κανένα από αυτά δεν μπορεί να αναπτυχθεί τέλεια χωρίς το άλλο. Αλλά ο κόσμος είναι ποικίλος και, ανάλογα με τις συνθήκες και περιστάσεις, δίνεται προσοχή στο ένα ή στο άλλο στοιχείο. Στα χωριά, συνήθως, οι άνθρωποι στέλνουν τα παιδιά στο σχολείο για αυτό το διπλό σκοπό. Αν τα σχολεία και των τριών βαθμίδων επιδιώκουν αυτό το διπλό σκοπό, δεν αποτελούν παρά βαθμίδες της ίδιας κλίμακας, και ειδικά μεταξύ Ελληνικού Σχολείου και Γυμνασίου δεν υπάρχουν ευδιάκριτα όρια, διότι πολλά από τα μαθήματα ξεκινούν από το Ελληνικό και ολοκληρώνονται στο Γυμνάσιο. Τα αλληλοδιδασκτικά διακρίνονται από τον τρόπο της διδασκαλίας και το αντικείμενό της και φαίνονται αυτοτελή, αλλά στην πραγματικότητα έχουν σχέση με το Ελληνικό Σχολείο και ουσιαστικά αποτελούν την πρώτη κλάση του Ελληνικού. Στην ουσία δηλαδή δεν υπάρχει διάκριση στις τρεις βαθμίδες, αλλά πρόκειται για ένα σχολείο με δεκαέξι κλάσεις. Αυτή η οργάνωση είναι απόρροια του εθνικού χαρακτήρα, διότι οι Έλληνες είναι φίλοι της ισότητας

<sup>974</sup> Αυγούστου 31, 1861, τόμος Β', αρ. 16, σ. 168.

<sup>975</sup> Οκτωβρίου 15 και 31, 1861, τόμος Β', αρ. 19-20, σ. 315. “Τον λόγον τούτον, καίπερ περί των εν Ιωαννίνους παιδευτηρίων ιδίως και των εκεί εισακτέων μεταρρυθμίσεων πραγματευόμενον, όμως ως έχοντα και γενικωτέρας απόψεις προθύμως τον μεταφέρωμεν εις τον Φιλίστορα”, αναφέρεται σε σημείωση του περιοδικού.

και δεν ανέχονται διακρίσεις. Στην Ευρώπη τα διάφορα εκπαιδευτικά καταστήματα έχουν αυτοτελή σκοπό, χρήσιμο για κάθε τάξη της κοινωνίας. Οι Έλληνες παρέλαβαν αυτό το σύστημα και διαίρεσαν τα σχολεία σε τρεις κλάσεις, αλλά *“είτε δεν υπήρχαν παρ’ ημίν διακεκριμένοι αι της κοινωνίας τάξεις, είτε επειδή το αρχαίον σύστημα των προγόνων κατά παράδοσιν διασωζόμενον είχε βαθείας ρίζας εις την ψυχήν του έθνους, δεν εδώκαμεν εις έκαστον ιδιαίτεραν εντολήν, όπως έχουσιν εις τους τόπους, οπόθεν τα επήραμεν”*.

Ο Σ. Ράδος εκθέτει τις συνέπειες αυτής της μίμησης, στην οποία οφείλεται η αντικατάσταση των κοινών σχολείων, όπου τα παιδιά μάθαιναν ανάγνωση από τα ιερά βιβλία, γραφή ασκούμενα στη σύνταξη επιστολών, πωλητηρίων, προικοσυμφώνων “κατά τας επιδειγμάς ή επιτιθημάς” του δασκάλου στη γλώσσα του λαού, την απλή, τη δημοτική, από τα αλληλοδιδασκτικά. Ο δάσκαλος δίδασκε και ασκούσε τους μαθητές στη δικαιοσύνη, τη φιλαλήθεια δικάζοντας και τιμωρώντας όχι μόνο για τις πράξεις μέσα στο σχολείο, αλλά και έξω από αυτό, επέβαλε παντού την κοσμιότητα και ευταξία. Αυτό το σχολείο κανείς δεν πρέπει να το υποτιμά, διότι σε αυτό έμαθαν τα γράμματα και την αρετή ο Καπλάνης, οι Ζωσιμάδες και τόσοι άλλοι. Αυτό το “άτεχνον” και “φυσικόν” σχολείο ήταν “αυτοτελές και σκόπιμον” και εκπλήρωνε και τα δύο στοιχεία της ανατροφής, διότι οι πατέρες, όταν σύσταιναν σχολείο, όριζαν και το σκοπό του με βάση τις ανάγκες της κοινωνίας. Επειδή οι ανάγκες αυτές με τον καιρό έγιναν μεγαλύτερες και ποικιλότερες, έπρεπε να γίνουν μεταρρυθμίσεις. Αντί όμως να μεταρρυθμίσουν το έως τότε υπάρχον σύστημα της εκπαίδευσης, το κατήργησαν εντελώς και εισήγαγαν έτοιμο, ξένο, χωρίς να εξετάσουν αν είχε κάτι κοινό με το παλιό ή τουλάχιστον αν ανταποκρινόταν στις ανάγκες της κοινωνίας. Έτσι όπως είναι σήμερα “διοργανισμένα” τα αλληλοδιδασκτικά και μην έχοντας αυτοτελή σκοπό, δεν είναι χρήσιμα για εκείνους, για τους οποίους προ πάντων έπρεπε να είναι, διότι ελάχιστοι από το αλληλοδιδασκτικό ξέρουν να διαβάζουν και να γράφουν με το σύστημα της αλληλοδιδασκαλίας, το οποίο έχει το ελάττωμα ότι “ο διδάσκαλος δεν διδάσκει σχεδόν, αλλ’ επιτηρεί, κάμνουσι δε το έργον τούτο παιδάρια. Δεν εμπορεί δε τις να αρνηθεί οπόσην βαρύτητα έχει η οδηγία του διδασκάλου”<sup>976</sup>.

Ως προς τις άλλες βαθμίδες εκπαίδευσης προτείνεται η οποιαδήποτε μεταρρύθμιση να γίνει με φρόνηση, περίσκεψη και με στοιχεία που δεν προέρχονται από αντιγραφή αλλά από την ίδια τη φύση της ελληνικής κοινωνίας<sup>977</sup>, διότι οι Έλληνες ζουν κάτω από άλλες οικονομικές, πολιτικές και ηθικές συνθήκες, στην Ελλάδα δεν αποκτήθηκαν ακόμη οι ειδικές

<sup>976</sup> Στο ίδιο, σ. 331.

<sup>977</sup> Οκτωβρίου 15 και 31, 1861, τόμος Β΄, αρ. 19-20, σ. 315-338. Ο Στ. Α. Ράδος στο λόγο του στις εξετάσεις της Ζωσιμαίας Σχολής (16/7/1861) αναπτύσσει τις απόψεις του για την οργάνωση της εκπαίδευσης.

γνώσεις, δεν αναπτύχθηκε πρακτικότερο πνεύμα, η ανώτερη παιδεία και επιστήμη “έξωθεν, ως δένδρον ξένον μεταφυτευόμενον δεν ενεκλιματίσθη ακόμη”<sup>978</sup>. Τα σχολεία πρέπει να καταρτιστούν έτσι, ώστε κάθε κοινωνική τάξη να μετέχει στις ωφέλειές τους και να αποκτά τις αναγκαίες για αυτήν γνώσεις, κοινωνικές, θρησκευτικές και ηθικές, για αυτό θα πρέπει να οριστούν πρώτα τα “όρια της διδασκαλίας”, δηλαδή ποιο μέρος της παιδείας πρέπει να διδάσκεται σε αυτά<sup>979</sup>. Το μέτρο των γνώσεων των αλληλοδιδασκτικών σχολείων πρέπει να το ορίσουν οι κατεπείγουσες ανάγκες και η οικονομική κατάσταση της τρίτης τάξης και όχι η ευφυΐα ή η όρεξή της. Η κυρίαρχη αντίληψη είναι ότι όλοι οι μαθητές θα πρέπει να ολοκληρώσουν τουλάχιστον τα μαθήματα του Γυμνασίου. Τι θα συμβεί, όμως, σε αυτή την περίπτωση; Ποιος θα δουλέψει στα εργαστήρια και θα ασχοληθεί με πρακτικά επαγγέλματα; Τότε όλοι θα έχουν λόγο για τη διαχείριση των δημοσίων χρημάτων και θα κρίνουν τους εφόρους και επιτρόπους ή θα φύγουν σε ξένα μέρη, για να ζήσουν ανάλογα με την ανατροφή και παιδεία τους. Χαρακτηριστική είναι η ρήση του Ρισελιέ: “καθώς θα ήταν τέρας ένα σώμα, εάν είχε πανταχού οφθαλμούς, ούτω και πόλις θα ήταν το ίδιο, εάν πάντες οι υπήκοοι αυτής ήταν σοφοί”.

Για τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία πρέπει να ληφθεί υπόψη η τρίτη τάξη: και τα παιδιά θα πρέπει αποφοιτώντας από αυτά να ξέρουν να διαβάζουν χωρίς δυσκολία και να καταλαβαίνουν τη δημοτική γραπτή γλώσσα, ώστε να “γινώσκωσιν α αναγινώσκουσι”, να έχουν ευχέρεια να γράφουν και να λογαριάζουν και να είναι εκπαιδευμένα θρησκευτικώς και ηθικώς. Αλλά, για να μάθουν να “αναγινώσκωσι και γινώσκωσι” συγχρόνως, είναι ανάγκη να διδάσκονται τη γραμματική της λαλούμενης ή γραφόμενης γλώσσας και όχι της αρχαίας όπως συμβαίνει σήμερα.

Την Ελληνική θα διδάσκει το Ελληνικό Σχολείο. Με αυτό τον τρόπο καλύπτεται το μεγάλο χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στη γλώσσα του λαού και τη γλώσσα που γράφεται. Το Ελληνικό Σχολείο πρέπει να παρέχει τις γνώσεις στη μεσαία τάξη, στους εμπόρους και τεχνίτες, δηλαδή γνώσεις πρακτικές, και νεότερες γλώσσες. Επομένως, αν διδάσκονται τα πρακτικότερα μαθήματα μόνο στο Ελληνικό Σχολείο και τα θεωρητικότερα μόνο στο Γυμνάσιο, τότε και η μεσαία τάξη ικανοποιείται, αλλά και όσοι προορίζονται για ανώτερες σπουδές. Στο Ελληνικό να διδάσκεται στοιχειώδης ελληνική γραμματική και συντακτικό και τα συμπληρώματά τους να διδάσκονται στο γυμνάσιο. Η ομιλούμενη πρέπει να είναι

---

<sup>978</sup> Οκτωβρίου 15 και 31, 1861, τόμος Β΄, αρ. 19-20, σ. 317. Υπάρχει κίνδυνος πχ από υπερβολικό ζήλο να “εισαγάγωμεν διοργανισμόν και μέθοδον άλλων καταστημάτων άλλου έθνους και κράτους, όστις κάλλιστος δι’ ους συνετάχθη και υπάρχει εν χρήσει, δι’ ημάς ανθρώπους άλλης οικονομικής και ηθικής καταστάσεως, και υπό άλλας πολιτικές σχέσεις ζώντας, να αρμόζη σωστά, ως στολή λαμπρά ανδρός τελείου και ακμαίου εις παιδίον δώδεκαετής”.

<sup>979</sup> Στο ίδιο, σ. 328 κε.

σπουδαίο αντικείμενο του σχολείου και να ασκούνται σε αυτήν οι μαθητές προφορικά. Η γεωγραφία με τη στατιστική, η ελληνική ιστορία και η ιερή κατήχηση να διδάσκονται ολοκληρωμένα. Τα Ελληνικά με τον Ξενοφώντα και Πλούταρχο να διδάσκονται όχι ως ολοκληρωμένο μάθημα, αλλά ως μέσο για την κατανόηση της γραπτής γλώσσας και ως προάσκηση για το γυμνάσιο, διότι οι απόφοιτοι του Ελληνικού Σχολείου δε θα ασχολούνται με τον παλαιό κόσμο αλλά με το νέο. Ωφέλιμη είναι και η ανάγνωση του Ευαγγελίου από το πρωτότυπο, διότι έτσι, και τα παιδιά εξοικειώνονται με την αρχαία γλώσσα και θα αποκτήσουν τα αισθήματα της αγαθότητας και φιλανθρωπίας. Η φυσική να διδάσκεται στο Ελληνικό Σχολείο στα απλούστερά της μέρη. Απαραίτητη επίσης είναι η εισαγωγή της διπλογραφίας.

Το περιοδικό πραγματεύεται επίσης “περί της εν Ελλάδι μεσαιάς εκπαιδεύσεως”<sup>980</sup> και θίγει τα κακώς κείμενα. Όποιος αποφοιτά από τα δημοτικά σχολεία, όπως είναι σήμερα οργανωμένα, μόλις και μπορεί να ψελλίζει και να γράφει τους αραβικούς χαρακτήρες, χωρίς να μπορεί να αντιλαμβάνεται αυτά που διαβάζει. Η κατώτερη παιδεία δεν αποτελεί ένα αυτοτελές σύνολο, αλλά χρησιμεύει στο να “προαλείφη και προπαρασκευάζη” τα παιδιά για τη μεσαία εκπαίδευση. Η μεσαία εκπαίδευση είναι απαραίτητη για την πολυειδή και πολύτροπη ανάπτυξη του παιδιού, την ηθική του μόρφωση, την εξάσκησή του στην ορθή γραφή της καθομιλούμενης γλώσσας. Ο συντάκτης του άρθρου δεν ασπάζεται την άποψη ότι “δεν πρέπει δήθεν να εξελέγχωμεν τας ελλείψεις μας δημοσία, όπως μη δίδωμεν όπλα τοις εχθροίς ημών”, αλλά το αντίθετο, πιστεύει ότι μια τέτοια αντίληψη είναι βλασφημία και φανερός φραγμός κατά της προόδου. Σε ένα έθνος αρτισύστατο, όπως είναι το ελληνικό, όπου δεν υπάρχουν άνθρωποι μορφωμένοι και ο τυχών αναλαμβάνει την ανώτατη διεύθυνση ενός κλάδου, είναι εθνοσωτήριο έργο να ελέγχονται οι ελλείψεις και τα σφάλματα των διευθυνόντων, για να διορθώνονται. Ο συντάκτης ελέγχει τον τρόπο επιλογής των ελληνοδιδασκάλων, διότι αυτοί κατέληξαν να είναι στην εποχή του ανεπαρκείς, καθώς από τη μια οι αυστηρές προϋποθέσεις που έβαλε το υπουργείο για το διορισμό τους και από την άλλη η χαμηλή τους μισθοδοσία προκάλεσαν έλλειψη προσωπικού<sup>981</sup>. Η κυβέρνηση

<sup>980</sup> Ιανουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 1, σ. 50-60.

<sup>981</sup> Για την επάνδρωση των Ελληνικών Σχολείων με διδασκάλους διορίστηκε η πρώτη εξεταστική επιτροπεία στο Ναύπλιο 1835-36 και εξέτασε όλους τους μέχρι τότε διδασκάλους, που απολύθηκαν από τα Γυμνάσια, που είχαν στο μεταξύ συστηθεί. Έτσι διορίζονταν διδασκαλοι μορφωμένοι. Αυτό εξακολούθησε μέχρι το 1851, οπότε το υπουργείο (διάταγμα 18/10/1850, που τέθηκε σε εφαρμογή 1/1/1851) κατήγγησε αυτή την επιτροπή, απαγόρευσε να διορίζονται ως ελληνοδιδασκαλοι όσοι είχαν απολυθεί από τα Γυμνάσια και απαίτησε να έχουν παρακολουθήσει επί δύο τουλάχιστον χρόνια το φιλολογικό φροντιστήριο και να δώσουν εξετάσεις σε επιτροπή αποτελούμενη από καθηγητές Πανεπιστημίου. Αυτό βέβαια ήταν πολύ θετικό, διότι απαιτούνταν υψηλά προσόντα από τους ελληνοδιδασκάλους, αλλά στην πράξη “ήτο κτύπημα θανατηφόρον διά την μεσαιάν παιδείαν, τα αποτελέσματα του οποίου δεν εβράδυναν να γίνωσι καταφανή”. Το διάταγμα του 1836 ορίζει τρεις τάξεις ελληνοδιδασκάλων με μισθούς αντίστοιχα 120, 150 και 180 δραχμές, οι οποίοι στην πραγματικότητα ήταν 100, 130 και 160. Με το διάταγμα του 1851, ενώ χρειαζόταν δίπλωμα πανεπιστημίου, ο μισθός οριζόταν σε 100 δραχμές ανεξάρτητα με την τάξη του δασκάλου. Αυτό το μέτρο ήταν δηλητήριο για τη μέση παιδεία και

“έλυσε” το πρόβλημα με το διορισμό διακοσίων βοηθών. Άνθρωποι που μέχρι χθες υπηρετούσαν ως δημοδιδάσκαλοι β΄ και γ΄ τάξεως “εβαπτίσθησαν σήμερα και εμυρώθησαν μεγαλόσχημοι ελληνοδιδάσκαλοι”. Αιτιολογώντας το υπουργείο την αδικαιολόγητη αυτή τόλμη (εγκύκλιος 7575, 11/12/1859) υποσχόταν ότι θα υποβάλει τους βοηθούς σε εξέταση. Από τότε πέρασαν τρία χρόνια και η φάλαγγα των βοηθών γίνεται πολυαριθμότερη χωρίς δοκιμασία. Διερωτάται κάποιος αν θα μπορέσουν οι νεοφώτιστοι βοηθοί να υποστούν εξετάσεις ανάλογες με αυτές των απολυτηρίων του Γυμνασίου. Αυτό είναι το προσωπικό των Ελληνικών Σχολείων!

#### 4.4.4. Παιδαγωγικά-Διδακτικά Βιβλία και Έντυπα

Η βιβλιοκρισία είναι ένας άλλος σημαντικός τομέας, στον οποίο οι συντάκτες δίνουν ιδιαίτερη προσοχή και αφιερώνουν αρκετό μέρος από την ύλη του περιοδικού<sup>982</sup>. Διακρίνονται για την αυστηρότητα και καυστικότητα τους, καθώς ασκούν κριτική για την ορθογραφία, τη σύνταξη, το περιεχόμενο, ακόμη και τη χρησιμότητα κάθε βιβλίου, ενώ παράλληλα μπορεί να επεκτείνονται, κατά τα σχόλιά τους, και σε φαινόμενα της νεοελληνικής κοινωνίας. Η βιβλιοκρισία τους περιλαμβάνει σχόλια για βιβλία ποικίλου περιεχομένου και δίνει βαρύτητα στη γλώσσα που χρησιμοποιείται, ειδικά αν τα βιβλία απευθύνονται σε παιδιά.

Αξιόλογο, σύμφωνα με το περιοδικό, είναι το πόνημα του Βλάσιου Σκορδέλη “*Εγκόλπιον του Ελληνόπαιδος*”. Ο συγγραφέας έγραψε το βιβλίο έχοντας τον ευγενικό σκοπό “να εμποιήσει εις τα αγνά παιδιά της Θράκης και των άλλων δούλων επαρχιών αγάπην και σέβας προς τον ελληνισμόν”. Διηγείται σε απλή γλώσσα τα πιο σημαντικά από την πάτρια ιστορία. Χαρακτηριστικό του βιβλίου είναι “*η των αρχαίων προς τα νέα συμπλοκή και αντιπαράθεσις της πάλαι προς την νυν του έθνους ημών κατάστασιν, του οποίου και την πάλαι διαίρεσιν και ενότητα, ως και την νυν πάλιν διαίρεσιν και ενότητα, άριστα διατυπώνει και δεικνύει το κέντρον, προς ο σπεύδομεν πάντες να φθάσωμεν, ελεύθεροί τε και δούλοι*”. Χειρίζεται ακόμη με λεπτότητα τη στάση των Βουλγάρων στη Μακεδονία και στη Θράκη και τους υπενθυμίζει πόσο ευεργετήθηκαν από τους Έλληνες.

---

έφερε οτιδήποτε άλλο, εκτός από τη βελτίωσή της. Το υπουργείο από τότε και μέχρι τώρα βρίσκεται σε αντίθεση με το Πανεπιστήμιο και “αμφότερα ταύτα κείνται εν ταις ενεργείαις των ως δύο στρατόπεδα εκ διαμέτρου πολέμια. Οι λόγοι των κατ’ έτος πρυτάνεων απηχούσι μόνον εις τας ευρείας αιθούσας του Πανεπιστημίου”. Με αυτούς τους μισθούς ποιος θα προτιμούσε να γίνει διδάσκαλος, ενώ θα μπορούσε με τη φοίτησή του στο Πανεπιστήμιο να γίνει γιατρός ή δικηγόρος; Ποιος θα θυσιάζε τους τρεις μήνες του καλοκαιριού, για να ανεβοκατεβαίνει στο υπουργείο και να εκλιπαρεί μια μετάθεση; Για αυτό παρουσιάστηκε σπάνις ελληνοδιδασκάλων και θα έπρεπε το υπουργείο ή να ανακαλέσει το διάταγμα του 1851 και να επιτρέψει να διορίζονται ελληνοδιδάσκαλοι απόφοιτοι Γυμνασίου ή να κλείσει πολλά σχολεία και σταδιακά να αυξήσει τους μισθούς. Δεν έγινε τίποτε από αυτά και ο μισθός παραμένει στις 100 δραχμές.

<sup>982</sup> Στη βιβλιοκρισία αναπτύσσονται απόψεις για τους αυτόχθονες-ετερόχθονες, όπως είδαμε παραπάνω, αλλά και για άλλα σημαντικά ζητήματα.



Οπωσδήποτε δεν πρέπει “να υποκλίνωνται οι ημέτεροι εις τας εθνικάς επεμβάσεις των αλλοφύλων, αλλ’ ουδέ πάλιν να τους εξερεθίζωσι διά καταφρονήσεως ή ύβρεων είναι εύβουλον”<sup>983</sup>.

Αντίθετα ο *Φιλίστωρ* ειρωνεύεται τη φιλοδοξία του περιοδικού “*Εφημερίς των παιδων*” να καλύψει “μέγα κενόν εν Ελλάδι, επαισθητήν έλλειψιν της προσφιλούς ημών πατρίδος”, να προσφέρει “εις την δυστυχή(!) των παιδων ηλικίαν την ανήκουσαν αυτή τροφήν” και να την αποτρέψει από “την οδόν της απωλείας”. Στην εφημερίδα περιέχονται: “*κατάλογος ξηρός των καθηκόντων βαρβάρως και σολοίκως μεταφρασμένος εκ τινος ξένου βιβλίου, εν ω πολύ καθαρώτερα είν’ αυτά εκτεθειμένα εν τοις βιβλίοις τοις ανά χείρας των παιδων των φοιτώντων εις τα γραμματοδιδασκαλεία· αθλία τις και ανόητος λεγομένη βιογραφία Σωκράτους, εν η φυλή τις καινοφανής και ξενήκουστος Αλωπεκίς χαλκουργείται... εκ των ολίγων τούτων κατανοείς, αναγνώστα, πόσον υγιεινή και εύχυμος είνε η καινοφανής αύτη τροφή, ην προς το συμφέρον της πατρίδος προσφέρει...*”<sup>984</sup>.

Το βιβλίο “*Πρακτικής ηθικής ιστορίδια*” είναι άξιο ανάγνωσης, κυρίως από τις κατώτερες τάξεις του λαού, που έχουν μεγάλη ανάγκη τέτοιων παραδειγμάτων ηθικής. Το περιοδικό ευελπιστεί σε μια τρίτη έκδοση η μεταφράστρια να συλλέξει περισσότερα “ιστορίδια” από την ιστορία του ελληνικού έθνους και να καταστήσει τη γλώσσα τους πιο απλή, για να είναι προσιτά στους πολλούς. “*Ας μη απατώμεθα· ο ελληνικός λαός ακόμη δεν εννοεί τοιαύτην συνεστραμμένην εν πολλοίς και αφηρημένην γλώσσαν, οποίαν πολλαχού ευρίσκει τις και εν τούτω τω βιβλίω και εν άλλοις ομοίσις*”<sup>985</sup>. Το βιβλίο του Γ. Κωνσταντινίδη “*Δώδεκα παιδικά διηγήματα συνταχθέντα υπό μητρός τινος Γαλλίδος*” είναι καλό και χρήσιμο για τους μικρούς μαθητές, είναι καθαρό από τυπογραφικά παροράματα και έχει γλώσσα “*ομαλωτέραν και σαφεστέραν της πολλών άλλων τοιούτων βιβλίων, ευκτόν όμως ήτον αν η γλώσσα του ήτον ακόμη δημωδεστέρα και κοινοτέρα, και αι εικόνες ακόμη καθαρώτεραι και καλλιτεχνικώτεραι*”<sup>986</sup>.

Αντιπάθεια εκδηλώνεται για το ξένο μυθιστόρημα, όπως και στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών*, ενώ αντίθετα επαινείται το εθνικό μυθιστόρημα. “*Ο Φιλίστωρ όσον αποτροπιάζεται τας επικινδύνους εκείνας σκευωρίας τας εκ των μυθιστορικών εργαστηρίων της δυτικής Ευρώπης αεννάως διαπεμπομένας προς πρόωρον, ως μή ποτ’ ώφειλεν*

<sup>983</sup> Σεπτεμβρίου 30, 1861, τόμος Β΄, αρ. 18, σ. 284-285. Ο Σ. Α. Κουμανούδης στη βιβλιοκρισία για το βιβλίο του Βλ. Σκορδέλη “*Εγκόλπιον του Ελληνόπαιδος, περιέχον τρεις διαλόγους μεταξύ πατρός και υιού*”.

<sup>984</sup> Οκτωβρίου 15 και 31, 1861, τόμος Β΄, αρ. 19-20, σ. 371-372. Για το περιοδικό “*Εφημερίς των παιδων*” από τους Ιω. Μαρουδή και Κ. Βαρβάτη.

<sup>985</sup> Μάρτιος 1862, τόμος Γ΄, αρ. 3, σ. 295. “*Πρακτικής ηθικής ιστορίδια ερανισθέντα μεν το πρώτον εν Σμύρνη, νυν δε και δεύτερον μετατυπούμενα υπό Αγάπης Γ. Λαμπίση*”.

<sup>986</sup> Μάιος 1862, τόμος Γ΄, αρ. 5, σ. 475.

διαφθοράν ημών των δυσμοίρων, τόνον εξ εναντίας συσταίνει το προκείμενον ελληνικόν μυθιστόρημα προς τε τους εντός και μάλιστα τους εκτός ομογενείς<sup>987</sup> και προτείνει στους συγγραφείς την ενασχόληση με την ελληνική θεματολογία<sup>988</sup>.

Βιβλιοκρισία γίνεται και για τα διδακτικά βιβλία, για τα οποία τονίζεται κάθε φορά ότι πρέπει να είναι γραμμένα σε απλούστερη γλώσσα<sup>989</sup>. Η “Σύνοψις γενικής ιστορίας” του Δ. Πανταζή παραβαλλόμενη προς τις δύο προγενέστερες της εκδόσεις είναι καταλληλότερη και καλύτερη. Το περιοδικό ευελπιστεί ότι ο συγγραφέας σε άλλες εκδόσεις θα την καταστήσει ως προς τη γλώσσα ακόμη “κοινολεκτικωτέραν και ευληπτοτέραν τοις μη εστοιχειωμένοις καλώς περί τον έλληνα λόγον μαθηταίς, προς ούς προώρισται αύτη”<sup>990</sup>.

Ενδιαφέρον εκδηλώνεται και για τις φυσικές επιστήμες και στα πλαίσια αυτού του ενδιαφέροντος το περιοδικό συστήνει το βιβλίο “Τα διατί και τα διότι” σε όλους τους αναγνώστες, και ιδιαίτερα στους γονείς και δασκάλους που φροντίζουν για την ηθική αγωγή των παιδιών, αλλά και ως ανάγνωσμα στα Δημοτικά Σχολεία<sup>991</sup>. Ο μεταφραστής αναφέρει στον πρόλογό του ότι η μελέτη των φυσικών επιστημών είναι τερπνή, διότι όλοι οι άνθρωποι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (Μετά τα φυσικά, Α) “του ειδέναι ορέγονται φύσει”. Η φυσική προόδευσε σε μεγάλο βαθμό στα νεότερα χρόνια και εξηγεί πράγματα που οι αρχαίοι θεωρούσαν ανεξήγητα. Η φυσική είναι ωφέλιμη στη ζωή του ανθρώπου, διότι σε αυτήν οφείλεται η χρήση του ατμού, του ηλεκτρισμού, του τηλεγράφου. Οι ηθικές ωφέλειες που προκύπτουν, όμως, από τη μελέτη της φυσικής επιστήμης είναι μεγαλύτερες από τις υλικές. Η σπουδή των φυσικών επιστημών φωτίζει το νου, κοσμεί την ψυχή, απαλλάσσει τον άνθρωπο από δεισιδαιμονίες και προλήψεις, τον οδηγεί στην επίγνωση της αλήθειας και στη λατρεία του Θεού. Το βιβλίο είναι και διδακτικό, επειδή συνηθίζει τα παιδιά να αναζητούν το λόγο κάθε πράγματος και να μην αφήνουν “αταλαίπωρον την ζήτησιν της αληθείας”, αλλά και δίνει σωτήριες και ωφέλιμες συμβουλές, όπως για παράδειγμα πώς να

<sup>987</sup> Φεβρουάριος 1862, τόμος Γ', αρ. 2, σ. 179. Ο “Κατσαντώνης, κλεφτικόν επεισόδιον ή ελληνικόν μυθιστόρημα υπό Κ. Ράμφου”.

<sup>988</sup> Απρίλιος 1862, τόμος Γ', τεύχος 4, σ. 375-376. “Αναγνώρισις υιού, διήγημα πρωτότυπον υπό Π. Γ. Καλκανδή, εν Αθήναις 1863”. “Πολύ καλύτερον είναι οι ημέτεροι να ασχολώνται περί την εκπόνησιν τοιούτων ιθαγενών υποθέσεων, παρά εις μετάφρασιν τινών ανουσίων οθνείων μυθιστορημάτων. Μόνον περισσοτέρα προσοχή περί την γλώσσαν”.

<sup>989</sup> Ιούνιος 1862, τόμος Γ', τεύχος 6, σ. 570. Ο Χ. Ν. Φιλαδέλφειος για το βιβλίο του Ν. Τ. “Στοιχειώδης Ιερά Ιστορία διά τους αρχαρίους”, που εκδόθηκε στα Ιωάννινα: Η Ιερά ιστορία του Ν. Τ. είναι “κομψώς και καθαρώς τετυπωμένη”, αλλά χρειάζοταν περισσότερη προσοχή και επιμέλεια στη στίξη, στη διόρθωση τυπογραφικών παροραμάτων και ακόμη απλότητα στη γλώσσα και σαφήνεια στην έκθεση των ιδεών.

<sup>990</sup> Μάιος 1862, τόμος Γ', αρ. 5, σ. 475-476. “Σύνοψις γενικής ιστορίας εκτενεστέρας την ελληνικήν (;) συναρμολογηθείσα υπό Δ. Πανταζή προς χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων”. Το βιβλίο έχει εγκριθεί από το υπουργείο (αρ. 2038, 24/4/1862).

<sup>991</sup> Μαΐου 31 1861, Τόμος Α' Τεύχος 10 σ. 412-421. “Τα διατί και τα διότι, ήτοι η φυσική απλοποιημένη υπό Μ. Δ. Λεβή”. Μετάφραση της 24ης έκδοσης από το Μ. Ν. Βελονάκη, 1861. Ο μεταφραστής προσφέρει την απλοποιημένη αυτή φυσική με απλή, αβίαστη και καθαρή μετάφραση ως τερπνό και ωφέλιμο ανάγνωσμα στον ελληνικό λαό, όπως έκανε άλλωστε και με το έργο του Γάλλου Φλουρένσου “Περί μακροβιότητος του ανθρώπου” το 1856. Όπως έλεγε ο Νεύτωνας (Dict. De la connerst. Mot Newton) “εάν κατορθώσωμεν την τελειοποίησιν των επιστημών, είναι ελπίς να φθάσωμεν δι' αυτών και εις την τελειοποίησιν της Ηθικής, άνευ της οποίας η επιστήμη είναι πραγματικώς λέξις κενή”.

προφυλάγονται από τις καταιγίδες. Τέτοια βιβλία, παράλληλα με την πάτρια ιστορία και την Αγία Γραφή, θα έπρεπε να είναι πάγκοινο ανάγνωσμα και να βρίσκονται στα χέρια κάθε πολίτη αντί “των κατακλυσάντων και λυμαιομένων την Ελλάδα μυθιστορημάτων”. Ο σοφός και φιλόπατρις Κοραΐς βλέποντας το πλήθος και την αθλιότητα των γραμματικών της εποχής του (και τι θα έλεγε, αν έβλεπε τις σημερινές) έλεγε ότι περισσότερο θα ωφελούσε το γένος “όστις καίει παρά όστις γράφει γραμματικάς”. Αν μεταφερόταν αυτό στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, θα ωφελούσε αληθινά την Ελλάδα όποιος έκαιγε, μαζί με τους μεταφραστές τους, τα μυθιστορήματα. Η ανάγνωση των περισσότερων μυθιστορημάτων εξάπτει τη φαντασία, φθείρει το νου και την καρδιά και προκαλεί στους αναγνώστες βλαπτικά αισθήματα στην υγεία και στην ηθική. Οι αναγνώστες εθίζονται σε κενοσπουδίες και σε “κούφα και ανεμώλια” αναγνώσματα και δεν μπορούν να μελετήσουν σπουδαία βιβλία ούτε και να αποκομίσουν ωφέλειες από αυτά. Ιδιαίτερα οι κυρίες, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις πολλών γιατρών, καταλαμβάνονται από μανία και υστερία. Αλλά έως τότε “ο κάκιστ’ απολλούμενος πιθηκισμός και η κατάρατος πολυτέλεια θα κρατώσιν ημάς ούτω ταπεινούς και χαμαιζήλους και ματαιόφρονας; Καιρός πλέον ν’ ανανήψωμεν και Έλληνες και Ελληνίδες, οι μεν προτιμώντες την χρηστότητα και αγαθότητα αντί του επακτού κάλλους και των επαλξωτών φουσανίων... αι δε Ελληνίδες προκρίνουσαι το σεμνότατον και θειότατον πράγμα, την αρετήν”, αν υπάρχει η επιθυμία να ανορθωθεί στην αρχαία δόξα το πιο τίμιο και άγιο πράγμα, η μεγάλη θεά, η πατρίδα. Το βιβλίο αυτό είναι πάρα πολύ χρήσιμο και στη Γαλλία σε διάστημα ολίγων ετών εκδόθηκε 24 φορές με πενήντα χιλιάδες αντίτυπα σε κάθε έκδοση. Μάλιστα ο συγγραφέας του ακολουθεί τη μέθοδο συγγραφής του Αριστοτέλη. Από αυτό γίνεται φανερό πόσο πρέπει να μελετώνται τα έργα των αθάνατων προγόνων. Αυτά τα έργα μαζί με την Αγία Γραφή πρέπει να είναι η καθημερινή ανάγνωση αντί των κενών και οθνείων μυθιστορημάτων. Όλος ο κόσμος θεωρεί ευτυχές το έθνος των Άγγλων, διότι αυτοί μελετούν αδιάλειπτα τις γραφές. Αλλά αν οι Άγγλοι τιμούν τόσο τη θρησκεία, πόσο μάλλον πρέπει να την τιμούν οι Έλληνες, διότι είναι η “Σώτειρα” του εθνισμού τους, η οποία τους απάλλαξε από τη δουλεία<sup>992</sup>.

Οι εμπνευστές του περιοδικού τάσσονται υπέρ της διδασκαλίας της απλής γλώσσας, ιδιαίτερα στο δημοτικό. Διαπιστώνεται ότι η γλώσσα των διδακτικών βιβλίων είναι εντελώς ακατάλληλη για τα παιδιά: “δεν θα το επιστεύαμεν, αν ιδίοις όμμασι δεν εβλέπαμεν ότι η γλώσσα των βιβλιαρίων τούτων δεν είν[ε] δι’ όλου γλώσσα του λαού ουδέ παιδική”<sup>993</sup>. Σε κάποιο αλφαβητάριο συναντώνται αρχαίες λέξεις, για να μάθει το παιδί τις συλλαβές και την

<sup>992</sup> Δε γίνεται διακριτό από το κείμενο ποια είναι τα λόγια του μεταφραστή και ποια αυτού που κάνει τη βιβλιοκρισία.

<sup>993</sup> Σεπτεμβρίου 15, 1861, τόμος Β΄, τεύχος 17, σ. 231. Άρθρο του Κ. Ξανθόπουλου.

ανάγνωση: *“αλλά το πτωχόν παιδίον εννοεί τί ποτε από αυτά; Τόσον μέ φαίνεται, όσον θα εννόει και αν του έβαζες εις την θέσιν των κινέζικα”*. Σε αναγνωσματοάριο περιέχονται τα ηθικά αποφθέγματα: *“Μη λάλει πριν συλλογισθής”* ή *“Ο φόβος του Θεού είναι η αρχή και η βάση πάσης αρετής και σοφίας”* κλπ. Πιστεύουν ότι έτσι διδάσκεται η ηθική στα μικρά παιδιά με κείμενο που *“όζει σχολαστικισμού, και είναι λόγια τετριμμένα ανθρώπων ηλικιωμένων και δι’ ανθρώπους ηλικιωμένους, ίσα ίσα ακατάλληλα προς ηθοποίησιν, γυμναστικά δ’ ίσως προς μάταιον ψιττακισμόν”*. Η ηθική δε διδάσκεται με τις λέξεις αρετή, χρηστοθήεια, αλλά με παραδείγματα, με μύθους και παραμύθια στη γλώσσα του παιδιού από την αρχαία ελληνική, τη νεότερη ιστορία και από την ιερή ιστορία, με άσκηση στην ευλάβεια και ευσέβεια<sup>994</sup>. Ενώ τα βιβλία προορίζονται για όλο το λαό, δηλαδή για το παιδί των πόλεων, των κωμοπόλεων και των χωριών, είναι ακατανόητα, διότι δεν είναι γραμμένα στη μητρική γλώσσα του παιδιού. Στην *“Παιδική βιβλιοθήκη”*, βιβλίο που γνώρισε πολλές εκδόσεις, αναφέρεται: *“εις τα σχολεία τα τακτικά και καλώς διωργανισμένα οι μαθηταί δεν διδάσκονται μόνον ξηρά τα γράμματα, αλλά συνειθίζονται και εις την ευταξίαν και χρηστοθήειαν και εις την πράξιν των καλών έργων· αναπτύσσουσι τας ψυχικάς και σωματικάς των δυνάμεις, και μανθάνουσιν όλας τας ωφελίμους γνώσεις εις την ζωήν, διά να εννοώσι τα καλά και χρήσιμα και να πράττωσιν αυτά πάντοτε”*. Το βιβλίο είναι αποτυχημένο και για τη γλώσσα και για το περιεχόμενο, *“κατ’ είδος και καθ’ ύλην”*. Γιατί οι συντάκτες των βιβλίων έγραψαν σε τέτοια γλώσσα; *“Επειδή το περί της γλώσσης μας πολύκροτον ζήτημα δεν ωρίσθη εισέτι ουδ’ επί πολύ ίσως ακόμη θα λυθή, διά τούτο φαίνεται, πάντες οι των βιβλιαρίων τούτων συντάκται είτε ανήκοντες εν πεπιοθήσει εις τους καθαριστάς λεγομένους, είτε και απλώς επόμενοι τω παραδείγματι των πολλών, εμεταχειρίσθησαν και εις τα διά τα παιδιά καθαρεύουσιν γλώσσαν, όπως ταχύτερον κατ’ αυτούς και ασφαλέστερον τη συνδρομή και των επερχομένων γενεών κατισχύση η καθαρά αύτη γλώσσα και ορισθή τέλος παντός του έθνους γλώσσα γραφομένη”*.

Ο συντάκτης του άρθρου τάσσεται υπέρ της χρήσης της απλής γλώσσας, διότι το παιδί αναπτύσσεται πρώτα με τη μητρική του γλώσσα, η οποία στην παιδική ηλικία είναι το μέσο της διευκρίνισης των εντυπώσεων, των παραστάσεων, των εννοιών. Με την πάροδο του χρόνου και τη διανοητική ανάπτυξη του παιδιού γίνεται η γλώσσα αντικείμενο του παρατηρητικού και του νου. Αν πιστεύει κανείς ότι με ακατανόητα κείμενα θα διορθώσει δήθεν τη γλώσσα, επιθυμεί τα αδύνατα και σκοτώνει το πνεύμα του παιδιού, το οποίο όχι μόνο δε μαθαίνει, αλλά και συνηθίζει να επαναλαμβάνει μηχανικά λέξεις χωρίς να τις

<sup>994</sup> Φιλίστωρ, 1861, τόμος Β΄, σ. 233-234. Στο ίδιο άρθρο.

καταλαβαίνει. Δεν είναι κακό στα βιβλιαράκια αυτά να υπάρχουν, ακόμη και ξένες λέξεις που τις κατανοεί το παιδί, όπως για παράδειγμα η λέξη βάρκα αντί για την ακατανόητη "λέμβο". Η γλώσσα θα καθαριστεί με τον καιρό από τέτοιες λέξεις με την αληθινή παιδεία του λαού. Εξάλλου και οι αρχαίοι υιοθέτησαν ξένες λέξεις και τις εξελλήνισαν. Αλλά και η σύνταξη των βιβλίων πρέπει να είναι απλή και παιδική και ο συγγραφέας να μην ξεχνά ότι γράφει για παιδιά με συγκεκριμένη διανοητική ανάπτυξη και να αφήσει κατά μέρος την πολλή του σοφία και τη γραπτή του δεινότητα<sup>995</sup>.

Όσον αφορά στην πρακτική διδασκαλία της αρχαίας και νεότερης ελληνικής γλώσσας προτείνεται να προηγείται η παράδοση της γραμματικής και να έπεται η βαθμιαία εφαρμογή της στη γλώσσα. Η γραμματική των σχολείων δεν είναι η θεωρία για τη γλώσσα, δεν είναι ο αυτοσκοπός, αλλά ο οδηγός της γλώσσας, είναι "εισηγήτρια εις τα δώματά της, μετά την εισήγησιν καταλείπουσα τον εισαγόμενον και απερχομένη" και προηγείται μέχρι το στάδιο της εξοικείωσης με τη γλώσσα. Και ενώ κυκλοφορεί μεγάλος αριθμός βιβλίων γραμματικής, "ευμεθόδους και προς ταχυμάθειαν και διαχείρισιν των μαθητών ευχρήστους ή ουδεμίαν ή πολύ ολίγας έχομεν". Πριν τη διδασκαλία της γραμματικής της αρχαίας ελληνικής πρέπει να διδάσκεται η γραμματική της νεότερης, διότι οι μαθητές θα μεταχειρίζονται στη ζωή τους τη νεότερη γλώσσα. Το πρόβλημα με τη νεότερη γλώσσα είναι πώς θα οριστεί ο χαρακτήρας της, "αφ' ου ουδέ δύο ψυχαί, χωρίς υπερβολής", συμφωνούν σε αυτό το ζήτημα, παραγνωρίζεται η φύση και η αξία της και όλους μικρούς και μεγάλους, γραμματισμένους και αγράμματους, "*η παράδοξος οίησις κατέχει, ότι η νεωτέρα γλώσσα είνε] όλως παρεφθαρμένη, εκβερβαρωμένη, και ότι διά να γείνη γλώσσα ανθρωπίνη, πρέπει να αποκατασταθή εις την αρχαίαν της μορφήν και τελειότητα, ως αν ήτό ποτε δυνατόν ν' αναστραφή η ιστορία και τα γενόμενα να ξεγείνωσιν;*". Όταν όλοι πεισθούν ότι οι αναλυτικότεροι τύποι της νεότερης γλώσσας είναι προϊόν του δικού της πνεύματος και δημιουργήθηκαν από αυτή την ίδια, ότι η διαφορά μεταξύ της καθομιλουμένης, των διαλέκτων της και της γραπτής γλώσσας δεν είναι τόσο μεγάλη, όταν παύσουν να τη διορθώνουν ή, στην πραγματικότητα, να καταλύουν και να καταστρέφουν τους γλωσσικούς τύπους που δημιουργήθηκαν μέσα σε είκοσι αιώνες, για να τους κάνουν δήθεν ακόμη αρχαιότερους, και, αφού ασπασθούν την γλώσσα των πατέρων, όπως την παρέδωσαν, αυτή να δοκιμάζουν να "λειάνουν, κανονίσουν, ρυθμίσουν". Τότε μόνο είναι δυνατόν να υπάρξει σύμπνοια και να συνταχτεί μία κοινή και έγκυρη γραμματική<sup>996</sup>.

<sup>995</sup> Φιλίστωρ, 1861, τόμος Β', σ. 231 κε.

<sup>996</sup> Σεπτεμβρίου 30, 1861, τόμος Β', τεύχος 18, σ. 279-283. Ο Δ. Μαυροφρύδης σχολιάζει στη βιβλιοκρισία του περιοδικού το λόγο του Α. Ισηγόνη στις δημόσιες εξετάσεις 29/6/1861 στο Ελληνικό παιδαγωγείο της Σμύρνης "περί πρακτικής διδασκαλίας της αρχαίας και νεωτέρας ελληνικής γλώσσας".

Το περιοδικό επικρίνει τη διαδικασία της έγκρισης της στοιχειώδους ελληνικής γραμματικής για τα παιδιά των δημοτικών σχολείων, για την οποία σημειώνει χαρακτηριστικά ότι “ετελείωσε και η περί τούτου ήδη προ εξαετίας ήδη παιζομένη κωμωδία”<sup>997</sup> και θέτει σε αμφισβήτηση τη γραμματική, η οποία μετά από τόσες συνελεύσεις, συζητήσεις και απορρίψεις βρέθηκε να είναι η πιο κατάλληλη. Ο συντάκτης του άρθρου μελέτησε τη γραμματική και διαπίστωσε ελλείψεις και “ασύγγνωστα” λάθη. Δύο είναι τα ενδεχόμενα: “ή ότι και ο συντάξας και οι ελεγκταί ουδαμώς προσέσχον, αλλ’ ο μιν χρηματισμού ένεκα συνέταξεν αυτήν αππροσέκτως, οι δε φυγοπονίας ένεκεν ενέκριναν αυτήν ανεξετάστως· ή ότι ο συντάκτης και εκδότης αυτής εξέδωκεν αυτήν ούτως, ίνα σατυρίση τους ελεγκτάς ως αππροσέκτους”. Αφού επισημαίνει τα λάθη της γραμματικής, ο συντάκτης καταλήγει: “τοιαύτη είναι η υπό ελληνοδιδασκάλου γ’ τάξεως συνταχθείσα ευμέθοδος και κατάλληλος, και υπό πολυμελούς σοφής επιτροπής εξελεγχθείσα και εγκριθείσα ως τοιαύτη γραμματική! Ας κρίνη ήδη έκαστος πού τρέχομεν!”.

Αντίθετα στο ίδιο τεύχος (σ. 291-295) είναι πιο θετικά τα σχόλια για την “Πρακτική γραμματική της ελληνικής γλώσσης προς χρήσιν των εις τα δημοτικά σχολεία φοιτώντων κατ’ έγκρισιν της εξεταστικής επιτροπής”, η οποία συντάχτηκε από το Γ. Αθ. Γεράκη, γυμνασιάρχη του Γυμνασίου Πατρών. Αυτή η γραμματική είναι πιο μεθοδικά συνταγμένη από την προηγούμενη και επεξεργασμένη με μεγαλύτερη ακρίβεια, ενώ ταυτόχρονα είναι και καθαρότερα τυπωμένη. Αμφίβολη, όμως, είναι η χρησιμότητά της. Μόνο στην περίπτωση που γίνει παραδεκτό ότι στα Δημοτικά Σχολεία πρέπει να διδάσκεται η γραμματική της αρχαίας ελληνικής, θα ήταν προτιμότερη η γραμματική του Γεράκη από αυτή του Σακελλάριου. Κατά την άποψη του συντάκτη δεν είναι λυμένο το ζήτημα αν θα πρέπει να διδάσκεται στο δημοτικό οποιαδήποτε γραμματική είτε της αρχαίας είτε της νεότερης γλώσσας. Στην πραγματικότητα έτσι όπως είναι τα δημοτικά σχολεία “καμμία γραμματική δεν χωρεί, ούτε της αρχαίας ούτε της νεωτέρας”. Της αρχαίας, διότι, πριν φτάσει ο μαθητής του δημοτικού σε αυτήν, έχει να μάθει άλλα πολλά, τα οποία δυστυχώς δε μαθαίνει, ανάμεσα στα οποία και κάποια υποφερτή πρακτική χρήση της νεότερης γλώσσας, όχι βέβαια “κατά το ασύστατον και κακόζηλον σύστημα των ατόπως απικίζειν οιομένων, αλλά κατά την ζώσαν του έθνους γλώσσαν”. Το σχολείο, στο οποίο πρέπει να διδαχτεί τη γραμματική της αρχαίας, είναι το Ελληνικό Σχολείο. “Ο σκοπός των δημοτικών σχολείων είναι και πρέπει πάντοτε να ήνε να παρέχωσιν εις τον πολύν άνθρωπον, τον λαόν, την

<sup>997</sup> Μάρτιος 1862, τόμος Γ’, αρ. 3, σ. 286-291. Βιβλιοκρισία για τη γραμματική που συντάχτηκε από τον Α. Σακελλάριου “Στοιχειώδης ελληνική γραμματική προς χρήσιν των εν τοις δημοτικοίς σχολείοις διδασκομένων παιδων” και επαινέθηκε από την Εφημερίδα των παιδων. Η βιβλιοκρισία υπογράφεται από τον \*Ζ\*.

στοιχειωδεστάτην κοινήν παιδείουσιν, αλλ' όσον το δυνατόν πλήρη και ακριβή, μετά της ορθής και καθαρής αναγνώσεως και γραφής, μετά των στοιχειωδών εκ της κατηχήσεως, της ιεράς τε και εθνικής ιστορίας, της αριθμητικής καί τινων φυσικών γνώσεων, την όπως ουν ορθήν χρήσιν της νεωτέρας γλώσσης". Αυτής της γλώσσας η γραμματική έπρεπε να διδάσκεται στα δημοτικά σχολεία. Δυστυχώς, όμως, δε συνειδητοποιείται η ιδέα ότι το μέλλον της σημερινής γλώσσας "είνε εν τω μέλλοντι και όχι εν τω παρελθόντι, η πρόοδός της είναι προχωρητική και όχι οπισθοβατική"<sup>998</sup>. ακόμη και ο άριστος γραμματικός, ο Κοραής, αν έγραφε γραμματική της νέας γλώσσας, θα εύρισκε πολλούς "αποδοκιμαστάς". Μερικοί θα την χαρακτήριζαν "αρχαϊκώτεραν του δέοντος", οι περισσότεροι "χυδαιότεραν και πολύ απέχουσιν του αττικισμού" σαν να τους είχε γίνει αποκάλυψη εκ των άνω ότι κάποτε "αφεύκτως η γλώσσα θα επανακάμψη" στην κατάσταση που ήταν με το Δημοσθένη, τον Πολύβιο και τον Πλούταρχο. Αλλά ακόμη και αν αυτή η γραμματική κατόρθωνε να "διέλθη άτρωτος διά της φάλαγγος των αποδοκιμαστών, έχει να πάθη των παθών της τον τάραχον από τους μέλλοντας να την διδάσκωσι δημοδιδασκάλους", που είναι οι περισσότεροι αγράμματοι και θα τη νοθεύσουν και θα τη διαστρέψουν. Τι πρέπει να γίνει λοιπόν, για να μπορούν τα παιδιά του λαού που αποφοιτούν από τα δημοτικά σχολεία να έχουν κάποια ικανότητα στη χρήση της εθνικής γλώσσας, αφού δεν είναι καιρός να μαθαίνουν ούτε τη γραμματική της αρχαίας ούτε της νέας; Τα παιδιά φέρουν από το σπίτι τους τύπους της γλώσσας και αρκετό λεξικό πλούτο. Αυτών την ορθογραφία και την πιο ελεύθερη χρήση να μαθαίνουν στο σχολείο με πρακτική άσκηση γράφοντας "καθ' υπαγόρευσιν, κατά παραχρήμα απόδοσιν διηγήματός τινος του διδασκάλου των, κατά προμελετημένην έκθεσιν των ιδεών (περιγραφών, διηγήσεων, μύθων, επιστολών)". Τα διδακτικά βιβλία να είναι απλά, ομαλά, καθαρά νεοελληνικά και ομοίομορφα στη γλώσσα, πράγμα που δεν ισχύει σήμερα ούτε για ένα από τα υπάρχοντα. Στα Δημοτικά διδάσκεται η γραμματική της αρχαίας και δεν διερωτώνται ποιος είναι ο καρπός αυτής της διδασκαλίας. Πολλές φορές αυτοί που νομοθετούν, νομοθετούν ορμώμενοι από απλή θεωρία και χωρίς να λαβαίνουν υπόψη τους αν η πράξη είναι επιδεκτική νόμων. Από όποια σκοπιά και αν εξεταστεί το ζήτημα, πάντοτε εκείνο που είναι απαραίτητο είναι οι δάσκαλοι, οι οποίοι πρέπει να είναι πιο χρηστοί από τους κακοήθεις υπηρέτες και μαγείρους των βουλευτών και γερουσιαστών που βαφτίζονται δημοδιδάσκαλοι.

<sup>998</sup> Στο ίδιο, σ. 293. "θα κανονισθή, θα εξευγενισθή με τους αναλελυμένους εν γένει τύπους και υπό την νέαν φάσιν, εις την οποίαν περιήλθεν οίκοθεν και κατ' ολίγον διά μακρών αιώνων, όχι δι' αιφνιδίας έξωθεν επελθούσης βίας, και η οποία είναι η μόνη σύμφωνος προς τους παρόντας καιρούς. Όχι διά βιαίας εκριζώσεως των νέων τύπων και μεταφυτεύσεως των προ πολλού ήδη καταργημένων και διά τούτο την σήμερον αναρμόστων παλαιών".

#### 4.4.5. Πρώτη ανατροφή-Εκπαίδευση κοριτσιών

Ο Μαυροφρύδης επαινεί τις προσπάθειες των ομογενών για τη σύσταση του Φιλολογικού Συλλόγου Σμύρνης, του Φιλολογικού και Ιατρικού Συλλόγου και του Φιλεκπαιδευτικού Φροντιστηρίου στην Κωνσταντινούπολη, τις Φιλόπρωχες αδελφότητες γυναικών στο Σταυροδρόμι και πρόσφατα στη Χάλκη και εύχεται αυτές οι ενώσεις να είναι λυσιτελείς και έμπρακτες, αλλά πιστεύει ότι θα ωφελούσε περισσότερο το έθνος και θα απέδιδε μεγαλύτερη τιμή στις γυναίκες η ίδρυση μιας αδελφότητας που θα εκτεινόταν *“πανταχόσε της υπό Ελλήνων οικουμένης γης, μάλιστα δ’ εν ταις μεγάλαις πόλεσι τας εστίας έχουσα, σκοπόν δ’ επιδιώκουσα την περιστολήν της πολυτελείας, της δεινής αυτής γαγγραίνης της ασθενούς και ασυστάτου ελληνικής κοινωνίας”*<sup>999</sup>. Η πολυτέλεια εκφράζεται στη διατροφή, την ενδυμασία, την κατοικία και κυρίως στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Οι γονείς έχουν επιδοθεί σε μια υπερβολή όχι τόσο με τη διδασκαλία στα κορίτσια της ιχνογραφίας ή της μουσικής, όσο των ξένων γλωσσών, με αποτέλεσμα να σπαταλούν χρόνο και δυνάμεις, διότι ελάχιστες από αυτές τις νεαρές θα γίνουν κυρίες σε σαλόνια και θα πρέπει να γνωρίζουν ξένες γλώσσες. Από τα σχολεία των κοριτσιών είναι καλό να εκλείψει η διδασκαλία των ξένων γλωσσών, διότι στη συνέχεια δε θα *“ταις αρέσκει ο τυχών ανήρ”*, διότι οι κοπέλες θα γνωρίζουν και μουσική και χορό και γαλλικά και ο άνδρας *“δεν σκαμπάζει, και έπειτα την θέλει διά οικοκυράν, να κυττάζη το σπίτι της και τα παιδιά”*. *“Αλλά πόσον επικερδέστερον θα ήτον, αν ο εις ταύτα κατασωτευόμενος χρόνος οικονομείτο εις ακριβεστέραν εκμάθησιν της εθνικής τε γλώσσης και ιστορίας, εις βαθυτέραν εντύπωσιν των σωτηρίων διαταγμάτων της θείας ημών θρησκείας, εις πορισμόν τινων γνώσεων εκ των φυσικών επιστημών, μάλιστα της φυσικής καλουμένης ιστορίας τερπνών άμα και χρησίμων προς την πρώτην κατ’ οίκον υπό της μητρός παιδείυσιν των τρυφερών τέκνων, εις μάθησιν ολίγης λογιστικής και πολλής οικονομίας και χρηστότητας, διά να ήνε ευσεβείς θυγατέρες, φιλόστοργοι μητέρες, φιλοπάτριδες και χρησταί πολίτιδες. Τοιαύτην παιδείαν παιδεύουσι τας θυγατέρας των τας πολλές έθνη μεγάλα και σοφά”*<sup>1000</sup>.

Το πιο σημαντικό για μια μητέρα είναι να αναλάβει η ίδια την ανατροφή του παιδιού της και να μην την αναθέσει σε άλλο πρόσωπο<sup>1001</sup>. Η μητέρα μπορεί όχι μόνο να αγαπά και

<sup>999</sup> Μάρτιος 1862, τόμος Γ', τεύχος 3, σ. 273-276.

<sup>1000</sup> Στο ίδιο, σ. 276. *“Τα δε αλλόθροα εκείνα λεξείδια και φρασεΐδια και η λοιπή χλιδή και πολυτέλεια είνε των ολιγίστων εκείνων, αίτινες και ανύπανδροι ούσαι και όταν υπανδρευθώσιν υπό πλήθους αβρών και θεραπειών περιστοιχούνται και επί χειρών αρούσιν αυτάς μή ποτε προς λίθον προκόψωσι τους πόδας αυτών”*. Σημ. *“Εννοείται δ’ ότι τα μαθήματα ταύτα πρέπει να διδάσκωνται μάλλον πρακτικώς διά δείξεως των αξιολογωτέρων φυτών και ζώων της πατρίδος μας παρά διά ξηράς θεωρίας και ασκόπου αποστηθίσεως αοράτων και ακατανοήτων ονομάτων. Αλλά πού τοιούτοι διδάσκαλοι! Πού δε ο δημιουργικός νους, ο διηνεκώς μεριμνών περί μορφώσεως αγαθών διδασκάλων και αναμορφώσεως της κάκιστα εχούσης εκπαιδεύσεως! Της εκπαιδεύσεως, της κρηπίδος πάσης εθνικής ευεξίας και ευημερίας”*.

<sup>1001</sup> Μαΐου 31, 1861, Τόμος Α' Τεύχος 10, σ. 407-411. Ο συντάκτης του άρθρου δεν αναφέρεται. Το πιο πιθανό να είναι και πάλι ο Κ. Ξανθόπουλος που ξανασχολήθηκε με το θέμα της γυναικείας ανατροφής. Ο αρθρογράφος αναφέρει ότι



να φροντίζει το “ζην” του παιδιού της αλλά και το “ευ ζην και καλώς και δικαίως ζην, όπερ είνε το αυτό”. Σύμφωνα με τα λόγια της κ. “Αμιλτόν“, ευγενούς και μορφωμένης Αγγλίδας<sup>1002</sup>, ο Θεός εμπιστεύθηκε στις μητέρες τη φροντίδα λογικών όντων στην πιο κρίσιμη περίοδο της ύπαρξής τους και οι πηγές του ηθικού τους βίου βρίσκονται στα χέρια των μητέρων. Η μητέρα πρέπει να έχει υπόψη της πόσο σπουδαίο πράγμα είναι οι πρώτες εντυπώσεις του παιδιού. Ο θείος Πλάτων στους Νόμους (Ζ΄, 792) επισημαίνει ότι στον αρτίως νεογενή “εμφύεται εις πάντας τότε το παν ήθος διά έθος”. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι πρέπει να υπάρχει φροντίδα και ακόμη και στη διάρκεια της εγκυμοσύνης να μην υποβάλλεται η γυναίκα σε έντονες ηδονές ή λύπες. Ο They αναφέρει ότι στην παιδική ηλικία ενυπάρχουν τα σπέρματα των αγαθών και των κακών κλίσεων και διαθέσεων και των πνευματικών δυνάμεων. Ο άνθρωπος προϋπάρχει δυνάμει στο νήπιο, για αυτό και η αμέλεια ή η αδιαφορία βλάπτουν και την πρώτη περίοδο της ζωής του παιδιού αλλά και όλη την ανατροφή του. Δυστυχώς, όμως, πολλές μητέρες νομίζουν ότι η παιδαγωγία αρχίζει από το τρίτο ή τέταρτο έτος της ηλικίας του νηπίου και το αφήνουν το προηγούμενο διάστημα μη λαβαίνοντας υπόψη ότι τότε το νήπιο αντιλαμβάνεται και μαθαίνει πιο γρήγορα από κάθε άλλη ηλικία.

Η κυοφορούσα γυναίκα πρέπει να ενδιαφερθεί για τη διατροφή, την ενδυμασία, την ανάπαυση, την κίνησή της και να αποφεύγει όλες τις έντονες συγκινήσεις ευχάριστες ή δυσάρεστες<sup>1003</sup>. Με τη γέννηση του παιδιού θα πρέπει να φροντίσει να ικανοποιήσει όλες τις ανάγκες αυτού του ασθενούς πλάσματος, δηλαδή ύπνο σε υγιεινό, ευάερο, ευήλιο δωμάτιο, με ησυχία και ηρεμία, χωρίς το κούνημα που το καταναρκώνει ούτε την ανάγνωση παραμυθιού που του εξάπτει τη φαντασία, αλλά με ένα γλυκό νανούρισμα που το γαληνεύει. Όταν αρχίσει να μιλά, να το κοιμίζει με μια προσευχή. Μια άλλη σημαντική πτυχή είναι η καθαριότητα, που είναι απαραίτητη για τη σωματική αλλά και ψυχική υγεία του παιδιού. Θα πρέπει να συνηθίζει στο λουτρό και μάλιστα σταδιακά στο κρύο νερό. Η κίνησή του δεν πρέπει επίσης να παραμελείται, όπως επίσης και να αφήνεται ελεύθερο να κραυγάζει. Να μη το δένει με φασκίες και να το έχει σε ευρύχωρο κρεβάτι. Όταν αρχίσει να κινείται με άνεση, να το αφήνει ελεύθερο να παίζει προσέχοντας, βέβαια, αν είναι κορίτσι να μην παίζει μόνιμα τα αγορίστικα παιχνίδια. Προσοχή χρειάζεται και στην τροφή, ο θηλασμός

---

συμβουλευεται το έργο του A. They, “Education pour les filles conseils aux meres”, Paris, 1857. Το άρθρο είναι η πρώτη επιστολή και έχει τον τίτλο “Το καθήκον της μητρός και η πρώτη ηλικία”. Σκοπός να παρέχει κοινές οδηγίες στις Ελληνίδες για την ανατροφή των κοριτσιών.

<sup>1002</sup> Η Hamilton (1758-1816) είναι επηρεασμένη από τον Hartley και τον D. Stewart. Το κύριο έργο της είναι το Letters on the Elementary Principles of Education, Λονδίνο 1801, το οποίο μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Cheron. *Ιστορία της Παιδαγωγικής* του G. Cornpayre, μετάφραση W. H. Payne, London 1900, σ. 483. Ο Ξανθόπουλος παραπέμπει στη γαλλική μετάφραση “Lettres sur les principes elementaires de l’ education”, tom. II, Lettre I. Παρίσι 1804.

<sup>1003</sup> Ιουνίου 15, 1861, Τόμος Α΄ Τεύχος 11 σ. 480-488. “Σωματική ανατροφή του νηπίου”. Άρθρο του Κ. Ξανθόπουλου.

να γίνεται σε τακτές ώρες και η άλλη τροφή που θα του χορηγείται να είναι ελαφρά, ενώ θα πρέπει να αποφεύγονται τα γλυκά. Ειδικά το τελευταίο είναι πολύ σημαντικό, διότι η χορήγηση γλυκών με φειδώ τα κάνει εγκρατή και η εγκράτεια είναι από τα πρώτα στοιχεία της ορθής ανατροφής. Η ενδυμασία, εκτός από την προφύλαξη από το κρύο ή τη ζέστη, καλλιεργεί περισσότερο τη ματαιοδοξία από ό,τι τη φιλοκαλία και καθαριότητα. Είναι αναντίρρητο ότι όσο πιο απλά ντύνεται ένας λαός, τόσο πιο υγιής και ευτυχισμένος είναι, σύμφωνα με τον Mauthner (Kinder-Diätetik, Wien 1853, σ. 38). Εξάλλου ας μην ξεχνούν οι Έλληνες πόσο απλά ντύνονταν οι πρόγονοί τους στην εποχή της ακμής τους. Οι σύγχρονοι Έλληνες παρέλαβαν την ενδυμασία των βορείων κλιμάτων και φορούν ρούχα “πλειότερα και χονδρότερα και πολυτελέστερα”. Οι ίδιοι οι Ευρωπαίοι και ιδιαίτερα οι Άγγλοι ντύνονται πιο απλά και ελαφρά. Αλλά στους Έλληνες η ματαιότητα στην ενδυμασία κορυφώθηκε και κυρίως στις κυρίες και στους νέους και “κατά γράμμα η ψυχή των και η καρδιά των εκολλήθη οπίσω των ενδυμάτων και του συρμού προς όλεθρον αυτών τε και των οικογενειών”. Ας προφυλάξουν οι γονείς τα παιδιά από τη ματαιότητα του καλλωπισμού, και ας ντύνουν το παιδί απλά, καθαρά και με φιλοκαλία. *“Το έθνος ημών ζη, μα την Ελλάδα, και θα ζη και ανάγκη να περιβάλληται τον χιτώνα της ζωής, ανάγκη και με τας σάρκας ομού αυτάς τας θνητάς να κατακαύση τον Νέσσιον χιτώνα της πολυτελείας και διαφθοράς, ον είνε περιβεβλημένον”*.

Είναι αναντίρρητο ότι το ήθος που θα επικρατήσει και οι βάσεις της ανάπτυξης του παιδιού τίθενται από την οικογένεια, και ιδιαίτερα από τη μητέρα και μάλιστα κατά τα πρώτα έτη της ηλικίας του<sup>1004</sup>. Αλλά και όλος ο άλλος κόσμος και οι άνθρωποι που βρίσκονται στο περιβάλλον του παιδιού και η φύση ενεργούν με διάφορους τρόπους σε αυτό. Όλοι οι άνθρωποι δεν είναι εξίσου προικισμένοι από τη Θεία Πρόνοια, διαφέρουν και ως προς τα σωματικά χαρακτηριστικά αλλά και ως προς το είδος της αγωγής και παιδείας. Έτσι, ένα παιδί που γεννιέται από αγροίκους και απαίδευτους γονείς διαφέρει από το παιδί που έχει μορφωμένους γονείς. Από αυτά φαίνεται πόσο ιερό είναι το καθήκον των γονέων και ιδιαίτερα της μητέρας να φροντίσουν από την αρχή την ανατροφή του νηπίου, καθώς και των δασκάλων που συνεχίζουν το έργο της αγωγής και παιδείας. Η ίδια η πατρίδα ικετεύει και αιτεί αυτή την επιμέλεια και φροντίδα του νηπίου, για να έχει κάποτε “πολίτας” άνδρας. Και πρώτα-πρώτα η μητέρα που ανατρέφει το παιδί θα πρέπει να το αναλάβει αυτή εξολοκλήρου και να διακατέχεται από αταραξία και γαλήνη ψυχής, να μην οργίζεται ούτε να αγανακτεί. Αλλά η αγάπη της δεν πρέπει να είναι τυφλή αδυναμία και πάντοτε να έχει

---

<sup>1004</sup>Ιουλίου 15 1861, τόμος Β', αρ. 13, σ. 34-43. Το άρθρο για την πρώτη ανατροφή του νηπίου συνεχίζεται από τον Κ. Ξανθόπουλο.

ανυψωμένη την καρδιά της στον ουράνιο πατέρα. Είναι πολύ σημαντική αυτή η πρώτη φροντίδα, αν και οι περισσότεροι γονείς δε το συνειδητοποιούν. Κάθε ερέθισμα είναι πολύτιμο για τις αισθήσεις του παιδιού και τις αναπτύσσει· με την αφή και την όραση τέρπεται και διδάσκεται τα σχήματα και τις ιδιότητες των αντικειμένων, με την ακοή προπαρασκευάζεται στα στοιχεία της γλώσσας και γίνεται η διέγερση του αισθήματος της μουσικής. Σύμφωνα με τους ψυχολογικούς νόμους οι εντυπώσεις από τον εξωτερικό κόσμο είναι στην αρχή άστατες και συγκεχυμένες, αλλά στη συνέχεια παίρνουν συγκεκριμένη μορφή<sup>1005</sup>. Το νήπιο έχει την ανάγκη της μητέρας, για αυτό, και για την ανθρωπότητα και για την πατρίδα, είναι πολύ υψηλό και σπουδαίο πράγμα η ορθή και υγιής ανατροφή των κοριτσιών, διότι, αν αυτές γίνουν μητέρες μορφωμένες, ευσεβείς, σώφρονες, θα υψώσουν με τη βοήθεια του Θεού τις επερχόμενες γενιές σε υψηλότερη ζωή και θα μεταδώσουν διαδοχικά πολύτιμα κειμήλια αγωγής και ανατροφής. Το πρώτο που θα πρέπει να διαθέτει μια μητέρα είναι η υπομονή που εκφράζεται με γλυκύτητα και σοβαρότητα. Να μην οργίζεται και μαλώνει το μωρό της με τραχιά φωνή και άγρια έκφραση. Αν αυτό διαμαρτύρεται, μπορεί να του απομακρύνει τη δυσαρέσκεια με κάποιο άλλο ερέθισμα. Ο Thery (*Education pour les filles conseils aux meres*”, Paris, 1857) πιστεύει ότι μπορεί με αυτό τον τρόπο να αποφύγει και τη δημιουργία ελαττωμάτων, αν, όταν εκδηλώνει το παιδί δυσφορία, στρέφεται σε αντικείμενα χαρούμενα και ευχάριστα. Για παράδειγμα η φιλαρέσκεια ενός κοριτσιού για ένα φόρεμα μπορεί να αποτραπεί με κάποιο άλλο ερέθισμα. Όταν κάτι τέτοιο δεν επαρκεί, η κυρία Necker de Saussure συστήνει τον εξής ποινικό κώδικα για το παιδί ηλικίας δύο-τριών ετών. Αν ένα παιδί κάνει κάτι που του απαγορεύθηκε, τότε χρειάζεται μια πρώτη υπενθύμιση της απαγόρευσης. Αν συνεχίσει, θα πρέπει να προειδοποιηθεί ότι, αν το ξανακάνει, θα του αφαιρεθούν τα μέσα της απείθειάς του. Και αν και τρίτη φορά επαναληφθεί το σφάλμα, θα πρέπει να πραγματοποιηθεί η απειλή. Η πείρα αποδεικνύει ότι η μέθοδος είναι φυσική και ορθή. Κάτι άλλο που θα πρέπει να προσεχθεί είναι η αποφυγή των επαίνων μπροστά στο παιδί για το κάλλος ή την ευφυΐα του ή η σύγκριση με τα αδέρφια του, διότι έτσι καλλιεργούνται η ζηλοτυπία, η φιλαυτία, ο εγωισμός. Ένα άλλο σφάλμα είναι η διδασκαλία στο παιδί, κυρίως από τους γονείς των ανωτέρων τάξεων, των τρόπων φιλοφροσύνης που χρησιμοποιούν οι μεγάλοι, δηλαδή χειραψίες, υποκλίσεις κλπ. Αυτή η συμπεριφορά βλάπτει το παιδί, διότι την υιοθετεί, χωρίς να τη συνειδητοποιήσει, δεν είναι φυσική και δεν πηγάζει από τον εσωτερικό του κόσμο ή μαθαίνει να τη χρησιμοποιεί για ιδιοτελείς σκοπούς, με αποτέλεσμα να καταστρέφεται η παιδική του αθωότητα και ο

---

<sup>1005</sup>Ωραίο παράδειγμα για το πώς συντελεί η όραση στην ανάπτυξη του παιδιού δίνει ο Th. Waitz στην *Psychologie* του, 1849, σ. 250, όπου αναφέρει τα στάδια από τα οποία πέρασε ένας τυφλός νέος μετά από μια επιτυχή εγχείρηση.

χαρακτήρας του. “Μορφούται δε καθ’ όλου ο λεγόμενος φαναριωτισμός, αι ιδιοτελείς και ψευδείς εκείναι φιλοφρονήσεις”. Την αληθινή φιλοφροσύνη που πηγάζει από τη φιλανθρωπία τη μαθαίνει μόνο του το παιδί με το καλό παράδειγμα. Η μητέρα πρέπει να φροντίζει επίσης και για τα ερεθίσματα που δέχεται το νήπιο. Αυτά δεν πρέπει να είναι έντονα ούτε να διαδέχονται με ταχύτητα το ένα το άλλο. Σύμφωνα με τους φυσιολόγους και ψυχολόγους τα σχήματα των αντικειμένων πρέπει να είναι απλά, κανονικά με ζωηρά και καθαρά χρώματα, ενώ η ομιλία από τους άλλους πρέπει να γίνεται καθαρά και να μην αποτελεί μίμηση της φωνής του παιδιού. Παντού να υπάρχει τάξη, καθαριότητα, απλότητα, διότι έχουν “πολλήν επενέργειαν επί του βίου και την πάσαν υποβοηθούσιν αγωγήν”. Από εδώ πηγάζει η πρώτη μόρφωση της καρδιάς και της διάνοιας. Με όσα βλέπει και ακούει το παιδί συνδέονται τα πρώτα αισθήματα και οι κλίσεις και από τις μερικές αντιλήψεις πορίζονται τα στοιχεία για τη μόρφωση των εννοιών<sup>1006</sup>.

---

<sup>1006</sup>Ο Ξανθόπουλος παραπέμπει στους Waitz, Allgemeine Pädagogik, σ. 77 και Πλάτωνα, Συμπόσιον, κεφ. 28 “δει άρχεσθαι νέον όντα ιέναι επί τα καλά σώματα, και πρώτον μεν, εάν ορθώς ηγήται ο ηγούμενος ενός αυτόν σώματος εράν και ενταύθα γεννάν λόγους καλούς”.

## 4.5 ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Φτάνοντας στο τέλος της παρουσίασης του Φιλίστορα, κρίνουμε σκόπιμο να εκτεθούν τα σχόλια στα τεύχη 23-24, τα τελευταία του Β΄ τόμου, σ. 605, στον επίλογο, όπου οι συντάκτες σημειώνουν ότι ως προς την ποσότητα εκπλήρωσαν τις υποσχέσεις τους, διότι εξέδωσαν και παραπάνω φύλλα από τα προβλεπόμενα.

Ως προς την ποιότητα θεωρούν την εκπλήρωση ανεπαρκή για δύο λόγους:

1. Δε βρήκαν ανταπόκριση από όλους εκείνους από τους οποίους περίμεναν άρθρα, για να υπάρχει η ποθητή και αναγκαία ποικιλία στο περιοδικό και

2. Οι Έλληνες για πολλά πράγματα “δεν υποφέρομεν γυμνήν την αλήθειαν, και πως είμεθα εις την θέσιν εκείνη, εν η κατά Λίβιον *nec vitia nostra nec remedia pati possumus* (δεν μπορούμε να ανεχόμαστε ούτε τις αμαρτίες μας ούτε τις θεραπείες)· η τοιαύτη δε κατάσταση είναι δυσχερεστάτη εις τους δημοσιογραφούντας και απαιτεί ηρωικότητα, ην ημείς δεν καυχώμεθα ότι έχομεν”.

Η απειρία συνέβαλε και αυτή, εξάλλου κάθε αρχή είναι δύσκολη. Υπόσχονται ότι θα καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για την προαγωγή του περιοδικού.

Στον επίλογο κατά τη Β΄ ενιαύσια περίοδο του Φιλίστορα, 29/4/1863, ο μόνος από τους συντάκτες του περιοδικού που διαμένει στην Αθήνα, ο Στ. Κουμανούδης σημειώνει: “πέρυσιν επιλέγοντες βραχεία τινά εις την α΄ ενιαυσίαν περίοδον του συγγράμματος τούτου, εκρίναμεν αναγκαίον να καταλέξωμεν τρία αίτια, δι’ α εφαινετο ημίν, ότι δεν ωρθοπάτησε κατ’ ευχήν το πρώτο έτος της ζωής του ο Φιλίστωρ, και προσεθέσαμεν τότε ευχάς τινας και ελπίδας περί καλλίονος μέλλοντος. Αλλά σήμερον ομολογούντες ότι κατέπεσαν τα φτερά εκείνα των ελπίδων μας, νομίζομεν όλως περιττόν να εκφράσωμεν και τους λόγους πάλιν, δι’ ους τούτο εγένετο, και παύοντες την περαιτέρω έκδοσιν του οιουδήποτε τούτου περιοδικού, ευχαριστούμεν τους συγγραφή και χρήμασι βοηθήσαντας αυτό μέχρι τούδε. Και τους μεν άρθρα δόντας γνωρίζουσιν ήδη οι αναγνώσται· συνδρομήν δε μείζονα επί δύο έτη έδωκε μόνη η ελληνική κυβέρνησις (ανά 800 δραχμάς κατ’ έτος) επί υπουργού της παιδείας του Μιχαήλ Ποτλή”.

Αν και βραχύβιος ο Φιλίστωρ είναι πλουσιότατος σε ύλη χρήσιμη, εκτός από την ιστορία της εκπαίδευσης, για τη φιλολογία, ιστορία, γλωσσολογία, αρχαιολογία. Στο Φιλίστορα συναντούμε μεγάλη ποικιλία απόψεων, που αντλούνται από πολλές πηγές: της ευρωπαϊκής σκέψης, της αρχαιοελληνικής γραμματείας, του Αδαμάντιου Κοραή.

Είναι πραγματικά δύσκολο να διαγράψουμε το “ιδεολογικό προφίλ” του *Φίιστορα*. Πολλές από τις ιδέες του μας παραπέμπουν στο Διαφωτισμό. Αυτό φαίνεται από τις συνεχείς αναφορές αλλά και τις προσδοκίες των συντακτών του για την πρόοδο του ελληνικού έθνους, με προϋποθέσεις τη μόρφωσή του, την ηθικοποίησή του, την τελειοποίηση και την εξέλιξη της νέας ελληνικής γλώσσας, η οποία θεωρείται ζωντανή, μεταβαλλόμενη, προϊόν φυσικής εξέλιξης, έχοντας το κύρος που της δίνει ο ίδιος ο λαός που τη μιλά εδώ και χιλιάδες χρόνια. Η επαφή με τις πνευματικές επιτεύξεις της Ευρώπης και η γνωστοποίησή τους στους αναγνώστες δείχνει επίσης το “μετακενωτικό” χαρακτήρα του περιοδικού. Άξιο σχολιασμού είναι επίσης το γεγονός ότι το περιοδικό επικροτεί τις προσπάθειες για μετάφραση των αρχαίων προγονικών αριστουργημάτων, παρά τα ατελή αποτελέσματα. Στα παιδαγωγικά-εκπαιδευτικά άρθρα, αναγνωρίζεται η μεγάλη σπουδαιότητα της παιδαγωγικής επιστήμης, της διδασκαλίας με βάση τους ψυχολογικούς νόμους και τα στάδια σωματικής και διανοητικής ανάπτυξης του παιδιού, η σημασία της υγιεινής, της σωματικής αγωγής, η χρήση της απλής γλώσσας στο δημοτικό, η στροφή της μέσης εκπαίδευσης σε ένα πιο πρακτικό προσανατολισμό και εκδηλώνεται ενδιαφέρον για τη μόρφωση των δασκάλων.

Η Φιλολογία θεωρείται σημαντικότερη επιστήμη, διότι χάρη σε αυτήν γίνεται κανείς μέτοχος των αξιών του αρχαίου παρελθόντος, ελληνικού και ρωμαϊκού, και διδάσκεται από τα λάθη και τις παραλείψεις του, για αυτό και έχει σημαντική βαρύτητα στην αρθρογραφία του περιοδικού. Οι συντάκτες του με τις κλασικές σπουδές τους στη Γερμανία, στο κέντρο του Νεοανθρωπισμού<sup>1007</sup>, όπως ήδη αναφέρθηκε, θεωρούν την κληρονομιά του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος ως τον πιο σημαντικό ηθικοποιητικό παράγοντα, που θα συντελέσει στην ολόπλευρη αρμονική μόρφωση του ανθρώπου και κατ’ επέκταση ολόκληρου του ελληνικού έθνους. Ας μη λησμονούμε επίσης ότι ο Κοραΐς, που συχνά αναφέρεται στο περιοδικό και τον επικαλούνται οι συντάκτες, κυρίως, στο θέμα της γλώσσας και της γραμματικής, για να στηρίξουν τις απόψεις τους, σημάδι της επιρροής που ασκεί ακόμη, τουλάχιστον στον κύκλο των αρθρογράφων του περιοδικού, ήταν κατεξοχήν εμπνευσμένος από τις αρχές και τα ιδεώδη του δημοκρατικού κλασικισμού, αν και δεν έτρεφε ποτέ τις ψευδαισθήσεις, που δημιουργήθηκαν στη συνέχεια, σχετικά με τη δυνατότητα της αναβίωσης των αρχαίων θεσμών. Την κλασική παιδεία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω<sup>1008</sup>, τη θεωρούσε ως το μέσο για την αναζωογόνηση της πολιτικής χρηστότητας, που ήταν απαραίτητη, για να επιτευχθεί η κοινωνική και πολιτική

<sup>1007</sup> Α., Ρέμπλε, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Μετ. Θ., Χατζηστεφανίδης-Σ., Χατζηστεφανίδη-Πολυζώη, 1990, 263 κε.

<sup>1008</sup> Βλέπε Κεφάλαιο Α΄ της παρούσας εργασίας.

μεταρρύθμιση. Κατά τον Κοραή τα αρχαία κείμενα έπρεπε να μελετώνται με κριτικό τρόπο<sup>1009</sup>. Στην πράξη, βέβαια, όπως είναι γνωστό, η κριτική ανάγνωση των αρχαίων κειμένων, αντικαταστάθηκε από τη στείρα προγονολατρία, ενώ στη διδασκαλία επικράτησε και πάλι ο σχολαστικισμός και η προσκόλληση στη γραμματική και το συντακτικό, παρόλο που πολλές φορές εκφράστηκαν αντίθετες απόψεις, όπως το 1855.

Τότε μια ομάδα καθηγητών του Πανεπιστημίου, οι Κ. Θ. Μανούσης, Κ. Ασώπιος, Φ. Ιωάννου, Κ. Κοντογόνης, Γ. Παπασλιώτης, ανάμεσά τους και ο Στ. Κουμανούδης, ανέλαβαν, σαν άλλοι “Κοραήδες”, να εκδώσουν *“Συλλογήν των δοκίμων ή κλασικών λεγομένων Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων μετά εκλεκτών εκ των αρίστων εκδόσεων ερανισμένων γραμματικών, κριτικών και εξηγητικών σημειώσεων, όσαι απαιτούνται κατά την σημερινήν της φιλολογικής επιστήμης κατάστασιν προς την ακριβή ερμηνείαν και διασάφησιν αυτών”* στα πλαίσια της προσπάθειας να φέρει η ανάγνωση των κλασικών έργων τους προσδοκώμενους καρπούς και να γίνουν αυτοί κοινό κτήμα του ελληνικού έθνους, πράγμα που δεν είχε επιτευχθεί ακόμη, παρ’ όλη την πρόοδο των γραμμάτων στην Ελλάδα. Οι κυριότεροι λόγοι για αυτή την κατάσταση ήταν η έλλειψη χρήσιμων εκδόσεων, αναγκαίων διδακτικών και βοηθητικών βιβλίων και η “αμέθοδος” διδασκαλία. Τονίζουν ότι πρέπει να διαβάζουμε τους συγγραφείς όχι “μηχανικώς και γραμματιστικώς αλλά κατά τον νουν και το πνεύμα αυτών”<sup>1010</sup>.

Αυτή η αντίληψη για τον τρόπο μελέτης και αξιοποίησης της αρχαίας ελληνικής γραμματείας εκφράζεται στο περιοδικό με την επισήμανση ότι η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής χρήζει ιδιαίτερης προσοχής, καταδικάζεται ο σχολαστικισμός των διδασκόντων, που καταστρέφει την ομορφιά των κειμένων και προτείνονται διδακτικές μέθοδοι, που εφαρμόστηκαν από τους μεγάλους φιλολόγους της Γερμανίας, στους οποίους γίνονται παραπομπές. Η σημασία που δίνεται στη μελέτη των προγονικών συγγραμμάτων είναι πολύ μεγάλη, διότι αυτά θεωρούνται, εκτός από γνωστικά, κατ’ εξοχήν ηθικοποιητικά μαθήματα.

Μεγάλος είναι ο προβληματισμός για την αντίληψη που εκφράζεται ως προς το άτομο, την αποστολή του και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του. Ορισμένες αναφορές του περιοδικού, όπως ο ορισμός του ανθρώπινου χαρακτήρα ως ένωση της μερικότητας του “εγώ” και του αμετάβλητου ηθικού νόμου, η αποσιώπηση της προσωπική ευτυχίας, η υποταγή, συνειδητή, βέβαια, στην ανάγκη του νόμου και στο γενικό καλό της πατρίδας, μας

<sup>1009</sup> Κιτρομηλίδης, Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σ. 383 κε.

<sup>1010</sup> “Περί της εν Ελλάδι ταχυτέρας και συντελεστικωτέρας της ελληνικής παιδείας αναπτύξεως”, *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 20/3/1855, σ. 440 κε. Παρουσιάζεται η ανάγκη να μεταφερθεί από το νου των αρχαίων κάποιο μόριο και στο νου των σύγχρονων Ελλήνων, για αυτό και θα προχωρήσουν στην έκδοση του έργου.

θυμίζουν έντονα τις ιδέες του Hegel, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος από φυσικός πρέπει να γίνει ένας πραγματικά πνευματικός άνθρωπος, ένα όργανο του "γενικού", ενώ η Παιδαγωγική θα δείξει το δρόμο για την πραγμάτωση αυτού του σκοπού<sup>1011</sup>. Ο *Φιλίστωρ*, βέβαια, εντάσσει όλα αυτά στις επιταγές του Χριστιανισμού, τον οποίο και επικαλείται κάθε φορά, όταν αναφέρεται στην ηθικοποίηση του παιδιού και του ανθρώπου γενικότερα.

Ως προς το εκπαιδευτικό σύστημα προτείνεται ένα δημοτικό σχολείο για όλα τα παιδιά του λαού, στο οποίο θα χρησιμοποιείται η απλή νεοελληνική γλώσσα, Ελληνικό Σχολείο για τη μεσαία κοινωνική τάξη, Γυμνάσιο για όσους προορίζονται για ανώτερες σπουδές.

Σημαντική θεωρείται η γυναικεία αγωγή, για την οποία αντλούνται στοιχεία και πληροφορίες από τη γαλλική και την ελβετική (γαλλόφωνη) βιβλιογραφία.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι ο *Φιλίστωρ* παρουσιάζει εντονότατα "εκλεκτικισμό" κινούμενος ανάμεσα στις ιδέες του Διαφωτισμού και του Νεοανθρωπισμού και αξιοποιώντας κάθε στοιχείο που φαίνεται "χρήσιμο" στις διάφορες περιπτώσεις.

---

<sup>1011</sup> Ρέμπλε, ο. π., σ. 317.



## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Φτάνοντας στο τέλος αυτής της περιδιάβασης στο χώρο των ιδεών στο νεοελληνικό κόσμο του 19ου αιώνα και παρακολουθώντας την πορεία της σκέψης των λογίων αυτής της εποχής, μέσα από τα κείμενα των τριών περιοδικών *Παιδαγωγός*, *Εφημερίς των Μαθητών* και των *Φιλομαθών* και *Φιλίστωρ* καταλήγουμε στις εξής διαπιστώσεις.

Οι Νεοέλληνες διανοούμενοι και εκπαιδευτικοί-παιδαγωγοί διαμόρφωσαν τη σκέψη τους με βάση το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρτισύστατου ελληνικού κράτους και τις επιρροές που δέχτηκαν από τις επικρατούσες ιδέες στις χώρες της δυτικής Ευρώπης είτε μέσω των σπουδών τους είτε μέσω της προσωπικής τους μελέτης. Παράλληλα, και επειδή ο λόγος τους είχε βαρύτητα στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία, συνέβαλαν και αυτοί στο σχηματισμό αυτού του ιδεολογικού πλαισίου. Από την αρχή, δηλαδή υπήρχε μια αμφίδρομη σχέση αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους Νεοέλληνες διανοούμενους και στην ιδεολογία του νεοελληνικού κράτους σε συνάρτηση πάντοτε με τις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές συνθήκες και την κυρίαρχη εξωτερική πολιτική.

Παρατηρούμε επίσης μέσα από τα κείμενα που μελετήθηκαν, και που καλύπτουν χρονολογικά μια τεσσαρακονταετία, ότι δεν είναι δυνατόν να διαγραφεί η πορεία αυτοτελούς παιδαγωγικής σκέψης στο ελληνικό κράτος, διότι αυτή δεν είχε καμία επιστημονική υποστήριξη, από τη στιγμή που δεν υπήρχε έδρα Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο, αλλά και γιατί, όπως διαφάνηκε μέσω της μελέτης μας, η ελληνική παιδαγωγική σκέψη, όταν αυτή εκφράζεται, βρίσκεται σε στενότερη συνάφεια με άλλες εκφάνσεις της ιδεολογίας εκείνης της εποχής και κυρίως με τις απόψεις για το ρόλο και την αποστολή του ελληνικού κράτους, την ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση, την ιστορία, την αρχαιότητα, τη φιλολογία και τη γλώσσα.

Από τα τρία περιοδικά σαφέστερο είναι το περίγραμμα του περιοδικού *Παιδαγωγός*, το οποίο αφορά στη δημοτική εκπαίδευση. Εδώ μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εκφράζεται καθαρά η παιδαγωγική σκέψη του συντάκτη.

Ο *Παιδαγωγός* αναλαμβάνει μια “εθνοφωτιστική και παιδαγωγική συνεισφορά”<sup>1012</sup> στους δημοδιδασκάλους της εποχής σε δύο επίπεδα: της παιδαγωγικής-διδακτικής κατάρτισης και της οργάνωσης και διοίκησης του αλληλοδιδακτικού σχολείου.

Με το ύφος της γραφής του και τις ιδέες που προβάλλει κάνει τον αναγνώστη μέτοχο του παιδαγωγικού ενθουσιασμού, που είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του πνευματικού

<sup>1012</sup>Η φράση από το Π., Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*. Αθήνα, 1988, σ. 11.

κινήματος του Διαφωτισμού<sup>1013</sup>. Η πίστη στην αξία της παιδείας, η πίστη στο έμφυτο “καλό” και στο “εκπαιδευσιμό” του ανθρώπου είναι διάχυτες σε όλα τα δημοσιεύματα του περιοδικού. Η παιδαγωγική-παιδαγωγία αναλαμβάνει το ρόλο της διαμόρφωσης των ελληνοπαίδων με την καλλιέργεια και ανάπτυξη των τριπλών τους δυνάμεων (σωματικών, διανοητικών, ηθικών), σε λογικά όντα με ορθή σκέψη και κρίση, σε καλούς χριστιανούς, ενάρετους και χρηστούς πολίτες, συνεπείς στην εκτέλεση των καθηκόντων τους, σε φωτισμένους ανθρώπους που θα κερδίσουν και την προσωπική τους ευτυχία, θα ωφελήσουν την πατρίδα τους και θα βελτιώσουν την κοινωνία. Το προσωπικό όφελος βρίσκεται σε αρμονία με το κοινωνικό. Στην κοινωνία που θα υπάρχουν τέτοιοι πολίτες και άνθρωποι δεν θα υπάρχουν συγκρούσεις ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, ανάμεσα σε άρχοντες και αρχομένους, όλοι θα σέβονται τα δικαιώματα των άλλων. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχει ομοιότητα με τις σκέψεις του Κοραή σε σχέση με την τέχνη της “βιωτικής”, δηλαδή *“την τέχνην της ζωής, την επιστήμην πώς να συζώμεν μετ’ αλλήλων τον ολιγόχρονον τούτον βίον, με αγάπην, με ειρήνην, με δικαιοσύνην, προσφερόμενοι προς αλλήλους αδελφικώς ως μιας μητρός, της πατρίδος τέκνα ως ενός όλου σώματος του πολιτικού συστήματος, μέλη, συνεργά προς έν μόνο τέλος, την κοινήν όλων ωφέλειαν, χωρίς εξαιρέσιν, χωρίς προνόμια. Αδελφικώς ακόμη και με τους αιρετικούς!*”<sup>1014</sup>.

Εκτός από τις γενικές αυτές αρχές που μπορούν να ισχύσουν σε όλες τις κοινωνίες, τίθενται και οι συγκεκριμένες για το ελληνικό έθνος, εξάλλου στον πρόλογο το περιοδικό κάνει λόγο για “εθνική” εκπαίδευση. Το ελληνικό έθνος είναι στενά συνδεδεμένο με την Ορθόδοξη θρησκεία και με τα πάτρια ήθη και έθιμα. Η θρησκεία προβάλλεται “απογυμνωμένη” από τη μεταφυσική, με απλότητα, χωρίς να καλλιεργείται καμία φοβία και στηριζόμενη στη λογική<sup>1015</sup>. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι οι αναφορές στα εθνικά

<sup>1013</sup> Παρά τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα που εμφανίστηκαν στους κόλπους του Διαφωτισμού και εξέφρασαν διαφορετικές αντιλήψεις, υπάρχουν οι λεγόμενοι “κοινόι τόποι” του κινήματος, δηλαδή η στροφή στη φύση (Πειραματική Φιλοσοφία), η υποταγή της φύσης με τη βοήθεια της επιστήμης και τεχνολογίας, η διαφοροποίηση του νοήματος της φιλοσοφίας, καθώς αυτή αξιολογείται από την “ηθικοπρακτική της γονιμότητα και την ωφελιμότητά της” για τον άνθρωπο, αυτονομείται από τη θεολογία, συνδέεται με την ηθικοκοινωνική πρακτική και ο φιλοσοφικός λόγος αναλαμβάνει ως κύρια λειτουργία του την κριτική. Στο ίδιο κλίμα κινούνται περίπου και οι Έλληνες διαφωτιστές αναπροσανατολίζοντας το φιλοσοφικό στοχασμό προς τον αισθητό κόσμο, δίνοντας προτεραιότητα στα ηθικοπρακτικά προβλήματα και ταυτίζοντας τη φιλοσοφία με τον κριτικό λόγο, Κονδύλης, ο. π., σ. 17 κε.

<sup>1014</sup> Αδαμάντιος Κοραής (1820). *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς!* Ιλιάδα Δ', τόμος Β', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 574.

Σε άλλο απόσπασμα ο Κοραής θεωρεί ότι η «βιωτική» τέχνη επιτυγχάνεται, εφόσον τείνουν σε αυτήν δύο συνεργαζόμενες δυνάμεις, η Ηθική και η Πολιτική, που θα πρέπει στην περίπτωση αυτή ουσιαστικά να ταυτίζονται. Η αρμονία που επιτυγχάνεται μεταξύ αυτών των δυνάμεων ήταν γνωστή στους αρχαίους φιλοσόφους και ονομαζόταν Πρακτική Φιλοσοφία. Ως σκοπός της «βιωτικής» ορίζεται η προσπάθεια του ανθρώπου να βελτιώσει το λογικό άνθρωπο ή να τον διαπλάσει ιδανικά, με σκοπό να επιτύχει την κοινωνική ευδαιμονία. Αδαμάντιος Κοραής (1815), ο. π., *Ηθικά Νικομάχεια*, τόμος Γ', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, σ. 16-17.

<sup>1015</sup> Αυτή η αντίφαση, δηλαδή η σύνδεση λογικής και θρησκείας, είναι χαρακτηριστική σε αρκετούς Νεοέλληνες διαφωτιστές.

ονόματα Έλλην, ελληνικός (ουσιαστικά και επίθετα), είναι περιορισμένες, ίσως, διότι ο Κοκκώνης συγγράφει μεταφράζοντας εγχειρίδια παιδαγωγικής άλλων χωρών, χωρίς, βέβαια, να μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι απουσιάζει η προσωπική του σφραγίδα από αυτές τις μεταφράσεις.

Όσον αφορά στην “παιδαγωγική νεολογία ή νεολογική παιδαγωγική των Ρουσό και Βάσεδοφ” στον *Παιδαγωγό* αναφέρει το σκεπτικισμό των αντιπάλων της, καθώς αυτοί τη θεωρούν ουτοπιστική και επικίνδυνη για τον πραγματικό κόσμο και αντιπαραθέτει σε αυτούς τη θετική συνεισφορά αυτής της παιδαγωγικής, καθώς “ό,τι δε η κοινή πείρα πρότεινε ως έγκλημα των τοιούτων παιδαγωγικών, ήτο το μέγιστον εγκώμιον δι’αυτούς”<sup>1016</sup>. Η “νέα παιδαγωγική” συντέλεσε να γίνουν οι ανατροφείς πιο προσεκτικοί και να θεωρήσουν τον άνθρωπο ως προσδιορισμένο από τη Θεία Πρόνοια να είναι χρήσιμος με τη φυσική του ευφυΐα και τις προσωπικές του δυνάμεις, χωρίς να κωλύεται από τις συμβατικότητες και τις προλήψεις. Η “νέα παιδαγωγική” συνέβαλε στο να τιμάται το λογικό του ανθρώπου, να γίνονται σεβαστά τα δικαιώματά του, να αισθάνονται όλοι οι άνθρωποι από τον ευγενή έως το χωρικό ίσοι, να συνειδητοποιούν τα κοινωνικά τους καθήκοντα, να αγωνίζονται για την εσωτερική και την κοινωνική τους ελευθερία χωρίς βιαιότητες και συγκρούσεις, να ενδιαφέρονται για το κοινωνικό σύνολο, για να αποδεσμευτεί αυτό από κάθε είδους δεσμά που το κρατούν στην αμάθεια, στη βαρβαρότητα, στην άγνοια της χριστιανικής πίστης<sup>1017</sup>.

Από τα γραφόμενα του Κοκκώνη διαφαίνεται επίσης ότι υποστηρίζει τη διάκριση στην παρεχόμενη εκπαίδευση ανάλογα με την κοινωνική προέλευση των παιδιών, παρόλο που το ιδανικό θα ήταν όλοι οι άνθρωποι, όπως αναφέρει, να εξυψωθούν στον ίδιο βαθμό της παιδείας<sup>1018</sup>. Είναι μια άποψη που είχε υποστηριχτεί και από ορισμένους Γάλλους διαφωτιστές του 18ου αιώνα αλλά και από το ρεύμα της Ιδεολογίας<sup>1019</sup>. Μάλιστα ο Destutt de Tracy διέκρινε δύο τάξεις στην κοινωνία, τους χειρώνακτες και τους εργάτες του πνεύματος, την εργατική τάξη και τη διανοήση και πρότεινε δύο διαφορετικά εκπαιδευτικά συστήματα<sup>1020</sup>. Ο Κοκκώνης προτείνει κοινή πρώτη παιδεία για όλα τα παιδιά και στη συνέχεια το διαχωρισμό ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη.

---

<sup>1016</sup> *Παιδαγωγός*, σ. 76.

<sup>1017</sup> *Παιδαγωγός*, σ. 76 κε.

<sup>1018</sup> Στο ίδιο, σ. 79.

<sup>1019</sup> Maurice Debesse-Gaston Mialliaret, *Οι Παιδαγωγικές επιστήμες*, τόμος 2, Ιστορία της παιδαγωγικής, Αθήνα, 1982, σ. 371 κε

<sup>1020</sup> Ο κόμης Destutt de Tracy (1754-1836), θεμελιωτής της θεωρίας των Ιδεολόγων, υποστήριξε αυτή την άποψη στο έργο “Observations sur le Systeme actuel d’ Instruction Publique”, Παρίσι, 1801. J., A., Bowen, *History of Western Education. The Modern West Europe and the New World*, USA 1981, Volume III, σ. 251.

Ένα άλλο στοιχείο που θα πρέπει επίσης να επισημανθεί είναι ο ρόλος του “μέτρου” στην παιδαγωγία και διδακτική. Κάθε δράση και ενέργεια πρέπει να ακολουθεί το μέτρο<sup>1021</sup>. Καμία διανοητική-ηθική-σωματική δύναμη, καμία έξη δεν πρέπει να καλλιεργηθεί υπερβολικά. Ως προς την ανάπτυξη των τριπλών δυνάμεων του ανθρώπου τις θεωρεί όλες σημαντικές προτείνοντας αντίστοιχους τρόπους καλλιέργειας και άσκησης, χωρίς να υποτιμά καμιά. Το ενδιαφέρον για το σώμα και τις σωματικές δυνάμεις συνδέεται οπωσδήποτε με τη νέα αντίληψη για την υγιεινή, την καλή διατροφή και τη φροντίδα για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του ανθρώπου και παράλληλα με την πίστη ότι δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθούν οι διανοητικές και ηθικές δυνάμεις, αν το σώμα του παιδιού δεν είναι υγιές. Και τα παιδαγωγικά εγχειρίδια που συστήνει, όπως η *Παιδαγωγία* του Καλλονά ή η *Ηθική των Παίδων* του Campe, αναφέρονται επίσης στη σωματική υγεία και στη διατροφή των παιδιών. Αποδεκτά είναι και τα σωματικά πάθη, αρκεί να καταβάλλονται προσπάθειες για αυτοέλεγχο από το παιδί με τη βοήθεια του δασκάλου<sup>1022</sup>.

Δίνει βαρύτητα επίσης και στις ηθικές αλλά και στις διανοητικές δυνάμεις, εξάλλου όσα διατείνεται δεν είναι κατορθωτά χωρίς την ανάπτυξη του Λόγου. Ακόμη και η χριστιανική θρησκεία, που έχει μεγάλη ηθικοποιητική δύναμη, αν δεν είναι ανεπτυγμένο το λογικό, μπορεί να καταλήξει σε δεισιδαιμονία. Σκοπός της παιδείας είναι η διαμόρφωση της ελεύθερης προαίρεσης του ανθρώπου, ώστε τελικά αυτή να ταυτιστεί με την αρετή. Στη μικρή ηλικία θεωρεί απαραίτητη την καλλιέργεια των καλών έξεων και θεμιτή την πειθανάγκη για τη στροφή της προαίρεσης στην αρετή, ενώ στη μεγαλύτερη ηλικία την πειθώ και τη χρήση του λογικού.

Καθοριστικός θεωρείται επίσης ο ρόλος του δημοδιδασκάλου στη διαμόρφωση των τριπλών δυνάμεων του παιδιού, για αυτό και οι απαιτήσεις από αυτόν είναι υψηλές, καθώς πρέπει να είναι γνώστης του αντικειμένου του, της παιδαγωγικής, της διδακτικής, της ψυχολογίας, όπως επίσης και άνθρωπος ενάρετος, που με τη στάση και τον “υπογραμμό” του στο κοινωνικό και σχολικό περιβάλλον θα κερδίσει το σεβασμό και την υπόληψη από όλους. Απαραίτητη είναι επίσης και η γνώση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ή καλύτερα του αλληλοδιδασκτικού συστήματος, για το οποίο δίνει τα πιο λεπτομερή στοιχεία και στο περιοδικό αλλά και στον Οδηγό της αλληλοδιδασκτικής, στον οποίο το περιοδικό παραπέμπει συχνά. Ο Οδηγός αυτός αποτελεί τον καταστατικό χάρτη της διδασκαλίας του Έλληνα δασκάλου αλλά και της οργάνωσης του ελληνικού δημοτικού σχολείου. Κατά πόσο, βέβαια, η απαρέγκλιτη τήρηση του Οδηγού συνέβαλε στην πραγμάτωση των αξιωμάτων

<sup>1021</sup> Ο Ιω. Κοκκώνης συχνά παραπέμπει στον Αριστοτέλη, το φιλόσοφο της μεσότητας.

<sup>1022</sup> Κονδύλης, ο. π., σ. 162.

της παιδαγωγικής και διδακτικής, στα οποία επιμένει, και καλώς, ο συντάκτης του περιοδικού, είναι ένα ερώτημα, στο οποίο η απάντηση δίνεται από τα άλλα περιοδικά που είναι μεταγενέστερα του *Παιδαγωγού*.

Αν διακινδυνεύσουμε, επίσης, να εντοπίσουμε συγκεκριμένες επιρροές στον Κοκκώνη από τη δυτικοευρωπαϊκή παιδαγωγική σκέψη, καθώς ο συγγραφέας δεν κατονομάζει σχεδόν σε κανένα άρθρο τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί, θα λέγαμε ότι είναι “εκλεκτικός”<sup>1023</sup>. Στοιχεία από την αρχαιότητα, όπου αυτά εξυπηρετούν τη στήριξη των απόψεών του, μνημόνευση ονομάτων και παραπομπές σε βιβλία του Νεοελληνικού διαφωτισμού, ομοιότητες με άρθρα του *Ερμή του Λόγιου*, απόψεις από τον Κοραή, από τους Άγγλους ωφελιμιστές, τους Γάλλους ιδεολόγους αλλά και τους Herder και Pestalozzi είναι διάχυτες στη σκέψη του *Παιδαγωγού*<sup>1024</sup>, ενώ παράλληλα φαίνεται ότι έχει βαθιά γνώση των θεωριών των Rousseau και Basedow.

Πιο περίπλοκα είναι τα πράγματα με τα άλλα δύο περιοδικά, τα οποία έχουν συντάκτες και συνεργάτες, κυρίως, λογίους με κλασικές σπουδές είτε στην Ελλάδα είτε στη δυτική Ευρώπη και απευθύνονται γενικότερα σε ανθρώπους των γραμμάτων και της εκπαίδευσης όλων των βαθμίδων. Κατά τη μελέτη αυτών των περιοδικών, είναι αλήθεια ότι υπήρχε η προσδοκία να επισημάνουμε σαφείς αναφορές σε παιδαγωγικά συστήματα και μεθόδους, πράγμα, βέβαια, που θα διευκόλυνε τη διατύπωση ασφαλέστερων διαπιστώσεων και συμπερασμάτων. Από την αρχή, όμως, διαφάνηκε ότι οι ασχολούμενοι με τα θέματα της παιδαγωγικής-ίας και εκπαίδευσης εντάσσουν αυτά στο πλαίσιο της ιστορίας, της φιλολογίας, της γλώσσας.

Η *Εφημερίς των Μαθητών* και *Φιλομαθών* που εκδίδεται για περίπου μία τριακονταετία δίνει τη δυνατότητα στο μελετητή να παρακολουθήσει ένα ευρύ φάσμα προβληματισμών για την ιστορία, την αρχαιολογία, τη μυθολογία, τη φιλολογία, τη γλώσσα παράλληλα με την εκπαίδευση και την παιδαγωγική στο ελληνικό κράτος, αλλά και ο *Φιλίστωρ*, αν και βραχύβιος, ασχολείται με τους ίδιους τομείς. Και τα δύο περιοδικά κινούνται ανάμεσα σε πολλούς παράλληλους άξονες, που, όμως, συμπλέκονται μεταξύ τους στον κοινό σκοπό της αγωγής του ελληνόπαιδος. Ιστορία και αρχαιογνωσία<sup>1025</sup>, γλώσσα, Ορθόδοξη θρησκεία και παράδοση, παιδαγωγία και εκπαίδευση. Όλοι, μαζί με άλλους συμπληρωματικούς, βρίσκονται σε στενότερη συνάφεια και αποτελούν μέσα ηθικοποίησης<sup>1026</sup>. Μάλιστα ο

<sup>1023</sup> Ένα βασικό χαρακτηριστικό του Νεοελληνικού διαφωτισμού. Κονδύλης, ο. π., σ. 9.

<sup>1024</sup> Οι ομοιότητες επισημάνθηκαν στην παρουσίαση του *Παιδαγωγού*.

<sup>1025</sup> Ρέμπλε, ο. π., σ. 277 κε. *Altertumswissenschaft*, στο ίδιο, σ. 282.

<sup>1026</sup> “μέλι, προς γλυκασμόν της μεγάλα και ένδοξα υπισχνουμένης Ελληνικής νεότητος”, χαρακτηρίζει την ύλη της η *Εφημερίς των Φιλομαθών* στον πρόλογο.

*Φιλίστωρ* κάνει διάκριση, όπως είδαμε, στους δύο άξονες της Ιστορίας και της Παιδαγωγίας, όπου εντάσσει και τις άλλες παραμέτρους. Γιατί, άραγε, ένα τόσο ευρύ φάσμα από ενδιαφέροντα σε περιοδικά που επαγγέλλονται ότι είναι, η μεν *Εφημερίς των Μαθητών*, “Φιλολογική και των ειδήσεων”, και στη συνέχεια η *Εφημερίς των Φιλομαθών*, “Φιλολογική, Εκκλησιαστική και της Δημοσίας εκπαιδεύσεως”, ενώ ο *Φιλίστωρ* “Σύγγραμμα Φιλολογικόν και Παιδαγωγικόν”. Πώς συμπλέκονται η φιλολογία με την εκπαίδευση και την παιδαγωγική-παιδαγωγία;

Η μελέτη των περιοδικών μας δίνει τη δυνατότητα να προσπαθήσουμε να δώσουμε απαντήσεις για την ελληνική παιδαγωγική σκέψη αυτής της περιόδου. Αρχαιογνωσία, φιλολογία και παιδαγωγία μας παραπέμπουν αναπόφευκτα στο ιδεολογικό ρεύμα του “φιλολογικού νεοανθρωπισμού” της Γερμανίας<sup>1027</sup>, όπου σπούδασαν και οι περισσότεροι νεοέλληνες των κλασικών γραμμάτων. Αυτός ο φιλολογικός νεοανθρωπισμός, όμως, στην Ελλάδα από θεωρητική άποψη και με βάση τα κείμενα των περιοδικών, πήρε μια εντελώς διαφορετική διάσταση. Η επιδίωξη της ολόπλευρης καλλιέργειας του ανθρώπου, η οποία είναι βασικό χαρακτηριστικό αυτού του ρεύματος, θίγεται ελάχιστα, ενώ αντίθετα φαίνεται έντονα η “ωφελιμιστική” αξιοποίηση των αρχαίων συγγραμμάτων. Ο στόχος της μελέτης της αρχαιότητας είναι καθαρά πρακτικός και εξυπηρετεί από πολλές απόψεις: η αρχαιογνωσία εξασφαλίζει αποδείξεις για τη συνέχεια της ελληνικής φυλής, παρέχει παραδείγματα λαμπρής πολιτειακής και κοινωνικής οργάνωσης για το σύγχρονο ελληνικό κράτος, δημιουργεί κίνητρα μίμησης του λαμπρού παρελθόντος στους νέους και γενικά διδάσκει και παιδαγωγεί το σύγχρονο Έλληνα. Κάποιες φορές ο θαυμασμός στην αρχαιότητα παίρνει λατρευτικό χαρακτήρα και δημιουργεί ουτοπιστικές ιδέες και αυταπάτες, όπως ότι η αναβίωση του αρχαίου παρελθόντος θα είναι η λύση στα σύγχρονα προβλήματα και θα οδηγήσει το Ελληνικό κράτος στην πρόοδο και μάλιστα εκφράζεται και ένα σχήμα οξύμωρο, εφόσον η επάνοδος στην αρχαία γλώσσα θεωρείται πορεία προς “τα πρόσω”.

Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* μπορούμε επίσης να δούμε τις αντιλήψεις που κυριαρχούσαν εκείνη την εποχή για το ελληνικό κράτος.

Επικρατεί η πεποίθηση ότι σημειώνεται πρόοδος, η οποία αποδεικνύεται, κυρίως, από τη ροπή προς τα γράμματα με βάση τα αριθμητικά στοιχεία. Οι ομογενείς βοηθούν οικονομικά με την κατασκευή νεοκλασικών κτιρίων που θα στεγάσουν ιδρύματα που υπήρχαν και στην αρχαιότητα (Ακαδημία, Άρειο Πάγο), ενώ ο ερχομός του βασιλιά

---

<sup>1027</sup> Ρέμπλε, ο. π., σ. 280 κε.

θεωρείται ότι συντέλεσε στην πρόοδο, στην ανάπτυξη από όλες τις απόψεις και στη βαθμιαία επάνοδο στο προγονικό ύψος. Το ελληνικό έθνος θεωρείται περιούσιο, διότι η Θεία Πρόνοια το επέλεξε για μια ιδιαίτερη αποστολή, το προάγει και το χειραγωγεί στον “ουρανόθεν” προορισμό του, η εκπλήρωση του οποίου είναι θέμα χρόνου. Οι αξίες που προβάλλονται είναι η πίστη στο Θεό, η πατρίδα, η βασιλεία οι οποίες και το οδηγούν στον προορισμό του, ο οποίος είναι υψηλός και απαιτητικός, καθώς η Ανατολή προσδοκά από την Ελλάδα και η ελληνική φυλή κρατεί “εν τη παλάμη της αυτὰς τας τύχας της Ανατολής”. Εμφανίζονται και “ιδεολογήματα” που ενισχύουν τους στόχους και τις επιδιώξεις του ελληνικού κράτους (Μεγάλη Ιδέα, αλυτρωτισμός), όπως η ευχή ο διάδοχος Κωνσταντίνος να καθίσει στο θρόνο του Βυζαντίου και σημειώνεται ακόμη και διαστρέβλωση της ελληνικής ιστορίας.

Η πρόοδος επιδιώκεται να επιτευχθεί στα γράμματα με την ίδρυση σχολείων, τη “φαινομενική” προσοχή που δίνεται στο Πανεπιστήμιο, τους λογοτεχνικούς διαγωνισμούς, ενώ για πρακτικές τέχνες δε γίνεται σχεδόν κανένας λόγος. Μάλιστα διατυπώνεται και η ακραία άποψη ότι τις επιστήμες και το σίδηρο μπορεί η Ελλάδα να τις πάρει από τη Δύση, ενώ στην Ελλάδα θα πρέπει να καλλιεργηθούν τα γράμματα.

Από τα τρία περιοδικά που μελετήθηκαν θα σημειώσουμε τις θέσεις που εκφράζουν ως προς τις κοινές θεματικές της παιδαγωγίας, της θρησκευτικής-ηθικής-εθνικής αγωγής, της διδακτικής-διδασκαλίας, της μεθόδου, του εκπαιδευτικού συστήματος, των διδασκόντων, των διδακτικών βιβλίων και της γλώσσας στην εκπαίδευση.

Ας συγκρίνουμε λίγο τι προτάσσουν τα περιοδικά ως σκοπό της έκδοσής τους. Στον *Παιδαγωγό* αναφέρεται ότι σκοπός του πονήματος είναι η προαγωγή της εθνικής εκπαιδεύσεως, η ανάπτυξη της διδακτικής, η τελειοποίηση της παιδαγωγίας και η βελτίωση της εθνικής ανατροφής. Στο πόνημα αυτό όλοι οι ενδιαφερόμενοι θα βρουν πρόχειρες τις αρχές και του “ευμεθόδως διδάσκειν και του ορθώς ανατρέφειν τους παῖδας”. Στον *Παιδαγωγό* κυριαρχεί η θετική διάθεση και ο κυρίαρχος στόχος του είναι η βελτίωση και η ωφέλεια των αναγνωστών του.

Η *Εφημερίς των Μαθητών*, περιοδικό με έντονο ερασιδικό χαρακτήρα, έχει ως σκοπό να χρησιμεύει, στους μαθητές για ωφέλιμη ανάγνωση την Κυριακή, όταν απαλλαγμένοι από τη μονοτονία των εβδομαδιαίων μαθημάτων έχουν ανάγκη “καινής τροφής”. Θα ασχολείται με τα θέματα της Εκκλησίας και της Εκπαίδευσης. Θα περιέχει διδακτικά άρθρα, τις ουσιωδέστερες εσωτερικές και εξωτερικές ειδήσεις και άλλες χρήσιμες πληροφορίες. Και στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* (κυρίως στην πρώτη περίοδο της έκδοσής της) η

κατάσταση στην εκπαίδευση δεν χαρακτηρίζεται δυσάρεστη και ως πρωταρχικός στόχος τίθεται η ωφέλεια του αναγνωστικού κοινού.

Στο *Φιλίστορα* κυριαρχούν η κριτική και το αίτημα για επαναπροσδιορισμό των στόχων του ίδιου του ελληνικού έθνους, για αυτό και στο πρόγραμμά του τονίζεται πόσο σημαντικό είναι να αναζητήσει αυτό τις ρίζες του, να χαράξει την πορεία που θα ακολουθήσει και να βρει τους τρόπους εκείνους που θα συμβάλουν στην ασφαλέστερη και “σκοπιμότερη” αυτή πορεία, για αυτό η ιστορία και η παιδαγωγία ανάγονται στα πιο σημαντικά εργαλεία για την πραγμάτωση αυτών των σκοπών.

Ως προς την Παιδαγωγική-ία στον Παιδαγωγό υπάρχει μια “επιστημονική”, θα μπορούσαμε να πούμε προσέγγιση και δίνεται συγκεκριμένος ορισμός: *“Η ανατροφή σκοπόν έχει την συστηματικήν ανάπτυξιν των δυνάμεων του ανθρώπου ιδίως από της γεννήσεως αυτού μέχρι της νεανικής του ηλικίας, κατά τινος αρχάς καταλλήλους. Το άθροισμα δε των αρχών τούτων και των μέσων των προς ανατροφήν λέγεται παιδαγωγική, ήτις, όταν μεν στοχάζεται τας αρχάς, κατά τας οποίας πρέπει να γίνεται η ανατροφή, είναι επιστήμη· όταν δε δεικνύη τα μέσα τα προς επίτευξιν αυτής της ανατροφής, είναι τέχνη, και τότε λέγεται παιδαγωγία”*. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό η Παιδαγωγική διαιρείται στο θεωρητικό μέρος, την επιστήμη της Παιδαγωγικής και στο πρακτικό μέρος, την τέχνη της Παιδαγωγίας<sup>1028</sup>.

Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* δε διατυπώνεται κάποιος ορισμός για την παιδαγωγία, διαπιστώνεται με απογοήτευση ότι αυτή “παρ’ ημίν εισέτι εν σπαργάνοις κείται” και αναφέρονται τα θετικά της αποτελέσματα, όταν αυτή χρησιμοποιείται στην οικογένεια και στην εκπαίδευση. Ο χαρακτήρας της είναι πρακτικός και ηθικοποιητικός: η παιδαγωγία ονομάστηκε “επιστήμη διευθύνουσα τον ανθρώπινον βίον, και επιστήμη αληθούς ευδαιμονίας”. Καθήκον της παιδαγωγίας είναι να προετοιμάσει τον άνθρωπο και για την παρούσα και την ουράνια ζωή. Παρόλο που στις σχετικές με την παιδαγωγική αναφορές αυτή διακρίνεται σε σωματική, διανοητική και ηθική, υπερτονίζεται η βαρύτητα της στην ηθική διαμόρφωση του ανθρώπου και υποβιβάζεται ή και αποσιωπάται ο ρόλος της στην ανάπτυξη των σωματικών και διανοητικών δυνάμεων του παιδιού. Η παιδαγωγία σκοπεύει, κυρίως, στη διάπλαση της καρδιάς, δηλαδή στην καλλιέργεια και την τελειοποίηση των ηθικών δυνάμεων και στη διέγερση ευγενικών αισθημάτων και ιδιαίτερα

---

<sup>1028</sup>Το επίπεδο του *Παιδαγωγού* χαρακτηρίζεται αρκετά υψηλό και στην αναφορά του United States Bureau of Education από τον καθηγητή D. Quinn (Washington 1898, σ. 337) αναφέρεται ότι περιέχει αξιόλογο παιδαγωγικό υλικό. Θ., Γ., Παπακωνσταντίνου, «Ο Παιδαγωγός», Αθήνα 1982.



του αισθήματος της θρησκείας. Η υπερβολική ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων θεωρείται αρνητικό στοιχείο, το οποίο έχει επιπτώσεις στην ηθική ανάπτυξη.

Και στο *Φιλίστορα* επισημαίνεται ότι στην Ελλάδα δεν είναι γνωστό ούτε το “α” της παιδαγωγίας και αυτή ορίζεται ως η επιστήμη που βρίσκεται σε συνάφεια με τις γενικότερες συνθήκες, καθώς, όπως υποστηρίζεται, βελτιώνεται, προάγεται και συμβαδίζει με την ιστορία και τη φιλοσοφία των διαφόρων εθνών, συμφωνεί με τη θρησκεία και παρακολουθεί το πολίτευμα κάθε λαού και τονίζεται ότι είναι ανάγκη να αρθεί το χάος από την ποικιλία των ατομικών παιδαγωγιών και να σχηματιστεί μια συνεκτική ενότητα της κοινωνίας. Τα μέλη της κοινωνίας που έφτασαν στην τέλεια γνώση και βούληση θα πρέπει να διαγράψουν για την πολιτεία και κοινωνία κανόνες που θα οδηγούν όλους στο ιδεατό τέλος του ανθρωπισμού.

Και στα τρία περιοδικά τονίζεται η αναγκαιότητα της παιδαγωγικής και διατυπώνεται το αίτημα να αποτελέσει αυτή αντικείμενο μέριμνας.

Ως προς τη θρησκευτική -ηθική -εθνική αγωγή και τα ιδεώδη της ελληνικής εκπαίδευσης τονίζεται και στα τρία περιοδικά η αναγκαιότητα παροχής μιας “εθνικής” αγωγής βασισμένης στην ελληνική παράδοση και στην Ορθόδοξη θρησκεία, η οποία αντιδιαστέλλεται σε κάθε οθνείο στοιχείο, όπως είναι το ευρωπαϊκό μυθιστόρημα, που μπορεί να διαστρέψει τα ελληνικά ήθη.

Στον *Παιδαγωγό* προβάλλεται η αναγκαιότητα της διαμόρφωσης χρηστών, ενάρετων πολιτών, καλών χριστιανών, που διαθέτουν λογική σκέψη και κρίση, και είναι “κοινωνικοί, πολίται φωτισμένοι, τίμιοι, χρηστοήθεις, γνωρίζοντες τα κοινωνικά των καθήκοντα και δίκαια, φιλήσυχοι, και φιλοτεχνικοί, εξεύροντες και δυνάμενοι να εργάζονται προς το ίδιον αυτών συμφέρον καλώς και εντίμως, και να συνεργώσι κοινώς προς την κοινήν ευτυχίαν της κοινωνίας“. Οι Έλληνες προτρέπονται να δώσουν στα παιδιά τους καλή ανατροφή, δηλαδή ηθική και επιστημονική, να τα αναθρέψουν “χριστιανικώς και ευαγγελικώς”, να τα διαποτίσουν με τα νάματα της πατρίου φιλοσοφίας και τα παραγγέλματα των σοφών προπατόρων, να τα εθίσουν στις κοινωνικές και πολιτικές αρετές, στην ευταξία, στην αγάπη των νόμων και της καλώς εννοουμένης ελευθερίας και να τα διαμορφώσουν σε ενάρετους άνδρες και φιλοπάτριδες πολίτες.

Μεταξύ του *Παιδαγωγού* και της *Εφημερίδας των Φιλομαθών* μεσολαβούν περίπου δεκατρία χρόνια, που είναι ιδιαίτερα σημαντικά και για το ελληνικό κράτος αλλά και για τη δυτική Ευρώπη. Στο διάστημα αυτό η νεοελληνική εκπαίδευση σταδιακά απομακρύνεται και στη θεωρία και στην πράξη από το Διαφωτισμό Βαθμιαία το βάρος μετατοπίζεται από τη διανοητική ανάπτυξη στην ηθική και θρησκευτική και στην ουτοπιστική αντίληψη ότι θα

αναβιώσει η αρχαιοελληνική δόξα. Οι επαναστάσεις στην Ευρώπη, Γαλλία, Γερμανία, οι αγώνες για τους αλύτρωτους αδελφούς, η θεωρία του Fallmerayer, την οποία προσπαθούν να αντικρούσουν στρέφουν την ελληνική πολιτεία σε συντηρητικότερα σχήματα και τους Έλληνες δασκάλους και παιδαγωγούς πιο έντονα στην αρχαία εύκλεια και στη θρησκεία. Οι αρχαίοι Έλληνες από οδηγός του ελληνικού έθνους μεταβάλλονται σε αντικείμενο μίμησης και αντιγραφής. Ο σύγχρονος ελληνικός λαός, ως περιούσιος λαός, και κατά συνέπεια και η σπουδάζουσα νεολαία επωμίζονται βαρύ φορτίο, καθώς θα πρέπει να ανατραφούν νέοι Πλάτωνες, Όμηροι. Εύκλεια και ευσέβεια, αρχαιότητα και ορθόδοξη θρησκεία γίνονται οι βασικοί άξονες της ελληνικής αγωγής και σκοπός τίθεται η ανάκτηση του αρχαίου κλέους της Ελλάδας.

Τα δικαιώματα του πολίτη αποσιωπώνται και γίνεται λόγος μόνο για τα καθήκοντα προς το Δημιουργό, τις υποχρεώσεις προς την πατρίδα, το σεβασμό προς το βασιλέα, την τήρηση των νόμων, την αγάπη στον πλησίον, την ευγνωμοσύνη στους έξω ομογενείς που ευεργέτησαν και ευεργετούν την πατρίδα. Η πίστη ταυτίζεται με την εθνικότητα.

Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* συνεχώς επισημαίνεται ότι η ηθική πρόοδος και αγωγή παραμελήθηκαν σε βάρος της διανοητικής, παρά την αύξηση του αριθμού των σχολείων και της μαθητιώσας νεολαίας. Τονίζεται ότι οι αριθμοί δεν έχουν αξία (παρόλο που χρησιμοποιούνται κατά κόρον, για να αποδειχτεί η πρόοδος), αν δεν σημειωθεί ηθική πρόοδος και αν η διδασκαλία δεν είναι θεμελιωμένη στις αρχές του Ευαγγελίου. Η γνώση και η τήρηση των νόμων του Κυρίου καθιστούν τον άνθρωπο ευδαίμονα όχι μόνο στο μελλοντικό βίο αλλά και στον παρόντα. Η θρησκευτική διδασκαλία κάνει τον άνθρωπο προσηνή, ευεργετικό, τον ποδηγετεί στην τήρηση των καθηκόντων προς τον εαυτό του, την κοινωνία και τους άρχοντες. Αντιπαράκειται η παλαιότερη παιδαγωγική αρχή ότι η παιδαγωγία γίνεται με τη διδασκαλία και τη μετάδοση των γνώσεων με τη νεότερη, η οποία προτάσσει την άσκηση των αγαθών δυνάμεων των νέων, για να τις εφαρμόζουν στην πράξη και να είναι εργάτες του κοινού καλού. Οι μαθητές πρέπει να είναι ευπειθείς στους γονείς, στους Νόμους, στον Ηγεμόνα, ήπιοι στα ήθη, αφοσιωμένοι στο Θεό. Ο πειστικότερος δάσκαλος είναι το παράδειγμα. Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* πρωταγωνιστεί η ηθική-θρησκευτική αγωγή και παραγνωρίζεται η προσωπική ευτυχία.

Αλλά και στο *Φιλίστορα*, ενώ είναι έντονη η κριτική διάθεση, τονίζεται επίσης η μεγάλη παιδαγωγική σπουδαιότητα της Αγίας Γραφής, ορίζεται ως εθνικός δρόμος η εν Χριστώ ζωή, παράλληλα συνιστάται η μελέτη των ηθικότερων προγονικών συγγραμμάτων και προβάλλονται τα ζωντανά και εναργή παραδείγματα από την ιερά και την πάτριο ιστορία: “ανοικοδομήσωμεν εκ μικρών αρχόμενοι ηθικήν την κοινωνίαν ημών, ορθόδοξον αληθώς,

χριστιανικήν λόγω και έργω, ελληνικήν κατά φύσιν, την φύσιν ημών την εθνικήν και ιστορικήν”, διαφορετικά “η πατρίς κινδυνεύει... εάν δεν εκριζωθή άρδην η θεοκατάρατος ιδιοτέλεια”. Σύμφωνα με τους νεότερους παιδαγωγούς, κατά το Φιλίστορα, ανώτατος σκοπός της παιδείας και αγωγής τίθεται η “τάσις προς την τελειότητα, ο έρως του αληθούς, του αγαθού, του καλού· ή άλλως η εσωτερική πνευματική αναγέννησις και κατά χάριν τελειοποίησις του ανθρώπου... η εσωτερική ελευθερία του ατόμου και η καλοκαγαθία και φιλανθρωπία και φιλοπατρία”. Τα παιδιά να ανατρέφονται όχι μόνο για την οικογένεια και τα ατομικά συμφέροντα, αλλά κυρίως και προ πάντων για το γενικό, το απόλυτο αγαθό, την πατρίδα, το έθνος. Εδώ η υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο κοινωνικό και εθνικό παραπέμπει στους Fichte και Hegel<sup>1029</sup>.

Ως προς τη διδακτική-διδασκαλία προτείνεται και από τα τρία περιοδικά να ακολουθεί αυτή τους νόμους της φύσης και της ψυχολογίας. Στον *Παιδαγωγό* γίνεται διάκριση στο γενικό σκοπό της διδακτικής που είναι να καταστήσει ικανό το μαθητή να χρειάζεται όσο γίνεται λιγότερο την ξένη βοήθεια με τη διέγερση και άσκηση των δυνάμεών του και στον ειδικό σκοπό που είναι η χρήση συγκεκριμένης διδακτικής ύλης. Η ορθή διδασκαλία ενεργεί πάντοτε και συγχρόνως σε όλες τις δυνάμεις “νοερώς, αισθηματικώς, και μάλιστα ηθικώς”, είναι μεθοδική, με αλληλουχία και συνέχεια, από τα αισθητά στα αφηρημένα, από τα μερικά στα γενικά, από τις προϋπάρχουσες ιδέες και τις προκαταρκτικές γνώσεις στις νέες. Η διδασκαλία να είναι ανάλογη με την ηλικία, υγεία, ευφυΐα των παιδιών, τη φυσική φορά του ανθρώπινου νου και να διεγείρει το ενδιαφέρον.

Και στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* οι οδηγίες για τη διδασκαλία είναι ανάλογες με του *Παιδαγωγού*, χωρίς, όμως τις λεπτομερείς αναφορές. Οι συμβουλές προς το δάσκαλο είναι να αρχίσει από τις ευκατάληπτες γνώσεις, να μη λείπει τίποτε χωρίς σαφή και καθαρή εξήγηση, να είναι σίγουρος ότι ο μαθητής κατανόησε τα διδαγμένα και μετά να προχωρεί στις συνθετότερες γνώσεις, να επανέρχεται στα προηγούμενα μαθήματα και να τα επανεξετάζει, να ασκεί ακατάπαυστα τη μνήμη, να έχει ως μέτρο της εργασίας που αναθέτει τη φυσική ικανότητα των παιδιών. Μόνο προς τα τελευταία έτη της έκδοσης του περιοδικού και καθώς πλησιάζει ο χρόνος για την κατάργηση της αλληλοδιδασκτικής γίνεται λόγος για νέες μεθόδους ανάγνωσης και γραφής.

Στο *Φιλίστορα* επίσης οι οδηγίες για τη διδασκαλία είναι παρόμοιες και αντλούνται από το βιβλίο *Wegweiser zur Bildung für deutsche Lehrer*, 1835 του Diesterweg. Από το ζήτημα “ποια είναι η ανθρώπινη φύση” εξαρτώνται, όχι μόνο η ενέργεια κάθε γονέα, παιδαγωγού,

<sup>1029</sup> Βλέπε Ρέμπλε, ο. π., σ. 308 κε.

δασκάλου για την παιδεία και αγωγή, αλλά και η πρώτη φροντίδα και μέριμνα της πολιτείας. Από αυτό ορίζεται η διδασκαλία “κατ’ είδος και καθ’ ύλην”, δηλαδή τι να διδάσκεται και πώς, και γενικά οτιδήποτε αφορά στην κατώτατη και ανώτατη εκπαίδευση. Διατυπώνονται επίσης προτάσεις για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και της γραμματικής.

Ως προς τη μέθοδο στον *Παιδαγωγό* προβάλλεται η αλληλοδιδασκτική, ενώ στο *Φιλίστορα* σαφώς κατακρίνεται με την επισήμανση ότι στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παραγνωρίστηκε η φυσική ανάπτυξη και ο άνθρωπος θεωρήθηκε έμψυχη μηχανή σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, διότι η μέθοδος αυτή αποδείχτηκε “δένδρον όχι αγλαόκαρπον” και τα σχετικά άρθρα τη χαρακτηρίζουν με τις φράσεις “φρικτότερον μηχανισμόν” και “παρά φύσιν μεθοδικήν”.

Το χρονικό διάστημα της έκδοσης της *Εφημερίδος των Φιλομαθών* συμπίπτει με την περίοδο κατά την οποία οι επικρίσεις εναντίον της αλληλοδιδασκτικής, η οποία θεωρείται ως βασική αιτία για την άθλια κατάσταση στην εκπαίδευση, συνεχώς εντείνονται και συστηματοποιούνται κυρίως τη δεκαετία του 1860. Έτσι στα πρώτα χρόνια της έκδοσης η αξία της αλληλοδιδασκτικής είναι αδιαμφισβήτητη και για οτιδήποτε αρνητικό ευθύνη φέρουν οι δημοδιδάσκαλοι, που αγνοούν τον *Οδηγό* της μεθόδου. Βαθμιαία αρχίζει να ασκείται κριτική με στόχο τον *Οδηγό* της μεθόδου, για τον οποίο γίνονται προτάσεις να απλουστευθεί, στη συνέχεια κατακρίνεται η μέθοδος ως περίπλοκη και δύσχρηστη και τελικά απορρίπτεται ως παρωχημένη και προβάλλεται η συνδιδασκτική.

Για το εκπαιδευτικό σύστημα ο *Παιδαγωγός* αναφέρεται μεν στο Δημοτικό Σχολείο, αλλά με τις απόψεις που διατυπώνει επεκτείνεται και στις άλλες βαθμίδες. Για τον *Παιδαγωγό* ιδανικό θα ήταν να λαμβάνουν όλοι γενική εκπαίδευση, αλλά στην πράξη λίγοι επιθυμούν να ακολουθήσουν την ελεύθερη εκπαίδευση χωρίς κάποιο προσδιορισμένο σκοπό. Οι περισσότεροι πρέπει από μικρή ηλικία να ενδιαφερθούν για το επάγγελμά τους, οπότε θα πρέπει να στρέφονται σε διάφορα σχολεία, με διαφορετικό κύκλο μαθημάτων και διαφορετική οργάνωση. Δεν μπορούν όλοι σε μια κοινωνία να είναι σοφοί ή άρχοντες ή πλούσιοι και δεν μπορεί να υπάρξει καμιά κοινωνία χωρίς πολίτες διαφόρων επαγγελμάτων και τάξεων. Το συμφέρον κάθε κοινωνίας είναι να εκπαιδεύονται κατάλληλα όλες οι τάξεις των πολιτών, χωρίς να περιφρονείται και να καταδυναστεύεται κανένα επάγγελμα και καμιά τάξη ανθρώπων. Η νεολαία πρέπει να διδαχτεί την αγάπη στην κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει και για την οποία πρέπει να εκπαιδεύεται κατάλληλα. Όλα τα επαγγέλματα είναι χρήσιμα και όλοι με την ικανότητα, τη χρησιμοθεία, την τιμιότητα μπορούν να αποκτήσουν ευπορία, τιμή, υπόληψη μεταξύ των συμπολιτών τους.

Και στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* προτείνεται η δημοτική εκπαίδευση να χορηγείται ανεξαιρέτα σε όλα τα τέκνα των Ελλήνων στα Δημοτικά σχολεία. Μετά την αποφοίτηση τα παιδιά να μπορούν να στραφούν απ' ευθείας στο βιοπορισμό ή να φοιτήσουν στα προτεχνολογικά σχολεία από τα οποία αποφοιτώντας ή στρέφονται στο βιοπορισμό ή τελειοποιούνται σε ειδικά εκπαιδευτήρια των τεχνών και του εμπορίου. Τα υπόλοιπα που επιθυμούν κάποιο επιστημονικό επάγγελμα φοιτούν στο Ελληνικό Σχολείο και στη συνέχεια στο Γυμνάσιο.

Στο *Φιλίστορα* διατυπώνεται η άποψη η προκαταρκτική εκπαίδευση να ξεκινά από την προσχολική ηλικία με τα νηπιαγωγεία (η πατρότητά τους ανάγεται στον Πλάτωνα) και προτείνεται να καθοριστεί με σαφήνεια ο σκοπός της εκπαίδευσης γενικά αλλά και για κάθε βαθμίδα της ξεχωριστά για την κάλυψη των αναγκών όλων των κοινωνικών τάξεων. Τα σχολεία πρέπει να καταρτιστούν έτσι, ώστε κάθε κοινωνική τάξη να μετέχει στις ωφέλειές τους και να αποκτά τις αναγκαίες για αυτήν γνώσεις, κοινωνικές, θρησκευτικές και ηθικές. Για τα αλληλοδιδακτικά σχολεία πρέπει να ληφθεί υπόψη η τρίτη τάξη, ώστε τα παιδιά αποφοιτώντας από αυτά να ξέρουν να διαβάζουν χωρίς δυσκολία και να καταλαβαίνουν τη δημοτική γραπτή γλώσσα, να γράφουν και να λογαριάζουν και να είναι εκπαιδευμένα θρησκευτικώς και ηθικώς. Το Ελληνικό Σχολείο πρέπει να παρέχει τις γνώσεις στη μεσαία τάξη, στους εμπόρους και τεχνίτες, δηλαδή γνώσεις πρακτικές, και νεότερες γλώσσες, ενώ το Γυμνάσιο είναι για όσους προορίζονται για ανώτερες σπουδές. Και στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* διατυπώνονται προτάσεις η κυβέρνηση και τα νομοθετικά σώματα να ασχοληθούν με τη θεραπεία αυτού του ελαττώματος της δημόσιας εκπαίδευσης, η οποία προνοεί για αυτούς που επιθυμούν και μπορούν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές, δε λαμβάνει, όμως, καμιά πρόνοια για όσους εγκαταλείπουν τις σπουδές, διότι δεν έχουν τα μέσα ή για άλλες αιτίες. Σε λίγο χρονικό διάστημα θα γίνει συνειδητό ότι τα παιδιά αυτά, που ξόδεψαν τον πολύτιμο χρόνο της παιδικής ηλικίας στη μάθηση ανώφελων γνώσεων, θα περιφρονήσουν τα βιοποριστικά επαγγέλματα, θα κυνηγούν τις δημόσιες υπηρεσίες και θα γίνουν όχι μόνο άχρηστα, αλλά και επικίνδυνα μέλη της κοινωνίας. Οι προτάσεις και στα τρία περιοδικά αφορούν τελικά ένα "ταξικό", θα μπορούσαμε να πούμε εκπαιδευτικό σύστημα. Δε γίνονται, βέβαια, πράξη με τη δημιουργία σχολείων άλλου τύπου, αλλά με την εγκατάλειψη του σχολείου στις ανώτερες βαθμίδες από τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών τάξεων.

Στον εξαιρετικά υψηλό στόχο της πολιτείας και κοινωνίας, στη διαμόρφωση του χρηστού ανθρώπου, ιδιαίτερος είναι ο ρόλος των δασκάλων. Η κυβέρνηση θεωρεί το επάγγελμα των διδασκάλων της στοιχειώδους εκπαίδευσης σπουδαίο και σημαντικό, για

αυτό ρύθμισε με νόμο τις γνώσεις και την ηθική διαγωγή που πρέπει να έχουν οι μελλοντικοί διδάσκαλοι και ανέλαβε η ίδια το διορισμό τους αναφέρεται στον *Παιδαγωγό*. Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* ο δημοδιδάσκαλος είναι το όργανο, με το οποίο η ηθοποιός μέριμνα της εξουσίας ενεργεί στην απαλή καρδιά των παιδιών. Αυτός με το παράδειγμά του και τη διδασκαλία του προετοιμάζει ενάρετους άνδρες και αγαθούς πολίτες εμπνέοντας την αφοσίωση στα θεία, την αγάπη στην πατρίδα και στον αρχηγό της, την υποταγή στους νόμους και στις αρχές, την ομόνοια με τους άλλους. Οι αγώνες της κεντρικής εξουσίας υπέρ της δημοτικής εκπαίδευσης πρέπει να τείνουν στην απόκτηση τέλειων δημοδιδασκάλων. Μόνον έτσι θα προκύψει η “κατ’ είδος” πραγματική πρόοδος. Στο *Φιλίστορα* τονίζεται πόσο υψηλή είναι η αποστολή του δασκάλου και θεωρείται απαραίτητη η προετοιμασία στα διδασκαλεία όχι μόνο για τους δημοδιδασκάλους αλλά και για τους ελληνοδιδασκάλους και καθηγητές. Παράλληλα και στα τρία περιοδικά τονίζεται ότι ο δάσκαλος πρέπει να ζει υποδειγματικά.

Και στα τρία περιοδικά η γυναικεία αγωγή και εκπαίδευση θεωρούνται απαραίτητα στοιχεία όχι για τη γυναίκα ως αυθύπαρκτη προσωπικότητα, αλλά για να διαπαιδαγωγηθούν ευσεβείς θυγατέρες, φιλόστοργες μητέρες, φιλοπάτριδες, χρηστές πολίτιδες για το καλό της οικογένειας, της πατρίδας και της ανθρωπότητας. Ο Κοκκώνης σε ένα ξεχωριστό άρθρο (που είναι και το μοναδικό στην αρθρογραφία των περιοδικών για τις αντιλήψεις που εκφράζει) και έχει τον τίτλο Περί κορασίων ανατροφής κάνει λόγο για ισότιμη ανατροφή της γυναίκας και του άντρα, ενώ στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* ο Κ. Φρειδερίκος παρουσιάζοντας την εκπαίδευση των κοριτσιών στις ευρωπαϊκές χώρες τονίζει ότι κάθε κοινωνία έχει καθήκον να μεριμνήσει σοβαρά για την ηθική και διανοητική μόρφωσή των κοριτσιών και προτείνει να εφαρμοστούν και στην Ελλάδα τα μικτά σχολεία. Ειδικά για τη γυναικεία αγωγή και εκπαίδευση, όπως και για την ανατροφή του νηπίου, η οποία εντάσσεται σε αυτήν, αξιοπρόσεκτο είναι ότι χρησιμοποιείται γαλλική, κυρίως, βιβλιογραφία από τους συντάκτες των σχετικών άρθρων, τουλάχιστον στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* και στο *Φιλίστορα*.

Ένα ζήτημα, το οποίο αναδείχτηκε σε μείζον θέμα για τους λογίους της εποχής και απορρόφησε μεγάλη πνευματική ενέργεια που θα μπορούσε να διοχετευθεί σε άλλους τομείς ήταν το γλωσσικό.

Ως προς τη γλώσσα στον *Παιδαγωγό* εκφράζεται συμπάθεια για τη “λαλούμενη”. Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* διατυπώνονται προτάσεις υπέρ της “μέσης” οδού, αλλά και ακραίες απόψεις υπέρ της αρχαϊζουσας και μόνο προς τα τελευταία έτη της έκδοσης εκφράζεται συμπάθεια για την ομιλούμενη και γίνεται παραδεκτό, όπως αναφέρεται

χαρακτηριστικά, ότι τα Δημοτικά δεν πρέπει να θεωρούνται ως προπαρασκευαστικά για τις σπουδές στα Ελληνικά Σχολεία, αλλά πρέπει να είναι αυθύπαρκτα και αυτοτελή που έχουν σκοπό να παρέχουν στα παιδιά του λαού τις γνώσεις και δεξιότητες που θα τους χρησιμεύσουν στο επάγγελμα, το οποίο θα ακολουθήσουν, όταν αποφοιτήσουν από το δημοτικό σχολείο και για αυτό πρέπει “να έχωσι προ οφθαλμών ότι παρασκευάζουσι τους παίδας διά τον πρακτικόν βίον. Βάσις δε της παιδείσεως παντός Έλληνος πρέπει να είναι η μητρική του γλώσσα, την οποία πρέπει να σπουδάζη κατά πρώτον και δι’ αυτής να μορφώνηται και αναπτύσσεται ηθικώς και διανοητικώς”.

Στο *Φιλίστορα* εκδηλώνεται σεβασμός στη νεοελληνική γλώσσα, ενώ επικρατεί η άποψη τα διδακτικά βιβλία να είναι απλά νεοελληνικά, προτείνεται η συγκριτική μέθοδος μελέτης της αρχαίας ελληνικής, γίνεται έκκληση για τη συναγωγή της εθνικής παρουσίας της γλώσσας, κατακρίνεται ως “ανωμαλία” η τάση των αττικιστών για επάνοδο της αρχαίας ελληνικής και υποστηρίζεται η μετάφραση των προγονικών συγγραμμάτων, διότι θα βοηθήσει στο να γίνουν αυτά κτήμα του λαού. Αυτό το επιχείρημα ενισχύεται από τις απόψεις του σημαντικότερου, ίσως, νεοανθρωπιστή, του Humboldt, ο οποίος υποστηρίζει ότι το χάσμα ανάμεσα στη λόγια και δημώδη γλώσσα μπορεί να γεφυρωθεί με συνεχή και αμφίδρομη ροή από τους διανοούμενους προς το λαό και τανάπαλιν.

Ως προς τους άλλους άξονες, κοινούς στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* και στο *Φιλίστορα*, περιοδικά στα οποία αρθρογραφούν πανεπιστημιακοί και καθηγητές της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δίνεται ιδιαίτερη σημασία, όπως είδαμε, στην Ιστορία, Φιλολογία-Μυθολογία. Στις σελίδες των άρθρων των σχετικών με αυτές τις επιστήμες παρελαύνουν τα ονόματα των σημαντικότερων ιστορικών, αρχαιολόγων, φιλολόγων της Ευρώπης και δη της Γερμανίας.

Ο ρόλος της Ιστορίας είναι πολύ σημαντικός και στα δύο περιοδικά, στο *Φιλίστορα*, μάλιστα θεωρείται ίδιας σπουδαιότητας με την Παιδαγωγία. Προβάλλεται έντονα, όχι τόσο ο επιστημονικός χαρακτήρας της ιστορίας αλλά ο διδακτικός, η ιστορία κατέχει δεσπόζουσα θέση στην αρθρογραφία ως πηγή άντλησης ιδεωδών και παραδειγμάτων προς μίμηση, στοιχείο που παραπέμπει και πάλι στον ωφελιμισμό. Μεγάλες είναι οι ευθύνες του ιστορικού, ενώ ξεχωριστή είναι η θέση του ελληνικού έθνους στην ιστορία, σύμφωνα με το *Φιλίστορα*. Στην *Εφημερίδα των Φιλομαθών* προβάλλεται η ιδιαίτερη αποστολή του ελληνικού έθνους, σαν νομοτέλεια καθορισμένη από τη Θεία Πρόνοια. Η αρχαία ιστορία είναι μεγαλειώδους σημασίας, ενώ η φιλολογία και μυθολογία συμβάλλουν στη γνώση της, διότι ως στόχος από τους νεοανθρωπιστές τίθεται η αναδόμηση του αρχαίου βίου (altertum) και η αρχαιογνωσία συμβάλλει στη σύνδεση με την αρχαιότητα, της οποίας

πρέπει να ενστερνιστούν το νου, καθώς οι απόγονοι τέτοιων προγόνων έχουν καθήκον να μη καταισχύνουν τη δόξα εκείνων.

Στην πράξη, βέβαια, αυτό γίνεται παραδεκτό και στα δύο περιοδικά, δεν πραγματώνεται ο στόχος της αναδόμησης του αρχαίου βίου, καθώς οι δάσκαλοι εμμένουν στη γραμματική και στο συντακτικό και δεν καθοδηγούν τη νεότητα στα αριστουργήματα της προγονικής καλλιτεχνίας και στην πραγματική μόρφωση της διάνοιας και της καρδιάς.



Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στις εξής διαπιστώσεις για την περίοδο που μελετήσαμε:

Κατά το 19<sup>ο</sup> αιώνα οι προσδοκίες από την παιδεία και εκπαίδευση ήταν υψηλές (αυτό, βέβαια, συμβαίνει και σήμερα), ενώ ταυτόχρονα δε συνηγορούσαν οι άλλες συνθήκες, κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές για την πραγμάτωση αυτών των προσδοκιών.

Οι διαφωτιστές είχαν διαμορφώσει με τις προτάσεις τους ένα εκπαιδευτικό σύστημα όλων των βαθμίδων με το αντίστοιχο πρόγραμμα σπουδών, επιδίωκαν τη διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου Έλληνα πολίτη με τη μεθοδική διδασκαλία και κάτω από την καθοδήγηση σωστών δασκάλων, αλλά “συμβιβάστηκαν” μπροστά στο οικονομικό βάρος και την έλλειψη δασκάλων υιοθετώντας την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, η οποία θεωρήθηκε “πανάκεια” για εκείνη την εποχή. Και ενώ επιδίωκαν την ελεύθερη σκέψη, τη διανοητική ανάπτυξη και την πνευματική χειραφέτηση του παιδιού συνέβαλαν στην υιοθέτηση ενός παιδαγωγικού-εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο θα έφερε εντελώς άλλη τροπή στις επιδιώξεις τους και θα γινόταν η τροχοπέδη της ελληνικής παιδείας, καθώς εφαρμοζόταν τυφλά και μηχανιστικά. Οι αμφισβητήσεις και η κριτική για την αποτελεσματικότητα του συστήματος, το οποίο, κατά την άποψη των εκπαιδευτικών, οδηγούσε στην υπερβολική ανάπτυξη των διανοητικών δυνάμεων, έστρεψαν την ελληνική παιδεία στον αντίποδα, καθώς δόθηκε υπερβολική έμφαση στην ανάπτυξη των ηθικών δυνάμεων. Σε αυτή τη φάση το σύστημα του Έρβαρτου θεωρήθηκε ως το πιο κατάλληλο και ως νέα “πανάκεια” για την ελληνική εκπαίδευση, καθώς παράλληλα δεν ερχόταν σε αντίθεση με τις αντιλήψεις της εποχής, την ιδεολογία και τις επιδιώξεις του νεοελληνικού κράτους.

Η μελέτη της ιστορίας της ελληνικής εκπαίδευσης και της παιδείας που παρεχόταν σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του 19<sup>ου</sup> αιώνα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ελληνική κοινωνία και πολιτεία επιδίωκαν μέσω του σχολικού συστήματος να διαμορφωθούν πολίτες εγγράμματοι, για να στελεχώσουν τη δημόσια διοίκηση, την εκπαίδευση, το Πανεπιστήμιο, πιστοί στο βασιλιά, προσκολλημένοι στην αρχαία εύκλεια, τη θρησκεία, στην αντίληψη ότι ο ελληνικός λαός είναι ο “περιούσιος” λαός. Δεν δόθηκε καμία προσοχή στην επαγγελματική και τεχνολογική εκπαίδευση, διότι δεν ήταν απαραίτητοι οι εξειδικευμένοι εργάτες ή οι τεχνίτες, διότι απλούστατα, η βιομηχανία ήταν σχεδόν υποτυπώδης. Έτσι οι λίγες φωνές για εκσυγχρονισμό και πρόνοια για το μέλλον σκεπάζονται από το πλήθος εκείνο που βαυκαλίζεται με το παρελθόν.

Είναι πραγματικά πολύ δύσκολο να μιλήσουμε με βεβαιότητα και να αποφανθούμε ότι η ελληνική παιδαγωγική σκέψη στο διάστημα της πεντηκονταετίας από την ίδρυση του

ελληνικού κράτους και μέχρι την επίσημη καθιέρωση του Ερβαρτιανού συστήματος ακολούθησε αποκλειστικά "αυτή ή εκείνη την πορεία" ή ακολούθησε "αυτό ή εκείνο το παιδαγωγικό ρεύμα". Οι αναφορές σε απόψεις παιδαγωγών και λογίων του 19<sup>ου</sup> αιώνα αλλά και προηγούμενων αιώνων από τις ευρωπαϊκές χώρες είναι πολύ συχνές, αλλά παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και χρησιμοποιούνται, όταν οι αρθρογράφοι θέλουν να στηρίξουν τις απόψεις τους για διάφορα ζητήματα. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά ότι η βιβλιογραφία της Εφημερίδας των Φιλομαθών στα Παιδαγωγικά άρθρα είναι κατά βάση αγγλική και γαλλική και προς το τέλος της έκδοσης γερμανική είτε από το πρωτότυπο είτε από γαλλικές μεταφράσεις, ενώ στο Φιλίστορα γερμανική και στα άρθρα για τη γυναικεία αγωγή γαλλική είτε ελβετική (γαλλόφωνη). Δεν υπάρχουν ενδοιασμοί ως προς την υιοθέτηση ποικίλων απόψεων από τους λογίους της δυτικοευρωπαϊκής σκέψης. Παράδειγμα στο *Φιλίστορα* γίνεται αναφορά στον Diesterweg για τις οδηγίες στο δάσκαλο, στον Humboldt, για να ενισχυθεί η επιχειρηματολογία στη χρήση της απλής γλώσσας, ενώ ταυτόχρονα διατυπώνονται προτροπές για ελληνορθόδοξη χριστιανική αγωγή.

Αντιφατικότητα παρατηρούμε και ως προς τα πρότυπα που προβάλλονται για το εκπαιδευτικό σύστημα. Από τη μια κατακρίνεται η εισαγωγή ξένου εκπαιδευτικού συστήματος στο ελληνικό κράτος και από την άλλη προβάλλονται οι επιτεύξεις στην εκπαίδευση στις ευρωπαϊκές χώρες. Η αντιφατικότητα αυτή επεκτείνεται και στις απόψεις που διατυπώνονται γενικότερα για τη νεοελληνική κοινωνία. Εκδηλώνονται φοβίες και επιφυλάξεις για την εισαγωγή ξένων ηθών και διατυπώνονται εκκλήσεις για τη διατήρηση του πατροπαράδοτου ελληνικού τρόπου ζωής, παράλληλα, όμως, προβάλλεται η πρόοδος και τα επιτεύγματα των άλλων κρατών, καθώς και οι συνήθειες και η νοοτροπία των πολιτών τους. Όλες αυτές οι αντιφάσεις δίνονται πολύ παραστατικά από τα ίδια τα περιοδικά: *"όλοι θλίβονται και βασανίζονται ότι η ακαταστασία και ακοσμία ήτις παρατηρείται κατά τον πολιτικόν μας βίον, κατά τα ήθη, κατά τον χαρακτήρα επικρατεί και κατά την γλώσσαν, το πράγμα εκείνο ο χαρακτηρίζει ιδίως τον λογικόν άνθρωπον και δείται υπέρ παν άλλο κανόνος και μέτρων"*<sup>1030</sup>.

Το τελικό μας συμπέρασμα είναι ότι οι παιδαγωγοί-εκπαιδευτικοί εκείνης της εποχής αντλώντας στοιχεία από παιδαγωγικά ρεύματα της Δύσης, αντιφατικά μεταξύ τους, όπως το Διαφωτισμό και το Νεοανθρωπισμό, αλλά και άλλα πνευματικά κινήματα, όπως το νεοκλασικισμό, τον ιστορισμό, το ρομαντισμό και παράλληλα προσκολλημένοι στην

---

<sup>1030</sup> *Φιλίστωρ*, 15/7/1861, τόμος Β', τεύχος 17, σ. 193-207. 15/7/1861, τόμος Β', τεύχος 17, σ. 193-207. Ο Α. Κυπριανός στο άρθρο "Περί αναλογίας και ανωμαλίας κατά τους καθ' ημάς χρόνους".

ιδεολογία που είχε διαμορφωθεί στο ελληνικό κράτος, μέσα στις γνωστές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές συνθήκες του 19ου αιώνα, την αναζωπύρωση του θρησκευτικού αισθήματος και τη βαριά κληρονομιά του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος και των προγονικών συγγραμμάτων, τα οποία έγιναν αντικείμενο μελέτης των επιστημών στη δυτική Ευρώπη, δεν συγκρότησαν την παιδαγωγική σε επιστήμη, αλλά ουσιαστικά διαμόρφωσαν μια παιδαγωγική “ιδεολογία”, την ελληνοχριστιανική, με κύριους άξονες την αρχαιότητα και την Ορθοδοξία. Με γνώμονα αυτή την ελληνοχριστιανική “ιδεολογία” διαπαιδαγωγούσαν τη νεολαία της εποχής και καθόρισαν το αναλυτικό πρόγραμμα της εκπαίδευσης.

Οι προτάσεις τους είναι τελικά το απόσταγμα των δυτικών επιδράσεων και των ελληνικών ιδιαιτεροτήτων.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

### ΠΗΓΕΣ

*Ερμής ο Λόγιος*, 1811-1821, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, 10 τόμοι, Αθήνα 1988-1990

*Παιδαγωγός*: 31 Ιανουαρίου 1839-30 Νοεμβρίου 1840 (24 τεύχη)

*Εφημερίς των Μαθητών*: 19/10/1852 έως 14/5/1855 (τεύχη 1-116)

*Εφημερίς των Φιλομαθών*:

Α΄ περίοδος. 24/5/1855 έως 31/12/1876 (τεύχη 117-856)

Β΄ περίοδος. 1/4/1877 έως 15/3/1881 (96 τεύχη)

*Φιλίστωρ*: Ιανουάριος 1861-Δεκέμβριος 1862 (36 Τεύχη)

*Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι εις τον Α΄ τόμον των Βίων του Πλουτάρχου. Συλλογή των εις την Ελληνικήν Βιβλιοθήκην και τα Πάρεργα Προλεγομένων*, επιμ. Φ. Φουρναράκη, Παρίσι 1833. Ανατύπωση: Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα Μ.Ι. Ε. Τ., 1984

*Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, 1822, επιμ. Θ. Π. Βολίδη, Αθήνα 1933

Αδαμάντιος Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς* (4 τόμοι), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986-1995

Αδαμάντιος Κοραΐς, *Αλληλογραφία* (6 τόμοι), ΟΜΕΔ, Αθήνα 1964-1984

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγέλου, Α., *Των Φώτων, Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988

Αντωνίου, Δ., *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α΄, Β΄, Γ΄, Αθήνα 1987

Αντωνίου, Δ., *Οι Απαρχές του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού στο Νεοελληνικό Κράτος: Το Σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, Αθήνα 1992

Αργυροπούλου, Ρ., Δ., *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα. Από το 1928 ως το 1922*, τόμος Α΄, Αθήνα 1995

Αργυροπούλου, Ρ., Δ., *Νεοελληνικός Ηθικός και Πολιτικός Στοχασμός. Από το Διαφωτισμό στο Ρομαντισμό*, Θεσσαλονίκη 2003

- Βαρμάζης, Νίκος, Δ., *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Από την Αναγέννηση ως την καθιέρωση της δημοτικής (1976)*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1991
- Βερέμης Θ., Κιτρομηλίδης Π., Κολιόπουλος Ιω., Κωφός Ευ., Κιτρόεφ Αλ., *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Εισαγωγή -επιμέλεια Θάνος Βερέμης, Μετάφραση Γ. Στεφανίδη, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997
- Βεργωτής, Μ., *Δοκίμιον περί της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1873
- Bowen, J., *A History of Western Education. The Modern West Europe and the New World*, USA 1981, Volume III
- Γεδεών, Μ., *Η πνευματική κίνηση του γένους ημών κατά τον ΙΗ΄ και ΙΘ΄ αιώνα*, (Επιμ. Αγγέλου, Α.-Ηλιού, Φ.), Αθήνα 1976
- Γκίνης, Δ., -Μέξας, Β., *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, Αθήναι 1939
- Γκίνης, Δ., *Κατάλογος Ελληνικών Εφημερίδων και Περιοδικών*, Αθήνα 1967
- Γκόντοβος, Α., Μαυρογιώργος, Γ., Παπακωνσταντίνου, Π., *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*, Αθήνα 1996
- Cohen, L., /Manion, L., *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, Μετάφραση Μητσοπούλου, Χ.,-Φιλοπούλου Μ., Αθήνα 1997
- Cornpayre, G., *The History of Pedagogy*, μετάφραση Payne, W., H., London 1900
- Derwissis, S., N., *Die Geschichte des Griechischen Bildungswesens in der Neueren Zeit mit besonderer Berücksichtigung der Einflüsse der Deutschen Padagogik*, Bern 1976
- Δημαράς, Α., *Η Μεταρρύθμιση που δεν Έγινε* (Τεκμήρια Ιστορίας), Αθήνα 1990
- Δημαράς, Κ., Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985
- Δημαράς, Κ., Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1998
- Δημαράς, Κ., Θ., *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1994
- Δημαράς, Κ., Θ., *Κ. Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του-η ζωή του-το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986
- Δημαράς, Κ., Θ., *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και Φιλολογική*, Σειρά Ιστορίας του Πανεπιστημίου-1, Αθήνα 1987
- Δημαράς, Κ., Θ., *Λεξικογραφία και Ιδεολογία*, Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1980
- Debesse Maurice-Mialliaret Gaston, *Οι Παιδαγωγικές επιστήμες*, τόμος 2, *Ιστορία της παιδαγωγικής*, Αθήνα 1982

- Dimaras, A., *Foreign, and particularly English, influences on educational policies in Greece during the War of Independence and their development under Capodistrias, 1821-1831*, University of London, 1973
- Εξαρχόπουλος, Ν., *Εισαγωγή εις την παιδαγωγικήν*, Αθήναι 1950
- Ευαγγελόπουλος, Σπ., *Ιστορία της νεοελληνικής Εκπαίδευσης: Η οργάνωση και διοίκηση της εκπαίδευσης*, Αθήνα 1987
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., *Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1983
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδ., *Η Παιδαγωγική Σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μ. Μοντεσσόρι*, Θεσσαλονίκη 1996
- Ισηγόνης, Αντ., *Ιστορία της Παιδείας*, Αθήναι 1964
- Κακριδής, Ι., Θ., *Οι αρχαίοι Έλληνες στη Νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, Αθήνα 1997
- Κανάκης, Ιω., Ν., *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου. Από την Αλληλοδιδασκτική ως την επικράτηση του Νεοερβατιανισμού*, Αθήνα 1995
- Κιτρομηλίδης, Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες, μετάφραση Στέλλας Νικολούδη*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000
- Κονδύλης, Π., *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι Φιλοσοφικές Ιδέες*, Αθήνα 1988
- Λέφας, Χρ., *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1942
- Μάγερ Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου 1790-1900*, Αθήνα 1957
- Μαρκαντώνης Ι., *Προλεγόμενα εις Σχέδιον Μακροταξινομίας των Παιδαγωγικών Αντικειμένων*, Αθήνα 1973
- Μαυροσκούφης, Δ., *Απόψεις και τάσεις για την εκπαίδευση κατά τη διάρκεια του αγώνα, 1821-1827*, μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 1991
- Μαυροσκούφης, Δ., *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1996
- Μοσκώφ, Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, ιστορική μελέτη, Αθήνα 1978
- Mosse, Cl., *Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, Μετάφραση Φλώρου-Μπιργάλια, Ν., Αθήνα 1998
- Μπακαλάκη, Α., -Ελεγγίτου, Ε., *Η εκπαίδευση "εις τα του οίκου" και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική*

μεταρρύθμιση του 1929. Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987

Μπονίδης, Κ., Θ., *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 2004, σ. 81 κε.

Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα 1985

Μωραΐτης, Δ., Γ., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, εν Αθήναις 1927

Νιάσιουτζικ, Παυλίνα-Μαρία, *Προτεσταντισμός και Διαφωτισμός στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της “Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων” (1937-1844)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1999

Ξωχέλλης, Π., *Θεμελιώδη Προβλήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης*, Θεσσαλονίκη 2004

Οικονόμου, Χρ., *Ο Κοραΐς ως Εθνικός Παιδαγωγός*, Αθήναι 1904

Παπαδάκη, Λ., *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αι.*, Αθήνα 1992

Papadopoulou-Ainalidou, Wassiliki, *Der Altgriechische Unterricht in der Secundarstufe des neugriechischen Schulwesens von 1836 bis 1976: implizite Erwartungen und explizite Lernziele*, München 1995

Παπακωνσταντίνου, Θ., Γ., *Ο Παιδαγωγός, Εισαγωγή-Παρουσίαση- Ευρετήρια*, Αθήνα 1982

Παπακωνσταντίνου, Π., -Ανδρέου, Α., *Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, Αθήνα 1992

Πολίτης, Α., *Ρομαντικά χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14. Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, 1998

Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1985

Ρέμπλε, Α., *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, Μετ. Χατζηστεφανίδης Θ.-Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Σ., Αθήνα 1990

Σαχίνης, Απ., *Συμβολή στην Ιστορία της Πανδώρας και των Παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964

Σκοπετέα, Ε., *Το “Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1984

Τερζής Ν., Π., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Πρόγραμμα και πραγματικότητα- Πράγματα και πρόσωπα*, Θεσσαλονίκη 1993

- Τζήκας, Χ., Π., *Ο Ι. Π. Κοκκώνης και ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Μεταπτυχιακή εργασία, Θεσσαλονίκη 1991
- Τζήκας, Χ., Π., *Το Βασιλικό Διδασκαλείο 1834-1864*, Θεσσαλονίκη 1996
- Τζουμελέας, Σ., Γ., -Παναγόπουλος, Π., Δ., *Η εκπαίδευση μας στα τελευταία 100 χρόνια*, Αθήναι 1933
- Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Μετ. Ιω. Πετροπούλου-Κ. Τσουκαλάς, Αθήνα 1987
- Τσεσμετζή- Μαραγκάκη Δ., *Η παιδαγωγική κατάρτιση των Εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης, 19ος αι. Το Διδασκαλείο της Μέσης Εκπαίδευσης (1910-1916)*, Θεσσαλονίκη 1990
- Φίλος, Στ., *Το χρονικό ενός θεσμού: η διοίκηση και η εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία εκατονταπεντηκονταετία 1832-1982*, Αθήνα 1984
- Φραγκουδάκη, Α., *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, Αθήνα 1983
- Χατζηβασιλείου, Β., Γ., *Το σύστημα ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1988
- Χατζηδήμου, Δ., *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική. Βασικές έννοιες και βασικά ερωτήματα της Παιδαγωγικής*, Θεσσαλονίκη 1991
- Χατζηστεφανίδης Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα 1986
- Χατζόπουλος, Κ., *Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991
- Χοϊδά, Κ., *Το μάθημα των γαλλικών στα Ελληνικά Σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης του Ελεύθερου Κράτους και του Έξω Ελληνισμού κατά τον 19ο αιώνα: Σκοπός, περιεχόμενο, οργάνωση*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003
- Χρηστοβασίλης, Χρ., *Διηγήματα του Μικρού Σκολείου*, Θεσσαλονίκη 1996
- Wilcken, Ulrich , *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μετάφρ. Ιω. Τουλουμάκου, 7η έκδοση, Αθήνα 1976
- Windelband, W., -Heimsoeth, H., *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, Μετάφραση Ν., Μ., Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980-85, 3 τόμοι



## ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ-ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Σεμινάριο ΠΕΦ 17, Αθήνα 1994. *Εθνική Ιδεολογία και Ιστοριογραφία*

Τα ιστορικά, τ. 34, Αθήνα 2001, Σιγάλας, Ν., *Ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός*

Χιόνη, τεύχη 119, Ιανουάριος 2002 και 120, Φεβρουάριος 2002, όπου δημοσιεύονται οι εισηγήσεις του Συμποσίου στη Χίο. Το Συμπόσιο οργανώθηκε από το Μεταπτυχιακό τμήμα του Τομέα Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμοι ΙΑ΄, σ. 306-328, ΙΒ΄, σ. 587-593, ΙΓ΄, Αθήνα 1975 σ. 484-491 και ΙΔ΄, σ. 409-413, Αθήνα 1977

Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τόμοι 1,2,3, Αθήνα 1967 και 4,5, Αθήνα 1968

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος

## ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

### A

Aime-Martin, 92

### B

Baird, 165  
Barrau Th. H., 109, 235  
Basedow, 67, 364  
Bell, 30, 35  
Bentham, 61  
Bernhardy G., 317  
Bertrand, 154, 276  
Beule, 154, 155  
Blackie, 123  
Boeckh, 298, 311  
Breal, 154  
Brunet de Presle, 154  
Buisson F., 212, 260

### C

Campan, 210  
Campe J., 363  
Campessedes E., 212  
Carlisle, 122  
Cheron, 352  
Cherrier, 35  
Chomel, 70  
Choron, 35  
Clyde I., 123  
Comenius, 23  
Coste P., 26  
Cousin V., 49

### D

D' Eichtal, 154  
Daremborg, 154  
Davide, 154  
De La Chabeaussiere P., 22  
De Laborde A., 50  
De Lasteyrie C., 35, 50  
De Launay P., 260, 262  
De Pauw C., 128  
De Saussure, 354  
De Tracy D., 362  
Degerando, 38  
Deville, 154, 155, 156  
Didot, 154  
Diesterweg, 276, 331, 370, 377  
Droysen J. G., 133  
Du Galteyres R., 124  
Duclos, 260  
Dunn H., 234  
Dutrone H. A., 50  
Duvillard J., 302  
Dwight, 234

### E

Egger, 124

### F

Fallmerayer, 108, 129, 135, 139, 142, 368  
Fauriel, 317  
Fellenberg, 35, 45  
Felton, 122, 153  
Fenelon, 270  
Fichte, 370  
Finley, 308  
Fontenelle, 21  
Francke, 23, 41  
Franz, 52  
Fraser K., 211  
Froebel, 261  
Froelich, 210

### G

Gaultier, 35  
Gauthiey K., 235  
Gavard A., 212  
Gibbon E., 127  
Gidel, 154  
Giese, 317  
Girard, 154  
Girordin S. M., 154  
Goumy, 154  
Graffunder, 260  
Graser I. B., 260  
Grazer, 263  
Greard, 245  
Guigniaut, 154  
Guilletiere, 36  
Guizot, 38, 49, 326  
GutsMuths J. C. F., 13

### H

Haase, 312  
Harnisch, 263  
Havet, 154  
Hegel, 359, 370  
Herder, 364  
Heyse, 316  
Hippeau, 211  
Hobbes, 61  
Humboldt, 24, 46, 316, 374, 377  
Hunfalvy P., 155

### J

Jacobs, 278, 331  
Jacotot, 260  
Jomard, 38, 50

Jouffroy T., 307  
Jourdain, 154

## K

Kiesewetter I. G., 40, 65  
Knight, 154  
Korck C. L., 52

## L

La Fontaine, 267, 322  
Lancaster, 30, 35  
Laveleye, 211  
Legouve, 154  
Lersch, 317  
Leveque, 154  
Lieber Fr., 233  
Liebig, 268  
Locke J., 21, 25, 26, 61  
Longfellow, 211  
Longperier, 154

## M

Müller M., 155  
Macaulay, 251  
Maury, 154  
Mauthner, 353  
Mennehand E., 267  
Miller, 154  
Mommsen, 311  
Montesquieu, 21, 22, 127  
Muratori A., 25

## O

Olivier, 263  
Oppel K., 248

## P

Paroz J., 259  
Pauler, 155  
Perrot, 154  
Pestalozzi, 23, 28, 45, 92, 204, 263, 364

## R

Rimbaud A., 210  
Ravaisson, 154  
Reichardt, 312  
Renan, 154  
Rendu, 333  
Renier, 154, 278  
Rollin, 36, 128  
Rost, 278  
Rousseau, 24, 67, 246, 364

## S

Salzmann C.G., 13  
Sarazin C. L., 49- 51  
Schelling, 298  
Schmidt K., 84  
Schulz, 263  
Schwab, 212  
Seltzam, 260  
Soave Fr., 21  
Spengel, 317  
Sprengher L., 298  
Stefani, 260  
Stoll W., 130, 231, 283

## T

Thery, 352, 354  
Thiersch, 298  
Thun L., 155  
Thurot, 154  
Trefort, 155  
Tschokke H., 247

## V

Vinet, 211  
Vogel, 260

## W

Waddington, 154  
Waitz, 354, 355  
Wescher, 154  
Wolf, 24, 312  
Wyene J., 21

## Z

Zschokke, 207, 287

## A

Αβράς Ι., 132  
Αγγελόπουλος Ιω., 105  
Αθανασιάδης Σ., 131  
Αιγινήτης Δ., 169  
Αινιάν Δ., 156, 157  
Αίσωπος, 26  
Αλεξανδρίδης Δ., 31  
Αλέξανδρος, 133, 135, 145  
Αμαλία, 114  
Άμαντος Κ., 135  
Αμιλτόν, 352  
Αναγνωστάκης, 111  
Αναζηρόπουλος Σ., 222  
Αναργύρου Αν., 116, 141, 282, 283, 308, 309  
Ανδρεάδης Μ., 302  
Αντωνιάδης Α. Ι., 277, 282, 291  
Αντωνιάδης Εμμ., 302  
Αντωνιάδης Π., 334  
Αντωνόπουλος Μ. Γ., 230, 257, 276

Απολλώνιος, 319  
Αποστολίδης Γ. Κοσμητής, 51  
Αποστολίδης Δ., 270, 289  
Αποστολίδης Μ., 52  
Αργυρόπουλος Π., 54, 151, 163, 169, 175, 222, 223, 288

Αριστείδης Γ. Α., 302  
Αριστόβουλος Φ., 271  
Αριστοτέλης, 102, 134, 252, 271, 319, 335, 345, 346, 363  
Αρριανός, 26  
Ασπασία, 93, 139  
Αστέρης Β., 114  
Ασόπιος Κ., 49, 112, 122, 123, 129, 133-135, 149, 153, 165, 230, 278, 281, 295, 299, 312, 358  
Αυγερινός Α. Δ., 117, 171, 192, 193, 197, 209, 226, 232, 263, 276  
Αφεντούλης Θ., 153, 169

## B

Βάζεδοφ, 67  
Βακαλόπουλος, 214  
Βακαλόπουλος Γ. Α., 150, 171  
Βάκων, 32  
Βαλασόπουλος Ι., 171, 172, 194-196, 214, 292  
Βαλαωρίτης Α., 148  
Βάμβας Ν., 91, 122, 290  
Βαρβάκης, 178  
Βαρβάτη, 344  
Βαρβάτης Κ., 148  
Βαρδαλάχος Κ., 31, 91  
Βάρδας Φ., 302  
Βαρρώ Θ. Η., 270  
Βάρτας Τ., 302  
Βάσεδοφ, 41, 362  
Βασιλείου Γ. Α., 29, 31, 257, 288, 310  
Βάφας Χ., 191, 216  
Βελισσάριος Ιω., 302  
Βέλλιος Γ. 302  
Βέλλος, 35  
Βελονάκης Μ. Ν., 288, 345  
Βελτίονας Γ., 223  
Βενθύλος Γ., 52  
Βενιζέλος Θ., 130  
Βενιζέλος Μ., 257  
Βερέττας Ιω. Φ., 132, 288  
Βίκος Α., 224, 231  
Βιρβίλλης, 309  
Βλαδής, 123  
Βλάχης, 123  
Βλαντής Σ., 128  
Βλαστός Ι., 99  
Βλάχος Α., 125, 158  
Βλάχος Σ., 49, 54, 174, 292  
Βογάσαρης, 223  
Βοκκάκιος, 323  
Βόλδεμαρ, 67  
Βολταίρος, 135  
Βολφ Ι., 135  
Βονιφάτιος, 233  
Βούλγαρις Ευγ., 21, 23, 121, 195  
Βουτσινάς Ι. Γ., 118, 291  
Βραϊλας Α., 169  
Βρανάς Δ., 253  
Βρετός Μ. Π., 114, 145, 319  
Βρούγγαμ, 182

Βυζάντιος Σ., 53-55, 148, 175, 188, 191, 221

## Γ

Γαζής Α., 31  
Γεννάδιος Α., 191  
Γεννάδιος Γ., 39, 40, 149, 177, 253  
Γεράκης Γ. Α., 159, 257, 275, 276, 349  
Γεωργιάδης Π., 223  
Γιαννόπουλος Δ., 151  
Γιαννόπουλος Ε., 257  
Γιαννοπούλου Ι., 284  
Γίββων, 127  
Γκενεράλης Ι., 226  
Γκίκα Ε., 204  
Γκίμπον, 135  
Γκιόλμας Μ., 277  
Γκρεγκορόβιους, 135  
Γκύλφορντ, 31  
Γλάδστον, 112  
Γλασέριος Κ., 150  
Γλαυκοπίδης Σ., 302  
Γρηγόριος ο Ε΄, 37  
Γρηγόριος ο ΣΤ΄, 274  
Γριμμ, 312

## Δ

Δαμασκηνός, 23, 28, 29, 90, 284  
Δάντης, 147, 323  
Δάρβαρις Δ., 34, 35, 43, 89, 90, 271  
Δάν Θ., 273  
Δαβίδ, 91  
Δελεπέ, 70  
Δεληγεώργης Ε., 167, 168, 183  
Δενδρινός Ιερ., 23  
Δεσωσούρ, 234  
Δηλιγιάννης Θ. Π., 220  
Δημακόπουλος Φ., 278  
Δημητρακόπουλος Α., 137  
Δημητριάδης Π., 224  
Δήμιτσας Μ. Γ., 285  
Δημοσθένης, 26, 133, 145, 278, 290, 307, 310, 350  
Διαμαντόπουλος Α., 153  
Διδερότος, 233  
Διομήδης Π., 257  
Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, 65  
Δίων Χρυσόστομος, 319  
Δόσιος Κ., 169, 191, 257  
Δουβιλιάρντ Ι., 302  
Δούκας Ι. Μ., 30, 36  
Δούκας Ν., 128, 322  
Δραγάσης Χ., 151, 282  
Δραγούμης Ν., 273  
Δραΐκης Ιω., 174, 175, 269, 277  
Δρόσος Δ. Ν., 131, 169, 190, 225, 231  
Δώρα ντ' Ίστρια, 203  
Δωρόθεος, 128

## E

Έγκα, 135  
Εμμανουήλ Γ., 21, 302  
Έρδερος, 77

Ερκουλίδης Κ. Α., 52  
Ερμιογένης, 318  
Ευγενίδη Μ., 201  
Ευστρατιάδης Π., 151

## Z

Ζαβίρας Γ., 21  
Ζαβιτσάνος Γ. Ν., 288  
Ζαΐμης Θ. Α., 163, 226, 230, 278  
Ζαμπέλιος Σ., 137, 138, 142  
Ζάνος Π., 169, 257  
Ζάππας Ευ., 116  
Ζαχαρίου Α., 302  
Ζέπος Ιω., 130, 284  
Ζωγράφος Χ., 132

## H

Ηλιάδης, 121  
Ηροδότου, 26  
Ησαΐας Ιω., 120

## Θ

Θεανώ, 93  
Θεοδωρόπουλος Ι. Γ., 288  
Θεολόγος Π., 257  
Θεοτόκης Ν., 121  
Θεόφιλος, 116  
Θουκυδίδης, 26, 128, 145, 322

## I

Ιακώβης, 67  
Ιαννόπουλος, 175  
Ιασεμίδης Π., 130, 277, 283  
Ιγνάτιος, 32  
Ιεροκλής, 29  
Ιωαννίδης Α., 149, 269, 291  
Ιωαννίδης Δ., 275  
Ιωαννίδης Σ., 302  
Ιωαννίδης Χ., 100  
Ιωαννόπουλος, 200  
Ιωάννου Φ., 111, 113, 116, 117, 129, 131, 138, 144-147, 158, 162, 164, 166, 169, 173, 175, 229, 273, 278, 302, 319, 358

## K

Καβανιάρη Α., 206  
Καγκελάριος Α., 128  
Καζάκος Ι., 184  
Καΐρη Ευ., 126  
Καισάριος Δαπόντες, 128  
Καλκανδής Π., 345  
Καλλιγής Π., 126, 135, 230, 276  
Καλλιφρονάς Δ., 130, 218, 225, 276  
Καλλιφρων, 302  
Καλλονάς, 363  
Κάμπης Ι., 91  
Κανακάρης Θ., 229  
Κανέλης Κ., 155

Κανελλόπουλος, 289  
Καντ, 32  
Κάντιος, 234  
Καπετανάκης, 121  
Καποδίστριας Ιω., 45, 49, 50, 52, 179  
Καπώτος Α., 113, 216  
Καραθεοδωρής, 69  
Καραμάνος, 174, 175, 269  
Καραπάνος Κ., 132  
Καρούσος, 302  
Καρτέσιος, 32  
Καστόρχη Ευθ., 151, 158, 169, 278, 281, 298  
Κεχαγιάς Ε., 257  
Κλεόβουλος, 37, 38, 50, 87, 90, 179  
Κλύδης, 123  
Κοβδελάς, 121  
Κοδέμος, 124  
Κοδρικός Π., 21, 31  
Κοϊντιλιανός, 39  
Κοκκίδης Κ., 287  
Κοκκινάκης Κ., 31, 38, 51  
Κόκκινος Εμμ., 116, 146, 147, 191, 302, 309  
Κοκκώνης, 15, 49, 50-55, 57-64, 67-71, 75, 76, 78, 79, 81, 82, 86, 90, 92, 93, 103, 149, 174, 175, 184, 189, 255, 259, 269, 362-364, 373, 382  
Κονοφάος, 109  
Κοντιλιάκ, 32  
Κοντογόνης Κ., 129, 169, 278, 358  
Κόντος Κ., 144, 216, 302, 321  
Κοντόσταυλος Αλ., 146, 147, 169, 216  
Κόπης Κ., 276  
Κοραδάς Π., 148  
Κοραής Αδ., 19, 22, 23, 27, -32, 35, 43, 49, 50, 54, 65, 90, 128, 132, 133, 138, 143-148, 152, 157, 283, 290, 299, 310, 315, 316, 319, 346, 350, 356-358, 361, 364, 379, 382  
Κορίδης Δ., 214  
Κόριννα, 93  
Κορμενέν Κ., 243  
Κορομηλάς Α., 118, 277  
Κορωναίος Γ., 291  
Κοτζάκης Α., 223  
Κουμανούδης Σ., 15, 129, 138, 139, 151, 169, 278, 281, 290, 297-299, 302, 307, 311, 315, 321, 322, 335, 337, 344, 356, 358  
Κούμας Κ. Μ., 41-43, 121  
Κουπιτόρης Π. Δ., 277, 302  
Κούρτιος, 315  
Κουσκούρη Π., 200  
Κουτσούδης Μ., 120  
Κουτσουρέλης, 302  
Κοφινιώτης Ε., 277  
Κρόσβυ, 122  
Κρυγέρος Β., 151  
Κυπριανός Α., 302, 312, 314, 315, 317, 318, 377  
Κυριακίδης Σ., 50  
Κυριακόπουλος Δ. Η., 232, 245, 262, 267, 268, 282, 285, 291  
Κυριακός Α. Δ., 137, 139, 284  
Κωλέττης Ι., 298  
Κωνσταντίνος Γ., 45  
Κωνσταντινίδης Γ., 52, 174, 175, 184, 191, 234, 257, 259, 269, 273, 276, 288, 344  
Κωνσταντινίδης Π., 217  
Κωστής Κ. Ν., 257, 302  
Κωστόπουλος Α. Γ., 151, 302  
Κωτσάκης Α., 277

**Λ**

Λαγκαστέρος, 35  
 Λαζαρίδης Η., 276  
 Λαΐλος, 278  
 Λάμπνις, 32  
 Λάκων Β., 276  
 Λαμπίσης, 344  
 Λάμπρος Μ. Π., 132  
 Λάμπρος Σ. Π., 132, 135  
 Λάμπρου Π., 257  
 Λαμπρύλος Κ., 257  
 Λαουτάρη, 224  
 Λασσάνη, 39, 40  
 Λασσάνης Γ., 39, 40, 278  
 Λάτρης Ι., 153  
 Λεβαδεύς Ι. Ν., 275  
 Λεβή Μ., 234, 288, 345  
 Λεκόπουλος, 295  
 Λεοντιάς Σ., 202, 203  
 Λέσσιγκ, 147  
 Λιβαδάς Θ., 140, 145, 302  
 Λίμπερ Φ., 233  
 Λινδεμάγιερ, 205  
 Λίνδνερ Γ. Α., 291  
 Λιτίνος Ι., 21  
 Λογοθέτης Π., 257  
 Λοκ, 32  
 Λομβάρδος Κ., 188  
 Λόντος Α. Χ., 225, 226, 290  
 Λυκούργος, 30, 36

**Μ**

Μαγκάκης Ε., 224  
 Μάγνης Κ. Ν., 99  
 Μακάριος, 38  
 Μανουήλ Τενέδιος, 128  
 Μανούσης Κ. Θ., 129, 146, 278, 281, 358  
 Μανταλόπουλος Π., 226  
 Μαρουδής Κ. Ι., 274, 344  
 Μαρτζώκης Α., 291  
 Μαϋρέρος, 160  
 Μαυρογιάννης, 322  
 Μαυροκορδάτος Α., 175, 193, 207, 214, 247, 266, 287, 288  
 Μαυροκορδάτος Ν., 161, 256, 266  
 Μαυρομιχάλης Α., 115, 170, 191, 293  
 Μαυρομάτης, 105  
 Μαύρος Φ. Κ., 40, 66  
 Μαυροφρύδης Δ., 15, 152, 159, 297, 299, 302, 305-311, 314, 316, 320, 331, 332, 334, 348, 351  
 Μελάς Α., 126, 166, 204-208, 217, 248, 250, 257, 271, 274, 295  
 Μερλής, 214  
 Μερτρούδ Α., 274  
 Μεταξάς Σ., 116, 153  
 Μηνιάτης Η., 148  
 Μητσόπουλος Ηρ., 153, 278  
 Μύλησης Γ., 168, 172, 294  
 Μιραβώ, 234  
 Μιχαήλ, 175  
 Μοισιόδαξ, 23, 25-27, 43  
 Μοντεσκιέ, 135  
 Μοσχονήσιος, 302  
 Μουρούζης Κ., 257

Μουστοζύδης Α., 50, 148  
 Μπαλάνος Κ., 121  
 Μπάρτας, 313  
 Μπιούρν, 135  
 Μπουμπούλης Γ., 220  
 Μπουρτσελάς Ιω., 290  
 Μυλωνάς Κ. Δ., 257  
 Μυριανθεύς, 302  
 Μυρτώ, 93

**Ν**

Ναίγελσβαχ, 331, 332  
 Ναούμ, 226, 302  
 Ναπολέον, 206  
 Ναύτης, 286  
 Νειμειέρος, 269  
 Νεκτάριος Κρης, 128  
 Νερουλός Ι. Ρ., 133, 134, 135  
 Νεύτων, 32, 345  
 Νικητόπλος Ν., 50  
 Νικόδημος Κ. Ν., 118  
 Νικοκλής Ν. Γ., 218  
 Νικολαΐδης Σ., 102  
 Νικολαΐδης Φιλαδέλφεύς, 153, 297, 302, 314, 345  
 Νικολόπουλος Α. Κ., 130, 227  
 Νικολόπουλος Β. Κ., 153, 167, 169, 170, 184, , 187, 195, 225, 227, 230, 255  
 Νοταράς Α., 294  
 Ντηλ, 135

**Ξ**

Ξανθόπουλος Κ., 15, 269, 278, 297, 299, 301, 302, 324, 325-328, 331, 333, 335, 338, 346, 351-353, 355  
 Ξένος Στ., 126  
 Ξενοφών, 26, 271, 342

**Ο**

Όθων, 12, 46, 100, 111, 112, 114, 116, 133, 166, 167, 183, 187, 216, 302, 303  
 Οικονομίδης Β., 149, 164, 169, 173  
 Οικονόμος Κ., 148  
 Οικονόμου Π., 278  
 Όλγα, 203  
 Ολύμπιος Δ., 100  
 Ολύμπιος Ι., 147, 162, 164, 165, 291  
 Οππόλτζερ, 167  
 Ορφανίδης Δ., 257  
 Ορφανίδης Θ., 120  
 Οστρογκόρσκι, 135

**Π**

Παγίδας Στ, 302  
 Παγών Γ., 85, 269, 272  
 Παΐζη Κ., 224  
 Παλαιολόγος Κ., 115  
 Πάλλης Α., 132, 164, 173  
 Παμπούκης Χ., 115, 148, 278  
 Πανδής Α., 289  
 Πανταζής Δ., 15, 105, 106, 115, 130, 140, 141, 157, 270, 283, 284, 345

Πανταζίδης Ιω., 84, , 257, 302, 315  
Παπαδάκης Α., 278  
Παπαδόπουλος Γ. Γ., 122, 126, 151, 175, 257, 293

Παπαδόπουλος Φρ., 53  
Παπαζαφειρόπουλος Ι. Κ., 218  
Παπανικολάου Χ., 156  
Παπαρρηγόπουλος Κ., 108, 128, 129, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 167, 257, 281, 282, 307, 308, 380  
Παπασλιώτης Γ., 129, 251, 358  
Παπαγεωργόπουλος Κ., 130, 224  
Παπαδάκης Α., 278  
Παπαζαφειρόπουλος Α. Κ., 272  
Παραμυθιώτης Γ., 302  
Πατροκόκκινου Κ., 206  
Πατσόπουλος Δ., 231, 282  
Παυλίδης Γ., 219, 286  
Πελοποννήσιος ή Παναγιώτου Ι., 57  
Περβάνογλους Ι., 302  
Περβάνογλους Π., 302  
Περδικίδης Ν., 302  
Περίρος, 70  
Περίδης Ι., 214  
Περικλής, 139  
Περόγλου Ν., 191  
Περρής Π., 105  
Πεσταλότση, 35, 276  
Πεσταλότσι, 37  
Πετμεζάς Α. Γ., 227, 228  
Πετρή Ν., 155, 302, 331  
Πετρίδης Α., 223  
Πετρίδης Δ., 196  
Πετρίτσης, 302  
Πετσάλης Α., 55, 186, 230  
Πιττάκης Σ., 131, 152  
Πλάτων, 30, 36, 65, 160, 161, 224, 258, 266, 314, 318, 335, 338, 352, 355, 372, 381  
Πλούταρχος, 36, 22, 27, 28, 30, 31, 152, 270, 319, 342, 350, 379  
Πολίτης Α., 38, 50, 87  
Πολίτης Ν. Γ., 132  
Πολύβιος, 350  
Πόλυβος, 302  
Πολυζωΐδης Α., 52, 140, 153, 302  
Πολυλάς Ι., 290  
Πολυμέρης Γ., 54  
Πορφυρόπουλος Δ., 216  
Ποτλής Μ., 217, 255, 356  
Πούλιος Χ., 132, 248, 285, 291  
Πρεβέτος Σ., 22  
Πρωτόδικος Ι., 302  
Πτωχοπρόδρομος, 145

## P

Ραγκαβής Α. Ρ., 46, 91, 113, 125, 126, 149, 162, 282, 287, 308  
Ραδινός Α., 131  
Ράδος Σ., 302, 339, 340  
Ράλλης Α. Σ., 118, 148, 166  
Ράλλης Γ. Α., 153, 166, 169, 338  
Ράλλης Δ. Γ., 219  
Ράλλης Δ., 285  
Ράμφορ, 345  
Ρανδού Ε., 194

Ραπέτ Ι., 289  
Ρενιέρης Μ., 158, 169, 257  
Ρεφενέλ, 287  
Ρήγας, 133  
Ρίχαρσον, 234  
Ροδοκανάκης Θ. Π., 118  
Ρολλίνος, 241, 242  
Ρομπότης Π., 169, 257  
Ροσνοβάνος Ν., 37, 38  
Ρόσσιος, 160  
Ρουσιάδης, 322  
Ρουσώ, 362  
Ρουσόπουλος, 302  
Ρούσσορ Π., 224  
Ρουσσώ, 67, 234  
Ρουσώ, 41  
Ρούφορ Μ., 256  
Ρωσσέτορ Ν., 38, 179

## Σ

Σαβνιού, 163  
Σάθασ Κ., 137  
Σακελλάριορ Α., 277, 278, 283, 309, 310, 349  
Σακελλάριορ Γ., 128  
Σακελλαρόπουλορ Σ. Κ., 132, 282  
Σακελλίον, 309  
Σαλβάρηρ Δ., 302  
Σαλουμίδηρ Σ. Μ., 235  
Σαπφώ, 93  
Σαράβαρ Δ., 163, 225, 276  
Σαραζίνορ, 50, 73, 87, 175, 189, 259, 265  
Σαρίπολορ Ν., 158, 167, 169, 171, 188, 243  
Σικάρδ, 70  
Σίμων Ι., 286  
Σκαλίδηρ, 289  
Σκαλτσούνηρ Ι., 257  
Σκιαδάρ Α., 128  
Σκορδέληρ Β., 278, 343, 344  
Σκούφορ Π. Γ., 202, 286  
Σοάβιορ Φ., 149  
Σολωμόρ, 288, 291  
Σόλων, 89, 103, 310  
Σουρμελή Α., 201  
Σουρμελήρ Δ., 201, 203  
Σούτορ Α., 52, 126, 257, 302  
Σοφοκλήρ, 337  
Σπαθάκηρ Α., 258  
Σπορίδη Ει., 99  
Σταθάκηρ Ε., 277  
Σταθόπουλορ Η., 281  
Σταματέλορ Ι., 160  
Σταυρίδηρ Ιω., 156  
Στεφανόπουλορ Α. Ζανετάκηρ, 122, 126, 293  
Στέφανορ Ε., 314  
Στρούμπορ Δ., 111, 162, 164, 166, 173, 269, 286, 288  
Σχινάσ, 52  
Σωκράτηρ, 81, 101

## T

Τελέσιλλα, 93  
Τερζάκηρ Α., 291  
Τερτσέτηρ Γ., 148, 314  
Τόμπραρ, 302

Τρικαλιώτης Σ., 289  
Τρικούπης Σ., 308  
Τρικούπης Χ., 122, 257  
Τσακαλώτος Ε., 290  
Τσάτσος Α., 270  
Τσόκανος Κ., 147, 159, 166, 299  
Τωμαδάκης Ν., 135

## Υ

Υπατία, 93

## Φ

Φαλμεράδος, 134  
Φαρμακίδης, 31, 45  
Φελεμβέργος, 37  
Φέλλενμπεργκ, 234  
Φέρμπος Π. Ι., 132  
Φιλήμων Ι., 90, 140, 302  
Φύλιππος, 133  
Φιντικλής Σ., 191  
Φλουρένσος, 345  
Φόρχαμερ, 312  
Φραϊβελος, 338  
Φραντζής, 302  
Φρεαρίτης Κ., 170  
Φρειδερίκος Κ., 210, 211, 258, 261, 373

## Χ

Χαν, 312  
Χασιώτης Γ., 132  
Χατζίσκος Δ., 218  
Χέγκελ, 135  
Χέρτσμπεργκ, 135  
Χιλλ, 200, 201, 202, 209, 214, 272  
Χιώτης Π., 148, 302  
Χοπφ, 135  
Χορτάκης Ν., 153, 215, 223, 275  
Χρηστομάνος Α. Κ., 122  
Χριστοδούλου Κ., 101  
Χριστοδούλου Λ., 277  
Χριστόπουλος ΑΘ., 91, 148, 322  
Χριστόπουλος Χ., 111, 120, 124, 131, 133, 150, 151, 154,  
157, 165, 166, 171, 175, 177-180, 182, 201, 214, 215, 222-  
224, 227, 228, 253, 254, 255, 271, 278, 281, 284, 288, 292,  
294, 322  
Χριστοφίδης Η., 48, 54, 56, 90, 103  
Χρύσανθος Π., 132  
Χρυσοβέργης Ι., 53, 91, 174  
Χρυσόγελος, 50

## Ψ

Ψαλτοπούλου Μ., 203  
Ψαράς Ι., 216, 278  
Ψαράς Π., 289, 302  
Ψύλλας Γ., 54, 141, 153, 175